

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ФАНЛАР АКАДЕМИЯСИ
АЛИШЕР НАВОЙИ НОМИДАГИ ТИЛ ВА АДАБИЁТ ИНСТИТУТИ

АЛИШЕР НАВОЙИ

Шўла асарлар тўплами

Ўн жилдлик

Ўзбекистон Матбуот ва ахборот агентлиги
Ғафур Ғулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи
Тошкент — 2011

АЛИШЕР НАВОИЙ

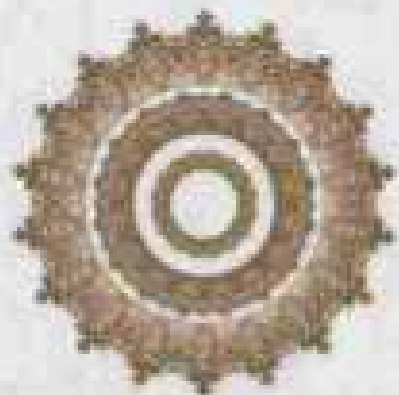
Шўла асарлар тўплами

Саккизинчи жилд

Хамса

Садди Искандарий

Тарихи анбиё ва ҳукамо
Тарихи мулуки Ажам

84(5)1 - Yzber arabchasi

38616/8

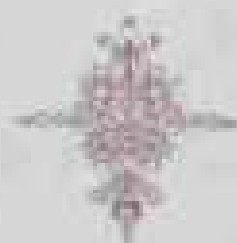
10

4/8

84(5)1
38616/8

Alisher Navoiy
nomidagi
O'zbekiston MK

Садди
Искандарий

БИСМИЛЛОҲИР РАҲМОНИР РАҲИМ

1

Худоё, мусаллам худолик санга',
Биров шаҳки, даъби гадолик санга.

Худованди бемислу монандсен,
Худовандларга худовандсен.

Забардастлар зердастинг сенинг,
Бийиклар келиб борча пастинг сенинг.

Санки кўргузуб мавж дарёи жуд,
Сен айлаб аён коргоҳи вужуд.

Вужуд аҳлиниг коми жудунг била,
Келиб жуд қойим вужудунг била².

Вужудунг қачон қилса зоҳир қидам,
Бўлуб борча ашё вужуди адам.

Замонеки кавнайн маъдум эди,
Адам тангнойида мактум эди.

Не кун оразидин бор эрди нишон,
Не тун турраси анда анбарфишон.

Саҳардин фалак золи рӯ тоза йўқ,
Шафақдин юзига анинг ғоза йўқ.

Не афлоку не муттасил анда давр,
Не эл, не анинг давридин элга жавр.

Не олам диёридин осор ҳам,
Не пайдо диёр ичра дайёр ҳам.

Сен ул навъ мавжуд эдинг, бал вужуд
Ки, будунгга йўқ эрди нанги набуд.

Аён булмаин баҳри зотингға мавж,
Анинг мавжиға не ҳазизу не авж.

Жамолингки меҳри жаҳонтоб ўлуб,
Хафо пардаси ичра ноёб ўлуб.

Жамолингға чунким зухур истадинг,
Қуёшингға ифшойи нур истадинг.

Бу навъ иқтизо айлади ҳўблуг
Ки, қилғайсен изҳори маҳбублуг.

Чу маҳбублук амри пинҳон эмас
Ки, то бўлмағай ошиқ имкон эмас.

Чу бори ҳуснға ишқ лойиқ баса,
Керак бўлди ҳуснунгға ошиқ баса.

Чу бир жунбуш этти аён баҳри зот,
Падид ўлди амвождин коинот.

Ики ҳарф амрин қилиб нуктавар,
Аён айладинг мунча дилкаш сувар.

Чу қилдинг малак хайлини жилвасоз,
Алар қисмати бўлди зикру ниёз.

Ики, учу тўрт очилиб парлари,
Ҳарими жалолинг кабутарлари.

Тилаб ул кабутарлар оромини,
Ясадинг фалак қасрининг томини.

Чу афлок тарҳиға чектинг қалам,
сафҳасиға чекилди рақам.

Тўқуз гунбад ул навъ чектинг баланд
Ки, ваҳм анда руст айлай олмас каманд.

Келиб бир-бири ичра ҳар бир ниҳон,
Фазо ҳар бирига жаҳон дар жаҳон.

Алар жавҳарини басит айладинг,
Бирин секизига муҳит айладинг.

Бори бир-бири жавфида тў-батў,
Бири-бирга вобаст ўлуб мў-бамў.

Борин табъ бир жониб айлондуруб,
Бурунғи борин табъ ила ёндуруб.

Бўлуб ул секизнинг мадори анга,
Таҳаррук аро ихтиёри анга.

Яна бирда сабт айладинг собитот,
Анга сайр, аммо буларға сабот.

Тушуб давр аро жоми нилуфарий,
Анга берк юз минг шараф гавҳари.

Мурассаъ жавоҳир била бўлса жом,
Вале давр аро жом топса хиром.

Неча бор эса сайр зоҳир анга,
Не тонг маҳкам ўлса жавоҳир анга.

Бўлуб жилвагар юз туман моҳваш,
Вале жилва ичра сукун бирла хуш.

Яна бирни ундур ҳисор айладинг,
Бировни анга қалъадор айладинг.

Муҳандис шиори тааммул иши,
Таҳаммуллик ул навъ бўлмай киши.

Батиравлиғи ҳилм аёғи киби,
Гаронжонлиғи сабр тоғи киби.

Кўзидин бало рахнаси очилиб,
Дамидин нуҳусат ўти сочилиб.

Қаро юз била чархи гардуннишин,
Нечукким, харос уйи ичра чибин.

Яна бирни бир маъбад эттинг васеъ,
Анинг обиди қадр аро бас рафеъ.

Саодат зиёсин сочиб меҳрсон,
Юзинда шараф ҳулласи тайласон.

Топиб «Кимёи саодат»қа йўл,
Фалак хонақоҳида Ғаззолий ул¹.

Фалак гунбади ичра қандилдек,
Ваё Арш буржида Жибрилдек.

Бўлуб яхшилиққа мунир ахтаре,
Харидор, яъни дейин Муштарий.

Яна бирни бир мақтал эттинг ажиб,
Анинг сокини қотиле бас муҳиб.

Киши тигидин топмайин баҳр амон,
Бешинчи мамоликда ул қаҳрамон.

Келиб ламъаи тиғи барқи бало,
Ҳамул сув аро халқ ғарқи бало.

Бўлуб шева эл бўйнин урмоқ анга,
Итик тиг ила бош учурмоқ анга.

Кесук бошнинг косасини жом этиб,
Вале қон май ўрниға ошом этиб.

Келиб иш анга чарх даврида қаҳр,
Қадаҳ даврида ўйлаким қатра заҳр.

Яна бирни бир равза қилдинг назих,
Муқими анинг ҳурдин ҳам фарих.

Демай ҳурким, чарх мулкида шоҳ,
Анга тахти феруза оромгоҳ.

Сипеҳр аҳлининг зеб ила зайни ул,
Демай айни ул, қурратул-айни ул.

Бўлуб зоти рахшанда миръот анга,
Гувоҳ ушбу даъвода заррот анга.

Бири гунбади чархи гардон аро,
Анингдекки, зар шамса айвон аро.

Яна бирни тоқи баланд айладинг,
Муқим анда бир нўшханд айладинг.

Қуёш чехралик шўхи барбатнавоз
Ки, жон риштаси тор анга, чолса соз.

Чу ториға дастон гузориш бериб,
Бағирларға тирноғи хориш бериб.

Қачон хушнаво лаҳн бунёд этиб,
Агар Ақли Кулл бўлса фарёд этиб.

Қаёнким етиб барбатидин нағам,
Не йўл анда топиб кудурат, не ғам.

Фалак тоқида ун чекиб кўнгли тинч,
Бўлуб ўйлаким доира ичра синч.

Яна бирни қилдинг кутубхонае,
Ичинда китобатда фарзонае.

Мудаққиқ замирида мамлу фунун,
Келиб диққат аҳли аро зүфунун.

Иши сарбасар лаъбу найранг ўлуб,
Сувдек қайдаким етса, ул ранг ўлуб.

Шиори хороши қалам айламак,
Нукат сафҳа узра рақам айламак.

Фалак дуржида лавҳи заркордек,
Давот узра бир нақши паргордек.

Яна бирни соз айладинг турфа дайр,
Анинг сокинин айладинг тезсайр.

Боридин итикрак хироми анинг,
Вале тегмайин ерга гоми анинг.

Манозилға бот-бот қилиб интиқол,
Отин гоҳ этиб бадру гоҳи ҳилол.

Вуболу шараф кўргузуб суръати,
Гаҳи заъфи ортиб, гаҳи қуввати.

Фалак даврида суръати ичра зўр,
Тегирмон тоши узра андоқки мўр.

Чу обоға бу навъ бердинг сифот,
Алар таҳтида айладинг уммаҳот.

Ато етти-ю, тўрт қилдинг ано,
Натижа уч эттинг булардин яно⁴.

Не тонг гар ано тўрт қилдинг мубоҳ
Ки, тўрт ўлди шаръ ичра жойиз никоҳ.

Бирининг мизожини тез айладинг,
Анинг табъини шуълаҳез айладинг.

Бирига бериб лутфи табъи ҳаёт,
Ҳаёт аҳлиға бердинг андин нажот.

Бирин сойир эттинг, нечукким, само,
Сафо ичра миръоти гетинамо.

Ясодинг касофат бирининг ишин
Ким, ул бўлди бу ишдин асфалнишин.

Бериб бу тазаввужға пайванд ҳам,
Падид айладинг неча фарзанд ҳам.

Бирига ҳажар жисмидин тўшадур,
Анга нақд балким жигаргўшадур.

Бирига нуму жилвасидин ҳаёт,
Қади жилвада найшакар, бал набот.

Бирин лутф аро жавҳари жон дейин,
Анга обхўр оби ҳайвон дейин.

Мунга тегру қилдинг маротибнавард
Ки, очтинг башар гулбуни ичра вард.

Очилғоч бу гулшанда инсон гули,
Не инсон гули, боғи ризвон гули.

Таниға шарафдин дувож айладинг,
Бошин ҳам сазовори тож айладинг.

Қилиб кўнглини роз ганжинаси,
Юзин айладинг зот ойинаси.

Анга айлагач нури ҳуснунг зухур,
Ўқубон малак хайли Аллоҳ нур.

Чу бу навъ мавжуд қилдинг ани,
Малойикка масжуд қилдинг ани.

Қаю кўзгуда тутса аксинг вужуд.
Малойик нечук қилмағайлар сужуд.

Бош индурмаган айлаб изҳори таън,
Не тонг таъм нуни анга тавқи лаън.

Чу бердинг анга рутба мундоқ баланд,
Қилиб кўнглини севмагинг аржуманд.

Чу ишқинг ўти солди кўнглига тоб,
Қуёшнинг юзидин кеторди саҳоб.

Қуёшингға худ монеъи йўқ эди,
Ҳижоби анинг ўзлуги-ўқ эди.

Чу рафъ айладинг ул ҳижобин анинг,
Фузун айладинг ишқи тобин анинг.

Сени кўрди ҳар ёнги солди кўзин,
Чу бори сен ўлдунг, итурди ўзин.

Ажаб ҳолким, бўлса айнаи шуҳуд,
Чиқорғой биров жонидан шавқи дуд.

Зиҳи турфа маъшуқи ошиқнавоз
Ки, қилмоққа ўз ҳуснини жилвасоз.

Карам бирла халқ айлағай оламе,
Бу оламда мақсуд анга одаме.

Фараз одаме анга олам туфайл,
Неким ғайри оламдур, ул ҳам туфайл.

Киши кўрмамиш ҳаргиз андоқ киши
Ки, ошиққа ошиқлик ўлғай иши⁵.

Яқин англасам ғайр бордур адам,
Ўзунг ошиқу ишқу маъшуқ ҳам.

Чу маъшуқу ошиқ сен ўлдунг тамом,
Санга ишқу ушшоқдин вассалом.

II

*Муножот ул Карими халлоқ ва мукрими алал-итлоққаким,
карамининг «коф»и саркашлик билан ёзуқ «қоф» уни ерга паст қилур
ва «ро»си ройи оламоро била маъсият «айн»ин кўр этар ва «мим»и
лутфи эмиш била хато хаттиға офв рақами чекар ва ўз журми
олойишин демак ва баҳри ғуфронидин амон истамак*

Лакал-ҳамд, ё акрамал-акрамин,
Карам аҳлин этган гадейи камин.

Карим ўлса оламда ҳар навъ шоҳ,
Анга сен карам қилдинг ул дастгоҳ.

Карамдин киши қайда сочқай дирам,
Дирам сен анга қилмоғунча карам.

Карам аҳли гар соҳиби тож эрур,
Ки, хони наволингга муҳтож эрур.

Анга сен хазойин эшигин очиб,
Чу сочмоққа амр айлабон, ул сочиб.

Бас ул филҳақиқат карамкеш эмас,
Ўзунг мукрим, ул бир сабаб беш эмас.

Чу сен мукрим, аҳли карамдур сабаб,
Десам акрамул-акрамин не ажаб.

Мунга ўзга маъни доғи бордур,
Акобир сўзидин намудордур.

Ки айни карамдин қачонким Илоҳ,
Гунаҳқордин ўткарур бир гуноҳ.

Карам фартидин будур онинг иши,
Ким ул ишга ўзга тутулмас киши.

Улусқа агар ул гуноҳ ишдурур,
Қиёматқача афву бахшишдурур.

Бу янглиғ карамдин Расули амин
Сени этмиш ул акрамул-акрамин.

Илоҳий, аларким гунаҳқор экин,
Сен ўткармаган не гунаҳ бор экин?

Чу ҳар мужримеки, сен эттинг карам,
Сўрулмас ҳамул журм ила ўзга ҳам.

Агар афв бирла карам будурур,
Бори халқнинг журми маъфудурур.

Сангаким карамдур бу ғоятқача
Ким, эл маъфу ўлса ниҳоятқача.

Чу дарёи раҳматқа солғанда мавж,
Қуруқ қолмамиш не ҳазизу не авж.

Неча менда журм ўлса беҳад паид,
Не янглиғ бўла олғамен ноумид.

Неча маъсиятдин табаҳқормен,
Ниҳоятдин ортуқ гунаҳқормен.

Қадимни хижолат юки ҳам қилиб
Анга журм сарборлиқ ҳам қилиб.

Тутушиб вужудумға ҳирмон ўти,
Не ҳирмон ўти, балки исён ўти'.

Бу исён ўти ичра куймак аро,
Бўлуб дудидин рўзгорим қаро.

Не исён ўти, балки оташкада,
Анга ҳема бу жисми меҳнатзада.

Не оташкадаким томуғдин нишон,
Забоналари кўкка оташфишон.

Гунаҳ шуъласин чун чекиб ул томуғ,
Куюб абри раҳмат нечукким момуғ.

Шарардин кавокиб юзи ўртаниб,
Не кавкаб, малойик, пари чўрканиб.

Қарортиб тутун чарх жавфин тамом,
Замона қўюб онинг отини шом.

Демай шом, меҳнат палоси дейин,
Жаҳон кийди мотам либоси дейин.

Гунаҳда мени ўлтурурга қазо,
Кийиб даҳр шахси либоси азо.

Ичин ҳам қаро қайғу ғамнок этиб,
Яқосин доғи субҳдин чок этиб.

Ўкуш тийраликлар аро турфа бок
Ки, чарх этти мушқум саводини оқ.

Саводим баёзиға сўрсанг далил,
Эрур шоми исёнға субҳи раҳил.

Фано пахтаси бил намудор анга,
Кафан риштаси англа ҳар тор анга.

Ажал хайлиға чун ҳужум ортибон,
Адам сори ҳар торидин тортибон.

Нечук бўлмай оҳимдин оташфишон,
Мениким ажал элтгай мўкашон.

Фамим йўқтур ўлмакда эмгак учун,
Нединким туғар кимса ўлмак учун.

Ва лекин бу жонимға эмгакдурур,
Ки асру ёмон навъ ўлмакдурур.

Мунга тегру андинки, ўзни билиб,
Залолат аро умр зойиъ қилиб.

Нафас урмай айлар замон хийралик
Ки, топмай кўнгул кўзгуси тийралик.

Қадам урмайин ғайри бериҳға,
Ки андин тушуб бош тубан чоҳға.

Туну кун харобот аро майпараст,
Қилиб ўзни исён майи бирла маст.

Мусалло гаравда майоло бўлуб,
Ридо гўшаси бодаполо бўлуб.

Бўлуб майкада дайри зулматасос,
Мен анда қари габри ҳақношинос.

Агар мунча юз бўлса расволиғим,
Сияҳрўлуғу бесару полиғим.

Вале сендин узмаймен асло умид
Ки, эрмон карам баҳридин ноумид.

Бу даргоҳда ҳар ким гунаҳкорроқ,
Иноят қилурға сазоворроқ.

Муни англағач бўлди ҳолим табоҳ
Ки, уммид ила кўпрак эттим гуноҳ.

Эшиттимки, Ҳорун² дарё ато
Демишким, чу афв айласам бир хато.

Агар билсалар халқким бегумон,
Не чоғлиғ топармен фараҳ ул замон.

Топарға иноят била парвариш,
Улус қилмағай журмдин ўзга иш.

Илоҳий, туман минг бу Ҳорун киби,
Не Ҳорунки, Ашку³ Фаридун киби.

Сенинг дарғаҳингда не бўлғай? Ҳасе!
Демай хаски, ул хасдин ўксук басе.

Алар қилсалар мунча арзи карам,
Бу маъразда не навъ атай сени ҳам.

Алар гар шаҳ ўлса, гадомен ёмон,
Ўлар вақти сойил ҳамон — шаҳ ҳамон.

Ёрурда қуёш партавидин саро,
Қачон фарқ ўлур фаҳм заррот аро.

Қилур вақт бу зарраларға карам,
Навоийға лутф айла бир зарра ҳам.

Сазо андин ар журму пиндор эрур,
Сен ул қилки сендин сазовор эрур.

Хато айлаганни ҳисоб айлама,
Хатосиға лойиқ азоб айлама.

Карам бирла журмини кам айлагил,
Гар ул қилди камм, лек карам айлагил.

Агар қилмадинг зуҳду тоат насиб,
Ҳабибингдин этгил шафоат насиб.

20.12.16

Alisher Navoiy
nomidagi
O'zbekiston MK

*Ул Расули амин наътиким, рисолат хутбасида муборак алқоби
Саййидул-мурсадин келди ва ул шафеъул-музнибин васфиким,
хумоюн сифоти «Ва мо арсалнока илло раҳматан лил-оламин»
ёзилди, алайҳи афзалус-салавот ва акмалут-таҳиёт*

Зиҳи анбиё хайлининг сарвари,
Бошинг узра сархайллик гавҳари.

Демай анбиё қавму хайлинг сенинг,
Бори офариниш туфайлинг сенинг.

Тутуб гавҳари зотинг аввал вужуд,
Бўлуб сўнгра мавжуд буду набуд.

Замонеки нуруннга бўлмай зухур,
Не зулмат бўлуб зоҳир ул дам, не нур.

Чу Ҳақ айлаб ул нурни шамъи жамъ,
Анинг нуридин ёрутуб жамъи шамъ.

Бу машъал чу ўз шуъласин ёрутуб,
Русул шамъи андин ёруғлуқ тутуб.

Демайким русул, ҳар неким топти руҳ,
Бу кибритдин борча топиб футуҳ.

Не кибрит, гугирди аҳмар ҳам ул.
Не гугирд, иксири акбар ҳам ул.

Вужудингдин айлаб қазо кимиё,
Мисин олтун айлаб бори анбиё.

Бу сабқатки, зотингга берди Аҳад,
Санга Бул-башар тонг йўқ ўлмоқ валад.

Атолиққа сурада пайванд эрур,
Вале асли фитратда фарзанд эрур.

Ажаб йўқ сен ўлмоқ ато, ул сабий,
Бу маъниғадур дол «Кунтун-набий».

Қачонким, валад бўлса Одам санга,
Бас аҳфод эрур ўзгалар ҳам санга.

Хирадға солиб ажз зотинг сенинг,
Хирад аҳлиға муъжизотинг сенинг.

Чу Мусоға¹ «Таврот» этиб Ҳақ баён,
Санга ул баён ичра муъжиз аён.

Бўлуб чунки Довуд² қисми «Забур»,
Сенинг муъжизинг анда айлаб зуҳур.

Чу Исоға⁴ «Инжил»⁵ нозил бўлуб,
Ҳақ анда сифотингға қойил бўлуб.

Каломеки сендин топиб интизом,
Анинг лафз бар лафзи муъжизнизом.

Нечаким кутуби осмоний келиб,
Борисинда сендин нишони келиб.

Бўлуб чун зуҳури валодат санга,
Бўлуб фош нури саодат санга.

Анинг партавидин нечукким қуёш,
Мадойин бўлуб Макка⁶ аҳлиға фош.

Сужудунгға бутлар бўлуб ерга паст,
Анингдекки, бут оллида бутпараст.

Ангаким санга берди мундоқ вужуд,
Бу шукронаға сен ҳам айлаб сужуд.

Сени чунки сожид қилиб Кирдигор,
Анга сажда қилмоқ бўлуб ошкор.

Сенинг туғмоғинг равшан айлаб жаҳон
Анингдекки, туққай қуёш ногаҳон.

Бу иштин фалак топқач огоҳлиқ,
Санга шаҳлар узра бериб шоҳлиқ.

Фалакка бу баҳшиш қилурға не ҳад,
Сени Ҳақ шаҳ этмиш азал то абад.

Гувоҳ ўлди тожи футувват мунга,
Далил ўлди муҳри нубувват мунга.

Бу муҳреки нақшин тутуб ул китиф,
Қуёш ичрадур ахтари мунхасиф.

Не ахтарки, бир хотам этмиш нишон,
Ядуллоҳ⁷ аро хотам ўлғон ниҳон.

Вужудунгни чун қилди Ҳақ ганжи роз,
Ҳақиқат дуру лаълидин, йўқ мажоз.

Қилиб фош маҳфузи асрор фанин,
Заруратки муҳр этти ўз махзанин.

Демай жисмким, ганжи шоҳийдур ул,
Не хотам, нигини илоҳийдур ул.

Ангаким илик берса мундоқ нигин,
Нигинида тонг йўқ замону замин.

Гини йўқки, ой узра пироядур,
Қуёш устида мушкдин соядур.

Қуёшнинг чу манъ айлади сояни,
Недин соя касб этти бу пояни.

Чу шамъингнинг ўлди адам сояси,
Нечук бўлди бу соя ҳамсояси.

Қилиб ҳар кун ул сояға рашк фош,
Тўкар сарғариб, титраб ашкин қуёш.

Қуёшингғаким банда юз бадрдур,
Ики зулф ики лайлатул-қадрдур.

Демай зулф, ики гесуйи анбарин,
Қарориб алар атридин мушки Чин.

Сабо Чин* сори андин элтиб шамим,
Бўлуб Чин доғи нофаи мушкин насим.

Недин бўлди Чин нофаси мушкфом,
Булардин агар қилмади мушк вом?!

Ўрулганда топиб чу тобу шиканж,
Ики анбарин афъи, ул жисм — ганж.

Қачонким тарар чоғда тобин очиб,
Сабо барги гул узра сунбул сочиб.

Юзунг сунбули анбаринфом аро,
Саодат тазарви тушуб дом аро.

Қушеким санга бастаи дом эмиш,
Азозилдек фарруханжом эмиш.

Аёгингга тайреки афгандадур,
Агар чуғз бўлсунки, фархандадур.

Бировким эрур ганж вайронаси,
Не ғам аждаҳо бўлса ҳамхонаси.

Аларким ўлумга даво қилдилар,
Асо ташлабон аждаҳо қилдилар.

Очилғоч каломингдин оби ҳаёт,
Ани тўрт бурқаъга солди уёт.

Чу ҳабли матининг аён қилди зўр.
Мунунг айлади аждаҳосини мўр.

Не Мусо-ю, Исоки, бори милал,
Чу шаръинг аён бўлди, топти халал.

Зиҳи офтоби рисолатпаноҳ
Ки, анжумдек эттинг русулдин сипоҳ.

Вале чунки хуршидинг этти зуҳур.
Кавокиб сипоҳин ниҳон қилди нур.

Неким чарху анжум санга жилвагоҳ
Ки. жилванг чоғи Арш⁹ ўлуб хоки роҳ.

Рикобингда човуш ўлуб Жабраил¹⁰,
Бу маъниға меърож шоми¹¹ далил.

IV

*Ул ҳумойи баландпарвоз тайронининг суръати таърифидаким,
меърож шабистонида кўзи наргиси била кўнгли ғунчаси «мозоғал-басару
ва мо тағо» жўйборидин шодобдурур ва тақарруб айвонида муқаввас
қошлари «қоба қавсайни ав адно» эътиборидин баҳраёб*

Не шом ул шабистони фархундафол,
Бўлуб офариниш узориға хол.

Демай холким, гесуйи мушкрес,
Қилиб офариниш уза мушкбез.

Чу онинг бўлуб ошкоро иси,
Жаҳонни тутуб мушки соро иси,

Тааний била жунбиш айлаб насим,
Ёйиб мушк зимнида авроқи сим.

Не симин варақ, балки юз ламъа нур,
Қилиб ул шабистонда ҳар ён зуҳур.

Ул анвордин жирми ғабро ёруб,
Не ғабро, шабистони хазро ёруб.

Фалак гулшани равза бўстонидек,
Сипеҳр ахтари хулд ризвонидек.

Малойик иниб равшан ахтар киби,
Учуб даҳр даврида шабпар киби.

Бу қушлар жиноҳи ели чун етиб,
Шаётин ғуборини барбод этиб,

Бу янглиғ кеча ул чароғи сипеҳр,
Юзи тоза гулбарги боғи сипеҳр.

Куёшдек улусдин ниҳоний бўлуб,
Ери хужраи Уммаҳоний бўлуб

Ки, ногоҳ чоқилди бир тез барқ
Ки, офоқни қилди нур ичра ғарқ.

Демай барқким, тойири барқсайр.
Қўлида бир ул навъким барқтайр.

Бири Арш айвонининг тойири,
Бири хулд бўстонининг сойири.

Анга сидра шохи навогоҳ ўлуб,
Мунга равза боғи чарогоҳ ўлуб.

Келиб ҳосилан Жабраили амин,
Етиб турфа товуси хулди барин.

Буроқи¹ сабуксайри қудсийсиришт.
Бўлуб жилвагоҳи риёзи биҳишт.

Фалак сайридин тез ором анга,
Минг иллик фалак сайри бир гом анга.

Қаёнким солиб гом пайки назар,
Юз онча қилиб гоми онинг гузар.

Чу етти паёмовари раҳнавард,
Бўлуб жабҳадин хоки дарғаҳнавард.

Юзин меҳрдек айлагач хоксуд,
Ҳабибиға еткурди Ҳақдин дуруд.

Ки, ҳижрон бисотин тай этмак керак,
Қўпуб Ҳақ висолиға етмак керак.

Эшитгач бу сўз сойири чархгом,
Равон қўпти бўлмоққа гардунхиром.

Чекиб қосил ул рахшу айландуруб,
Сафарсозни қўлдаб, отландуруб.

Чу отланди рокиб, нечукким дарахш,
Бурун сурди Байтул-ҳарам² узра рахш.

Яна пўяда қўйди Ақсоға юз,
Не Ақсоға юз, чархи аълоға юз.

Ўтуб ҳамли аввалда бу боғдин,
Елу ўт била суву туфроғдин.

Чу жавлонғаҳи бўлди бу тийра фарш,
Бурун ҳамлада фаршдек қолди Арш.

Фалакдин демай ўтмак осон эди,
Қуйиғи тиҳи бирла яксон эди.

Бурунғидаким ойға қилди видоъ,
Қамар манзили бўлди таҳташ-шуоъ.

Чу касб этти ул нури жовиддин,
Қамар пояси ўтти хуршиддин.

Чу раҳши икинчига урди қадам,
Аторидға³ синди давоту қалам.

Кўруб уммийи илмлар махзани,
Равон илм касб этмак ўлди фани.

Учунчи сори чун шитоб айлабон,
Фалак Зухраға⁴ эҳтисоб айлабон.

Йўлидин қочиб зоҳир этмай суруд,
Равон ёшуруб чодири ичра руд⁵.

Чу тўртунчи сори таковар суруб,
Қуёшқа баса сарзаниш еткуруб.

Бўла олмайин ул шабистонда фош,
Кириб ер тубига уётдин қуёш⁶.

Бешинчига чун еткуруб гомни,
Қилиб бандаи амри Баҳромни⁷.

Ки солиб улус таркидин қинға тиғ,
Қилиб тарк қон тўкмагин бедариг.

Чу олтинчиға еткуруб раҳбари,
Ўқуб хутбаи давлатин Муштарий*.

Дуосиға минбарда чун қўл очиб,
Бошиға фалак нақди анжум сочиб.

Етинчиға чун обир айлаб саманд,
Саодатдин ўлуб Зуҳал⁹ баҳраманд.

Бўлуб дафъ анинг борча наҳсиёти,
Қавли бўлуб анинг саодат оти.

Чу айлаб секизинчи сори мурур,
Савобит топиб мақдамидин сурур.

Очиб гулларин ул мусамман чаман,
Боши узра сочиб гулу настаран.

Ҳамал чун анингдек топиб меҳрибон,
Керакмас дебон Мусо янглиғ шубон.

Бўлуб садқаси чархи даввор уйи,
Қилиб давра, андоқки ассор уйи.

Ики пайкар очиб дуосиға эл,
Тонгиб хизматиға ики ерда бел.

Мушарраф қилиб чунки Харчангни,
Очиб раҳши темориға чангни.

Қочиб шер етган замон ул далер,
Қари тулку ул навъким етса шер.

Бўлуб Хўшаға дона гавҳар киби,
Не гавҳар киби, балки ахтар киби.

Аёғиға Мезон қўюб бошини,
Адолат юзидин тузуб тошини.

Чаён нўш сочмоқ қилиб ибтидо,
Этиб нишининг банд-банддин жудо.

Бўлуб қош учидин ишоратнамой,
Бериб «қоба қавсайн»дин мужда Ёй.

Сути Ўчкунинг шираи жон бўлуб,
Анинг қатраси дурри ғалтон бўлуб.

Йўли устида кубқаким сув сочиб,
Сочар вақти сув йўққи, инжу сочиб.

Фалак деб дамидин тирилганда Хут
Ки, «Субҳона ҳаййиллази ло ямут»¹⁰.

Фалак боғи андоқ топиб зебу фар
Ки, бир чарх ўлуб анда ҳар нилуфар.

Чу гарм айлабон чархи атласқа от,
Тўшаб атласин оти оллинда бот.

Чу сайр айлаб ул неча торам сори,
Таковар суруб Арши аъзам сори.

Бўлуб муфтахир Арш анинг зотиға
Ки, наъл айлабон «айн»идин отиға.

Бериб чунки Курсига пирояе,
Уружига Курси бўлуб пояе.

Мунаввар бўлуб Лавҳ, анворидин,
Қилиб шамса хуршид рухсоридин.

Қаламға етиб мақдамидин кушод,
Ёзиб чашм захми учун «ин якод»¹¹.

Суруб барқсайрини жон мулкига,
Не жон мулкига, Ломакон мулкига.

Гузаргоҳи ул дамки Рафраф бўлуб,
Юзидин дамодам мушарраф бўлуб.

Ўтуб доғи бир ерга тортиб алам
Ки, бўлмай анга ҳамраҳи ҳамқадам.

Қолиб пўядин пайки афлокгард.
Қадам олмайин раҳши гардуннавард.

Буроқин тушуб пайкига топшуруб,
Қадамсиз юруб, пўясиз гом уруб.

Не тўрт аслдин кўнглига ёрлиқ,
Не олти тарафдин хабардорлиқ.

Ҳам олти-ю ҳам тўрт мавқуф эди,
Анинг хотири бирга машғуф эди.

Бўйидин вужуди либосин сўюб,
Бошидин таайюн ливосин қўюб.

Вужудин адам гарди айлаб соғинч,
Вужуду адамдин бўлуб кўнгли тинч.

Ўзидин чу жонида қолмай нишон,
Солиб ўзни жонон сори жонфишон.

Ўзидин ўзин токи қилмай халос,
Қила олмайин ўзни жононға хос.

Чу ўзлукни ўздин қилиб бартараф,
Қилиб жилва мақсуд анга ҳар тараф.

Бўлуб рафъ ўзлук аро пардаси,
Падид ўлди ваҳдат саропардаси.

Ниқоб анда етмиш минг этти зуҳур,
Анинг кўпраги зулмат, озроғи нур.

Ки, рафъ этти борин ҳидоят ели,
Ҳидоят ели йўқ, иноят ели.

Яқинроқ сиғинди висол истабон,
Висол авжиға иттисол истабон.

Неким истабон айлар эрди ҳавас,
Тамомиға Ҳақ еткуруб дастрас.

Ёруб васл хуршидидин айн анга,
Муайян бўлуб «қоба қавсайн» анга.

Тааллумға етмай «шадидул-қуво»,
Кўзи топти «мозоғ», ўзи «мо тағо»¹²,

Неча икилик нақши нобуд ўлуб,
Бир-ўқ ваҳдати сирф мавжуд ўлуб.

Қилиб майл уммат низомиға ҳам,
Ёниб «Ли мааллоҳ» мақомиға ҳам.

Қилиб мустамийликда арзи ниёз,
Тоғиб Ҳақ Таолодин асмой роз.

Агар махфий, ар фош ўлуб Ҳақ сўзи,
Ўзи айтибу ҳам эшитиб ўзи.

Кўруб баҳри гуфронни чун мавжнок,
Тилаб осий уммат гуноҳини пок.

Бу мақсудини арз қилгон замон,
Талаб бирла топмоқ бўлуб тавъамон.

Чу тоғиб тилаб топмагонни киши,
Кириб кўнглига авд қилмоқ иши.

Келиб гунчау боғи Ризвон ёниб,
Етиб қатрау баҳри Уммон ёниб.

Тоғиб ҳар не мақсудким истабон,
Бўлуб борча мавжудким истабон,

Ёниб юз қўюб рахшу йўлдошиға,
Тонилмай етишгач алар қошиға.

Анинг шавкатин беадад тоғибон,
Неча Аҳмад истаб Аҳад тоғибон.

Яна секрибон маркаби узра чуст,
Қилиб пўя азми, нечукким нухуст.

Фалак аҳли ичра алоло тушуб,
Малак хайлига шўру ғавго тушуб.

Малоик тутуб йўл бошин жавқ-жавқ,
Тамошосида борча кўнглида шавқ.

Жамолига чун кўзларин очибон,
Табақи нурлар бошига сочибон.

Анга нур сочмоққа монанд бу
Ки, сочқай киши баҳри Уммонга сув.

Сочиб нуру бори аёғин ўпуб,
Аёғ неки, рахши тувоғин ўпуб.

Чу бир хайл этиб хайрбодиға майл,
Этиб хайра мақдам, дебон ўзга хайл.

Булур қилмайин авд, побўс этиб
Ки, бир ўзга хайли малоик этиб.

Малакдин тўлуб, баски ҳар қўл анга,
Нузул этгали боғланиб йўл анга.

Туман минг шарор ичра бир ламъа нур,
Ўкуш хайли нор ичра бир ламъа нур.

Вале нуриға нордин йўқ газанд,
Бўлуб нор ул нурдин баҳраманд.

Бу янглиғ кириб хайли афлок аро,
Гузар қилғали маркази хок аро.

Бошиға анинг эврулуб ҳар фалак.
Нечукким, фалак узра хайли малак.

Чароғиға парвоналардек нужум,
Ўзин ўртамакликка айлаб ҳужум.

Не парвонаким, борча шамъин тутуб,
Анинг машъали нуридин ёрутуб.

Фалак аҳлин айлаб чу нур ичра ғарқ,
Фалакдин иниб ерга андоқки барқ.

Гули чун қилиб тоза бу боғни,
Этиб ғайрати Арш туфроғни,

Тушуб бўлғоч оромгоҳи висоқ,
Ёниб пайку жаннатқа элтиб Буроқ.

Мунунгдек сафарким эмас халқ иши
Ки, шарҳин анинг айлай олмас киши.

Хирадни не тонг айласа бадгумон
Ки, боштин-оёқ бор эмиш бир замон.

Бориб келмак андоқ топиб иттисол
Ки, бўлмоқ бурун сўнгра лафзи маҳол.

Не ерга етишгай хирад билмаги,
Бор эрса борурдин бурун келмаги.

Даме сайр этардин бийик ҳиммати,
Муродини ҳосил қилиб уммати.

Бориға бериб муждаи шодлиғ,
Гунаҳ интиқомидин озодлиғ.

Навойиға бўлса гунаҳ беҳисоб,
Анга ҳам, гуноҳиға ҳам не ҳисоб.

Шафъъ ўлғон ўлса бу янглиғ Расул,
Ҳақ ул навъ ани қилғон ўлса қабул.

Иши неча журм ичра мушқилдурур,
Бағишланғон эл ичра дохилдурур.

Қачон ҳожати бўлғай эрди раво,
Агар топмаса эрди мундоқ наво.

*Бу «Хамса» такмилидаким, салоти хамса адосидек аввал
фажр сажадотидин «Сиймоҳум фи вуҷуҳиҳим мин асарис-сужуд»
зумрасиға кирилди ва зухр ракаотидин «Варкаў маар-рокиъин» хайлиға
қўшулудди ва аср қиёмидин «Ва иқомас-салот» жамоатиға
юз қўюлди ва мағриб қироатидин «Иқраъ бисми раббикаллази халақ»
халқиға бош индурулди ва эмди ишо ниятидин отил таъъни ғафлат
уйқусиға борғоли қўймайин адосиға тарғиб қилилди*

Кел, эй толеъи саъду бахти баланд
Ки, сиздин бўлур одами аржуманд.

Ангаким тушар қайсингиз сояси,
Қуёшдин бийикрак бўлур пояси.

Ангаким етар икингиздин мадад¹,
Мададкори Ҳақдур азал то абад.

Карам айлаб ики қўлум қўлдангиз,
Сўз иқлими сори мени йўлдангиз.

Бу водий аро Хизри² роҳим бўлунг,
Қаён юз кетурсам паноҳим бўлунг.

Бурундин чу кўргуздунгуз ёрлиқ,
Басе етти сиздин мададкорлиқ.

Кичик эрканимдин бўлуб қошима,
Улуғ муддао солдингиз бошима³.

Чу оллимға келган бийик тоғ эди,
Тоши итигу йўли бўртоғ эди.

Бу бўртоғлиқ бирла юз печ анга,
Чиқа олмағудек киши ҳеч анга.

Чиқар йўлида тўрт оромгоҳ⁴,
Бешинчиси мақсад билоиштибоҳ.

Ҳар оромгоҳида юз навъ ранж,
Вале тутқач ором, зимнида ганж.

Анга чиқмоқ ўлмай кишининг иши,
Магарким чиқиб бир, ики, уч киши⁵.

Манга чунки сиздин мадад бор эди,
Не сиздинки, Тенгри мададкор эди.

Чиқорға чу қилдим азимат дуруст,
Қадам урдум ул ақба йўлига чуст.

Қилай деб мақом ул фалакваш сарир,
Итик тош аёғимга эрди ҳарир.

Қадам урмоғим бемадоро бўлуб
Ким, ул хора йўлумда хоро бўлуб.

Қилиб танға осудалиғни ҳаром,
Ҳамул тўрт манзилни қилдим хиром.

Йўлум ичра манзил чу бу тўрт эди,
Чиқорим бийик, ўйлаким ўрт эди.

Солиб чун бийик йўлга чиқмоққа хез,
Макон тай қилиб, ўт киби гарму тез.

Не манзилға етгунча гар ранж ўлуб,
Вале баҳра манзилда бир ганж ўлуб.

Қўюлди чу тўртунчи манзилға гом,
Дедимким, қилай тўрт-беш кун мақом

Ки, йўл ранжидин нотануманд эдим,
Тинорға баса орзуманд эдим.

Неча кунки дафъ ўлди фарсудалиқ,
Мизожимға юзланди осудалиқ.

Табиатки хўйи касолатдурур,
Тараддуд анга саъб ҳолатдурур.

Хусусанки товшолмиш ўлғай баса,
Қотиг пўядин толмиш ўлғай баса.

Беш-ўн кунчаким бўлдум оромжўй.
Нишоти маю нуқлдин комжўй.

Ҳаво андоқ айлабдур они лаванд,
Тараб танбалу, кому ғафлат тананд.

Ки, жуз майли кому мурод айламас,
Қадам йўлга урмоғни ёд айламас.

Десам азм тарғибиға юз масал,
Анинг дафъиға кўргузуб минг ҳиял.

Йўл эмгакларин ёд қилғон замон,
Бўлур хотире азм этардин рамон.

Даме бемаю нуқл масрур эмас,
Манга онинг ислоҳи мақдур эмас.

Азимат анга мундин ар қолса кеч,
Не эмгакки чектим, эрур борча ҳеч.

Хусусанки занжирлар бирла ҳам,
Агар чексалар, йўлга қўймас қадам.

Насиҳат мизожиға даргир йўқ.
Кучум етмасу ўзга тадбир йўқ.

Ярим йўлда қолмоқ эрур мушкил иш,
Манга тушган иш кимсага тушмамиш.

Бу дostonки сурдум — киноятдурур,
Гараз андин — ушбу ҳикоятдурур.

Ки, Ҳақдин ато чу манга бор эди,
Яна бахту иқбол ҳам ёр эди

Ки, чун «Хамса» азмин дуруст айладим,
Камаргоҳиға панжа руст айладим.

Етишмай кўп ул ишта панжамға ранж,
Насиб ўлди беш ганжидин тўрт ганж.

Не васф айлaйин, чунки ҳар ким етар,
Тааммул агар қилса, маълум етар.

Ки ганж, ўйла йўқтур Фаридунға ҳам.
Фаридун демай, балки Қорунға^а ҳам.

Ва лекин бешинчида табъи нажанд,
Неча кун бўлуб лаҳвға пойбанд.

Қадаҳ дурдиға қўл узотибдурур.
Аёғи бу лой ичра ботибдурур.

Ани тортмоғлиқни бу лойдин,
Ҳамул бодаи хотиролойдин.

Неча ўз қошимдин қилурмен хаёл,
Хирад ул хаёлимни айтур маҳол.

Уйеким, ваҳалдин чекар юз киши,
Ани чекмак эрмасдурур мўр иши.

Бу ишдинки табъим ҳаросон эрур,
Агар Тенгри лутф этса осон эрур.

Қачон чекса они иноят қўли,
Илайинда очса ҳидоят йўли,

Талаб йўлида толпина тирмана,
Не душвор манзилға етмак яна?

Чу Ҳақдин эди ул саодат манга,
Бу душвор иш ичра жалодат манга.

Бу дам ҳамки, мушкилрак ўлмиш ишим,
Эрур Тенгри оллинда-ўқ нолишим.

Агар лутфини айласа ёварим,
Тилимни ёзуғларга узроварим.

Чекиб борча олудалиғдин аёқ,
Тутуб бори беҳудалиғдин қироқ.

Надомат кўзин ашкнок айлабон,
Ҳамул сув била гусли пок айлабон.

Солиб кўнглума сўз демак ниятин,
Кийиб эғнима доғи сўз кисватин.

Суханварлиғ асбобини соз этиб,
Дури назм сочмоғлиғ оғоз этиб.

Тузай назм мулкида шоҳона базм,
Ҳам ул базм сори қилай ёна азм.

Билик тахти узра чиқиб ўлтурай,
Хаёл элчисин ҳар тараф чоптурай.

Намудори расми раёсат қилиб,
Ибо айлаганга сиёсат қилиб.

Маоний сипоҳини жон мулкидин,
Не жон мулкидин, ломакон мулкидин,

Ясоқ бирла еткуртайин фавж-фавж,
Ки тутсун черик не ҳазизу не авж.

Йиғилғоч сипаҳ, тарки базм айлайин,
Жаҳонгирлик сори азм айлайин.

Солиб танға сўз жавшану бағтарин,
Қўюб бош уза пок назм афсарин.

Минай кўшишу саъй раҳишиға тез,
Сипаҳ зийнатиға қилойин ситез.

Ясолни тузай андоқ ороста
Ки, бир туз чаман сарви навахоста.

Мамолики, табъ айламиш эрди фатҳ,
Ул иқлимким бўлмамиш эрди фатҳ.

Не иқлим, балким жаҳон кишвари
Ки, топмиш эди фатҳи Искандарий.

Скандардек айлаб сипаҳдорлиғ,
Сипаҳни халалдин нигаҳдорлиғ.

Нечукким, Скандар' кезиб хушку тар,
Мусаххар қилай назм ила баҳру бар

Ки, яъни чекиб хомаи хушхиром
Скандар ишига қилай эҳтимом.

Илоҳи, Навоийға тавфиқ бер,
Қаро шомига шамъи таҳқиқ бер

Ким, ул шоми дайжур офотидин,
Не офотидин, балки зулмотидин,

Чиқорсун Хизр янглиғ оби ҳаёт,
Етурсун Скандар жанобиға бот.

Неча зойил ўлсун ҳаёти анинг,
Тирилсун бу дам бори оти анинг.

VI

*Сўз таърифида бир неча сўзким, офариниш дарёсидин бурунги
чиққон гавҳари серобдурур ва хилқат сипеҳридин аввалги тулуғ
этган ахтари пуртоб ва бу муносабат билан ҳазрати шайхи
Низомий қаддаса сирраҳу маддоҳлиғим, бу ахтарнинг сипеҳри
гардони ул эрди ва бу таъриф била Мир Хусрав наввара марқадаҳу
авсофиқим, бу гавҳарнинг дарёи бепояи ул*

Ичар хайл сўз бодаи софини,
Демак фарз келди сўз' авсофини,

Будур васфи ичра камолин демак,
Ки, бўлмас камолини васф айламак.

Бу таъриф анга бас муважжаҳдурур
Ки, таъриф этардин мунназаҳдурур.

Бийикрак мақом ичра афлокдин,
Не афлокдин, ваҳму идрокдин.

Ул авж узраким сочилиб сўз дури,
Сурайё келиб анда таҳтас-сари.

Вужуд ичра оламға сабқатнамой,
Шараф бирла Одамға рифъатфизой.

Гар ул бўлмаса кимсага йўқ шараф,
Анингдекки, гавҳарсиз ўлғай садаф.

Садаф то гуҳар анда пинҳон эрур,
Анинг хозини баҳри Уммон² эрур.

Гуҳардин чу холи бўлур ул садаф,
Эрур тенг улу бир қуруғон кашаф.

Башар зотида жавҳари жон ҳам ул,
Ўлук жисмида оби ҳайвон ҳам ул.

Бужим жавҳари жон дедим отини,
Қилай жон била бу сўз исботини.

Чу жисм ичра жон йўқтур, ул йўқдурур,
Яна жонға онсиз бу ҳол-ўқдурур.

Башар хайлиға тил тутулғон замон,
Тириклик ҳамон келди — ўлмак ҳамон.

Бу ҳамким дедим оби ҳайвон ани,
Қулоқ тутки, шарҳ айлай осон ани.

Ўлук тиргузур бўлса ҳайвон суйи,
Қилур ҳам бу ишни дами Исавий¹.

Қаю кимсаким, сўз берур жон анга,
Қилур жон фидо оби ҳайвон анга.

Ўлукка гар андин эрур жони пок,
Ва лекин тирикни ҳам айлар ҳалок.

Гаҳи масжид ичра алоло солиб,
Харобот аро гоҳ ғавғо солиб.

Ҳам ул чарх баҳриға дурдонадур,
Ҳам ул баҳру гавҳарға афсонадур.

Башар табъининг ишвагар дилбари,
Назардин ниҳон ул сифатким пари.

Дилоролиғ анда жаҳон дар жаҳон,
Латофат ани кўздин айлаб ниҳон.

Вале гар тилаб халқ офатларин,
Кийиб савт ила ҳарф кисватларин.

Ҳулалким жамолин мушаккал қилиб,
Маъоний дуридин мукалал қилиб.

Юзига бериб зеб санъат била,
Солиб зулфиға тоб диққат била.

Бериб нуктадонлиғ фасоҳат анга,
Ясаб нуктаронлиғ балоғат анга.

Лутуфдин юзин айлаб ороста,
Бўлуб ўйлаким моҳи нокоста.

Оғиз равзанидин хиром айласа,
Қулоқ ҳужрасиға мақом айласа.

Не ўтларки солғай жаҳон ичра ул,
Жаҳон ичра йўқ, инсу жон ичра ул.

Бу ҳол ўлса минбар уза ошкор,
Вараъ аҳлининг кўнглин айлаб фиғор.

Бири нолаи дарднок айлабон,
Бири далқи пашмина чок айлабон.

Бу янглиғки, шарҳ айладим можаро,
Агар зоҳир ўлса харобот аро,

Бир ўт дурдкашларға солғайки даҳр,
Топа олмағай шуъладин ўзга баҳр.

Кукусга қоқиб юмруғ ўрнига тош.
Уруб ер уза бўрк ўрнига бош.

Дамеким, анга зоҳир ўлмай вужуд.
Гум эрди адам ичра буду набул.

Не бу ети қандили воло эди,
Не тўқуз сипеҳри муалло эди.

Адам эрди ҳар неки мавжуд эрур.
Жуз ул зотким, фойизи жуд эрур.

Ҳамул ваҳдати сирф бўстонидин.
Не бўстон, ҳақиқат гулистонидин.

Бурунроқ насимеки урди нафас,
Эшитгил нафаским, сўз эрдию бас.

Очилди чу ул ел дам урди нуҳуфт,
Адам ичра юз гунчаи ношукуфт.

Қаю гунчаким, гулшани коинот,
Бу жонбахш ел бирла топти ҳаёт.

Нима офаринишда тутмай ўрун,
Ки тебранмиш ўлғай бу елдин бурун.

Қаю вардким, келди анбаршамим,
Ани билки очмишдурур бу насим.

Магар бўлди Рухул-қудс ҳамраҳи,
Ва ё келди анфоси Рухуллаҳи⁴.

Анинг бирла кони маоний кутуб.
Йўқ арзий кутуб, осмоний кутуб⁵.

Неча қидмати ортуқ андозадин,
Вале дам-бадам тозароқ-тозадин.

Жаҳон гулшани ичра бу тоза гул,
Қуёш вардидек олий овоза гул

Ки, андиндурур даҳр боғиға атр,
Бори офариниш димоғиға атр.

Вале воқеъ ӯлмиш тафовут бaсе,
Бири гулбун ӯлмиш, яна бир хaсе.

Бу гавҳардин ӯлди тӯла ғарбу шарқ,
Вале топти қийматда бисёр фарқ.

Бировга етишгонга қиймат пашез,
Яна бирга қиймат келиб ганжхез.

Бу ганж олгон ул нодири фард⁶ эрур
Ки, ганжи анинг Ганжапарвард эрур.

Ҳам ул ганжрезу ҳам ул ганжпош,
Бӯлуб базлидин даҳр аро ганж фош.

Нечаким очиб ганж тўкмакка қўл,
Вале махзани роз ганжури ул.

Анинг ганжидин ҳар дирам ахтаре,
Яшил куп анга гунбади ахзаре.

Куп остидағи хишт курси қамар,
Вале бошида ташти заррини хур.

Қазо қисмидин етмайин ранж анга,
Бу янглиғ не бир ганж, беш ганж⁷ анга.

Тутуб ганжи бу чархи нуҳтоқни,
Нечукким, қуёш нури офоқни.

Бу янглиғки ганжи маоний тўкуб,
Жаҳон аҳлиға жовидоний тўкуб.

Бу беш ганжидинким жаҳондур тўло
Ки, қўк жавфида доғи йўқтур хало.

Йўқ улким, жаҳонни тўло айламиш
Ки, гардунни ҳам имтило айламиш.

Келиб табъи гардуни олий асос,
Маоний дури анда анжумқиёс.

Бу гардун аро табъи хуршид ўлуб,
Анинг нури оламда жовид ўлуб.

Шиҳоби қалам, чунки айлаб тарош,
Тоғиб сафҳаи меҳр андин харош.

Аторидки, мавлоий дарғаҳнишин,
Қачон хома йўнса бўлуб резачин.

Фалак уд сўзида ахгар қилиб,
Малоик ани уди мишмар қилиб.

Не коғазғаким, килки гавҳарфишон,
Қилиб меҳри заркаш анга зарфишон.

Этиб анда олтинчи кўк зевари,
Ўғуб бошиға санчибон Муштари.

Фалак аҳли ул нома кўрган замон,
Боши узра мисвоке айлаб гумон.

Қуёш чунки нур англамай айнидин,
Ани ёрутуб гарди наълайнидин.

Бўлуб сўз майиға чу ҳуши гаров,
Анга журъакаш йўқ, магарким биров.

Биров йўқки, ҳиндуйи лаъбовари,
Не ҳиндуки, жодуйи донишвари.

Не жодуки, донойи ҳикматмаоб,
Сўзи назм девонидин интиҳоб.

Чучук нуктадин ёпишиб номаси,
Магар найшакардин бўлуб хомаси.

Анга хома нўти қаранфул киби,
Ва ё сарвиноз узра сунбул киби.

Гаҳ ул сунбули тар қаранфул сочиб,
Қаранфул доғи гоҳ сунбул сочиб.

Сўз ичра анга тезбозорлиқ,
Бу бозор аро турфа атторлиқ.

Валек ул дўконеки мавжуд анга,
Сутуну эшик — сандалу уд анга.

Бу атторлиқда мақосид билиб,
Ани доли дониш Аторид қилиб.

Қачон хома дастонсаро айлабон,
Саводи жаҳонни қаро айлабон.

Чу Ҳиндустондин суруб дoston,
Қилиб даҳрни дағи Ҳиндустон.

Сўзи шоҳиди мажлисоройи Ҳинд,
Бу мажлис ичида ўзи ройи Ҳинд.

Демай рой ани, балки юз Кеду рой,
Сазодур анга хокрўби сарой.

Бу ерга чекиб поя хусравлуғи,
Бийик авжида меҳр партавлуғи.

Ки дониш саводида ҳар кимки шоҳ,
Анинг хизматида бўлуб хоки роҳ.

Низомийча гар назми чолок йўқ,
Чу эл мунча — чолок йўқ, бок йўқ.

Сўз авжида гар ул маҳи ховарий,
Бу гар йўқ маҳи ховарий, Муштарий.

Анинг лаълида гар дурахшандалиқ,
Мунунг доғи дуррида рахшандалиқ*.

Гар ул раҳрав ўлса, бу пайрав келиб,
Гар ул шоҳ, бу доғи хусрав келиб

Ки, жаннат алар маскани то абад,
Навоийға маъниларидин мадад.

Яна ҳам қилиб нақджўлуғ адо,
Бу савдоға урди қадам ҳар гадо.

Вале ҳар бирига бир офат етиб
Ким, ул ком таҳсили манъин этиб.

Анингким бўлуб назм пирояси,
Бу савдони қилмоққа сармояси,

Тоғиб жузъе суд бирла сурур,
Солиб кўнглига ул сурури ғурур.

Тажовуз қилиб ажзу инсофдин,
Қабартиб ўзин даъвию лофдин.

Чу тарки адаб зул этиб иқтизо,
Сўз айтурға тавфиқ бермай қазо.

Агар нақд ила бўлса ҳам борлиқ,
Анга халқ қилмай харидорлиқ.

Не коғоздаким нукта айлаб рақам,
Рақам қилмай они яна кимса ҳам.

Киши нақл қилмоққа чекмай насақ,
Бўлуб ул варақ рамл чеккан варақ.

Бу хайл ичра бир номуроде эди
Ки, таҳрир қилгон саводе эди

Ки гарчи юзи зебдин эрди фард,
Ниёз оҳидин лек топти навард.

Бу маънидин ар зулмат, ар нур эрур,
Сўзи гоҳ тилларда мазкур эрур.

Чу ул чошниға мушарраф бўлуб,
Ўзи чарғаликлардин Ашраф⁹ бўлуб.

Булар чун адам сори кучмиш эди,
Дегил маснавий оти ўчмиш эди.

Ҳамул боғ аро гул йўқу бўйи ҳам,
Курумиш эди ул ариғ суйи ҳам.

Биҳамдиллаҳ, ул гул топиб рангу бў,
Бир оққан ариққа яна оқти сув.

VII

*Сўз дурлари назмида низомийнизои ва такаллум гавҳарлари
интизомида хусравкалом Низомий била Хусрав қойим мақоми,
яъни ҳазрати маҳдумий мавлоно Нуриддин Абдураҳмон Жомий'
мадда зиллаҳул-олий ало мафориқи фарқат-толибин жанобида
арзи ниёз қилмоқ ва изҳори роз айламак*

Биров олди сўз кишварин якқалам
Ки. қилди қаламни сутуни алам.

Қўлиға олиб найза ўрниға килк,
Сўз иқлимини сарбасар қилди милк.

Билик авжининг меҳри тобони ул,
Қаю меҳр, сўз жисмининг жони ул.

Чу суръат аро ўт сочиб хомаси,
Яна гарм ўлуб нукта ҳангомаси.

Ҳамул ўтқаким, назм шамъин тутуб,
Маоний шабистонини ёрутуб.

Чу табъидин оқиб маони суйи,
Келиб чашмаи зиндағони суйи.

Ҳамул чашмадин чун су бермак тузуб,
Суханварлик ўлган танин тиргузуб.

Чу истаб тараб табъи озодаи,
Қутуб назм жомига сўз бодаси.

Анинг журъаси элни маст айлабон,
Демай мастким, майпараст айлабон.

Не жомеки, май журъасидин наме,
Тарашшуҳ қилиб, маст ўлуб оламе.

Бу янглиғки жоми маоний тутуб,
Малак хайлиға дўстгоний тутуб.

Бўлуб чун анинг жомидин журъачаш,
Бўлуб чарх сўфилари журъакаш

Ки, машғуф ўлуб жоми мастонаға,
Гаров айлабон хирқа майхонаға.

Янги ойни жоми ҳилолий қилиб,
Нечаким тўла бўлса холи қилиб.

Жаноҳайн ўлуб сукрдин хокрўб,
Гаҳи дастафшон, гаҳи пойкўб,

Бу навъ ўлсалар Арши Аъзам эли,
Не бўлғай, хаёл айла, олам эли?

Чу ул жомдин оби ҳайвон топиб,
Ўни жон бериб, гар бири жон топиб.

Дема жом ила майки, назми равон,
Еру кўк элин айлади нотавон.

Қаю назм, балким жаҳон офати,
Жаҳон офати йўқки, жон офати.

Эшитмаклиги завқнок айлабон,
Вале дарки маъни ҳалок айлабон.

Фазал дарду сўзини, ваҳ-ваҳ, не дей,
Деса маснавий, Аллах-Аллаҳ, не дей!

Агар назмдин борча услуб анга,
Бори бир-биридин эрур хўб анга.

Вале маснавий ўзга оламдурур
Ки, табъига ҳоло мусалламдурур.

Бўлуб жилвагар табъи кўзгусида
Ки, сабт айлади «Хамса» ўтрусида.

Эрур андин ортуқки, ўксук эмас,
Эл андин дер ортуқки, ўксук демас.

Анинг байтига гар фузундур алад,
Вале йўқтурур мунда маънига ҳад.

Неча анда дуржи дақойиқдурур,
Вале мунда дурри ҳақойиқдурур.

Бўлур они баҳру муни кон демак,
Ани кўнгул, аммо муни жон демак.

Бурун жилва айлаб аён «Тухфа»си,
Бериб олам аҳлига жон тухфаси².

Яна «Субҳа»³ жон риштасин тор этиб
Ки, ҳар муҳра бир дурри шаҳвор этиб.

Чу Юсуф⁴ сўзин ошкор айлабон,
Зулайхо киби элни зор айлабон.

Чекиб хома «Лайлию Мажнун»⁵ сари,
Юз офат солиб тоғу ҳомун сари.

Бу дамким қилиб хомасин дурфишон,
Скандар ҳадисидин айтур нишон.

Шак эрмаски, фатҳ айлабон хушку тар,
Скандар киби олғуси баҳру бар.

Букун комил ул навъ мафҳум эмас,
Бурун бор экан доғи маълум эмас.

Биров кўнгли оллиндаким софдур,
Агар заркаш, ар бўрёбофдур.

Агар бўлса ўз фаннида бебадал,
Фаниматдур ул борчаға филмасал.

Бировким анга нафас қудсийсифот,
Нафас бирла ўлганга бергай ҳаёт.

Қаю кимсаким аҳли идрокдур,
Анга жон фидо қилса не бокдур.

Агар нуктаи жонфизоси анинг,
Бу навъ ўлса юз жон фидоси анинг.

Ало, токи жон бўлғай инсон била,
Тирик бўлғай инсон доғи жон била.

Ҳадисини эл жониға воя қил,
Ҳамул воядин жонға сармоя қил.

Бу сармоядин бизга коме етур,
Лаболаб майи васли Жомий етур

Ки, Жомийға ўзни қилиб журъакаш,
Сўз айлай адо, масту девонаваш.

VIII

*Иноят қуёши васфидаким, файз матлаъидин тулуъ этса, тарбияти хорани
ёқути обдор ва лаъли оташин қилур ва ҳидоят саҳоби таърифидаким, жуд
ҳавосидин иртифоъ тутса, тақвиятидин туфроқтин лолаи сероб ва гули
оташин очилур ва ўзининг кўнгли хораси ул қуёш партавин топқонин демак
ва жисми туфроғи ул булут намин кўрмагин айтмоқ*

Бировким, эрур ёвар иқбол анга,
Не иш қилса фархундадур фол анга.

Қаю ишгаким ройи озим бўлур,
Зафар ёру давлат мулозим бўлур.

Агар қилса хармуҳра дарйўза ул,
Бўлур кирса илгига феруза ул.

Тикон сориким қўл узотур нухуфт,
Қўлиға кирар ғунчаи ношукуфт.

Агар ойға тушса қўзи, кун бўлур,
Қадам қўйса туфроққа, олтун бўлур.

Қаро афъи ар етса онинг қўли,
Бўлур коми гулчеҳрининг сунбули.

Булут бошиға етса ёмғур сочар,
Ғалатдурки ёмғур сочар, дур сочар.

Вале иш керак бўйла фарзонаға,
Бу янглиғ атоёда шукронаға.

Ки, фориғ бўлуб халқ бедодидин,
Фароғ истамай додгар ёдидин.

Жафоси анинг дўстға етмагай,
Қаю дўст, душманға жавр етмагай.

Демай жаврким, қилса аъдоси жавр,
Анга бўлмагай тортмоқ кийна тавр.

Жафо ўтрусида вафо айлагай,
Ва гар бухл кўрса ато айлагай.

Неча топса дунё матоъиға ком,
Анинг ҳифзиға қилмагай эҳтимом.

Дема, Ҳақ неким еткурур — найлагай,
Борин Ҳақ ризосида сарф айлагай.

Ўзига аро ерда кўрмай вужуд,
Бу шукронаға Ҳаққа этгай сужуд.

Атоёни англаб, мусаббиб иши,
Ўзин билмагай ўрта ерда киши

Ким, ўтруда етгай анингдек футуҳ
Ки, шарҳиға бердим юқорроқ вузуҳ.

Булут элга дурдин атокеш эмас,
Ҳақ эҳсонидур, ул сабаб беш эмас.

Тугангач сочар файз амтор анга,
Ҳавода яна борму осор анга?

Шукуфа чоғи елки сочқай дирам,
Бўлурму демак елни соҳибкарам?

Қазодин анга ҳар не марқум эрур,
Чу тутти вужуд ўзга – маъдум эрур.

Манга Тенгридин бўлди рўзи бу ком
Ки, ҳар ишгаким айладим эҳтимом,

Ҳусулиға онинг узотқунча қўл,
Сухулат била қўпти оллимдин ул.

Муродим агар хорабунёд эди,
Бўлуб гард оллимда барбод эди.

Йўлумда неким аждаҳолик қилиб,
Қўлумда мададға асолик қилиб.

Бузуғ соясида қилиб дафъи ранж,
Тушумға кириб махфи оллинда ганж.

Кўруб Тенгри лутфин фалак чоғлиқ,
Нечук қилмай ўтруда туфроғлиқ.

Неча шукрига сажда қилсам нажанд,
Мени чунки айлар фалакдин баланд.

Сужуд ичра бу суд тутса вужуд,
Эрур бевужуд улки қўйғай сужуд'.

Бу мужмалки килк этти таъвил ани,
Эшитсанг қилай эмди тафсил ани.

Борин айтмоқ гар эмас дилпазир,
Вале шарҳи мақсуддин йўқ гузир

Ки, чун Ҳақдин ўлди иноят манга,
Карам айлади бениҳоят манга.

Улуғ комлардин эдим бахтиёр
Ки, йўқ эрди анда манга ихтиёр.

Не тонг бўлса кўпдин-кўп ар қайғулуқ,
Тамаъ бўлса кимга улуғдин-улуқ,

Ва лекин не ғам Тенгри айлаб карам,
Улуғ муддао берса, мақсуд ҳам.

Гаразким, чу назм ўлди туҳмат манга,
Ёйилди жаҳон ичра шуҳрат манга.

Ғазал тарзиға аввал айлаб ситез,
Жаҳон ичра солдим улуғ растахез.

Ўқур вақти аҳли саломат мунӣ,
Кўруб олам ичра қиёмат кунӣ.

Ҳар аснофи зикри эмас шаънима,
Билур ҳар киши боқса девонима².

Вале қониъ ўлмай ушоқ ишга ҳеч,
Димоғимда эрди улуғ печ-печ³.

Не майдон аро сурсам эрди саманд,
Ҳавосин кўнгул қилмас эрди писанд.

Не бўстонки сайр ичра мавжуд эди,
Ҳақоратдин оллимда мардуд эди.

Хаёлимда кишварситонлиғ кириб,
Мамоликда соҳибқиронлиғ кириб.

Бу андешадин эрди кўнглумда шайн
Ки, бўлди кўнгул мойили хамсатайн.

Чу машғул бўлдум тамошосиға,
Ўтуб водию тоғу дарёсиға.

Ёримчуқ кўруб сайр тарк этмадим,
Ере қолмадиким — анга етмадим.

Жаҳоне кўрунди кўзумга ниҳон,
Ниҳон, балки ҳар байти ичра жаҳон.

Қаю гўшаким, нозир ўлдум даме,
Назарға эди жилвагар оламе.

Вале тоғининг тиғи ул навъ тез
Ки, кўк ҳам бўлуб, айлаб андин гурез.

Итикликта ҳар хора тоше анга,
Камарда келиб «дурбоше» анга.

Бўлуб лола қон, сабза тиғи ҳалок,
Гиёҳи доғи сарбасар заҳрноқ.

Халойиққа отмоққа санги бало,
Этак ҳам тўло анда, ҳам қўл тўло.

Тўло ғорлар аждаҳойи дамон,
Дами ўйлаким аждаҳойи замон.

Ютарға чу оғизлари очилиб,
Шарори баҳло ҳар тараф сочилиб.

Ул ўтқа ўтун тишларидин қалаб,
Забона тилидин фалакни ялаб.

Яна баҳри заххори андоқ амиқ
Ки, анда фалак жунгидек юз ғариқ.

Убур айлаб ул ён бало сарсари
Ки, мавжи бало юзланиб ҳар сари.

Юбон кўк юзин хайли кўлок анга,
Ҳубоб англаниб гўё афлок анга.

Бало селидин мавжи хунхорроқ,
Наҳанги ажалдин ситамкорроқ.

Яна даштининг сатҳи андоқ васеъ
Ки, етмай қироғига чархи сареъ.

Бало манзили марзу буми анинг.
Ажал шахсин ўртаб самуми анинг.

Дема девбод, андаким бори дев,
Югурмакта саргашта ҳар сори дев.

Ҳамоқат топиб чун кўруб тул анга,
Бу дашт ичра бози бериб гул анга.

Кум ичра топиб ул биёбон гуми,
Машаққат ҳисоби биёбон қуми.

Кишиким боқиб ошкору ниҳон,
Кўруб буйла меҳнат жаҳон дар жаҳон

Назарға келиб ганжи беинтиҳо,
Вале ҳар бири узра юз аждаҳо.

Бўлуб чун бу оламға нозир даме,
Манга юзланиб ҳар замон оламе.

Қилиб ёд даъвою лофимни ҳам,
Соғиниб бурун дер газофимни ҳам.

Уятқа солиб бўйла ҳолат мени,
Ҳалок айлабон бал хижолат мени.

Гаҳи юзланиб ул сўзумдин уёт,
Сўзумдин демайким, ўзумдин уёт.

Гаҳи дебки, йўқ дахли имкон мунга,
Тасарруф қила олмоқ инсон мунга.

Бу андеша кўнглумда кўймай қарор,
Ҳалок айлабон ажз ила изтирор.

Ўзумдин ишим яъси жовид ўлуб,
Ишимдин кўнгул доғи навмид ўлуб.

Қулоғим бу ҳолат аро бир хуруш
Эшиттики, дер эрди фаррух суруш

Ки: «Эй булбули зори алҳонсаро,
Вале сўз риёзида дostonсаро,

Наво ичра минг лаҳнsoзинг қани,
Дасотини хотирнавозинг қани?

Санга онча Ҳақ лутфи воқеъдурур
Ки, то турк алфози шойеъдурур.

Бу тил бирла то назм эрур халқ иши,
Яқин қилмамиш халқ сендек киши.

Санга турк ақолимин айлаб рақам,
Азалда насиб айламиш якқалам.

Насиб этти айлаб сени марзбон,
Синони қалам бирла тиғи забон.

Ки, бу мулк аро қаҳрамон бўлғасен,
Улус ичра соҳибқирон бўлғасен.

Бу йўл қатъидин тоймоғинг не эди?
Кўруб «Хамса» сустоймоғинг не эди?

Қаю ишки, бўлмиш муяссар санга,
Бўлурму бу андеша бовар санга?

Ки Ҳақ лутфи бўлмай бўлуб эркин ул,
Ул очмай ёруб эркин оллингда йўл?

Не ишгаки ил сундунг, ул¹ тутти ил,
Муни ҳам аларнинг яна бири бил.

Агар очмаса Ҳақ ҳидоят йўли,
Ва гар тутмас ўлса иноят қўли

Ким, ўлғай заиф одамизоди хас,
Ки, ишта тавонолиғ этгай ҳавас.

Хусусанки, сен барчадин пастсен,
Демай хаски, туфроққа ҳамдастсен.

Ҳам элдин санга кўпрак афкандалик,
Ҳавосингга доғи парокандалик.

Не кўнглунгда қувват, не жисмингда зўр,
Нечукким, оёғ остида қолса мўр.

Босилғочки янчилса мўри заиф,
Не иш қилғали бўлғай, оё, ҳариф?

Агарчи сен ул мўри пажмурдасен
Ки, даврон жафосидин озурдасен.

Вале Ҳақдин ўлса иноят санга,
Тулуъ этса меҳри ҳидоят санга.

Неча мўр эсанг бахт ўлуб раҳнамун,
Санга аждаҳоларни қилғай забун.

Кўнгулдин таваҳҳумни айлаб адам,
Илик ишга ур, йўлға қўйғил қадам!»

Чу ҳотиф манга бу нидо айлади.
Мен этган адони адо айлади⁴.

Шукуҳ онча юзланди жоним сари,
Тавон ҳам тани нотавоним сари

Ки, бўлди назар наргиси боғча,
Кўнгул гунчасин худ не дей, тоғча.

Етиб ғайбдин чун бу неру манга,
Бўлуб сўз демак майли асру манга.

Қазодин кўруб гарм ҳангомани,
Йўнуб «Ҳамса» таҳририга хомани.

Кўнгул ичра шавқ ўтига иштиол,
Кўнгулсизга назм этғали иштиғол.

Не янглиғки бор эрди қилдим шуруъ,
Нечукким мурод эрди топти вукуъ.

Қаламни чу қоғазнигор айладим,
Кўп аъжубалар ошкор айладим.

Не ғоятки табъим ҳаросон эди,
Юз онча битир вақт осон эди.

Гуҳар ул қадар сочтим офоқ аро
Ки, жавф ўлди гум бу куҳан тоқ аро.

Давотимки, очти дўкони гуҳар,
Дўкони гуҳар йўқки, кони гуҳар.

Ҳамоноки юр чоғда лосин анинг,
Салоя қилурда қаросин анинг.

Томизғонда ҳар қатрае су анга,
Су ўрнида томғондур инжу анга.

Қаю қатра сув, балки дарёи жарф
Ки, қилмиш анга Ҳақ давотимни зарф.

Давот эрмас ул ўзга олам дегил,
Не олам, ани чархи аъзам дегил!

Гар ул чархдин йўқ нишоне анга,
Недур юз жаҳони маони анга.

Бўлуб килким андоқ диловар наҳанг
Ки, баҳри маонийда қилмай даранг.

Қаёнким бу сувда тавоф айлабон,
Суни жунг янглиғ шикоф айлабон.

Маалқисса: айтурда ул маснавий,
Агарчи бор эрдим алар пайрави.

Вале дер замон қайси бир дафтарин,
Сочиб баҳри андешанинг гавҳарин.

Анга зебу зийнатлар эттим фузун
Ки, васфи эрур шарх этардин узун.

Кам афсона килк этти таҳрир анга
Ки, йўл топмамиш хатти тағйир анга.

Чу Ҳақдин эди келди поку силиғ,
Қаю ергаким бўлди ортуқсилиғ.

Бу янглиғ етиб тўрти итмомиға,
Бири етмамиш эрди анжомиға⁶.

Шуруъи доғи нопадидор ўлуб,
Ки, тағйир вазъиға душвор ўлуб.

Латойиф топилмас эди онча ҳам,
Яна тўртига лоҳиқ ўлғонча ҳам.

Кўнгулда топилмасдин озор эди,
Ва лекин топар фикрида бор эди.

Мунга тегруким назм элининг шаҳи⁷,
Бу иш борча душворининг оғаҳи.

Сафо базмининг софи ошоми ул,
Бу дайр аҳли сарҳалқаси Жомий ул.

Эшиттим, қилиб зеб дафтар сўзин,
Қилур назм гўё Скандар сўзин.

Вале қилмайин майл ҳолотиға,
Шуруъ айлаништур мақолотиға.

Кўюбтур тавориху афсонасин,
Битийдур деган дурри яқдонасин.

Бу сўздан манга юзланиб шодлиқ,
Топиб хотирим ғамдин озодлиқ

Ки, топтим дуреким талабгор эдим,
Бериб умр нақдин харидор эдим.

Ким ул достон сори чун боққамен,
Кўп ортуқси зевар анга тоққамен.

Чу Ҳақдин бўлуб лутф зоҳир манга,
Насиб ўлди мундоқ жавоҳир манга.

Йўнуб хома, коғаз нигориш қилай,
Ҳам ул достонни гузориш қилай.

Скандар жаҳондори кишварситон
Ишидин чу назм ўлса ҳар достон.

Сўзидин доғи яхши тақриб ила,
Ҳам ул достон зайлида зеб ила,

Сурай ҳикматосо мақолотини,
Сўз ичра ажойиб ҳаёлотини.

Бериб достон зеби элга фиреб,
Сўзидин фиреб ўлғай ортуқси зеб

Ки, фарзоналар деб кўп афсона ҳам,
Сўзин назм этибдур бу фарзона ҳам.

Қадам урсам ушбу ики йўлга мен,
Неким борча дебдур, демиш бўлғамен.

Бўлуб гарм не ҳарза сўзлар дедим,
Магар маст эдим, йўқса мажнун эдим.

Бу дамким хирад мендин огоҳдур,
Сўзум борча астағфируллоҳдур.

Ҳақ этгай мунга доғи илгим қавий
Ки, бўлғаймен ул хайлнинг пайрави.

Алардин қачон етмагунча мадад,
Манга нома сабт этгали қайда ҳад?

Агарчи бу сўзни улус кам билур,
Вале мен билурмен, Худо ҳам билур.

Ки, айлаб ярим тунлар уйқу ҳаром
Ки, Ҳақ саждасига қилурмен қиём.

Аларнинг равони пуранвориға,
Бу бирнинг доғи қуввати кориға⁸,

Қилиб фотиҳа хатми ихлос ила,
Кўзум баҳрида жисми ғаввос ила,

Қилурға ниёзимнинг исботини.
Тутуб бошқа-бошқа алар отини,

Тазаллум юзидин тазарруъ қилиб,
Мадад ҳар биридин таваққуъ қилиб.

Булардин сўнг илгимга олиб қалам,
Неким хотир истар қилурмен рақам.

Ишим тобу ошуби пинҳон эмас,
Қалам сафҳаға қўймоқ имкон эмас.

Булар йўқки, ҳар кимки назме демиш,
Ва ё бу жамоатқа дохил эмиш.

Бориға ниёзу дуодур ишим,
Алардин мадад муддаодур ишим.

Чекармен алар жоми шавқини хуш⁹,
Вале пир Жомийға мен дурдкаш.

Кетур соқие, ул каёний қадаҳ,
Тағореки, дегайлар они қадаҳ

Ки, оғзимға қуйғон дам-ўқ сипқорай,
Оғиз андин олғоч, ўзумдин борай!

Муғанний, суруди ҳарифона чек,
Бир ун бирла тек турмағил, ёна чек!

Дема сўз, мени айла масту хароб
Ки, тонгла сўз айтурға қилғум шитоб!

Навоий, неча соқийи шангдур,
Муғанний доғи дилкашоҳангдур,

Ўзунг асрағайсен ичар чоғда роҳ
Ки, куллий иш оллингға тушмиш сабоҳ!

IX

*Анингдекки, анбиёи мурсал анжумани анжумиға Муҳаммади арабий
«айни» дин қуёшлиқ аён бўлди, салотини олий хайлида доғи Шоҳи Ҳозий¹
вужуди божудидин ҳамул ҳол зоҳир бўлғондин шаммае зоҳир қилмоқ
халладаллоҳу мулкаҳу ва султонаҳу ва аъло шонаҳу ва авзаҳа эҳсонаҳу*

Азал субҳиким, мавж уруб баҳри жуд,
Бериб офаринишқа нақши вужуд.

Рақам топибон чархи мийно доғи,
Анинг жавфида жирми ғабро доғи.

Вале кўпраги сувға мақрун бўлуб,
Башар маъмани рубъи маскун бўлуб.

Ясаб чунки ҳам дўзаҳу ҳам биҳишт,
Башарни қилиб зишту зебосиришт

Ки, эл қисми кому бало айлағай
Ким, ул ики уйни² тўло айлағай.

Бу суратқа бўлғоч азалдин қазо,
Қазо элга бу навъ этиб иқтизо

Ки, бўлғай тафовут арода баса,
Бу бир тўбийи равза, ул бир хаса.

Заруратки, атвор ўлуб мухталиф,
Ҳар эл бир сифатқа бўлуб муттасиф.

Жаҳон ичра ғавғойи хайли башар,
Низоъ узра солғай баса шўру шар.

Агар бўлса баъзиға огоҳлиғ,
Бўлуб лек кўпракка гумроҳлиғ.

Солурға залолат тунига зиё,
Алар ичра ирсол этиб анбиё.

Кераклик учун забту ойин доғи,
Қилиб насб аларға салотин доғи.

Вале анбиё ичра андоқки, шоҳ
Муҳаммад келиб, ўзга — хайлу сипоҳ.

Анинг умматидин салотинда ҳам,
Биров келди шоҳ, ўзга бори хидам.

Қаю шоҳким, довари тахтгир,
Не довар, шаҳаншоҳи гардунсарир.

Бори шоҳларнинг сарафрози ул,
Шаҳи шаръойин Абулғози ул.

Вужудидин офоқ аро зебу зайн,
Улус хон бин хони Султон Ҳусайн³.

Отиға қазо: «дома ихсонаху»,
Ёзиб «халладаллоху султонаху»⁴.

Жаҳон халқидин поки зоти ғараз,
Бу жавҳар келиб, офариниш — араз.

Бу аъроз аро жавҳари зот анга,
Қилиб пок гавҳарлик исбот анга.

Жаҳон дуржи ичра самин гавҳар ул,
Сипеҳр авжи узра мунир ахтар ул.

Бўлуб қадри боғи фалак олами,
Мунир анжум ул боғнинг шабнами.

Дема боғ, фаррух шабистон дегил,
Бу шабнам била кавкабистон дегил.

Не кавкаб, ани жолаи ноб де,
Дема жолаким, кирми шабтоб де.

Чу шабнам десам жавҳари жон эрур
Ки, ҳар қатра дарёи эҳсон эрур.

Ки аъдосидин юз туман минг фариқ,
Ҳамул баҳр қаърида бордур ғариқ.

Анинг кирми шабтобидур ахгаре,
Демон ахгареким, эрур аждаре.

Ёруғлуғки атрофин онинг тутуб,
Ани оғзининг шуъласи ёрутуб.

Аду бўлса бу чархи гардон анга,
Чекиб бир нафас ютмоқ осон анга.

Агар ройининг меҳри кургузса тоб,
Қуёш заррадек айлабон изтироб.

Нетонг, гар қуёш изтироб этса фош,
Анга чунки ҳар заррадур бир қуёш.

Агар базми айши тузулса, сипеҳр
Тўқуз хон келиб, анда бир курс — меҳр.

Топиб олам ул хонларидин хўриш,
Анингдекким ул курс ила парвариш

Сахоси чу зоҳир бўлуб баҳру кон,
Тутуб туфроғу тош ичинда макон.

Не баҳр ичра бир дурри ғалтон қолиб,
Не кон ичра бир лаъли рахшон қолиб.

Бўлуб баҳр девонау талхком,
Яқосида сочқон кафига мақом.

Вале кон гадолиғ топиб чораси,
Гадолардек атрофида хораси.

Олиб баҳру коннинг чу сармоясин,
Ики нотавоннинг ясаб воясин.

Кўлин баҳр ила кон мисоли дегил,
Саҳодин алар таври холи дегил.

Атоси қилиб баҳру конга жафо,
Анга баҳру кон доғи қилмай вафо.

Тули хулқи андоқки, боғи биҳишт.
Суйи чашмаи зиндагонисиришт.

Тули атри юз йилчилик йул кетиб,
Юз иллик ўлук жон топиб, чун етиб.

Суйинким Ҳақ айлаб зилоли ҳаёт,
Бутуб борча андин ниҳоли ҳаёт.

Қилиб чунки бўлса балоғатшиор,
Масиҳодин анфоси жонбахши ор

Ки, бўлғоч Масиҳоға ул муддао,
Тазарруъ била айлабон юз дуо.

Юзидин бириким бўлуб мустажоб,
Ани халқ жонбахш айлаб хитоб.

Чу ул нукта сурмакка оғзин очиб,
Демай жон бериб элгаким, жон сочиб.

Анингдек улус нутқидин жон топиб
Ки, ўлган киши оби ҳайвон топиб.

Дамидин топиб бир, агар минг ҳаёт,
Қуёшдин нечукким ёрур коинот.

Чучук тил била нўш этиб элга баҳр,
Қиличи тилидин томиб лек заҳр.

Қилич йўқ, ҳилоли дурахшанда ул,
Чопар вақтида барқи рахшанда ул.

Агар барқ эмас, нега тушган замон,
Суға етмайин бўлмай андин амон?

Бало абридин тушгач ул илдиirim.
Кўруб Дашти Қифчоқдин⁶ то Қирим.

Ўқи разм вақти чу топиб кушод,
Адув жони танға дебон хайрбод.

Анинг нўгига моний ўлмай зирих
Ким, ул хасм кўнглидин очиб гирих.

Очилғоч гирих турмайин анда кеч,
Демай кечким, қилмайин макс ҳеч.

Кўруб манзили тийра етган замон
Ки, етмак ҳамон анга, ўтмак ҳамон.

Синониға гар худ қатиг хорадур
Ки, бағри анинг нўтидин ёрадур.

Учи қатра сувдин топиб чошни,
Нетонг гар тешар қатра сув тошни.

Тешарда алар хора бор онча фарқ,
Сув андоқки ёмғур, бу андоқки барқ.

Чу разм ичра рахшиға жавлон бериб,
Адув чун кўруб ваҳмдин жон бериб.

Қилиб хасмин бир-бир ул девзод
Анингдекки, хошокни девбод.

Тушуб чун вағо оламиға даме,
Даме саъй этиб, фатҳ ўлуб оламе.

Олиб оламе, айлаб аъдони рафъ,
Бу ишдин бўлуб олам аҳлиға нафъ

Ки, олам футуҳида ҳар не етиб,
Борин олам аҳлиға эҳсон этиб.

Чекиб фитна Яъжужига бир сари,
Қилич шаклидин Садди Искандарий.

Гар ул ожирн суѣбунѣддин,
Темурдин бу, йўқ-йўқки пўлоддин.

Скандар неча руст боғлаб тилисм,
Бу айлаб тилисмин ушотмоғни қисм.

Ушатмоғта зойиъ қилиб ранжини,
Муроди сахо айламак ганжини.

Анинг⁴ кўзгуси гар жаҳон кўргузуб,
Мунунг кўзгудек ройи олам тузуб.

Анинг мушкилотин ҳаким этса ҳал,
Мунинг мушкилотин ҳакими азал.

Гар ул оби ҳайвон тилай жон бериб,
Мунунг нуктаси оби ҳайвон бериб.

Гар ул саъй бирла олиб хушку тар,
Бу бесаъй базл айлабон баҳру бар.

Ало, то Скандардин ўлғай нишон,
Муни тут жаҳонда Скандарнишон.

Мутеъи қилиб баҳр ила барни ҳам,
Бару баҳр олғон Скандарни ҳам.

Мулозимларини Скандарфар эт,
Адолат уйин «Садди Искандар» эт.

Аёқчи, тут ойнагун соғаре,
Не соғарки, миръоти Искандари!

Ҳамул кўзгу бирла кўзум равшан эт,
Кўнгул ғунчасин, ўйлаким, гулшан эт.

Муғанний! Чу гулшанда базм ўлди рост,
Будур хостким тузсанг оҳанги «Рост»!⁷

У оҳангдин бизни қилсанг хушон
Ки, бўлсоқ сарандозу доманфишон!

Навоий, чу базм ўлди ораста,
Қадаҳдин тутуб моҳи нокоста.

Бу шоҳона мажлис аро бода ич,
Ва лекин қачон тутса шаҳзода, ич!

Х

*Хилофат тахтининг тожи зебандаси ва салтанат тожининг
мулкбахшандаси, жаҳондорлиғ кишварининг соҳибсарири ва
жаҳонкушойлиқ сипеҳрининг меҳри мунири Султон Бадиуззамон'
баҳодир мадҳида*

Хирад боғининг сарви озодаси,
Замон аҳлининг шоҳу шаҳзодаси.

Ҳаё гулистонида абри мутир,
Адаб осмонида меҳри мунир.

Асолат сипеҳрида рахшанда меҳр,
Адолат жаҳониға олий сипеҳр.

Саодат баҳорида озода сарв,
Шараф гулшанида хиромон тазарв.

Сахо равзасида гулафшон насим,
Ато вардида руҳпарвар шамим.

Камол авжининг хусрави анжуми,
Ҳамул анжуман айнининг мардуми.

Вафо гулбунининг очуқ варди ул,
Сахо баҳрининг жавҳари фарди ул.

Келиб салтанат айну ул нури айн,
Бадиуззамон ибни Султон Ҳусайн.

Зиҳи хилқатинг нур, бал руҳи пок,
Малак зикри шаънингда руҳи фидок.

Малоиксифат пок зотинг сенинг,
Малакваш жамеъи сифотинг сенинг.

Йиғиб яхшилиқ бирла яхши қилиқ,
Қилиқдек бошингдин аёқ яхшилиқ².

Латофат ниҳон истаб аҳли жаҳон,
Жаҳони латофат сен айлаб ниҳон.

Ниҳон лутфунг ар бемадоро бўлуб,
Ёшургон сойи ошкоро бўлуб.

Қуёшким, эрур нур сочмоқ иши,
Нетиб нур ила они ёпқай киши.

Сўзунгдин етиб элга қути ҳаёт,
Хизр суйини гум қилиб ул уёт.

Гар ул сув бериб Хизр умрига мад,
Бу сўздин улусқа ҳаёти абад.

Чу бу хосият бўлмай ул сув аро,
Ниҳон айлаб ўзни қоронғу аро.

Сўзунг айлабон умрбахшандалиқ,
Юзунгдин халойиққа фархандалиқ.

Йўқ улким, мутеъ аҳли биниш санга
Ки, маъмури амр офариниш санга.

Йўқ улким бўлуб амру фармон била
Ки, умруннга айлаб дуо жон била.

Эшитган малаксон сифотинг сенинг,
Дуо бирла истаб ҳаётинг сенинг.

Фалак ҳимматинг авжи оллинда паст,
Фалак аҳли худдомингга зердаст.

Қўлунг ҳиммат авжида чун очилиб,
Нужум ул дирамким, қуйи сочилиб.

Эшик хайли они қабул этмайин
Ки, жамъ айламакка нузул этмайин.

Дирам йўқки, баҳри кафинг дур сочиб,
Саҳоб, ўйлаким, ерга мўлдур сочиб.

Бу янглиғ ёғинлар била ул саҳоб,
Бериб чарх бўстониға обу тоб.

Тун ул бўстон ичра сунбул киби,
Вале кун очилгон сариғ гул киби.

Ёйиб сунбули мушк исин даҳр аро
Ки, даврон шабистонин айлаб қаро.

Чу сориғ гулин чарх боғи очиб,
Табак бирла оалмға олтун сочиб.

Анингдекки бўлғонда ул зарфишон,
Етиб борча оламға андин нишон.

Ало, то қуёш зарфишон ўлғуси,
Саҳоб илги гавҳарфишон ўлғуси.

Қадаҳ – базми айшинг аро зарнигор,
Жавоҳир қилиб они гавҳарнигор.

Тўлуб ул қадаҳ лаъли рахшон била,
Не рахшанда лаъл, оби ҳайвон била.

Сен ичмакка айлаб анга илтифот,
Дамодамки бўлсун мумидди ҳаёт.

Кетур соқий, ул майки рахшандадур,
Анинг нашъаси файз бахшандадур.

Кўнгул масканин лавнидин гулшан эт,
Назар ҳужрасин тобидин равшан эт.

Муғанний, суруде чек андоқ баланд
Ки, тушсун сипеҳр аҳлиға дилписанд!

Унунг савтини олий овоза эт,
Сўз овозасин кўнглума тоза эт!

Навоий, сўз айтурда фарзона бўл,
Чу иш бошингга тушти, мардона бўл!

Баҳона тариқини барбод қил,
Суруб дoston, нукта бунёд қил!

XI

*Бу гавҳарфишонлиқдин чун улуғ мақсуд тарих илми махзанига
вуқуф топмоғлиғ ва бу жавоҳирнишонлиқдин куллий мурод салотини
мозия ҳолоти макшуф бўлмоғ эрди, ул жиҳатдин Ажам мулукиким,
тўрт табақа воқеъдурурлар, алар аҳволидин ижмол тариқи била
ихтисор этилди ва аввалги табақаким пешдодийлардурур пешниҳод
алар ишлари шарҳин қилинди*

Бу тарих сурат нигорандаси,
Бу янглиғ бўлур сўз гузорандаси:

Ки андинки Одам алайҳиссалом¹,
Хилофат саририда тутти мақом.

Анга тегруким, шоҳи Маккий лақаб,
Не Маккий лақабким, Расули араб

Муҳаммадки² эрди русул шоҳи ул,
Ладуний улумнинг огоҳи ул.

Қилиб Ҳақ ани саййидал-мурсалин³,
Рисолат уза бўлди маснаднишин.

Бу мобайн аро воқеъ ўлғон мулук
Ки, кўргуздилар шаҳлиғ ичра сулук.

Кўп эттим таворих ўқур сори майл,
Ҳамоноки бор эрдилар тўрт хайл

Ки, тарих таҳририн этган рақам,
Битибдур аларни «Мулуки ажам».

Агарчи кўп ўлмишдурур ихтилоф
Ки, бор ихтилоф айлаганлар маоф

Ки, солмишдурур имтидоди замон,
Ҳаводиски, ом айламиш осмон.

Таворих вазъиға беҳад футур
Ки, андин бу фан ичра бўлмиш қусур.

Вале улча бергайлар андин хабар,
«Низом ут-таворих»⁴ эрур муътабар.

Қилиб ўзгалар бирла татбиқ ҳам,
Бу сарнома фихрастин эттим рақам.

Буларники сабт айладим тўрт қисм,
Эшит эмди бориға тариху исм.

Бурунғиға келди лақаб Пешдод,
Икинчи эмишлар Каёнийниҳод.

Учунчига Ашконий ўлди лақаб,
Яна бирга Сосоний ўлди лақаб.

Вале Пешдод⁵ ўлди ўн бир киши,
Бурун салтанат келди бу қавм иши.

Алар пешвоси Каюмарси⁶ род
Ким, ул қўйди тахт узра ойини дод.

Тутуб гар жаҳонни асоси анинг,
Даду ваҳш чарми либоси анинг.

Яна бир жаҳондор Ҳушанг⁷ эди
Ки, зебандаи тожу авранг эди.

Анга йўқ хирадмандлиғ ичра ҳад,
Битиб нусхае «Жовидони хирад».

Чу ул борди, Таҳмурас⁸ ўлди падида,
Анга боғлади олам аҳли умид.

Басе шаҳр оламда қилди бино,
Нишопуру, Марву, Сипоҳон⁹ яно.

Мусаллам анга эрди аврангу тож
Ки, боғишлади ети йиллиқ хирож.

Чу олам тиҳи бўлди Таҳмосбдин,
Замон зебу фар топти Гаршосбдин¹⁷.

Фалак тавсанин гарчи ром айлади,
Чу вақт ўлди, ул ҳам хиром айлади.

Бари даҳрнинг сарфарози эди,
Вале даҳрдин барча бози еди.

Кетур соқий, ул жоми жамшедсоз
Ки, қилгай жаҳондин мени бениёз.

Чу йўқ шоҳлиғ расми огоҳлиғ,
Эрур майдин огоҳлиғ — шоҳлиғ.

Муғанний, «Ажам»¹⁸ ичра тутқил нағам,
Сигур анда зикри «Мулуки ажам».

Алар Пешдод эрканин ёд қил,
Манга сен доғи тарки бедод қил.

Навоий, ажаб ерга етмиш сўзунг,
Не элдур булар, худ билурсен ўзунг!

Адаб бирла шоҳона соғар сумур,
Димоғинг чу гарм ўлди афсона сур!

XII

*Иккинчи табақаким каёнийлардурур аларнинг олий тахтлари
ва каёний тожларин бошдин-аёққача демак*

Бировким, бу сўз айлади ибтидо,
Қилур «Фурс тарихи» бу навъ адо

Ким, эрди Каёний иккинчи гуруҳ
Ки, оламда эрди алардин шукуҳ

Булардин бурунғини бил Кайқубод¹
Ки, эрди хирадманду одилниҳод.

Магар Рустам² ул вақт эди навжувон
Ки, бўлди анинг оллида паҳлавон.

Яна тутти Ковус³ офоқни,
Тамаъ айлади чархи нух тоқни.

Сипаҳдори Гударз⁴ эрдию Тус⁵,
Сиёвушқа⁶ ёрутти нори мажус.

Яна бўлди Кайхусрави⁷ построй,
Жаҳон аҳлиға рой ила кадхудой.

Сипаҳдор анга Тусу Гударзу Гев,
Фаромарз ила Рустаму Золу Нев⁸.

Яна бўлди Луҳросб⁹ мулк узра шох,
Кўпи Балх¹⁰ эрди анга тахтгоҳ.

Яқиндин анга тийра бўлди басар
Ки, лашкаркаши бўлди Бухтуннасар¹¹.

Яна мулк уза қилди Гаршосб¹² ҳукм,
Нечукким, қилиб эрди Луҳросб ҳукм.

Вале тутти Зардушт¹³ ойини ул,
Мажус¹⁴ ўлди истаб, алар дини ул.

Яна мулк уза тутти Баҳман¹⁵ қарор,
Ўчурди залолат ўтидан шарор.

Агар Зобулистонға¹⁶ солди футур,
Вале Байти Мақдасқа берди сурур.

Чу ул борди мулкини берди Худой
Қизигаки, бор эрди оти Хумой¹⁷.

Чу тавфиқ анга бўлди омузгор,
Неча йил анга тўқтади рўзгор.

Вафо қилмай ул оламороға мулк,
Яна мунтақил бўлди Дороға¹⁸ мулк.

Шаҳе эрди ул шимаси адлу дод,
Буюрди жаҳон аҳлиға инқиёд.

Анинг ўғли Доройи Доро¹⁹ эди
Ки, андин сўнг ул оламоро эди.

Вазири бўлуб шоҳ ила хашмнок.
Анинг қасдидин бўлди Доро ҳалок.

Скандарки гардунға чекти ливо,
Анинг асрида бўлди фармонраво.

Ўз ўрнида гар зикри топти вуқуъ.
Вале қилмағум қиссасиға шуруъ.

Каёнийлар эрди бу тўққуз киши
Ки, чекти аларни фалак гардиши.

Вале, ўйлаким, кўкка чекти баланд,
Қаро ер уза солди охир нажанд.

Аёқчи, майи дўстгоний кетур,
Тўло айла жоми Каёний кетур

Ки давронки, ойини ўлмиш жафо,
Не Кайга, не Дороға айлар вафо.

Муғанний, тузуб нағмаи Паҳлавий²⁰,
Суруде анинг бирла чек маънавий!

Бу шаҳларки назм ичра қилдим савод,
Сурудунг аро сен доғи айла ёд.

Навоий, май ич, доғи бўл раҳшунос,
Бу шаҳлардин эт ўз ишингни қиёс!

Жаҳондорларни жаҳон қилса паст,
Топа олмағайму гадоларға даст?

XIII

*Учинчи табақаким, ашконийлардурурким, аларни мулуки
тавойиф ҳам дебдурурлар, алар ҳолотидин дoston сурмак*

Муаррихки ёзди «Мулуки Ажам»,
Бу янглиғ қилур дostonни рақам

Ки, ўн тўқуз эрди учунчи мулук
Ки, бор эрдилар олам ичра мулук.

«Мулуки тавойиф»ки машҳур эрур.
Булардурки. дафтарда мастур эрур

Ки, Искандари¹ кордон этти насб.
Мамолик аро ҳукмрон этти насб.

Алардин бири Ашки Доро² эди
Ки, кўп шавкати ошкоро эди.

Неча кун қилиб зулм ё адлу дод,
Жаҳон мулкига айлади хайрбод.

Чу Ашкони Дороға қолди жаҳон,
Қилиб зулмни эл кўзидин ниҳон.

Жаҳон Ашки Ашконға³ бўлғач мақом.
Зухур этти Исо алайҳиссалом.

Чу Баҳроми Шопурға⁴ қолди даҳр,
Бори даҳр эли адлидин топти баҳр.

Ялош ибни Баҳром⁵ сургач саманд,
Фалак буржиға макам этти каманд.

Чу олди жаҳон Ҳурмуз ибни Ялош⁶,
Адолат ўтар даҳр аро қилди фош.

Яна Нарси ибни Ялош⁷ олди тахт,
Неча кун ани комрон этти бахт.

Яна қолди Ферузи Ҳурмузға⁸ тож,
Ўкуш тожварлардин олди хирож.

Ялош ибни Феруз⁹ чун билди мулк,
Тафохур анинг адлидин қилди мулк.

Яна Хусрав ибни Ялош¹⁰ ўлди шоҳ.
Анга ер юзин тутти хайлу сипоҳ.

Яна шаҳлиғ этти Ялоши Ялош¹¹,
Кишига анинг бирла бўлмай талош.

Яна Ардавони Ялош¹² ўлди тунд,
Анинг тиғини ҳам фалак қилди кунд.

Яна Ардавон ибни Ашғон¹³ бўлуб,
Замона анинг узрини ҳам қўлуб.

Жаҳон олди Гударзи¹⁴ Ашғон яна,
Анга ҳам жафо қилди даврон яна.

Яна шоҳ Тийри Гударз эди
Ки, мапзилғаҳи бу куҳан марз эди.

Яна бўлди Гударз Тийри улуг,
Ани ҳам завол айлади қайғулуг.

Яна тутти олам юзин Ардавон¹⁵
Ки, чекти ани чархи ахзар давон.

Буларға доғи боқий ўлмай ҳаёт,
Фалак мулкни берди бот, олди бот.

Кетур соқий, ул соғари лаълранг,
Анга даврида зоҳир этма даранг.

Чу йўқтур даранге фалак жомига,
Кўнгул қўйма оғозу анжомига.

Муғанний, бу шаҳларки чектим тироз,
Алар ёдиға нағма чек дилнавоз.

Ки, нағманг била бир қадах нўш этай,
Даме нуктадин тилни хомуш этай.

Навоий, бу шаҳларки кўрди жаҳон,
Букун барча туфроғ ародур ниҳон.

Чу бориға ул ён азиматдурур,
Замоне хуш ўлмоқ ғаниматдурур.

*Тўртунчи табақа сосонийлар эрдиларким, жаҳон мулкида
жаҳонбонлиқ қилдилар ва рубъи маскун мамлакатини билдилар*

Навосози деҳқони озарпараст,
Бу навъ этти сўз риштасин борбаст

Ки, тўртунчи хайл улча шоҳ эрдилар,
Фалакқадру анжумсипоҳ эрдилар

Ки, ҳоло адамдур аларға мафар,
Йигирми дурур, доғи тўқуз нафар.

Бири Ардашер ибни Бобак¹ эди
Ки, баъзи эл они валий ҳам деди.

Яна эрди Шопур² бин Ардашер
Ки, шоҳе эди кордону далер.

Ул этти бақо мулки сори хиром,
Қўюб ўғли Ҳурмузни³ қойим-мақом.

Яна тегди Баҳроми Ҳурмузға⁴ тож,
Жаҳон ичра адлидин ўлди ривож.

Яна қилди Баҳроми Баҳром⁵ жаҳд
Ки, даҳр этти тоза анинг бирла аҳд.

Яна ўғлиға даҳр аро ком эди
Ки, Баҳроми Баҳроми Баҳром⁶ эди.

Яна қилди Нарсини⁷ чарх аржуманд,
Ҳам охир адам сори сурди саманд.

Яна Ҳурмузи Нарси⁸ этти ғулув
Ки, қадри фалакдин ошурди улув.

Яна етти Шопури Ҳурмузға⁹ зўр
Ки, солди сипаҳ бирла оламға шўр.

Яна Ардашер ибни Ҳурмузға¹⁰ кавн,
Етишти чу ул Тенгридин топти авн.

Яна қилди Шопури Шопур¹¹ кин
Ки, офоқ анга бўлди зери нигин.

Яна тузди Баҳроми Шопур¹² жайш
Ки, илгига олди тўла жоми айш.

Яна олди Ферузи бин Яздижирд¹³,
Жаҳонда қилиб адлу инсоф вирд.

Яна шаҳ Ялош ибни Феруз¹⁴ эди,
Адолат била оламафруз эди.

Қубод ибни Феруз¹⁵ ҳам тузди базм
Бу кох ичра, лекин қўюб қилди азм.

Яна бўлди Жомосб¹⁶ кишварситон,
Жаҳон бўлди инсофидин бўстон.

Чу тахт олди Нуширвони Қубод¹⁷,
Ул этти бино даҳр аро адлу дод.

Яна Ҳурмуз ибни Ануширвон¹⁸,
Киюрди жаҳон жисми ичра равон.

Чу Парвези Ҳурмузга¹⁹ чарх ўлди ёр,
Замонида шод ўлди мулку диёр.

Чу Шеруя²⁰ оғози кин айлади,
Азиз элни хору ҳазин айлади.

Яна Ардашер²¹ ўлди чун қаҳрамон,
Анинг қаҳрига қолди аҳли замон

Яна Ардашер ўлди кишвархудой,
Жаҳон аҳлига бўлди раҳматфизой.

Яна Кисри Арслон²² топти фар,
Адам мулкига ул ҳам этти сафар.

Яна Кисри²³ ўлди жаҳон довари
Ки, гардундин ўтти анинг афсари.

Яна даҳр Туронни²⁴ қилди азиз
Ки, нисбатда Парвезға эрди қиз.

Жаҳон олди Парвези Баҳром²⁵ ҳам,
Қўлиға тутуб тиг ила жом ҳам.

Яна бўлди Озарми²⁶ афсарпараст
Ким, ул топти Турон ерига нишаст.

Яна Фаррух²⁷ олди жаҳон кишварин,
Солиб адл аро табъи донишварин.

Яна Язджирд²⁸ олди мулку диёр,
Ки, дерлар лақабда ани Шаҳриёр.

Қаю бирки мулк олди топти сурур,
Мубаддал суруриға бўлди ғурур.

Жаҳон мулкин ўз мулки қилди гумон,
Гумони ҳамон эрди — кетмак ҳамон.

Қутулди алар даҳр озоридин,
Кетиб бори, қолди жаҳон боридин.

Аёқчи, манга жоми шоҳона тут,
Тутанган сойи тўлдуруб ёна тут!

Чу кетгумдурур, даҳр базми қолиб,
Кетай бори комимни майдин олиб.

Муғанний, суруд айтибон руд туз,
Вафосиз жаҳон бирла падруд туз!

Чу кетмаклик андин эрур ногузир,
Даме хушдил ўлмоқ эрур дилпазир.

Навоий, бу янглиғ эмиш даҳр иши,
Вафо кўрмамиш ҳаргиз андин киши.

Кишилиқ будурким, унутсанг ани,
Чу таркинг қилур, тарк тутсанг ани!

XV

Искандар достонининг оғозиким, Ҳақ анжомига еткурғай ва тарихининг ифтиҳоиким, Тенгри ихтитоми рақамин сургай ва анинг насабида ихтилофким, тарих аҳли қилмишлар ва ул ихтилофни рафъ этиб, аҳли таҳқиқ ишининг ҳақиқатин билмишлар ва малик Файлақуснинг дори бақоға кетгани ва Искандарнинг мулки фоний тахтин мақом этгани

Нигор айлаган нақши румийтироз,
Очиб парда, бу навъ кўргузди роз.

Ки, бу тўрт хайлики топти адо,
Ки, кўк тоқиға солдилар кўп садо¹

Ки, давронлари тўрт минг уч юз ил,
Яна ўттуз олтию ўн ой бил.

Бу муддатда кимдинки осор эди
Ки, кишваркушо бал жаҳондор эди.

Топиб беш юзу балки минг йил амон,
Бу муддатда маҳкуми — аҳли замон.

Қилиб улча хотирға келганча иш,
Аларға насиб ўлмади онча иш.

Ки, оз вақт аро шоҳи Яздонпараст,
Скандарга офоқ аро берди даст.

Билингай, дейилганда бир-бир иши
Ки, халқ этмади Тенгри андоқ киши.

Бу мужмалки васф айладим зотини,
Қилай эмди борининг исботини.

Ҳамул тўрт хайлики ёздим сутур,
Икидин сўнг² Искандар этти зуҳур.

Каёнийлар ўлғонда бир-бир ниҳон
Ки, Доройи Баҳманға қолди жаҳон.

Мубоҳот этиб тахт ила тож анга,
Берурлар эди шоҳлар бож анга.

Бу фурсат аро волийи Руму Рус,
Шаҳе эрди оти малик Файлакус³.

Маликваш келиб ҳар сифоти анинг,
Малакваш вале пок зоти анинг.

Низомийки назм аҳлиға шоҳ эди,
Бу шаҳ саргузаштидин огоҳ эди,

Китобида дер чоғ нишонин анинг,
Бу янглиғ деди достонин анинг

Ки, насл ичра йўқ эрди пайванд анга,
Мурод эрди оламда фарзанд анга.

Бу савдо солиб жисмиға печ-печ,
Гум ўлмас эди ул таманноси ҳеч.

Магар бир кун овдин олиб кўнгли баҳр,
Тараб бирла айлаб эди азми шаҳр.

Кўрунди йўли узра вайронае,
Йўмурган фалак зулми кошонае.

Тоши хасталар кўнгли янглиғ синуқ,
Ичи мотамийлар ичидек бузуқ.

Бу вайрона ичра шаҳи бахтиёр,
Сабо сайрини сурди беихтиёр.

Кўрарким, кўюб ҳамл бир ҳомила,
Қарин қолмайин руҳ анга жисм ила⁴.

Ўтиб оллида тифли зору забун,
Чекиб гаҳ-гаҳе йиғлагон янглиғ ун.

Бўлуб шоми рихлат анонинг куни,
Келиб гоҳу гаҳ йўқ – ўғулнинг уни.

Унига буким йиғламоғни қотиб.
Ано сўғи⁶ они магар йиғлотиб.

Солиб чун аларға назар Файлақус,
Дегил тушти кўнглига нори мажус⁶.

Буюрдики, маҳрамваш эл еттилар,
Ўлукни ҳамул ерда дафн эттилар.

Ўзи тифлни олди эъзоз ила,
Қилур эрди парварда юз ноз ила.

Скандар атаб, ўғли билди ани,
Ўларда валиаҳд қилди ани.

Муаррих яна навъ ҳам сурди сўз
Ки, нисбатда Дороға еткурди сўз.

Ки, Дороға берди қизин шоҳи Рум,
Ясаб зеб ила, ўйлаким нахли мум.

Бир иш бўлдиким, бемадоро ани,
Атосиға қайтарди Доро ани.

Ҳамоноки сур айлаган тун — саҳоб
Садафқа тўқуб эрди дурри хушоб.

Чу вақт ўлди, фош айлади ул садаф,
Дуреким, жаҳон топти андин шараф.

Яна буйла сўз доғи мазкур эрур
Ки, «Таърихи фурс» ичра мастур эрур.

Ки, оламда ики Скандар эмиш
Ки, икиси давронда довар эмиш.

Бири улки, Доро била қилди разм,
Бири буки, сад боғлаю этти азм.

Ва лекин бу фурсатки донойи даҳр⁷,
Берур эрди бу қиссадин элга баҳр.

Ки, жоми сафо урди элга сало
Ки. Жомийға еткурмасун Ҳақ бало.

Скандар иши эрди манзум анга,
Бори ҳолати эрди маълум анга.

Манга ҳам чу машғуллуқ бу эди,
Таворих оллимда ўтру эди.

Бу ерда мени чунки ажз этти лол,
Ўпуб ерни, донодин эттим савол.

Скандарга ики эканни адад,
Чу оллдинда таҳқиқ эди, қилди рад:

«Ул ишлар, — деди, — бирга воқеъдурур,
Гувоҳи анинг насси қотеъдурур»⁴.

Анингдекки аслин Низомий деди,
Ҳамул навъ фарзона Жомий деди

Ким, ул Файлақус ўғли эрмиш яқин,
Эмас аҳли таърих тардиди чин.

Қилинди чу таҳқиқ тадқиқ ила.
Қилай эмди тадқиқ таҳқиқ ила.

Бу янглиғ баён этти таърихсанж
Ки, чун ёвар ўлди саройи сипанж.

Скандарни топти малик Файлақус,
Ясаб мулкин андоққи зебо арус.

Очиб бахшишу базл абвобини,
Тузатти баса сур асбобини.

Мулукона тартибу ойин била,
Ёрутти кўзин ул жаҳонбин била.

Қилиб ҳифзиға кеча-кундуз қиём,
Фузунроқ этиб дам-бадам эҳтимом.

Бериб парваришқа муносиб хўриш,
Муносиб хўришдин топиб парвариш.

Ани асрамай коху айвон аро,
Ясаб ер кўнгул ичра, бал жон аро.

Нечукким тенгиз дурри шоҳонасин,
Тенгиз йўқки, кон лаъли якдонасин.

Анга тегруким бўлди лафзи дуруст,
Тааллум иши вожиб ўлди нахуст.

Нақумоҳис⁹ оллинда дастур эди
Ки, ҳикматқа оламда машхур эди.

Сипеҳр авжиға фикри суръатнамой,
Фалак сайридин ройи мушкилкушой.

Назар чобукин чун қилиб тезбин,
Бўлуб нозири важҳи айнул-яқин.

Киши йўқ билик ичра монанд анга,
Арастуи фарзона фарзанд анга.

Чу тадбир ила дафъи офот этиб,
Анинг ройидин шаҳ мубоҳот этиб.

Бори илм аро, ўйла соҳиб камол
Ки, комил анингдек топилмоқ маҳол.

Скандарни доноға топшурди чуст
Ки, донишнинг авроқин этгай дуруст.

Ўзига шараф билди доно мун
Ки, ул воқиф эрди валодат куни.

Боқиб чархнинг борча ҳолотиға,
Кавокибнинг иқболу офотиға.

Кўруб мустақимин, билиб рожеъин¹⁰,
Ёзиб эрди мавлудининг толеъин.

Қилиб ҳукмлар анжум арқомида.
Рақамлар қўюб эрди аҳкомида

Ким, ул тифли фаррухпайи покзод¹¹,
Шаҳе бўлғуси поку фаррухниҳод.

Ети кўк уза шавкати етғуси,
Юруб рубъи маскунни фатҳ этғуси.

Кириб шоҳлар қуллари сониға,
Бўюн қўйғуси тавқи фармониға.

Сипеҳр авжиға еткуруб ҳимматин,
Фалак тоқида чолғуси навбатин.

Чу ҳайъатда табъи жадал қилғуси,
Фалак мушкилотини ҳал қилғуси.

Қилиб хурдадон табъи ҳикматни қисм,
Басе ерда соз этғусидур тилисм.

Риёзий била тузғусидур расад,
Илоҳий била фитна оллиға сад.

Жаҳон мулкини чун мақар қилғуси,
Тенгиз ичра йиллар сафар қилғуси.

Анга Ҳақ насиб айлабон хушку тар,
Юруб фатҳ қилғусидур баҳру бар¹².

Ҳаким англамиш эрди чун, барча ҳол,
Бу иқболдин бўлди ишратсигол.

Мураттаб қилиб лавҳи иршодини,
Анга қилди таълим бунёдини.

Қаю ишни таълим қилғон замон,
Эшитмак ҳамон эрди, билмак ҳамон.

Билиб бўлмас эрди таваққуф анга,
Қилур эрди турлук тасарруф анга.

Бу янглиғки теъдод бўлди сифот,
Ҳамоно ўн ончани касб этти бот.

Билик касбини қилди то жони бор,
Ҳунар билди ончаки имкони бор.

Чу тутти мусаллам камолотин эл,
Диловарлиғ амриға чуст этти бел.

Не ишким сипоҳиға нафъ айлағай
Ки, андин адусини дафъ айлағай.

Гаҳи маркаб узра силаҳшўр эди,
Яёғлиқда гаҳ варзиши зўр эди¹³.

Демайким, ўқи очти тори зириҳ
Ки, тори тахайюлдин очти гириҳ.

Синони била тикти ахтар кўзин,
Не ахтар кўзин, чархи ахзар кўзин.

Анинг тиғи хорони қилди шикоф
Ки, кемухти ғабродин этти ғилоф.

Камандинки чин-чин қила бошлади,
Фалак қалъаси буржиға тошлади.

Қачон гурзини қилди хоронабард,
Қатиг хорадин кўкка еткурди гард.

Чу майдон аро зўр расмин тузуб,
Чурук ип каби аждаҳони узуб.

Ва гар ройи бирла бўлуб чорасоз,
Диловарлиғу кучга бўлмай ниёз.

Бори ишда бир ерга етти иши
Ки, мумкин эмас андоқ ўлмоқ киши.

Атоси доғи чун суруб эрди умр,
Видоъ этгали еткуруб эрди умр.

Қадининг хамидин билиб эрди хайл
Ки, жисмиға туфроқ сари бўлди майл.

Кувосини заъф айлаган чоғда суст,
Скандар бўлуб эрди шаҳлиғда чуст.

Ўзи бўлди Тенгрига пўзишпазир,
Скандарга топшурди тожу сарир.

Чу ўғлиға тахтини қилди мақом,
Ўзи айлади тахта сори хиром.

Ҳамоно ики шох берди дарахт,
Бирин йўндилар тахтау бирни тахт.

Не қушқаки бир шохи маскандурур,
Яна шохи сўнгра нишимандурур.

Скандар чу кўрди ато маргини,
Яқин эрди қилғай жаҳон таркини.

Чу муставли ўлди бу ният анга,
Ато қилмиш эрди васият анга,

Ки: «Мулкумда бегонани қўймағил,
Шабистонима ёнани қўймағил!

Ҳаримим аро кирмасун ҳеч ёт
Ки, бўлғай анга пардадарликда от!

Сени истабон топқонимдин мурод
Будурким, қачон айласам хайрбод,

Сен ўлсанг чу қойим мақомим менинг,
Бабод ўлмағай нангу номим менинг».

Бу сўз ёдиға келгач ўлди зарур,
Етурмак ато пардасиға сурур.

Ҳамият доғи монёъ ўлди басе
Ки, елдин зилолиға тушғай хасе.

Ато сўгини айлагач бартараф.
Сариру нигин топти андин шараф¹⁴.

Ато тахтини чун мақом айлади,
Тузуб руд, оҳанги жом айлади.

Аёғчи, бер ул жавҳари ғамзудо¹⁵,
Дема ғамзудо, жоми мотамзудо

Ки, андин сумурсам ғамим қолмасун,
Ато сўтидин мотамим қолмасун.

Муғанний, қилиб соз руди нишот,
Анинг бирла тузгил суруди нишот

Ки, сўз тахтида бўлдум оромгир,
Бўлай таҳният базмида жомгир!

Навоий, жаҳоннинг фирибин ема,
Хирад оллида нақшу зебин дема.

Чу даврон иши бевафолиқдурур,
Фузун шоҳлиғдин гадолиқдурур.

Гадоеки қайд ўлғай андин йироқ,
Муқайяд жаҳондордин яхшироқ!

XVI

*Ҳиммат ҳумойининг баландпарвозлиғи таърифидаким, жаноҳайининг
соясини қуёшнинг анқойи заррин жаноҳиға зулмат Қофида нишиман
берур ва азимжуссалиғи васфидаким, байзонинг сиймин байзасин
жаноҳайини остиға яшурур ва ҳар гадоға ул соя тушса, салотин анинг
гадойидурур ва ҳар шоҳдин соясин олса гадо анинг қошида шоҳ кўрунур*

Бировким анга ҳиммат ўлди баланд,
Эрур олам аҳли аро аржуманд.

Киши нақди гар бир қаро мис эмас,
Агар ҳиммати бўлса муфлис эмас.

Ани англа муфлиски, йўқ ҳиммати,
Чу йўқ ҳиммати, йўқ анинг ҳурмати.

Бу расм ўлди ойини дайри фано
Ки, ҳурмат топар кимда бўлса ғино.

Чу ҳиммат эрур кимийи вужуд
Ки, андин топар эътибор аҳли жуд.

Бировким, анинг кимийдур фани,
Ани деса бўлғай эл ичра ғани.

Ғинодур чу эл ҳурматиға сабаб,
Анга эҳтиром этсалар йўқ ажаб.

Бировким, анинг ҳиммати йўқтурур,
Ғани бўлса ҳам ҳурмати йўқтурур.

Тутай, дунсифат кимсанинг ганжи бор,
Туну кун анинг ҳифзидин ранжи бор.

Пашизе агар тугди эрса лаим,
Мудом очмоғидин топар кўнгли бим.

Десаки: очай тонгла, ёхуд бугун,
Тугар ул тугунга яна бир тугун.

Очардин эмас коми тарқотмоғи,
Ғараз бор анга ўзга бир қотмоғи.

Кўрунмай дирам иқдин очмоғи хўп,
Дирам ҳар неча кўп, тугун доғи кўп.

Очар бўлса андин саросар гириҳ,
Солур кўнглига бир гириҳ ҳар гириҳ.

Айиғ лаъбидин жатқаким нон еюрур,
Ани итга солмоқ не имкон эрур.

Бижин топса ер, то ичига сиғар,
Не қолса овуртиға борин йиғар¹.

Йиғоч узра гар бўлса юз минг ёнғоғ
Кўмар ерга ҳар не ўғурлоди зоғ.

Ер остики сичқонға кошонадур,
Яна анда ҳар ён ниҳон хонадур.

Разолатни ҳаддин қачон ошурур,
Ўзидин доғи туъмасин ёшурур.

Нажосат йўлидин қўюб гулхани,
Захирам, деб анбор айлар ани.

Жуалдур тезак тошимоқдин забун
Ки, бўлмиш қарориб, юзи сарнигун.

Ани қўймас ўлмақлигин билса ҳам,
Неча от оёғига янчилса ҳам.

Кўрар айб дун сарф қилмоқ дирам,
Анингдекки, йиғмоғни аҳли карам.

Карамдин бировким тиҳи жайб эрур,
Тиҳи айламак жайб анга айб эрур.

Бу иш ҳиммат аҳлигадур ибтило
Ки, жайби дирам бирла бўлғай тўло.

Карамсизки бор уйда махзан анга,
Фалокат била фоқадур фан анга.

Емас элки амвол аро бўлса ғарқ,
Алар бирла муфлислар ичра не фарқ?

Десам ҳам бўлурким, эрур фарқи кам,
Хирад оллида кўпдурур фарқи ҳам

Ки, ҳар неча бемоя бўлса лаим,
Анга кимсадин йўқдурур ҳеч бим¹.

Вале бўлди чун ганжию махзани,
Халойиқ эрур жонининг душмани.

Қизил тулку ёхуд қаро киш киби
Ки, бўлғай туки қатлининг мужиби.

Садафдекки йиққон учун дурри пок,
Қилурлар олур чоғда кўксини чок.

Кўнгул ҳиммат аҳлиғаким бўлди кенг,
Ғино бирла фақр ўлди оллинда тенг³.

Не ганж ўлса бермакда бордур азиз,
Не номус этар берғали бир пашиз⁴.

Мубоҳот қилмас емактин кулоч,
Ғамин бўлмас лар топса ёвғон умоч.

Хирад аҳли чунким тааммул қилур,
Тафовут бу икида ҳам топилур.

Не нақдеки аҳли қарам сарф этар,
Анга халқдин кўп машаққат етар.

Агар йўқ анга базл этар дастрас
Ки, зоти аро ҳиммати ганжи бас.

Не элдин топар ҳар замон юз малол,
Не аҳволиға юз қўяр ихтилол.

Кишиким бийикракдурур ҳиммати,
Жаҳон аҳлидин камдурур меҳнати.

Не қушким баланд ўлса парвоз анга,
Ҳалок истамас новакандоз анга.

Агарчи эрур мушак отмоқ иши,
Булут момуғин ўртай олмас киши.

Неча тифл қилса пулаб хийралиқ,
Қачон шамъи анжум топар тийралиқ?

Тутайким, бийик тоққа чиқсун паланг,
Тўлун ойға секриб стургайму чанг?

Баланд айлабон ҳиммат ул бениёз
Ки, ҳар неча ҳиммат бийик, меҳнат оз.

Бировгаки ҳиммат қилур ёрлиқ.
Гадолиқ тилар, йўқ жаҳондорлиқ.

Ўзин фақр бирла жаҳондор этар,
Жаҳондорлиқдин вале ор этар.

Дема фақр кўйи гадойин гадо
Ки, шаҳлар шаҳи қилмиш они худо.

Қилур подшо ул гадолиқ ҳавас,
Нечукким, гадо подшолиқ ҳавас.

Магар Ҳақ етургай бу огоҳлик
Ки, фақр истагай эл, кўюб шоҳлиқ.

XVII

*Искандар била ул гадолиғ ихтиёр этган подшо, балки
филҳақиқат подшолиққа етган гадо ҳикоятиким, Искандар ани
мазаллат чоҳидин чиқориб, салтанат коҳиға ўлтуртмоқ истади
ва ул тож таркин қилиб, бошидин тарки тожи хаёлин чиқормади*

Эшиттимки, Искандари номдор,
Чу бўлди жаҳон аҳлиға комкор.

Не кишварки бўлди мусаххар анга,
Мутеъ ўлди доройи кишвар анга.

Ҳамул шаҳни кишварға шоҳ айлади,
Ҳамул элга кишварпаноҳ айлади.

Шаҳу мулкдин кўнгли тинғоч тамом,
Яна мулк азмиға қилди хиром.

Магар фатҳ бўлғонда Мағриб замин,
Шаҳи зоҳир айлаб эди қатлу кин.

Чу разм ўти бўлмиш эди бартараф,
Шаҳ ўлмиш эди разм ичинда талаф.

Скандар чу фаҳм этти хасмин қатил.
Анга мулки ичра тилатти адил.

Дедиким: «Бу кишвар салотинидин¹,
Хабарлиқ жаҳонбонлиқ ойинидин,

Қолибму экин бир анингдек киши
Ки, қилсам ружуъ анга бу мулк иши?

Ани элга шоҳ айласам мустақил
Ки, мулк ўзгага бўлмаса мунтақил».

Дедилар халойиқ дуо айлабон,
Ҳадисиға жонлар фидо айлабон.

Ки: «Офоқ аро сарфароз ўлғасен,
Ҳамиша раиятнавоз ўлғасен.

Бу янглиғ кишиким қилурсен сўроғ
Ки, андин раиятқа етгай фароғ.

Қабул айлагай они яхши-ямон,
Киши йўқ, магарким, биров бу замон,

Вале халқ ичиндин фирор айламиш,
Ажаб навъ иш ихтиёр айламиш.

Тириклар аросиға қилмас убур,
Матофи эмас ғайри — эски қубур².

Ҳамоно тирикларда кўрмай вафо,
Қубур аҳлиға айламиш иктифо.

Боши тож таркин қилиб ихтиёр,
Бўлуб тарк тожи билан бахтиёр.

Не маскан бўлуб кеча бир бум анга,
Не кундуз емак ваҳҳи маълум анга.

Киши бирла йўқ мутлақо улфати,
Бўлуб халқ ғавғосидин кулфати.

Ниёз аҳли чун қилсалар ихтилот,
Қилур сўзда зоҳир гаҳи инбисот.

Насойиҳ дер элга бағоят муфид
Ки, оламдин элни қилур ноумид.

Сўз ичра бу тақриб тартиб этар
Ки, элни фано сори тарғиб этар!»

Скандар эшитгач дедиким: «Юрунг,
Ани қайда бўлса, топиб келтурунг!»

Равон ҳукм ила ҳар тараф сурдилар,
Топиб шоҳ базмиға еткурдилар.

Яланг эрди бошу, аёғи яланг,
Яқо чокидин кўкси доғи яланг.

Жаҳон шуғли гардига силкиб этак,
Тутуб ики илгига ики сўнгак.

Скандар анга эҳтиром айлади,
Ўз оллинда олий мақом айлади.

Деди: «Бу сўнгаклардин афсона айт,
Не сўрсам, жавобин анинг ёна айт!»

Деди: «Гўрлардин қилурда гузар,
Неча бу сўнгакларга солдим назар.

Замиримға лекин ниҳон қолди бу
Ки, шаҳнинг қаядур, гадонинг қая?

Чу ўлганда бирдур бу ики матоъ,
Тирикликда невчун қилурлар низоъ?»

Келиб бу каломи Скандарга хуш,
Деди: «К-эй забоновари боркаш,

Сени топтим асру бийик нукталиқ,
Агар бор эса ҳимматинг ҳам бийик.

Сени кишварингда қилай аржуманд,
Бериб шоҳлиғ, поянг айлай баланд».

Деди: «Ҳиммат ўлмиш манга ҳамнишаст,
Сен истардек эрмас, вале асру паст

Ки, тарк айлабон фақр сармоясин,
Писанд этгамен шоҳлиғ поясин.

Эмас рубъи маскунга рағбат манга,
Тилар тўрт сармоя ҳиммат манга:

Бири андин ўлди ҳаёти абад
Ки, йўқтур анинг интиҳосиға ҳад.

Яна бир: йигитлики топмай халал,
Қарилик била бўлмағай ул бадал.

Яна бир: ғинойи муаббаддурур
Ки, оллинда ифлосқа раддурур³.

Яна: шодлиғким, йўқ онинг ғами,
Адам бўлғай ул сурнинг мотами».

Скандарни ҳайрат забун айлабон,
Деди, бош уётдин нигун айлабон

Ки: «Эй фаррухойину фархундарой,
Бу уқдангдин ул бўлди мушкилкушой

Ки, бу дайр аро топсанг огоҳлиқ,
Санга фақр берди, манга шоҳлиқ.

Агарчи мени айлади аржуманд,
Санга берди ҳимматни мендин баланд».

Гадоеки бўлғай бийик ҳиммати:
Анга паст эрур шоҳлиғ рифъати.

Чу ҳиммат баланд ўлди эрса фақир,
Кўзига эрур аср шоҳи ҳақир.

XVIII

ҲИКМАТ

*Искандарнинг Арастудин саволи ул бобдаким, мақсудға қайси мақом
яқинроқ ва ул мақом сари не навъ хиром муносиброқ ва Арасту йўқлуқ
мақомиға йўл кўргузмак ва сабукборлиқ хироми оҳанги тузмак*

Арастудин этти Скандар савол:
«Ки эй фикратингға фалак поймол,

Не йўлдурки, мақсуд эрур манзили,
Не ишдурки маҳмуд эрур ҳосили?»

Деди: «Халқдин ўзни фард айламак,
Фано кўйи йўлинда гард айламак.

Деди: Ул кишиким тавонгардурур,
Анга хайр кўпрак муяссардурур.

Амалнинг чу мақсуд аро дахли бор.
Тавонгарға кўпрак керак эътибор.

Бировким савоб этса кўпрак ҳусул,
Анга кўпрак ўлғай умиди вусул.

Деди: «Хайрким қилса аҳли манол,
Бу ишдин эмастур йироқ икки ҳол.

Бири улки: мавқеъдадур ул иши,
Ишин ғайри мавқеъ қилур ҳам киши.

Гар иш ғайри мавқеъда мавжуд эрур,
Киши ҳар неким қилди мардуд эрур.

Ва гар ўз еридадурур қилғани,
Не иш қилса мақбул тутсақ ани.

Неким аслдин топти маъзуллуқ,
Иши фаръ ила бўлди машғуллуқ.

Эрур роҳзан кимки огоҳ эрур,
Бу йўлда неким мосиваллоҳ эрур.

Биров шоҳ васлиға қатъ этса иул,
Керак воқиф ўлса қароқчидин ул.

Қароқчиға бўлғон киши муттафиқ,
Қачон шоҳ базмиғадур мустаҳиқ?

Вале улки рафъ этти буду набуд,
Гумон қилмади Ҳақдин ўзга вужуд.

Ўзин чунки мақсуд аро қилди йўқ,
Ўзи қолмайин, қолди мақсуди-ўқ.

Гумон қилма мундин бийикрак мақом,
Киши анда чун етти, бўлди тамом».

Бу дурларниким сочти гавҳарфуруш,
Садаф оғзидек сойил ўлди хамуш.

XIX

*Искандарнинг салтанат тожидин саркашлик қилиб, хилофат тахтидин
аёқ тортқони ва Рум аҳли бошларин оёғига қўюб, анинг мақдамидин тахт
поясин баланд қилиб, тож қадрин аржуманд қилғонлари ва анинг адли
айнининг қуёши била зулм шомининг хуффошин кўр этиб, жаҳонни ёрутқони
ва зулм аҳлининг зулматдек олам юзидин қироқ тутқони*

Гузоришқа улким, қалам қилди тез,
Қаламдин бу янглиғ бўлур нуктарез

Ки, чун Файлақус ўртадин чекти рахт,
Скандарға таслим этиб тожу тахт.

Скандарки донойи офоқ эди,
Билик ичра офоқ аро тоқ эди.

Анга тож ила тахт тушмай қабул,
Бу андешадин беҳал эрди малул

Ки, шаҳлиғда ҳаддин кўп офот эрур.
Не қилса фалакдин мукофот эрур.

Агар таркига кўнглини шод этиб,
Атонинг васиятларин ёд этиб.

Кўп ошуфта қилғоч ани бу миҳан,
Улусни йиғиб, тузди бир анжуман.

Чу яксар йиғилди шарифу вазеъ
Сўзе қилди оғоз беҳад балеъ.

«Ки эй қавмким, мулкунгиз келди Рум
Ки, оллимда ҳоло қилибсиз ҳужум.

Агар сарфароз ар сарафгандасиз,
Бори Тенгрига мен киби бандасиз.

Эман сиз киби, сиздин ўксук баса,
Атосиз, дил озурдае бекасе.

Атомни агар лутф айлаб Илоҳ,
Бу кишвар уза айлади подшоҳ.

Ҳамоно бу ишга сазовор эди,
Бу юк чеккали қуввати бор эди.

В-ар обову ажлодима қилди Ҳақ,
Бу мулк аҳлига ҳукмронлиқ насақ.

Алар доғи зебои тахт эрдилар,
Тавоноу ферузбахт эрдилар.

Вале мен эрурмен бағоят ҳақир,
Доғи салтанат амри беҳад хатир.

Бу ишга керактур тавоно киши,
Эмас мен киби нотавано иши.

Эрур тортмоқ шер чекконни мўр,
Юкин пилнинг айламак пашша зўр¹.

Не бор шаҳлик айларга ният манга,
Не айлай десам қобилият манга.

Бу таклифдин чунки ранжурмен,
Агар айласам тарк — маъзурмен.

Чу мен айладим ажзим изҳорини,
Бу андешадин кўнглум озорини.

Сиз эмди ўзунгузга шоҳе топинг,
Бу кишварға кишварпаноҳе топинг.

Ҳар ишта замон аҳлининг фойиқи,
Ки, то бўлғай ул шоҳлиғ лойиқи.

Қуёшдек қавиймеҳру равшанзамир,
Ва гар чиқса ашҳабқа офоқгир.

Адолат аро фасли наврўздек,
Сиёсатда барқи жаҳонсўздек.

Ириклик чоғи хасмға чорасоз,
Қотиғлиқ маҳалли раиятнавоз².

Анга тахту давлатни маскан қилинг,
Бошин тож бирла музайян қилинг

Ким, ул ёғдуруб абри эҳсонини,
Эрамдек қилиб мулк бўстонини.

Аду хайлин ошуфтаҳол айласун,
Санам зулфидек поймол айласун.

Неча шуълаи фитна ёқса адув,
Қилич селидин урсун ул ўтқа сув.

Раиятқа қилса қаламзан ситам,
Қаламзаннинг илгини қилсун қалам¹.

Мусофир йўли риштасин узмасун,
Қароқчи қаросини кўргузмасун.

Қилиб забт ила маҳкам ўғри йўлин,
Улус молидин қисқа қилсун қўлин.

Адам айласун зулм таълимини,
«Лам»и жаҳд этиб «лом» ила «мим»ини⁴.

Адолат қилурнинг топиб ҳолатин,
Фузун қилсун элга адув олатин.

Неким Ҳақ буюрмиш, бўлуб пайрави,
Ҳақ айтур улус илгин этсун қавий.

Бериб зулмгустарга фарсудалиқ,
Раиятқа еткурсун осудалиқ».

Тугатгач сўзин шоҳи равшанзамир,
Улус чектилар ҳар тарафдин нафир

«Ки, эй хусрави одили додгар,
Нега айладинг бизни фарёдгар?

Етар чоғда адлингдин элга наво,
Бу янглиғ недин зулм кўрдунг раво?

Не сўзлар эдиким баён айладинг
Ки, бу халқ бағрини қон айладинг.

Бу сўзлар дегунча, оқиз қонимиз
Ки, бўлсун йўлунгда фидо жонимиз!

Сен ўлгунча бу эл бошидин йироқ,
Йироқ бўлсалар жонилин яхшироқ.

Санга гарчи жонбахш келди калом,
Яқин эрдиким айлагай қатли ом⁵.

Сену салтанат тарки – сўзму бўлур,
Бадилингни кўргучи – кўзму бўлур?

Бугун олам ичра сен ул шоҳсен
Ки, афлок сирридин огоҳсен.

Жаҳон ичра сен билмаган йўқ улум,
Билур олам аҳли, неким аҳли Рум.

Фалак шамъи ройи муниринг сенинг,
Малойик чароғи замиринг сенинг.

Жаҳон кўрмаган сен киби хусраве,
Қуёш талъате, Муштарий⁶ партаве.

Қилиб адл ройингдин андоқ зуҳур
Ки. гул бирла хуршиддин атру нур.

Вужудингда пинҳон хирадёрлиғ,
Жамолингда пайдо жаҳондорлиғ.

Бу ҳимматки зотинг аро бордур,
Санга Рум султонлиғи ордур.

Билурбизки бу мулк эрур кам санга,
Умид улки, тушгай жаҳон ҳам санга.

Фалак сайридин ошкору ниҳон
Ки, ҳукме ёзилмиш: сенингдур жаҳон.

Яна кимса фармонраво қилмағил,
Жаҳон аҳлини бенаво қилмағил.

Агар сен бу ишни қабул этмагунг,
Бу мулк аҳли фарёдиға етмагунг.

Қўюб мулки маврусинга ёнани,
Раво кўрсанг уй ичра бегонани.

Қила олмайин бу бало ихтиёр,
Боримиз қилурбиз жало ихтиёр!

Чу тушсак гадолиққа ҳар мулк аро,
Худо сўрғуси сендин ул можаро».

Бу сўз деб улус бўлдилар ашкрез,
Бош айлаб яланг, чектилар рустахез.

Скандарки мундоқ аломат кўруб,
Аломат демайким, қиёмат кўруб.

Пушаймон бўлуб деган ақволиға,
Бузулди баса кўнгли эл ҳолиға.

Солиб ул сифат сидқ ойин сифот,
Дегандин анинг кўнгли ичра уёт.

Ҳам атбоининг яхши ниятлари,
Яна ҳам атоси васиятлари

Аён этти бир навъ таъсир анга
Ки, бермак маҳол эрди тағйир анга.

Бўлуб хоотири ҳаддин ортуқ малул,
Улус илтимосини қилди қабул.

Ризо зоҳир этгач, шаҳри навжувон,
Арастуйи' фарзона кўпти равон,

Олиб тожни айлабон аржуманд,
Анинг бошидин айлади сарбаланд.

Равон тутти айтиб сано, бир кўлин,
Балиноси⁸ доно яно бир кўлин.

Ики ганжи ҳикмат ани йўлдабон,
Чиқордилар авранг уза кўлдабон.

Толиб мақдамидин бийик поя тахт,
Қуёш боши узра солиб соя бахт.

Арасту била – йўқ – Балинос эди
Ки, бу Хизр эди, ул бир Илос⁹ эди.

Халойиққа юзланди бир инбисот
Ки, ўлтурғали етти муфрит нишот.

Нисор ул қадар сочти яхши-ямон
Ки, қилди нужум арзни осмон.

Ададсиз сурур аҳлиға бўлди сур,
Анингдекки сур аҳли қилди сурур.

Чу Искандари меҳр ўлуб пардапўш,
Шафақ бодасин топти қилмоққа нўш.

Тарабдин фалак қилди ҳоли анга,
Янги ойни жоми ҳилолий анга.

Скандар баруманд ўлуб бахтидин,
Шабистонға кирди тушуб тахтидин.

Гулу сабза узра тузуб тоза базм,
Майи лолагун ичгали қилди азм.

Қадаҳ партавиким дамодам тутуб,
Шабистонни хуршиддек ёрутуб.

Дебон сўз, дегач шоҳи гардунжаноб,
Жавобин Арастуйи ҳикматмаоб.

Суруб нукта ҳар сори донишвари,
Билик ичра алломаи кишвари.

Не ҳикматдин айру қадаҳ гардиши,
Не жуз илми ҳикмат такаллум иши.

Нукотким шаҳи комёб айтибон,
Анга нукта аҳли жавоб айтибон.

Зухур айлабон гарчи айшу тараб,
Вале сарбасар маҳзи илму адаб.

Чу ҳар илмдин бўлди гуфту шунид,
Димоғини шаҳнинг қизитти набид.

Кўпуб чиққали майл кўргузди хайл,
Кўзи шоҳнинг уйқуға қилди майл.

Бўлуб уйқу чун улча матлуб ўлуб,
Ёрим кеча ҳам сажда марғуб ўлуб.

Ибодат учун шоҳи яздонпараст,
Ўзин хас киби қилди туфроққа паст.

Иши йиглаю узри мофот эди,
Анга тонггача бўйла авқот эди.

Куёш чун қилиб авж оҳангини,
Ёрутти яна чарх аврангини.

Кавокиб топиб ул ёруқдин зарар,
Бори учтилар ул сифатким шарар.

Скандар яна тахтин айлаб мақом,
Халойиққа ҳукм айлади бори ом.

Улус қилдилар хизматиға ҳужум,
Куёш теграсида нечукким нужум.

Йиғилғоч улус шаҳ қилиб ибтидо,
Халойиққа сўз мундоқ этти адо:

«Ки берди манга додгарлик Илоҳ,
Бор эрса халойиқ аро додхоҳ,

Келиб оллима арзи ҳол айласун,
Ўз аҳволини қийлу қол айласун!

Қошимда сўзин арз айлар замон,
Мени бир ўзи янглиғ этсун гумон.

Не тахтимдин ўлсун анга даҳшате,
Не тожимдин ўлсун анга ваҳшате.

Не шаҳ деб мени айласун изтироб,
Не мақсуд адосида қилсун шитоб.

Аён айласун реши дарду ғамин,
Ёқай дод бермак била марҳамин».

Улус бошлади арзи ҳол айламак,
Скандар била қийлу қол айламак.

Саҳардин анга тегруким истиво,
Сўруб, халқ дардиға қилди даво.

Киши қони тўкканни бўйнини уруб,
Қўлин кестурурнинг, қўлин кестуруб

Бериб дод мазлуми ғамхораға,
Қилиб раҳм марҳуми бечораға

Қилиб зулм аҳлин қаро ерга паст,
Аларғаки, мазлум эрур зердаст.

Уш ул шаҳки зулм аҳлин айлаб нигун,
Жафокаш жафогарни кўргай забун.

Бу янглиғ қўюб адл бунёдини,
Ярим кунгача берди эл додини

Атоси замонида ҳар навъ иш
Ки, андин халойиққа озор эмиш

Тамомин улус бошидин қилди дафъ,
Етишсун деб андин халойиққа нафъ.

Яна шоҳлар ҳодис этган русум
Ки, бедод эмиш эл, аро бу умум

Алар тарҳини бузди бунёдидин,
Халойиқни қутқорди бедодидин

Адолат тариқини фош айлади,
Сиёсат анга дурбош айлади.

Раиятқа маълум этиб эҳтиёж,
Ики йил алардин кўтарди хирож.

Амал аҳлиға қилди машғуллуқ,
Ёмонларға еткурди маъзуллуқ.

Вале яхшиға тақвият айлади,
Яна яхшилар тарбият айлади

Яна нархларға қилиб иштиғол,
Оғир сотқучиға бериб гушмол.

Туз айлаб тарозу ики бошини,
Темурдин ясаб, муҳр этиб тошини.

Қари ҳам темурдин анга бўлди хос
Ки, эл бўлди кам газ олурдин халос.

Қапонни ҳам ул ихтиро айлади,
Қиёс ичра рафъи низо айлади.

Яна тузлук изҳориға тузди кайл
Ки, эл қилмағай эгрилик сори майл.

Яна тузди олгун тарозусини,
Қавий айлабон адл бозусини.

Мароҳил аро қўйди раҳдорлар,
Йўл аҳлин хатардин ниғаҳдорлар.

Адолат қўлин тутти андоқ бийик
Ки, топти амон арслондин кийик.

Карак хайлиға қарчиғай дармиён,
Алар жўжа янглиғ, бу бир макиён.

Ярим кунгача адл ила дод эди,
Яна кун сўнгги яхши бунёд эди.

Бу янглиғ чу оз вақт тузди русум,
Ғани бўлдилар адлидин аҳли Рум.

Кетур соқие, тўлдуруб жоми адл
Ки, кўргузди Искандар айёми адл!

Таодул била тут ани беҳамол,
Ичарда манга гарчи йўқ эътидол.

Муғанний, навода тузуб муътадил,
Навосозлиқ қил манга муттасил.

Қулоғимға дилкаш садое етур,
Мени бенавоға навое етур!

Навоий, таодулдин этма удул,
Қабул аҳлидин гар тиларсен қабул!

Чу одил шаҳ илгидин ичгунг аёқ,
Неча эътидол асрасанг яхшироқ.

Нечукким, эрур адл шаҳларға зеб,
Эрур ҳам гадо, хокираҳларға зеб¹⁰.

Шаҳеким, адолатдур онинг иши,
Тенг эрмас анга шоҳлардин киши.

XX

*Адолат айни таърифидаким, салотиннинг зулумоти зулми
орасида «айнул-ҳаёт»и жовидонийдурур ва ичганга зилоли
зиндагоний еткурур*

Не асмоким, ул Ҳақ сифотиғадур,
Агар фикратинг ҳар бир отиғадур.

Не амреки бўлғай сифат дохили,
Ҳақ отидур ул амрнинг фоили.

Карам фартидиндур карим ўлмоғи,
Тараҳҳум кўпидин раҳим ўлмоғи.

Агар вожиду можид эт эътибор,
Агар ҳайю қайюм бир ҳукми бор.

Вале оти асмода одил эмас,
Ўқур чоғда эл они одил демас.

Адолатқа етганда қилмиш Худо,
Ўз отини «Ал-адл» бирла адо.

Бу отиға кўпрак учун эҳтимом,
Анинг бирла оламға берди низом.

Не шаҳким, анинг адл кирдоридур,
Десам, йўқ ажабким, худо ёридур.

Бу маънидин эркинки, оламда шоҳ
Ки, дерлар ани халқ зилли Илоҳ.

Гар афъоли мардуду мақбул эмас,
Булардин қиёматда масъул эмас.

Эрур адлким, Қодири зул-жалол,
Қиёмат куни андин айлар савол,

Агар адл йўқ ошкору ниҳон
Яқин билки, зеру забардур жаҳон.

Ануширвон¹ гарчи кофир эди,
Вале адл зотида зоҳир эди.

Ўрун гарчи кофирға дўзахдурур,
Анинг адлдин ўрни барзахдурур.

Агар куфр ризвон сори қўймади,
Вале адл нийрон сори қўймади.

Ул ўтгандин ар минг йил андозадур,
Алолатдин овозаси тозадур.

Эрур турфа буким, салотин аро,
Қаю адл этар кишвари дин аро.

Қилурда сифат адлу инсофини,
Ниҳоятқа еткурмак авсофини,

Демаклик эмас «ҳукмрони замон»,
Демактур «Ануширвони замон».

Ажаброқ буким, улки бу оти бор,
Бу ташбиҳ бирла мубоҳоти бор.

Не сўздинким ўтти эрур бу ажаб
Ки, кавнайн шоҳи — Расули араб.

Шаҳеким, русул келди хайли анинг,
Бори офариниш туфайли анинг.

Қилур чоғда Ҳақ шукри изҳорини.
Магар бу сифат сурди гуфторини

Ки: «Султони одил замонида даҳр,
Вужудум била берди оламға баҳр.

Манга чун валодат замони эди.
Улусқа адолат замони эди».

Ҳадисида ҳам бу башоратдурур
Ки, адл аҳли сори ишоратдурур.

Ки, адл ичра ўтганга бир соати,
Эрур беҳки, жинну башар тоати.

Яна ҳам ҳадиседурур бу саҳиҳ
Ки, айлабдур они баёни фасиҳ.

«Қолур куфр аро қолса обод мулк,
Бўлур зулм агар бўлса барбод мулк».

Шаҳ ар куфр аро адлин этса равон,
Тузар мулкин андоқки Нуширавон.

Ва гар дин аро зулм паррон қилур,
Бу шаҳлардек оз чоғда вайрон қилур.

Шаҳеким қилур хайли инсонға амр,
Ҳақ этмиш анга адлу эҳсонға амр.

Агар зулм қилса эрур неча ҳол
Ки, жониғадур борча онинг вубол.

Бировким Ҳақ амриға осий бўлур,
Неким қилса журму маосий бўлур.

Яна бир буким айлаб ўзни сафиҳ,
Ҳақ ахлоқиға хулқи қолмас шабиҳ.

Яна буки элга солиб изтироб,
Қилур зулми ободларни хароб.

Яна улки, чун зулме мавжуд ўлур,
Бори халқ кўнглига мардуд ўлур.

Не мардудлуқким, бўлур эл иши –
Туну кун анинг жонининг қарғиши.

Не дамким урар халқ нуқсонига,
Қилур тез дўзах ўтин жонига.

Улус душмани деса бўлмас ани
Ки, бор ул ҳақиқатда ўз душмани.

Неча зулмким элга золим қилур,
Ўз-ўзига кўпрак қилур – ҳақ билур.

Не золимки, бир кимсага зулм этар,
Ики фоида зулмкашга етар.

Бир улким, қиёмат куни ажри бор,
Ангаким бу зулм айламиш, зажри бор.

Яна буки, мазлум эрур от анга,
Киши айламас зулм исбот анга.

Вале кимсаким зулм анга комдур,
Бу оламда мардуду бадномдур.

Макон чун қилур ўзга олам сори,
Ўтар бетаваққуф жаҳаннам сори.

Қаю шоҳким адлдин фард эрур,
Ҳам ўз жонига зулмидин дард эрур.

Кивурса ўзин одил эл сонига,
Не зулм элга айлар, не ўз жонига.

Агар билса шаҳ адл этар ҳирфасин,
Нечук бергай ўз илгидин сирфасин.

Неча сирфадин шаҳ керактур йироқ,
Бу ерда вале сирфаси яхшироқ.

Шаҳеким, анга адл бўлғай қилиқ,
Эрур айласа сирфа бесирфалиқ.

XXI

*Маҳмуд ҳикоятиким, ажал оғир уйқусиға борғондин сўнгра
Масъуднинг тушиға кирди ва адолат айни пайдо қилур учун анга
пандлар берди ва насиҳат зилолидин анинг юзига бир сув урдиким,
ани ғафлат уйқусидин сескандурди*

Эшиттимки, Маҳмуди¹ ғозийға даҳр
Чу жоми ҳаёт ичра ҳал қилди заҳр.

Қилиб «иржиъий» нағмасин истимоъ,
Ружуъ этти оламға айлаб видоъ.

Жаҳондин узар чоғда пайвандини
Валиаҳд этиб эрди фарзандини.

Чу ул айлади тарки дори фано,
Фироқида ўғлиға эрди ано.

Ҳамоно лақаб эрди Масъуд анга,
Кириб тушга бир кеча Маҳмуд анга,

Ўғулға ажаб навъ қилди зуҳур,
Бошидин-аёғиғача ғарқи нур.

Бўлуб турфа боғе анинг маскани,
Дема боғким, равзанинг гулшани.

Дамо-дам фузунроқ нишоти анинг,
Ошиб ҳар замон инбисоти анинг.

Зумурраддин оллида ҳавзеки, ақл
Келиб ожиз авсофин айларда нақл.

Мудаввар келиб чархи ахзар киби,
Суви лавну таъм ичра кавсар киби.

Қироғида ул ҳавзнинг бир дарахт,
Солиб шоҳ уза соя андоқки бахт.

Қилиб паст тўбий қадин пояси,
Ҳамул равза саҳнин тутуб сояси.

Яна равзанинг сабзаси заъфарон,
Иси хасталар жисмидин заъфрон.

Тамошосидин кўзга ёруб чароғ,
Муаттар бўлуб атри бирла димоғ.

Кўруб шоҳ Масъуд бу турфа ҳол,
Ўпуб ер атосидин этти савол

Ки: «Султонлигинг ичра неттинг экин
Ки, бу навъ манзилға еттинг экин?»

Деди: «Ул замонким, жаҳондор эдим,
Адолат қилур фикрида бор эдим.

Чекар чоғда Ҳиндустонға сипоҳ,
Чу ул нноҳият бўлди оромтоҳ,

Дедим эмин ўлсун черикдин бу мулк,
Ситамға узотур иликдин бу мулк.

Мунодидин англаб бу ҳукмумни хайл,
Манга бўлди сайр айламак сори майл.

Қилиб беша тавфиға ҳар ён назар,
Ки, ногаҳ бир эл сори солдим гузар.

Жазира аро неча уйлук киши,
Келиб заъф ила ажз аларнинг иши,

Йиғочу қамишдин ясаб хонумон,
Ани сандалу зарҳал айлаб гумон.

Уй ичра гилем ўрнида бўрё,
Келиб боғу бўстон бузуқ қўрё.

Ўтар чоғда наззора айлаб мунӣ,
Етишти қулоғимға мазлум уни.

Ҳамул ун била маркаб эттим равон,
Чу еттим, ажузе эди нотагон.

Бузуб қўрёсин черикчи кириб,
Уйидин неча шох ўтун ойириб,

Ўтунни уйидин чиқоргон замон,
Солиб тўбра ичра доғи сомон.

Яна бир аёғ ҳам олиб бадсигол
Ки, ул зарф бор эрди яшил сафол.

Буларни олиб золими тундхў,
Чиқарда йўлуқти манга рўбарў.

Жадал айлабон додхоҳи била,
Келиб ул ики-уч гувоҳи била.

Чу билдим анинг зулму яғмосини,
Иёсига қайтардим ашёсини.

Яна қўрёсини найбаст этиб,
Не айрилғонин борча пайваст этиб.

Дедим, боғлабон золим илгини руст,
Осиб бўғзидин ул уй олида чуст.

Чу ашёсини олди золи нажанд,
Ҳамул дам сипаҳ сори сурдум саманд.

Мен этган замон тарки дори ғурур
Ки, бўлди мақомим бу дори сурур.

Ниҳоятсиз эрди гуноҳим менинг,
Бу иш бўлди охир паноҳим менинг.

Хитоб ўлди, к-эй осийи боргоҳ
Ки, умрунга қозғонмадинг жуз гуноҳ.

Неча ҳаддин ортуқ гунаҳқорсен,
Томуғ шуъласига сазоворсен.

Ҳамул адлким тутти сендин вужуд,
Ғуноҳинг боғишланди буду набуд.

Вале ҳар не иш қилғонинг беғараз,
Топибдур бу оламда бир-бир эваз.

Тузаттинг чу ул золға кўрё,
Йўқ эрди бу феълингда рўю риё.

Анинг музидур бу риёзи бихишт.
Ели мушксо, гарди анбарсиришт.

Ики шох ўтунким, ани олди зол,
Эрур музди бу нахли тубо мисол.

Яшил зарфким, айладинг рад анга,
Эваздур бу ҳавзи зумурад анга.

Этаклик сомонинки олди ажуз,
Эваздур анга заъфарон бирга юз.

Қатил этганинг золими шумни
Ки, қутқординг ул хаста мазлумни.

Анинг музди бўлди ҳаёти абад,
Мақосидга йўқ бу ҳаёт ичра ҳад.

Бу савдодин ар воқиф ўлса киши.
Қачон адлдин ўзга бўлғай иши.

Агар адл оламда тутмас вужуд,
Пушаймонлиғ этмас бу оламда суд.

Сангаким бу соат эрур дастрас,
Бу иш касбидин тинмоғил бир нафас.

Дамеким, шаҳ ўз адлидин фард эрур,
Анга ул даме бедаво дард эрур».

Чу Масъуд уйғонди ул уйқудин,
Фароғат топиб хотири қайғудин.

Адолат тариқин шиор айлади,
Ато буйруғин ихтиёр айлади.

Қаю шаҳки адл этса Масъуддек,
Не тонг Ҳақ насиб этса Маҳмуддек.

XXII

ҲИКМАТ

*Искандарнинг Арастудин саволи ул бобдаким, адолат натижаси не навъ
ишлар бўла олғайким, ул натижа умидига киши ул йўлга қадам солғай ва
Арастуға жаҳонкушойлиқ тили очилмоқ ва адл натижаси жаҳонгирлик
эрканин собит қилмоқ ва одилға ул жаҳон саодати ҳам топилмоқ*

Яна шоҳ Арастуға қилди хитоб
«Ки, эй донишойину ҳикматмаоб!

Шаҳеким эрур адлнинг жозими,
Не ишлар экин адлнинг лозими?»

Деди: «Шаҳки адл ўлса ойин анга,
Мусаххардурур дунёю дин анга.

Бу оламда бўлмоғлиқ офоқгир,
Яна олам аҳлида жаннатсарир.

Бу олам олурни бурун шарҳ этай,
Яна ўзга оламға доғи этай.

Шаҳеким анга адл бунёд ўлур,
Натижа буқим, мулки обод ўлур.

Чу мулк ўлди ободу халқи ғани,
Яқиндурки, маъмур ўлур махзани.

Чу махзанни бу навъ маъмур этар,
Сипоҳиға бешак мавожиб етар.

Сипоҳи қачон шаҳға толиб келур,
Адусиға, шак йўқки, ғолиб келур.

Қачон бир адусини паст айлади,
Анинг мулкини зердаст айлади.

Ики мулк афзун қилур қувватин,
Яна хасмининг синдурур шавкатин.

Бу тартиб ила чунки тарҳин солур,
Ажаб йўқ, агар даҳр мулкин олур.

Яна улки чун адли зоҳирдурур.
Бори қавм ила хайли шокирдурур.

Сипоҳийси гар тиг урар беадад,
Раият дуо бирла айлар мадад.

Қачон қилди минг хасми кинхоҳ ўқи,
Ярим кеча қилғонча бир оҳ ўқи.

Яна улки чун адл бўлмиш фани,
Аду хайли доғи тиларлар ани.

Раоёси тунлар илик очибон,
Сипоҳийси бориб анга қочибон.

Биров топса бир ишга мунча сабаб,
Жаҳонгир бўлмоғлиғи не ажаб?

Бу бир муддао чунки топти вуқуъ,
Яна бирга эмди қилойин шуруъ.

Биров Тенгрига илтижо келтуруб,
Чу адл амр қилмиш бажо келтуруб.

Олиб мулкидин ранжу фарсудалиқ,
Халойиққа еткургай осудалиқ.

Тааммул қилиб адлу эҳсонига,
Дуо қилса офоқ эли жонига,

Натижа мунга ғайри ғуфрон эмас,
Жазойи амал бўлмай имкон эмас.

Бу олам доғи бўлди, ул ҳам анга,
Ики кавн мулки мусаллам анга».

Чу хатм этти донои бисёрдон,
Жавобини топти шаҳи кордон.

Ҳаким айтуридин чу касб этти нафъ,
Бори шубҳаси кўнглидин бўлди рафъ.

XXIII

*Искандар ишларининг тафсилини ижмол била дейшмак ва ул
ижмолнинг мужмалотин тафсил қилмоқ ва Доронинг расули анга
олтун байза тилай келиб, нўлод найзадек итик сўзлар жавоб
топиб бормоқ ва ул синон ламъасининг барқи акинг хирмани сабриға
ўт солмоқ ва кунжуд била гўй ва чавгон йибормаги ва Искандар ул
чавгон била гўй уруб кунжудни қушлар термаги*

Бу янглиғ деди мўбади нуктасанж',
Ки тарих илмиға кўп чекти ранж.

Ки чун қилди ул шоҳи навхоста,
Адолат била мулкин ораста.

Ҳаким, ўйлаким, кўргузуб эрди йўл,
Адолат ҳавосин билиб эрди ул,

Ки олам олурға бўлур мунтаҳи,
Бу сўз фикрида хотири оғаҳи.

Тааммул қилур эрди ҳаддин фузун,
Чекар эрди андиша торин узун.

Чу адлу шижоат анга ёр эди,
Яна рой ила ҳикмати бор эди.

Куёшдек сипеҳр узра тортиб алам,
Юруб олди олам юзин якқалам.

Ул ишларки уя қилди офоқ аро,
Киши қилмади бу куҳан тоқ аро.

Бу аъжубаларким анга берди даст,
Жаҳондорлар қадри топти шикаст.

Неким қилди ул деса, айтай, киши,
Туганмас ўқуб қарнлар ул иши.

Бори қилғонин демак осон эмас,
Деганга тугатмаклик имкон эмас.

Муносиб бу келдики ҳар ҳол ила
Десам, аввал аҳволин ижмол ила

Ки, комим раво айламиш бўлғамен,
Ҳадисин адо айламиш бўлғамен.

Яна қиссасига тааққул қилиб,
Таворихига кўп тааммул қилиб.

Умурида улча ғаройибдурур
Ки, ул ишта кўпрак ажойибдурур,

Жудо айлабон кизб олойишин,
Анга айласам назм оройишин¹.

Ҳамоноки ул шоҳи давлатпаноҳ,
Бурун Рум тахтигаким бўлди шоҳ.

Мухолифқа қасди ҳалок айлади
Ки, аъдодин ул ерни пок айлади.

Черик чекти андин сўнг истаб кушод,
Жаҳон ичра айларга фатҳи билод¹.

Бурун тортибон разм учун тиғи кин,
Юруб айлади азми Мағриб замин⁴.

Қилиб Зангбор⁶ аҳлига чийралик,
Юди тиғ суйидин ул тийралик.

Яна бўлди Доро⁶ била ҳамнабард
Ки, бадхоҳдин кўкка еткурди гард.

Яна мулк очмоқта қилмай даранг,
Юруб фатҳ қилди билоди Фаранг⁷.

Чу бўлди мутеъ анда бўлгон улус,
Қирим бирла фатҳ айлади Андалус⁸.

Ёниб Миср фатҳиға қилди ситез,
Сипеҳр они Миср узра этти азиз.

Кўруб табъи ул марзни ошно
Қилиб анда Искандария бино.

Чу Зардушт⁹ дафъиға қилди ғулу,
Алар ўтиға тиг ила урди су(в).

Ироқи Ажам сори қилғач хиром,
Наво топти оҳангинин ул мақом.

Ироқи Арабға чу сурди саманд,
Қудумидин ўлди ул эл баҳраманд.

Яна айлади азми Шому Ҳалаб,
Насиб ўлди ул ерга кому тараб.

Яман сори чиқти нечукким Суҳайл¹⁰,
Ақиқ ўлғали тошлари қилди майл.

Ер ўпмакка чун Макка азми қилиб,
Қабули учун ул эшик очилиб.

Қилиб азм андин савоҳил сари,
Қўюб юз ажойиб мароҳил сари.

Яна айлабон Форс фатҳиға азм,
Муяссар бўлуб, айламай кину разм.

Очилғоч булар шоҳи фархундафол,
Саодат била қилди азми Шимол.

Чу мулк олғали даъбу хў разм этиб,
Таважжуҳ била фатҳи Хоразм этиб.

Чекиб раъяти меҳри ишроқни,
Ёруқ айлабон Дашти Қифчоқни.

Чу бу ноҳиягдин инонтоб ўлуб,
Инонгири Сақсину Сақлоб ўлуб.

Чу озим бўлуб жониби Осу Рус,
Бўлуб юзлари ваҳмидин сандарус¹¹.

Тушуб Чаркасу Гуржа¹² сори йўли,
Бўлуб борча гуржию чаркас қули,

Шимол аҳлин эҳсонға ғарқ айлабон,
Таважжух қилиб азми Шарқ айлабон.

Чу манзил қилиб мулки Фархорни,
Кесиб ул гулистонда ҳар хорни.

Чу маъбар бўлуб Мовараннаҳр анга,
Ясолиб Самарқанддек шаҳр анга.

Чигил бирла Яғмодин айлаб убур,
Нечукким, чамандин сабову дабур¹³.

Юруб Чинға бўлғонда маснаднишин,
Камар боғлаб олинда Хоқони Чин.

Яна Ҳинд сори қилиб турктоз,
Бўлуб Кед қуллуқ била чорасоз.

Бузуб Ҳинду Чин ичра бутхоналар,
Ясаб тоат аҳлиға кошонолар.

Чу рафъ айлабон куфр янглиғ уюб,
Бериб раҳнавардиға азми Жануб.

Ўтиб Синд ила Кечу Мукрон сори,
Ҳам андин қилиб азм Кирмон сори.

Хуросон ҳавосида топқач ҳаёт,
Ясаб анда шаҳре нечукким Ҳирот.

Сипоҳон сари дашт қилғонда таи,
Бино айлабон шаҳре андоқки Рай.

Чу фатҳ ўлди оламдағи марзу бум,
Кўнгул жамъ этиб айлади азми Рум.

Неча вақт ўлуб айш ила жомгир,
Кўнгул топмади анда оромгир.

Яна қатла оламни сайр айлади,
Мамоликда бунёди хайр айлади.

Фариб ишларидинки йўқ анга ҳад,
Бири эрди Яъжуж олиға сад.

Масоҳат қилиб борча офоқни,
Не офоқким, чархи нуҳ тоқни.

Чу қилди масоҳат масолик аро,
Йиғоч этти таъйин мамолик аро¹⁴.

Танобеки, массоҳ қилди қулоч,
Қилиб ўн ики минг қари бир йиғоч¹⁵.

Анинг саъйидин топти бори сабил
Нишоне қачон бир йиғоч ўлса мил¹⁶.

Манозилда тарҳи работ айлади
Ки, андин мусофир нишон айлади.

Чу маъмурани тузди қилмай даранг,
Тенгиз майли қилди, нечукким наҳанг.

Су узра суруб бениҳоят кема,
Солиб анда бори кераклик нима.

Неча йил сув узра хиром айлади,
Жазойирда гоҳи мақом айлади.

Ҳақ эҳсонидин баҳри зоҳир аро,
Билодиким эрди жазойир аро.

Борин фатҳ қилди сув узра юруб,
Бирин чун олиб, илгарирак суруб.

Чу ер қолмади олмоғон суда ҳам,
Бу ишлар била бўлмай осуда ҳам.

Су мавжи киби изтироб айлади,
Муҳит ўртасига шитоб айлади.

Чу бўлди ери нуқтагоҳи Муҳит,
Куйи суву устун сипеҳри басит.

Қилиб сув тубин кўрмак андишае,
Ҳамул ҳикмат аҳли ясаб шишае.

Кириб шишаға ранжу ташвир ила,
Анинг оғзини беркитиб қир ила,

Танобеки, бўлғай неча минг қари,
Эшилган, келур чоғда дарё сари.

Бир учин қилиб шиша давриға руст,
Яна бир учин туттуруб элга чуст.

Бу янглиғ қилиб чўкти дарё куйи,
Ани қаъриға чекти дарё суйи.

Фаройибки дарёда бўлғай ниҳон.
Анга зоҳир ўлди жаҳон дар жаҳон.

Алардин раво айлабон комини,
Кема ичра қўйди яна гомини.

Ва лекин бу сўзда эрур ихтилоф,
Ерида демакдин эмасмен маоф.

Яна азм қилди қуруғлуққа бот,
Чиқиб айлади азми оби ҳаёт.

Қоронқуда айлаб ёруғлуқ талаб,
Ани топмайин қойтти хушклаб.

Куруғлуқ аро Хизр ўлуб раҳбари,
Тенгиз ичра Илос эди ёвари.

**Бу ишлар қилибким, киши қилмайин,
Кишидин бу навъ ишлар айтилмайин.**

Валоят қилиб Тенгридин мултамас,
Нубувватқа доғи топиб дастрас.

Бўлуб онча давлат муяссар анга,
Яна онча кишвар мусаххар анга

Ки, сабтиға йўнса киши хомае,
Керактур рақам топса «Шаҳнома»е.

Ва лекин бу дафтарда гунжойиши,
Эмас сиққудек борча оройиши.

Заруратдин алқисса ҳар ҳол ила,
Анинг қиссасин сурдум ижмол ила.

Адо бўлди ҳар байт аро дафтаре,
Ҳар уй ичра қилдим ниҳон кишваре.

Тамоми бу эрдикӣ, қилдим адо,
Вале эмди тавфиқ берса Худо,

Сунуб панжа куллий ише сори қўл,
Қилай назмким, асл бўлғай ҳамул:

Алардин бири эрди Доро иши
Ким, ул навъ иш ёд бермас киши.

Бу навъ эрди ул ким малик Файлакус
Ки, Рум аҳли эрди анга хокбӯс.

Жаҳонхусрав ул чоғда Доро эди,
Анга шоҳлиғ ошкоро эди.

Каёнийлар ўрнида офоқгир,
Келиб пушт-барпушти соҳибсарир.

Умурида ойини Луҳросбий,
Сипоҳида қонуни Гуштосбий.

Бўлуб кўп Каёний иш ихдос анга,
Тегиб Баҳманий мулк мерос анга.

Жаҳонбонлиғ амрида Хусравнажод,
Ангачаки Кайхусраву Кайқубод.

Жаҳон мулкида мустақил подшоҳ,
Анга топшуруб шоҳлар тожу кох.

Мамоликда ҳар соҳиби тахту тож,
Анга еткуруб пешкаш, ё хирож.

Бири Файлақус эрди ул хайл аро,
Хирожини бергучи беможаро.

Хирож ул нимаким муқаррар эмиш,
Ҳамоноки минг байзаи зар эмиш.

Чу ул қилди дайри фанодин хиром,
Скандар анга бўлди қойим мақом.

Бор эрди чу мулк ўлди тайин анга,
Бу янглиғки шарҳ эттим ойин анга.

Ҳам аввалғи йил тортибон тиғи кин,
Қилиб Занг шоҳи била биғи кин.

Топиб тиғининг барқи чун иштиол,
Куюб занги андин нечукким зугол¹⁷.

Тўқуб эрди қон онча ул хайлдин
Ки, занг аҳли рухсори ул сайлдин.

Қаро доғлардек бўлуб ошкор,
Бўлуб ер юзи, ўйлаким лолазор.

Ики, уч йил ичра неча буйла разм,
Қилиб эрди ул шоҳи фархунда азм

Ки, борида аъдоси манкуб эди,
Кириб илгига улча матлуб эди.

Бу фурсатда фатҳ айлаган марзу бум,
Бўлуб ики-уч ончаким мулки Рум.

Қилиб хайлин аъдоға андоқ далер
Ки, бўлғай қулон қасдида нарра шер.

Шукуҳи ошиб баҳри заххордин,
Ливоси ўтуб чархи даввордин.

Қилиб тиғи барқи жаҳонсўзлуқ,
Юзи машъали оламафрузлуқ.

Хаёли аро урмайин тобу печ,
Жаҳонгирлик фикридин ўзга ҳеч.

Не офоқни ўзига кенг кўруб,
Не офоқнинг шаҳларин тенг кўруб.

Атоси вафотидин уч йил ўтуб,
Иши лек ўн онча рифъат тутуб.

Бу уч йил аро кўнглига етмайин,
Хаёлиға балким хутур этмайин

Ки, Дороға бўлғай иши эҳтиёж,
Анга худ не етгайки, бергай хирож.

Бировким азалдиндурур рифъати,
Ўзидек рафеъ-ўқ эрур ҳиммати.

Буким бўлғуси хасм Доро анга,
Керак зоҳир этмак мадоро анга.

Ва ё мулку жоҳиға қилмоқ назар,
Анинг кўнглига мутлақ этмай гузар.

Қачон қилсалар кин ики нарра шер,
Яқинким, бўлур навжувонроқ далер.

Қачон кин чоғи бўлғай андешаси
Ки, кўпракдурур хасмнинг пешаси.

Ики аждаҳо бўлсалар кинасанж,
Тафовут не, кўпрак эса ерда ганж.

Тенгизда балиғ бўлса ҳаддин улуғ,
Наҳанг ўлмас осебидин қайғулуғ.

Скандаргаким ёвар афлок эди,
Бисот ичра ҳар кун тарабнок эди

Ки, Доро қошидин етишти расул,
Анинг остониға қилди нузул.

Парастандалардин чу бор истади,
Ани оллиға шаҳриёр истади.

Қадам урғоч-ўқ кўрди чун шоҳни,
Супурди юзи бирла даргоҳни.

Парастандалиқ расми чун соз этиб,
Сўзига дуони сароғоз этиб.

Дуоеки, бўлғай сазовор анга,
Жулус амри айлаб жаҳондор анга.

Чу ўлтурди қосид тикиб ерга кўз,
Не ёро анга сурмайин дерга сўз?

Скандар шукуҳи қилиб лол ани,
Қаю лолким, дангу беҳол ани.

Қилиб шоҳ андин бу маънини фаҳм
Ки, фарру шукуҳи анга солди ваҳм.

Сўз айтиб, анинг сори солмай кўзин,
Анга тегруким, топти қосид ўзин.

Кўнгул босқонин чунки фаҳм этти шоҳ,
Савол этти шоҳона айлаб нигоҳ.

Ки: «Доро шаҳи комрон хушмудур?
Анга мулк ойини дилкашмудур?»

Купуб, ер ўпуб берди қосид жавоб,
Яна комкорона қилди хитоб

Ки: «Бу навъ келмакта комингни айт,
Неким деди Доро паёмингни айт!»

Яна ер ўпуб қосиди раҳхиром,
Деди: «К-эй шаҳаншоҳи олиймақом.

Чу сўрдунг сўзумни. эрур ногузир
Ки, бўлғаймен оллингда фармонпазир.

Хамоно бурунроқ малик Файлақус
Ки, Рум андин ўлмиш эди навъарус,

Қилиб эрди минг байза ҳар йил қабул,
Зари мағрибийдин топарға вусул.

Бўлуб эрмиш уч йилки ул комёб,
Бўлубтур биҳишт ичра оромёб.

Бу уч йилғи тақсим топқон хирож
Ки, андин эди дўстлуққа ривож,

Магар шоҳ девониға кетмамиш,
Етар маҳзан ичра магар етмамиш.

Менинг келганимдин бу эрди мурод
Ки, гар лутф этиб шоҳи олийнажод,

Ани берса, айлаб ҳисоб, элтайин,
Йўқ эрса, не айтур жавоб – элтайин».

Скандарга келди бу сўз бас қатиғ,
Фазаб заҳридин коми бўлди ачиғ.

Юзи ранги кўргузди ўтдин нишон,
Бўлурға жаҳон ичра оташфишон.

Яна лаҳзае бошин айлаб қуйи,
Ҳамул ўт уза урди ҳикмат суйи

Ки, ифроти ҳилму камоли хирад,
Ҳазаб хайли андешасин қилди рад.

Кўтарди бошин сўзга оғзин очиб,
Жавобиға онинг жавоҳир сочиб,

Деди: «Айт Дороға мендин салом,
Салом айтқач бўйла еткур паём

Ки, шахлиқки, йўқтур бақоси анинг,
Эмас жуз фано интиҳоси анинг.

Бутун-тонглалиғ умр учун кўрма ранж
Ки, қўйғайсен албатта ганж узра ганж.

Хазойинки йиғдинг ададдин фузун,
Санга ранж текурди ҳаддин фузун.

Буким йиғдинг, аввал топ андин асиғ,
Қачон топсанг андин асиғ, ўзга йиғ.

Ишеким зарар нафъидин бўлса кўп,
Эмас қилмоғи ақл оллинда жўб.

Санга нафъ йўқ, бизга андин алам,
Ўзунгга етурма алам, бизга ҳам.

Тилаб байза кўп бўлма меҳнатқа тўш,
Ҳаво тутти ул байза бергучи қуш¹⁸.

Агар табъинг ўлди насиҳатпазир,
Эмас бизга ҳам дўстлуқдин гузир.

Ва гар панд кўнглунга йўқ судманд,
Сўзунг бизга доғи эмас дилписанд.

Бошингдин бу беҳуда савдони қўй,
Хаёлингдин ушбу таманнони қўй.

Ангаким эрур нуктадону зариф,
Улуғ ишдурур тонимоғлиқ ҳариф.

Санга нотагонлар била тушти иш,
Менингдек киши бирла иш тушмамиш.

Гуруҳеки, ҳар йил олурсен хирож,
Сотибсен аларға бирор эски тож?

Хирож олмоқ андин эмас дилпазир
Ки, ҳам тожбахш ўлса, ҳам тахтгир.

Наҳангеки баҳр ичра бебок эрур,
Гар ул сувда юз минг дурри пок эрур.

Не навъ ўлғай андин хирож истамак,
Сувда дурри кўп бўлса бож истамак.

Бу янглиғ таманнони қилгон босе,
Ўзин сувда қилди балиғ туъмаси.

Хирадмандлиғ келди хурсандлиқ,
Кулайсиз тама нохирадмандлиқ.

Чекиб бежихат бўйла хориж наво,
Аромизда кўрма хусумат раво.

Гумон этмаким, молу жоҳинг сенинг,
Иш ўлғонда бўлғай паноҳинг сенинг.

Дема ер кўтармас ададсиз черик,
Санга тиғим оллинда тутқай илик.

Санга кўп, манга озроқ эрса сипоҳ,
Эрур бергучи озу кўпга Илоҳ.

Керак дастгир ўлса давлат иши,
Йўқ эрса нетар кўп черикни киши?»

Тутатгунча сўзни шаҳи нуктағў,
Маҳобат эшитгучини қилди сув.

Кўпуб қосиди нотавон тутти йўл,
Вале не тирик, не ўлук эрди ул.

Солиб тезрак ҳар нафас гомни,
Чу Дороға еткурди пайғомни.

Жавобини Доро эшитгач тамом,
Тағайюр топиб, бўйла сурди калом

Ки: «Ҳар кимга бу навъ афсонадур,
Тасаввур қилурменки, девонадур.

Ва ё маст эркинки, бу сўзини
Деган чоғда билмайдурур ўзини?

Ва ёхуд эрур тифли беақду рой
Ки, эрмас сўзида хирад раҳнамой».

Чу бу нукталардин савол айлади,
Равон мустамеъ шарҳи ҳол айлади

Ки: «не телба фаҳм эттим они, не маст,
Худ эрмас яна тифли ғафлатпараст.

Эрур ҳам хирад ёру ҳам ҳушманд,
Ҳадиси рафеъу жаноби баланд.

Бўлуб илму ҳикматқа ҳамдаст ҳам,
Диловарсифатдур, забардаст ҳам.

Не ҳожат сифотин баён айламак,
Бўлур сўзларидин аён айламак.

Шукуҳи била фарридин ҳеч аҳад,
Топа олмай оллида сўз дерга ҳад.

Нечаким назар айласам ҳар сари,
Анинг фикри эрмасдурур сарсари».

Бу сўз қилди Дорони ул навъ тунд
Ки, бўлди ажал тиғи оллинда кунд.

Ғазаб ўтини айлади шуълаҳез
Ки, тушти фалак жавфида рустаҳез¹⁹.

Ул ўт қўзғалон солди даврон аро,
Не даврон аро, чархи гардон аро.

Буюрдики, қосидни банд эттилар,
Сияҳчол сори олиб кеттилар.

Деди: «Гўдаги бандазодам менинг,
Жанибаткаши хонаводам менинг.

Ҳам обоси бу хонадон бандаси,
Ҳам аждоди аждодим афкандаси.

Назар айласам ақл мезониға,
Ким ўлғайки, кирагай киши сониға?

Ки, онинг сўзин сўз ҳисоби тутуб,
Ва ё мен деган сўз жавоби тутуб,

Тузуб шарҳ айларда дебочае,
Ясаб баҳр оллинда дарёчае.

Не мендин таваҳҳум, не элдин уёт,
Бу ғоятқа шарҳ этгай андин сифот.

Анинг дафъи асбобин энг тузай,
Анга ул ким эрконлигин кўргузай.

Берай гўшмолеку, ҳар бадсигол,
Тузалгай чу ёд этгай ул гўшмол»²⁰

Забоноваре аввал истатти чуст,
Демакта далеру адоси дуруст.

Анга сўзлар айтиб итик достек,
Итик досдек йўқки, олмосдек.

Яна берди чавгону гўё анга²¹,
Қилиб мунда ҳам гуфтугўё анга.

Яна бир идиш кунжуди беҳисоб
Бериб, анда ҳам қилди сўзлар хитоб.

Узотиб ани тикти йўлиға кўз
Ки, то не кетургай жавобиға сўз.

Чу ул етти қатъи масофат қилиб,
Қизил тилни бошиға офат қилиб.

Скандарга арз этти аҳли вусул
Ки: «Доро қошидин келибдур расул».

Деди шаҳки, қосидни келтурдилар.
Қаро ерни гардунға еткурдилар.

Скандарга чун тушти қосид кўзи,
Унут бўлди оғзида айтур сўзи.

Шукуҳи анинг жисмидин олди тоб.
Виқори солиб кўнглига изтироб.

Ер ўптию арзи дуо айлади,
Рисолат тариқин адо айлади.

Деди шаҳки: «Арз эт сўзунг борини.
Баён қил, хаёлинг намудорини!»

Деди ҳомили роз айлаб сужуд
Ки: «Жонингға Ҳақдин туман минг дуруд²².

Йўқ оллингда сўз дерга ёро манга,
Вале дей, деган сўзни Доро манга.

Не сўзким демиш ул десанг, арз этай.
Десанг йўқ, қаёндинки келдим, кетай».

Скандар замириға солди билик
Ки: «Бордур кетурган каломи ирик».

Дедиким: «Паём этти Доройи даҳр,
Адолат била кишвароройи даҳр.

Ки, расми қадимийки, дерлар хирож,
Ки, йўқ бизга олмоққа худ эҳтиёж.

Вале шоҳларким, эрур бандамиз,
Не ҳукмеки қилсоқ сарафкандамиз.

Муни бермак — изҳори тоатдурур,
Бизинг ҳукмумизга итоатдурур.

Атонгга замонеким, эрди ҳаёт,
Бу хизмат аро зоҳир этти сабот.

Чу сен топтинг онинг мақомига йўл,
Керак қилсанг эрди, неким қилди ул.

Итоат тариқин шиор этмадинг,
Неким қилди ул, ихтиёр этмадинг.

Ики-уч йил ўттию ул етмади,
Киши ҳам ани бозжуст етмади.

Чу иш ҳаддин ўтти йибордук киши
Ки, бўлғай хирож олмоқ онинг иши.

Демишсен неча сўзки, ҳаддинг эмас,
Киши билса ҳаддин, сўз андоқ демас.

Вале невчунким, кичикдур ёшинг,
Тўқунмайдурур тошқа ҳаргиз бошинг.

Дедукким, жунунунгга оғоз эмиш,
Жаҳолат санга кўпу ақл оз эмиш.

Ишингга йўқ ислоҳ тадбирдин,
Чу ғўдаксен, ўттуқ бу тақсирдин,

Керак эмди хизматни ноком этиб,
Не важҳеки қолмиш саранжом этиб.

Олиб, қилмайин ваҳм, азм этгасен,
Рафеъ остон ўпгали етгасен.

Юзунгдин доғи рафъ бўлғай ҳижоб,
Иноят доғи кўргасен беҳисоб.

Агар ваҳмдин изтироб айласанг,
Деган амрдин ижтиноб айласанг

Ва ё бўлса тугёни жаҳлу гурур
Ки, сўз радди зотингға келса зарур

Ки билмаслигинг ибтидосидур ул,
Кичик ёшлигинг иқтизосидур ул.

Йибордим қошингға муносиб нима,
Бўюн тўлғама, номуносиб дема!

Кетурди, бу сўзни дебон нуктагўй
Аро ерга бир савлажон бирла гўй

Ки, гўдаклигинг чунки ғолибдурур,
Санга гўю чавгон муносибдурур.

Будурким, кўрунғай санга кўзга иш,
Ва лекин эрур мулк иши ўзга иш.

Ва гар рафъ қилмай кўнгулдин хилоф,
Аён қилмасанг ажзинга эътироф,

Низоъ ўлғон ўлса муаккад санга
Ки, худ йўқ ул андешаға ҳад санга.

Қўюб жаҳл, ўз жонингға раҳм қил,
Сипоҳим ҳисобин бу кунжудча бил.

Дебон, қўпти мажлисдин айлаб шитоб,
Улуғ зарф аро кунжуди беҳисоб

Кетурдию оғзидин очти тугун,
Бисот ичра ул зарфин этти нигун,

Деди: «Шоҳдин ҳар ким этса ҳарос,
Сипоҳин бу кунжуддин этсун қиёс».

Тугатгач сўзин нуктагўйи далер,
Жавоб истаю, кўз тикиб боқти ер.

Чу қосид бу янглиғ такаллум қилиб,
Скандар ниҳоний табассум қилиб.

Тугатти чу хориж таманно била,
Скандар сўз очти таанно била

Ки: «Доройи даврон шаҳи покзод
Ки, бермиш тариқи фасоҳатқа дод.

Ани сўз чу беихтиёр айламиш,
Ажаб нукталар ошкор айламиш.

Буким шоҳларни демиш бандаси,
Сарафрозларни сарафкандаси.

Гуруҳеки ўз лутфи бирла Илоҳ,
Аларни қилибдур улус узра шоҳ.

Киши ўзига банда қилмоқ хитоб,
Ҳамоноки эрмас тариқи савоб²¹.

Алар қуллуғи Ҳаққа ойин эрур,
Агар Тенгри, бандам, деса чин эрур.

Бу сўзким деди шоҳи дарёато,
Шак эрмаски, бордур саросар хато.

Эрур ширк чун Тенгрининг ширкати,
Кирар куфр йўлиға бу фикрати.

Яна улки, дебдур мени тифлу маст,
Доғи телбалик қайдиға пойбаст.

Бу уч ишга бўлғай биров муттаҳам
Ки, чеккай сўзи куфр сори алам.

Йўқ эрса ики шоҳи ҳашматматой,
Аён этсалар мулк узра низой.

Бири бўлса фарзан улуғ, бир кичик,
Бу сўз демас ўлса улуғда билик.

Қўтоннинг улуқ қуш аро сони бор,
Вале сунғур оллинда не жони бор?²⁴

Яна буки, шоҳ айлаб эҳсон манга,
Йибормишдурур гўю чавгон манга.

Эрур мунда бир рамзи пўшида ҳарф,
Тафаъул аро бениҳоят шигарф

Ки, ер ҳайъатин айлабон жустужўй,
Мудаввар топибдурлар андоқки, гўй?²⁵

Чу шоҳ они тутти мусаллам манга,
Ҳамоноки Ҳақ берди олам манга.

Буким илгима солди чавгонини,
Мусаллам манга тутти майдонини.

Ҳамоно чиқиб мулк майдонидин
Мени баҳравар қилди чавгонидин

Ки, то мен бу майдонда гўй урғамен,
Самандим қилиб гармпўй урғамен.

Манга муждалар етти андин басе
Ки, мамнунмен ул комрондин басе.

Бу кунжудки ҳам келди андин бу ён.
Анинг доғи рамзини айлай баён:

Чу қилмиш сипоҳийға ташбиҳ ани,
Эрур нуктае, ўйла танбиҳ ани.

Менинг хайлима келди қушлуқ сазо
Ким, ул қушқа кунжуддин ўлғай гизо».

Буюрдики, сурдилар онча товуқ,
Ки кунжуд ҳисобиға бўлғай ёвуқ.

Алар келтуруб дона термакка зўр
Ки, бир дона ҳам қолмай элтурга мўр.

Бу диққатлар айлаб суханварни лол,
Қаю лолким, ўлтуруб инфиол.

Буюрди равон шоҳи ҳикматқиёс
Ки: Бўл эмди Доро сари раҳшунос.

Эшитган жавобингни еткур анга,
Не сўзларки сурдунг манга, сур анга!»

Ёниб қосид ул сўз хароши била,
Аёғи келиб, борди боши била.

Чу Дороға билганларин қилди фош,
Адоват ўти кўкка тегурди бош.

Қолиб фитна хайлиға аҳли замон,
Адам кўйига қочти амну амон.

Аёқчи, кетур майки, тортай далер,
Чу сархуш бўлай, гўкрай андоқки шер!

Кирай хасм аро, ўйлаким, шери маст,
Бориға берай бир дам ичра шикаст.

Муғанний, чолиб, гарм ҳангома туз,
Сурудунгда оҳанги «Шаҳнома» туз.

Чу оҳанги кин эттилар икки шоҳ,
Далер ўлсун ул нағма бирла сипоҳ.

Навоий, жаҳон ичра ошуб эрур,
Фитан сарсари амниятрўб эрур.

Бу ошубдин гар тиларсен амон,
Амон топма май шуғлидин бир замон.

Замон аҳлиға бўлса минг ибтило,
Эмас мубтало бода ичган тўло.

XXIV

*Мухолафат мазамматидаким, «мух» ҳасад била «улфат»дурур
ва «мухл» андиша била «офат» кўрунурки, аксин тутса, мусодақат
юз берур ва таркин тутса, саодат сарманзилиға еткурур ва сойир
эл мухолафати бобидаким, мужиби хонумон хароблиғидур ва салотинға
воқеъ бўлса, жаҳон хароблиғи*

Жаҳон аҳлида йўқ вафо, эй рафиқ,
Эрур рифқ' алардин жудо, эй рафиқ!

Адоват била киндур ойинлари,
Туганмас адоват била кинлари.

Жаҳон ичра мавжуд эрур неча хайл
Ки, бориғадур кина қилмоққа майл.

Киши бўлмағай қилсанг андешае
Ки, топилмағай анга ҳампешае.

Қачоним аён бўлди ҳамкорлиқ,
Не имкон киши бўлмай озорлиқ.

Билур кимки бир пеша бўлғай фани
Ки, албатта ҳампешадур душмани.

Бир ишта маҳорат чу зоҳир бўлур,
Яна кимса ҳам анда моҳир бўлур.

Чу ҳар соридин бўлди даъвою лоф,
Аро ерда солур таассуб хилоф.

Бўлур кин иковнинг тунию куни,
Тилар бўлмағай — бу ани, ул муни.

Нединким бири бўлса туфроққа тенг,
Бу фанда қолур ер яна бирга кенг.

Ким ўлса биров бирла ҳамфанлиғи,
Жиҳат будурур бўлса душманлиғи.

Бу ёлғуз эмас аҳли санъат аро
Ки, кўпракдурур аҳли давлат аро.

Шаҳеким анга бўлса юз минг киши,
Будур борча бир чарғаликнинг иши.

Аларким, наёбатқа мансубдур,
Тақаррублари шаҳға матлубдур.

Аларким, эрурлар аморатмаоб,
Қилурлар наёбат учун изтироб.

Аларким, туман бўлди ойинлари,
Аморат учундур бори кинлари.

Аларким, қўшунбеклигин қилди фан,
Хароби буким бошлағайлар туман.

Эрур чун тафовут била ул асос,
Асофилға тегру биҳозалқийс.

Қаю чаргаким анда бир хайл эрур,
Бориға яна чаргага майл эрур².

Қилур ҳар бири саъй етмак бурун,
Ҳамул мақсади ичра топмоқ ўрун.

Таассуб чу солди арода судоъ³,
Яна ўртаға тушти кину низоъ.

Неча шоҳларға яқинроқ киши,
Адоват келиб кўпрак онинг иши.

Асофилға ҳар нечаким жаҳл эрур,
Ва лекин хусуматлари саҳл эрур.

Зиёнин нечаким ёмон фарз қил,
Бир ўзига, ё ўн ўзидекка бил.

Булардин авосит ародур ашад
Ки, нуқсонлари фош ўлур беадад⁴.

Топар кўп киши ул адоватда бим,
Бузулур баса хонадони қадим.

Бурунги ариғ этса тошмоққа маил,
Икинчи эрур поя боронға сайл.

Ва лекин аолийға тулса ҳисоб
Ки, бўлғай салотин гардунжаноб.

Бу гўё жаҳон ичра тўфон эрур
Ки, андин жаҳон аҳли вайрон эрур.

Не тўфон, бало баҳри чайқолғони,
Жаҳон аҳли сув остиға қолғони.

Агар дашту тоғ узрадур ҳар фариқ,
Қилич баҳри суйиға бўлмоқ ғариқ.

Жаҳон мулкидин амн бўлмоқ йироқ,
Амонлиқ ҳамул мулк элидин қироқ.

Бало селининг бўлмоғи мавжзан,
Ўмурмоқ улусни бу мавжи фитан.

Не тўфон, бедоду селоби ғам,
Эрур ончаким даҳр элига алам.

Адоватқа боғлаб камар икки шоҳ,
Жаҳон аҳлини айлаб икки сипоҳ.

Бори тортибон қатл учун тиғи тез,
Қилиб тиғи тез ўлтурурга ситез.

Ато бир тараф гар эрур, филмасал,
Яна жониб ўлса ўғулға маҳал.

Икисига кин ўти солғай ғазаб,
Ул ўт қон ичарга қилиб ташналаб.

Ато жон бериб ўғлин ўлтурғали,
Ўғул ҳам анга тиғи кин сурғали.

Қариндош топса қариндошини,
Дамо-дам тилаб кесғали бошини⁵.

Тушуб ошноларға бегоналиқ,
Кетиб ҳамнишинларға ҳамхоналиқ.

Бу навъ ўлса мундоқ ики зот аро,
Не бўлғай, гумон қил ики ёт аро?

Анингдек эсиб тундбоди набард
Ки, ошубдин еткуруб кўкка гард.

Тутуб фитна гарди халойиқ кўзин
Ким, ул гард аро халқ топмай ўзин.

Солиб элга мундоқ набарди бало,
Гаҳи қатлу торожу гоҳи жало.

Агар бу ики шаҳға бўлмай масоф,
Ва лекин бўлуб бўйла дойим хилоф.

Улусқа деган янглиғ аҳвол ўлуб,
Халойиқ ҳаводисқа помол ўлуб.

Ва гар раҳм қилмай улус жониға,
Азимат қилиб разм майдониға,

Бирисин зафар айлабон чирадаст,
Яна бир сори зоҳир ўлса шикаст.

Яқин билким ул кундур офат куни,
Не офат куниким, қиёмат куни.

Хушо, ики озодаи номурод
Ки, бир-бирга зоҳир қилиб иттиҳод.

Не ул айласа бу мадоро қилиб,
Анга ҳам бу рифқ ошкоро қилиб.

Анинг коми бу бирга мақсуд ўлуб,
Мунунг радди ул бирга мардуд ўлуб.

Рафиқ ики дарвеш, беиштибоҳ —
Эрур яхшироқким, адув ики шоҳ!¹⁶

*Ики жаҳондор мухолафатидин жаҳон аҳли хирманиға бало барқи
етгани ва ики ёр мувофақатидин ул туташқон ўтқа раҳмат
ёмғури ёғиб, шуъласин паст этгани*

Эшиттимки, Чингизу¹ Хоразмшоҳ,
Адоватқа чун бўлдилар кийнахоҳ.

Бузулди жаҳон улча мақдур эрур,
Нетай шарҳин айтиб, чу машҳур эрур.

Ҳамоноки Чингиз топиб зафар,
Анинг мулкини қилди зеру забар.

Не кишвар ароким мақом айлади,
Чекиб тиғи кин, қатли ом айлади.

Тушуб мавжға баҳри жабборлиқ,
Аён айлабон мавжи қаҳҳорлиқ.

Ато ўғлиға йиғлабон: ҳой-ҳой!
Қизига ано тортибон: вой-вой!

Ҳаёт уйига марг солиб халал,
Амон рахнасин маҳкам айлаб ажал.

Магар Шом мулкида эрди қу ҳол
Ки, ики рафиқи маваддатхисол,

Қазодин биров дастгири бўлуб,
Биров йўқки, кофир асири бўлуб.

Кўзидин оқар қонларидин иков,
Юдилар илик жонларидин иков.

Тилаб ҳар бири айламак ибтидо
Ки, жонин яна бирга қилғай фидо.

Бу ҳолатда қотил чекиб тиғи қатл
Бирисига қилди аён биғи қатл.

Яна бир бошин очиб, этмай ҳарос,
Аён айлади ёлбориб илтимос

Ки: «Аввал менинг бошима тиг сур,
Чу мен ўлдум, ул дам анинг бўйнин ур!»

Мунга чунки майл этти ўлтургали,
Бошига жафо тиги текургали.

Очиб бошин ул бир ҳам айлаб ҳавас,
Неким эрди аввалғига мултамас.

Булар ҳар бир — ул бир учун қайғуда,
Бу ҳолатда Чингиз эмиш уйқуда.

Тушига кирар бу икки ёр иши,
Муни кўргач айтур анга бир киши

Ки: «Кечгил халойиққа озордин,
Вафо ўрган ушбу ики ёрдин.

Санга кинавар бўлса Хоразмшоҳ,
Ул иштин жаҳон аҳлига не гуноҳ?»

Ики шаҳ кини жаҳонни бузуб,
Ики зор мундоқ вафо кўргузуб.

Чу уйғонди уйқусидин қаҳрамон,
Ўлумдин халойиққа берди амон.

Ики ёру қотилда ул можаро
Ки, ом ўлди бахшиш сўзи халқ аро,

Қилиб эрди кофирга доғи асар,
Етишти қулоғига чун бу хабар.

Қилиб рафъ кўнглидин озорни,
Ешиб қилди озод ики ёрни.

Ики шоҳ чун бўлдилар кийнахоҳ,
Жаҳон аҳли бўлди саросар табоҳ.

Вале ики дарвешнинг ҳиммати,
Мувофиқлиғи юмни хосияти

Ки, қилдилар исор жони ҳазин,
Кўтарди жаҳон аҳлидин тиғи кин.

Киши айласа рифқ юмнин ҳавас,
Анга то абад ушбу тамсил бас².

XXVI

ҲИКМАТ

*Искандарнинг Арастудин саволи ул бобдаким, мухолафатки барча
милалда мамнуъдур ва низоъки барча маҳалда номасмуъ, андоқ модда
топилғаймуким, анда дилпазир бўлғай ва қилмоғи ногузир ва Арасту
ул тийраликда ёруғлуғ кўргузмак ва ул мухолиф оҳангни ростда тузмак*

Яна сўрди шоҳи Фаридунҳашам¹
Ки: «Эй ҳикмат аҳлиға ройинг ҳакам!

Ики кимсаға воқеъ ўлмоқ низоъ,
Бир ишта эрур мужиби имтиноъ.

Низоеки, ҳар кимга масмуъдур,
Хирад буйруғи бирла мамнуъдур.

Топилғайму ул навъ бир жоддае,
Ҳамул жодда ичра бир моддае,

Ки, бўлғай низоъ анда хотирписанд
Ки, гар бўлмаса бўлғай андин газанд?»

Деди ҳикматойини донанда² ҳарф
Ки: «Қилдинг саволе бағоят шигарф.

Низоеки қилди хирад они рад,
Қабул этти ҳам баъзи ишда хирад.

Бировда бир иш бўлса нодилпазир,
Ки, фоилғадур қилмоғи ногузир.

Вале элга андин зарардур бәсе,
Анинг зимнида шўру шардур бәсе.

Биров манъиға гар топар дастрас,
Ўзин тутса маъзур, маъзур эмас¹.

Ва гар манъ қилдию ер тутмади,
Не иш таркиниким бу дер, тутмади.

Билиндики, кўп табъи роғибдурур,
Ирикрак анинг манъи вожибдурур.

Мунунг бирла ҳам топмаса имтиноъ,
Бўлур вожиб ул лаҳза қилмоқ низоъ.

Бўлур чун низоъ ичра нуқсону суд,
Керак анда бир шарт тутса вужуд

Ки, буким низоъ ичра тузди асос,
Ўзин айласа хасм бирла қиёс.

Агар ғолиб ўлмоғлигин чоғласа,
Низоъиға ул лаҳза бел боғласа.

Ва гар қувватин англаса байн-байн,
Арода падида этмаса шўру-шайн.

Ва гар худ ўзин билса мағлубдур,
Насиҳат била иктифо хўбдур.

Керак ул насихат доғи нармрўй
Ки, то мустамий бўлмағай тундхўй.

Ки тунд ўлса кўп ваҳшат имкони бор
Ки, носихқа ҳам бим нуқсони бор.

Низоъ ичра мундоқ маротибни бил,
Қила олмоғинг чун яқин бўлди қил.

Яқин бўлмаса ғолиби зан керак,
Киши барча ишта хирадфан керак.

Бировким хираддур анга раҳнамун,
Бу ишларда қуймас бўлурға забун».

Чу нофиъ жавоб англади мустамиъ,
Яна сўрмади сўз — бўлуб мунтафиъ.

XXVII

*Доронинг Искандар сўзидин ошуфта бўлуб, сипоҳ йиғмоқтин оламға
ошуб солиб, олам-олам черик йиғиб Искандар размиға азм қилғони ва
Скандар ҳам ул дарёйи офат муқобаласида сели бало ва кўҳи махофат
муқоталасиға барқи разм ва вағо ясаб юзлашгани ва офоқни ул ики шоҳ
зеру забар қилурда Доронинг ливойи давлати ўзга сарсар офатидин
сарнигун бўлуб Искандарнинг маҳчаи алами қуёш ливосидин ўтгани*

Ики шоҳ ишида ҳикоятгузор,
Бу янглиғ берур сўзга зеби узор

Ки, Дороға чун етти борғон расул,
Скандар қазоёсиға берди тул.

Қаю сўзки шаҳдин хитоб айлади,
Неким истимои жавоб айлади.

Чу арз айламакдин йўқ эрди гузир,
Борин айлади арз фармонпазир.

Чу фаҳм этти Доро анингдек жавоб,
Ғазаб ўтидин жисмиға тушти тоб.

Ёнар ўтдек ўлди қадам то ба фарқ,
Таҳаррук ани қилди андоқки барқ.

Ғаҳи бўлди даврон била тундхў,
Ғаҳи чархи гардонға деди: «Туфу!»

Ошиб дам-бадам изтироби анинг,
Еру қўкка таъну итоби анинг.

Бу ошуб дардиға бўлмай даво,
Черик жамъиға бўлди фармонраво.

Киши чопти офоқ аро бедаранг,
Бажуз Рум ила Зангбору Фаранг¹.

Сипаҳ баҳриға тушти ул навъ жўш
Ки, ўтти фалак лужжасидин хуруш.

Ҳам Эрону Турон², ҳам ақсойи Чин,
Анга тегруким, ҳадди Машриқ замин.

Чиқиб ул сифатким, киши қолмайин,
Демай қолмайинким, қола олмайин.

Анга тегруким, ҳадди ақсойи Фарб,
Бутуб борчанинг жисмидин сози ҳарб.

Яна ҳам диёри Жанубу Шимол,
Киши қолмоғи топмайин эҳтимол.

Башар жинси хайлин жаҳондин йиғиб,
Жаҳон аҳлини тўрт ёндин йиғиб.

Сипаҳ жўш уруб тоғу ҳомун аро,
Ғалат айладим, рубъи маскун аро.

Суруб элни зобит сипаҳдорлар,
Сиёсат тариқида ғаддорлар.

Бу янглиғ черик яхшироқ фол ила,
Ики йилда жамъ ўлди тунқол ила.

Сипоҳийки ер сатҳиға сигмайин,
Черик ҳаргиз андоқ киши йиғмайин.

Не учу қироқ эрди пайдо анга,
Не ҳадду не ғоят ҳувайдо анга.

Ададда фалак анжумидин фузун,
Не анжум, биёбон қумидин фузун.

Чу мавъидға жамъ ўлди мундоқ сипоҳ,
Билиб ул сипаҳ сори азм этти шоҳ.

Назар солди чун ул черик сори тез,
Адоват ўтин айлади шуълаҳез.

Димоғиға йўл топти навъи ғурур
Ки, гардун қочар қилсам ул ён убур.

Етиб ҳар тарафдин улус шаҳлари
Ўкуш тортиғу тухфа ҳамраҳлари.

Ақолим волийлари жавқ-жавқ.
Итоат солиб борча бўйниға тавқ¹.

Чу Доро тушуб боргоҳи аро,
Тушуб жўш хайлу сипоҳи аро.

Қўюб боргоҳ ичра тахти баланд,
Чиқиб тахт уза хусрави аржуманд.

Тузуб маснадеким, сипеҳри барин,
Яна кўрмайин, ўйла, маснаднишин.

Қилиб ҳукмким: «Мулк султонлари,
Қамуқ хайлу кишвар ниғаҳбонлари,

Келиб борча ер ўптик айлаб салом,
Мунунг бирла касб айладик эҳтиром».

Салотинға чунким, бу навъ ўлди бор,
Тоғиб ишлари сиккаи эътибор,

Йироқтин келиб, борча бош индуруб,
Тиқиб ерга кўз, ўқ учидин туруб.

Чу ҳар бирни кўрмакка шоҳ истабон,
Бориб ҳожиби боргоҳ истабон.

Келиб ул бисоти қироғин ўпуб,
Қўюб олида бош, аёғин ўпуб.

Ёниб, чун бўлуб ўрниға раҳхиром,
Яна бир бўлуб хоки дарғаххиром.

Бу янглиғ ярим кунгача эрди маҳл
Ки, топти шараф улки бор эрди аҳл.

Хито мулкидин Мангу-қоон киби,
Яна Ҳинд элидин Қарохон киби.

Ҳамул Мисрдин Варқау Бошдек,
Доғи Дашт элидин Темуртошдек.

Фарангисдек Ховарон мулкидин,
Даволи киби Ширвон мулкидин.

Шаху шоҳзода аладдин фузун,
Сипаҳдору сархайл ҳаддин фузун⁴.

Ки, побўсидин бўлдилар сарбаланд,
Яна илтифоти била аржуманд.

Бўлуб кўрмагидин чу олий асос.
Яна пешкашлар чекиб беқиёс

Ки, юз минг муҳосибқа юз йил шитоб,
Етишса қила олмағайлар ҳисоб.

Бу ашғолни айлабон бартараф,
Халойиқни тарқаттилар ҳар тараф.

Не сархайлким бор эди ҳар сари,
Тилатти иноят қилиб ичкари.

Қилиб тожварларға ҳукми жулус,
Бори ўлтурурға бўлуб хокбўс.

Чу атрофида шоҳлар ўлтуруб,
Сипаҳдорлар хизматида туруб.

Улуғлар чу алтофидин топти баҳр.
Равон бошлади нукта Доройи даҳр

Ки: «Боис чекарга бу янглиғ сипоҳ,
Халойиқ фароғин қилурға табоҳ

Бу эрдики, чун Румдин Файлакус,
Жаҳон риҳлати азмиға урди кўс.

Қолибдур анга зодае мажнунваше,
Судек кажраве, ўт киби саркаше.

Йибормай хазойинға уч йил хирож,
Бошиға сарафрозлиқ солди тож.

Чу борди киши билгали шарҳи ҳол
Ки, ўз хизматин невичун этмиш ўсол?

Анинг бирла бу можаро сургали,
Бақоёни девонға келтургали.

Паришон такаллум қилиб беадад
Ки, йўқтур анга, ўйла, сўз дерга ҳад.

Яна қилдим ирсол кўп навъ панд,
Анга ҳеч панд ўлмади судманд.

Жавобида кўп қилди тарки адаб,
Мени доғи ошуфта қилди ғазаб.

Эшитгач қулайсиз мақолин анинг,
Зарурат кўруб гўшмолин анинг,

Бўлуб боис ул гўлу нодон иши,
Черик жамъиға чопти ҳар ён киши».

Дедилар кўпуб, ер ўпуб шоҳлар,
Сипаҳбалиғ амридин огоҳлар

Ки: «Қилмоққа ҳолини онинг табаҳ,
Не ҳожат эди айламак азм шоҳ.

Бу янглиғ черик ҳожат эрмас эди,
Анинг дафъиға бир қуле бас эди.

Қаю бирга бу иш иноят бўлур,
Ҳамоноки бу иш кифоят бўлур».

Деди шоҳким: «Чун ииғилмиш сипоҳ,
Керак Румни қилсақ оромгоҳ.

Чу кирмиш анга Зангбору Фаранг,
Алар фикрига ҳам керактур даранг.

Неча кун бу ерлар тавофи қилиб,
Адудин мамоликни софий қилиб,

Агар қайтсақ ҳам эмастур йироқ,
Ҳар андешадин бу эрур яхшироқ».

Чу шоҳ оғзиға солди бу сўз қазо,
Қазо амриға чора йўқ жуз ризо.

Неким шаҳ деди, иттифоқ эттилар,
Бори Рум азмин яроқ эттилар.

Манозил битиб, бўлдилар жазми кўч,
Қўпуб ҳар тараф қилдилар азми кўч.

Буларға бўлуб кўч-баркўч азм,
Скандарга доғи хабар етти жазм,

Ки, Доро йиғиб ер юзидин сипоҳ,
Буён айламиш азм беиштибоҳ.

Худ эрмас эди ғофил ул ҳолдин,
Ишида йироқ эрди эҳмолдин.

Узотиб дамо-дам адуға киши,
Паёпай хабар топмоқ эрди иши.

Қаю ишгаким фаҳм этиб эҳтиёж,
Фароғат била айлар эрди илож.

Сипоҳини ул шоҳи навхоста,
Анингдек қилиб эрди ороста,

Ки, оллиға чекса сипаҳ оламе,
Ки бўлса алар ҳар бири Рустаме.

Нечукким ел оллиға бўлғай самон,
Етишмак ҳамону — совурмоқ ҳамон.

Ва лекин шиори мадоро бўлуб,
Тахаттук йўқ андоқки Доро бўлуб⁵.

Чу Доро ҳадиси анга бўлди туз
Ки, олам сипоҳин йиғиб қўйди юз.

Бу янглиғ черикким баён айладим,
Рақам бирла васфин аён айладим.

Тузуб ул хирадманди ҳикматмаоб,
Адув рўбарўйиға қилди шитоб.

Нечукким тенгиз сори гурранда абр
Ва ё гўр хайлиға гуррон ҳизабр.

Чу фаҳм этти ул ишни Доро доғи,
Ки борди ародин мадоро доғи.

Анинг чиқмоғи буйла беваҳму пос,
Адув хайлиға солди беҳад ҳарос.

Чу ўн манзил ўлди аро ерда жазм,
Ики ёндин ўлди тааннию ҳазм.

Юруш расмида бўлмас эрди ўсол,
Кўчарда, тушарда бор эрди ясол.

Тушулгач, черик даврини шақ қилиб,
Сипаҳ ҳифзи айларга хандақ қилиб.

Қуёш чун ботиб кўкка соя чиқиб,
Ҳамул ики ёндин талоя чиқиб.

Язак аҳлиға, ўйла, бедорлиқ,
Талоя аро, ўйла, ҳушёрлиқ⁶.

Ки гар мўр тебранса қилмай даранг,
Тикарлар эди кўзин отиб хаданг.

Бу янглиғ сипах бошлабон икки шоҳ
Ки, бир кунчилик қолди йўл размгоҳ.

Аро ерда тоғе эди бас рафеъ,
Ики ёнида ики дашти васеъ.

Ики дашт аро ики хусрав эли
Ки, йўл топмай ул эл аро тонг ели.

Скандар сипах теграсига етиб.
Нечаким керак забтида жаҳд этиб.

Ясаб хандақу ҳисн Хайбар киби,
Не Хайбарки, Садди Скандар киби’.

Чу қўнгли бўлуб тинч юз тигъан,
Бори лашкаророю лашкаршикан.

Айириб ўзи бирла бўлди равон,
Зиҳи, ҳам сипахдору ҳам паҳлавон.

Ҳамул тоғ уза чиқти ул хайл ила,
Адувнинг сипоҳин тамошо қила.

Не кўрдик, тутмиш сипах ер юзин,
Қаро айлабон даҳр тоғу тузин.

Таҳаррук топиб халқдин дашту тоғ,
Таҳаррукка ҳам кимса топмай фароғ.

Фалакни анингдек тутуб дуду гард
Ки, пинҳон бўлуб гунбади ложувард.

Топиб гард ила дуд чун имтизож,
Бериб ўту туфроққа бир мизож.

Қаёнким Скандарга тушти назар,
Топа олмади халқ ичидин гузар.

Қила олмайин эл қиёсини ҳеч,
Таҳайюр анинг мағзини қилди геч.

Хаёлида бу сўзким: «Ики черик
Қачон сунсалар кин ишига илик,

Бири ёна бирча эса ики-уч,
Эрур ҳарб ойини озроққа куч.

Агар бўлса бир сори ёлғуз киши,
Ғаним ўлса ўтрусида юз киши.

Агар истаса ҳарбу пархошини,
Илик бирла кесмактур ўз бошини.

Манга мунча ҳикмат тариқида лоф,
Ажаб ерда ёйдим бисоти масоф.

Бу ердин ёнарнинг худ имкони йўқ,
Набард айласам ғайри нуқсони йўқ!»

Бу фикр ичра ройи хирадпарвари
Ки, бир тош уза ики кабки дарий

Кўрундики, бир-бирга айлаб ситез,
Урушурлар эрди баче тунду тез.

Бири жусса ичра забардастроқ,
Яна бир ҳақир эрдию пастроқ.

Анга неча қувват, мунга онча заъф,
Де олғонча қувват, де олғонча заъф.

Скандар чу ул заъфу қувват кўруб,
Ўзи бирла Дороға нисбат кўруб,

Алар сори боқти тааммул била,
Ўзию адувға тафаъул била.

Ўзи жонибидин ҳақирин тутуб,
Адув ўрниға ёна бирин тутуб.

Қилур эрди ул ҳарб наззораси
Тараддуд аро жони бечораси,

Ки ногоҳ ҳаводин уқобе иниб,
Қилиб сайд олурға шитобе иниб.

Улуғроғни сайд этти ул навъ чуст
Ки, гўёким ул худ йўқ эрди нухуст.

Уқоб илгида бўлғоч ул бир табаҳ,
Яна бирга бўлди ери жилвагоҳ.

Скандар бўлуб хушдил ул ҳолдин,
Тануманд ўлуб кўнгли бу фолдин.

Билибким, анга ҳасм ўлур зердаст,
Ва лекин топар ўзга ердин шикаст.

Бу ишдин ўзига шугун англабон,
Ёниб ҳасм қадрин нигун англабон.

Сипоҳиға кирди топиб бу футуҳ,
Анингдекки, жонсиз бадан ичра руҳ.

Чу ул тоғдин инди топиб наво,
Қуёш чекти тоғ кейин сори ливо.

Фалак машғали кўктин ўлғоч нигун,
Замона бўлуб дудидин қиргун.

Ўзин айлабон маҳкам ики сипоҳ
Сипоҳ интизорин чекиб размгоҳ.

Язак айлабон, ўйла, огоҳлиқ
Ки, қилмай анга соя ҳамроҳлиқ.

Талоя бўлуб ҳар тарафтин мудир,
Тун ўғрисин этмак тилаб дастгир⁹.

Язакдин сипаҳ даврида, ўйла, бим
Ки, тебранмак имкони топмай насим.

Улус, ўйла мазбут ўлуб ҳар сори
Ки, ун ҳам чиқа олмайин ташқори.

Ики шоҳ ҳар сори иш фикрида,
Ясол зикри бирла тикиш фикрида.

Нари юзда Доройи анжумсипоҳ,
Боши узра гардун киби боргоҳ.

Қилиб тахт уза иш яроғини куфт?!
Бори навъидин ошкору нуҳуфт.

Ўзи жониби фатҳ лозим кўруб,
Ливосига нусрат мулозим кўруб.

Кўзига Скандарни ҳеч илмайин,
Қазодин не ҳол ўлмоғин билмайин.

Сипаҳбадлари худ ғулу айлабон,
Скандар сўзин гуфтуғу айлабон

Ки: «Гар шоҳ ҳукм этса беваҳму бийим,
Эрурбиз анга ҳар биримиз ғаним».

Бири дебки: «Кўргач қаро қочқуси»,
Бири дебки: «Узр эшигин очқуси».

Ва лекин Скандар сори барча жазм
Ки, қилмоқ керак тонгла ўлгунча разм.

Қавий хасмға мумкин эрмас шикаст,
Магар улки кўргузгабиз зарби даст.

Кўзидин бориб уйқу осойиши,
Иши разм аҳлининг оройиши.

Элига карамдин стурмак навид,
Қочар элга бим, иш қилурға умид.

Эли ҳеч тинмай ясаб созу барг,
Муҳайё қилиб жавшану худу тарг.

Кўрунуб узун кина аҳлиға тун,
Вале кун хаёлоти тундин узун.

Бу янглиғ эди ики ёндин хаёл
Ки, бўлди аён субҳи фаррухжамол.

Саҳар ошкор этти заррин ливо
Ки, бўлди ёруғ маҳчасидин ҳаво.

Қазо солди ул ики дарёға жўш
Ки, Баҳром самъиға етти хурўш.

Чекиб гурдлар наъраи ҳоила
Ки, солиб ер ажзосиға зилзила.

Зухур айлабон «Арзу зилзо лаҳо
Ва аҳражатил-арзу асқолаҳо»¹⁰.

Бўлуб тигзанлар қадам то ба фарқ.
Фалак туркидек кўк темур ичра ғарқ¹¹.

Ясаб ҳарб учун ўзни маркаб уза,
Таковар суруб, ўз ясолин туза.

Чу отланди Доройи давлатпаноҳ,
Скандарға ўтру тузатти сипоҳ.

Сипаҳ дема, дарёйи хунхор — де,
Фалак баҳри андин намудор — де.

Сафе тузди тузмакка ойини ҳарб
Ки, бир қамбали — шарқ эди, бири — ғарб.

Яsoleки бу тул ила кўргузуб,
Будур турфаким, ети дабқур тузуб.

Баронғор¹² анга хайли Машрик замин,
Самарқанддин токи сарҳадди Чин.

Яна юз минг ўзбак мўғул бирла зам,
Юз эллик минг ул сори қалмоқ ҳам.

Бўлуб борчаси олти юз минг киши,
Бориға ҳунар кин ила разм иши.

Ясаб Чин элин турки чинийсиришт,
Тароватда андоқки боғи биҳишт.

Ети ранг зарбафт ҳар паҳлавон,
Солиб бодпойиға баргуствон.

Довулғода чиний ялов дилпазир,
Яна жавшан устига чиний ҳарир.

Ясолки қалмоқ хони ясаб,
Ажал дўзаҳидин нишоне ясаб.

Томуғ шуъласи барча рангин ялов,
Билиниб ялов жилвасидин қалов.

Ҳар ўпчинлук онча қилиб карру фар
Ки, андин тушуб даҳр аро шўру шар.

Алар хайлининг хони Тўқвоб ўлуб,
Уруш вақти озармдин тоб ўлуб.

Мўғул шерпайкарлари ўту ёлин,
Тааддуд аро ит тукидин қолин.

Булар хони Мангу келиб разм аро
Ки, ошуби оламни айлаб қаро.

Яна манғит ўзбак била ёндашиб,
Ики зулфдек тузлари чирмашиб.

Кумушдек ёруғ барчанинг кўҳаси,
Боз узра довулғалар чаркасий.

Алар ёнида Мовараннаҳр эли,
Ики руд аросида ўн шаҳр эли,

Бори шергиру бори пилзўр.
Тикиб ўқ била кўзларин бўлса мўр.

Жиноваш Самарқанд мавжуд йўқ
Ки, қилмиш бино они Искандар-ўқ¹³.

Жувонғорда Мағриб эли бир сари,
Яна сори Бартосию Барбари.

Синонлар сариг ранг, қалқон доғи,
Кежимлар сариг жинс, хафтон доғи,

Араб барридин найзавар қирқ минг
Ки, якрони този келиб борчанинг.

Аламлар қару синонлар қаро,
Бедов узра баргуствонлар қаро.

Ҳамул мағриб аҳлини бошлаб Талиъ,
Араб хайлининг пешвоси Вакиъ.

Мадойин навоҳисидин Ардашер,
Чекиб тиг, хайлида юз минг далер.

Бинафш айлабон шадда бирла дирафш,
Саманд узра баргуствон ҳам бинафш.

Қутайф аҳли, Баҳрайну Бағдод ҳам,
Сипаҳбад аларға келиб Густаҳам.

Бўлуб сарбасар кўк темур ичра ғарқ,
Кўк атласда пинҳон қадам то бафарқ.

Жувонғор ҳам олти юз минг адад,
Булар бошқа андинки бўлғай мадад.

Ҳировул ясаб ети юз минг киши
Ки, ҳайрон қолиб ети кўк гардиши.

Борининг келиб худу хафтони оқ,
Неким кийгулуктур ясаб они оқ.

Бу кофургун саф аро разм эли,
Келиб Дашти Қифчоқу Хоразм эли.

Ўзидин топиб ғул фарру шукуҳ,
Сипаҳ саф тузуб даврида кўҳ-кўҳ.

Қилиб андоқ ороста етти ғул
Ки, ел хайли топмай аро ерда йўл.

Бўлуб ҳар саф ул элга юз минг нафар,
Шаҳ ойинидин барчаға зебу фар.

Булар киймаги барча ахзар бўлуб,
Аламға яшил шуққа зевар бўлуб.

Бўлуб олам ул сабзадин марғзор,
Яшил хат бўлуб ер юзига узор.

Ҳамул қалбгоҳ ичра Доройи даҳр,
Хилофига йўқ ҳадду ёройи даҳр.

Бу янглиғ ясаб созу ойини разм,
Адув сори таскин била қилди азм.

Нари юзда Искандари шердил,
Қилиб хайли оройиши муттасил.

Баронғорин айлаб сипоҳи фаранг,
Бари қон тўкарга бўлуб бедаранг.

Адувнинг қалин эрконин билмайин,
Агар билса ҳам кўзга ҳеч илмайин.

Сипаҳдор алар ичра Шайпол¹⁴ ўлуб,
Таҳаввурда чун Рустами Зол ўлуб.

Кийимлар гуҳардин мукаллал бори,
Фарангий ети ранг махмал бори.

Алам шуққаси доғи жинси фаранг,
Ҳам ул борча зарбафту ҳам ети ранг.

Адув ичра юз минг бори тезу тунд
Ки, ҳайбатларидин қуёш тиғи кунд.

Жувонғорида эрди Бартосу Рус,
Фалак хингидек барча тунду шамус.

Алар жавшани борча қолқондуруқ,
Синон қўлларида нечукким сўруқ.

Вале бодполарға солгон кежим,
Сақарлоту борча ёвурқон кежим.

Довулға бўлуб тўппи янглиғ бари,
Ўтоға бош узра сариқ қуш пари.

Келиб ҳар бири кеча андоқки бум,
Мувофиққа маймун, мухолифқа шум.

Булар доғи юз минг келиб сон аро,
Чекиб саф жувонғорда майдон аро.

Ҳировулда занг аҳли таъйин бўлуб,
Аларға яна ўзга ойин бўлуб.

Кийиб барчаси жавшани зангсоз,
Ёруқ кўзгудек зангдин бениёз.

Яна худлар мисли жавшан келиб,
Қаро тунда хуршиди равшан келиб.

Ўтоға темур бирла шаҳпар мисол,
Қуёш узра сончиб нечукким ҳилол.

Кежимлар доғи барча пўлоддин.
Топиб ламъа суҳони бедоддин.

Ёруғ оҳа юз минг адув ўтриси,
Саросар ажал шахсининг кўзгуси.

Қилиб ғулини борча Румий сипоҳ,
Топиб зийнат ул ғул ила размгоҳ.

Қизил юз била борча андоқки шер,
Адув қасдиға шер янглиғ далер.

Кежим борчаға шеру бабру паланг,
Жиба узра хафтон доғи ушбу ранг

Бўлуб ҳар бир, андоқки, гурранда абр.
Дегил тутти олам юзин шеру бабр.

Туруб қалб аро шоҳи фарруҳсарир,
Нечукким ҳизабре, вале шергир.

Боши устида шерпайкар алам,
Эсиб анга нусрат ели дам-бадам.

Бу янглиғ сипаҳ бирла дорои Рум,
Сипоҳин ясаб, ўйлаким, нахли мум.

Юруб хасм хайлининг ўтрусиға,
Мунунг ул ҳам андоқки қаршусиға.

Чекиб кўс уни ики ёндин ғирев,
Анингдекки, маст ўлса юз нарра дев.

Фалак турки гардунни ики чопиб,
Анинг ҳар бирисига бир юз ёпиб.

Адув шайнини кимса қилмай қиёс
Ки, нокор ўлуб ғулғулидин ҳавос.

Нафир, ўйлаким, аждари тездам,
Таҳаррук солиб бўйниға ики ҳам.

Оғиз очмоғи элни тутмоқ учун,
Ва ё хасм хайлини ютмоқ учун.

Яна карраною коворго уни,
Қилиб ошкоро қиёмат куни.

Аламларки елдин бўлуб жилвагар,
Фалаклар навардидин айтиб хабар.

Ҳавони анингдек тутуб тийра гард
Ки, бўлмай аён кўзга дашти набард.

Кўп элким қилиб гирд қилмоғин вирд,
Курра шакли ернинг бўлуб ним гирд.

Сипаҳ наълидин енчилиб ерими,
Бўлуб гард янглиғ фалак озими.

Бу дарёйи гард ичра тушган киши,
Нафас қайтарурдин су ютмоқ иши.

Қолин тиг ул гарди ҳайжо аро,
Ўкуш мўр оқиб лойи дарё аро.

Дема гардким, эрди мушкин саҳоб,
Еру кўк аросиға тортиб ниқоб.

Чоқиб барқ ўти оҳалар ишнари,
Чекиб раъд уни боралар кишнари¹⁵.

Тутуб қўлға жабборлар тиғи тез,
Фалак тортқондек синони ситез.

Бу янглиғ ики олами қатлу кин
Ки, титраб алардин замону замин.

Юруб бир-бирига яқин еттилар,
Аёғ тоғдек ерга беркиттилар.

Сурон солдилар аввал ул навъ тез
Ки, оламға тушти ажаб рустахез.

Демасменки, қўзғолди олам эли
Ки, булғашти бу сабз торам эли.

Қўяр эрди ҳамлин фалак беваси,
Сатарванлиғ ар бўлмаса шеваси¹⁶.

Чу бир лаҳза топти сукун ул хурўш,
Улус оғзи ғавғодин ўлди хамўш.

Насими вағо бир сори сурди гард,
Кўрунди халойиққа дашти набард.

Ҳамул ҳар тарафдин бир анбуҳ саф,
Не анбуҳким, кўҳ то кўҳ саф.

Қилилғон киби лавн-лавнин баён,
Тамошо қилур элга бўлди аён.

Анингдекки тушгай чоқиндин дурахш,
Скандар сафидин биров сурди рахш.

Тарид айлаю кирди майдон аро.
Ҳунарлар аён қилди жавлон аро.

Солиб бодпойиға баргуствон.
Намудор аро, ўйлаким арғувон.

Кийиб жавшан устига чиний ҳарир,
Келиб сув уза сабзадек дилпазир.

Синон ўнг қўлинда нечукким сутун,
Сўл эгнида қалқон келиб лаългун.

Ўтоға тикиб худиди савсани,
Бўлуб ғунчадин савсан очмоқ фани.

Бу ҳайъат била чобуки жангжўй,
Туруб ўртада бошлади гуфтугўй.

Скандар дуосин бурун қилди ёд
Ки: «Топсун адувсиға кому мурод!»

Яна деди юз келтуруб ҳар сари
Ки: «Дерлар мени Бориқи Барбарий»¹⁷.

Бурун бор эдим шоҳ Дороға қул,
Вале топмадим қуллуғи ичра йўл.

Мени, ўйлаким бор эдим билмади,
Риоят, нечукким керак, қилмади.

Топиб мендин ўксуклар андин наво,
Манга кўрди кўп бенаволиғ раво.

Чу ҳолим дедим, шоҳи олийсифот,
Жавобимға ҳам қилмади илтифот.

Ижонат сўзин арз қилғоч туруб,
Гаёғлатти қаҳр айлабон бостуруб.

Чу Доро қилиб мунча зулму шикаст,
Мени қилди бахтим Скандарпараст.

Чу даргоҳиға еттим истаб паноҳ,
Манга онча лутфу карам қилди шоҳ.

Ким ул тарбиятдин сарафкандамен,
Иш этмай олиб музд, шармандамен.

Букунким, қилибмен бу майдонға азм,
Ики иш учун айлагум кину разм:

Бир улки: шаҳимға қилиб бандалиқ,
Ўзумдин қилай рафъи шармандалиқ.

Яна улки: чун қатл расмин тузай,
Ишим шоҳ Дороға ҳам кўргузай.

Ўзин улки ҳарбимға мойил қилур,
Манга ики мақсуд ҳосил қилур:

Аларғаки шоҳи хирад раҳнамун,
Иноят қилиб эрди мендин фузун.

Бўлурким паёпай равон айлагай,
Яко-як борин имтиҳон айлагай».

Чу Бориқ тугатти каломин тамом,
Алардинким ул айламиш эрди ком.

Равон бўлди майдонға қотилваше,
Тутундек ғализ, ўт киби саркаше.

Оти наълидин токи худида мил,
Кириб кўк темур ичра андоқки нил.

Оти наълидинким шарар айрилиб,
Бало абридин марг ўти чоқилиб.

Фалаксайри ошуби пайваст ила,
Солиб ел димоғиға фарраст ила.

Ҳамойилдағи тиғи бежодадек,
Қўл ичра синони келиб ходадек.

Ани разм эли шери даррон дебон,
Отин анжуман аҳли Ҳаррон¹⁸ дебон.

Чу майдон тариқин адо айлади,
Туруб хусравиға дуо айлади.

Тутатгач дуо, чопти Бориққа тез,
Анга доғи Бориқ бўлуб барқҳез.

Бири бирга майдонда чирмоштилар,
Басе бир-биридин қолиб, оштилар.

Уч уз олтмиш олти лаъбу гириҳ,
Ўтубким синон учи кўрмай зириҳ.

Ҳам охир чу Бориқ эди ишта чуст,
Синон бирла маркабдин они дуруст

Йироқ солди андоқки, чархи барин,
Синону қўлиға деди: «Офарин!»

Тушуб, бўйниға боғлабон полаҳанг,
Шаҳ оллиға еткурди қилмай даранг.

Скандарга фархунда бўлди бу фол
Ки, нусрат анга аввал очти жамол.

Яна шерпайкар яли хасмбанд,
Ер ўптию майдонға сурди саманд.

Тилар эрди ҳайжо қилурға тане
Ки, размиға от сурди пилафкане.

Далереки то разм варзиш қилиб,
Адувсиға юз маърака иш қилиб.

Темур ичра боштин-асғи ниҳон,
Нечукким ўзи, оти доғи ниҳон.

Лақаб Шайда¹⁹ бирла анга фош ўлуб,
Насаб бирла Ҳарронға қардош ўлуб.

Йўлин тўсти Бориқнинг ошуфтаваш,
Анга сурди Бориқ доғи кинакаш.

Яна қўйдилар саъю кўшишга юз,
Синонларни айлаб бири-бирга туз.

Чу ёр ўлди иқболи Искандарий,
Яна топти фурсат яли Барбарий.

Ани ҳам қилиб найза бирла нигун,
Чекиб шоҳи оллиға хору забун.

Скандар фалакдин топиб кому баҳр,
Фалакка қилиб таън Доройи даҳр.

Чопиб Барбарий бўлди майдоннавард,
Мубориз тилар эрди истаб набард.

Яна гармкине солиб юзга чин,
Чопиб Барбарий қасдиға гармкин.

Етишмак ҳамону етишган замон,
Диловар қўлидин йиқилмоқ ҳамон.

Бу янглиғ тўқуз паҳлавони далер
Ки, ҳар бир эди иш чоғи нарра шер.

Бори Барбарийға асир ўлдилар,
Синон захмидин дастгир ўлдилар.

Яна ҳарбиға кимса майл этмади,
Вале Бориқ ўз ўрнидин кетмади.

Мубориз тилаб бор эди наъразан,
Замириға аъдонинг оташфикан.

Ғазаб солди Дороға кўп изтироб:
«Анга кимса чиқсун!» деб этти шитоб.

Ҳам охир биров сурди майдонға от.
Адувға суруб солди жавлонға от.

Ҳам ул пилзўр эрди, ҳам пилтан,
Таковар анга, ўйлаким, каркадан.

Палангина баргуствон отиға,
Кийиб бабр тўн халқ офотиға.

Қизил хўддин бошида нимтарг
Ки, ваҳмидин ўлуб ўлум ҳоли марг.

Ҳамул хўд давриға чирмаб қаро,
Киши кўрмамиш лолани доғ аро.

Юзи улча мумкиндур аҳмар анинг,
Маҳосин юзи узра асфар анинг.

Юзи ранги хурмо масаллик касиф,
Маҳосин намудори хурмоға лиф.

Ики кўз анга икки олмосдек,
Вале давраси қон тўла тосдек.

Ватангоҳи ақсойи Мағриб замин,
Эли эрмиш ул ерда водийнишин

Ки, бу янглиғ эрмиш алар ҳайъати,
Қўшун элча ҳар қайсининг шавкати.

Не хусравки, ул бўлса оламга шоҳ,
Чекар бўлса бир хасми сори сипоҳ.

Келур эрмиш ул қавмдин бир киши,
Ки саъб ўлса аъдодин ул шоҳ иши.

Қилур эрмиш ул шахс майдонға азм,
Намудор этар эрмиш ойини разм.

Чу булди адуси гирифтор анга,
Бўлур эрмиш уй сори рафтор анга.

Киши турғуза олмас эрмиш ани.
Анга тегруким манзилу маскани.

Гирифторини доғи элтур эмиш,
Буюрур эмиш ҳар нечук топса иш.

Чу Бориқдин эл эрди ҳайратқа ғарқ,
Ул оҳанги кин этти андоқки барқ.

Иков бўлди майдонда пархошжўй,
Чопарлар эди чирмашиб сў-басўй.

Гаҳи бу қочиб, ул кейиндин суруб,
Ки, майдон бошиға дегин еткуруб.

Бу қайтиб анинг гоҳ подошиға,
Қавуб токи майдоннинг ул бошиға.

Гаҳи совуруб гард, этиб тобу печ
Ки, қилмай қуюндин киши фарқ ҳеч.

Чу асраб ўзин Бориқи кинпараст,
Анга Мағрибий топмайн ҳеч даст.

Вале бўлди Бориқ иши нурсиз
Ки, кўшиш қилиб эрди мақдурсиз.

Ўзидек тўқуз кимса олмиш эди,
Бу кирган замон илги толмиш эди.

Чу аҳволида бўлди заъф ошкор
Белидин тутуб гурди мардумшикор.

Қўнқордию ўнг илгига қилди руст,
Сўл илги била маркабин тутти чуст.

Чу топиб маҳал, сайдини сирмади,
Ёниб ўз сипоҳига ҳам кирмади.

Равон бўлди Мағриб сори азм этиб,
Ғанимни олиб, раҳнавардин йитиб.

Анга айлабон ҳайрат аҳли жаҳон,
Анга тегруким, бўлди кўздин ниҳон.

Кўруб Мағрибийдин бу бебоклик,
Скандарга юзланди ғамноклик.

Яна Барбарий ҳолиға ғам ебон,
«Анинг ҳоли не бўлди эркин?» — дебон.

Бўлуб шодким, борди сахро сари,
Ёниб қилмади азм Доро сари.

Вале шоҳ Доро, басе шод ўлуб,
Бузўғ кўнгли ул ишдин обод ўлуб.

Буким Барбарийнинг бўлуб ғолиби,
Анинг сори келтурмади Мағрибий.

Неча шодмонлиққа монсъ эди,
Вале ҳасм дафъиға қонсъ эди.

Чу хуршид дороси этти камин,
Камингоҳ анга бўлди Мағриб замин.

Қилиб жилва ой меҳри ховар киби,
Улусни ёрутти Скандар киби.

Ёниб размғаҳдин ул ики сипоҳ,
Тулуб берк туттилар оромгоҳ.

Тутуб хандақ ики сипаҳ даврини,
Қанот, ўйлаким, борғаҳ даврини.

Талоя яна чиқти ҳар соридин,
Язак тинмади ҳифз изҳоридин.

Қилиб боргоҳ ичра Доро мақом,
Зарурат юзидин тилаб руду жом.

Вале қон ютуб шиша янглиғ ниҳон
Ки, тонгла не иш зоҳир этгай жаҳон?

Скандар доғи ўзга ойин топиб,
Бир Искандар онида таскин топиб.

Топиб ўнг ёнида камол аҳли ер,
Тутуб сўл қўлида қитол аҳли ер.

Тааммул била ҳар хирадпешае,
Қилиб фатҳ бобида андешае.

Таҳаввур била ҳар жаҳонпахлавон,
Тилаб нусрат ончаки тобу тавон.

Чу ўтти кеча хайлидин ики пос,
Бирор элда журъат, бирорда ҳарос.

Тилаб хилвате шоҳи яздонпараст,
Тазарруъ қила бўлди туфроққа паст.

Зафар истамакдин чу топти фароғ,
Саҳар нажми ёрутмиш эрди чароғ.

Яна тушти ошуб ики тараф,
Ики хайл ҳар ён тузатмакка саф.

Яна кўсзан тушти жунбуш аро,
Яна кўс тушти ғурунбуш аро.

Ҳамул найзаварларға тушти шитоб,
Ҳамул найзалар жисмиға печу тоб.

Ҳамул тигзанларға бўлди масоф,
Ҳамул тиглар бўлди паҳлушикоф.

Ҳамул бўлди кин бенадомат яна,
Ҳамул қойим ўлди қисмат яна.

Скандар қилиб хилват ичра ниёз
Ки, қилғай анинг чорасин чорасоз.

Чиқар вақтида қосиде етти чуст,
Ниҳони тутуб номае оғзи руст.

Анга еткуруб нома хилват аро,
Дедиким: «Ўқуб англағил можаро».

Скандар очиб, қилди наззораси,
Ҳақ айлаб эди дардининг чораси.

Ҳамоноки Дороға ики киши,
Бор эрмиш наёбат аларнинг иши.

Вале зулмидин жонларидин тўюб,
Икиси кўнгул ўлмакига қўюб.

Бериб бим Дороки топқач зафар,
Ул икига гўр оғзин этгай мақар.

Ул ики киши ҳам яроқ айлабон,
Анинг қатлиға иттифоқ айлабон,

«Ки чун бизга ул қилғуси биғи қатл,
Анга биз бурунроқ чекиб тиғи қатл,

Йиқоли дарахтини бунёдидин,
Қутулсун улус зулму бедодидин.

Неча зулмидин жонимиз қолмағай,
Бу навъ ўлсак армонимиз қолмағай».

Скандарга ёзгон эмишлар битик,
Бировни юборган эмишлар итик.

Қилиб номада сабт бу сўзларин,
Анга боғлағонлар эмиш ўзларин.

Ўқуди Скандар чу ул номани,
Не навъ эрканин билди ҳангомани.

Ва лекин гумон қилди макру фириб,
Дам урмай ўз-ўзига берди шикиб.

Дедиким: «Мунга ҳеч янглиғ жавоб,
Демакда эмас эмди ройи савоб

Ки, ёлғон эса демаган яхшироқ.
Чин эрса бу бор анда етмак йироқ».

Таваккул қилиб рокиб ўлди равон,
Адув кинига роғиб ўлди равон.

Тузалди яна ики ёндин ясол,
Яна ошкор ўлди расми жидол.

Бурунроқки майдонга киргай биров,
Ики қотил этган киби сўз гаров,

Етиб шоҳ Доро ики ёнидин,
Қилич лаългун қилдилар қонидин.

Бири суғлубон турдагоҳиға тиг,
Тўқуб ерга қонин анинг бедариг.

Яна бир доғи тиг уруб бошиға,
Қилиб зулм анинг зулми подошиға.

Ебон захм ул навъ дорои тахт,
Йиқилди анингдекки олий дарахт.

Тушуб ер уза шоҳи Баҳманнажод,
Ўчуб машъали дудаи Кайқубод.

Қазодин бу навъ иш чу пайдо бўлуб,
Боши узра элдин алоло бўлуб.

Сипоҳида пайдо бўлуб қўзғалиш,
Сипаҳ қўзғалур, шаҳға чун тушти иш.

Скандар тариқи киёсат била,
Қилиб фаҳм ул ишни фаросат била.

Таанни била азм этиб ул тараф
Ки, бўлмай паришон сипоҳиға саф.

Етишти чу ул хайлнинг қошига
Ки, жамъ эрдилар шоҳнинг бошига.

Скандар етишгач қўюб ерга бош,
Анга қилдилар шоҳ ҳолини фош.

Скандар тушуб келди Доро сари,
Иши тушти рифқу мадоро сари.

Кўрарким, ётур жисми қон ичра фарқ,
Топилмай анинг бирла қон ичра фарқ.

Боши узра ўлтурди гирён бўлуб,
Анинг ҳолига кўнгли вайрон бўлуб.

Олиб қўйди ўз қўйнига бошини,
Узориға ҳар ён тўкуб ёшини.

Чу беҳуш уза септи андоқ гулоб,
Очилди анга наргиси нимхоб.

Боши узра ким эрканин қилди фаҳм,
Такаллумга тил очти бебийму ваҳм.

Деди: «Марҳабо, эй шаҳи навжавон,
Жаҳон узра ҳам шоҳу ҳам паҳлавон,

Атодин ўғул бўлмағон сен киби,
Адув узрини қўлмағон сен киби.

Нечаким хилофингда қилдим гулу,
Вале кўп қилур эрдим ул орзу

Ки, сендек кишиким жаҳон фардисен,
Салотинда Доро ҳамовардисен,

Халойиққа йўқ ҳеч ишинг нисбати,
Жаҳон ичра сен Тенгрининг қудрати.

Замоне кўзум тушса рухсоринга,
Қулоғ мустамиъ бўлса гуфторинга.

Манга берди худ ҳаиин доно мурод,
Ажал айлаган чоғ вале номурод.

Етишти неким қилди Доро умид,
Вале ўздин ўлғон замон ноумид.

Бўлубсен ажаб вақт меҳмон манга
Ки, йўқтур нисоринг бажуз жон манга.

Бу соат нетиб мезбонлиқ қилай,
Қабул айласанг жонфишонлиқ қилай!

Енгилдим, нетиб бўлғамен мезбон
Ки, худ бир нафас мен санга меҳмон!

Бу соатки бошимга қўйдунг қадам,
Не эркин хаёлинг, дегил они ҳам.

Агар ёрлиғдур шиоринг сенинг,
Ики даҳр аро Тенгри ёринг сенинг.

Ва гар қатл учун келмишанг қошима,
Кесай деб қадам қўймишанг бошима.

Мурувват қилиб кесмагил бир замон,
Ики-уч сўз айтурча бергил амон!»

Скандар қилиб ул такаллумни гўш,
Чекиб мотамийлар масаллик хурўш.

Яқо йиртибон, тожини ташлабон,
Деди, зор йиғлай бу сўз бошлабон

Ки: «Бўлсун тирик ети кишвар шаҳи,
Жаҳон бўлмасун бир дам андин тиҳи.

Анга мен камина парастандамен,
Парастандалиғ ичра шармандамен.

Ўзумга керак қуллуғин чоғлабон,
Анинг боргоҳида бел боғлабон,

Адувдин мубарро қилиб маъманин,
Жаҳондин чиқорсам эди душманин.

Тилим бормас айтурға бу сўзки, шоҳ
Хирож истаб ўлди манга кийнахоҳ.

Кўруб шаҳни бу навъ беилтифот,
Юзумга менинг келди мунча уёт.

Сипаҳ чектиму зоҳир эттим хилоф.
Аён айладим ўтрисида масоф.

Ва лекин бу ишдин хабардор эмон,
Қилур эл била соҳибасрор эмон.

Манга етти бир нома ҳам бу замон,
Ўқуб ташладим бўйла қилмай гумон.

Кетурганга гарчи сазо бермадим,
Ва лекин бу ишга ризо бермадим.

Бу дамким аён бўлди бу можаро,
Ёруқ олам ўлмиш кўзумга қаро.

Жаҳондорким Ҳақ анинг ёвари,
Керак бўлса албатта бу бовари,

Ки, розидур Искандар ўлмакка бот,
Бўлуб шаҳға минг йил замони ҳаёт.

Буким шаҳ деди: «Бор ики-уч сўзум»,
Анинг йўлида мунтазирдур кўзум.

Мени ул муродингға ҳамроз қил,
Буюрмоғи бирла сарафроз қил».

Чу топти Скандардин ул навъ баҳр,
Дуолар қилиб, деди доройи даҳр

Ким: «Ул уч сўзум — уч васиятдурур
Ки, изҳори кўнглумга ниятдурур.

Бириси буким, ул ики кийнахоҳ
Ки, қатлимға қўл сундилар бегуноҳ,

Алар қатлин ойини дод этгасен,
Бу иш бирла руҳумни шод этгасен.

Йўқ андин манга гарчи дафъи газанд,
Ва лекин санга бордурур судманд.

Яна қавму хайлимға қилма инод
Ки, дерлар аларни Каёнийнажод.

Билурмен аларда йўқ андоқ киши
Ки, келгай қўлидин адоват иши.

Карам айласанг борча хайлингдурур,
Қилурлар не хизматки майлингдурур.

Ҳабо айлама хонадони қадим
Ки, йўқтур алардин санга ҳеч бим.

Яна Равшанакким²⁰, қизимдур менинг,
Буқундин нари менсизимдур менинг.

Каёний салотин нишони анга,
Барозанда тожи Каёний анга.

Келиб салтанат баҳридин дурри пок,
Шараф авжидин ахтари тобнок.

Бисотингни ул шамъ бирла ёрут,
Анинг шуғлидин хотирингни овут.

Кивур меҳр бирла шабистонинга,
Қилиб ақд, ўлтурт ани ёнинга.

Эрур ул бузуғ мазраим хўшаси
Манга пора бўлгон жигаргўшаси.

Ҳаримимда сен доғи фарзанд бўл,
Ҳамул хаста бағримға пайванд бўл.

Чу Дорони даҳр этти жондин сутух,
Скандар жаҳондори Дорошукух.

Солиб маҳди шоҳона ичра танин,
Каёний маҳофа қилиб масканин.

Жудо айлади разм майдонидин,
Ариғ айлаб ул гард ила қонидин.

Тошиб равзасон дашти мийнусиришт,
Олиб сабзасидин насими биҳишт.

Тушуртуб ҳамул сабза узра сипоҳ,
Фалак сабзасидин ўтуб боргоҳ.

Ҳамул боргоҳ ичра тушган замон,
Қилиб қатлдин элга ҳукми амон.

Кетур соқий, ул майки, жоне топай,
Ғам ичра ўлардин амоне топай!

Ки гар давр оғу берди Дороға бот,
Скандарга ҳам бермас оби ҳаёт²¹.

Муғанний, бугун нағмаи чанг туз,
Вале навҳа соз айлаб оҳанг туз

Ки, дардимға тортиб фиғон йиғлайин,
Даме ўйлаким шиша қон йиғлайин!

Навоий, жаҳонға вафо йўқтурур,
Анинг даъбу расми жафо-ўқдурур.

Вафо айлаб онинг вафосин унут,
Наво истасанг бенаволиғни тут!

XXVIII

*Зобитаи русуми шоҳийдаким, корхонаи Илоҳийдин намудордурур,
анингдекки, ул боргоҳда хоҳ малоик хайли, хоҳ русул маъшари,
хоҳ авлиё гуруҳи, хоҳ сойири нос жамоати алоқадри маротибиҳим
ҳар бири ўз ерида мураттабдур, бу коргоҳда ҳам ҳамул дастур
била бўлса яхшироқ сураат, балки заруратдурур*

Керак қилса, улким тилар шоҳлиқ,
Сипаҳ борча ҳолидин огоҳлиқ.

Яқин билса тузганда пироясин,
Риоят чоғи ҳар киши поясин¹.

Улуққа улуқча ато айласа,
Кичикка кичикча саҳо айласа.

Ким этса васатлиқ йўлинда зухур,
Анга тузса ойини «хайрул-умур»².

Не тутса улуғни қошида кичик,
Не қилса кичикни улуғ чарғалик.

Бу қонун била бўлса ойин анга,
Тоғиб кишвару мулк тазйин анга.

Ишида кўруб фаррух анжомини,
Олур салтанат амридин комини.

Не шаҳким, анга мундоқ эрмас тузук,
Тузуклук нечук келгай андин, нечук.

Анингдекки тифл истабон инбисот,
Чу шатранж ўйнараға ёйса бисот.

Не ўйнорини билса, не термагин,
Не олмоғини билса, не бермагин.

Олиб қўйса байдақни шаҳ ёнида,
Яна пил қўйса рух айвонида.

Бу ойин била берса ҳар бирга ер,
Ўзунг де, хирад аҳли они не дер?

Бу ўюни анинг нечаким чекса кеч,
Эрур ҳеч, балким эмас доғи ҳеч.

Эрур ит сафолиға қўймоқ самон
Ҳамону, сўнгак отқа солмоқ ҳамон.

Бўрига киши туъма қилса қўзи,
Ўзига бало ҳосил айлар ўзи.

Қориндин деса шер топсун наво,
Бу ишни доғи ақл кўрмас раво.

Ким истар қорин бирла арслонни тўқ,
Ёрар топса фурсат анинг қорнин-ўқ.

Муносиб эмас тоз бошига тож,
Тумоға нутуқчиға не эҳтиёж.

Не сунғурғаким тезпарвоздур,
Мурассаъ тумоға ҳануз оздур.

Эшак оллида заъфарон хўб эмас
Ки, нодонға зарбафт марғуб эмас.

Йилонни киши тутса саркўфта,
Балодин қилур ўз йўлин рўфта.

Ва гар берса ўз жайби ичра маҳал,
Ўзи қатлигадур таноби ажал.

Йилон жайб аро солмоқ этма ҳавас
Ким, охир йилондур бу, тасбиҳ эмас.

Эшик ит еридур, гар олсун бўри,
Мушукка мақом ўлди уйнинг тўри.

Гар ул дашт сайдини айлар фигор,
Ва лекин бу уй сайдин айлар шикор.

Не имконки саъй айламактин киши,
Алар айлағай бир-бирининг иши.

Анга ўз ерида керактур ҳуриш,
Мунга доғи ўз ўрнида парвариш.

Киши яхши боқса зарурат чоғи,
Керакликдурур бу доғи, ул доғи.

Яна бир доғи турфа суратдурур
Ки, шаҳ билмак они заруратдурур,

Буким, тутса ҳар кимса таврини пос,
Фаросат била бўлса жавҳаршунос.

Кўруб лаъл, ахгар гумон қилмаса,
Ҳам ахгарни гавҳар гумон қилмаса.

Жудо қилса хармуҳра ферузадин,
Бутун чини ўлса синук кўзадин¹.

Эрур лек бу ишта душворлиқ
Ки, бор даҳр эли бир намудорлиқ.

Кўрунур бори одами одами,
Мушобиҳ нечукким сипеҳр анжуми.

Бу бирга нухусат иродатдурур,
Яна бирга нури саодатдурур.

Киши бўлса ҳам, филмасал, тавъамон.
Бўла олур ул яхшию, бу ёмон.

Китобатда бирдекдур алфу алиф,
Ҳисоб ичрадурлар баса мухталиф⁴.

Биёбонда ўлуб қуруғон кашаф,
Эрур ҳайъат ичра нечукким садаф.

Эрур лек бу бирда дурри ятим,
Яна бирда бир неча азми рами⁵.

Эрур нахлдек шамъу муз шушаси,
Мунунг ўт, анинг сувдурур хўшаси.

Ушоқ қанд ун-тузга монанд эрур,
Ва лекин бири туз, бири қанд эрур.

Ҳумо доғи бор, ўйлаким, каркасе,
Вале бор арода тафовут баса.

Вале шаҳға нури фаросат керак,
Шуносолиғ ичра киёсат керак

Ки, кимсондин олтунни фарқ айлағай,
Қизил тобадин кунни фарқ айлағай.

Ва гар бу басиратдин ўлса йироқ,
Ўкуш имтиҳон қилғони яхшироқ.

Ва гар илгига тушти донишвар эл,
Фунун ичра оройиши кишвар эл,

Керактур алар бирла навъи маош
Ки, хотирлари топмағай кўп харош.

Йўқ улким карам кўргаю бас киром,
Керак рози андин хавосу авом.

Агар шоҳдин халқи хурсанд эмас,
Адув қасди қилса хирадманд эмас.

Не душманғадур тиг чекмак фани
Ким, ўз хайлидур сарбасар душмани.

Зафар, ўйла шаҳдин канор айлағай
Ки, хайлини душманға ёр айлағай.

Агар йиллар элдин мадоро бўлур,
Зарурат чоғи ошкоро бўлур.

XXIX

*Султон Абу Саид Кўрагон наввара марқадаҳу ҳикоятиким,
ройи уқдакушойи била кўп мамлакат олди ва тиғи умрфарсойи
била кўп элга ошуб солди ва лекин сипоҳи рози эмас эркандин
иш вақти борча қўзғолди ва ўзи аъдо аро маҳлакага қолди,
балки хасм ул сарафрознинг тиғи кин била бўйнин чолди*

Шаҳеким¹ иши хурдадонлиғ эди,
Лақаб отиға Кўрагонлиғ эди.

Хуросон била Мовараннаҳр анинг,
Булардин доғи бошқа кўп шаҳр анинг.

Олиб мулки Хоразму Кирмонғача,
Яна Қошғардин Сипоҳонғача.

Бўлуб Зобулситону Кобулситон,
Баҳори мулоотидин гулситон.

Олиб даҳр аро беадад мулку шаҳр,
Бўлуб салтанат ичра дорон даҳр.

Солиб донишу пухта тадбирлик,
Бошиға ҳавон жаҳонгирлик.

Каронсиз сипоҳиға берди ҳужум,
Юруб қилғали фатҳ Табризу Рум.

Хунар кўп бериб олимул-ғайб анга,
Вале бор эди бир ажаб айб анга

Ки, маҳзан йиғорға солиб майлини,
Тутар эрди танқис ила хайлини.

Ул андешадин кўнгли хурсанд эди,
Сипаҳ шоҳдин норизоманд эди.

Чу чекти сипаҳ ул навоҳийға шоҳ,
Навоҳий шаҳи доғи йиғди сипоҳ.

Мамоликка юзланмасун деб халал,
Чиқиб ўтру изҳор қилди жадал.

Қотиғлаштилар ишда ҳаддин фузун,
Адоватнинг айёми чекти узун.

Чу шаҳдин сипоҳ эрди озорлиқ
Замонеки юзланди душворлиқ.

Бузуб ҳар тарафтин сипаҳ шоҳни,
Анга айлабон чийра бадҳоҳни.

Йўқ улким қочиб, шаҳға бедод этиб
Ки, бориб адувсиға имдод этиб.

Анингдекки дорой гардунсарир
Адув илгига бўлди зору асир.

Фалак чунки бемеҳрлик қилди фош,
Фуруб этти ул навъ равшан қуёш.

Аодиси қасд айлабон жониға,
Қилич лаългун қилдилар қониға.

Не шаҳдинки атбой хушнуд эмас,
Пушаймонлиғи иш чоғи суд эмас.

Сипаҳдин жудо шоҳ эрур бир киши,
Не бўлғусидур бир кишининг иши.

Қурур чун гулситондин айрилди гул,
Ки бир луқма этдур бадансиз кўнгул.

Анингдекки хушдур сипаҳ бирла шоҳ,
Ҳам андоқдурур шоҳ бирла сипоҳ.

Шаҳу хайл маъшуқу ошиқ керак,
Не ишким қилурлар мувофиқ керак.

Жаҳон олмоқ осон сарукор эмас:
Вале иттифоқ ўлса душвор эмас.

XXX

ҲИКМАТ

*Искандарнинг Арастудин саволи ул бобдаким, соҳиброй тааққул била
иш бикри юзидин ниқоб очқондин сўнгра нега висолидин ком топмас
ва анинг жавоби*

Яна қатла дорой гардуншуқуҳ,
Деди: «К-эй ҳаками Филотуншуқуҳ»!

Кишида не феълеки мавжуд эрур
Ки, андин зиёнбуд ё суд эрур.

Чу феълиға боқса тааққул била,
Натижасин англар тааммул била.

Билурким тамаъ айлар элни залил,
Қаноатқа иззу шарафдур далил.

Эрур шоҳ ишига доғи бу қиёс
Ки, чун бўлди беҳбудига раҳшунос

Ки, мақсад топар эл ризоси била,
Турар кўп халойиқ дуоси била.

Тилар воқиян ишда ўз судини,
Қилур орзу кому беҳбудини.

Недин бас қилиб тарки ройи савоб,
Қилур нохуш афъолни иртикоб

Ки, андин етиб шавкатиға шикаст,
Бўлур зери дастиға ул зердаст?»

Деди кордон фикрин айлаб амиқ
«Ки, бу сўз аро нуктаедур дақиқ.

Кишиким билик баҳриға топти ғавр,
Бу сўзнинг жавобин деди неча тавр:

Бир улким, киши ақлин этса ҳакам,
Салоҳу фасодин топар бешу кам.

Салоҳин анинг табъи айлар писанд,
Билур қилса бўлғусидур судманд.

Вале қилмоғи нафсиға шоқ эрур,
Суҳулат сари нафс муштоқ эрур².

Қачон нафс ўз комин этти ҳаво,
Қилур элни кўп нафъдин бенаво.

Яна кимса ҳар ишга мажбул эрур,
Жибиллий хисолиға машғул эрур¹.

Топиб иш салоҳин ёмондур демас,
Анга лек биттабъ марғуб эмас.

Тилар қилмоғиға ўзин бахтиёр,
Эрур лек қилмасда беихтиёр.

Яна бир қилиб фикри ахтарпараст,
Кавокибга қилди ани борбаст

Ки, гар ёр эрур ахтари толеъи,
Қилур, ўйла, ишким эрур нофеъи.

Китобатки шуғледурур бас нафис,
Биров истаса ўзни мусҳафнавис.

Агар толеъида юз иқбол эрур,
Аторид⁴ вале анда бадҳол эрур,

Китобатқа саъй этса то жони бор,
Қаламзан бўлурнинг не имкони бор?

Бу уч сўзга бу навъ бўлди насақ.
Вале улча дерлар будур аҳли ҳақ

Ки, гар аҳли масжид эрур, гар куништ,
Неким топти қисмат куни сарнавишт,

Неча айласа фикру тадбир анга,
Йўқ имкони қилмоққа тағйир анга.

Қаю ройким топти они савоб,
Бўла олмади шуғлиға комёб.

Жиҳат будур, улким тилар важҳи рост
Ки, йўқ эрмиш ул ишда тенгрига хост,

Гар иш фикрини топти тадбир ила,
Бу тадбири туз келди тақдир ила.

Ҳам эрмас анинг рою тадбиридин
Ки, ул ҳам эрур тенгри тақдиридин.

Ҳамул хайлким аҳли таҳқиқ эрур,
Бу иш ул эл оллинда тавфиқ эрур.

Муваффиқ букун сенсен, эй покзод
Ки, ҳар кун бу тавфиқинг ўлсун зиёд!»

Ҳаким ўлди бу навъ чун нуктасанж,
Насиб ўлди ул нуктадин шаҳға ганж.

Ҳамуш ўлди жонини равшан қилиб,
Бу сўз бирла кўнглини махзан қилиб.

XXXI

*Искандарнинг Доро мамоликига мулкрон бўлуб, кунуз ва хазоинидин
меҳр ва саҳобдек зарпош ва дурафшонлиқ қилиб, сипоҳ ва раиятни
ул эҳсонлардин обод этиб, олам мамолики шоҳларин тиларга элчилар
ииборгони ва алар борча анинг амрига инқиёд қилиб, Кашмир шоҳи
номувофиқ афсун ўқуб, Ҳинд роиш бозгуна жавоб бериб, Чин хоқони
чин сўздин қошиға чин солғони*

Рақам айлаган бу зафарномани,
Адо бўйла қилди бу ҳангомани

Ки, бўлғоч Скандарга мундоқ зафар,
Адувси даргоҳиға бўлди мақар.

Гуруҳеки Доропараст эрдилар,
Анинг ҳукмиға зердаст эрдилар.

Чу Доро иши бўлди эл ичра фош,
Анинг оллиға қўйдилар барча бош.

Йироқ мулклардин вале келган эл,
Ватан азми қилдилар андоқки ел:

Салотини Сақлобу Машриқ замин,
Не Хоразму, не Ҳинду, не мулки Чин.

Ҳамул кунки қочмоққа майл эттилар,
Таваққуфсиз ўз мулкига кеттилар.

Скандарга чун фатҳ бўлди қарин,
Тоғиб шавкат андоқки шери ғарин.

Бийик тахт узра мақом айлади,
Васият ишига қиём айлади.

Бурун шоҳ Дороға тутти азо,
Бўлур янглиғ ул навъ шаҳға сазо.

Тутуб сўғ эъзозу тамкин била,
Қилиб дафн шоҳона ойин била.

Басе зор йиғлаб анинг ҳолиға,
Анинг ҳолиға йўқ, ўз аҳволиға

Ки, иш бошиға тушти беҳад улуғ,
Неча иш улуғ, ишчиси қайғулуғ.

Тоғиб чунки Доро ишидин фароғ,
Тутуб ики қотилни айлаб сўроғ.

Кўмуб дор учун ерга ики сутун,
Ул икини остурди андин нигун.

Яна тирборонға фармон қилиб,
Аларға улус тирборон қилиб

Ки, ҳар кимки ғадр айласа шоҳиға,
Жазо будурур бахти гумроҳиға.

Буюрди баданларни куйдурдилар,
Кул эттилару кўкка совурдилар.

Яна ҳукм қилдики, доронажод,
Қаёнким киши бўлса ғамгину шод.

Бори эмин ўлсунки, лутфи амийм,
Кўтарди алар кўнглидин ваҳму бийм.

Не иқтоъ аларғаки Доро қилиб
Скандар ҳам андоғ мадоро қилиб.

Яна қилди таъйин писандида эл,
Бори хайл аро анжумандида эл.

Ёзиб Равшанак наздиға номае,
Азодин суруб тийра ҳангомае.

Битиб судманд анда ҳар навъ панд
Ки, кўп қилма ошуби носудманд.

Саодат гулидин барумандлик,
Эрур Тенгри ҳукмиға хурсандлик.

Жаҳон боғидин гулбун ўлса нуҳуфт,
Тару тоза бўлсун гули ношукуфт.

Садаф кўксини гар сипеҳр этти чок,
Шараф тожин этсун макон дурри пок.

Яна андағи элга фармон қилиб,
Бориға мавоид эҳсон қилиб

Ким, айлаб равон сарви озодни,
Қаю сарв, ҳури паризодни

Кетурсунлар онинг шабистониға,
Қуёш гулрухин чарх айвониға.

Чу Доро васиятларин соз этиб,
Жаҳонгирлик шуғлин оғоз этиб.

Хазойинки Доро қилиб эрди жамъ,
Ниҳону ошкоро қилиб эрди жамъ.

Фаридун чоғидин йиғилғон манол,
Тоғиб шоҳдин шоҳға интиқол.

Анга тегруким Кайқубоди гузин,
Жаҳон мулкига бўлди маснаднишин,

Худ андин сўнг авлодиға қолди мулк,
Чу борди бири, ул бири олди мулк.

Қаю бирки бўлди жаҳондин ниҳон,
Яна бирга мерос қолди жаҳон.

Бирига неча ганжу махзан тўлуб,
Яна бирга етгонда тазъиф ўлуб.

Бу фурсатқа тегруки Доройи даҳр,
Жаҳондорлиғ тахтидин топти баҳр.

Минг уч юз йил ўн тўрт олампаҳо
Ки, бор эрдилар олам аҳлиға шоҳ.

Хазойинки жамъ эттилар беҳасиб,
Ҳақ этти Скандарга борин насиб.

Қилоеъки Дороға махзан эди,
Эшиттимки юз, доғи сексан эди.

Булар борча махзун жавоҳир била,
Зари махфию, сийми зоҳир била.

Келиб барчадин хозину кутвол,
Ўпуб шоҳ аёғини давлат мисол.

Хазина калидин бу бир келтуруб,
Яна қалъа мифтоҳин ул топшуруб.

Аларға шаҳ айлаб басе жустужўй,
Қилиб махзану қалъадин гуфтуғўй.

Бирига карам ошкор айлабон,
Яна бирни уммидвор айлабон.

Қаю кимса ҳар қалъадинким етиб,
Анга-ўқ ҳамул ишни тафвиз этиб.

Хазойинға ҳукм этти лекин нухуст,
Ки аҳли қалам айлабон бозжуст.

Тилаб дафтар ул шоҳ девонидин,
Ки махзан эди жамъ, фармонидин.

Топиб жамъу хозиндин истаб ҳисоб,
Агар лаъл конию гар дурри ноб.

Қаю қилса дафтар юзидин қабул,
Анга ҳукм айлаб тариқи вусул.

Яна чиқмагонни ҳисобиға рост,
Ташаддуд била қилдуруб бозхост.

Алар чун бори жамъини туз қилиб,
Шаҳ оллида арз этгали юз қилиб.

Чу шоҳ оллида бўлди хотирнишон,
Бу ҳукм айлади шоҳи махзанфишон

Ки: «Қилсунлар ўрдуға борини нақл»,
Ки ул нақлдин қолди ҳайратқа ақл.

Равон бўлдилар ҳукм ила хайл-хайл,
Нечукким тенгиз жониби тунд сайл.

Итоат қилиб шоҳ фармониға,
Таширлар эди шоҳ девониға.

Ики йилғача, ўйлаким, корвон,
Келур эрди шаҳ сори ганжи равон.

Ҳисоб асрамиш эрди аҳли қалам
Ким, эрмас эди ганжнинг нисфи ҳам.

Яна деди шаҳ, кимса таъйин қилиб
Ки: «хозинға қолғонни тахмин қилиб,

Бориб айласунлар эшикларни руст
Ки, топшурғай этган замон бозжуст!»

Неким ҳукм қилди шаҳи аржуманд,
Ҳамул навъ ила бўлдилар корбанд.

Кетурган ҳисобин қилиб аҳли фан,
Қиёс эттилар етти юз минг туман.

Деди шоҳи Дорофару Жамшукуҳ
Ки: «Доро сипоҳидағи ҳар гуруҳ,

Сипаҳдору наввобу ҳожиб анга
Ки, девондин эрмиш мавожиб анга,

Муқаррар не эрконни арз айласун,
Анинг фикрини шаҳға фарз айласун»

Чу арз ўлди неким муқаррар эди,
Шаҳ оллида асру муҳаққар эди.

Дедилар бу ҳам буйла воқеъ эмиш
Ки, ҳар бир неча қатла рожъ эмиш.

Улусқа басе ранжу таклиф ўлуб,
Кирар эрмиш ул қўлга тансиф ўлуб.

Чу Доро сипоҳиға билди бу ҳол,
Деди лутф этиб шоҳи дарёнавол

Ки: «Гар расм Дороға тансифдур,
Вале бизга ул расм тазъифдур¹.

Музоаф, — дедиким: — Беринг ганждин»
Ки, эл тинди буткарғали ранждин².

Мавожиб олур тўрт юз минг киши
Ки, чокарлик эрди аларнинг иши,

Олиб ганждин борча иқтоъини,
Мураффаҳ бу навъ этти атбоъини³.

Яна ики юз минг мавожибхўри,
Бўлуб бирга ики мавожиблари.

Улуфа бериб олти юз минг сипоҳ,
Фалак авжидин ўткариб боргоҳ.

Мавожиб сипаҳға чу тазъиф этиб,
Раият хирожини тансиф этиб.

Сипоҳийси ободу ҳам шод ўлуб,
Раоёси ҳам шоду обод ўлуб.

Чу тўкти сипоҳу раиятқа ганж,
Ангау мунга бартараф бўлди ранж.

Дедиким: «Манга ганж эмастур ҳавас,
Сипоҳу раият — манга ганж, бас.

Агар ганж эрур баҳру кондин фузун,
Ва гар худ хизона жаҳондин фузун,

Чу нафъе эмастур алардин гумон,
Алардур ҳамон, тошу туфроғ ҳамон.

Агар нафъдин бўлса махзан йироқ,
Анинг лаълидин хора кўп яхшироқ

Ким, ул хора бир тош эрур безарар,
Вале ганждин элгадур юз хатар.

Кишинингки бенафъ эрур махзани,
Жаҳон аҳлидур сарбасар душмани.

Улус бўлса маъмур бир ганж эрур
Ки, андин жаҳон фатҳи беранж эрур».

Скандар чу топти бу сармояни,
Эл узра солиб лутф ила сояни.

Ўзидин қилиб рози Эрон элин,
Жаҳон очқали руст қилди белин.

Бурун ҳикмат аҳлидин этти гузин,
Неча кимса бориға ройи разин.

Сўз айтурда ҳар бир келиб мўшикоф,
Ҳамул торлардин бўлуб ҳуллабоф.

Қилиб тортқон чоғда тиғи забон
Ки, қилмай туман тиглиқ марзбон.

Не сўздаки саъй ошкоро қилиб,
Чу хасм ўлди обий мадоро қилиб.

Узун тиллари чарб дер нукта чоғ,
Қиличдекки суртулса юзига ёғ.

Бори илмдин бори соҳибвуқуф,
Келиб ҳар бириси жаҳонфайласуф.

Ҳамул хайлдин шоҳи олий хирад,
Қилиб ҳар бирин бир сори номзад.

Бири мулки Сақлобу Сақсин сори,
Бири Ҳинд сори, бири Чин сори.

Бирига рақам бўлди Байтулҳарам⁴,
Бири топти Кашмир сори рақам.

Аталди бири Мисру, Бағдодға,
Ёзилди бири мулки Навшодға.

Бериб ҳар бири илгига номае,
Тузуб нома зимнида ҳангомае.

Бори нома мазмуни бирдек паём,
Дилоро сўзу хотиросо калом.

Чу таҳрир учун хома нўтин тузуб,
Битик нақшини бу сифат кўргузуб

Ки, бу нома ул Тенгри оти била
Ки, қойимдур афлок зоти била,

Қадимеки, йўқ ибтидоси анинг,
Азимеки, йўқ интиҳоси анинг.

Гадолар замирининг огоҳи ул,
Шаҳаншоҳларнинг шаҳаншоҳи ул.

Қаю шаҳки дорои даврон келиб,
Жанобида маҳкуми фармон келиб.

Бу шаҳлиқдин ани қачон қилса рад,
Кишига жиҳат истамакка не ҳад?

Гадоеки ҳар дам тўюб жонидин,
Мунга доғи рўзи анинг хонидин.

Шаҳ этса анингдекки доро ани,
Киши рад қилурға не ёро ани.

Ул авлоки андин не бўлса қазо,
Аён айлағай борча шаҳлар ризо.

Чу бу ерга Ҳақ ҳамдини еткуруб,
Такаллум тариқин бу янглиғ суруб.

Ки: «Мендинки, Искандар отимдурур,
Ети кишвар олмоқ сифотимдурур.

Сангаким отинг келди Хоқони Чин,
Йўқ эрса сипаҳдори Турон замин.

Муни билки, оламда буду набуд
Ки, кавну фасод ичра тутқай вужуд.

Чу мумкин эмас кимса тадбиридин,
Яқинким эрур Тенгри тақдиридин.

Гадоларға гар подшолиғ берур,
Ва гар шоҳларға гадолиғ берур.

Керак шоҳлар кўрса беҳбуд ани,
Гадолар доғи билсалар суд ани.

Неким амридин ошкородурур,
Ибо қилғали кимга ёродурур.

Чу ҳукмидин ўлмас ибо айламак
Ки, бор ул вужудин ҳабо айламак,

Анинг ҳукмидин ошкору ниҳон,
Манга бўлди рўзи саросар жаҳон.

Чу ул қилди бу комға бахтиёр,
Манга доғи бу ишда йўқ ихтиёр.

Бурун қилди иқбол қисмат манга
Ки, ёр ўлдилар ақлу ҳикмат манга.

Атомким, эди кишваророн Рум,
Чу борди, манга қолди ул марзу бум.

Топиб илму ҳикматдин огоҳлиқ,
Таманно йўқ эрди манга шоҳлиқ.

Не ишким насиб этти файёзи жуд,
Кишининг таманносиға не вужуд.

Чу оллимға ёзғондурур бу варақ,
Мени қўймади ихтиёримға Ҳақ.

Улус доғи афғону зор эттилар,
Алар доғи беихтиёр эттилар.

Не амр этти илҳоми хотиф била,
Шуруъ айладим жони хойиф⁵ била.

Бурун амри бирла тузуб можаро,
Қилиб Занг эли рўзгорин қаро.

Яна азм қилдим чолиб ною кўс,
Мутеъ ўлди ҳукмумға Бартосу Рус.

Яна озим ўлдум чу қилмай даранг,
Насиб ўлди ҳақдин диёри Фаранг.

Чу саъйим яна ошкоро бўлуб,
Асири кафим шоҳи Доро бўлуб.

Сарафроз этиб бахти сармад мени,
Ҳақ этмиш бу янглиғ муайяд мени.

Қаю биргаким толеъим қўйди юз,
Бор эрди алар менча ўн, балки юз.

Чу Ҳақ амридин зоҳир эттим набард,
Алардин чиқордим фалак узра гард.

Бўлубдур бутун мулки Эрон манга,
Бори шоҳлар бандаи фармон манга.

Гуруҳеки Дорони англаб рафеъ,
Бўлуб эрдилар буйруғига мутеъ.

Бори даргаҳимға нузул эттилар,
Келиб қуллуғумни қабул эттилар.

Иноятлар эттим гумондин фузун,
Неким эл гумон этса ондин фузун.

Санга ҳам агар бахт ёвардурур,
Яна толеъинг ёру раҳбардурур,

Кўпуб ўзгалардек жанобимға кел,
Жаноби сипеҳр интисобимға кел.

Не амр айласам, бил каломимни хўб,
Тобуғумда бош қўй, аёғимни ўп

Ки, борингға мен лутфу эҳсон қилай,
Мадору рифқ улча имкон қилай.

Сени шаҳлар ичра баланд айлайин,
Иноят қилиб, аржуманд айлайин.

Қилай кишварингнинг мисолин рақам
Ки, тутсун тааллуқ санга якқалам.

Сипеҳр офатидин паноҳинг бўлай,
Адув қилса кин, кинахоҳинг бўлай.

Ва гар монеси тутқон ўлса вужуд
Ки, йўлға қадам қилмасанг хоксуд.

Қила олмас ўлсанг бу сори мурур,
Бу иқболдин орий ўлсанг зарур,

Сенга остонбўс мамнуъ эса,
Деган узр маъқулу масмуъ эса,

Ини, ўғлунг ўлса иковни йибор,
Йўқ эрса элингдин бировни йибор

Ки, доноу соҳибхирад бўлғай ул,
Санга нойибу муътамад бўлғай ул

Ки, чексун келиб мол ила пешкаш,
Бажо келтуруб қуллуғунг бандаваш.

Неким узрунг ўлса адо айласун,
Не комингдурур муддао айласун

Ки, коминг саросар раво айлайин,
Неким ваъда қилдим, вафо айлайин.

Ва гар бошласанг айламай инқиёд,
Маозаллоҳ ойини жаҳлу инод⁶.

Тариқи адоват шиор айласанг,
Залолат йўлин ихтиёр айласанг,

Не оллингга келтурса чархи дани,
Кўрар лаҳза, кўргил ўзингдин ани.

Мадоро хаёлини мендин унут,
Неким қилсам ул вақт маъзур тут.

Бу эрди мақосидки, топти паём,
Яна сўзни қосид дегай, вассалом!»

Бу янглиғ макотиб иншо қилиб,
Яна сўзлар ул элга ифшо қилиб

Ки, ҳар сўзга бўлса маҳал муқтазий,
Керак бўлмаса ул маҳал мунқазий.

Ва гар ўзга айтилса сўз носавоб,
Эрур қосиди кордондин жавоб.

Мураттаб чу бўлди битиклар бори,
Узотти алар ҳар бирин бир сори.

Чу бўлди равон ҳар тараф ул русул,
Қилурда, демакта билиб жузву кул¹.

Қаю бирки ҳар сори азм эттилар,
Чу оз вақт йўл кеттилар еттилар.

Ул ишни билиб ҳар шаҳу шаҳриёр
Ки, бор эрди мулки анинг ҳар диёр.

Риоят қилиб улча таъзим эди,
Агар анда уммид, агар бим эди.

Аларнинг тузуб хотири комасин,
Олибон қўюб кўзга шаҳ номасин.

Ўқуб, чунки мазмундин огаҳ бўлуб,
Ҳамул номабар бирла ҳамраҳ бўлуб.

Муҳайё қилиб пешкаш ё хирож,
Яна ҳар неғаким эрур эҳтиёж.

Шаҳ иқболи топмоғни жазм айлабон.
Бари еттилар шаҳға азм айлабон,

Магар уч кишиким, хато қилдилар,
Азимат қилурдин ибо қилдилар.

Вале ҳар бири деди бир навъ сўз,
Ки, тутмас эди кимса ул навъ кўз.

Деди шоҳи Кашмир беваҳму бок
Ки, оти эди Маллу ибни Мабок

«Ки: Искандар ар шоҳи офоқдур,
Менинг мулкум офоқдин тоқдур.

Манга Тенгри уч иш қилибдур насиб
Ки, бўлсам забун, бўлғай асру ғариб.

Бири улки, мулкум эрур бас матин,
Жиболи рафеъу қилоъи ҳасин.

Яна турфа иш мунда пайдодурур
Ки, ҳам даври, ҳам ости дарёдурур.

Икинч улки, бор онча афсунгарим,
Мавожиб егон барчаси чокарим.

Ки, гар фитнае етса афлокдин,
Қилур ҳар бири ройи бебокдин:

Фусун бирла юмронни шери жаён,
Гавазни салобатда бабри ябон^а.

Ки Искандар ар йиғса олам элин
Анга эстурай, ўйла офат элин

Ки, қўзғалғай ул хайли топмай амон,
Ҳамул навъким, тунд елдин самон.

Учунч улки, гар ул бўлуб кинпараст,
Таадди била топса мулкумга даст.

Бу мулк ичра бир кўҳсоре дурур,
Бийик тоғ уза бир ҳисоре дурур,

Мису рўйдин анга якпора жисм,
Бурун аҳли ҳикмат ясоғон тилисм.

Қозилмиш бу шаҳр ичра нақбе ниҳон
Ки, гар кирса шоҳ иш тушуб ногаҳон.

Борур йўл, уруб тоб қўрғонғача,
Қуюн ўйлаким, чархи гардонғача.

Қачон қилсалар бир бошин нопадид,
Яна боши ҳам бўлмас асло падид.

Киши ул ҳисор ичра қилғоч ватан,
Тилисми аро бордур ул навъ фан

Ки, ул фанниким жустужў қилса эл,
Ўғурлай олур хасмдин ўту ел.

Бу мулкедурур гармсер ул тариқ,
Ки, гар эсмаса ел, бўлур эл ҳариқ.

Бу мулк ичра ҳар кимсаким жони бор,
Чу ел турди, турмоқ не имкони бор?

Гар ўт бўлмаса ҳожат эрмас демак,
Ки, не навъ ўлур одамийға смак.

Эрур барча тақдир бирлан зарур,
Бу иқлимдин ўзга сори убур».

Чу Маллу бўлуб буйла фикратнамой,
Добон лек Ҳиндустон шоҳи Рой

Ки: «Искандар ул шоҳи олийсарир,
Эрурмен не ҳукм этса фармонпазир,

Ва лекин чу Доройи гетипаноҳ
Ки, онинг сори чекмиш эрди сипоҳ.

Битиб нома юз навъ таъриф ила,
Мени ҳам тилаб эрди таклиф ила.

Сўзи нофиз эрди, доғи йўл йироқ,
Керак эрди бир-ики йиллиқ яроқ.

Олиб мулкдин ики йиллиқ хирож,
Черикка бериб ончаким эҳтиёж.

Чу еттуқ анинг жору булжорига,
Шаҳи Рум эли бирла пайкорига.

Ани худ шаҳ иқболи паст айлади,
Ажал домиға пойбаст айлади.

Адувдин чиқорди шаҳ иқболи гард,
Биз ўлдуқ биёбонда водинавард.

Яроқу сипаҳ барча барбод ўлуб,
Фалакдин ўкуш навъ бедод ўлуб.

Урушқон элимга сарафкандалик,
Тутилғонга боштин-оёқ бандалик.

Улус оллида банда озодалар,
Жиловда қилиб пўя шаҳзодалар.

Мен айлаб неча ой биёбонни тай,
Етургунча бу мулку кишварга пай.

Элимким, бўлуб қатлу яғмога туш,
Келиб ўн улуштин буён бир улуш.

Тушуб мулкум элига бас турфа ҳол
Ки, ғойиб топиб, ким не айлаб хаёл.

Қаро ранг аслий дема эл аро
Ки, бу мулк мотамга кийди қаро.

Демонким, эмасмен Скандарпараст,
Тушутбур манга лек мунча шикаст.

Анинг ҳукми бошимгау жонима,
Вале зулмдин кирмасун қонима.

Бутундин ики-уч йил ўтса замон,
Юз урса бу кишварга амну амон.

Топилса буюрғониға дастрас,
Манга доғи бор они кўрмак ҳавас.

Ики-уч йил ўтмайки таклиф этар,
Манга беҳад андин малолат етар.

Эвурмас агар лутф этиб бу варақ,
Кўрай ҳар неким олима ёзди Ҳақ.

Анинг амри ҳукми қазо худ эмас,
Худованд бўлса Худо худ эмас.

Чу мен мунча туттум сўзи ҳурматин,
Керак ул доғи асраса иззатин».

Сўзига бериб Рой мундоқ жавоб,
Қилиб Чин шаҳи ўзга янглиғ хитоб,

Дебонким: «Скандар йиборган битик
Ки, саммдин ачигдур, қиличдин итик.

Расулин бу сори йиборган куни.
Тааммул била ёзмамиштур муни.

Сипоҳим қалин, кишварим тўқтурур,
Менинг андин ўксуклутум йўқтурур.

Шаҳеким яна, шаҳга маъмур эмас,
Анга буйла мактуб дастур эмас.

Ёзибдур китобатда ҳикмат сўзин,
«Ҳакиму хирадманд» дебдур ўзин.

Анинг ройиким буйла софийдурур.
Бу сўзлар хирадқа мунофийдурур.

Бу сўзни де олмас сипеҳри барин –
Ки: «Келсун жанобимға Хоқони Чин!»

Неча қилса Доро жаҳондорлиқ.
Аромизда воқеъ эди ёрлиқ.

Мулоқот асбобини тузмади,
Манга буйла таклиф кўргузмади.

Скандарни Дорои соний тутай,
Жаҳон мулкининг шоҳи они тутай.

Анга қолди гўё бу маъни ниҳон,
Ки Чин кишваридур яна бир жаҳон.

Йигитлик анга сўзга берди шитоб,
Жавобида мен айламон изтироб.

Агар номасин ул ёзибдур ирик,
Вале мен ирикликка урмон илик.

Гар ул қилса Доро киби ёрлиқ,
Сўзига қилурмен харидорлиқ.

Хаёли агар мундин афзун эса,
Битик ичра ёзгон киби сўз деса.

Таманносида бўлмаса эътидол,
Ишим йўқтурур, ғайри кину жидол.

Демонким, анинг сори азм айлагум,
Қаю ердаким деса разм айлагум.

Вале келса бошимга тортиб черик,
Кириб шаҳрима чекмогумдур эшик.

Сипаҳдин ёйиб чархи гардунға гард,
Чиқиб рўбарў айлагумдур набард!»

Скандар жанобига айлаб нузул,
Ул уч мулк шоҳи сўзин уч расул,

Бу дастур ила ибтидо қилдилар,
Тутагунча бир-бир адо қилдилар.

Не шаҳларки, келдилар олиға бот,
Аларға қилиб асру кўп илтифот.

Неча қатла шоҳона мажлис тузуб,
Маю руд бирла тараб кўргузуб.

Неча май била кўнгли ишратфизой,
Ул уч мулк бобида фикратнамой.

Тараб базмида айш ўлуб пешаси,
Вале кўнглида азм андешаси.

Ва лекин чу ёқин етиб эрди қиш,
Черик шоҳлар қиш куни чекмамиш.

Чу қишлоқ иши кўнглида эрди жазм,
Қаробоғи Аррон сори қилди азм.

Аёқчи, унут бир дам андишани,
Аёқ ичра қилғил нигун шишани.

Даме солмағил шишадек юзга чин
Ки азм айлагум Ҳинду Кашмиру Чин.

Муғанний дегил ҳиндуйи рехта⁹,
Анга сеҳри Кашмири омехта.

Мен ичганда чиний аёғни олиб,
Дегил савт олимда чиний чолиб.

Навоий, сумур бодаи жонфизой
Ки, қолмиш не Маллу, не Хоқон, не Рой.

Бу маъни хати даври соғардадур,
Алардин дема, сўз Скандардадур.

Йўқ. Искандари оламорода баҳс,
Эрур балки Хизру Масиҳода баҳс.

XXXII

*Қиш таърифидаким, тунд ели кўнгли ҳасратлиқ ушшоқ совуқ оҳидин
нишона кўргузур ва совуқ замҳарири ичи ўтлуқ бедиллар кофурбор
нафасидин фасона айтур ва тахта музеким, мрамар тошидин дам
урар ва чопқуни дурпошиким, жаҳонни барҳам ва бу фаслда фалакваш
оқ уйким, қуёшдек шуъладин, балки шуъладек бодадин равшан бўлғай
ва анжуман бир қуёшиёзлук баҳори нозпарвард гулбозоридин гулшан*

Керак базм аро ўту май бўлса дай,
Май андоқки ўт — ўт анингдекки май.

Анинг манқали ширатазийин келиб,
Мунунг шираси манқалойин келиб.

Мунунг юзида май бати лаъли ноб,
Ичинда анинг бурдоғон бат кабоб.

Анинг шуъласи уйни гулшан қилиб,
Мунунг ламъаси кўзни равшан қилиб¹.

Ани дам-бадам ёндуруб дилкаше,
Муни ҳар дам айлондуруб маҳваше.

Анга дуд ўрнига тарвиҳи уд,
Бу солиб димоғ ичра ҳар лаҳза дуд.

Анинг ахгари кони гавҳар бўлуб,
Мунунг лаъли бир пора ахгар бўлуб,

Вале базм юз бошлиғ оқ уй аро,
Оқ уй тоши тун мушки бирла қаро.

Вале мушк уза абри кофурбез,
Жаҳон узра якдаст кофуррез.

Оқ уйга эшик руст, тунглюк доғи,
Бўлуб кўрага эв даврига тўк доғи.

Муғаннийлар айлаб навосозлиқ,
Муоширлар айлаб сарандозлиқ.

Не май, элни ҳар шўх бир ноз ила,
Йиқиб ғамзаи новакандоз ила.

Кўнгулда биридин ниҳони ғаме,
Хаёли била ўзга бир оламе.

Чу май они беихтиёр этмайин,
Ул андуҳини ошкор этмайин.

Вале чун қилиб бода торожи ҳуш,
Бўлуб ўтрудин моҳваши боданўш.

Мунга дам-бадам ул қадаҳ аччиги,
Қадаҳдек солиб аччиг-аччиг йиги.

Не боқмай анга умридин баҳраси,
Не боқмоққа онинг сори захраси.

Келиб ногаҳ ул шўҳи худрой анга,
Қадаҳ тутса юз ноз ила, вой анга!

Ичиб бодани қўйса оллиға бош
Қиёматқача бош кўтармаса кош!

Гар ўлса дема марг сони ани,
Ҳаёти, дегил, жовидони ани.

Ўзидин кетиб ошиқи майпараст,
Йиқилди чу ҳар кимса бир ерда маст.

Сабухий чоғи кўз очиб моҳваш,
Хумор эттали дафъ, ўлуб журъакаш.

Яна ёқибон шамъу мажлис тузуб,
Ятимона кўп шевалар кўргузуб.

Кўзи айна махмурлуғ ичра маст,
Майи лаълидин мастлар майпараст.

Қаро бўркин эгри қўюб бошиға,
Етиб бир қироғи қаро қошиға.

Кўзи пўстин ичра пинҳон бўлуб,
Ҳамал буржида меҳри рахшон бўлуб.

Қиёс этмайин даври лайлу наҳор,
Анингдек қиш ичра, мунунгдек баҳор.

Бу ҳайъат била ошиқи бошиға,
Келиб ноз ила ўлтуруб қошиға.

Қулоғин тутуб, тортиб уйғотқали,
Кўз очқоч туман ноз ўқин отқали,

Масиҳоваш алқисса юз дам тузуб.
Кеча андоқ ўлтурганин тиргузуб.

Чу ошиққа ул рух этиб илтифот,
Масиҳ илгидин топиб оби ҳаёт.

Масиҳи дамидин анинг жон топиб,
Хусусан, яна оби ҳайвон топиб.

Ики журъадин, ўйла, мастон бўлуб
Ки, базм аҳлиға ҳарфи дастон бўлуб.

Дема маст, мажнуни беҳол де,
Жунун ичра ошуфта аҳвол де.

Ҳарорат чу ғолиб бўлуб бодадин,
Жунун ортибон ул паризодадин.

Қилиб ваҳмиким ишқи девонасоз,
Анга қилмағай ногаҳ ифшои роз.

Қўпуб доғи уйдин чиқиб ташқари,
Уруб телбалардек қадам ҳар сари.

Жаҳонни кўруб қор ичинда ниҳон
Кўрунуб кўзига яна бир жаҳон.

Камар тигидин сарсар андоқ эсиб
Ки, ҳар ерга тегса пичоқдек кесиб.

Сулар муздин андоқ бўлуб сангбаст
Ки, тош урсалар мумкин ўлмай шикаст.

Қуёш чашмаси бир қадаҳ муз бўлуб,
Сочилғон бори қатра юлдуз бўлуб.

Фалак сабзасида қолиб ёшурун,
Назарға бўлуб зоҳир ўлғонда тун.

Кўрунмай қуёш партави нурлуқ,
Бориб табъидин доғи маҳрурлуқ.

Ел осебидин халқ юз боғлабон,
Нафаснинг тафи шуша муз боғлабон.

Уруб куш ўзин ўтқа девонадек,
Ва ё шамъи сўзонға парвонадек.

Дегил дуддин шуъла дом этти фош,
Шарарлардин ўлди анга донапош.

Тўлун ойға кўк бўлғуча юз тўнгуб,
Фалак баҳри нили доғи муз тўнгуб.

Эмас оқ булут чарх жавфида туз
Ки, андин синиб тушти бир пора муз.

Чу дай хони ел хайлидин ун солиб,
Чаман кишвари сори чопкун солиб.

Шажар хайлини, ўйла, толон этиб
Ки, боштин аёғини урэн этиб,

Қилиб ўзларин ўртамак мултамас,
Саросар ўтун бўлмак айлаб ҳавас.

Гумон айлабон шуъла кўргач тазарв,
Қилиб даврида ларза шамшоду сарв.

Бўлуб момуғу тук аро эл ниҳон,
Ҳамул навъким қоқум ичра жаҳон².

Ёпиб эл қулоғларин ики китф,
Қўюнларда қўллар бўлуб муътакиф.

Кишиким қилиб ҳайя наззораси,
Гумон айлабон песа ип пораси.

Бориб заҳрию урмайин тобу печ,
Анинг заҳрин айлаб ҳаво заҳри ҳеч.

Ўт устида маҳвашлар айлаб ҳужум,
Қуёш теграсида нечукким нужум.

Чу сорғартиб элни насими сабо,
Бўлуб ул сомонларға ўт қаҳрабо.

Насим айлагач бирка сори шитоб,
Қилиб борча сиймобни сийми ноб³.

Балиғлар бўлуб дай наҳангига қут,
Тонг эрмас наҳангики, қут этса хут.

Чу Баҳман сипоҳи тузуб анжуман,
Ер Исфандиёрин қилиб Рўйинтан.

Бу Исфандиёр айлабон чун ситез
Солиб олам аҳли аро рустахез.

Совуғ шиддатидинки кўзлар қотиб,
Анга қавс ҳар дам балорак отиб.

Назарға келиб булғажаб оламе,
Ҳаводис елидин жаҳон дарҳаме.

Ул ошуфта наззора қилғоч бу ҳол,
Қилиб дай сипоҳи ани поймол.

Ул уйдин чиқорға жиҳат кўрмайин,
Бажуз қайтмоқ маслаҳат кўрмайин.

Кириб базм анбарсириште топиб,
Қочиб ул томуғдин биҳиште топиб.

Анга ҳурзоде тутуб кавсаре.
Ки, ул сув уруб жониға озаре.

Чу бир ратл нўш айлабон маст ўлуб,
Ки, соқий аёғида-ўқ паст ўлуб.

Бошиким бўлуб ёр аёғиға паст,
Етиб чархи гардунга андин шикаст.

Қаю кимсаким топса мундоқ мурод,
Ўқусун ёмон кўз учун «ин якод»⁶.

Неча анжуман жаннатосордур,
Томуғдур агар кимса беёрдур.

XXXIII

*Мажнун ҳикоятиким, қиш кунининг узун қоронғу туни Лайли зулфининг
мушки исин ел қорвонидин истишмом қилиб, гом урар эрдиким, бахт
машшотаси ул сариштаи муродни илгига берди*

Эшиттимки, Мажнуни шўридахол
Ки, дашт узра сойир эди моҳу сол,

Таку тоз эрди қишу ёз анга,
Қишу ёз эрди таку тоз анга.

Чу ёз ўлса водий томуғдин нишон
Ки, хуршид ўлур эрди оташфишон.

Анга воя эрмас эрди сояе
Ки, топмас эди соядин вояе.

Ва гар қиш ҳавоси тўқуб замҳарир
Ки, бард айлар эрди бақамни зарир.

Ҳам этмас эди азм маскан сори,
Исинмоқ учун майл гулхан сори.

Бори майли ул ёнки Лайли эди,
Қаён Лайли, ул сори майли эди.

Хабар ҳар қаён топса маҳбубидин,
Чекиб нола жони пурушубидин.

Урар эрди елдек анинг сори гом,
Сабо гул сори айлагандек хиром.

Магар бир қиш эрмиш бағоят совуқ,
Ани пўя Лайлиға қилмиш ёвуқ.

Димоғиға бермиш сабо ёр исин,
Анингдекки, булбулға гулзор исин.

Бу ҳолатда гўё қаро тун эмиш,
Анинг оллидин елу чопқун эмиш.

Нигоридин ул иски топиб машом,
Юмуб кўз, урар эрмиш ул сори гом.

Етишган замон ёр уии қошиға,
Ҳамоно урунмиш эшик бошиға.

Очилғоч эшик, уйга кирмиш юруб,
Магар уйга кирмак будур бош уруб.

Кўз очиб кўрар, уйда Лайли эмиш,
Қаро тунда равшан Суҳайли эмиш¹.

Солур ҳайрату шавқ жониға тоб,
Қилиб бетаҳаммуллуқ они хароб.

Қўюб Лайли оллида туфроққа юз,
Юмар сўнгра кавнайндин ики кўз.

Ани ҳужрада Лайли айлаб ниҳон
Ки, фаҳм этмағайлар эли ногаҳон,

Киши ҳуш таркида бу навъ ком
Топиб, истаса ҳуш — бўлсун ҳаром.

Эрур ишқ аро буйла аъжубалар
Ки, беишқ билмас бу мансубалар.

Навойиға, ё Раб, қариб эт ани,
Қариб эттинг эрса, насиб эт ани.

XXXIV

ҲИКМАТ

*Искандарнинг Арастудин саволи ул бобдаким, шито фасли бурудат
касратидин ва ёғин шиддатидин мужиби паришонлиқ ва боиси
бесомонлиқдурур халқ анга невчун роғиб ва табъ анга нега толибдурур
ва ҳақим жавобқа оғиз очмоқ ва ҳикмат саҳобидин дурар сочмоқ*

Яна қатла дорои дарёнавол¹
Деди: «К-эй ҳақими Масиҳомисол²,

Шито фаслида кўп суубатдурур
Ки, инсонға андин уқубатдурур.

Бири елки, элни қилур дарднок,
Бири барди муфритки — айлар ҳалок.

Яна замҳариру узун тун доғи,
Қўшулса елу қор, чолқун доғи.

Фалак ерга бу навъ ўлур фитнарез
Ки, андин керак табъ қилгай гурез.

Недин қишқа кўпракдурур толиб эл,
Анга ёздин ортуғ бўлур роғиб эл.

Мунунг ваҳшатиға чу бор иттилоъ,
Ҳаросон керак эрди мундин тибоъ»¹.

Деди, ҳикматойини ахтаршунос:
«Ки, бу ишга бор ўзга янглиғ қиёс.

Чу қиш табъи борид доғи ратб эрур,
Хирад мунда бу навъ рухсат берур

Ки, табъ ичра солур сабоу шитоб,
Ҳарорат била юбсдин изтироб.

Чу юбсу ҳарорат бўлур муштаил,
Ани борида ратб этар муътадил⁴.

Яна чун шабобу куҳулат⁵ доғи,
Эрур элга айшу фароғат чоғи.

Билур эл қошида муқаррардурур
Ки, бу қишда хушроқ муяссардурур.

Ки, гар кундузи бўлса қору ёғин,
Билур эл ғанимат фароғат чоғин.

Тараддудға чун бўлди монеъ ҳаво,
Фароғат қилур табъ комин раво.

Эрур кечаси доғи чунким тавил,
Бу доғи фароғатқа келди далил

Ки, суҳбат муносибдурур ўтса шом
Ки, топқай суқун уйқу бирла авом.

Анга тегруким, бўлғай уйқуға чоғ,
Рутубат қилиб касб майдин димоғ.

Бўлуб уйқуға вақтида рағбати,
Баданнинг будур мужиби сиҳҳати.

Чу ул уйқудин табъ масрур эрур,
Замон доғи бор улча мақдур эрур.

Яна ҳирфат аҳли тутуб гўшае,
Маоши учун истаса тўшае,

Узун тунда уйқудин ўлғач амон,
Эрур касбининг вақти мумтад замон.

Яна илм таҳсили айлар киши,
Агар истаса рушд топқай иши,

Ишидин анга ҳосил ўлмас фароғ,
Емай кўп узун кеча дуди чароғ.

Ики бошта ёнса чароғи анинг,
Тун ўртаси тинғай димоғи анинг.

Яна аҳли ҳақким қўюб хўрду хоб
Қилурлар ибодатқа жаҳду шитоб.

Халойиқ кўзидин эрурлар ниҳон
Ки, равнақлиқ эрмас аларсиз жаҳон.

Қаро тунлар ул хайл тоат этар
Ки, оламга андин ёруғлуқ етар.

Бас ул тун нечаким топар имтидод,
Ёруғлуққадур мужиби издиёд.

Буким шарҳ топти неча навъ иш,
Муяссардурур олам аҳлиға қиш.

Бу ким даҳр эли қишни айлар талаб,
Эрур ани истарга мунча сабаб».

Дегач сўзни донойи бисёрдон,
Деди: «Офарин!» — хисрави кордон.

XXXV

*Искандарнинг жаҳонгирлик муддаоси била азм этиб, Хуросонға
етиб, Ҳироти сонаҳаллоҳу анил-офоти вал-балиётни бино қилиб,
Мовароуннаҳрни олиб Самарқанди бемонанд тарҳин солиб, Кашмир
сори мутаважжжих бўлғони ва Кашмирийлар сеҳри дафъиға Мусо киби
яди байзо кўргузуб, сеҳройин қалъаларин мўъжиза бирла бузуб,
Маллунинг доғи бузулуб, тилисм қўрғониға азм этгани ва
Искандарнинг Кашмир шахриға кетгани*

Муаррихки, шарҳ этти бу можаро,
Бу янглиғ бўлур сўзга дастонсаро

Ки, чун қилди қишлоқ азмиға шоҳ,
Қаробоғи Арронни оромгоҳ.

Жаҳонгирлик эрди андешаси,
Бу тадбир эди туну кун пешаси.

Тузуб ҳикмат аҳли била анжуман,
Бўлур эрди бу амрда ройзан.

Хаёлида доим бу тадбир эди,
Хаёли намудори тақдир эди.

Бу андешадин ҳосил ўлғач фароғ,
Сипаҳ зийнатин айлар эрди яроғ.

Бериб қавму хайлиға дилдорлиғ,
Тилар эрди Ҳақдин мадаккорлиғ.

Чу рафъ ўлса эрди анга барча қайд,
Бўлур рокиб, айлар эди азми сайд.

Фароғат чоғи, сайд ўлуб пешаси,
Матофи Арас¹ рўдининг бешаси.

Бу эрди иши токи гардон сипеҳр,
Ҳамал жилвагоҳиға еткурди меҳр.

Қуёш хисрави чунки топиб шараф,
Сипаҳ тортти сабзадин ҳар тараф.

Уруб шоҳи хуршидваш боргоҳ,
Чекиб дашт уза сабза янглиғ сипоҳ.

Топиб саъд соат куҳан тоқдин,
Саодат била чиқти қишлоқдин.

Қилиб азм, қўйди Сипоҳонға² юз,
Ўтуб андин, урди Хуросонға¹ юз.

Мунга етгуча борча Эрон замин
Бўлуб эрди ҳукмиға зери нигин.

Хуросон ҳавосида топти нишот,
Мизожиға юзланди кўп инбисот.

Ким, ул кишваре эрди беҳад васеъ,
Ери ўзга иқлимлардин рафеъ.

Масоҳат қилиб борча атрофини,
Нечукким керак топиб авсофини.

Фазосида кўп чашмау руд бор,
Бори юб кўнгул кўзгусидин ғубор.

Яна баҳр янглиғ улуғ тўрт руд
Ки, кўк тоқиға савти тартиб суруд.

Ўзи чунки жаннат намудор ўлуб,
Сулар доғи жаннатқа анҳор ўлуб.

Алардин дедилар бирин Ҳирманд⁴
Ки, ҳар қатраси рафъ этиб юз газанд

Ки, анҳоридин мулки Зобулситон⁵.
Бўлуб зебу зийнат аро гулситон.

Сафо ичра кўзга бериб хиралиқ,
Ҳамул мулкдин рафъ этиб тиралиқ.

Ёруқ, ўйлаким меҳри гетифуруз,
Бу маънидин оти келиб Нимрўз⁶.

Бу кишварда ҳар бир гадо Ҳотаме,
Доғи ҳар сипоҳи келиб Рустаме.

Яна бир алардин Дарижаз' суйи,
Манофиъда ул навъким — раз суйи.

Қаю раз, «шаробан таҳуро»дур ул,
Кеча-қундуз ошоми ҳуродур ул

Ки, анҳори обод этиб мулки Балх
Ки, андиндурур хасмнинг айши талх.

Ҳамул Балхким, қилди Ҳушангшоҳ,
Жаҳондин гузин айлабон тахтгоҳ.

Мақоми — Бироҳими Адҳам⁸ келиб
Ки, гарди раҳи чархи аъзам келиб.

Яна бир доғи келди Мурғоб руд⁹
Ки, шаънида кавсардин ўлди дуруд.

Олиб заҳмати жисму ранжи равон,
Хирад айтибон они ганжи равон.

Бўлуб андин обод Мохону Марв
Ки, қуштур тазарв анда, ашжор сарв.

Паривашларидин бўлуб баҳраманд,
Қилиб тахт Тахмураси девбанд.

Бўлуб сўнгра Санжарға оромгоҳ,
Ки, қуш кўрмай ул навъ бу домгоҳ.

Яна бир анга Чахчарон¹⁰ руд ўлуб
Ки, ул руд ҳайвон суйидин тўлуб.

Ери рифъат ичра фалакдин нишон,
Бу руд анда ул навъким Каҳкашон.

Ушоқ тошлари ахтари тобнок,
Латофат аро, ўйлаким дурри пок.

Суйи хосиятда зилоли ҳаёт,
Топиб андин ичкан ўлумдин нажот.

Қироғинда ҳар гулбуни ахзаре,
Бақо ичра бир Хизр пайғамбаре.

Фалакваш ерининг фазоси доғи,
Келиб жаннатоса ҳавоси доғи.

Вале бу сифат наҳри Кавсармисол
Ки, андин жаҳон коми топиб зилол.

Суйи қуму дашт ичра шоеъ бўлуб,
Бориб ончаким, борча зоеъ бўлуб.

Хуросонни чун шаҳ масоҳат қилиб,
Нечукким керак тўрт наҳрин билиб.

Дедиким, «Бу ердур жинон гулшани»,
Писанд айлабон хотири равшани.

Вале чунки манзури ўлғоч бу наҳр,
Ясаб анда бир жаннатосор шаҳр.

Чу мазкур этиб аҳли дониш ҳир от,
Писанд айламай хотири, жуз Ҳирот.

Чу бу лафзға илтифот айлабон,
Ҳамул шаҳр отин Ҳирот айлабон.

Хирот ўлди алқоби Искандари,
Дедилар авом они лекин – Ҳири.

Чу тўртунч иқлим эди мавқеъи,
Бас ўлди қуёш соҳиби толеъи.

Кавокибгаким, ети тақсим эрур,
Жаҳон мулки ҳам ети иқлим эрур.

Ангаким васат меҳри рахшон келиб,
Мунга лек мулки Хуросон келиб.

Хуросон бадандур, Ҳирий жон анга,
Ҳирий жон, бадандур Хуросон анга¹¹.

Ало, токи бўлғай сипеҳр узра меҳр,
Ёруқ меҳр нуридин ўлғай сипеҳр,

Анга бўлмасун меҳр янглиғ завол,
Сипеҳр этмасун халқин ошуфтаҳол.

Чу саъй айлабон қилди дорои даҳр,
Бино бўйла кишварда бу навъ шаҳр.

Қилур эрди манзил-баманзил мурур,
Ангачаки Жайхундин этти убур.

Яна кишваре кўрди фирдавсваш,
Ҳавоу суйи мисли фирдавс хуш.

Латофат аро равзадин баҳр анга,
Вале исм ўлуб Мовараннаҳр¹² анга.

Нединким, ики наҳр ароси келиб,
Яқин юз йиғочқа фазоси келиб.

Оқиб ҳадди шарқида Сайхун суйи,
Бориб ҳадди ғарбида Жайхун суйи.

Йўқ улким анга бу ики руду бас,
Ўн-ўн беш сув ҳар бир нечукким Арас.

Бўлуб ҳар биридин жудо наҳрлар
Ки, ҳар наҳри обод этиб шаҳрлар.

Ва лекин бу рудеки, дерлар Кўҳак¹³,
Ки, йўқ равзанинг наҳри эрконга шак,

Ки, ичгач тавоно бўлуб нотавон,
Гузар айлабон умр янглиғ равон.

Ки, андин не бир шаҳр обод ўлуб,
Не маъмурасидин биров шод ўлуб.

Агарчи латофатда рашки Фурот¹⁴,
Бўлуб борча зоеъ, нечукким ҳаёт.

Скандар чу бу мулки дилкаш кўруб,
Фазоу ҳавосин Эрамваш кўруб.

Хусусан Кўҳак рудиким, наҳри Нил¹⁵
Эмас онча, не Нилким, Салсабил¹⁶.

Яна Тенгридин буйла тутти умид
Ки, ул Нил учун Мисре этгай падид.

Қилиб ҳикмат аҳли била гуфтутўй,
Этиб шаҳр учун яхши ер жустужўй.

Ҳамул пуштаеким Кўҳак топти исм,
Не пушта жаҳон ганжи узра тилисм.

Ушоқ тош анга лаълу инжу киби,
Яшил сабзаси чархи мийну киби

Ки мансуб эрур анга Кўҳак суйи,
Нединким, эрур жори андин қуйи.

Ҳамул тўпа оллидин андоқ оқар
Ки, ошиқ бошу ашки, дер, ким боқар¹⁷.

Анинг ёнида шаҳр қилди бино
Ки, ўлтурмасун анга гарди фано.

Скандар отоди Самарқанд ани,
Самарқанди фирдавсмонанд ани,

Ани чун тугатти қилиб эҳтимом,
Равон қилди Кашмир сори хиром.

Кесиб даштнинг роҳу бироҳини,
Анга солғуча сояи жоҳини,

Бийик ҳиммату бахти бедоридин,
Басе мулк фатҳ ўлди ҳар соридин.

Чу Кашмир ҳаддиға қўйди оёғ,
Падид ўлди бир чархпайванд тоғ.

Кўкартиб қамар оразин хораси,
Солиб бўркни ерга наззораси.

Фалакка дегин, ўйла, рахшанда тош
Ки, пардохт қилғайлар айлаб тарош.

Ики жониби ҳар бир андоқ йироқ
Ки, қатъиға азм этмаган яхшироқ.

Бу янглиғ бийик тоғ, анингдекки Қоф,
Бўлуб чархдин ерга тегру шикоф.

Бўлуб ошкоро аросинда йўл,
Вале ики йилмон қаё ики қўл.

Бу йўлким анга тоғ ўлуб ҳар сари,
Келиб арзи тахмин била юз қари.

Ани аҳли Кашмир дарбанд этиб,
Ики тоғни бир-бирга пайванд этиб.

Юз эллик қари авжи рифъат анга,
Яна мунча доғи захомат анга.

Анингдек қуюб гач била хора тош
Ки, ердин бўлуб кўкка якпора тош.

Темурдин ясаб анда дарвозае,
Фалак тоқидин тоқи андозае.

Бу дарвозани ўила руст айлабон,
Ким ул ики жузвин дуруст айлабон.

Купорибки ердин мадоро била,
Камаргоҳиға тегру хоро била.

Ясаб устида буржу бору доғи,
Адув дафъин этмакка кўшиш чоғи.

Демай кимса дарбанду бору ани,
Тасаввур қилиб ақл жоду ани.

Ичинда ики минг киши чорасоз,
Бори ҳийлапардозу афсунтироз

Ки, дарбанди олий намудоридин,
Яқин келмагай кимса минг қоридин.

Кишиким қадам қўйгай ул ён нухуст,
Аёғи анинг бўлгай ул навъ сушт

Ки, топмай таҳаррукнинг имконини,
Ёмон вартада кўргай ўз жонини.

Таковар доғи қилса ул ён шитоб,
Аёғидин итгай тавон бирла тоб.

Сипаҳ чун бу ерга етиб, лол ўлуб,
Таҳайюрдин ошуфта аҳвол ўлуб,

Шаҳ оллиға қайтиб аён эттилар,
Неким бўлмиш эрди баён эттилар.

Шаҳ этмай бу сўзларга ҳеч илтифот,
Арасту била етти ул ерга бот.

Инонмай йироқтин намойиш била,
Яқин айлади озмойиш била.

Дедиким: «Бу найранги Кашмирдур,
Фусунгар иши, макру тазвирдур.

Керак қилмоқ андоқ анинг чораси
Ки, бўлғай нигун бурж ила бораси».

Черикни тушурди кейинрак ёниб,
Юруб ҳифз учун давриға айлониб,

Чу кўнгли бўлуб жамъ, айлаб хиром
Тушуб боргоҳ ичра, тутти мақом.

Бор эрди жанобида беш юз ҳаким,
Алардин ўни кеча-кундуз надим:

Филотун, Арасту, Балинос ҳам,
Яна Арашмидус, Шаминос ҳам.

Қилинмуну Волису Фарфурнус
Ки, Суқроту Ҳурмус киби хокбўс.

Борин ҳозир этти тузуб анжуман,
Деди анжумансози лашкаршикан

Ки: «Бу ишки афсуни Кашмир эрур,
Ани дафъ этарга не тадбир эрур?»

Равон ҳикмат аҳли сўз оғоз этиб,
Тилин шаҳға бори дуосоз этиб,

Дедиларки: «Шаҳға бу иштин не ғам,
Бу иш демали, бўлса юз мунча ҳам.

Бу дарбанд агар чархи гардон эрур,
Иложи анинг бизга осон эрур.

Шаҳ иқболини Тенгри этсун фузун
Ки, иқболи гар бизгадур раҳнамун.

Бу найрангларга шикаст айлали,
Бийик борасин ерга паст айлали.

Не қилғай неча жўғийи сеҳрсоз,
Бири муҳрадузду бири ҳуққабоз

Ки, ҳикмат эли они дафъ этмагай,
Илайдин не қилғонлари кетмагай.

Бу донишвар элким эрур раҳбаринг,
Қаю раҳбаринг, бандау чокаринг.

Билиқдин эрур ҳар бири бир жаҳон,
Жаҳон ҳикмати ҳар бирида ниҳон.

Филотунға юзланди ул ерга иш
Ки, жўтидин ўлғай анга сарзаниш.

Арасту нега ердин ўлмас адам
Ки, кўргай фусунгардин афсуну дам.

Кўп ўлса фусунсози Кашмирнинг,
Биримиз бизинг бас, алар бўлса минг.

Неча бўлса чубчуққа жоду лақаб,
Кўпидин қилур сайдгар кўп тараб.

Шаҳ ар ики кун бўлса оромжўй,
Учунч ўлсун аъдосидин комжўй.

Қилиб ҳикмат ойиниға илтижо,
Бузоли алар сеҳрини жобажо».

Скандар бу сўздин тарабгин бўлуб,
Сўзи аҳли ҳикматқа таҳсин бўлуб:

«Бари амрдин — деди — маъзул ўлунг,
Бориб бу ишингизга машғул ўлунг».

Алар кўпти шаҳни дуо айлабон,
Неким коми эрди, раво айлабон.

Скандар кўпуб, кўйди хилватқа юз,
Алар кўйдилар борча ҳикматқа юз.

Бўлуб анжум аҳволиға раҳшунос,
Табиатларин доғи айлаб қиёс.

Неча кўрау дамни даркор этиб,
Филиззотдин бир намудор этиб.

Қилиб мазж сиймобу қалъию рўй,
Намудор қилдилар ул навъ гўй

Мудаввар фалакдек мисоли анинг,
Фалакваш ичи доғи холи анинг.

Ичининг халосин мало қилдилар,
Адовийдин они тўло қилдилар.

Мураккаб неча навъ ашё қилиб,
Ҳамул ҳуққа ичра муҳайё қилиб.

Ики суқба ичра фатила анга,
Қилиб зоҳир ул тавр ҳийла анга,

Ким ул гўйни хасм боши киби,
Ғалат айладим, раъд тоши киби.

Фатиласиға ўтни чуст айлабон,
Қўюб раъд ёйиға руст айлабон.

Ани отиб ул сода хоро аро,
Ҳаводин тушургайлар аъдо аро.

Фатила борурда куюб сарбасар,
Етиб махфий ашёға ўтдин асар.

Чу ерга тегиб руст гўйи тилисм,
Неча пора бўлғай анга салб жисм.

Ушолғоч, садо чиққай андин ғариб,
Яна шуълау риҳу дуди ажиб.

Уни бузғай ул сеҳр асбобини,
Ўти очқай ул қалъанинг бобини.

Қаро айлағай дуди соҳир юзин,
Қаророқ ҳамул фанда моҳир юзин.

Исидин ким этса муаттар машом,
Унутқай фусун илмини, вассалом.

Чу зебо тилисм ўлғач ораста,
Ҳамул навъким моҳи нокоста.

Бўлуб жамъ ул ҳикматойин гуруҳ,
Фалакдин фузун ҳар бирига шукуҳ.

Қўюб шоҳи Дорофар оллиға юз,
Не Дорофар, Искандар оллиға юз.

Тилисми ниҳонни аён қилдилар,
Ниҳон барча рамзин баён қилдилар.

Шаҳ ул турфа ишдин басе шод ўлуб,
Деди узрлар ҳаддин афзун қўлуб

Ки: «Мундоқ тилисмеки соз эттингиз,
Шурубида не ишга мавқуф сиз?»

Чу шаҳ табъида топтилар бу ҳавас,
Дедиларки: «Ҳукмунгға мавқуфу бас!»

Қўпуб шоҳу эл ичра ғавғо тушуб,
Улусқа ул ишдин алоло тушуб.

Чу рокиб бўлуб қалъаға қилди майл,
Улус доғи юзланди андоқки сайл.

Юруб оллида олам оғаҳлари,
Рикобида бори жаҳон шаҳлари.

Сипаҳнинг қироғиға чун еттилар,
Равон раъд асбоби соз эттилар.

Тилисми гаронмояни келтуруб,
Ҳамул раъд ёйиға тошдек қуруб.

Чу доруга ўт етти, тутти ҳаво,
Қилурга улус меҳнатиға даво.

Бориб тушти аъдо аросиға чуст,
Азим ун чиқорди тегиб ерга руст.

Деган тўрт иш тутти андин вужуд:
Садоу афан, ис била ўту дуд.

Садо ботил этти фусунларни пок,
Ўти куйдуруб қалъани қилди хок.

Фусунгар юзин дуди этти қаро,
Иси қўймади нукта хотир аро.

Алар ичра чун тушти бу рустахез,
Топилмас эди чорае жуз гурез.

Қочиб бўлдилар озими пойтахт,
Анга тегруким Маллуи тийрабахт.

Паришонлиғу бенаволиғ била,
Ҳамул дуддин юзқаролиғ била.

Борур чоғда минг жодуйи сабзранг,
Ва лекин келиб барчаси аҳли занг.

Бориб анда кўк қарға — зоғе келиб,
Кетиб тўти, аммо калоғе келиб.

Ҳамул гўй отилғоч қочиб як-баяк,
Масалдурки: «минг қарғага бир кесак»¹⁸.

Киши тонимай мунда мингдин бирин,
Алар демагунча ул иш соҳирин.

Чу Маллуға арз эттилар ҳолни,
Алар отқон ул турфа тимсолни.

Скандар ишидин кўтарди ҳисоб,
Ўз аҳволиға топти йўл изтироб.

Қавий англади они, ўзин заиф,
Яқин билдиким, эрмас эрмиш ҳариф.

Ҳаким оллида ҳеч жоду сўзи,
Нечукким Скандар қошида ўзи.

Адув олғонин билди дарбандни,
Ҳамул қалъаи чархмонандни.

Яқин англадиким, хато айламиш
Ки, шаҳ буйруғидин ибо айламиш.

Ўзин топти бебаргу ҳайрон басе,
Элин ҳам ваҳиму паришон басе.

Тута олмади мулки ичра қарор,
Доғи топмади чорае жуз фирор.

Ҳамул қалъаким васфи ўтти бурун,
Топа олмади андин ўзга ўрун.

Анинг нақбин очмоққа айлаб шитоб,
Хазойин тошитти анга беҳисоб.

Басе бебаҳо тухфа — бори нафис
Ки, табъ они топқай ўзига анис.

Жавоҳир фузун ҳадду миқдордин,
Самин гавҳару лаъли шаҳвордин.

Авонийи сиймину заррин зуруф
Ки, ожиз бўлуб элга андин вуқуф.

Хазойиндаким ҳар не ашё эди
Ки, навъи тухаф ё ҳадоё эди.

Борин, ўйла, қилдурди қўрғонга нақл
Ки, эҳсосидин қолди ҳайратқа ақл.

Чу жамъ айлади кўнглин ул ҳолдин,
Фирор этти нофаррух иқболдин.

Макон айлади ул Қаро тоғ уза,
Анингдекки қўнғай чибин зоғ уза.

Анга бўлди иш буйла суратпазир,
Вале шоҳи Жамқадру Доросарир.

Ҳамул дамки оттурди қўрғонға гуй
Ки, дарбанд қилди йиқилмоққа рўй.

Деди, айлағай азм қўрғон сари,
Нечукким наби чархи гардон сари.

Вале бермади аҳли ҳикмат анга,
Равон азм қилмоққа рухсат анга.

Ки: «Қилмоқ бугун азм эмас маслаҳат,
Бугун манъ қилмоққа будур жиҳат.

Ким, ул дуд ила ис тугансун тамом
Ки, нуқсон топар элга андин машом».

Эшитгач бу сўз довари қаҳрамон,
Сукун ихтиёр айлади шодмон.

Ёниб борғаҳ сори азм айлади,
Тараб бирла оҳанги базм айлади.

Билик аҳлидин мажмае соз этиб,
Кўп эҳсону таҳсинлар оғоз этиб.

Қилиб ҳар бирин лутфидин баҳраманд.
Ато бирла таъзимидин аржуманд.

Чу мағрибқа отти ҳаками сипеҳр,
Скандар тилисми киби гўйи меҳр.

Қадаҳ бирла тийби димоғ эттилар,
Тараб бирла майли фароғ эттилар.

Анга тегруким, гарм бўлди димоғ,
Кўпуб, уйқудин истадилар фароғ.

Бориб таъдин ранжу фарсудалиқ,
Бадан уйқудин топти осудалиқ.

Чу хуршид кургузди анворини,
Скандар киби очди рухсорини.

Скандар очиб чехра хуршиддек,
Мурод аҳлиға субҳи уммиддек.

Чиқиб рахш уза, ўйлаким Рустаме,
Ва ё чарх уза наййири аъзаме.

Сипаҳ доғи тўш-тўшдин ўлди равон,
Агар худ тавоно ва гар нотавон.

Чу дарбанднинг оғзига ёвушуб,
Неча кун черик ўттилар чупрушуб.

Қилиб кўч-баркўч ул ён хиром
Ки, етти ҳамул шаҳр элидин паём.

Расуле етиб хидмат этти падид,
Бир илгида нома, бирида калид.

Хатин шаҳр аҳли савод айлабон,
Анинг ҳукмиға инқиёд айлабон

Ки: «Маллуда бўлгон замон бу диёр.
Йўқ эрди бу қулларға ҳеч ихтиёр

Ки, қилгай эдук хидмат изҳорини,
Аён айлабон қуллуқ осорини.

Бу дамким ани шавкатинг қилди паст,
Фирор ихтиёр этти, топиб шикаст.

Неча бандалиғ ичра шармандабиз,
Неким бизга ҳукм айласанг бандабиз.

Ёруғ айласанг мулки вайронимиз,
Фидодур санга мол ила жонимиз.

Ва гар бизни истарга фармон эрур,
Бориға юзунг кўрмак армон эрур.

Эрурбиз не ҳукм айласанг муфтахир,
Бу нома жавобига биз мунтазир».

Скандар ўқуғоч бититди мисол
Ки: «Сиз келгали бўлманг ошуфтаҳол.

Ҳамул мулкунгузда фароғат қилинг,
Манга деб дуо, Ҳаққа тоат қилинг

Ки, мен худ келурмен шитоб айлабон»,
Йиборди бу янглиғ хитоб айлабон.

Етишгунча бу нома бирла расул,
Ўзи доғи шаҳр ичра қилди нузул.

Ясаб эрди Маллу тарабхонае,
Тараб қилгали қасри шоҳонае.

Ҳамул қаср даврида бир турфа боғ,
Анга ҳар гули тоза равшан чароғ.

Бийик тоқини чархфарсо қилиб,
Бу гулшан отин «Жаннатосо» қилиб.

Ҳамул равзада бўлди шаҳ манзили,
Тушуб шаҳр ичинда сипаҳ маҳмили.

Чу бу ишни маълум этиб хосу ом,
Бори «Жаннатосо»ға айлаб хиром,

Хавоси кўруб шоҳдин илтифот,
Топиб ҳар бири янги бошдин ҳаёт.

Авом олиға илтижо айлабон,
Йироқтин чекиб ун, дуо айлабон.

Шаҳ алтоф ила барчасин шод этиб,
Бузулғон кўнгулларни обод этиб.

Қилиб ҳукмким, эл қилиб изтироб,
Кишидин тамаъ қилмасун риштатоб.

Бировким тамаъ риштае қилғуси,
Анинг бирла бўғзидин осилғуси.

Бериб мулк эли лек моли амон
Ки, андин топиб баҳра яхши-ямон.

Раият бу бермакка хурсанд ўлуб,
Сипоҳи олурдин баруманд ўлуб.

Бировдин бировга етишмай ғаме,
Кишидин киши олмайин дирҳаме.

Скандар ичиб айш учун жоми соф,
Қилур эрди Кашмир мулкин тавоф.

Фаройиб кўрар эрди ҳаддин фузун
Ки, шарҳи анинг сўзни айлар узун.

Бир ул жумладин жоме эрди шигарф,
Тўла майдин андоқки дарёи жарф

Ки, Маллу чу солиб чиқиб мулкени,
Қочиб қолди гўёки бир хозини,

Неча тухфа ганжидин онинг олиб,
Чу ул қалъага азм этиб, бу қолиб.

Ҳамул тухфалар бир-биридин ғариб,
Ҳамоно Скандарга эрмиш насиб.

Алардин бири ул дурахшанда жом,
Ичинда тўла бодаи лаълфом

Ки, ҳар нечаким ичса кам бўлмайин,
Ича олмайин кимса, ҳам бўлмайин.

Ёзиб жом даврида таърифини,
Қилур чоғда ул жом таснифини

Ки, оламни олғонда Жамшидшоҳ
Ким, ул хусраве эрди ҳикматпаноҳ.

Неча йил йиғиб ҳикмат аҳлин тамом,
Тилисм эттилар саъй этиб ики жом.

Бирисин деди: Жоми Гетинамой,
Бирисин деди: Жоми Ишратфизой.

Чу Гетинамо асру машҳур эрур,
Муни васф этай улча мақдур эрур

Ки, вазъин тилисм айлаганда ҳаким,
Бу навъ айламиш соз табъи салим.

Ки, май жозибӣ бўлгай ажзо анга,
Тамом ўлмагай бода асло анга.

Неча ичсалар бўлгай ул лаб-балаб,
Зиҳи хуш тамошо, зиҳи хуш тараб.

Агарчи неча ичса ўксулмагай,
Вале эгри ҳам бўлса тўкулмагай.

Анингдекки, май жазби онинг иши,
Ола олмагай жазб қилмай киши.

Май анда ҳамул кун магар қолмагай
Ки, оламда майдин асар қолмагай.

Скандарга чун рўзи ул жом ўлуб,
Тузуб мажлису бодашом ўлуб.

Қилиб ҳикмат аҳли тамошо ани,
Иликдин даме қўймай асло ани.

Бўлуб шаҳға ул навъ ишратфизой
Ки, ёд айламай Жоми Гетинамой.

Кетур соқий, ул жоми ёқутгун
Ки, эл табъида ишрат этгай фузун.

Неча бодасин ичса кам бўлмагай,
Муоширға андин алам бўлмагай.

Муғанний, суруде чиқор дилнавоз,
Бўлуб аҳли Кашмирдек сеҳрсоз.

Агар нағма бас қилмоқ этсанг ҳавас,
Ҳамул жом гум бўлмайин қилма бас!

Навоий, агар топсанг ул навъ жом,
Неким бодадин ўзга ичсанг ҳаром.

Хитоб этгасен жоми боқий ани,
Вале тутса гулчеҳра соқий ани!

XXXVI

*Ҳаками коинот пайванд ва Ҳолиқи бемислу монанд маснуоти
тамошоси анинг вужуди исботиға ҳужжати қотиъ ва бурҳони
сотиъ экан бобда нукта сурмак ва ул саноеънинг бадоеъи жаҳон
кезмакта кўпрак муяссар эрконга ҳам далил келтурмак ва сафар
тариқин уч навъда тақсим қилмоқ: аввал, солики раҳнавард ўзлук
баводисин қатъ этиб, мақсад ҳарамига муҳтарам бўлмоқ;
иккинчи сайёҳи жаҳонгард талаб манозилида бошдин қадам қилиб,
муришиди комил иршоди била такмил топмоқ; учунчи, хисрави
Баҳромнабард сипоҳи анжум адад чекиб жаҳон мулкин олмоқ*

Азал субҳиким чекти файёзи жуд,
Бори офаринишқа нақши вужуд.

Таҳаррук топиб килки тақдир анга,
Бўлуб кавн ашколи тасвир анга.

Чу ул хомани қилди суратнигор,
Ажойиб сувар бўлди кўп ошкор.

Ажаб йўқ мусаввир эса бир оти
Ким, ул чекти кавнайннинг сурати.

Бу тасвир аро кўп ғаройиб дурур,
Ниҳоятсиз анда ажойиб дурур.

Ки, ҳар қайсиға кимки тадқиқ этар,
Мусаввир камолини таҳқиқ этар.

Чу ашеда курса киши санъатин,
Билур сонеъи ғайбдон қудратин.

Ул аъжубаларда бўлуб хурдабин,
Анга Ҳақ камолида ортар яқин.

Ким ўлғай қуёш сиррининг маҳрами
Ки, бир зарра моҳиятин одами.

Нечунким керак билмак осон эмас,
Не осон эмас, балки имкон эмас.

Ва лекин киши зоҳир этса талаб,
Жаҳон ичра қўлтур ажабдин ажаб.

Муни кўрмак ўлмас жаҳон кезмайин,
Тааб заҳрин ўз комиға эзмайин.

Сафар заҳмати гарчи душвор эрур,
Тенгиз қаърида дурри шоҳвор эрур.

Муҳит ичра чўммай нечукким наҳанг,
Киши урса бўлғайму гавҳарға чанг?

Катакда қолиб бўрдагон мокиён,
Не маълуми учмоққа суду зиён.

Фалак жавфида ғарқ ўлуб журабоз
Пару бол урар чун нишебу фароз.

Демай сайд жониға яғмо қилур
Ки, оламини яксар тамошо қилур.

Тарона чекар сойир эрконда руд,
Чу турди тараб бирла, чекмас суруд.

Валоят ишин қилсалар кимга арз,
Бийикрак мақоми эрур тайи арз.

Сафар қилмагон одами хомдур,
Совуқда тўнгар кимга оромдур.

Фалак сайрдин поя топти баланд,
Сукун қилди туфроғни хору нажанд.

Сафар қилмагонға не огоҳлиқ,
Ки элга қилур Хизр ҳамроҳлиқ.

Не воқиф киши уидин олмай қадам
Ки, не жонфизодур тавофи Ҳарам.

Хуш улким, кунгулга кушод истабон,
Купуб азм қилғай, мурод истабон.

Фано тайласонини қилғай кафан,
Кафан бас анга, балки гарди миҳан.

Тажарруд хиромига роғиб бўлуб,
Таваккул самандига рокиб бўлуб.

Сароби фано жўйбори анинг,
Самуми бало лолазори анинг.

Аёқтин боши шавқ ўти ичра ғарқ,
Итик пўяда секриб андоқки барқ.

Тани чайқалиб кўнгли топокидин,
Ул ўт бош уруб жисми хошокидин.

Қабарчуқ кафи пойида ҳар тараф,
Тўла дурри мақсуд ила ики каф.

Ёрилғоч суйи дема ҳар ён томиб,
Фано абридин дурри ғалтон томиб.

Дема дурри ғалтонки, ҳайвон суйи,
Аёғда тўла ҳар тараф жон суйи.

Ёруғким тобонни қилиб чоклиғ,
Ясаб оби ҳайвон оқарға ариғ.

Хизр айласа пойбўсин ҳавас,
Ғараз ичмаги оби ҳайвону бас.

Не бийми малолат, не хавфи алам,
Бу янглиғ етиб қилса тавфи Ҳарам,

Иё мукриму хужра тайёр анга,
Карамдин эмас бермамак бор анга.

Бу янглиғ азиз улки меҳмони бор,
Қачон мезбон бўлмай имкони бор.

Бу янглиғ сафар кимгаки берса даст,
Нетар хилват ичра бўлуб пойбаст.

Сафар ичра мундин бийик йўқ мақом,
Вагар кимсага даст бермас бу ком,

Ёмон эрмас ул ҳамки озодае,
Миёнбастае йўлга омодае.

Қадам тортқон халқ абвобидин,
Этак силккан олам асбобидин.

Бўлуб жузвдони аниси анинг,
Китоби рафиқу жалиси анинг.

Жаҳон аҳлида чун вафо кўрмайин,
Жаҳондин доғи жуз бало кўрмайин.

Қилиб майл олам тамошосига,
Фано мулкига, фақр саҳросига.

Кўпуб гом уруб фарду фарзонавор,
Қилиб дашт қатъини девонавор.

Солиб ҳар нечук ергаким, етса кўз,
Эшитиб яна барча эл ичра сўз.

Кўруб ҳар машаққатда хосияте,
Топиб ҳар мазаллатда кайфияте.

Зилоле тилаб кўнглининг тобиға,
Табибе сўраб дарди ноёбиға.

Ўзин борча хайл ичра туз еткуруб,
Бори тузлар оллига юз еткуруб.

Агар етса сарвақтига комиле,
Куёшдек фалаксайру равшандиле.

Қуюб заррадек сайру саргашталик,
Этак чун топиб, олмай андин илик.

Анинг хизматидин кушоде топиб,
Худо рўзи этса муроде топиб,

Бу янглиғ сафар доғи марғубдур,
Бу ҳам бўлмаса ул доғи хўбдур

Ки, тортиб Скандармасаллик сипоҳ,
Бўлурға ети кишвар аҳлиға шоҳ,

Қаёнким азимат қилиб фатҳ этиб,
Қилиб ҳар тараф майл, нусрат етиб.

Бўлуб гаҳ Ажам мулки тасхир анга,
Мусаллам бўлуб гоҳ Кашмир анга.

Фаройиб ниҳоятдин афзун кўруб,
Ажиб амр ғоятдин афзун кўруб.

Чу бир-бир келиб ком ҳар дам анга,
Бўлуб рубъи маскун мусаллам анга.

Жаҳон мулкига ҳукми шоҳи топиб,
Бу шаҳлиғни маҳ то ба моҳи топиб.

Сафар ичра ҳар ишта аҳли рашод,
Бу янглиғ кушод узра топиб кушод.

Санга доғи бўлса кушоде ҳавас,
Бу оламда топмоқ муроде ҳавас,

Талаб йўлида қил шитобандалиқ
Ки, жўяндаға келди ёбандалиқ.

*Ики рафиқ ҳикоятиким, бири сайрдин қуёш сипеҳр кишварида
шоҳ бўлғондек, мулк салтанатиға етти ва бири сукундин ер олам
аҳлиға лагадкўб бўлғондек, хоксорлиқ ҳосил этти, бу ҳам то гарддек
ҳаракат этмади, туфроқдин қўлуб олий мақомға етмади*

Хуросонда бор эрди ики рафиқ,
Бўлуб рифқ ила бир-бирига шафиқ.

Ҳаводис солиб ишлариға шикаст,
Маош амрида бўлдилар тангдаст.

Бири қилмайин тарк мулку диёр,
Бири қилди лекин сафар ихтиёр.

Мужовирға даврон солиб зорлиқ,
Улусдин кўрар эрди кўп хорлиқ.

Керак элга муфлис кўрунса қалил,
Ким они қилур кўп кўрунмак залил.

Эрур озки, феруза бўлмиш азиз,
Чу хармуҳра кўпдур – ўни бир пашиз'.

Мусофир сафарга топиб ихтисос,
Бурун худ мазаллатдин ўлди халос.

Кўруб ҳар дам амре бағоят ажиб,
Ани тортибон элтур эрди насиб

Ки, тушти гузаргоҳи Юнон сори,
Етишти ўлук – оби ҳайвон сори.

Ере кўрди туфроғи ҳикматсиришт,
Магар ҳикмат эрди анга сарнавишт.

Неча вақт анда мақом айлади,
Билик касбига эҳтимом айлади.

Мусоҳиб бўлуб аҳли ҳикмат била,
Басе илм касб этти рағбат била.

Не қилғоликим кимга ниятдурур,
Бурун шарт анга қобилиятдурур.

Чу қобил эди, топти беҳад вуқуф
Ки, ҳикматда бўлди жаҳонфайласуф.

Анга чун бу иш сайрдин берди даст,
Яна сайрға тушти қилмай нишаст.

Анга Ҳинд мулкига тушти гузар
Ки, шоҳига ёпилмиш эрди назар².

Гарав айлаб эрди арода бу сўз
Ки, саъй айлаб улким манга очса кўз,

Анга ақд айлаб кўзум нурини,
Кўзим ичраки парда мастурини,

Ани қурратул-айну фарзанд этай,
Кўзум нурини анга пайванд этай¹.

Чу доноға фаҳм ўлди ул эҳтиёж,
Бориб бир-ики кунда қилди илож.

Шаҳ ўз ваъдасига вафо айлади,
Дегандек ани кадхудо айлади.

Етиб шоҳ умри кунига завол,
Анга топти ул шоҳлиғ интиқол.

Чу оғаҳлиғ ўлди анинг ёриға,
Буким шаҳлиғ ўлди анинг ёриға.

Сафар азми қилди ажаб ҳол ила,
Фалак кўбидин жисми помол ила.

Бу кишварни чун қилди оромгоҳ
Ки, ёри эди анда кишварпаноҳ.

Рафиқиға келди бу иш дилпазир,
Иноят қилиб, этти они вазир.

Чу мулкида афтодау зор эди,
Улус оллида дам-бадам хор эди.

Вазоратдин ўлмоқ рафоҳияти,
Бу доғи эди сайр хосияти.

Чу аввалғининг сайри комил эди,
Анга салтанат амри шомил эди.

Киши ўзлуки мулкидин қилса сайр,
Анга оқибат айласун Тенгри хайр.

XXXVIII

ҲИКМАТ

Искандарнинг Арастудин саволи ул бобдаким, чун сафар мужиби шиддатдур, ҳикмат аҳлидин анга нега рухсатдур ва жавоб эшитмак

Яна деди шоҳи Фаридунҳашам
Ки: «Эй ҳикмат аҳлиға ройинг ҳакам.

Ҳазарда бўлур кому осудалиқ,
Сафарда вале ранжу фарсудалиқ.

Чу табъ анда ранжуру ожиздурур,
Недин шуғли ҳикматда жойиздурур?»¹

Жавоб айтти фикр бирла ҳаким
Ки: «Эй ҳикмат амрида фикринг салим!

Буким сайр аро элга етгай малол,
Анинг рухсатидур маҳалли савол.

Вале мунда сирри ниҳони эрур
Ки, нафъи анинг жовидони эрур,

Ки, ҳар ранждин сўнг бўлур роҳате,
Таабсиз муяссар эмас ишрате.

Таомеки, ул мужиби комдур,
Гар ўт ранжини тортмас — хомдур.

Не олтунки бор элга дилкашлиғи,
Ўт ичра бўлубтур жудо ғашлиғи.

Сафарким, машаққатда келди сақар,
Анинг ўтида кимса тутмай мақар.

Ҳамоно анга озмойиш куни,
Эмас поку холис вужуд олтуни.

Чу ҳар неча ўт бўлса сўзандароқ,
Гудоз ичра олтун фурўзандароқ.

Сафар ўтини айлаган ихтиёр,
Вужуд олтунин қилди комил иёр².

Кетурса биров имтиҳондин маҳак,
Иёри аро топмағай ҳеч шак.

Яна андин ўлди сафар рухсати
Ки, элнинг эрур мужиби сиҳҳати.

Нединким, сафарға киши урса гом,
Тараддуд эрур мужиби инҳизом.

Физо ҳазмиға табъ чун бўлди чуст,
Киши бу жиҳатдин бўлур тандуруст³.

Яна улки, табъеки бўлди сақим,
Ҳавоу сув такроридин топти бим.

Бу ики чу бўлди тажаддудпазир,
Табиатқа сиҳҳат бўлур дастгир

Ки, мажбул эрур одамизод анга,
Ки, ҳар амрким бўлса муътод анга,

Нишотиға такрор ҳойил бўлур,
Табиат тажаддудга мойил бўлур.

Тажаддуд эрур чунки марғуби табъ,
Эрур мужиби айш маҳбуби табъ.

Сафарда бу ҳолат муяссардурур
Ки, суву ҳаво номукаррардурур.

Табиатқа бор ики иштин наво,
Алардин бири сув, бириси ҳаво.

Чу икиси бўлди муяссар муқим,
Не узр айтқай табъ бўлмай салим.

Бас ўлди сафардин саломат доғи,
Башар табъиға истиқомат доғи.

Ҳаким ар бу навъ ишга рухсат берур,
Хирад аҳли оллинда маъзур эрур».

Жавобин топиб хусрави хурдабин,
Хамуш ўлди доноға деб: «Офарин!»

XXXX

*Искандарнинг Кашир шаҳрига етгандин сўнгра Маллунинг
тилисм қўрғонидин Каширдин ел билла ўтни ўғурлағони ва ул
вилоятни бир ўлук жисмдеки, нафаси мунқатиъ ва ғаризий ҳарорати
мунтафи бўлмиш бўлғай қилғони ва Афлотуннинг ул тилисмни очқони
ва яшурғон ел билла Муллунинг ҳаётин барбод этиб, махфий ўт шарор
ва ахгарин анинг хирмани умрига сочқони ва Искандарнинг Маллу
ўрнида Ферузнинг чароғи давлатин ёрутқони*

Бу фархунда тарих донишвари,
Деди буйла «Тарихи Искандари»

Ки: Маллу чу азм этти қўрғониға,
Тирикликни миннат тутуб жониға.

Скандар келиб олди тахтин анинг,
Қилиб тийра иқболу бахтин анинг.

Улусқа бериб адли бирла навид,
Улус борча адлиға боғлаб умид,

Мутеъ ўлдилар ҳукму фармониға,
Кўнгул боғлабон лутфу эҳсониға.

Хабар сўрди чун Маллу аҳволидин,
Бу янглиғ дедилар хабар ҳолидин

Ки: «Шоҳ савлатидин фирорийдурур,
Фалон қалъа ичра ҳисорийдурур¹.

Ҳамул сеҳр ёхуд тилисме сўзи,
Ки элчи қошида дегандур ўзи».

Тамомини шарҳ эттилар мў-бамў,
Худ англаб эди шоҳи фархундахў,

Чу ул бир ажаб навъ сурат эди,
Анинг фикрин этмак зарурат эди.

Яна мажмаи дилкушой истади,
Билик аҳлидин анда рой истади

Ки: «Кашмир агар тоза гулзордур,
Ҳавоси ва лекин ажаб ҳордур.

Эсар доимо руҳпарвар насим
Ки, жаннатдурур, йўқса бордур жаҳим².

Насим ар бу гулшанда тутмас вужуд,
Гули — ўтдурур, сунбули — тийра дуд.

Ажаб ишки даҳр ўлғай оташфишон,
Вале топмағай кимса ўтдин нишон.

Не мулк ичраким бу укубатдурур,
Бўлур элга анда суубатдурур.

Суубат неким, бўлмоқ имкон эмас
Ки, бу икининг тарки³ осон эмас.

Бу ишга агар чора мумкиндурур,
Не ғам, гар киши мунда сокиндурур.

Йўқ эрса бурунроқки бор ихтиёр,
Ул авлоки тарк айласак бу диёр

Ки, ожиз бўлуб азм иши хуш эмас,
Эшитмакка ҳар ерда дилкаш эмас».

Дедилар билик аҳли айлаб дуо
Ки: «Гар шаҳға бу ишдурур муддао

Ки, онинг бу макрини дафъ эткабиз,
Ҳижобеки ул солди, рафъ эткабиз.

Недин шоҳ табъи ҳаросон эрур
Ки, бу қуллар оллида осон эрур.

Гар ўн кунгача шоҳ муҳлат берур,
Ул иш дафъиға тенгри нусрат берур».

Деди шаҳки: «Ўн кунга бўлса даранг,
Ўту елсиз эл келгусидур батанг».

Ул иштин кўруб шоҳ табъин малул,
Филотуни донишвар этти қабул

Ки: «Фархунда табъини шоҳи жаҳон,
Ғамин этмасун ошқору ниҳон.

Мен уч кунда ул навъ тадбир этай
Ким, ул ҳол вазъиға тағйир этай».

Бу сўзни дегач нуктадони бисот,
Скандарга юзланди кўп инбисот.

Бу ҳолатда ул навъ гум бўлди ел
Ки, дўзах аро тушти иссиғдин эл.

Исиғдин бўлуб халқ ичи тоблиғ,
Ажаброқ буким, ўтқа ноёблиғ.

Етиб матбах аҳли фиғон қилдилар,
Фиғон ичра бу сўз аён қилдилар

Ки: «Олам аро йўқдур ўтдин вужуд,
Не аҳгар, не шуъла, не учқун, не дуд».

Дегил хўблар кўнглидек бўлди тош
Ки, андин эмас мутлақо шуъла фош.

Темур урсалар ўт қилиб орзу,
Яқиндурки чиққай ўт ўрнига сув.

Агар бўлса шилон ишида футур,
Чу арз айладук биздин эрмас қусур».

Маалқисса: ўту ел ўлди табоҳ,
Ўт иссиғ дам эрдию ел совуғ оҳ¹.

Танур ўлмайин кундуз оташфишон,
Кеча шамъда шуъладин йўқ нишон.

Ажаб ишки чун елдин эрди фароғ,
Недин қолмади ўчмайин бир чароғ.

Исиғдин назар шамъига хиралиқ,
Совуғдин ёнар шамъга тиралиқ.

Ул уч кунда эл бўлди андоқ забун
Ки, бўлди энгакларга қўллар сутун.

Филотун ҳаримиға юз қўйди шоҳ,
Анингдекки шаҳ, борча хайлу сипоҳ

Ким: «Ул ваъдаким қилди донои даҳр,
Ўтуб уч кун, эл топмади ҳеч баҳр.

Агар мундин ортуқ тааммул бўлур,
Машаққатдин эл бетаҳаммул бўлур!»

Деди ҳикматойини донишпужуҳ
Ки: «Эл бўлмасун бу аламдин сутуҳ,

Бу кун доғи мавъидға дохилдурур,
Вале тонгла мақсуд ҳосилдурур».

Бу сўз бирла таскин топиб шоҳу хайл,
Бори қилди оромгоҳиға майл.

Ул иш дафъи бу навъ эдиким, ҳаким
Ки, қилди қабул они беваҳму бийм.

Ўқуб эрди Жомосб аҳкомида
Бу сўзники, «Искандар айёмида

Ким, ул бўлғуси шоҳи ҳикматсиришт,
Жаҳон мулки фатҳи анга сарнавишт.

Бўлурда жаҳон мулки тасхир анга,
Чу бўлғусидур фатҳ Кашмир анга.

Шаҳи берк қўрғонға юз урғуси,
Улусдин елу ўтин ёшурғуси.

Тилисмедурур ул ҳисор ичра чуст,
Бўлур топмоғ они қилиб бозжуст.

Ҳисор ичра бир уйдурур сангбаст,
Тилисм айланиш они ҳикматпараст

Ки, ел хайлини анда банд айланиш,
Халойиққа дафъи газанд айланиш.

Бурун чоғ эсиб асру безътидол,
Улусқа елар эрмиш андин малол,

Чу елни ҳаким этмиш ул уйда банд,
Ясамиш анга равзани дилписанд.

Келиб мулк сори бу равзанға юз,
Боқиб лек Кашмир шаҳриға туз

Ки, равзан ичиндин неким чиқса ел,
Ҳамул ел била баҳраманд ўлғай эл.

Чу равзанни мадрус қилғай киши,
Эсар елни маҳбус қилғай киши.

Яна қалъа тошида бир чоҳ эрур,
Тилисме яна анда дилхоҳ эрур.

Бу чоҳ оғзи бас тордур, қаъри кенг,
Ҳамул қалъа даври кенгликда тенг.

Анинг қаъри бир аъзам оташкада,
Каюмарс чоғидин оташзада⁶.

Ичинда намудор андоқ тилисм
Ки, ул ҳуфра кунжида бир рӯй жисм.

Киши ҳайъати бирла жунбушнамой,
Ул оташгаҳ ичра ҳароратфизой.

Ясаб оллида дам била кӯрае,
Ҳамул кӯра жисмида мошурае.

Чу ул кӯрау дамға айлаб ситез,
Бу мошура нафхи қилиб шуъла тез.

Чаҳ оғзида зоҳир шарар бирла дуд,
Бу дуду шарардин халойиққа суд⁷

Ки, мулк ичра ўт манбаъи ул бўлуб,
Не ўтким, қуёш матлаъи ул бўлуб.

Бу мулк ичра ўтлуғ неким бўлса тош,
Ўти ушбу оташгаҳ ичинда фош.

Тилисм айлабон жазб ўтларни пок
Ки, оташгаҳ андин бўлуб шуъланок.

Шарарларки чоҳ оғзида билгуруб,
Ҳамул кишвар аҳлиға ўт еткуруб.

Киши қилса ул чоҳ бошини руст,
Ҳамул навъким руст экандур нухуст.

Ўт ўлмас яна мулк аҳлиға фош,
Киран ер тубига нечукким қуёш.

Скандар қачон олса Кашмирни,
Анинг шоҳи айлар бу тадбирни.

Ул иш дафъиға аҳли ҳикмат тамом,
Дегайлар аён айлали эҳтимом.

Филотунға лекин ҳаволатдурур
Ки, ҳикматда соҳибмақолатдурур,

Керак топиб ул нақб бошин бурун,
Тикиб чодир ул ерда тутқай ўрун.

Очиб нақб бошини қилғай хиром,
Қадамни санаб урғай ўн етти гом.

Чу ўн етти гом урди қилмай гузар,
Ики ёниға яхши қилғай назар

Ки, ҳар сори лавҳе эрур таъбия,
Бирида елу бирда ўт таъмия".

Керак тепса ҳар лавҳни ўйла руст
Ки, юмрулса девор ичига дуруст.

Бири елга йўлдур, бири ўтга йўл,
Бузулғоч равон ташқари қочтик ул

Ки, ўт бирла ел, ўйла, тугён қилур
Ки, йўлларки боғланди — вайрон қилур.

Ики рахнадин чун чиқар ўту ел,
Кўрар рустахез ул навоҳийда эл.

Ел ул қалъа аҳлиға андоқ етар
Ки, ҳар кимгаким тегди барбод этар.

Қилур барча олий иморатни паст,
Берур бори индур йиғочга шикаст.

Эли қолмоқ ўлмай хаёл айламак,
Эрур бас хаёли маҳол айламак.

Ўт ул чоҳдинким, бўлур шуълазан,
Бўлур илтиҳоби анинг қалъакан".

Түтошур ҳамул қалъа ўтрисиға,
Не ўтрисиға, буржу борусига.

Топар шуъладин тоши ул навъ тоб
Ки, халқи бўлур ичкари сангкабоб.

Чу ул лавҳларни ушотти ҳаким,
Керак ташқари турса бир дам ваҳим.

Агар ел солиб қалъаға рустахез,
Етишти ҳамул шаҳрға тунду тез,

Кириб лавҳлар томға руст айласун,
Ҳамул рахналарни дуруст айласун

Ки, ул ўт била елга таскин етар,
Икисидин ошубу туғён кетар.

Бўлур ҳам бурунғи қарори била,
Ел оромию ўт шарори била».

Филотун бу афсона шарҳин билиб,
Қўпуб эрди шаҳдин таахҳуд қилиб.

Кезиб уч кун ул ерда ҳанжор ила,
Нишона битилган намудор ила.

Топиб эрди ул нақбнинг бошини,
Қилурға фусунсоз подошини.

Узотқоч халойиқ била шоҳни,
Ҳамул нақб уза чекти бунгоҳни.

Макон айлагач арз нақбини меҳр,
Чиқорди кавокиб тилисмин сипеҳр.

Филотун қилиб азм даргоҳға,
Тилаб хилват ўлди яқин шоҳға.

Бу сўзни билиб арз қилмоғни фарз,
Бурундин ниҳоятғача қилди арз.

Шаҳ англаб, бўлуб ҳайратойин анга,
Деди айлаб эҳсону таҳсин анга

Ки: «Бу иш бутарга топилди жиҳат,
Не навъ эмди доно кўрар маслаҳат?»

Дуо айлабон сурди доно мақол
Ки: «Эй шавкатингға фалак поймол!

Манга улча дархўрд эди, бўлди рост,
Саранжом ўлур бўлса тенгрига хост.

Бир иш қолдиким, бордур иқбол иши,
Бутун муқбил андоқки сен йўқ киши.

Қавийдур ҳам иқболу, ҳам давлатинг,
Ҳам ул икича қуввату ҳимматинг.

Тааммуллуқ ишларга қилдим илож,
Сенинг дастбурдунгға бор эҳтиёж

Ки, синдурғасен лавҳларни нухуст
Ки, бу иш саранжом бўлғай дуруст

Ки, ҳам шоҳсен, ҳам жаҳон паҳлавон,
Жувонмард ўзунг, давлатинг навжувон.

Будур бандалар хотириға мурод
Ки, сендин бу иш банди топқай кушод».

Дегач нуқта донойи бисёрдон,
Добон офаринлар шаҳи кордон.

Ниҳони неча маҳрами роз ила,
Ҳамул бихради чорапардоз ила.

Равон рокиб этти ҳамул сори азм
Ки, бўлмиш эди нақб доноға жазм.

Чу еткурди шойиста ҳамроҳни,
Қаро тунда равшанравон шоҳни.

Тушурдию нақб оғзига борди бот,
Анинг бирла ҳамраҳ шаҳи покзот.

Кириб нақб аро онча қилди хиром
Ки, эрди ики лавҳаи нуқрафом.

Икисин Скандарга кўргузди ул,
Деди: «Эмди соат ўтар, бот бўл!»

Скандар аларни кўруб бўлди шод,
Ҳамул шодлиқда қилиб Ҳақни ёд.

Ики лавҳани тепти ул навъ руст
Ки, смрулдию ташқари чиқти чуст.

Иков тиктилар кўзни қўрғон сари,
Не қўрғон сари, сунъи Яздон сари!¹⁰.

Бу ишдин даме ўтмади бешу кам
Ки, ўт қалъадин кўкка чекти алам.

Яна бир нафас ўтмайин етти ел,
Анингдекки то етти, қўзғолди эл.

Чу ел солди офоқ аро рустахез,
Яна қилдилар нақб сори гурез.

Ики раҳна сори равон бордилар,
Гачу хишт ила руст буткордилар.

Масолиҳ тутулмоқ учун садди бим,
Қилиб эрди омода борин ҳаким.

Бало раҳнаси чунки маҳкам бўлуб,
Елу ўтнинг ошуби ҳам кам бўлуб.

Чиқиб нақбдин шоҳи гардун жаноб,
Анинг бирла донойи ҳикматмаоб.

Бўлуб икиси бахтдин шодмон,
Сипаҳ жониби азм айлар замон,

Ҳамул нақбдин келди ғавғо уни,
Алоло била вою-вайло уни.

Ҳамул дамки, қўрғон аро тушти ўт
Ки, афлок авжига ёвушти ўт.

Яна ел ҳам ошубким бошлади,
Олиб халқни ҳар тараф тошлади.

Бўлуб эл бу ики балодин ҳалок,
Кириб нақб аро бир неча ваҳмнок.

Бу хайл ичра Маллуву фарзанди ҳам,
Демай бир-ики, завжу дилбанди ҳам.

Ҳамул ўтдин ул хайли дилсўхта,
Куюб бу бири, ул бир афрухта.

Чиқиб келди бори саросемавор,
Тутошиб ҳамул шуъладин ҳемавор.

Шаҳ оллиндағи ул гуруҳи хавос,
Бориб айлаб ўтдин аларни халос.

Кўпи ўлди ул хайли маҳруқдин,
Киши кўрмади бўйла махлуқдин.

Неча кимсаким қолди бўлмай ҳалок,
Бири бор эди Маллу ибни Мабок.

Яна ўғликим, оти Феруз эди,
Қизиким, маҳи оламафрўз эди.

Анинг васфиға бу дам эрмас маҳал
Ки, бўлғусидур ўз маҳаллида ҳал.

Чу Маллуға фаҳм ўлдиким-шоҳдур,
Ўзи умрининг тори кўтоҳдур.

Скандар қошиға келиб қўйди бош,
Бошин чун кўтарди, дебон тўкти ёш

Ки: «Шоҳо, қошингда гунаҳкормен,
Жазо ҳар не қилсанг — сазовормен!

Агар афв журмумға шомилдурур,
Тирилмак манга асру мушқилдурур.

Гар ўтдин манга қатъ бўлмиш ҳаёт,
Яна ўлтурур ҳазратингда уёт.

Эрур ўлмагим жазм ҳар ҳол ила,
Сен ўлғил тирик кўп йил иқбол ила.

Чу мен бандамен, бу ики бандазод¹¹,
Алар афви бирла мени айла шод!»

Кўруб шоҳ ул ажзу таслимни,
Чиқорди анинг кўнглидин бимни.

Деди: «Биздин эрмас эди бу ситез,
Сен ўз бошинга торттинг тиғи тез.

Бу дам ҳамки туфроқға суртуб узор,
Аён айладинг ажз ила эътизор.

Қошингда тузуб афв ҳангомасин,
Гуноҳингга чектук карам хомасин.

Тирилсанг иноят қилиб тахту тож,
Муқаррар қилиб кишварингдин хирож,

Мусаллам тутуб афсарингни доғи,
Чиқоли бериб кишварингни доғи¹².

Ва гар бермаса умр муҳлат санга,
Фуруб этса хуршиди давлат санга,

Халафзодинга эҳтиром айлали,
Санга они қойим-мақом айлали.

Яна зоди иффатмаобингни ҳам,
Шабистон аро офтобингни ҳам,

Ҳарими висол ичра хос айлабон,
Никоҳ амриға ихтисос айлабон,

Қилиб шамъи мажлис шабистон аро,
Анис айлали коху айвон аро.

Бу пайванд бирла бўлуб улфате.
Бизинг бирла бўлсун санга нисбате»

Чу шаҳ қилди бу навъ сўзлар адо,
Тарабдин бу худ қилди жонин фидо.

Олиб жонини лутфу эҳсон била,
Қатил айлади оби ҳайвон била.

Уруб эрди ханжар замона анга,
Бу ўлмак худ ўлди баҳона анга.

Скандарки мулкида меҳмон эди,
Чу кеч етти, тортар нима жон эди.

Чу ул шоҳға қилди жонин нисор,
Гадо этти нақди ниҳонин нисор.

Анга бўйла бўлгунча рихлат чоғи,
Келиб эрди аркони давлат доғи.

Шаҳ этти неча кимса таъйинки бот,
Анга соз этиб барча барги мамот¹³.

Тонг отқоч мулукона тартиб ила,
Анга лойиқ оройишу зеб ила,

Сипоҳ ичра шаҳларни огоҳ этиб,
Борин наъши даврида ҳамроҳ этиб,

Не мадфанки, аждоди осудадур
Ки, туфроқ анга анбари судадур.

Улуғ равзаи чарх тоқи анинг,
Яна бир фалакча равоқи анинг.

Йўқ атрофи кўк гунбадининг ҳади,
Вале ҳар бир, андоқки кўк гунбади.

Тошида фалаксой ўлуб миллар,
Ичинда малаксайр қандиллар.

Келиб Маллу аждодининг мадфани,
Борининг оғир ўйқуға маъмани.

Салотинга бўлғон маҳал комгоҳ,
Бу султонга ҳам бўлсун оромгоҳ.

Ҳам андоқки шоҳ этти иншои ҳукм,
Эшитгонлар эттилар ижрои ҳукм.

Ики-уч кун атбои айлаб жазаъ,
Навардида бўлди бисоти фазаъ.

Ҳамул моҳи Кашмиру рашки Тироз
Ки, отин қўюб эрдилар Меҳрноз,

Бор эрди ҳамул сўгдин ғамзада,
Яна ўғли Феруз мотамзада,

Ҳамул сўг рафъиға шоҳи заман,
Мулукона соз айлабон анжуман,

Тўқуз поялиғ тахт уза ўлтуруб,
Тўқуз чархнинг шавкатин синдуруб.

Мулук ўлтуруб жашнида ҳар тараф,
Йироқтин олиб даврини ики саф.

Булар боргоҳ ичра маскан топиб,
Йироқтин халойиқ нишиман топиб.

Талаттуф била шоҳи гардунфирош,
Бериб дўстлардек адувсиға ош.

Чекиб онча неъматки чархи дани,
Хиром этгали тушта кўрмай ани.

Туман хону, ҳар қайси хони сипеҳр,
Бу хонларда ҳар курс — бир курси меҳр.

Қўй онча бўлуб забҳким, сони йўқ,
От ончаки қўй, онча имкони йўқ.

Ҳаловани таъриф этай ранг-ранг,
Пишурмакка шаккар эзиб танг-танг.

Табақ ўрниға сахни хон тутуб,
Табақни эт ўрниға бирён тутуб.

Егулук фузун ҳадди авсофдин,
Демай ҳадди авсофким, лофдин.

Чу бу навъ хон чекти дорон даҳр,
Жаҳон аҳли ул хонидин олди баҳр.

Чу хонлардин ул жашн холи бўлуб,
Шаҳи даҳр фармони ҳоли бўлуб

Ки, аркони давлат хиром айлабон,
Шаҳ аҳкомини эҳтиром айлабон.

Қилиб зеб албоси Ферузни,
Ҳарам аҳли — моҳи дилафрузни,

Келиб қўйдилар бошиға тожи зар,
Либоси зар устига заррин камар.

Яна уч тўқуз давлат аркониға,
Тўну жубба бирла анинг ёниға.

Ики юзга ҳам деклаю тўн бериб,
Яланг тўн аларча яна ўн бериб.

Аларни чу мундоқ севундурдилар,
Шаҳ оллинда тўқуз юкундурдилар.

Юкунгач, тилаб шоҳ Ферузни,
Узотиб каломи дилафрузни,

Деди: «Чора йўқ Тенгри тақдирига,
Азалдан қазо килки таҳририга,

Жаҳон ичра бўлсун гадо, йўқса шоҳ,
Будур барчанинг йўли беиштибоҳ.

Эмас кимса шахлиққа етмак учун,
Эрур шоҳу дарвеш кетмак учун.

Кишига эрур гарчи уммид умр,
Бировга эшиттингму жовид умр?

Жаҳон узра ким бўлдимки, урди тахт
Ким, ул чекмади тахта устига рахт?

Галат айладим, тахт уза рахт эрур
Ки, тахт аҳлига рахт зийнат берур.

Вале тахтага кимки муҳтождур,
Қиёмат элидек ялангочдур.

Ўқуш рахт ила тахт қилғон мақом,
Қилур тахта устида урён мақом.

Агар мен ва гар сен ва гар Амру Зайд¹⁴.
Керакмасдурур рубъи маскунга қайд.

Баҳарҳол чун кетгулукдур киши,
Кетар фикри доим керакдур иши.

Кишига амал хирман ар хўшадур,
Неким мунда экти анга тўшадур.

Эрур ҳар кишига бир иш зоди роҳ,
Вале зод эрур адл бўлғонга шоҳ.

Сениким бу мулк узра шоҳ айладим,
Бу кишварда кишварпаноҳ айладим.

Керак лутфу эҳсон шиор айласанг,
Адолат йўлин ихтиёр айласанг,

Раиятқа сендин етиб шодлиғ,
Мамоликка юз қўйса ободлиғ».

Бу янглиғ чу иршод этиб ваъзу панд,
Ики олам ичра бори судманд.

Анга қилди таълим ўз динини,
Ҳамул аҳли ислом ойинини.

Бу сўзлар ичига ҳулул айлади,
Ер ўптию борин қабул айлади.

Деди: «К-эй шаҳаншоҳи гетиситон,
Адолатда дунёю уқбоситон.

Буким айладинг майл фармонима,
Неким амр қилдинг, бори жонима.

Деган сўзларингга тутуб Ҳақ мени,
Умид улки қилғай муваффақ мени.

Дегандек, илоҳий, бўла олғамен,
Не тил бирла узрунг қўла олғамен.

Отамнинг бўлуб эрди ёши улуқ,
Мен афъолидин бор эдим қайғулуқ,

Димоғига хиффат топиб эрди йўл,
Қулоқ солмас эрди насиҳатқа ул,

Ани бу жиҳатдин хато айлади
Ки, шаҳ буйруғидин ибо айлади.

Бериб панд, сўзлар дедим кўп қатиг,
Чу давлат ёниб эрди, сўз не асиг?

Чу мен бар едим шоҳ инсофидин,
Умидим будур Тенгри алтофидин

Ки, қуллуқда мен дилписанд ўлғамен,
Шаҳ эҳсонидин баҳраманд ўлғамен,

Қаридин агар ишта келди хато,
Йигит қилмағай, кўрди чун кўп ато.»

Шаҳ ул сўзларин чун нигоҳ айлади,
Ато мулкида они шоҳ айлади.

Чу борди куҳан пир ўлуб нотаваон,
Анинг ўрнида тутти ер навжувон.

Аёқчи, манга жоми пирона тут,
Демон хисравона, фақирона тут.

Ҳамул жом бўлсун манга чорарас
Ки, боштин йигитлик қилибмен ҳавас!

Муғанний, ҳазин нағма бунёд қил,
Йигитликнинг айёмини ёд қил

Ки, ул нағмадин тоза ҳуше топай,
Соғиниб йигитликни жўше топай!

Навоий, басе кеч айилдинг, дариг!
Йигитликни барбод қилдинг, дариг!

Йигитликта йўл урди нафси ҳасуд,
Надомат қарилиқта эмди не суд?

XL

*Сабо субҳининг сабоҳати таърифидаким, нафас-нафас андин
ёруғлуқ юзланур ва шабоб гулзорининг назоҳати васфидаким,
лаҳза-лаҳза андин очуғлуқ даст берур ва ул айёмда қуёшдек саждадин
юзни ёрутмоқ тарғиби ва бу фаслда бинафшадек тоатқа қад нигун
қилмоқ таҳриси*

На фархунда ахтардурур ул киши
Ки, тоат йигитликта бўлғай иши.

Ўюн вақтида тарк қилғай ўюн,
Неким Тенгри амр этти – сўнғай бўюн.

Ризо касбини бартараф қилмағай,
Залолатда умрин талаф қилмағай.

Ангаким ўзи охирандеш эмас,
Бу лавҳу ҳаво неча кун беш эмас.

Хушо улки, билгай они муғтанам,
Нари қўймағай Ҳақ йўлидин қадам.

Не неъматки рўзи қилибдур Худо,
Ҳамул шукри неъматни қилгай адо.

Вале кимки бўлгай басират фани,
Не мумкин адо айлай олмоқ ани.

Ниамким санга Ҳақ насиб айламиш,
Агарчи ани беҳисиб айламиш,

Эшит гар тиларсен анинг розини,
Ки, айтай кўпидин санга озини.

Адамдин санга берди аввал вужуд,
Набудунгни қилди карам бирла буд.

Туфулият айёмидин то шабоб,
Вужудунгга еткурмади печу тоб.

Не мушқил ишингда қилиб ёрлиғ,
Балолардин этти ниғаҳдорлиғ.

Жамолингни жаннатмисол айлади,
Бўюнг тўбийосо ниҳол айлади.

Чу афсунгар этти кўзунг жодусин,
Анга солди ошубу ноз уйқусин.

Солиб сунбули зулфунгга тоблар,
Кўнгул бўйниға қилди қуллоблар.

Тузотти чу кирпичларингдин синон,
Синонварлар илгидин олдинг инон.

Қошинг ёйин этгач аён ҳар тараф,
Бағир доғин ўтруда қилди ҳадаф.

Чу берди ики лаълингга нўшханд,
Уётдин эзилди аро ерда қанд.

Тишинг жоласин қилди дурри хушоб,
Садаф бўлди ул дурға ёқути ноб.

Занаҳдонингга еткуруб рангу бў,
Ул олмага жон чашмаси берди сув.

Зақан устида ошкор этти хол,
Ҳамул чоҳнинг нуктасидин мисол.

Жамолингни товуси зеб айлади,
Карашмангни обид фириб айлади.

Сукунунгда зеболиқ этти аён,
Хиромингда раънолиқ этти баён.

Бошингдин аёғинггача хўблуқ,
Оёғдин бошинггача маҳбублуқ.

Булардин ўгун берди ақлу ҳавос,
Сени қилди ҳар қайсиға раҳшунос.

Ниам зоҳир айлаб само то ба арз,
Санга қилди бир неча қуллуғни фарз.

Анинг зимнида доғи юз минг хавос,
Кўп уммид қурбиға бўлмоққа хос.

Санга барча амри фаромуш ўлуб,
Тилинг шукрида гунгу хомуш ўлуб.

Не шокир тилинг мунча эҳсонига,
Не машғул ўзунг амру фармониға.

Тутуб ер димоғингда деви гурур,
Малоик қочиб суҳбатингдин зарур.

Не оғзингға жорий ўлуб жуз газоф,
Не кўнглунгга торий бўлуб жуз хилоф.

Йигитлики айёми тоатдурур,
Санга бу сифат жаҳлу ғафлатдурур.

Қилиб «ҳай» дегунча бу водини тай,
Чу қўйсанг қарилик тариқиға пай,

Худ ўлмас тараб ели ул дам вазон,
Етар умр боғиға фасли хазон.

Бўлур юз нечукким хазон яфроғи,
Сариғлиққа лекин юз урғон чоғи.

Чинор илгидек титрар эл панжаси,
Вале бўлса ул барг ел ранжаси.

Агарчи илик титрар ул баргваш,
Томурлар қурур, ўйлаким обкаш.

Етиб тийра кўзларга заъфи, қавий
Бўлур уйлари кунжида мунзавий.

Кўкс узра қилғон киби майл бош,
Кўз узра тушар кирпик ўрниға қош.

Бўлур жисм уза айру-айру бўғун,
Бир ипдекки бўлғай паё-пай тугун.

Келиб риштаға ул тугунлар фириҳ,
Солиб ишга ҳар бир тугун юз гириҳ.

Жабинға тушар бир-бир устига чин,
Ҳамоноки «бе» син ёшурур жабин.

Қилур чин кўпи юзни бадранг жинс,
Фатилакаш, андоққи, худранг жинс.

Не худранг, бал жинси коҳи дегил,
Топиб тору пуди табоҳи дегил.

Бу жинс ўлмағай айбнинг пардаси
Ки, ул худ эрур айбпарвардаси.

Қилур таъи борид нафасни совуқ,
Бурудатда баҳман елига ёвуқ.

Нафас бардиким ёғдуруб қорлар,
Бўлуб оқ маҳосин анга торлар.

Агар қўпса қад мили чавгон киби,
Таҳаррукда бош гўйи ғалтон киби.

Йўқ эрса юрмак не имкон яна,
Асо шаклидин қулда чавгон яна.

Таҳаррукдин ул бош эса гармпўй,
Не тонг ики чавгондурур, фард — гўй.

Йўқ, ўлтурса девор бўлмай амон,
Ёпушмай учоси нечукким самон.

Ва лекин учодин ўтуб тизлари,
Йўқ имкон очуқ узвни кизлари.

Ва гар ётса мундоқ малолат туни,
Анга бош кўтармак қиёмат куни.

Биров бўлса бу навъ ранжозмой,
Анга солим ўлғайму тадбиру рой.

Ҳар ишга шуруъ этмаги бемаза,
Ибодат анга ортуғ айлаб база.

Тавоно экан чоғда айлаб гуноҳ,
Не суд айлаган вақт умрин табоҳ.

Йигитлик эрур қуллуқ этмак чоғи,
Қарилик эрур чунки кетмак чоғи.

Хушо улки, умрин табоҳ этмади,
Қилур ишларин қилмайин кетмади.

*Ул гофил йигит ҳикоятиким, воқиф нир насиҳати қадрин билмади,
иш вақтидин ўтгандин сўнгра пушаймонлиғи суд қилмади*

Эшиттимки, бир турфа барно эди,
Юзи дилкашу қадди раъно эди.

Нечукким эрур муқтазои шабоб,
Иши бор эди лаҳв сори шитоб.

Эмас эрди бир лаҳза беруду май,
Агар навбаҳору ва гар фасли дай.

Бор эди жаворинда аҳли диле,
Тариқатнинг одобиди комиле.

Келиб эрди қўшнилиғидин батанг
Ки, бор эрди ғавғо анга бедаранг.

Насиҳат қилур эрди кўп дилпазир,
Вале бўлмас эрди анга жойгир.

Неча панд ила топса эрди хитоб,
Берур эрди носихқа мундоқ жавоб

Ки: «Бордур йигитлик фароғат чоғи,
Қарилиқ эрур зуҳду тоат чоғи.

Шабоб андаким узр қўлғусидур,
Вараъ айламак вақти бўлғусидур».

Бу сўз бирла кўнглин қилур эрди хуш,
Бу хушлуқ била бор эди журъакаш.

Шабоб ўттию қуввати қолмади,
Деди: «тоат айлай», қила олмади.

Ҳам ўлмиш эди фисқ одат анга,
Басе саъб эрди ибодат анга.

Ва гар қилса ҳам завқ топмас эди,
Даме лаҳвдин дийда ёпмас эди.

Чу кўрдик, умр ўлди яксар табоҳ,
Яна етти сарвақтига пири роҳ.

Кўрар турфа барнони мабҳуту масх
Ки, қилмиш эди зуҳд азмини фасх.

Келиб назъ вақти анинг бошига,
Суқун тутти раҳм айлабон қошига.

Неким қилғонидин пушаймон кўруб,
Замирини бенури имон кўруб.

Деди: «Панд бердим, вале қилмадинг,
Бу кун олинга келмагин билмадинг».

Деди: «Тажрибам йўқ эди, эй рафиқ,
Су узмакни ўрганмай ўлдум ғариқ.

Қарилиғда гар билсам эрди бу ҳол,
Йигитлик чоғи қилмас эрдим вабол».

Дедиким: «Отангга неча умр эди?»
Ҳисоб айлабон — «Юз ўн ики», — деди.

Деди: «Ул ҳам ўлмиш эди нотаваон?»
Эшитгучи тасдиқ қилди равон.

Кулуб деди соҳибдил: «Эй булҳавас,
Эмасму эди тажрибанг мунча бас?»

Ангаким етар Тенгридин мавҳиба,
Керак ўзгалар ҳолидин тажриба.

ҲИКМАТ

*Искандарнинг Арастудин саволи ул бобдаким, йигитликта табъ
невчун ибодатдин мутанаффирдурур ва қариликқа димоғ тааққулдин
қосир ва ҳакимнинг пирона рой била шоҳи жувонбахтқа йўл кўргузгани*

Яна сурди бу нукта шоҳи жаҳон
Ки: «Эй нуктадони рамузи ниҳон,

Йигитликта иш касби осондурур,
Недин табъи андин ҳаросондурур?

Нединдур анга коми лаҳву тараб,
Вараъдин нега зоҳир айлар тааб?

Йигитликнинг ўтган замон навбати,
Ҳар ишта недин кам бўлур лаззати?

Тарабнок невичун бўлур навжувон
Қариға бўлур не тараб, не тавон?»

Деди донишомузи ҳикматхисол
Ки: «Эй борча даъбу хисолинг камол,

Туфулийят айёми йўқтур шуур,
Эрур табъ рою хираддин нуфур.

Ул айём эрур лаҳвға муқтази,
Хатоға, доғи саҳвға муқтази.

Нединким хирадқа чу йўқ дастрас,
Эрур нафс даъби ҳавоу ҳавас.

Туфулийят ўтгачки бўлди шабоб,
Хирад нури солди димоғ ичра тоб.

Кишининг бу вақт икидур ҳолати,
Эрур ақли ё нафсининг қуввати.

Агар ақлиға қувват ўлди фузун,
Бўлур яхши ишлар сори раҳнамун.

Вале олам аҳлида бу оздур,
Улусдин агар бўлса мумтоздур.

Ва гар нафси ақлидин ўлса қави,
Заруратки, бўлғай анинг пайрави.

Не амр этса лаҳву ҳаво соридур
Ким, ул нафс майли хато соридур.

Чу кўпрак халойиққа будур тариқ,
Бўлурлар хатокор кўпрак фариқ.

Чу элга берур парвариш рўзгор,
Керак мундоқ-ўқ бўлса омузгор.

Ангаким, қилур руҳи қулси мадад,
Солур кўнглига нур шамъи хирад.

Кишиким бу суратқа қодирдурур,
Басе оздур, бўлса нодирдурур.

Ададда чу кўпракдур аввалғи хайл,
Ҳамул сори кўпракдурур элга майл.

Буларға тааммул чу айлар кўнгул,
Берур чунки аксар топар ҳукми кул.

Йигит чунки қўйди куҳулатқа юз,
Иши қўйди барча суҳулатқа юз.

Бурудатдин абдон тўла бошлади,
Ҳарорат ўти паст ўла бошлади.

Булар табъиға май бўлуб дастгир,
Бўлуб бода бирла ҳароратпазир.

Чу май шуғли сори бўлуб муртакиб,
Ул ашғол ўлуб мужиби кўп лаиб.

Чу шайхухат ўлди табиатқа жуфт,
Қавий вазъиға заъф солди нухуфт.

Ғаризий ҳарорат ўти бўлди паст,
Рутубатқа бўлди ул ўт зердаст.

Қаю ўтки, сув қилса турён анга,
Ўзунг деки, ўчмай не имкон анга.

Ҳарорат кам ўлғоч, бўлуб меъда суст,
Ғизо топмади чунки ҳазми дуруст.

Агар қилса таълил қувват кетиб,
Кўпидин табиатқа иллат етиб'.

Табиатки андин қавийдур димоғ,
Ҳароратдин анда ёрутур чироғ.

Ул ўт ўтгач-ўқ ўчти бу шамъ ҳам
Тааққул анга бўлмади жамъ ҳам.

Димоғ ичра хабт ўлди беҳадду ад,
Футур ўлди ойини рою хирал.

Киши бўлса бу васф ила муттасиф,
Ажаб йўқ агар бўлса масху ҳазиф.

Ва лекин ҳамул хайли қудсийсифот
Ки, бўлмасун ул хайлсиз коинот,

Чу хилқатлари келди ҳикматсиришт,
Саодат аларға келиб сарнавишт.

Ки, ул қавм эрур ё наби, ё вали,
Ва ё ҳикмат аҳли аро аъқали

Ки, нафсоният қилмайин ишта фош,
Қилурлар нечукким, керактур маош.

Бадан ичра топиб риёзат субут,
Кўнгулға берурлар сафо бирла қут.

Неча бўлсалар умр бирла асан,
Топарлар камол ичра важҳи ҳасан.

Неча кимсага умр имкон эрур,
Алар ақли хуршиди рахшон эрур.

Яшагон сойи дониш ичра бойиб,
Катондек неча эскириб кўркониб»

Скандарга чун етти бу фоида,
Савол этмади нуктаи зоида.

XLIII

*Искандарнинг, кўнгул зулфи жодудин холи ҳиндуға майл этгандек,
Кашмирдин Ҳиндустонға азимат қилғони ва рои ҳинд жамоати
аҳли яқин ва гуруҳи ҳикматойинни шафеъ қилиб, алар подшоҳдин
қули ёзуғин тилагондек, дархост қилиб, қабул тушғони ва Рой
Искандари соҳибройни Ҳинд сори бошлаб, бешаи Нигорда қишлоқ
кўргузғони ва ул бешанинг тўрт ҳадди васфиким, баён ўзига ҳадди
таъриф билмас, балки рубғи маскунда андоқ ер топилмас*

Гузорандаи донои ҳиндинажод,
Бу тарихни мундоқ айлар савод

Ки, қилғоч Скандар бу тадбирни
Ки, Ферузға берди Кашмирни.

Чу бошин сазовори тож айлади,
Анга ҳам муайян хирож айлади.

Муқаррар бу навъ айттиким: «Ики ой
Бўл ўз кишваринг узра равнақфизой.

Бу миод ила жамъ айлаб сипоҳ,
Тегишча бориға бериб харжи роҳ.

Яна қилма ҳеч иш сори илтифот,
Етиш бизга Ҳиндустон сори бот».

Бу сўзлардин они қилиб сарфароз,
Яна синглиниким, эди Меҳрноз.

Тўқуз парда кейнида пинҳон қилиб,
Ҳаримида шамъи шабистон қилиб.

Аён айлабон Ҳинд азмини жазм,
Равон қилди Ҳиндустон сори азм.

Черикка иш ошуб бўлди яна,
Замона лагадкўб бўлди яна.

Черик ёпибон арсаи хокни,
Анинг гарди андоқки афлокни.

Борур эрди ул сори айлаб шитоб,
Уруб йўлни манзил-баманзил таноб.

Қаю ноҳиятқаки манзил қилиб,
Ўтар эрди фатҳини ҳосил қилиб.

Агар чархваш ҳисну олий жибол,
Сипоҳ айлар эрди ани поймол.

Ёмонлардин офоқни пок этиб,
Вале яхшиларни тарабнок этиб.

Қилиб саркаш эл шавкатин ерга паст,
Забардастларни қилиб зердаст.

Этиб даштни адлидин бўстон,
Анга тегруким мулки Ҳиндустон.

Хабар чунки фаҳм айлади Ройи Ҳинд
Ки, шоҳ ўлғуси кишвароройи Ҳинд.

Худ андинки, Кашмирға азм этиб,
Не янглиғ ани фатҳ этиб, чун етиб.

Фусун риштасин сарбасар узганин,
Тилисмотнинг фатҳи кўргузганин.

Нелар қилғонин аҳли Кашмир ила,
Агар зўр ила, йўқса тадбир ила.

Эшитмиш эди борчасин як-баяк
Ки, кўнгли аро йўқ эди ҳеч шак.

Билиб эрдиким айлай олмас хилоф,
Не мумкин худ этмак хаёли масоф.

Мураттаб қилиб пешкаш асру кўб,
Скандар жанобйға тортарға жўб.

Матоъ анда ҳар неки ашё келиб,
Тўқуз-тўқуз андин муҳайё келиб.

Боридин бурун зинда пили дамон
Ки, титраб алардин замини замон.

Аларнинг келиб сони тўқуз-тўқуз,
Яна бир ривоятда ўтуз тўқуз.

Келиб тоғдек ҳар бирининг тани,
Чу зўр айлабон тоғ йиқмоқ фани.

Вале тоғким, бўлса якпора тош,
Намойишда хокистари хора тош.

Бир учида бир чархваш тош анга
Ки, андин намудор ўлуб бош анга.

Ажаб тоғ ўлуб жунг янглиғ равон,
Ики жонибида ики бодбон.

Қаю жунг кўктин нишон кўргузуб
Ки, хартумидин қаҳкашон кўргузуб.

Не хартумким, гурза мори дамон,
Салобатда аждар ҳамон, ул ҳамон¹.

Чу жисмиға ҳар лаҳза ул айланиб,
Дегил тоғ аро аждаҳо чирманиб.

Узуб, чирмоғоч солхўрда чинор,
Йиқиб, туртгач сидраосо минор.

Чиқиб хартум атрофидин ики тиш,
Алардин фалак хайлига сарзаниш.

Ажал нахлига ҳар бири соқ ўлуб,
Сапидорнинг соқидек оқ ўлуб.

Сифоти «бало»га келиб муттасиф,
«Бало» ичра сабт айлаган лом-алиф¹.

Улуғ жусса бирла фалакдин мисол,
Бўлуб ул фалак узра чангак ҳилол.

Бу янглиғки шарҳ ўлди тобу тавон,
Солиб ҳар бири узра баргуствон.

Ети ранг дебойи заркордин,
Мукаллал қилиб дурри шахвордин.

Яна ҳар бири узра бир турфа тахт,
Ичинда тўқуз ҳиндуйи некбахт¹.

Қабул ичра ҳар турфа ҳоле келиб,
Назар мардумидин мисоле келиб.

Бори зангийи холдек мушкранг,
Бори ҳиндуйи зулфдек шўху шанг.

Борининг либоси сориг ё қизил,
Баҳору хазон айлабон муттасил.

Ҳамул пил чунким хиром айлабон,
Булар анга уйқу ҳаром айлабон.

Яна пилча хинги тозийнажод,
Демай девзоду, дейин девбод.

Назарга келиб ҳар тўқуз ўзга ранг,
Ки, ул лутф ила келмайин кўзга ранг.

Намудор аро ҳар бири бир пари,
Вале девмонанд ўлуб пайкари.

Югурмакта ҳар бир сабодин ўтуб,
Сабо йўқки, раҳши самодин ўтуб.

Хиром айлагач, нарм рафтор ҳам,
Юруш барчаға тезу ҳамвор ҳам.

Ҳар аблақки, рафтор аро гом олиб,
Замон аблақи кўз етарча қолиб.

Ҳар ашҳабки, кўкка боқиб кишнабон,
Қуёш ашҳаби тобидек ишнабон.

Кежим ҳар тўқузға яна ўзга ранг,
Жаложиллари барча заррина ранг.

Миниб устига ҳиндуйи найзавар,
Зарогин қабо, балки заррин камар.

Бўлуб чунки якрониға жилвадеҳ,
Синони била ердин олиб зиреҳ.

Зухалранг ўлуб, лек Баҳромкин,
Замири аро барча ҳангом кин⁴.

Қулоқларида ҳалқаи бандалиқ,
Тоғиб ўзча олтунға арзандалиқ.

Яна бу адад бирла харвор рахт,
Тангиб танглар чархкирдор рахт.

Назокатда ҳар ҳуллаи бемисол,
Бўла олмайин пардапўши хаёл.

Бўла олмайин кийса мастур тан,
Намудор ўлуб ўн қотидин бадан.

Яна бу адад бирла олтун зуруф,
Қуёшдек фурузон, вале бекусуф.

Суроҳию тунгу қадаҳ бирла жом,
Сафоу намоийишда хуршидфом.

Яна онча тўтийи шаккаршикан,
Не шаккаршикан, балки ширин сухан.

Зумуррад тану лаъл минқор ҳам.
Ҳамул лаъл сўз вақти дурбор ҳам.

Яна онча товуси зебо жамол,
Латофатда товуси жаннатмисол,

Санамдек қилиб ҳуш қасдида куч,
Боши узра йўқ тожким, титрагуч.

Яна сандалу уд харворлар,
Ҳамул мушку кофур анборлар.

Бу янглиғ муҳайё қилиб пешкаш
Ки, қилғай тамошосидин руҳ ғаш.

Акобирки — мулк ичра мавжуд эди
Ким, ул хайл мулк ичра мақсуд эди.

Бори ҳикматойину донишпужух,
Филотунманиш, бал Арастушукух.

Яна бир гуруҳ аҳли зуҳду салоҳ,
Сафода қуёшдекки чиққай сабоҳ.

Масиҳи сухансанж янглиғ бори,
Фариди шакарганж янглиғ бори.

Булар оллида эътизор айлабон,
Басе ажзлар ошкор айлабон

Ки: «Мен бир камин бандамен шоҳға,
Бошим мойил ул хоки даргоҳға,

Хаёлимға ҳаргиз хилоф ўтмамиш,
Анинг бирла кину масоф ўтмамиш.

Не ҳад бирла худ қилғамен бу хаёл
Ки, қилсам ҳам ўлғай хаёли маҳол.

Бировким узин тутса ҳинду анга,
Не янглиғ чиқор рўй-барў анга.

Буким амри етганда азм этмадим,
Анга ғояти ажздин етмадим.

Мисолин русулидин олдим қўпуб,
Бошим устига қўидум они ўпуб.

Қўп эрди манга хизмати мултамас,
Борурға вале топмадим дастрас.

Неким ҳукми эрди ибo қилмадим,
Бўюн тўлғабон можарo қилмадим.

Мисолини жон бирла қилдим қабул,
Десун билганин, Тенгри ҳаққи, расул.

Вале асру мажруҳу ранжур эдим,
Дедим узр, невчунки маъзур эдим.

Агар шоҳ узрум қабул айласа,
Бузуғ кишваримға нузул айласа,

Мени лутф ила айлабон сарбаланд,
Халойиқ аро айласа аржуманд.

Бошим қўкка етгай ул алтофдин,
Намудору ойини аътофдин.

Кули бўлғамен танда жон борича,
Бадан ичра жондин нишон борича.

Ва гар Тенгри кўргузмасун, қилса қаҳр,
Майи рифқ жоми аро қуйса заҳр.

Манга зоҳир этса гунаҳкорлиқ,
Не тонг қилса ҳинду сияҳкорлиқ.

Қабул айламасга доғи қайда ҳад
Ки, ҳиндустонийда бўлмас хирад.

Мени шаҳ сўзи бирла мужрим билинг,
Вале сиз жамоат шафоат қилинг.

Шак эрмаски чун маҳзи алтофдур,
Ариғ хотири кўзгудек софдур.

Қачон турсангиз сиз шафоат қилиб,
Гуноҳимдин ўтгай иноят қилиб».

Бу сўз бирла ҳиндуи ширинзабон,
Не ҳиндуки, ҳинд аҳлиға марзбон.

Йиборди ҳамул хайли чолокни,
Тенгиз оллиға неча хошокни.

Ҳамул пешкашлар била ул гуруҳ,
Топиб ҳар қадам йўлда фарру шукуҳ.

Борурлар эди ўрду ўтрисиға
Ки, еттилар Искандар ўрдусиға.

Бурун бориб аркони давлат сори,
Яна юз қўюб аҳли ҳикмат сори.

Алар доғи зоҳир қилиб эҳтиром,
Булар доғи айлаб адойи паём.

Паёмин аларнинг чу маълум этиб,
Бориб шоҳ табъиға мафҳум этиб.

Скандар чиқиб тахт уза шодмон,
Топиб Ройи ҳинди ғазабдин амон.

Ҳамул эл келурдин топиб шодлиқ,
Ғаму ғусса бандидин озодлиқ

Ки, бу хайл эди оллида кўп азиз,
Кўрунмас эди Ҳинд моли пашиз⁴.

Аларни тилаб лутфу икром ила,
Суруб нукта шоҳона ором ила,

Салоҳ аҳли етгач, тушуб тахтидин,
Бу тавфиқ топиб бийик бахтидин.

Кўрушган маҳалда қилиб ўзни паст,
Кўруб ўзни дин аҳлига зердаст.

Қилиб ҳикмат аҳлига ҳам майл бот,
Этиб ҳар бирисига кўп илтифот.

Ҳақ аҳли қошида шаҳи некбахт,
Жулус этгали қилмайин майли тахт.

Такаллуфсиз айлаб ер узра мақом,
Аларни доғи кўп қилиб эҳтиром.

Тамомига шойиста ер кўргузуб,
Нечукким эрур лойиқ ўлтурғузуб.

Тилин узр сори қилиб нуктасанж
Ки, бушқунча худ етмади йўлда ранж.

Бурун шаҳға барча дуо қилдилар,
Яна Рой сўзин адо қилдилар.

Қилиб шоҳ изҳори шармандалиқ,
Машойихқа айлаб сарафкандалиқ.

Деди: «Ҳар не сиз этсангиз илтимос,
Эрур фарз тутмоқ анфас бизга пос.

Сизинг шаҳға гарчи гунаҳ оз эрур,
Сунуфи иноятқа мумтоз эрур.

Агар журму исёни кўп бўлса ҳам,
Кўруб ажзини айлар эрдим карам.

Хусусан сизингдек кироманд эл,
Хирадпарвару покпайванд эл,

Келиб бўлғасиз қилғониға шафеъ,
Не қилғай бажуз афв ройи рафеъ?

Гуноҳи худ оз эрди, кўб бўлса ҳам,
Сиёсат тариқиға жўб бўлса ҳам,

Билиб кечтим ул барчанинг бошидин,
Илик торттим кину подошидин.

Ўзига иноятни жазм айласун,
Кўпуб борғаҳ сори азм айласун.

Ишига чекай мулк бирла тироз,
Бошин тож ила айлайин сарфароз.

Сарири юзин кишваророй этай,
Ливоси тирозин фалаксой этай.

Яна чунки сиз хайли фаррухжамол,
Ки, бўлдум сизинг бирла фархундафол,

Қадам ранжа айлаб буён еттингиз,
Мени хушдилу баҳраманд эттингиз.

Сизинг ранжингиз узрини қўлғамен
Ки, андин ўзим мубтаҳиж бўлғамен.

Не кишварға бир шоҳ кирган замон,
Қадимий эрур расми моли амон.

Ани қилмасунлар бу элдин талаб
Ки, эл топмағай бермагидин тааб.

Яна Рой хизматға чун етгуси,
Бу кишвар хирожин қабул этгуси.

Халойиқ бошидан олиб эҳтиёж,
Маоф айладук ики йиллиқ хирож».

Бу янглиғ карамлар чу кўргузди шоҳ,
Ул эл бўлдилар лутфидин хокироҳ.

Ул ахлоқи беҳадду ғоят кўруб,
Яна бахшиши бениҳоят кўруб,

Анинг шукрин аитурға лол ўлдилар,
Дуо дерда ошуфтаҳол ўлдилар.

Чу бир йўли юзланди муфрит сурур,
Яқин эрди жон тандин ўлғай нуфур.

Не навъ ўлса ўзларни забт айлабон,
Дуо сори ойини рабт айлабон,

Дедиларки: «То дойир ўлғай сипеҳр,
Сипеҳр узра то айлағай сайр меҳр,

Сипеҳр узра бўлсун санга тахтгоҳ,
Куёш гирдболиштидин такагоҳ.

Фалак бўлмасун сендек огоҳсиз,
Жаҳон бўлмасун сен киби шоҳсиз.

Мусаххар бўлуб барча олам санга,
Ети кишвар ўлсун мусаллам санга.

Юзунг айласун бахт меҳри само,
Замирингни миръоти гетинамо.

Жанобингга келганда беҳол эдук,
Сўз айтурда қўркунчдин лол эдук.

Сени ўзга шаҳлардек эттук гумон,
Дедук ўзга шаҳлар ҳамон, сен ҳамон.

Не билдукки, бўлса алар тийра хок,
Сени Тенгри, халқ айламиш нури пок.

Сени шоҳлар ичра қилмиш Илоҳ,
Анингдекки, сойир улус ичра шоҳ.

Кўруб сенда бу навъ хулқи карим,
Кўнул ичра не ваҳм қолди, не бим.

Бировдекки, гулни ўт этган гумон,
Исидин тирилғай етишган замон.

Чу топтуқ жанобингга мансублуқ,
Фузун бўлди ҳайратқа мағлублуқ.

Қилилғоч ишингда тафаккур фузун,
Таҳайюрға бўлди таҳайюр фузун.

Кўрулди сифотингки мастур эмас
Ким, ул навъ инсонға мақдур эмас.

Вужудунг Ҳақ этмиш малойиксифот
Ки, сенсиз даме бўлмасун коинот.

Сени буйла билса эди Ройи ҳинд,
Келиб қилмағай эрди парвойи ҳинд.

Ижозат агар бўлса келтурмаки,
Юзин остонингга еткурмаки.

Бориб афву лутфунг баён айлали,
Ҳазин хотирин шодмон айлали.

Ани тортали қуллуғунгга ёвуқ,
Кўзин хоки пойингдин этсун ёруқ».

Деди шаҳки: «Сизга неким бўлса ком,
Манга ком эрур, андин ўзга ҳаром».

Дуо қилдилар ул жамоат қўпуб,
Яна йўлга юз урдилар ер ўпуб.

Етиб Ройи ҳинд оллиға шодмон,
Ани ҳам қилиб шод, етган замон.

Бериб борча ҳолатдин огоҳлиқ,
Тилаб азм қилмоққа ҳамроҳлиқ.

Ўзига топиб Рой мундоқ нажот,
Дегайсенки, ўлганга етти ҳаёт.

Ҳамул хайлни солибон илгари,
Равон бўлди шоҳ остони сари,

Яна тухфалар бурноғидин шигарф,
Ки, васфиға қилмай вафо савту ҳарф.

Ўзига ҳамул элни ҳоди қилиб,
Ҳидоят била қатъи води қилиб.

Алар доғи раҳбарлиғ айлаб анга,
Бори йўл суханварлиғ айлаб анга.

Шаҳи комрон васфини соз этиб,
Бу қилмай тамом, ул бир оғоз этиб.

Добон файзу нафъини хуршидвор,
Ани зарадек айлаб уммидвор.

Добон буйла сўзларни ҳамроҳиға,
Қадам қўйдилар шоҳ даргоҳиға.

Равон бердилар шаҳға огоҳлиғ,
Ки, Рой этмиш ул элга ҳамроҳлиғ.

Яна ҳукми олийға бўлди судур
Ки: «Берсун билик аҳли мажлисқа нур».

Алар Ҳинд Ройин олиб кирдилар
Ки, бу ҳукмға мунтазир эрдилар.

Кафан эғнидау қилич бўйнида,
Яна мавт пирояси қўйнида.

Ани кўргач-ўқ айлади манъ шоҳ
Ки, ул қилмамиш эрди онча гуноҳ.

Ки, келгай бу янглиғ мазаллат била,
Бу баским, келур аҳли миллат била.

Нечукким, мурувват анга эрди фан,
Деди, олдилар тиг бирла кафан.

Кетурдилар айлаб баса эҳтиром,
Анга тегруким шоҳи олий мақом.

Шаҳ эъзоз ила аржуманд айлади,
Қучушмоқ била сарбаланд айлади.

Қилиб шоҳнинг пойбўсиға майл,
Нечукким, тушар тоғ аёғиға сайл,

Юқорроқ чекиб шоҳ икром ила,
Қучуб шоҳни Рой ҳам ком ила.

Ёниб чун қучардин бўлуб кўнгли хуш,
Кетурганларни айлабон пешкаш.

Шаҳ айлаб қабул, анга ер кўргузуб,
Мулукона қонуну ойин тузуб.

Неким ваҳм эди кўнглидин қилди рафъ,
Замиридин андешани қилди дафъ.

Яна ул сурук зумраи динни ҳам,
Доғи зумраи ҳикматойинни ҳам,

Бурунғидек айлаб риоят баса,
Ниёз узра қилди иноят баса.

Такаллум қилиб шаҳ баса, жоннавоз,
Демай жоннавоз, айт меҳмоннавоз.

Бори Ҳинд элин ўйла сайд айлади
Ки, тори вафо бирла қайд айлади.

Мулойим чиқиб базм ҳаддин фузун,
Тасалсул бўлуб нукталарга узун.

Шаҳ алтофини чун кўруб беқиёс,
Қўпуб Ройи ҳинд айлади илтимос,

Ки: «Айлаб карам шоҳи гардуннаҳиб,
Бу кишварга рухсоридин берса зеб.

Таваққуф қилиб мунда бир неча ой,
Қилиб Ҳинд туфроғини чархсой.

Бу кишвардаким кўп ғаройибдурур,
Демай, кўпки, кони ажойибдурур.

Ажаб бешау булғажаб ваҳшу тайр,
Фароғат била неча кун қилса сайр.

Етибдур яқин ғолибо қиш доғи,
Бу қиш ичра йўқ қилғудек иш доғи.

Бажуз бодау руду айшу нишот,
Фароғат била айламак инбисот.

Хусусанки Ҳиндустоннинг қиши,
Қилур халқ таъбиға наврўз иши.

Булут узра ёмғур, шажар узра вард,
Не совуғ, не иссиғ, не болчиғ, не гард.

Хамалға қуёш чунки бергай шараф,
Юруш азми гар бор эса ҳар тараф.

Сипаҳ тортмоқ вақти ҳам улдурур,
Киши ҳар иш айлай деса йўлдурур».

Келиб шоҳ кўнглига бу нукта хуш,
Анингдекки, сув кўрса соҳиб аташ.

Қабул айлабон, бўлди хушҳол кўп,
Ҳамул элга юзланди иқбол кўп.

Деди: «Қай сари бўлсангиз раҳнамой,
Бўлоли бу қиш анда маҳмилкушой».

Дедиларки: «Деҳли эрур пойтахт,
Муносибдурур тортмоқ анда рахт».

Деди шаҳки: «Шаҳр ичра сиғмас сипоҳ,
Керак бешада элга оромгоҳ.

Ва гар сиғса доғи эмас дилписанд
Ки, етгай раоёға элдин газанд.

Равон бўлса биздин биров илгари
Ки, ер кўрса ул шахрдин ташқари.

Йироқроққина бўлса ҳам бок эмас
Ки, эл шахрсиз асру ғамнок эмас».

Яна илтимос айлабон деди Рой
Ки: «Хукм айласа шоҳи кишваркушой,

Бу қул борса бу иш саранжомига,
Кўрарга маҳал шоҳ оромига.

Йўқ эрса кўнгул ҳеч топмас қарор,
Манга юзланур дам-бадам изтирор».

Бу сўздин анга шоҳи фархундафар,
Иноят қилиб тахту тожу камар.

Басе тезрав рахши хорошикан,
Бори каркзўру бори пилтан.

Мурассаъ эгар бирла тазйин топиб,
Яна ғошия гавҳаройин топиб.

Узотиб ани Ҳинд сори нухуст,
Ўзи доғи азм этти ул ён дуруст.

Етишти чу ўз кишвари ичра Рой,
Бўлуб кишвар аҳлиға ишратфизой.

Билиб элки душмандин ўлмиш амон,
Қилиб шод кўнглини яхши-ямон.

Шаҳ этган карамларни бори билиб,
Бўлуб шоду беҳад дуолар қилиб.

Яна Рой чун хушдил айлаб элин,
Скандар яроғиға боғлаб белин.

Ҳамул бешаким дер эдилар Нигор⁶,
Ичида анинг бениҳоят шикор.

Не беша, Эрам боғининг ғайрати,
Хирад нутқини лол этиб ҳайрати.

Келиб бешадин атри анбар насим,
Қилиб тийра туфроғни абҳаршамим.

Муқорин келиб сандалу обнус,
Шабаҳ бирла ул навъким сандарус.

Насимеки сандал саридин етиб,
Димоғ уйини сандалолуд этиб.

Ҳамул ис тутуб бешау тоғни,
Қилиб сандалисуда туфроғни.

Йилон сандалосо шажар соқиға,
Сочидек бути сиймбар соқиға’.

Қаранфул қилиб майл сунбул сори,
Анингдекки, сунбул қаранфул сори.

Шажар ҳар бири еткуруб кўкка бош,
Бўлуб барглар ичра пинҳон қуёш.

Қуёш барг аро ул сифат мунзави
Ки, туфроққа соя аро партави.

Чинор андаким панжа айлаб хизоб,
Бўлуб, ўйлаким панжаи офтоб.

Фалакким етиб жавзи бўё анга,
Бош айланмоғи солди гўё анга.

Шажарким бўлуб жавзи бўё ери,
Келиб шоҳиға дорчиний тири.

Чу зайтун бўлуб чарх ила муттасил,
Бўлуб чарх зайтуни андин хижил.

Қаю нахлким, шоҳи кўктин ошиб,
Анга ток шоҳи чиқиб чирмошиб.

Узум хўшаси бирла аҳли расад,
Сипеҳр узра Парвин кўруб беадад.

Ҳамул тоққим, бўлди шоҳ узра банд,
Солиб Сидра шоҳиға печон каманд.

Анга ёрмониб хўшадузди хаёл,
Сипеҳр узра чиқмоғни кўрмай маҳол.

Хазон ичра чун барги асфар сочиб,
Фалак ҳар сори юз минг ахтар сочиб.

Бу ашжор учида ҳар жинс тайр,
Бўлуб тойир ўлғонда афлоксайр.

Дема тайр чарх узра сойир бўлуб
Ки, ҳар тайр бир Насри Тойир бўлуб.

Сурук турфа тўтии дилкашнаво
Ки, ҳар ён тутуб беша ичра ҳаво.

Қўнуб қай шажар узра ахзар қилиб,
Не ахзарки, Хизри пайамбар қилиб.

Бўлуб баргсиз нахл ноҷу киби,
Не ноҷуки, бу чархи мину киби.

Дема чархи минуки, гулбун мисол,
Гул ул хайлким, кўргузуб ранги ол.

Қизил хайлининг ранги гулнор ўлуб,
Анга шуълаи нор минқор ўлуб.

Қизил, ёшил айлаб чу ҳар ён ҳужум,
Ясалғон киби айлабон ранги мум.

Яна шораки нуктағу хайл-хайл,
Қилиб ҳинд элидек тақаллумға майл.

Қилиб лавҳа кимсон била зевари,
Анингдекки, ҳиндуӣи бозигари.

Дема лавҳаким, лавҳаи зарнигор,
Қилиб зарварақ бирла афсарнигор.

Қаёнким киromанда мадфун келиб,
Ким они кўруб, зору мафтун келиб.

Жавак атлас айлаб ўзига либос,
Кийиб бўрк ўрнида бошиға тос.

Хироманда товуси зебо жамол,
Малак хайлидин зоҳир айлаб мисол.

Қилиб жилва ҳар ён, вале масти ноз,
Суроҳи киби масту гарданфароз.

Суроҳи келиб ложувардийнишон,
Қилиб они зарҳал била шустмон.

Тазарви хироманда, дуррож ҳам,
Қилиб ҳуш нақдини торож ҳам,

Бўлуб чун тазарв айлабон майли сарв,
Бу гулдаста мили, муталло — тазарв.

Чу товус ўлуб шохи олийнишин,
Бўлуб сидра шохида Рухул-Амин.

Ери сабза бирла зумурраднишон,
Анга чархи мино забаржадфишон.

Шимолида бу бешанинг руди Синд*,
Жанубида зоҳир бўлуб шаҳри Ҳинд.

Бу руд ичра юз кема суръатнамой,
Фалак баҳрида ўйлаким янги ой.

Келиб ҳадди шарқида бир найситон
Ки, васфида камдур неча дoston.

Саросар бу най ичра шаккар бутуб,
Не шаккарки, қанди мукаррар бутуб.

Бўлуб шарбат ул найситоннинг суйи,
Шакар, болчиғ ўрнига сувдин қуйи.

Яна ҳадди ғарбида тоғе рафеъ,
Бўлуб тўрт фасл анда — фасли рабеъ⁹.

Қишу ёз мамлу раёҳин анга,
Келиб наҳлаи шаҳд гулчин анга¹⁰.

Ниҳоятдин ортуғ келиб бу калез,
Бўлуб борча бу тоғ аро шаҳдрез,

Киши қайси тоше сориким боқиб,
Анинг шаҳди бир чашма сувдек оқиб.

Қаю қўл сори элга бўлса вуруд,
Қўруб шаҳд оққонни андоқки руд.

Кийик хайли бу тоғ уза минг гала,
Гулу шаҳд аросида бори яла.

Буғую марал найистонида сайд,
Шакардин борининг аёғида қайд.

Тўла баҳрида моҳийи сиймгун,
Фалак Ҳути ҳар бир қошида забун.

Яна беша атрофида дому дад,
Киши овламоғлиғ учун беадад.

Келиб шаҳри худ васфдин ташқари,
Бўлуб хира кўз чун боқиб ҳар сари.

Бу бешадаким, дедим авсофини,
Қалам қилди маҳдуд атрофини.

Ере эрди очуқ бағоят анга,
Гулу сабза бас бениҳоят анга.

Қуловузуғ айлаб, бўлуб раҳнамой,
Тушурди Скандарни фархунда Рой.

Ҳамул сабзаға тушти хайлу сипоҳ,
Тиқилди яна чархсо боргоҳ.

Шаҳ ул ердин асру нишот айлабон,
Юруб ҳар ёнин эҳтиёт айлабон,

Басират била ҳар тараф кўз солиб,
Анинг тавру вазъида ҳайрон қолиб.

Қилиб Рой анга онча қуллуқ аён
Ки, қосир бўлуб шарҳи ичра баён.

Бори шуғлдин шоҳи маъзул ўлуб,
Қиш ул ерда ишратқа машғул ўлуб.

Кетур соқий, ул соғари зарнигор
Ки, май лаълидин бўлди гавҳарнигор.

Чу дашти Нигор ичра қилдим мақом,
Керактур манга зарнигор эмди жом.

Муғанний, тузот нағмаи рехта,
Ани қил унунг бирла омехта

Ки, бир сабзи ширин яна Ҳинд аро,
Менинг рўзгоримни қилди қаро.

Навоий, нелар қилди хоманг яна
Ки, бир мулки Ҳинд ўлди номанг яна.

Неча кўрса мулкида ҳинду савод,
Унутқай кўрунган замон бу савод.

XLIV

*Афв фазилатидаким, дарёдил жувонмардлар мужримлар гуноҳи
хасу хошокин бахшиш насими била кўнгул баҳридин адам савоҳилиға
сурарлар ва юзларига дарё мавжидек чин тушмас ва ҳайрат
зулумотидағи овораларни карам шамъи раҳнамойлиғи била ул водийи
ҳалоктин чиқорурлар ва ул тийраликтин аларға ҳеч гард ёнушмас*

Биров шаҳлар ичра эрур муҳтарам
Ки, бўлғай анинг даъби афву карам.

Ангадур жаҳон аҳлидин фардлиғ
Ки, ойини бўлғай жавонмардлиғ.

Ани бил жавонмард ёхуд карим
Ки, бедодидин бўлмағай элга бим.

Демасменки, бедод ком этмағай
Ки, бедодға интиқом этмағай.

Гунаҳкор бўлғоч анга узржўй,
Карам баҳридин бўлғай ул журмшўй.

Қуйи қилса мужрим бошини уёт,
Қуйироқ ани солмағай тиғи бот.

Гунаҳ лойида кимса бўлса асир,
Тойилғоч оёғ бўлғай ул дастгир.

Муқассир шафеъ этса тақсирини,
Талаттуф била қилса тадбирини,

Ва гар ҳурмат аҳлини қилса шафеъ,
Шафоатгар амриға бўлса мутеъ,

Агар афвнинг бўлса гунжойиши,
Гуноҳ аҳлиға етса бахшойиши,

Улус узра, эй бандаким, шоҳсен,
Неча сўз эшитгил гар огоҳсен:

Гуруҳеки ул сойири носдур,
Сенинг ҳукмунга ишлари посдур.

Эрурсен сену ул гуруҳ инсдин,
Бори офаринишда бир жинсдин.

Камол ичра сендин кўпи аржуманд,
Яна қобилиятда доғи баланд.

Сениким Ҳақ айлаб бориға амир,
Аларни санга қилди фармонпазир.

Қаю бирга берса эди бу кушод,
Не қилғай эдинг қилмайин инқиёд?

Буким Ҳақ сени имтиёз айлади,
Бори халққа сарфароз айлади.

Гунаҳдин тилар чоғда Ҳақдин амон,
Ўзунгни аларнинг бири қил гумон.

Неким ўз қошингда эрур нораво,
Улусқа ани кўрма асло раво.

Чекар чоғда мужрим итобиға тил,
Ҳақ оллида журмунгни ёд айлагил.

Ёмонға жазо гар сиёсатдурур,
Мурувват — тариқи раёсатдурур.

Ани қатл айлардаким жони бор,
Ҳаял айла ончаки, имкони бор.

Неча қатлға кимса шоистадур,
Қасосида таъхир боистадур.

Етар бўлса филҳол ўлумдин газанд,
Абас бўлди, бас, ҳибсу зиндону банд.

Бугун кимса зиндонда бўлса не бок,
Бўлур чун ани тонгла қилмоқ ҳалок.

Тааммулсиз ўлса бугун бегуноҳ,
Санга ҳолини тонгла билганда, оҳ!

Ўзунгни гар ўлтурсанг ул дам не суд,
Бошинг кессанг илгинг билан ҳам не суд?

Недин солғасен кимсага бир мараз
Ки, топмас даво бўлса жонинг эваз?

Не қилмоқдурур бир иморатни паст
Ки, мумкин эмас бутмак, ўлғоч шикаст.

Ани кўрким, ул зори мазлум ано,
Неча кўрди ҳифзида ранжу ано¹.

Ул уйғонмасун деб, ебон қайғусин,
Ҳаром айлади кечалар уйқусин.

Ўтуз-қирқ йил давра айлаб сипеҳр,
Анга кўргузуб тарбият ичра меҳр.

Тушуб ул доғи чарх даврониға,
Кириб қарндин сўнг киши сониға.

Қилиб ҳукм сенким, ситампешас,
Чопиб бошини қилмай андешас,

Равоким кўруб бу газанди анинг,
Тамаъ эски тўнию банди анинг.

Фараз нафсдин анга бу шумлуқ,
Йўқ улким, санга қилса маҳкумлуқ.

Не навъ айлағай кимса, ваҳ-ваҳ, бу иш,
Равому бўлур, Аллах-Аллаҳ, бу иш.

Бўригаки қўй бўғмоғи пешадур,
Шубон меҳнатидин не андешадур?

Кабутарни росу² қилурда ҳалок,
Анга тифл ўзин ўлтурурдин не бок?

Агар қатл ўлур ўз ерида аён,
Сияҳчол аро ики кун не зиён?

Ва гар айласа ул хатони киши,
Не қилғай бу янглиғ балони киши?

Ва гар кимсага собит ўлди гуноҳ,
Карам қилсанг ўлғон замон узрхоҳ.

Агар одами бўлса — то жони бор
Яна қилмоқ ул ишни имкони бор?

Ани жон била айладинг муҳтарам,
Сенга зоҳир ўлди камоли карам.

Тирикликдин ўлғай анга бу ғараз
Ки, қилғай сенинг бу ишингга эваз.

Агар топса юз жон, фидо айлағай
Ки, то ул ҳақингни адо айлағай.

Агар қолса бу орзудин йироқ,
Эваз Тенгридин гар етар яхшироқ.

Эвазга доғи қилмаса илтифот,
Бас эрмасмудур даҳр аро яхши от?

Скандарки андоқ карам айлади,
Қолур отни андеша ҳам айлади.

Бу навъ ўлса кимда карам жавҳари,
Бутун улдур офоқ Искандари.

Ким ўзни карам ичра моҳир қилур,
Карам ўз хавосини зоҳир қилур.

XLV

*Ул тожир ҳикоятиким, суду савдосидин улук зиён бошиға келди
ва жигаргўшаси фироқидин жигар паргалалари юзин мунаққаш қилди
ва белидаги нақдин ўлумлукни халос қилур учун берди ва қутулғон
ўлумлук анинг жигаргўшаси, балки нақди эрди*

Адан¹ мулкида бор эди тожире,
Тижоратда тужжор аро моҳире².

Бор эрди бир озода фарзанд анга
Ки, йўқ эрди оламда монанд анга.

Ешилмас эди ноқадин маҳмили,
Ҳар ўн кунда бир шаҳр эди манзили.

Борур эрди бир кеча шабгир этиб,
Басе суду савдони тadbир этиб,

Бас этмай даме дашту дарё сўзин
Ки, урди қароқчи аларға ўзин.

Ўлум хавфидин борча бутроштилар,
Қочиб ҳар бири бир бойир оштилар.

Чу қочқон сари чиқди туз ҳар киши,
Бир иқлимға қўйди юз ҳар киши.

Чу қутқорди жон тожири раҳнавард
Ўзин, лек ўз ўғлидин топти фард¹.

Жигаргўшасин топмай ул тийрарўз,
Жигардин чекиб оҳи афлоксўз.

Бу ғамдин жигарни топиб ёралиқ,
Деди: Менмен эмдию оворалиқ.

Қуюндек юз урғумдурур ҳар тараф,
Бу хокий бадан бўлғуча бартараф.

Муродим ҳаримиға қўйсам қадам,
Биёбонда саргашталиқдин не ғам?»

Тўкулгач ҳароми анга ногаҳон,
Минг олтун белида бор эрмиш ниҳон.

Белида муҳайё кўруб тўшасин,
Юз урди тиларга жигаргўшасин.

Жигар оқизиб кўз йўлидин мудом,
Жигаргўша истаб урар эрди гом.

Анга пўя реш этмиш эрди жигар
Ки, бир турфа кишварға қилди гузар.

Жигархуни бедил қилиб дашт тай,
Ҳамул шаҳр гашт эттали урди пай.

Кўрарким, гуруҳе турубтур касир,
Алар илгида бир жигархун асир.

Жигаргуна, лек қон аросида ғарқ,
Боши узра тиге, анингдекки барқ.

Жигарранг ўлуб қон аро ҳайъати,
Бўлуб боис ул ишга қон туҳмати.

Минг олтунга қонлиғ қилиб сарбасар,
Берурга вале кимса чекмай жигар.

Бу савдо кўруб тожири нотавон,
Жигаргоҳидин ешти нақдин равон.

Чу қутқорди мазлумни тўшаси,
Қутулғон худ эрмиш жигаргўшаси.

Анга ашк тўкмакта маъзур эди,
Ажаб ишки, қон бирла қон юр эди,

Чу бутти жигар захмидин ёраси,
Деди: «Ҳолинг айт, эй жигар пораси»⁴.

Деди: «Ул кеча бўлғач андоқ бало,
Мен ўлдум адув илгида мубтало.

Бурун барча қатлимга жаҳд эттилар,
Бошимдин кечиб сўнгра аҳд эттилар.

Ким: «Ўлтурмоли, бўл бизинг ёримиз,
Не иш айласак соҳибасоримиз».

Ўлар чоғда бу навъ инъомдин,
Мутеъ ўлдум ул элга нокомдин,

Бу кунга дегинким бу кишварга азм
Қилиб, эттилар жамъи эл бирла разм.

Булардин шаҳодат топиб бир фақир,
Алардин мен ўлдум буларга асир.

Чу ҳолимни ҳокимга еткурдилар,
Суруб мени қонлиққа топшурдилар.

Топар чоғда умрум қуёши кусуф,
Санга худ бор ўз қилгонингдин вуқуф.

Очиб роди илгинг карам ақдини,
Бериб нақд сийм, олди жон нақдини».

Улус воқиф ўлғоч бу аҳволдин,
Хабар бердилар шаҳға ул ҳолдин.

Чу воқиф бўлуб ул навоҳи шаҳи,
Карам нуктасининг бўлуб оғаҳи.

Яно қилди тожирни пироялиқ,
Бурундин фузун нақду сармоялиқ.

Минг олтунгаким зоҳир этти карам,
Ўғул топтию юз минг иқбол ҳам.

Карам ёмғури қайдаким сочилур,
Анга оқибат гул бу навъ очилур.

XLVI

ҲИКМАТ

*Искандарнинг саволи Арастудин ул бобдаким, ҳар амалғаким,
бир жазодур, ул амал тухмиға бу бир недин сазодур ва жавоб
маҳсулин кўтармак*

Яна сўрди доройи ҳикматсиришт:¹
«Ки эй ҳарфи ҳикмат санга сарнавишт,

Буким келди ҳар ишга бир хосият,
Манга зоҳир этким, недур кайфият?

Не феълеки келди бировдин ёмон,
Ёмонлиқ кўрардин анга йўқ омон.

Ва гар яхшилиқ кимга афъол эрур,
Жазоси анинг ганжи иқбол эрур.

Недин мундоқ эрконга бир нукта сур,
Мунунг сиррини хотиримга етур».

Деди нуктапардози доно² маниш:
«Ки эй, нуктадин зотинга парвариш.

Неким Тенгри халқ этти офоқ аро,
Не офоқким, бу куҳан тоқ аро.

Ниҳоний анга берди хосияте,
Бу хосияти ичра кайфияте.

Агар қойил эрмас бу ишга киши,
Бўлур бар абас офариниш иши.

Башар хайликим жаҳл эрур лозими,
Қачонким бўлурлар ҳар иш озими.

Агар нафъе ул ишта мақсуд эмас,
Ул иш кимсадин, билки, мавжуд эмас.

Агар худ ғараз нафъе пинҳони йўқ,
Бировдин бир иш бўлмоқ имкони йўқ.

Бажуз тифл ё улки девонадур,
Хираддин бу икиси бегонадур.

Вале ҳар киши бўлса аҳли уқул,
Тааммулсиз иш ақли этмас қабул³.

Қачон бўлса махлуқ аро бўйла ҳол,
Ажаб йўқки, Холиқдин ўлғай маҳол.

Бужим нафъсиз халқ қилғай вужуд,
Агар равшан ўтдур ва гар тийра дуд.

Неким офаринишқа пайвастадур,
Бори бир-бирисига вобастадур.

Бир иш деса бўлмас «сазовор эмас»
Ки, бир риштатоб анда бекор эмас.

Бу худ собит ўлдики йўқ ҳеч зот,
Ваё ҳеч афёол ёхуд сифот

Ки, зимнида хосияте бўлмағай,
Вужудида кайфияте бўлмағай.

Вале чун яратти эл афёолини,
Яшурди анга дона аҳволини

Ки, деҳқон неким дона мазруъ этар,
Ани-ўқ ўрар, чунки вақти етар.

Қачон сочса туфроққа буғдой биров,
Йўқ имконким, ул арпа қилғай дарав⁴.

Ва гар арпа ҳам сочса бўлмоққа тўқ,
Анга буғдой ўрмоғнинг имкони йўқ.

Киши ҳанзал экса аччиғ бар топар,
Ва гар найшакар экса — шаккар топар.

Чу афёолнинг ашрафу дуни бор,
Агар дуну ашраф бу қонуни бор

Ки, ҳар ким аён этса яхши қилиғ,
Етар яхшилиқдин анга яхшилиғ.

Ва гар кимсадин зоҳир ўлса ёмон,
Кўрар ҳар неким, зоҳир этти ҳамон.

Керак шони ҳам бўлса ишнинг бу тавр
Ки, бар лутф лутф-ўқ берур, жавр—жавр.

Топар айласа фикр табъи салим
Ки, бу навъ экин жодаи мустақим.

Бу қонундин ар бўлса иш мухталиф,
Адолат тариқи бўлур мунҳариф».

Чу қойилға бу нукта шофий келиб,
Мухотабға ҳам мунча кофий келиб.

XLVII

Искандарнинг, қуёш тун зулми зангборидин чиқиб, кун зиёси нимрузиға киргондек, Ҳинд соводидин чиқиб, Чин кишварига киргони ва Хоқони Чин анинг қуёшдек гармхўйлуқ била тиғи жаҳонгир тортиб келатурғонин эшитиб, муқобаласида заррадек беҳисоб черик йиғиб, анга мувофақатқа элчи йибориб, номувофиқ жавоб топқони ва ул жиҳатдин зарра ҳисоблиқ чериги зарра хайлидек қўзғолиб, ўзи тадбир ишин заррае номаръий қўймағони

Бу янглиғ деди ноқили нуктасанж,
Басе тортқон нукта нақлида ранж;

Ки, чун бўлди Искандари номжўй,
Қиш ул турфа марз ичра оромжўй.

Ўзи худ эди кишвароройи Ҳинд,
Яна мажлисоро анга Ройи Ҳинд.

Бориб гоҳ шаҳр ичра ҳаммом учун
Иморат аро бодау жом учун.

Солиб Рой қасрида ишратқа пай,
Тараб бирла оғоз этиб руду май.

Гаҳи беша ичра шикор айлабон,
Шикор ичра май ихтиёр айлабон.

Гаҳи бабр уруб, гоҳ шер ўлтуруб,
Ва гар пилу карк — ул далер ўлтуруб.

Гаҳи соз этиб базм дарё аро,
Кириб киштийи баҳрпаймо аро.

Тутуб шаст ила моҳийи сиймгун',
Қилиб жоми сиймин ичардин нигун.

Найистонни гоҳи қилиб марҳала,
Кириб анда андоқки шери яла.

Гавазн ўлтуруб, чун суруб гўртак,
Қилиб май аро найшакардин газак.

Гаҳи Шаҳд тоғиға айлаб уруж,
Қуёш, ўйлаким, қилса майли буруж.

Чу май бирла тоғ узра хушҳол ўлуб,
Ҳамул шаҳддин фориғулбол ўлуб.

Гаҳи айлаб ойини шоҳаншаҳи,
Тузуб нағма хиргоҳ аро хиргаҳи.

Ичиб боргоҳи фалакжоҳ аро,
Саропардаи чархдаргоҳ аро.

Гаҳи дониш аҳли била ўлтуруб,
Кутуб анда ҳар илмдин келтуруб.

Қаю баҳским диққатиға етиб,
Неким бўлса мажҳул маълум этиб.

Бу янглиғ анга ўтти лайлу наҳор,
Анга тегруким бўлди фасли баҳор.

Шараф буржини ёрутуб шамъи меҳр,
Ҳамул шамъдин равшан ўлди сипеҳр.

Яна шоҳ рахшанда хуршиддек,
Жаҳон мулки фатҳиға Жамшиддек,

Азиматнинг оҳангига йиғди базм,
Хито бирла Чин азмини қилди жазм.

Сипаҳ баҳри ичра яна тушти жўш,
Кар этти фалакнинг қулоғин хурўш.

Кўтарди яна ҳарб кўсини пил,
Чолинди бу кишварға кўси раҳил².

Олиб Ҳинд ноҳиятин якқалам,
Юруб Чин билодиға чекти алам.

Чу Ҳиндустондин чиқарди сипоҳ,
Ки, Чин кишварин қилғай оромгоҳ.

Борур йўлнинг атрофида ҳар билод
Ки, бир шоҳ эди анда олийниҳод.

Гар эллик йиғоч эрди, гар юз йиғоч,
Йибармак черик йўқ эди эҳтиёж,

Бирор номаким ул тараф борибон,
Келиб номабар бирла ёлборибон,

Чекиб пешкашлар, кўруб шоҳни,
Қилиб такягаҳ хоки даргоҳни.

Иноят қилиб шоҳи олий мақом,
Таваққуфсиз илгаррак айлаб хиром.

Юруб йўл, тамошо қилиб ҳар ҳаде
Ки, то маскани бўлди Чин сарҳади.

Билиб эрди Хоқонким, ул тунд сел,
Юруб Ҳинддин қилди Чин сари майл.

Сипаҳ йиғмиш эрди ададдин фузун,
Яроғ айламиш эрди ҳаддин фузун,

Ки, аввал инод ошкор этмагай,
Хусумат ишин ихтиёр этмагай.

Солиб сулҳдин сўз, йиборгай расул,
Боришмоқ тариқини қилгай қабул¹.

Агар хасм бу сўзга индурса бош,
Узотқай қилиб дўстона маош.

Ва гар кўрса иш бутмас озарм ила,
Темур юшамас пўзиши гарм ила.

Ўзин қилмагай ажз бирла забун,
Черик тортиб этгай масоф озмун.

Бу тадбир илаким топиб эрди рой,
Қилиб аввал ўзни ҳарифозмой.

Йиборди расули хирадпешае,
Рисолат аро чобукандешае.

Ниҳоний анга туттуруб сўз, басе,
Тенгиз суйи узра йиборди хасе.

Чу қосид етиб шоҳ даргоҳиға,
Назар солди андозаи жоҳиға.

Сипоҳи кўрундики, юз йил хирад,
Қиёс айлай олмас анга ҳадду ад.

Яна ўрдуеким, сипехри барин,
Келиб анда бир чодири камтарин.

Асос ончаким, кўрса наззорагар,
Бўла олмайин ҳушиға чорагар.

Кўруб, қолмайин ўзда водийнавард,
Ўзин солди дарғаҳға андоқки гард.

Сўзин фаҳм этиб хайли дарғаҳнишин,
Шаҳ олида арз эттилар келмишин.

Деди шаҳки қосидни келтурдилар,
Ҳамул хасни дарёға еткурдилар.

Расули хирадманди корозмой,
Равон бўлди туфроқ уза чехрасой.

Чу тахт оллини қилди оромгоҳ,
Ўзин қилди машғул ҳар сори шоҳ

Ки, таскин топиб кўнглида изтироб,
Сўзин айтибон англай олғай жавоб.

Басе макс этиб, шоҳи кишвархудо,
Деди: «Қил ҳадисингни эмди адо!»

Дуо кўп қилиб қосиди нотавон,
Баён этти Хоқон ҳадисин равон.

Ки: «Арз этти Хоқони дарёшукух
Ки, эй номвар шоҳи анжумгуруҳ!

Буким азм қилдинг бу кишвар сори,
Нечукким қуёш чархи ахзар сори,

Кириб раҳши гетинавардинг била,
Ёруттунг бу кишварни гардинг била.

Бу маъниға боис не эрди экин?
Не фикринг буён азм берди экин?

Агар дўстсен, дўстлуқ бу эмас,
Киши дўстлуқ мундоқ ишни демас,

Ки, сендек улуғ шоҳ тортиб сипоҳ
Бизинг мулкни қилғасен жилвагоҳ.

Ва гар худ адоватқа қилдинг ғулу,
Не кўрдунг адоватки, бўлдунг аду?

Расулунгки келди сўз айтиб ирик,
Анга узр айтиб узоттуқ тирик.

Деб эрдинги: «Азм этсун олиб хироҷ
Ки, Доро бориб, мендадур тахту тож».

Деб эрдимки: «Гар борди Доройи даҳр,
Санга даҳрдин етсун ойину баҳр.

Ва лекин менинг бирла Доро аро,
Иш эрди салоҳу мадоро аро.

Йўқ улким, манга ғолиб ўлғай эди,
Хирожу кесим толиб ўлғай эди.

Агар сен доғи қилсанг андоқ сулук
Ки, бир-бир била айлағайлар мулук.

Тузуб икимиз ваҳдат асбобини,
Фароз айлали шиддат абвобини.

Ва гар бермас эрсанг бу ишга ризо,
Кўрай ҳар не оллимга ёзмиш қазо.

Бу эрди сўзум, эмди ҳам будурур,
Ўзунг деки, бу сўз ёмонмудурур?

Ҳамул сўздин инкор йўқтур манга,
Яна навъ гуфтор йўқтур манга.

Бу дам доғи ёнсанг бўлуб сулҳжўй,
Манга доғи сулҳ узрадур гуфтугўй.

Ва гар кин ишида гулу айласанг,
Адоват уза гуфтугў айласанг.

Менинг доғи бу ишта йўқ камлиғим,
Масоф амрида нофароҳамлиғим.

Черик ончадурким, анинг сони йўқ,
Яроқ ончаким, анинг имкони йўқ.

Аёлу ватан узра то жони бор,
Киши ҳарб этар токи имкони бор.

Вале ики шаҳ зоҳир этганда кин,
Зафар қай тараф бўлмоқ эрмас яқин.

Қаён фатҳ бўлмоқ чу маълум эмас,
Жабин узра ул ҳарф марқум эмас.

Киши размдин неча бўлса йироқ,
Эрур ҳазм ойинида яхшироқ»⁴.

Суханвар чу шарҳ айлади барча сўз,
Жавоб истаю, тикти туфроққа кўз.

Шаҳ ул нукталардин табассум қилиб,
Деди гавҳарафшон такаллум қилиб

Ки: «Гар шоҳлиғ иззу тамкинида,
Жаҳондорлиғ расму ойинида,

Менинг бирла Дорони Хоқони Чин
Баробар тутар — бу ғалатдур яқин

Ки, ҳар кимсага бўлса огоҳлиғ,
Билурким, эрур мулк ила шохлиғ.

Агар шаҳғадур мулк ила эътибор,
Менинг кишварим ики Дороча бор.

Ва гар худ шижоат эрур мўътабар,
Анинг ҳолидин тутти эркин хабар

Ки, размиға чун бўлди рағбат манга,
Анинг ушри йўқ эрди шавкат манга.

Қилиб эрдим ул тавр ожиз ани
Ки, кўрмайдур эл, ўйла, ҳаргиз ани.

Чу мен ғолиб эрдим билоиштибоҳ,
Ҳам охир манга берди нусрат Илоҳ⁵.

Мусаллам тутар бўлса бу розни,
Унуттик мақолоти носозни.

Ўзин буйруғумға мутеъ айладик,
Келиб узру ажзин шафеъ айладик⁶.

Риоят қилай улча имконидур,
Анингдек сарафрозлар шонидур.

Агар тутмас эрса мусаллам муни,
Анга кўргузай разму ҳайжо кун

Ки, ҳар сўзки қилдим баён — чин эмиш.
Манга чин демак расму ойин эмиш.

Туганди сўзум, эмди бўлғил равон,
Анга бу сўзумдин хабар қил равон

Ки, сен борғоч-ўқ азм қилғумдурур,
Йўл оҳиста-оҳиста келғумдурур.

Равонроқ кетурсанг жавоби савоб,
Савоб ўлғуси бизга доғи жавоб⁷.

Агар амрдин тўлғар ўлса бўюн,
Кўролики, гардун не ўинар ўюн?»

Чу қосид эшитти бу янглиғ мақол,
Кўпуб қўйди юз йўлға ошуфтаҳол.

Даво топмайин дарди жонқоҳиға
Қадам қўйди ўз хони даргоҳиға.

Не сўзким қилиб эрди Хоқон хитоб,
Неларким буюрди Скандар жавоб.

Нечукким ўтуб эрди мажлис аро,
Саросар баён айлади можаро.

Чу фаҳм этти Хоқонким, ул тунд шер⁸,
Эрур ул гумон айлагандин далер.

Йиборса киши асру бенафъ эрур,
Ва гар борса мундоқ жавобин берур.

Адоватқа мардона бел боғлади,
Скандар келур вақтини чоғлади.

Черик йиғмиш эрди Хито мулкидин,
Ети йўқки, етмиш ато мулкидин.

Сипоҳи сипеҳр анжумидин фузун,
Алад ичра саҳро қумидин фузун⁹.

Тўқуз юз минг ул навъ новакфикан,
Не новакфиканким, балоракфикан

Ки, бирдин бўлуб хасм ёмғурда гарқ,
Яна бир чоқилғай анингдески барқ.

Жиба сарбасар зарҳалу турксоз,
Кежим борча зарбафт чинийтироз.

Бори новакафган, бори тигзан,
Бўлуб борча жавшан била рўйтан.

Ҳар отлиғ келиб нахли ороста,
Дема нахлким, моҳи нокоста.

Бу янглиғ сипаҳ бирла Хоқони Чин,
Сипаҳ йўқки, ошуби рўйи замин

Адувга чиқиб ўтру, Чин шаҳридин,
Солиб жабҳаси узра чин — қаҳридин.

Адув ваҳмидин бўлмайин ишда сушт,
Кўруб ер, тушурди сипоҳин дурушт.

Сипаҳ давриға хандақе қоздуруб
Ки, наззораси ҳушни оздуруб.

Риоят қилиб ҳазм ойинини
Ки, соз айлагай разм ойинини.

Чу хандақ қозорға топиб эҳтиёж,
Бўлуб хандақи даври ўн беш йиғоч.

Ани бовужуд ихтисор айлабон,
Ичин лек маҳкам ҳисор айлабон.

Ароба била, ўйла, ҳисни матин
Ки, эрмас фалак ҳисни андоқ ҳасин¹⁰.

Ароба чу эл давриға ёндошиб,
Ики даврадин ҳам ҳисоби ошиб.

Ароба уза тўра¹¹ пайваст ўлуб,
Тўра кейнида халқ ҳамдаст ўлуб.

Тўра борча қуллоб ила банду баст,
Камин айлабон кейнида аҳли шаст.

Яна хандақ оллида мўнду тикиб,
Қалин найшакардекки ҳинду тикиб,

Ясаб кўрғонин ул сифат бехалал
Ки, йўл топмағудек ичига ажал.

Ўзин беркитиб буйла сархайли Чин,
Ясаб хайли даврида ҳисни ҳасин.

Яна ёндин Искандари чираразм,
Қилиб кўч-баркўч Чин сори азм.

Анга тегруким, бу ўзин беркитиб,
Мунунг мулки қасдиға ул ҳам етиб,

Чу Хоқон соридин кўрунди қаро,
Ясаб турди Скандар ул дашт аро¹².

Сипоҳики таъриф анга ор эди,
Нечаким киши кўп деса бор эди.

Сипоҳин тузуб шоҳи размозмой,
Сурон солдию тушти ҳазмозмой.

Сурон йўқки, юз минг ҳизабри яла,
Дегин солди кўк тоқиға валвала.

Скандарнинг ул келмаги тунду тез,
Сурон бирла бу солмоғи рустахез.

Адув кўнглини айлади ваҳмнок
Ки, кўрдилар они ажаб саҳмнок.

Чу оқшом яқин эрди ики сипоҳ,
Заруратки, туттилар оромгоҳ.

Фалак чунки хуршид хоқонини,
Ёшурди тузуб ғарб кўрғонини.

Ҳамул хайли Парвин ўзин кўргуза,
Талоя киби чиқти гардун уза.

Ики хайл аро ҳазм изҳоридин,
Талоя равон бўлди ҳар соридин.

Язаклар паёпай равона бўлуб,
Суҳо ўқларига нишона бўлуб¹³.

Скандар хаёли буким субҳгоҳ,
Таҳаррук топиб хайли анжумсипоҳ.

Қилиб ҳарб аҳлининг оройиши,
Ясаб улча имкон гунжойиши.

Адув сори азм айлағай бедаранг,
Анингдекки, дарёға сурғай наҳанг.

Чу пархош этиб корзор айлағай,
Қиёмат кунин ошкор айлағай.

Чу фаҳм эттилар ҳикмат аҳли бу азм,
Келиб шоҳға қилдилар манъи разм.

Ки: «Тонглоу индин мадоро керак,
Ҳаял айламак ошкоро керак.

Не ишгаки сайёрау собитот,
Қилурлар нухусатда сайру сабот.

Назарким нухусатқа воқеъдурур,
Таносуб ила бизға рожеъдурур.

Бу ики кун ар¹⁴ шаҳға бўлса сукун,
Ише солғай ўртаға чархи нигун

Ким, ул ишта бўлғай ғаробат бaсе,
Шаҳ иқболи топқай маҳобат бaсе.

Бу сўзда агар бўлса доғи хилоф,
Учунчи кун ар шоҳ қилса масоф.

Умид улки аъдоға солғай шикаст,
Шукуҳини қилғай қаро ерға паст».

Шаҳ ул сўз била топти таскин бaсе,
Ҳаво тутмади шуълаи кин бaсе.

Яна сори Хоқони гардунжаноб
Эли ичра топмиш эди изтироб.

Хитойи сипаҳ, балки Чиний гуруҳ,
Кўруб хасм хайлида беҳад шукуҳ.

Борининг аросида ошуб эди,
Бори ваҳм элига лагадкўб эди.

Нечаким берур эрди Хоқон кўнгул,
Тузалмас эди ваҳм топқон кўнгул.

Анга еттиким, қилмайин ишга майл,
Сўз изҳор эта бошлади хайл-хайл:

«Ки бу номвари комкори далер,
Юрак ичра қоплон, шукуҳ ичра шер

Ки, айлаб жаҳонгирликни ҳавас,
Ҳавас қилғониға топиб дастрас.

Бу кунга дегин ҳар қаёнким юруб,
Неким комидур, илгига келтуруб.

Қаю мулк сорики элтиб ҳашар,
Ани фатҳ этиб, қилмайин шўру шар.

Не шаҳ бўйни сорики ташлаб каманд,
Бўлуб бўйни онинг камандиға банд.

Масофида ул кунки Доро эди,
Бу бир қатра, ул жарф дарё эди.

Анга разму тадбир ила топти даст
Ки, иқболи шохига берди шикаст.

Эмас бизга Дороча хайлу гуруҳ,
Анга лек ўн бизча фарру шукуҳ.

Яна улки соҳибқирон ҳам эрур,
Жувондавлату паҳлавон ҳам эрур.

Мунунгдек киши бирла кушишга печ,
Эмас иш ҳисоби била рост ҳеч.

Анинг бирла ким урса лофи масоф,
Хирад айтур ул сўзнинг отин газоф.

Улуғларни айлаб шафоат анга,
Керак қилса Хоқон итоат анга.

Йўқ эрса эрур ул қавий, бу заиф,
Анга ҳеч по бирла эрмас ҳариф.

Киши қилса даъво уруш бигидин,
Амон топмоғ ўлмас анинг тигидин.

Бировким — анга ақл даъвоси бор,
Ўзи қасдин этмак не маъноси бор?

Йўқ ўз жониға, халқ жониға ҳам,
Не жон, ирз ила хонумониға ҳам.

Мутеъ ўлса айлаб қабули хирож,
Тутар ул мусаллам мунга тахту тож.

Нелар қилди Маллуйи бадрўз анга,
Букун муътамад бўлди Ферўз анга.

Бўлуб ажзиға муътариф Ройи Ҳинд,
Эрур бу замон кишвароройи Ҳинд.

Агар борса Хоқон доғи қошиға,
Қўяр мамлакат афсарин бошиға.

Аён айлабон хизмат изҳорини,
Олур ҳар неким мулкидур борини.

Бу иштин неким ўзга тутса вужуд,
Пушаймонлиғи қилмас ул вақт суд».

Бўлуб фирқа-фирқа эли сў-басў,
Бу сўзни қилур эрдилар гуфтутў.

Бировким эди маҳрами хос анга
Муҳаббат аро соҳибихлос анга.

Тилаб хилвате холи ағёрдин,
Не ағёрдин, балки дайёрдин.

Деди ўлтуруб йиғлаю зор-зор
Ки: «Элга тушубтур ажаб хорхор».

Эшитганни элдин саросар деди,
Кўпу оз йўқким, баробар деди.

Тутатгач сўзин деди: «Эй шаҳриёр
Ки, бўлсун санга дойимо бахт ёр!

Манга улча маълум бўлди, дедим,
Ки, бу сўзни айтурда маъзур эдим.

Инонсанг бу ҳолатқа бир фикр қил,
Инонмас эсанг айла таҳқику бил».

Даме қилди андеша Хоқони Чин,
Чу кўп қилди таҳқиқ, билди яқин.

Ки, ноқил сўзи сарбасар чин эмиш.
Анга ростлиқ даъбу ойин эмиш.

Басе бўлди ўз ҳолиға чоражўй,
Анга бермади ҳеч бир чора рўй.

Элин доғи билдики, бордур муҳиқ,
Эмас таъну ташниёға мустаҳиқ.

Ки, чиний аёғ бирла хорои Рум,
Қачонким уруштурса дорои Рум.

Неча кимса ақл ичрадур зердаст,
Билурким қаён тушгусидур шикаст.

Агар чини ул кинани қилса фош,
Билурким урар ўз аёғиға тош.

Бу ишта ҳужум этти қайғу анга,
Тонг отқунча йўқ эрди уйқу анга.

Саҳар вақти бир рой топти савоб,
Олиб ғайб душизасидин ниқоб.

Солиб ақл кўнглига андешае
Ки, топмайдур они хирадпешае.

Тилатти ҳам ул маҳрами хосни
Ки, кўргузмиш эрди бу ихлосни.

Деди: «Борғаҳ давридин элни сур,
Саропарда даргоҳидин ҳам итур.

Эшикни келиб айлагил такагоҳ,
Нидо қилки: «Кўрмас бугун элни шоҳ!»

Бутун асра оқшомғача бу эшик,
Менинг соридин бўлма андешалик.

Келур кеча гар келдим эрса бу чоғ,
Муяссардурур борча кому фароғ.

Агар келмасам ўз яроғингни кўр,
Не оллингға келса аёғингни кўр.

Вале бир куну бир кеча зинҳор
Ки, бу пардада яхши бўл пардадор.

Вале мендин иш суратин сўрмағил,
Бу андеша кайфиятин сўрмағил».

Қабул этти Хоқон сўзин мустамиъ,
Кириб уйга ул рой аро мухтариъ.

Солиб ҳар не шоҳона эрди асос,
Расулона эғнига солди либос.

Ҳамул маҳрамиға айттики: «Бот,
Саропарда ёнида келтур бир от!»

Чу келтурди маркабни тайёр этиб,
Саропарда ёнига чекти етиб.

Чиқиб маркаб устига Хоқони Чин,
Ани қилди бу роз ишига амин.

XLVIII

*Қамарсайёҳ сариус-сайри қуёш билан қирон қилғондек Хоқон
Искандарга рисолат учун муқорин бўлғони ва ул муқоранадин
муқобалага борғач қамардек нур ва сафодин тўлғони*

Қоронғуда чиқти сипаҳдин суруб,
Ўзин қалъа дарбандига еткуруб.

Бериб муҳри нақшинки, Хоқон демиш:
«Чиқоринг мениким, эрур кулли иш».

Алар чун нишона топиб дилписанд,
Чиқориб ани қалъадин бегазанд.

Бўлуб тез Хоқони офоқгард,
Скандар сипоҳи сари раҳнавард.

Борур эрди кўнглида юз минг хаёл,
Хавотир қилиб кўнглини поймол.

Чу хуршиди искандарий очти чехр¹,
Скандардек офоқ уза солди меҳр.

Нужум ўлди Чин хайлидек бефуруғ,
Қазо қилди кўк марғзорин қўруғ².

Скандар сипоҳига фаррух расул,
Етиб остонида қилди нузул.

Равон шаҳға арз эттилар бу мақол
Ки: «Келмиш расули ҳумоюнжамол.

Бошидин-оёғигача фарру ҳуш,
Башар сурати ичра келган суруш».

Скандар деди: «Айлабон эҳтиром,
Анга тахтим оллинда айланг мақом

Ки, бу кеча бир туш кўрубмен ғариб,
Бу гар бўлса таъбири эрмас ажиб:

«Қуёшча манга тушта анвор эди,
Яна бир қуёш ҳам падидор эди.

Келибон қўяр эрди оллимда бош,
Киши кўрмамиш мундоқ ики қуёш».

Яна ҳикмат аҳлининг аъломида,
Фалак сайридин ёзгон аҳкомида:

«Наводир эди бу ики кунда кўп
Ки, зоҳир бўлур — дедилар — мунда кўп»

Наводирки қилди алар эътибор,
Бу нодир бири бўлмоқ имкони бор».

Дебон шаҳ бу сўзни, дедиким: «Юрунг,
Дегон кимсани ичкари келтурунг!»

Бориб чунки келтурдилар ичкари,
Кўруб расму ойини Искандари.

Йироқроқ сухандони фархундарой,
Расулона ойин кетурди бажой.

Расул эрди чун яхши авсоф ила,
Скандар тилаб қучти алтоф ила.

Етиб бахтдин бу башорат анга,
Шах: «Ўлтур!» — деб этти ишорат анга.

Расул ўлғоч оллида оромжўй,
Савол этти Искандари комжўй.

Ки: «Ҳар не сўзунг бўлса оғоз қил,
Не роз айтсанг бизни ҳамроз қил!»

Таанни била деди фаррух расул
Ки: «Эй даргаҳинг остони қабул!

Неким айладинг ҳукм, жон устига,
Равон қилмоқ они равон устига.

Ва лекин Хито хони Хоқони Чин
Ки, тадбиру ройиға юз офарин.

Манга неча сўз дебдурур, бас шариф
Ки, эрмас эшитмакка ҳар ким ҳариф.

Агар тарқаса ҳар тараф анжуман,
Расул ўлсау хисрави сафшикан.

Сурарға чу шаҳ лутфу эҳсони бор.
Мен ул нукта сурмакнинг имкони бор.

Яна дебдурурким шаҳи покррой,
Агар бўлса бу навъ хилватнамой

Ки, шаҳ бўлғаю ҳомили розу бас,
Сен изҳор қил ҳар неким мултамас.

Йўқ эрса қўпуб ёнғилу турмағил,
Ва гар қилсалар ҳибс, дам урмағил.

Гумон этсалар эл фидойи сени,
Фасод аҳлининг тийраройи сени.

Шикол айласунлар оёғингға банд,
Қўлунгға доғи боғласунлар каманд.

Скандар қўюб оллиға тиғи тез,
Қил ул лаҳза тиғи забон нуктарез.

Агар бўлсангиз мендин андешалик,
Қилинг банд инак оёғу илик».

Скандарга ошти бу ишдин шааф,
Деди: «Борингиз ҳар киши бир тараф

Ки, банд айламакликка йўқ эҳтиёж,
Эмас худхуд ойини сунғурға кож»¹

Қилиб ҳикмат аҳли басе илтимос,
Хусусан Арастуйи анжумшунос.

Суханвар оёғини банд эттилар,
Қўлин ҳам асири каманд эттилар.

Шаҳ олиға келтурдилар тиг ҳам,
Йироқ қўйдилар борча бир-бир қадам.

Чу бўлди тиҳи хилват ағёрдин.
Яна сўрди пўшида асрордин.

Расул айтти: «К-эй шаҳи покрой,
Адувбанд, йўқ-йўқки, кишваркушой.

Соғинма мени қосиди раҳнавард
Ки, Хоқон санга бўлди дарғаҳнавард⁴.

Буким бўлмишам хоки дарғаҳнишин,
Не илгимда тигу не кўнглумда кин.

Аёғимда банду илигимда банд,
Ўзумни санга қилмишам мустаманд.

Бу иш боиси неча сурат эди
Ки, бу навъ келмак зарурат эди».

Скандарни ҳайрат забун айлади,
Бу ишдинки чарх нигун айлади.

Деди: «К-эй сипаҳдори Чину Хито,
Нечук шоҳлар буйла қилғай хато

Ки, бўлғай адувсиға мундоқ асир
Ки, кимса анга бўлмағай дастгир.

Тутулғай келиб ўз аёғи била,
Доғи нукта сургай фароғи била.

Сўзунгнинг адосида қилма шитоб,
Бурун бу саволимга бергил жавоб».

Деди айлабон фикр Хоқони Чин
Ки: «Эй даҳр мулкига маснаднишин,

Тушуб эрди бошимга, бас, мушкил иш
Ки, онинг иложи эди бу келиш.

Яна бор эди эътимодим санга
Ки, бу навъ эди эътиқодим санга

Ки, борсен хирадманду равшан равон,
Жувонмарду ҳимматвару паҳлавон.

Забункушлук ўлмас шиоринг сенинг,
Бу навъ ишдур, албатта, оринг сенинг.

Аларким санга қилдилар кўп хилоф,
Сипаҳ чектилар зоҳир айлаб масоф.

Деган чоғда узр этмадинг жуз карам
Ким, ўлди залил, айладинг муҳтарам.

Манга топмайин андоқ амри вуқуъ
Ки, қилғай тақозойи биму хушуъ.

Хусусан хисоли ҳамидинг билиб,
Улуғ эътимод ишларингга қилиб.

Ўзумни қилиб буйла зору забун,
Тушуб тахтинг оллиға хору нигун.

Дебон арзи ҳолим тазаллум қилиб,
Асирона нутқу такаллум қилиб.

Топа олмадим ҳеч сурат била,
Қошингдин кўпарни кудурат била.

Бор эрди қошимда қуёшдин ёруқ
Ки, қилғунгдурур лутфу дилжўйлуқ».

Бу сузким суруб шоҳи мушкилписанд,
Жавобин бағоят топиб дилписанд.

Деди офарин айлаб: «Эй комёб,
Бу ройинг худ эрди бағоят савоб.

Яна ҳар сўзунг бўлса изҳор қил,
Хафо пардасидин падидор қил

Ки, бу ҳол ила кўрса бўлмас сени,
Бу сурат била сўрса бўлмас сени».

Дуо бирла Хоқони дарёназир,
Деди: «К-эй жаҳондори дарёзамир!

Бу келмақдин эрди ғараз бу манга
Ки, бўлғай жанобингда ёрғу манга.

Сўзум ҳар не бор, ўлтуруб рў-барў,
Қошингда дегаймен борин мў-бамў.

Будур сўзки чун келди шаҳдин расул
Ки, ҳам келгилу, ҳам хирож эт қабул.

Жавобидин ар бўлди ошуфта шоҳ,
Келибмен анга бўлғали узрхоҳ.

Гар ортуғ дедим сўз — гунаҳкормен,
Сиёсат қилурға сазовормен.

Билиб журмум олингға келдим залил,
Агар тортсанг тиг — қоним сабил⁵.

Ва гар афв ила қисмим этсанг тараб,
Сенинг хулқу лутфунгдин эрмас ажаб».

Скандар деди: «К-эй шаҳи комёб,
Манга улча сен айтиб эрдинг жавоб.

Сўзи эрди маъқулу ёрона ҳам,
Писанд этгудек хешу бегона ҳам.

Вале мен қилиб пухта тадбирлик,
Чу бошимда эрди жаҳонгирлик.

Жаҳон мулкин очмоқни жазм айладим,
Бу кишвар сари доғи азм айладим.

Адувсиға ҳар шаҳки ғолибдурур,
Бу янглиғ баҳонаға толибдурур.

Йўқ эрса санга ўкта сўз йўқ эди,
Не бўлса бизинг соридин-ўқ эди.

Гар ул сўзда бор эрса доғи хилоф,
Билиб айладук эмди хотирни соф»⁶.

Дуо қилди Хоқону сўз бошлади,
Сўзин ўз муроди сари тошлади.

Деди: «К-эй мутеъ аҳли олам санга,
Жаҳонгир бўлмоқ мусаллам санга,

Не кишварки очмоққа урдунг қадам,
Анинг фатҳи худ бўлмади беалам.

Қилиб фатҳи тадбирида қийлу қол,
Кўнгулга кириб ҳар замон юз хаёл.

Билурсен ўзунг Маллу чоғли киши
Ки, найрангу афсун эди варзиши,

Неча қилди олингда кину инод,
Не ташвиш ила бўлди фатҳ ул билод.

Ери бор эди айламак қатлу кин,
Ато қилдинг ўғлиға тожу нигин.

Чу лутфунгдин огоҳ қилдинг ани,
Ато мулкида шоҳ қилдинг ани.

Буён айлагач азм давлат била
Ки, тахт узра сен фатҳу нусрат била.

Мениким адув айлар эрдинг хаел,
Бу навъ эттим ўзни санга поймол,

Хаёлимга юзланди бу навъ иш
Ки, мундоқ итоат киши қилмамиш.

Сениким Ҳақ этти бу навъ аржуманд
Ки, пастингдурур буйла мендек баланд.

Тиларменки, бу бўлса осон манга
Ки, билсамки, не қилгунг эҳсон манга!»

Скандар деди: «Жамъ қилгил кўнгул,
Ики даҳр аро сен ато, мен ўғул.

Десанг, хизматингда жабин суртайин,
Сени тахти жоҳимга ўлтуртайин.

Қилиб санга фарзанддек пойбус,
Дейинким, тирилди малик Файлақус.

Сен эт маснад узра кулаҳдорлиқ,
Мен оллингда айлай сипаҳдорлиқ.

Агар худ бу навъ айламасмен қабул,
Не янглиғки, кўнглунга айлар шумул.

Мени айла оғаҳки, ул иш қилай,
Неча айлай олғонча кўшиш қилай».

Бўлуб шод Хоқони давлатқарин,
Дуолар била айлабон офарин.

Кўзидан тия олмайин ёшини,
Қўюб шукр туфроғига бошини,

Деди: «К-эй шаҳаншоҳи гардунсарир,
Сарирингга йўқ авжи гардунназир.

Ҳамеша жаҳон паҳлавон бўлғасен,
Жаҳон аҳлига комрон бўлғасен.

Бўлуб тавъ ила бандаи фармон санга,
Менингдек базе хону хоқон санга.

Бу не лутфу покиза тийнат бўлур,
Бу не хулқу эҳсону ҳиммат бўлур.

Бу ҳимматки бермиш санга Бениёз,
Эрур шахлиғингға жаҳон мулки оз.

Демон лойиқинг ики олам эди
Ки, ўн бўлса эрди доғи кам эди.

Бу алтофким сен аён айладинг,
Мени шукрида нотавон айладинг.

Каломинг аён айлаган масъала,
Эшитмакка йўқтур манга ҳавсала.

Вале чун дединг ошнолиғ сўзи,
Арода ўғуллуқ, атолиқ сўзи.

Гумонимда йўқ эрди бу эҳтиром
Ки, қилғунг мени бўйла олий мақом.

Яромас санга гарчи мендек ато,
Вале мен бу сўзни демакдур хато.

Гуҳар зотиға не кам ўлғай шараф,
Буким бўлғай онинг атоси садаф.

Бу эҳсонинга гарчи лойиқ эмон,
Садаф бирла дур ҳолидин йўқ демон.

Ва лек ўзга сўзларки қилдинг баён,
Алардин қил ушмунча чоғлиқ аён

Ки, фош этмагил элга бу розни,
Бу келмақдин анжому оғозни.

Расулона айлаб манга илтифот,
Букун асрабон, шом бўлғач узот.

Элингга дегилким: «Бу келган расул,
Ярашдин деди сўзу қилдим қабул».

Тонг отқач расуле юбор қошима
Ки, солсун шараф сояси бошима.

Мени айла даргоҳинга илтимос,
Келай мен тутуб ҳукму амрингни пос.

Кўруб айла таъзим эл кўргудек,
Мулук они бир-бирга еткургудек.

Эрур минг йил улким келур ёдима
Ки, хонлиғдур обоу аждодима

Ки, бу мулк андинки ихдос эрур,
Атодин атобизга мерос эрур

Ки, Чин мулкида эрдилар хон бори,
Қаю хонки, қоону хоқон бори.

Буларнинг тутуб поси номусини,
Манга солма базминг заминбўсини

Ки, хоқонлиғим шавкати синмасун,
Шаҳаншаҳлиғим савлати синмасун.

Улус ичра эъзоз қилғил мени,
«Ато», деб сарафроз қилғил мени.

Хирожеки номангда мастур эди
Ки, Чин дойим ул ишта маъзур эди.

Бу таклифни сен доғи қилмағил,
Сўзин демау кўзга ҳам илмағил.

Хироси истамакдин ғараз мол эса,
Дуру лаълдин тавқу халхол эса,

Хазойин манга бениҳоятдурур,
Дуру лаъл беҳадду ғоятдурур.

Манга ҳар қачон булса сендек уғул,
Қачон маҳзан асрарға бўлғай кўнгул.

Тўқай оллингга ул қадар молу ганж
Ки, етсун сипоҳингга йиғмоғда ранж.

Бу янглиғ риоятлар этган замон,
Менинг боғу қасримға бўл меҳмон

Ки, юзунга мен доғи мажлис тузай,
Мулукона тартиблар кўрғузай.

Неча вақтким бўлса коминг сенинг,
Бу кишварда бўлсун мақоминг сенинг.

Борур вақтинг ул кунки таъйин эрур,
Узотай анингдекки ойин эрур.

Бўлай неча манзил жамолингға шод,
Не ерда буюрсанг қилай хайрбод.

Қил албатта пинҳон вале бу сўзум
Ки, мундоқ рисолатни қилдим ўзум».

Скандар деди: «Мен худ айлай ниҳон,
Сен ар зоҳир этсанг нетай ноғиҳон?»

Деди: «Мендин ўлмас бу иш элга тарҳ»,
Не янглиғки забт айламиш, қилди шарҳ.

Скандар қабул этти бори сўзин,
Бу ваъда вафосиға тутти ўзин.

Элин ҳозир истаб, ишорат била,
Деди нукта, мундоқ иборат била

Ки: «Бу фаррухойини фархундапай
Ки, қилди биёбон рисолатқа тай.

Бурун қўлларидин камандин олинг,
Аёғларидин доғи бандин олинг.

Басе, яхши сузларга ҳомил эди,
Рисолат тариқида комил эди.

Менинг бирла Хоқон аро солди сулҳ,
Ҳамул баҳр ила кон аро солди сулҳ.

Мулукона тўнлар анга кийдурунг,
Бериб мунча нақд, оллима келтурунг!»

Не янглиғки ҳукм этти, тутти вужуд.
Ижозат бериб шоҳи бофарру жуд

Деди: «Тинғил оқшомғача шодмон,
Равон бўл жаҳон тийра бўлгон замон».

Дуо айтибон шоҳи фарзонаға,
Хиром айлади меҳмонхонаға.

Бўлуб анда оқшомғача комёб
Топиб кому очмай юзидин ниқоб

Ки, ул ердаким доҳили Чин эди,
Рисолатқа бу навъ ойин эди.

Чу ой қосиди чиқти гардун уза,
Хиром айлаю тоғу ҳомун уза.

Расули қамарсайр ҳам минди от,
Ўзин манзили сори еткурди бот.

Ҳамул маҳрамеким эди мунтазир,
Висолидин айлаб ани муфтахир.

Анга топшуруб даштпаймо саманд,
Кириб парда ичра шаҳи аржуманд.

Бориб йўлдағи ранжу фарсудалиғ,
Топиб тахту жоҳ узра осудалиғ.

Ише айлаб андоқки қилмай киши,
Киши хайлидин келмай андоқ иши.

Саҳаргаҳки меҳр ўлди маснаднишин,
Анингдекки тахт узра Хоқони Чин.

Скандар қилиб тахти узра мақом,
Буюрди сипоҳ аҳлига бори ом.

Улус ҳозир ўлди чу даргоҳиға,
Таважжуҳ қилиб маснади жоҳиға.

Таанни била шоҳи офоқгир,
Тилаб бир сухандони фармонпазир,

Деди: «Айлагил азм Хоқон сари,
Баҳор абридек баҳри Уммон сари.

Анга айт мендин дуруду салом,
Саломим дегаҳ, буйла еткур паём

Ки: Қил бартараф кина асбобини,
Узорингға оч сулҳ абвобини.

Агар яхшибиз, гар ёмонбиз букун,
Сенинг мулкунга меҳмонбиз букун.

Қўпуб келки, биз кинадин тоқбиз,
Бағоят жамолингға муштоқбиз.

Яқинким бу сўзни қабул айлагунг,
Ниёз аҳли сори нузул айлагунг».

Скандар чу мақсудин этти тамом,
Расул урди йўл қатъи қилмоққа гом.

Чу Хоқон сипоҳиға бўлди қарин,
Суруб нукта, андоқки, дурри самин.

Расул эрканин ошкор айлади,
Ўзин орзуҳоҳи бор айлади.

Чу Хоқонга арз ўлди ул можаро,
Тилатти ани боргоҳи аро.

Қилиб маснад узра мақом ул доғи,
Улусқа бериб бори ом ул доғи.

Скандар расулидин этти савол
Ки: «Келмакта мақсудунг айтғил мақол».

Суханвар нечукким шаҳ айтиб эди,
Тамомини Хоқон қошида деди.

Эшитти чу Хоқон саросар ҳадис,
Фараҳбахш, бал руҳпарвар ҳадис,

Кўп изҳори айшу нишот айлабон,
Суханвар била инбисот айлабон.

Деди: «Чунки шоҳи сипеҳриҳтишом,
Сураб эрди чун кин юзидин калом.

Адоват била қилди бизга мурур,
Сипаҳ тортмоқ бизга бўлди зарур.

Бу дамким мулойим ҳикоят демиш,
Яқин бўлдиким бизга хоҳон эмиш.

Анинг бирла йўқ бизга пархошу кин,
Бўлурбиз равон сен бор эрсанг амин».

Расул айттиким: «Бизинг шаҳ сўзи
Дейилгач, гумон этки, айтур ўзи.

Йўқ эрса билур мунча аҳли хирад
Ки, йўқтур менга сени истарга ҳад».

Бу сўз бирла Хоқон қилиб нўшханд,
Равон азм қилмоққа минди саманд.

Бўлуб Чин сипоҳи ажаб шодмон
Ким, ул бимдин топти бори амон.

Ўзига улус, борча айландилар,
Анинг кейнича бори отландилар.

Магар баски жуш урди халқи касир,
Ер ажзоси бўлди тахалхулпазир.

Халойиққа ҳукм этти Чин хисрави,
«Ки ўрнида бўлсун заифу қави.

Вале юзча гулрўйи Чинийнажод,
Яна минг хидеви хитоиниҳод.

Ўзи бирла олди, доғи сурди рахш,
Анга тегруким хусрави мулкбахш.

Скандар соридин доғи шоҳлар,
Хирадпешау донишогоҳлар.

Алар доғи шоҳона тазйин била,
Булар ҳам ҳақимона ойин била,

Чиқиб ўтру Хоқонға айлаб ҳужум,
Анингдекки, ул чоғда бўлғай русум,

Кўрушуб паёпай, етиб фавж-фавж,
Тенгиздин, анингдекки, ҳар лаҳза мавж,

Чу шоҳ остониға бўлди яқин,
Равон отидин тушти Хоқони Чин.

Югуруб илайинда озодалар,
Не озодалар шоҳу шаҳзодалар.

Таноб учиға чун ёвуқ қўйди гом,
Оқ уйдин Скандар ҳам этти хиром,

Ики соридин қўл очиб ики шоҳ,
Қирон айлаб андоқки, хуршиду моҳ.

Чу бир-бирларига ёвушти иков,
Атоу ўғулдек қучушти иков.

Фалак кўрмайин ошкору ниҳон,
Мунунгдек қарин ўлмоғ ики жаҳон.

Бири гар азим, ул бири аъзаме,
Бу ҳам оламе, ул доғи оламе.

Қучушқоч ики шоҳи ферузбахт,
Скандар ёниб айлади азми тахт.

Тутуб бир қўли бирла Хоқон қўлин,
Анга кўргузуб тахти шоҳий йўлин.

Чу Хоқон кейин қолди айлаб ҳижоб,
Чиқорди чекиб шоҳи гардунжаноб.

Аёғин сарир узра чун еткуруб,
Бурун они ўлтуртубу ўлтуруб.

Қилурға неким ваъда қилмиш вафо,
Мунинг бирла ҳам қилмайин иктифо,

Мулойим-мулойим сўруб ҳар нафас,
Анингдекки Хоқонға бир-бир ҳавас.

Шафиқона сўз чун дамодам солиб,
Ўғуллуқ, атолиқ сўзин ҳам солиб.

Тутуб илгини бу сўз айтурда руст
Ким, ул аҳд мисоқин айлаб дуруст.

Тугатгач сўзин шоҳи бисёрдон,
Баковул келиб ёйди дасторхон.

Ёйилди чу шоҳона хонлар баче,
Қуёш қурсидек анда нонлар баче.

Ҳамул хон аро гуна-гуна таом,
Бўлуб лаҳза-лаҳза табиатқа ком.

Чу тортилди хоники дастур эмас,
Таом онча, оламда мақдур эмас.

Деди мезбони фалактумтароқ
Ки: «Отланса Хоқон ҳам эрмас йироқ

Ки, Чин халқи билса мулоқотимиз,
Муҳаббат тариқида исботимиз».

Бу сўздин бўлуб шод Хоқон баса,
Қўлуб бўлди шаҳға санохон баса.

Скандар узотти ани Чин сори,
Ўзи қўйди юз – жоми рангин сори.

Аёқчи, тўла айла чини аёқ,
Эрур бизга сўзнинг чини иштиёқ,

Лаболаб тут оники мен сипқорай,
Доғи лаҳза-лаҳза ўзумдин борай.

Муғанний, келу черт туркона соз,
Мақоми «Наво», йўқса «Туркий Ҳижоз»¹,

Навоийнинг ашъоридин неча байт,
Менинг ҳасби ҳолим толиб туркий айт!

Навоий, тутуб фол – девонни оч,
Ўқурда дуру лаъл оламға соч.

Муғаннийға ҳам айла таълим ани
Ки, қилсун суруд ичра тақсим ани!

XLIX

*Тузлук таърифидаким, даҳр бўстониинг сарвсифат озодавашларининг
писандидароқ шевасидурур ва сидқ қавл васфидаким, сипеҳр
шабистониинг субҳосо тоза дамларининг баргузидароқ шимаси
ва роӣи савобнамой асариким, меҳри оламородек жузвє ҳаракат
била куллий ерни ёрутур ва каломи салоҳафзой фавоидиким, оз нукта
била олам аҳлиға кўп натижа еткурур*

Биров даҳр аро давлатойин эрур
Ки, ҳар сўзким ул айтқай, чин эрур.

Худо комин онинг раво айлағай
Ки, ҳар ваъда қилса — вафо айлағай.

Не назр этса қилғай вафодин адо
Ки, «Юфуна бин-назри» дебдур Худо¹.

Қабул айлаган нуктани қарз бил,
Ани насси қотиъ била фарз бил

Ки, бўйнунгда ул бир оғир юкдурур,
Эрур тоғча, гарчи бир тукдурур.

Каю кимсаким, сўзни ёлғон дегай,
Инонмаслар ар насси «Қуръон»² дегай.

Неча бўлса ёлғончи эл аржуманд,
Сўзи анжуман ичрадур нописанд.

Бор эрмиш бурун чоғда козибваше,
Уйига тушуб шуълаи саркаше.

Фиғонлар чекар эрмиш истаб мадад,
Эшитганга бўлмай сўзи муътамад.

Чу куймиш уйи юмуб-очкунча кўз³,
Демиш анга соҳибдиле буйла сўз

Ки: «Ёлғон ангаким фаровондурур,
Чини ҳам эл оллинда ёгондурур.

Агар қилмади эл ҳимоят санга,
Ўзунгдин керактур шикоят санга».

Эшиттимки, бир шаҳға бўлди ниёз,
Уйс аймак бир сутун узра соз.

Кезиб топтилар бир йиғоч буйла туз,
Ва лекин анинг молики бир ажуз.

Бериб ўн баҳо, балки юз, балки минг,
Ризо бермайин хотири золнинг.

Чу байъу широ топмайин интиҳо,
Бериб зол ҳамсанги олтун баҳо⁴.

Ясодилар ул уйни гавҳарнигор,
Сутунни вале қилдилар зарнигор.

Ҳамоноки келди тамошоға зол,
Йиғочин ўпуб, сурди мундоқ мақол

Ки: «Солдинг, чу Ҳақ туз яратти сени,
Ҳам ўзунгни олтун аро, ҳам мени».

Ниҳолеки ул туз бўлур жилвасоз,
Бари элни мундоқ қилур бениёз.

Агар тузлук ўлса кишининг иши,
Не васф айлай олғай ишини киши.

Хусусан шаҳи комрон бўлғай ул,
Жаҳон узра хисравнишон бўлғай ул.

Маозаллоҳ, ар қилса шаҳ эгрилик,
Юмоғлиқ керак шаҳлиғидин илик⁵.

Бировгаки мулк ўлса зери нигин,
Нигин бирла ул бўлса маснаднишин,

Анга «Рости расти»⁶ этса нигор
Қачон рост бўлмай бўлур растгор.

Алифким эрур ростлиқда алам,
Агарчи алифдур, эрур алф ҳам⁷.

Хатеким қилур тузлуги бирга минг,
Не иш айлағай тузлуги кимсанинг?

Кишиким жаҳонда сўзи ростдур,
Эрур дол ангаким ўзи ростдур.

Бировким эрур ростлиқдин йироқ,
Анингдек киши бўлмағон яхшироқ.

Яна улки сойибдурур рой анга.
Адув касратидин не парвой анга?⁸

Гум айлар ёмон кунда бир яхши рой,
Тумон хасмни борча размозмой.

Басо хасмким кўпроқ андозадин
Ки, дафъ ўлди бир солгон овозадин.

Разин рой ила ёймаса кимса дом,
Ҳавода учар қушни қилғайму ром?

Киши билмаса ройи сойибфанин,
Қачон дўст қилғай эди душманин?

Тааммул била ком пайдо бўлур,
Таҳаммул била ғўра ҳалво бўлур?

Эшиттимки, дер эрди бир зуфунун
Ки, буким йилонға қилурлар фусун.

Бўлур ўзи қайдиға печон каманд
Ки, андин кишига етишмас газанд.

Магар ул билур тилдин аҳли хирад,
Хушомад баён қилдилар беадад.

Паёпай чучук сўз чу пайғом ўлур,
Анингдек хашин жонвар ром ўлур.

Нечаким хирад ичра бўлса ками,
Йилондин ёмонроқ эмас одами.

Чу ғаввос касб этти ройи разин,
Наҳанг оғзидин олди дурри самин.

Дам урмай чу ул дурри ғалтон олур,
Тенгиз қаъридин гавҳар осон олур.

Бас улким такаллумға оғзин очар,
Мухотабға сўз йўқки, гавҳар сочар.

Не тонг тунд душман анга ром эса,
Чу ром ўлди ҳосил неким ком эса.

Такаллум била кимса инсон эрур,
Сўзи йўқ баҳойимга не сон эрур?

Вале сўзда доғи маротибдурур,
Ҳам анда ҳунар, ҳам маойибдурур.

Ҳам улдурки айлар тирикни ҳалок,
Ҳам андин ўлуқ тан топар руҳи пок.

Хирад бирла чун яхши сўз бўлди ёр,
Киши ройи сойиб қилур ихтиёр.

Хирадманд бўлса балоғатмаоб,
Не бўлғай иши ғайри ройи савоб?

Бировким савоб ўлди ройи анинг,
Берур улча ройи Худойи анинг.

L

*Ардашер ҳикоятиким, қавий душман дафъини қилич била қилурдин
ожиз эрди, ройи разин ва тиғи забон била ул мушкил қазияга
саранжом берди*

Мулуки тавойиф аро Ардашер
Ки, ҳам ройзан эрдию ҳам далер.

Магар Ардавон бирла айлаб хилоф,
Ики соридин бўлди азми масоф.

Ҳамоноки кучлук эди Ардавон,
Мунга йўқ эди онча тобу тавон.

Ёнарға ризо бермайн ғайрати,
Юруга вале заъфдин ҳайрати.

Тааммул қилур эрди рой истабон,
Бир андешаи раҳнамой истабон.

Яраш истаю озим этти расул,
Адув қилмади ажзин англаб қабул.

Бор эрди сипоҳи аро бир киши,
Адув жониби нома ёзмоқ иши.

Неча берсалар эрди огоҳлиқ,
Шаҳ ўлмас эди андин икроҳлиқ.

Адув етти бир кунчилик йўлга тунд,
Бу ҳам бўлмади фикру рой ичра кунд.

Хаёлиға ройе етишти ажаб,
Равон давлат арконин этти талаб.

Кивурди чу борини хилват аро,
Равон қилди бунёд бу можаро.

Ки: «Ногаҳ киши изтирор этмасун,
Адув шавкатидин фирор этмасун

Ки, Ҳақдин етишти иноят манга,
Эрур шодлиғ бениҳоят манга.

Ани сизга дермен, вале зинҳор,
Киши қошида қилмангиз ошкор».

Бори аҳд қилғоч, равон бошлади,
Тараб бирла бу дoston бошлади:

Ки, аъдо соридин неча паҳлавон:
Фалону фалону фалону фалон

Ки, бу хайл эрур асли кўшиш чоғи,
Нечукким, билурсиз муни сиз доғи.

Бўлуб Ардавондин бори тийрарой,
Манга айлаб ўзни тазаллумнамой.

Бу сўзга қилиб аҳду мисоқ этиб,
Йибормишдурурлар манга хат битиб

Ки, тонглаки эл бўлса водийнавард,
Тузулса ики сори саффи набард.

Не ердаки турғон эса Ардавон,
Чопиб бошиға бир неча паҳлавон.

Анга еткуруб зулм подошини,
Санга келтурурбиз анинг бошини».

Бу сўзни чу тақрир этиб Ардашер,
Элидин кетиб заъф. бўлди далер.

Магар ўртада эрди пайғомгар,
Битиб ҳолни бўлди эълонгар.

Эшитгач бу сўз хасми олий асос,
Замириға йўл топти беҳад ҳарос.

Не топти юруб разм этарга жиҳат,
Не хайлини дафъ этгали маслаҳат.

Ярашқа ризо берди ҳиммат тутуб,
Ярашти, доғи ёнди миннат тутуб.

Бу ким топти бу навъ ройи савоб,
Бу навъ ўлди иқболидин комёб.

LI

ҲИКМАТ

*Искандарнинг Арастудин саволи ул бобдаким, савоб ройға мужиби
исобат не бўлғай ва хатоға жиҳати заъф не ва жавоб эшитмак*

Яна сўрди Искандари поктабъ
«Ки, эй ҳикматойину дарроктабъ,

Буким одами борча инсондурур,
Бори офаринишда яксондурур.

Мунга ройи сойиб Ҳақ этти ато,
Ва лекин анга берди ройи хато.

Яна ҳам буким, ройи сойиб эрур,
Ишинда анинг бу ажойиб эрур

Ки, чун покррой ўлди беиштибоҳ,
Ва лекин хато ҳам қилур гоҳ-гоҳ.

Керакким, бу бир бўлса, ул бўлмаса,
Ул ўлса, бу бир сори йўл бўлмаса».

Тааммул қилиб деди донишнавард:
«Ки эй борча, шаҳлар аросида фард,

Буким халқ эрур офаринишда бир,
Не донишда бирдур, не бинишда бир.

Эрур Ҳақ сифоти ададдин бари,
Булар ҳар бири бир сифат мазҳари.

Керак ҳар бири бўлса бир фардзот,
Нединким эмас бирдек ики сифот.

Нетонг бўлса бу бирга фаҳму хирад,
Яна бир хираддин эса бемадад.

Хирадлиғнинг ар бўлса ройи дуруст.
Керак бўлса албатта гаҳ-гоҳ суст.

Нединким эмас кимса бир ҳол ила,
Эрур ҳар замон ўзга минвол ила.

Яна улки гар бўлса туз борча рой,
Хирад бўлди, бас, кимсага раҳнамой.

Хирад ғайб илмида аъмодурур
Ки, билмаски, тонгла келур недурур.

Хираддин эрур ғайб илми йироқ.
Эрур бехираддин хирад яхшироқ.

Яна кимсага борча рой ўлса туз,
Хирадга берур, бас, ажаб фикр юз

Ки, Ҳақ амрида бўлди ширкат анга,
Эмасдур муносиб бу фикрат анга.

Камол аҳлининг ройи гоҳи табоҳ,
Эрур Ҳақ камолиға равшан гувоҳ».

Жавобини шаҳ топти чун дилписанд,
Яна урмади дам бўлуб баҳраманд.

LII

*Хоқоннинг Искандар учун зиёфат асбобин тузгани ва ани Чинга
элтурга илтимос кўргузгани ва ул шоҳона базму ойин вазъи васфида
хомаи нодиранигор дурфишонлиқ қилмоқ ва ул туҳаф ва наводир тазйини
таърифида таъби балоғатшиор гавҳарпошлиқ кўргузмак ва пешкашлари
теъдодида тўқуз фалак авроқин хомаға рақамзад қилмоқ ва базми
дилкашлари шарҳида секиз биҳишт риёзин ақл кўзига рад қилмоқ*

Бу дебо уза пайкаророи Чин,
Бу навъ айлади нақши дебои Чин

Ки, чун Чин сари бўлди Хоқонға азм,
Мубаддал бўлуб базм ила кину разм.

Эли кўнглидин кетти ранжу тааб,
Булар ўрниға келди айшу тараб.

Ўзи тушти Чин шаҳриға шодмон,
Кириб қасри давлатға тушган замон.

Талаб қилди аркони давлатни бот,
Жулус амри этти қилиб илтифот.

Дедиким: «Бу шоҳи фалакиҳтишом
Ки, олам юзин фатҳ қилмиш тамом.

Жаҳон шаҳларин айламиш бандаси,
Забардастлар бўлмиш афкандаси.

Каманд улки гардунға банд айламиш,
Бу они асири каманд айламиш.

Қачон бизга бор эрди худ бу гумон
Ки, бўлғай бу алтоф ила меҳмон.

Келиб тарки қатлу масоф айлағай,
Бизинг бирла кўнглини соф айлағай,

Қилиб улча имкони бор эҳтиром,
Манга тахти устида бергай мақом.

Мени ҳам атолиққа қилгай қабул,
Ҳам ўлгай шафиқим, нечукким, ўғул.

Билурсизки, гар қилса эрди набард,
Улусдин чиқорур эди кўкка гард.

Санам зулфидек айлабон тору мор.
Қўпорур эди борчамиздан димор.

Бу лутфеки ул ошкор айлади
Ки, эҳсон тариқин шиор айлади.

Бу мажмаъ ичинда йиғилгон анга,
Эрур борча озод қилгон анга.

Мен алтофидин онча шармандамен
Ки, гарчи ато дер, вале бандамен.

Қилурдин анга хизмати дилпазир,
Худ эрмасдурур ҳеч янглиғ гузир.

Бу ишнинг салоҳи недур, фикр этинг,
Қошимда чу фикр эттингиз, зикр этинг?»

Бу сўзлар дегач шоҳи Чину Хўтан',
Дуосига тил чектилар анжуман.

Дедиларки: «Ҳар нуктаким сурди шоҳ,
Эрур муттафиқ борча хайлу сипоҳ.

Бу шоҳеки бор эмди меҳмонимиз,
Гар оллида бўлса фидо жонимиз.

Анга улча ойини эъзоздур,
Муни деса бўлгай — ҳануз оздур.

Не мулку сипаҳға сен этсанг рақам,
Билурлар анинг бермагин муғтанам.

Валек улча сен ўзинг эткунг яроқ,
Билурсен сен они ўзунг яхшироқ.

Неким ҳимматингға таманнодурур
Бизинг ҳиммат андин муарродурур.

Қачонким қирон айласа наййирайн.
Кўрунурму заррот аро тушса шайн?²

Бўлур чунки ёндошса ики жаҳон,
Жаҳон даржаҳон, мўр кўздин ниҳон.

Не тонг, халқ табъи қироқ айласа,
Скандарга Хоқон яроғ айласа.

Муқассирдурур табъимиз дахлдин
Ки, тўби иши келмади нахлдин¹.

Вале мунча иш бизга равшандурур
Ки, гар харжи юз ганжу махзандурур.

Чу сен мезбон ўлсанг, ул меҳмон,
Кўп ўлмоғлигин қилса бўлмас гумон».

Бу сўзларки арз эттилар ул гуруҳ,
Бўлуб шод – Хоқони дарёшукуҳ.

Деди: «Улча кўргузди бу қаҳрамон,
Эрур элға худ фарз моли амон.

Сипоҳиға улким мавожибдурур,
Анинг йиллиғи элға вожибдурур.

Яна йиллиғиға очиб қуфли ганж,
Мен ўз махзанимдин бўлай нақдсанж.

Сипоҳиға фикр ўлса ушбу сифат,
Ўзи фикрини мен кўрай маслаҳат»⁴

Бу янглиғки сўз ўтти Хоқон била,
Бори эл қабул эттилар жон била.

Бўлуб борчаси бир-бирига мумид,
Қилиб иш саранжомиға жажду жид.

Неча кунда бори муҳайё бўлуб
Ки, Чин нақддин кону дарё бўлуб.

Бу янглиғ ясаб пешкашлар ўзи
Ки, ҳайрон қолиб анда даврон кўзи.

Минг от — борча оҳутаку гўрдав,
Бори гўру оҳудин элтиб гарав.

Алар гардиға ета олмай сабо.
Сабосайри пўяларидин ҳабо.

Югурмак аро абру секрирда барқ,
Вале барқдек борча олтунға ғарқ.

Ҳам олтун эгар, доғи олтун лижом,
Ҳам олтун тақо, доғи олтун ситом.

Кежим борча устида зарбафти Чин.
Пашизалари лаълу дурри самин.

Яна минг тева — ҳар бири кўҳтан,
Фалак пилича ҳар бирига бадан.

Неча жусса ичра фалакваш келиб,
Камозорлиғда малакваш келиб.

Бори суръат ичра, нечукким, фалак,
Нечукким фалак йўқ, нечукким малак.

Бори рахти дебойи Чину Хитой,
Жавоҳир бори узра зийнатфизой,

Алоқа бориға саросар ипак,
Дуру лаълу феруза мунчоғидак.

Яна минг хачир, борчаси тезгом,
Сипехри ҳарундек бориға хиром.

Писандида сайру шитоби доғи,
Қаторию зини, рикоби доғи.

Рухути ҳам андоқки дастур ўлуб
Ки, оту тева узра мазкур ўлуб.

Яна минг тўқуз рахти нахху насеж,
Очилмай, нечукким топиб тобу печ⁵.

Неча боғдек борча рангин келиб,
Вале тоғдек бори сангин келиб.

Яна яшмдин минг авонию зарф,
Латофат аро бир-биридин шигарф.

Яна чини олот минг порча,
Идора аро меҳри сайёрча.

Яна минг сиҳи қадду гулҳад каниз,
Бари сунбули зулфдин мушкбез.

Менгизлари гул — гул, мижалари хор.
Қабоғлари кенг-кенг, оғизлари тор.

Келиб ғамзаи шўх ила дилфиреб,
Либос ичра ончаки имкони зеб.

Ва лекин ики булғажаб тухфа ҳам
Ки, андоқ келиб булғажаб тухфа кам.

Бири кўзгуйи жоми Жамшиддек,
Сафо ичра миръоти хуршиддек

Ки, они фалак меҳройин дебон,
Вале халқ ойинаи Чин⁶ дебон.

Ики юз анга ою кундек ёруқ,
Вале тийра бўлмай бўлурдин очуқ.

Ёруқ ҳар юзи чеҳра кўргузгудек,
Демай бир юзи тийрарў кўзгудек.

Ҳакимики они тилисм айлабон,
Намойиш анга ики қисм айлабон.

Келиб бир юзи буйлаким чунки шоҳ,
Сўрар чоғда маснад уза додхоҳ

Ки, бир-бирга эл даъво изҳор этар,
Агар кимса даъвоға инкор этар.

Бу даъвода эрмас гувоҳ эҳтиёж,
Эрур кўзгу сори нигоҳ эҳтиёж.

Агар сўзи чиндур — кўринур юзи,
Кўрунмас юзи — бўлса ёлғон сўзи.

Яна бир юзининг тилисми бу иш
Ки, шаҳ базм аро бода этса хуриш,

Анга мажлис аҳли назар қилсалар,
Тамошойи шахсу сувар қилсалар,

Аларким, май ичгайлар ором ила,
Кўрунур аларға юз андом ила.

Биров майға топиб фурудастлиқ,
Аён қилгудек бўлса бадмастлиқ,

Кўрунур юзи кўзгу ичра бузуқ,
Узун, йўқса ёйпанг, кичик ё улук.

Чу бийнанда бу нуктаға топти пай,
Бўлуб хушдил, айлар равон тарки май⁷.

Кўруб ул бузуғлугни наззорагар,
Бўлур ўз бузуғ ҳолиға чорагар.

Яна луъбате, бал жаҳон офати,
Жаҳон офати йўқки, жон офати.

Хитойи ҳасаб, шўхи чинийнажод*,
Жамолиға ҳуру пари хоназод.

Ики банда ҳусниға ҳуру пари,
Ва лекин қочиб ҳар бири бир сари.

Хито мулкида зулфи ғавғо солиб,
Кўзи Чин диёрида яғмо солиб.

Ики чини зулфайни мушкин таноб,
Анга Чин ичинда сепиб мушки ноб.

Қаро қоши мушкин ҳилоле келиб,
Ҳилол андин ошуфтаҳоле келиб,

Ани чарх айларда мушкин ҳилол,
Томиб нуқтаеким — бўлуб оти хол.

Узори уза ики қиймоч кўз,
Улус қонини ичғали очкўз

Ким, ул очлиқ айлаб они заиф,
Узолиб ётиб хасталардек наҳиф.

Қуёшдек анга давр рухсор ўлуб,
Оғиз нуқтасидин намудор ўлуб.

Чу паргор учи даврин айлаб кашон,
Падид ўлғуча нуқта топмай нишон.

Занах тавқи лекин яна нимдавр
Ки, андин бори давр аҳлиға жавр.

Зақан чоҳи ул давранинг нуқтаси,
Тушуб чоҳ аро аҳли даврон басе⁹,

Қади ишва бирла хироманда сарв,
Хироманда сарви хиромон тазарв.

Чу ноз ул тазарв ошкор айлабон,
Басе бозу шоҳин шикор айлабон.

Бошидин-оёқ ишвау хўблук,
Оёқдин боши нозу маҳбублук.

Келиб борчадин турфа бу можаро
Ки, ҳам базм аро чусту ҳам разм аро.

Чу базм ўлса илҳони ушшоқсўз,
Не ушшоқсўз, айт офоқсўз.

Чу тортиб наво, элни беҳол этиб,
Хирад нутқини нағмаси лол этиб.

Чолиб чун ғино нотавон риштасин,
Узуб нотавонларға жон риштасин.

Чу ун бирла барбат навосин тузуб,
Бири ўлтуруб, ул бири тиргузуб.

Қачонким кириб разм майдониға,
Қилиб қасд майдон эли жониға.

Чу рахшиға ҳар сори жавлон бериб,
Замон аҳли жавлониға жон бериб.

Фаним ўлса гардун киби зўрманд,
Вағо вақти гардунға солиб каманд.

Қилич солса хорони айлаб шикоф,
Анга хора кемухти ўлуб ғилоф.

Ўқи бўлса юз худу хафтон ўтуб,
Қатиқ хорадин балки паррон ўтуб.

Синони қачон кўргузуб печу тоб,
Сипеҳр аждариға тушуб изтироб.

Қачонким адув хайлиға от солиб,
Чу ул ел этиб — хасдек эл қўзғолиб.

Балоеки чархи қадимий ниҳод,
Бера олмайин бир анингдекни ёд.

Скандарга Хоқон ясаб пешкаш,
Тўқуз буйла тухфаки, шарҳ ўлди хуш.

Булар чун саросар муҳайё бўлуб,
Яна Чин шаҳи мажлисоро бўлуб.

Ясаб бир ажаб базми олийасос,
Такаллуфқа ақл анда топмай қиёс.

Улуғ хайлни раҳшунос айлабон,
Шаҳ ихзорини илтимос айлабон.

Шаҳ оллиға чун мултамаслар етиб.
Ҳадисин анинг ер ўпуб – арз этиб.

Қабул айлабон сўзни дорои даҳр,
Равон отланиб айлади азми шаҳр.

Тўшаб эрди Хоқони хуршидтож,
Ўзи қасридин рост то бир йигоч

Скандар йўли узра дебойи Чин
Ки, пинҳон бўлуб эрди саҳройи Чин.

Ҳар ўн гомда бир нисор айлабон,
Дуру лаълни хоксор айлабон.

Йўли узра онча тўқуб мушки ноб
Ки, эл тўтиёлиққа топмай туроб.

Эл ул мушк уза чун бўлуб раҳнавард,
Тутуб мушкдин кўк юзин тийра гард.

Бу ҳашмат била хисрави тожу тахт,
Кириб Чин диёриға фархунда бахт.

Кўруб, ўйла, шаҳреки, чархи кукун,
Ўқуб мислига ояти «ламякун»¹⁰.

Жинонваш ҳаволию боғи анинг,
Не пайдо учи, не қироғи анинг.

Безаб тому тошини ойин била,
Мусаввар бори хуллаи чин била.

Кўруб онча ороки, кўз кўрмайин,
Кўнгул ҳам тахайюлға келтурмайин.

Скандарга ҳар лаҳза ортиб нишот,
Ангочаки, Искандаройин бисот.

Қўюб чунки Хоқон бисотиға гом,
Топпиб даргоҳин чархи ферузафом.

Суруб чунки даргоҳдин ичкари,
Кўруб оламе чун боқиб ҳар сори.

Назиҳ равзае чархи ахзар киби,
Анга ҳар очуқ гул бир ахтар киби.

Келиб чор дарчор паргор анга,
Секиз дойлиғ тўрт девор анга¹¹.

Йиғочлар ўтуб тўрт девордин
Демайким, ети чархи заркордин.

Аладдин фузун ҳар ҳумоюн дарахт,
Қўюб баргдин чарх тоқиға рахт.

Бўлуб чарх уза шохлар шеваси,
Дегайсенки, анжум эрур меваси¹².

Йиғочлар тубида чаман-дарчаман,
Саросар тузуб чарга сарву саман.

Бинафшаки ўз қаддин айлаб нигун,
Қалинлиқда чодиршаби нилгун.

Магар чарх ўлуб зебу тазйин уза,
Солиб акс ойинаи Чин уза.

Раёҳинға кимса адад топмайин,
Фараҳбахш атриға ҳад топмайин.

Қилиб наргис ўз гунчасин байзавор
Ки, кўзинда эрди рамаддин гўбор.

Рамад йўқки, чун қор уза кўз солиб,
Қорикмоқ кўзининг зиёсин олиб.

Бўлуб лолау сабза нақшин гилем,
Шукуфа тўкуб ул гилем узра сим.

Мулавван зужожа нишони бўлуб,
Кўк айвонининг тобадони бўлуб.

Бу гулшан ичинда фазойи васеъ,
Фазо ўртасида биное рафеъ.

Қилиб посбониға дамсозлиқ,
Зухал бирла ҳар шом ҳамрозлиқ.

Бийикрак фалак қасридин пояси,
Равоқиға тушмай булут сояси.

Ёғиндин анинг томи нам кўрмаган,
Чоқин шуъла тоқиға еткурмаган.

Музаҳҳаб қилиб они боштин-оёқ,
Агар раҳба, гар бурж, гар худ равоқ¹³.

Бисотидағи хишт чинисиришт,
Мусамман ясаб чини андоқки хишт.

Чу чини бўлуб фарш коши анга,
Бўлуб нақш матну ҳавоши анга.

Бори хишт анга чиниойин бўлуб,
Сафо ичра ойинаи Чин бўлуб.

Ичи қасрнинг сар-басар зарнигор,
Эшик борча зийнатда гавҳарнигор.

Келиб борча наққоши чобук қалам,
Басе вақт уруб килки Монийрақам.

Топиб нақш конуну ҳанжорини,
Мусаввар қилиб тўрт деворини.

Мавозеъ анга ҳар бири нақши Чин,
Дема нақши Чинким, биҳишти барин.

Бу қаср ичра тахти сипеҳр ихтиром,
Ясаб шоҳ учун анда олий мақом.

Скандарга Хоқони меҳмонпараст,
Бу олий сарир узра берди нишаст.

Анга доғи Искандари тахтгир,
Макон этти ҳам ушбу олий сарир.

Атоу ўғул янглиғ ўлтурдилар,
Нишоту тараб базмини қурдилар.

Бори ўлтурур элга ҳукм этти шоҳ
Ки, ерлик ерин қилғай оромгоҳ.

Сукун топиб аввал кулаҳдорлар,
Алардин қуйироқ сипаҳдорлар,

Яқинроқ тутуб ҳикмат аҳли жулус,
Филотун, Арастую Фарфунюс¹⁴.

Чу қаср ўлди жаннат киби беқусур.
Худ эрди муҳайё шаробан тахур.

Чу маъкулдин табъ топти фараҳ,
Кўнгул айлади майли чини қадаҳ.

Равон қўпти бир шўхи чинисиришт,
Малоҳат аро рашки ҳури биҳишт.

Ўзи ичти ёқути аҳмар суйи,
Вале шоҳға тутти кавсар суйи.

Равон ичти дорои даврон доғи,
Не дорои давронки, Хоқон доғи.

Чу эврүлди уч-түрт даври нишот,
Падид ўлди эл кўнглига инбисот.

Қадаҳ солди аҳбоб мағзиға шўр,
Ҳижобу ҳаё рафъи келтурди зўр.

Ғино аҳли ҳарён наво туздилар,
Навосозлиғ расми кўргуздилар.

Қилиб жилва ҳар соқийи маҳжабин,
Сочиб анбарин зулфидин мушки Чин.

Бўлуб ҳушу фаҳм аҳлиға гуфтутўй,
Май олғонга ҳушин тушуб ҳой-ҳуй.

Ики шоҳ бир-бирга айлаб ниёз,
Такаллум қилиб ҳар бири дилнавоз.

Бу онинг қошида қулоғин тутуб,
Мунунг ул ўпарға оёғин тутуб.

Бу айлаб анинг садқаси мулки Чин,
Ул айлаб мунга садқа рўйи замин.

Йўқ улким ики шаҳға бу расми хос,
Ҳар икига бир-бир била ихтисос.

Чу ичмак улус расму ройи бўлуб,
Газак борча хони Хитойи бўлуб.

Олиб чарх атбоқи ҳар дам сабақ,
Не янглиғ бўлурни табақ-бартабақ.

Яшил хонлару қурси лиму бари,
Кавокиб била чархи мину бари.

Бўлуб ўйла базмеки, чархи баланд,
Бўлуб зийнату зебинин баҳраманд.

Емакка улус майли бўлғонда фош,
Газак ўртадин чиқти, тортилди ош.

Қаю ошким, ер юзини хон тутуб,
Вале хонни неъмат юз алвон тутуб.

Не дей, улча ул хон қиёси эди
Ки, тўқуз минг отнинг учоси эди.

Яна қўйға йўқ эрди ҳадду ҳисоб
Ки, юз минг десам бўлғай ул интиҳоб.

Мунга лойиқ англа ушоқ ошини
Ки, кўрмак уюрди фалак бошини.

Чу тортилди бу навъ беҳад таом
Ки, топти таматтуъ бори хосу ом.

Равон тахтдин тушти Хоқони Чин,
Қўпуб тахт уза шоҳи маснаднишин.

Тавозеъ била Чин шаҳи турди хуш,
Шаҳ олиға сўзлатғали пешкаш.

Ҳисобин битиб шаҳ сари кеттилар,
Ҳамул давлат аркони арз эттилар.

Чу арз ўлди, Хоқон юкунди равон,
Юкунди яна хисрави навжувон.

Тўқуз тўқуз ўткардилар борини,
Анингдекки айлабмен изҳорини.

Кўруб тухфа ул навъ бори гузин,
Деди шоҳ Хоқонга кўп офарин.

Чу ўткардилар борчасин хайл-хайл,
Шаҳ ул ики нодир сари қилди майл.

Бири ул Хўтанзоди маҳрў эди,
Яна моҳваш турфа кўзгу эди.

Равон бўлди Хоқони хуршидрой,
Бу илгида ойина, ул бирда ой.

Шаҳ оллиға келтурди кўзгуни ҳам,
Не кўзгуки, ул меҳри дилжўни ҳам.

Чиқиб тахт уза ўлтуруб шоҳ ила,
Деди кўзгу васфини дилхоҳ ила.

Шаҳ ул кўзгудин бўлди кўп шодмон.
Анга қилди машғуллуқ ҳар замон.

Ани аҳли ҳикматқа кўргузди ҳам,
Басе сўз анинг бобида тузди ҳам.

Қўлидин бу кўзгу йироқ кетмади
Ки, кўзгу чиройлиғни ёд этмади.

Гаҳе қилди эҳсос қисмин анинг,
Гаҳе фикр қилди тилисмин анинг.

Чу қилди қуёш кўзгуси юз ниҳон,
Яна занги зулматқа қолди жаҳон.

Қадаҳ ичмади шоҳи ҳикматпараст.
Ки мазмум эрур бўлмоғи шоҳ маст.

Миниб отқа майл этти ўрду сари,
Қуёш, ўйлаким, чархи мину сари.

Қўпуб бўлди Хоқон доғи ҳамраҳи.
Бўлуб ҳифзида ҳам ато, ҳам раҳи.

Сипоҳиға чун шаҳни еткурди бот.
Ер ўптию ўз шаҳриға сурди от.

Скандар тушуб истади жоми май,
Яна лаҳзае солди суҳбатға пай.

Чу Хоқонға ул базму ойин бўлуб,
Скандар сўзи барча таҳсин бўлуб.

Кетур соқий, ул кўзгуни рўбарўй
Ки, кофуртабъ ўлгаю мушкбўй.

Димоғимда Чин мулки савдосидур.
Бу янглиғ май онинг мудовосидур.

Муғанний, улугъ йир навосини туз!
Бижир кўкка пийпо садосини туз!

Мени бир наво бирла хушҳол қил,
Жаҳон фикридин фориғулбол қил!

Навоий, ичиб май эшитгил суруд
Ки, бас, бевафодур сипеҳри кабуд.

Ки, Хоқонға гар жуз жафо қилмади.
Скандарға доғи вафо қилмади.

LIII

*Зиёфат боғининг сарвдек озодлари бобидаким, гунчадек хизмат
камарин чуст боғлаб гулдек очуқ юз била хони карамлари доим очуқдурур
ва қўноғлари агар қумри бўлсун вагар булбулким, ҳар бири ўз хўри ҳолиға
кўра ул хондин наво топарлар ва алар ифрот имтилосидин муарродурурлар
ва муфрит ишитаҳосидин мубарро*

Хушо улки, жуз базл анга пеша йўқ.
Жаҳон бору йўқидин андеша йўқ.

Замон ичра топиб ўзин меҳмон,
Анга меҳмон борча аҳли замон.

Кишиким анга меҳмонлиқ қилиб.
Бу ҳам жон била мезбонлиқ қилиб.

Чу меҳмон етиб, дун киби қочмайин,
Бал ул бўлмайин, рўзасин очмайин.

Халилуллаҳосо очиб хони базл,
Қамар қурсидек синдуруб нони базл'.

Нечаким таоми келиб нўши баҳр,
Келиб меҳмонсиз мазоқиға захр.

Ва гар келса меҳмон, қуруғ нон анга,
Бўлуб қурси хуршиди рахшон анга.

Бурун лутф беҳадду поён қилиб,
Очуқ юз била хулқу эҳсон қилиб.

Юзин мисли гулбарги хандон очиб,
Яна оллида гул киби хон очиб.

Нечук гулда гулбарги хандон тўла,
Бу хон ичра гул баргидек нон тўла.

Чу меҳмон узотиб қўлин хониға,
Қўюб мезбон миннатин жониға.

Ани токи тўйғормайин, тўймайин,
Илик чекмай ул, бу илик қўймайин.

Агар бўлса меҳмони шоҳ, ар гадо,
Қилиб мезбонлиқ тариқин адо.

Йўқ улким шаҳ олида қўйғай кулоч,
Гадоға қуруғ нону ёвғон умоч.

Тафовут кўрар бўлса худ бок йўқ,
Вале анга шаҳду мунга хок йўқ.

Гар ул сарвару бу сарафкандадур,
Вале икиси Тенгрига бандадур.

Басо, кузпушту пароканда ҳол,
Бўйида чу бўлғай ипи эски шол²,

Ки, бўлғай кўнгул мулкининг шоҳи ул,
Ниҳоний кўнгул рози огоҳи ул.

Сипеҳри забардаст анга зердаст,
Кўруб ҳиммати чархи аълони паст

Ки, гар шаҳға фаҳм ўлса ҳоли анинг,
Бошин айлағай поймоли анинг.

Киши қилса бўлғайму таҳқир ани
Ки, Ҳақ айламиш бўлса тавқир ани.

Бас, авло буким ҳар қачон аҳли роз,
Очиб базл уйин бўлса меҳмоннавоз.

Чу эл барча суратда пинҳон эрур,
Хирад они англарда нодон эрур.

Мувосо кўзин ҳар тараф очса кенг,
Ҳамул кўз била борчани кўрса тенг.

Қуёшдекки кўргузса рухсорини,
Солур тенг жаҳон узра анворини.

Агар қасри заррин эрур, гар бузуқ,
Баробар қилур партавидин ёруқ.

Йўқ ул шамъдекким фурузандадур,
Чу парвонаға етти — сўзандадур.

Нетонг гар анинг феъли подошига,
Етар ҳар замон тиг анинг бошиға.

Булутдек сахолиқ керак мезбон,
Ки тенгдур анга марз ила марзбон¹.

Қачонким сочар дурри эҳсонини,
Жаҳон шўразору гулистонини.

Сахо ёмғури бирла сероб этар,
Не сероб, гарқи дури ноб этар.

Йўқ андоқки, елким эрур хокрўб,
Қачон дашт аро бўлса хошокрўб.

Қилур ер юзин хору хасдин хало,
Тамомин чуқурларға айлар тўло.

Бу афъолидин қилмиш они қадар,
Сабуксору саргаштау дарбадар.

Сангаким эрур базл қилмоққа тавъ,
Муни англаким ул эрур неча навъ,

Бир улким киши бўлса меҳмон санга,
Қилиб сели исроф тугён санга.

Йўқ, ойини иззатфизолиғ учун
Ки, шуҳрат била худнамолиғ учун.

Биров оллиға хон чу келтургасен,
Киши бир, вале ўн қўй ўлтургасен,

Паёпай асопқурни айлаб равон,
Емакдин бўлуб ожиз ул нотавон.

Анга сен едурмак учун сўз била,
Тикиб кўзки, они ебон кўз била.

Анинг оллиға ҳар табақким этиб,
Ҳамул ош таъмини таъриф этиб.

Борин ул есун деб, бу авсоф эрур,
Бу бедод қилмоқ не инсоф эрур?

Уюнг шайх Луқмон мазори эмас,
Сени кимса ул буқъа шайхи демас.

Худо молиға қилмоқ исроф не?
Жунун аҳлидек мунча итлоф не?

Ки, Ҳақ гарчи дебдур: «Кулу вашрабу»,
Вале ҳам демиштурки: «Ло тусрифу»⁴.

Не қилмиш бу меҳмонки, ўлтургасен,
Анга ёлбориб заҳр едургасен?

Не бир заҳр, ҳар луқма бир заҳри ноб,
Вале луқмаға кимса топмай ҳисоб.

Бу янглиғ зиёфат баса шум эрур,
Хирад аҳли оллинда мазмум эрур.

Яна бир буким, ҳар қачон келди зайф,
Анга қилғасен бермайин туъма ҳайф.

Мусофир ичин куйдуруб иштиҳо,
Вале йўқ сенинг бухлунга интиҳо.

Раво кўрмагинг анга маҳрумлуқ,
Эрур бурноғидин батар шумлуқ.

Будур даъбким яхшидур, гар ёмон
Ки, бўлғай сенинг хонинга меҳмон.

Бурун лутф бирла тарабнок қил,
Не исроф қилғил, не имсоқ қил⁵.

Емакка анга ҳар не дархўр эса,
Санга доғи неким муяссар эса.

Очуқ юз била чек анинг қошиға,
Вале истама музд подошиға.

Ишингга солиб «Акрамуз-зайфа» нур,
Тутуб маръи ойини «Хайрул-умур»⁶.

Зиёфат бу навъ ўлса ойин санга,
Керак мизбонлиқда таҳсин санга,

Бу янглиғ киши мизбон камдурур,
Агар бўлса донои оламдурур.

LIV

*Баҳроми Гўр ҳикоятиким, уч олачуқ элига меҳмон бўлди, икиси ифрот
ва тафрит кўргузуб, мухотаб ва матъун бўлдилар ва бириси адолат
тариқидин Қорун*

Эрур нақлким, шоҳ Баҳроми Гўр¹,
Магар сайд учун сурди бир кун сутур.

Ул ов ичра тушти сипаҳдин йироқ,
Ани бир қулон солди элдин қироқ.

Чопиб эрди кўп шоҳи саҳронавард,
Ики-уч олочуқ аро етти фард.

Шаҳи даштпаймо бaсе оч эди,
Бағоят емакликка муҳтож эди.

Ул уйлар қошида эди бир дарахт,
Тушуб сояға шоҳи фархунда бахт.

Деди ул халойиққа тушган замон,
Ки: «Сизга эрурмен бу дам меҳмон.

Бўлунг моҳазар бирла меҳмоннавоз
Ки, андин наво топқай аҳли ниёз».

Ул уч уй элидин бири дун эди,
Агарчи тамаввулда Қорун эди.

Неким шаҳ деди, қилмади илтифот,
Яна бирга исроф эрди сифот.

Қазон остуруб, қилди қўйлар қатил
Ки, молин зиёфатқа қилғай сабил.

Солиб жуъ меҳмон димоғига дуд,
Анинг ошиким, тонгла пишгай, не суд?

Ва лекин бири эрди аҳли хирад,
Хушо улки топқай хираддин мадад.

Ани уйга келтурди тортиб инон,
Равон моҳазар чекти — жуғроту нон.

Кетиб шоҳдин ранжу фарсудалиқ,
Ебон моҳазар топти осудалиқ.

Анга берди беҳадду андоза мол,
Ҳамул дунға андозасиз гўшмол².

Қилиб таъна мусрифқа беинтиҳо,
Неким зойиъ этганга берди баҳо.

Булар таврида турфа ҳолат кўрунг,
Анга ҳам тариқи адолат кўрунг.

Бу бирдек керак меҳмонлиқ доғи,
Яна бир киби мизбонлиқ доғи.

LV

*Искандарнинг Арастудин саволи ул бобдаким, зиёфат хонин не навъ
очмоқ яхшидур ва муроот суфрасин не навъ ёймоқ мустаҳсан кўрунур
ва дононинг ул бобда нукта сургони ва ҳикмат моидасидин Скандарга
фойда еткурғони*

Яна сўрди фармондиҳи рўзгор¹:
«Ки эй дониш аҳлиға омузгор,

Зиёфатда недур тариқи савоб,
Амал айламак бизга қилғил хитоб.

Ки, ул бўлғай ойини ҳикматқа жўб,
Не андин керак бўлғай озу, не кўп

Ки, бу бобда борча аҳли милал
Кўп айлабдурурлар тариқи жадал.

Қилибдурлар охир муни ихтиёр
Ки, кўп қилғон икром эрур бахтиёр».

Қилиб донишойин дуо ибтидо,
Дуодин сўнг айтти бу янглиғ адо:

«Ки ҳар неки меҳмонға бор эҳтиёж,
Агар ошу нон, йўқса шаҳду кулоҷ.

Керак ҳозир ўлса бори хон аро,
Таодул тариқида мезон аро,

Анингдекки мазмум эрур бўлса кам,
Эрур, ўйла, мазмум ифротӣ ҳам».

Деди шаҳки: «Бу шева осон эрур,
Вале шаҳ шукуҳиға нуқсон эрур».

Тааммул била нукта сурди ҳаким:
«Ки эй ҳикмат ойинида мустақим.

Худо шаҳ жанобин рафеъ айламиш,
Ки, шаҳга улусни мутеъ айламиш.

Чу шаҳ халқ ризқиға бўлмиш зимон,
Эрур ортуғ ўксук еткурмак ёмон.

Вагар нақди жузве зиён айласа,
Шукуҳини ортар гумон айласа.

Неким халқ ризқиға мақсумдур,
Ики онча ҳам қилса маълумдур.

Ки не моя бўлғуси зоид анга,
Ки то бўлғай исроф оид анга.

Мунунг бирла гар ўзни истар азим,
Эмастур анинг бу хаёли салим,

Ким ул бўлғуси минг, ики минг дирам,
Ки харжидин истар ўзин муҳтарам.

Ангаким мунунг бирла ортар шукуҳ,
Қилур фаҳм агар бўлса фикратпужуҳ

Ки, айлар ўзи ўз шукуҳини паст,
Ўзи берур ўз поясиға шикаст.

Эрур шаҳга андин улви жаноб
Ки, паст эл ишидин қилур ижтиноб.

Вагар кўнгли эҳсонга ҳамроздур,
Нечаким берур куп, ҳануз оздур.

Ангаким хираддин стар ёрлиқ,
Писандида эрмас талафкорлиқ».

Чу бу нуктани сурди донишпужух,
Қабул айлади шоҳи гардуншукух.

LVI

*Искандарнинг ҳукамо иттифоқи била фалак рози пинҳонийси
ва олам сирри ниҳонийсини зоҳир ва пайдо ва равшан ва ҳувайдо қилурға
сутурлоби хуршидтоб ва миръоти меҳрсифот тасниф қилғони ва бу ики
туҳфаи меҳр мисолдин хотир жамъ этиб яна ики маҳваши меҳржамол
висолиға рағбат қилғони ва ул бобда сур яроқин ва сурур тумтароқин
муҳайё қилиб, сипеҳри бариндек айвонини Равшанак нуридин
мунир тутқони ва Меҳрноз партавидин ёрутқони*

Бу Чиний нигориш гузорандаси,
Эрур бу гузориш нигорандаси,

Ки, Хоқон чу бўлди Скандарпараст
Скандарга Чин' ичра бўлди нишаст.

Етиб эрди қиш мавсуми доғи туш,
Эмас эрди бир сори мумкин юруш.

Яна эрди Хоқонга беҳад ҳавас,
Ҳавас демаким, ком ила мултамас,

Ки шаҳ Чинда ором тутқай бу қиш,
Танаъум қилиб, жом тутқай бу қиш.

Шаҳ олиға чун илтимос айлади,
Шаҳ онинг ҳадисини пос айлади.

Бу ишга тутуб табъи донишварин,
Туруб қилди қишлоқ Чин кишварин.

Гаҳи ҳамнафас эрди Хоқон била,
Куёш, ўйлаким моҳи тобон била¹.

Гаҳи сайд ишин ихтиёр айлабон,
Юруб Чин кийигин шикор айлабон,

Гаҳи руду май бирла мажлис тузуб,
Ичиб май, нишоту тараб кўргузуб.

Гаҳи ҳикмат аҳли била ройзан,
Бўлуб илми ҳикматда устоди фан.

Ҳамул кўзгуким чекти Хоқон анга,
Бўлуб эрди осойиши жон анга.

Қачон тахт анга бўлса оромгоҳ
Ки ўз додин истар эди додхоҳ

Тутар эрди ул кўзгуни рўбарў,
Қилиб ҳукм ойинаи ростгў.

Бу ҳолатда ҳайрат енгиб шоҳни,
Яна ул суруки донишогоҳни.

Қачонким тузуб базми шоҳона ҳам,
Ароға солиб кўзгуни ёна ҳам.

Ҳамул феълени ошкор айлабон
Ки, бадмастни шармсор айлабон,

Шаҳ андоқ бўлуб эрди мафтун анга
Ки, ҳайратда йўқ эрди қонун анга.

Чу кўп солди фикрат аро ҳайрати,
Бу водий сори чекти бош фикрати.

Ки: «Бу бир тилисмедурур турфасоз,
Ёсоғон билиб ҳикмат аҳли бу роз.

Мени доғи дорои чархи баланд,
Чу ҳикмат била айламиш баҳраманд.

Яна хидматимда неча юз ҳаким,
Борининг сўзи поку ройи салим.

Билик бобида ҳар бири олиме,
Фалак рози ашколиға маҳраме.

Бу кўзгуки солимни туз кўргузур,
Менга анда юз фикр юз кўргузур.

Недин мен доғи аҳли ҳикмат била,
Бориб чора кейнига ҳиммат била,

Тааммул қилиб, ғавриға етмайин,
Тилисм андин ортуғ падида этмайин».

Тилаб дониш аҳлини элдин нуҳуфт,
Бу маънида кўп қилди гуфту шунуфт.

Дуолар қилиб муттафиқ ул гуруҳ,
Дедиларки: «Эй шоҳи гардуншукуҳ!

Қачонким буюрсанг бу янглиғ тилисм,
Бу бир амр эрурким, эрур бизга қисм:

Тааммул била айлабон иттифоқ,
Қилоли иш андин баса яхшироқ».

Ҳамул ҳикмат аҳли бўлуб ики хайл,
Равон қилди ҳар хайл бир ишга майл.

Филотуну Сукрот ўлуб бир тараф.
Арастую Буқрот ўлуб бир тараф³.

Алар сори Ҳурмус, Балинос ҳам,
Бу ён Аршимидус тутуб пос ҳам.

Буён ики юз, ул тараф ики юз,
Дебон кеча-кундуз бу маънида сўз.

Алардин дамо-дам шаҳи номвар,
Бўлуб ҳикмат ойинида баҳравар.

Риёзат била ул ики хайл чувт,
Тоғиб ер била кўк мисолин дуруст.

Бири бўлди оламда фикратнамо,
Вале бир гуруҳ этти азми само.

Тоғиб анжум ойину табъин тамом,
Тибори маволиди сифлий мақом⁴.

Муъофиқ топиб кавкаб анзорини,
Аён эттилар санъат изҳорини⁵.

Филиззот аро зоҳир айлаб тилисм,
Мудаввар намудор этиб ики жисм⁶.

Бири рӯю мис бирла обод эди,
Яна бир дурахшанда пӯлод эди.

Алардинким ул рӯй топти гудоз,
Бӯлуб эрди бори сутурлоб соз.

Аларғаки пӯлод ўтру эди,
Намудори гўёки кўзгу эди.

Скандар бериб ики сори мадад,
Гаҳ айлаб қабул ишларин, гоҳ рад.

Алардин бу доғи бӯлуб мустафид,
Алар ҳам топиб дахл мундин муфид.

Ҳамул қишда ул ҳикмат аҳли ниҳон
Ки, ҳар бир алардин эди бир жаҳон.

Ики турфа ҳайъат падида эттилар
Ки, олам элин мустафид эттилар.

Сутурлобга чарх ашколи қисм,
Вале кўзгу жисми саросар тилисм.

Жаҳон мулки анда бӯлуб жилвагар,
Кишиким анга бўлса суратнигар.

Фалак тулу арзи⁷ бирида ниҳон,
Бирида аён борча мулки жаҳон.

Ул ўлди сутурлоби махфисамо,
Бу бир бўлди миръоти гетинамо⁸.

Шараф буржи топқач қуёш кўзгуси⁹
Ки, қилди замон рафъ қиш қайғуси.

Қуёш жирми бўлди зари нобдек,
Скандар тузатган сутурлобдек.

Қилиб шоҳ маснад уза базм фош,
Шараф буржидин ул сифатким қуёш.

Сарир узра ёнида Хоқони Чин,
Ики сори кўп шоҳи маснаднишин.

Тузуб боргоҳ ичра шоҳона базм,
Қилиб таҳниятдин танаъумға азм.

Бу ҳолатда кирдилар ул ики хайл,
Бори қилдилар тахт олиға майл.

Бори илм аро бахти сармад киби,
Тажаррудда ақли мужаррад киби¹⁰.

Скандар қилиб борчаға эҳтиром,
Сарир оллида хос қилди мақом.

Чу базм ичра ўлтурдилар ул гуруҳ,
Халойиққа етти алардин шукуҳ.

Мақом ичра чун зоҳир ўлди сукун,
Солиб бош қуйи мисли чархи нигун.

Виқор узра бир дам чу ўлтурдилар,
Сутурлобу кўзгуни келтурдилар.

Қилиб арз ҳар қайси тимсолини,
Аён эттилар ҳар бири ҳолини

Биридин аён бўлди афлок иши,
Яна биридин арсаи хок иши.

Бирида тўқуз чарх тақсим ўлуб,
Бирида аён ети иқлим ўлуб.

Чу Хоқонға фаҳм ўлди ул ики ҳол,
Таҳайюр ани айлади гунгу лол.

Аён айлади шаҳға ҳамду сано,
Дебон ҳамд, бу нукта сурди яно

Ки: «Шаҳ сен киби кўрмади чархи пир
Ки, не тож сенсиз керак, не сарир.

Мулозимларинг доғи лойиқ санга,
Билик ичра бори мувофиқ санга.

Эмас олам аҳли киби зотингиз
Ки, оламдин ўқсулмасун отингиз».

Ул ишгаки ҳикмат эли чекти ранж,
Сила топти шаҳдин баче молу ганж.

Магар эрди ул ганж ила мол кам
Ки, Юнонни қилди суюрғол ҳам

Ато қилди Хоқони Чин ҳам баче,
Гуҳар берди, дурри самин ҳам баче.

Ғаний бўлди ул навъ аҳли камол
Ки, туш вақти ҳар бир қуёштин мисол.

Чу ҳусравға ул ики иш берди даст,
Нишот айлабон бўлди ишратпараст

Ки, машшотани бахт қулгу била,
Ҳамул софу раҳшанда кўзгу била,

Безаб гулруҳи жоҳу иқболни,
Юзинда ясаб зулф ила холни.

Муқаввас қошиға чекиб вусма ҳам,
Қўюб хол ҳам, синдуруб кесма ҳам.

Қилиб ҳури жаннатдек ораста,
Эрам боғида сарви навхоста.

Шаҳи комрон бирла ақд айлагай,
Жаҳон ганжи маҳрига нақд айлагай.

Никоҳини айлар замон Муштари
Ким, ул чархнинг келди саъд ахтари.

Бўлуб чарх суқротиға бахтиёр,
Қилур чоғда яхши назар ихтиёр.

Тутуб илгига ул сутурлобни,
Топиб чарх вазъидин асбобни.

Тутуб меҳр сайри учун иртифоъ,
Тушуб суқбадин суқба сори шиоъ,

Шаҳ иқбол ила майли роҳ айлағай,
Тараб навъарусин никоҳ айлағай¹¹,

Ки, Доройи даврон қизи Равшанак,
Ким, эрди жамол ичра меҳри фалак.

Васият қилиб эрди Доро нуҳуфт
Ки, бу шоҳ ила бўлғай ул моҳ жуфт.

Жаҳонгирлик амрида моҳу сол,
Эмас эрди шаҳға мажоли висол.

Яна шоҳ Маллу қизи Нозмеҳр
Ки меҳр, ўйла кўрмайдур эрди сипеҳр

Шаҳ андин доғи бор эди комсиз,
Вале хотири эрди оромсиз.

Тилар эрди жашни азим айламак,
Халойиқни гарқи наим айламак.

Ёруб Равшанакдин шабистон анга,
Бўлуб борча олам гулистон анга.

Яна Нозмеҳр ўлғай ороми руҳ
Ки, топқай мулоқотидин ком руҳ.

Чу кўнгли пишурди бу андешани,
Тилатти гуруҳи хирадпешани.

Алар бирла бу нуктада урди рой,
Ул ишга бори бўлдилар раҳнамой.

Ки, ҳар кимгаким бўлса тожу сарир,
Анга бир халафдин эмастур гузир.

Чиқорда бу ферузагун маҳддин,
Эмас шоҳ фориг валиаҳддин.

Қуёшким қилур майл мағрибқа, шом
Ўзига қилур ойни қойим-мақом.

Қуёш нурича гар эмас моҳтоб,
Эрур ул ёруғлуққа нойиб-маноб.

Шажар чун қилур боғдин интиқол,
Агар ўрнида бўлса наврас ниҳол.

Бўлур оқибат боғ пирояси,
Берур нафъ ҳам мева, ҳам сояси¹².

Чу донишвар эл қилдилар иттифоқ,
Деди шоҳким: «Айласунлар яроқ».

Бориб давлат аркони шаҳ комиға,
Тоғиб шуғл ул иш саранжомиға.

Неча кунда бори муҳайё бўлуб
Ки, Чин кишвари жаннатосо бўлуб.

Бўлуб онча зийнатки чархи дани,
Ҳисоб айламак бўлса минг йил фани,

Юзидин бирига ета олмағай,
Мингидин бирин шарҳ эта олмағай.

Муҳайё бўлуб ҳар сифат хоста,
Чу асбоби сур ўлди ороста.

Равон қилдилар сур бунёдини,
Бериб ишрату айшнинг додини.

Баҳор эрдию гул арусиға зеб,
Арусона булбулға андин фиреб.

Гулу сабза айёмида бўлди тўй,
Бўлуб гулшан ойин била шахру кўй.

Аёқчи, кетур жомни лаб-балаб
Ки, тўй ўлди айёми айшу тараб

Ки, бу сур эрур оламафрўз ҳам,
Хусусан эрур фасли наврўз ҳам.

Муғанний тузуб чинга вазнида чанг,
Наво чекки ҳай-ҳай ўланг, ҳой ўланг,

Десанг сенки: жон қардошим ёр-ёр!
Мен айтайки: мунглуғ бошим ёр-ёр!

Навоий, чу сарманзилинг Чингадур,
Сурудунг доғи сур аро чингадур¹³.

Аёлгунг неча ёр-ёр ўлғуси,
Менинг йиғларим зор-зор ўлғуси.

LVII

*Йигитлик баҳорининг хушлуғи ва баҳор йигитлигининг дилкашлиғида
гул ва булбулдек барг ва наво тузмак ва юз барг ва минг наво била
нағма кўргузмак ва гулистон атфоли саҳоб доясидин сут ўрниға шираи
жоний ва сув ўрниға оби зиндагоний ичгонидин руҳ наботи топқонин
баён қилмоқ*

Жаҳон чорбоғики дилкашдурур,
Йигитлик баҳори била хушдурур.

Йигитликда ҳам ўтса лайлу наҳор.
Эрур ишрат айёми фасли баҳор.

Тирилған замон сабза, ўлганда Ҳут,
Ки «Субҳонал ҳаййил-лази ло ямут».

Ҳамал сабзазори сари офтоб,
Танаъум ҳавосиға айлар шитоб¹.

Анингдекки илгини Мусо сунар,
Қузи тутқали яди байзо сунар.

Эсар субҳдам руҳпарвар насим,
Топар жон йиғочқа изоми рамим².

Бу ел Исо анфосин исбот этар
Ки, боғ ичра ихёи амвот этар.

Баҳорий булут пилдек бедаранг,
Қилур жилва ҳар ён, бори пилранг.

Рутубат аро гўё ул хайли пил,
Бўлубтур бори ғарқи дарёи Нил.

Гар андоқ эмас, бас недур, айт бу
Ки, ҳар ён алардин томар қатра су(в)?

Дема қатраким, пояборон дегил,
Дема пил, абри баҳорон дегил.

Чу абри баҳори сочиб дурри ноб,
Етишти чаман саҳниға обу тоб.

Очиб ер рагин сабзанинг ништари,
Чиқиб қон киби лолаи аҳмари.

Бўлуб гўё ул қонға майли фасод,
Нединким бўлуб зоҳир андин савод³.

Чаман айлабон ҳулласин ранг-ранг.
Тутуб ҳулла хилъат учун танг-танг.

Гияҳ боғ аро чиниойин бўлуб
Ки, ҳар гул анга лубъати Чин бўлуб.

Бўлуб сунбули тарға сарв узра печ,
Қаду зулфдин бўлмайин фарқи ҳеч.

Гул атрофидин шохи сунбул чиқиб,
Юз олдин андоқки кокул чиқиб,

Бинафша бошин андин айлаб қуйи
Ки, остиға онинг кириб мул суйи.

Агар топмаса ул су бирла газанд,
Нега рахт ердин кўтарди баланд?

Ўзин тифли наргис қадаххўр қилиб
Ки, лиму терисини соғар қилиб.

Ва ё лимуий бўрки топти шикаст
Ки, даврин бийик қилди. учини паст.

Чиқиб савсан ошуфта мажнун киби,
Сабо кожидин ранги гардун киби.

Юзинда аён фориғулболлиқ,
Топиб завқ таврида беҳоллиқ.

Қилиб шуғла зоҳир гули оташин,
Самандар киби булбул ахгарнишин.

Не гулким, тушуб ошёниға ўт,
Қаю ошён балки жониға ўт.

Сабо пайки айлаб чамандин гузар,
Ҳамишабаҳор англағил ранги зар.

Шабистонда гул равшан айлаб чароғ,
Фатила ясаб гунча қўймоққа доғ.

Сабо дояси чун бу ишни билиб,
Фатиласин онинг паришон қилиб.

Қилиб шохини настаран сиймгун,
Ким ул сийм атрофин айлаб нигун.

Босиб сийм бўлғоч гаронбор ани,
Ҳамул шохдекким босар қор ани.

Бўлуб жилва қилгон замон арғувон,
Тўни арғувонранг, лек навжувон.

Насим они ҳар ёнки мойил қилиб,
Қизил тўн била элга қотил қилиб.

Су узра булут тифли ақтор ила,
Қилиб даврлар машқ паргор ила.

Дема тифл, Монийки афзорсиз,
Чекиб юз туман давр паргорсиз.

Сапидор уза гулки пайванд ўлуб,
Қади сарви гулрухқа монанд ўлуб.

Кўрунуб чаман хулди ризвон киби,
Гулу сарв анга ҳуру филмон киби.

Чу гулзор уза абри найсон ёғиб,
Дема қатраким, дурри ғалтон ёғиб.

Ўтуб бир-бириндин чу боранда абр,
Қилиб наъра, андоқки, гуррон ҳизабр.

Ўвидин тушуб боғ аро зилзила,
Чоқин шаклидин бўйнида силсила.

Ёгин қатрасин оби ҳайвон, дегил,
Анинг торини риштаи жон, дегил.

Назоҳатда гулшан, нечукким биҳишт,
Ели борча анфоси Исосиришт.

Бу фасл ичраким тонг ели жон берур,
Булут қатраси оби ҳайвон берур.

Чиқиб сабза равҳи наботи била,
Қилур жилва топқон ҳаёти била.

Нишот этмаган улча имкони бор,
Гумон қилмағилким, анинг жони бор.

Бу чоғ этмаган айш бўстон аро,
Жамоледурур, шакли инсон аро.

Вале эрмас ул айш ҳам дилпазир,
Кўнгул бир тараф гар эмасдур асир.

Кўнгул чунки бир гул учун зордур,
Не тонг, гар анга майли гулзордур.

Ва гар васлидин бўлса осуда ҳол,
Анга боғу гулшан тавофи ҳалол.

Скандарга чун ишқ аро бўлди ком,
Тилаб васл гулшанга қилди хиром.

LVIII

*Булбул ҳикоятиким, анинг гулбонгидин зоғ ёлқиб, балоғат аҳлига
гачча ҳинду ҳарза дегондек таън қилди ва анинг фасиҳ жавобидин
ўзгача сўзин билди*

Эшиттимки, бир боғ аро гул чоғи,
Ки, тез ўлди булбул фиғон қилмоғи,

Келиб сарзаниш қилди бир зоғ анга,
Ким, эрди нишиман ҳамул боғ анга.

Деди: «К-эй жунуншеваи ҳарзарой,
Недур буки, ҳар йил аро ўн бир ой,

Кезарсен чаманда ҳазину хамўш,
Бир ойдур санга мунча жўшу хурўш?

Бир ишта дарангу саботинг қани,
Чаман қушларидин уётинг қани?»

Деди булбул: «Эй ишқдин беҳабар,
Менинг куймагимдин санга не хабар?

Чу гул йўқтурур ўн бир ой боғ аро,
Эрур рўзгорим сенингдек қаро.

Ғаму дард эрур менда лайлу наҳор,
Ва лекин чу эсти насими баҳор,

Гул этти чиқиб жилва ойин яна
Тиқиб жайбиға нофаи чин яна,

Чу гул қилди бу навъ зеби жамол,
Қачон қолғай ул лаҳза булбулға ҳол?!

Чаман ҳусни динор, агар донгдур
Ки, бечора булбулға гулбонгдур.

Чу кетти чамандин гули оташин,
Қўмур бирла найлай бўлуб ҳамнишин.

Сенингким намудоринг ўлди жуал,
Ҳаётинггадур гул исидин халал.

Қачон англағайсен менинг ҳолатим
Ки, сендин йироқ яхшироқ суҳбатим».

Чу булбул аён қилди бу дарду доғ,
Қарорди жавобида афсурда зоғ.

Демакка жавоб ўлмади сахтқўш
Қиш айёми булбулдек ўлди хамўш.

LIX

ҲИКМАТ

*Искандарнинг Арастудин саволи ул бобдаким инсонга майли табиий
баҳор ва гулларга бўлмоғи недин бўла олғай ва анинг ҳикмат
баҳоридин жавоб насими еткурғони*

Яна сўрди дорои гардунмаҳал:
«Ки эй чарх ашколи оллингда ҳал,

Буким ҳар қачон етса фасли рабёъ,
Неким жинси инсон шарифу вазёъ,

Бўлурлар бори хурраму шодмон,
Қилурлар ҳаво бир тараф ҳар замон.

Кўнгулни ки қиш гунча янглиғ қилур,
Баҳор ўлса ул гул киби очилур.

Бу фасл элга мунча тараб не экин,
Бу янглиғ тарабқа сабаб не экин?»

Деди барча илму фунун оғаҳи:
«Ки эй нутқунг анфоси Рухуллаҳи,

Бу маънида эл кўп демишлар калом,
Ки борин билур шоҳи олий мақом.

Табиатқа гул майли эрмас ажаб,
Чаман завқи ҳам хели эрмас ажаб.

Вале нуктаким, асл эрур бу эмас,
Дейин, чун эрур шаҳға билмак ҳавас.

Табоеъки, офоқу анфусда бор,
Борин тўрт табъ эттилар эътибор:

Исиқ, совуқ, ўлу қуруқ фаҳм қил,
Ани ўту сув, елу туфроқ бил'.

Ки инсон булардин мураккабдурур,
Жамеъи милалға бу мазҳабдурур.

Бирин ҳорри ёбис деди борча хайл,
Бирин борид айлаб рутубатқа майл.

Бирин ҳорри рутаб англа беваҳму бим,
Бирин бориди ёбис айтур ҳаким.

Қачон зоҳир ўлди санга бу усул,
Табиат бу навъ-ўқ топибдур фусул.

Алардин бири келди фасли баҳор
Ки, бордур табиат анга ратбу ҳор.

Чу бу фаслға келди табъи ҳаёт,
Яна учга уч табъ бўлди сифот

Ки, сафроу савдоу балғамдурур,
Вале руҳ табъи мунга замдурур.

Шак эрмаски, ҳар кимсаким жони бор,
Ҳаётин тилар улча имкони бор.

Бу маънидин ул фасл эрур дилпазир
Ки, йўқ элга майл айламакдин гузир.

Неча сирридин элга йўқтур шуур.
Вале йўқ табиат ишинда қусур.

Чу андин етар руҳға парвариш,
Анга етса беҳост айлар кашиш.

Сувким таҳға бўлди гузори анинг,
Чекар табъу йўқ ихтиёри анинг».

Чу донодин ўлди бу янглиғ футуҳ,
Ҳулул этти шаҳ жисмиға тоза руҳ.

LX

*Искандарнинг ул ики тоза вард, йўқ-йўқки, ики баҳори нозпарвард
васлидин ком топқони ва Нозмеҳрнинг меҳру нозидин бетоқат бўлуб,
гул фаслида анинг гул жамолидин баҳра олғони ва анинг Рашианак
рашикидинким, маҳбублуқ шевасидурур шамъдек саркашлик қилиб,
чарбзабонлиқ била ўз шабистонроғиғин равшан этғони ва Искандарнинг
ул хилват висолидин чиқиб, Чин мулкидин Мағриб диёриға азм этғони
ва ул диёр ғаройибидин ажабқа қолғони*

Бу пайкарни улким намудор этар,
Гузориш ишин мундоқ изҳор этар

Ки, Чин ичра Искандари Файлақус,
Чу топти ики ўйла зебо арус.

Баҳору йигитлик, доғи шоҳлиғ,
Яна ҳикмату донишгоҳлиғ.

Билибким, неча бўлса оламга шоҳ,
Эрур оқибат туфроғ оромгоҳ.

Не оламга топмиш вафое киши,
Не шахлиққа кўрмиш бақое киши.

Кишига бу ҳолот чун бўлғуси,
Деким, айш қай кун учун бўлғуси?

Бу тақдир ила шоҳи ишратпараст,
Неча кун тараб жомидин бўлди маст.

Ики шамъ бирла шабистон аро,
Ики сарвқад бирла бўстон аро

Бўлуб ком топмоққа оромжўй,
Топиб чунки ором, ўлуб комжўй.

Ҳамул Равшанак маҳди улё бўлуб,
Шабистонида мажлисоро бўлуб.

Бори парда аҳлиға бону эди
Ки, шаҳ бирла зону-базону эди.

Вале Нозмеҳр эрди пойинпараст,
Анга тахт ёнида эрди нишаст.

Қилиб шаҳға гоҳи парасторлиқ,
Гаҳи ғамза бирла жигархорлиқ¹.

Вале Равшанакка баса рашк эди,
Анга боқса шаҳ, кўзида ашк эди.

Билиб хусрав ул навъ рашку ҳасад,
Риоят тариқиға йўқ эрди ҳад.

Қилиб Равшанак бирла айшу нишот,
Анинг бирла оз айлабон инбист.

Вале нотагон кўнгли зори анинг,
Ҳазин хотири беқарори анинг.

Бу иштин малолат топиб Нозмехр
Ки, шоҳ ўзга ён қилди оғози меҳр.

Талошмоққа не ҳалду ёро эди
Ким, ул шамъи айвони Доро эди.

Вале ғофил андинки, шоҳи жаҳон,
Анинг меҳрини жонда асрар ниҳон.

Ҳазин жони онинг харобидурур,
Ичинда анинг изтиробидурур.

Ики кун эди Равшанак навбати,
Мунинг лек бир кун эди хилвати.

Бу андешадин кўнглида эрди ранж,
Бўлур эрди нозук тани ғуссасанж.

Бу ойин ила ўтти фасли баҳор
Ки, то бўлди гул мавсуми ошкор.

Шаҳ англаб эдиким, маҳи сомири²,
Кўзи Ҳинду Кашмирнинг соҳири.

Эрур жинс рашкидин ошуфтадил,
Ниҳон шаҳдин озурда, элдин хижил.

Кунеским, бўлуб эрди навбат анга
Ки, бўлғай шабистонда хилват анга.

Шаҳ онинг ҳаримиға майл айлади,
Жамолиға жонин туфайл айлади.

Дедиким: «Неча ёшурун ўртанай,
Улустин ниҳон туну кун ўртанай?

Ниҳон ишқдин етти иш жонима,
Букун фош этай роз жононима».

Келиб ҳурваш олида тузди базм,
Фароғат била бодаға қилди азм.

Шаҳ этти аён бодапаймойлиқ
Ки, шўх айлағай мажлисоройлиқ.

Вале моҳваш кўнгли ғамгин эди,
Ниҳони қоши кунжида чин эди.

Такаллуф била мажлисоро бўлуб,
Иши баст этарда мадоро бўлуб.

Скандар неча айлабон жустужўй,
Суманбар далер айламай гуфтугўй.

Неча бу ниёз ошкор айлабон,
Ул ойини ноз ошкор айлабон.

Мунунг чун фузун бўлди саркашлиғи,
Анинг ҳаддин ошиб мушаввашлиғи.

Чу шаҳ кўрдиким, тоқати тоқ ўлур,
Жунун ичра расвойи офоқ ўлур.

Анга ишқ амри жунун айламиш,
Жунун ақлу фаҳмин забун айламиш.

Не ҳикмат анга еткурур ёрлиқ,
Не ойини дониш мададкорлиқ.

Тазаллум била деди: «К-эй нозанин!
Недин бизга қилдинг аён бўйла кин?

Недур ажзим оллинда тавсанлигинг,
Ангаким эрур дўст — душманлигинг.

Не журм эттим эркин мени хоксор
Ки, кўнглунгга ўлтурди мендин ғубор.

Не хаским ўтунгдин куяр лоғ-лоғ,
Не ҳожат яна қуймоғ ул ўтқа ёғ?

Чибинким эрур шаҳдинга пойбанд,
Тапонча била анга недур газанд?

Вафо айлагилким, жафокор эмон.
Бу зулм айламакка сазовор эмон.

Чу мен ишқ аро ўлгум, ўлтурмагил.
Қатилингга тиғи жафо сурмагил.

Ниёзимға боқ, асру ноз айлама,
Таадди кўпу лутф оз айлама!»

Бу янглиғ тазаллум чу кўргузди шоҳ,
Киноят била золими кинахоҳ.

Шакар тунгини айлади шаҳдрез,
Кўп ул шаҳд зимнида неши калез¹

Ки: «Шаҳ айшини Ҳақ мудом айласун,
Ишин дилбари бирла ком айласун!

Анинг лойиқи деди Доро қизи
Ки, кўз равшан айлар аёғи изи.

Канизиким ул бўлса ҳиндинажод,
Не ҳиндинажод, айт кашмирзод,

Не лойиқки, они анис айлагай,
Такаллуф юзидин жалис айлагай».

Деди шаҳи: «Эй хаста жон офати!
Демай хаста жонким, жаҳон офати!

Киноят тариқини бир дам унут.
Қилиб раҳм, бедод таркини тут.

Манга Равшанақ таънини қилма кўп,
Ул ишта кўзунгга мени илма кўп.

Мени анда маъзур тутсанг бўлур,
Замирингни масрур тутсанг бўлур

Ки, вожибдурур эҳтироми анинг,
Нединким, бийикдур мақоми анинг.

Эрур Баҳманий тожнинг гавҳари,
Яна Кайқубодий сипеҳр ахтари».

Деди макр ила шўхи ширинзабон
Ки: «Эй ети кишвар уза марзбон!

Бу сўзнинг муҳаббатқа не дахли бор
Ки, ишқ ичра шаҳлиққа йўқ эътибор.

Жамолу малоҳат кўнгул комидур,
Узун турра тақво қуши домидур.

Насаб бирла бўлса анга шоҳлиқ,
Ҳасаб бирла етмиш манга моҳлиқ.

Анинг тожи кишварга бўлса хирож,
Менинг олима бош қўяр аҳли тож.

Анга фаҳр нисбатда Жамшиддин,
Манга ор ҳусн ичра хуршиддин.

Анга мулк агар бўлса фармонпазир,
Манга зор эрур юз туман мулкгир.

Агар ул хирад бирла афсонадур,
Манга юз хирадманд девонадур.

Гар ул бўлса офоқ элига азиз,
Солурмен мен офоқ аро рустахез.

Анга гар эрур пеша жон ўртамак,
Манга шева бўлмиш жаҳон ўртамак.

Гар ул ғамзадин ўқни паррон қилур,
Менинг кирпиким тирборон қилур.

Гар ул қатл ишига қилур эҳтимом,
Менинг тиғи ишқим қилур қатли ом.

Анга гар фусун айламак вирд эрур,
Манга борча кашмир шогирд эрур.

Анга ғамза бўлса жаҳон соҳири,
Манга бўлди ғўсола юз Сомири⁴.

Анинг шуҳрати гар эрур ом аро,
Менинг кўзғолонимдур ислом аро.

Гар ул халқни қатл этар дам-бадам,
Манга келди тиргузмак ойини ҳам.

Анинг қилса зулфи йилонни фусун,
Фусунум қилур ажлаҳони забун.

Анинг зулфи гар чекса имон рагин,
Менинг тори лаълим чекар жон рагин⁵.

Қачон сунбулум урса гул узра тоб,
Ёпар юзга хуршид тундин ниқоб.

Қошим ёйини кимки айлар хаёл,
Уётдин кўзига кўрунмас ҳилол.

Эрур кирпигим ўқиға жон ҳадаф,
Нишона отарға магар чекти саф.

Кузумга, қачонким, бўлур уйқу ком,
Бўлур олам аҳлиға уйқу ҳаром.

Юзу мардумаквор холим сўзи,
Дегил гул уза тушти булбул кўзи.

Чекилгач узорим қироғиға нил,
Эрур тақвою ақл кўзига мил.

Ғажакдекки зулфум аро тобдур,
Кўнгулларни тортарға қуллобдур.

Лабим лаъликим жавҳари жон эрур,
Су ул лаъл аро оби ҳайвон эрур.

Тишим риштасин жолаи ноб де,
Дема жолаким, дурри сероб де.

Йўқ оғзим бўлуб жавҳари бебаҳо,
Не пайдо вужуде анга, не баҳо.

Ики лаълим этгач такаллум падида,
Қилиб оғзима эл таваҳхум падида.

Ани халқ йўқ ерда айлаб гумон,
Агар бўлса ҳам ул ҳамон йўқ ҳамон.

Юзумда дема сиймдин ғабғабе
Ки, ой ичра хуршидваш кабқабе.

Не кавкабки, нури анинг бекарон,
Қуёш бирла ҳусн ичра айлаб қирон.

Лабим пешаси жонфизояндалиқ,
Кўзум шеваси дилрабояндалиқ,

Дема руҳ — қаддим кўруб лол ўлуб
Ки, Руҳул-амин доғи беҳол ўлуб.

Хиромим қилиб равза сарвини мот,
Анга можаро қилмай оби ҳаёт.

Жамолим қуёшни солиб тобқа,
Таним сийми титратма сиймобқа.

Белим торин улким хаёл айлабон,
Ҳамоно хаёли маҳол айлабон.

Хаёлим башар ичра ғавғо солиб,
Малойикка ҳуснум алоло солиб,

Кўрунган замон суратим пайкари,
Халойиқ кўзига кўрунмай пари.

Лабимда такаллумдин ортуқ фусун,
Фусундин доғи ҳусну нозим фузун.

Қуёш кўзғолиб ҳуснум ошубидин,
Фалак паст меҳрим лагадкўбидин.

Вале мунча афсонадин не асиг
Ки, шаҳ комиға келди шаҳдим ачиг.

Не хуш дебдур ул дардманди фироқ
Ки: «Оз бахт — кўп хусндин яхшироқ»⁶.

Шикоят манга йўқтурур шоҳдин
Ки, шиквам эрур бахти гумроҳдин».

Чу ширинлаб ул навъ шўр айлади,
Анинг ишқи хусравға зўр айлади.

Каломиға вола қилиб жонини,
Равон жон аро чекти жононини.

Ҳамойилсифат тортибон қўйниға,
Илигин ҳамойил қилиб бўйниға.

Фазол ул сифат шер қилғач шикор,
Шикориға меҳр айлади ошкор.

Мамос ўлди чун шохи сандалға ож,
Не бўлгонни эрмас демак эҳтиёж⁷.

Скандар бу хилватқа мафтун эди,
Паричеҳра ёриға мажнун эди.

Неча кун бўлуб пардада айшсоз
Ки, фаҳм ўлмай ул пардадин ҳеч роз.

Чу ошиққа бўлди муяссар висол,
Анинг ишқида қолмас аввалғи ҳол.

Чу шаҳға неча кун эди ул шааф,
Яқин билдиким, умрин айлар талаф.

Яна ақлу ҳикмат паноҳ айлади,
Хирад тахтин оромгоҳ айлади.

Жаҳон мулкин этганда зери нигин,
Олинмай қолиб эрди Мағриб замин.

Сипаҳға бериб неъмату ком ҳам,
Мавожиб демай, балки инъом ҳам.

Чу ул фикридин кўнглини тиндуруб,
Юруш ҳукмини элга жар еткуруб.

Шаҳеким, сипаҳ бўлди обод анга,
Эрур душманидин кўнгул шод анга.

Агар шоҳдин халқи ғамнок эмас,
Қалин бўлмоғидин адув бок эмас.

Маозаллоҳ, ар бўлса ношод эли,
Адув йўқ, берур они барбод эли.

Сахо шохдин элга матлуб эрур,
Сиёсат ҳам ўз ўрнида ҳўб эрур.

Скандарки фаррух жаҳондор эди,
Не шаҳлиққа матлуб анга бор эди.

Сипоҳин чу эҳсон била қилди шод,
Аён этти Хоқон била хайрбод.

Анга топшуруб мулки Чину Хито,
Яна малик ҳам чун деб они ато.

Сипаҳ сурди Чин мулкидин ташқори,
Таважжуҳ қилиб мулки Мағриб сори.

Қилиб* ҳамраҳ ўлмоғни Хоқон ҳавас,
Қабул ўлмайнин шаҳға бу мултамас.

Ани қайтариб кўп ниҳон роз ила,
Анга лойиқ ойини эъзоз ила.

Солиб Ҳинд ҳадди жанубини йўл
Ки, ул турфа кишвар бўлуб рост қўл,

Ижозат бериб Ройи Ҳиндиға ҳам,
Ўкуш лутф бирла қилиб муҳтарам.

Чу ул қайтибон Ҳинд мулкига бот,
Суруб шоҳ Мағриб бисотиға от.

Сипоҳи масун борча офотдин,
Ўтуб бедарде мулки Гажротдин⁹.

Бўлуб баҳри Уммон анинг манзили,
Неча кунки маскан бўлуб соҳили.

Кема ул навоҳийда неким билиб
Борин ўрду оллинда ҳозир қилиб,

Кема ичра гоҳи мақом айлабон,
Жазойир била гаҳ хиром айлабон.

Тенгиз қатъ этиб фулки сойир била,
Гаҳи қатъи води жазойир била.

Савоҳилда фатҳи билод айлабон,
Жазойир диёрин кушод айлабон.

Бу янглиғ қилиб қатъ ҳадсиз тенгиз,
Яна тоғ ила дашт андозасиз.

Ҳамул ергаки азм этиб эрди шоҳ,
Қилиб саъй еткурди хайлу сипоҳ.

Мадад айлабон лутфи бори анга,
Макон бўлди Мағриб диёри анга.

Бу иқлимни ҳам юруб қилди фатҳ,
Миниб раҳши давлат, суруб қилди фатҳ.

Басе шаҳри аъзамға берди кушод
Ки, Мағрибзамин келди аъзам савод.

Ҳамул шаҳрлар шоҳи солиб шанеъ,
Қабул айлабон мол бўлди мутеъ.

Қилиб шоҳ Мағрибзамин гаштини,
Бийик тоғи бирла очуғ даштини.

Не манзилғаким етти бўлмай сабур,
Қилур эрди манзил-баманзил убур.

Ки, чун бўлди манзури бу марзу бум,
Назар айлағай ул дам ақсои Рум.

Ва лекин бу иқлим аро кўп ажиб,
Бўлур эрди ҳар лаҳза кўрмак насиб.

Табиат ғаройибқа қонёъ бўлуб
Ки, ул Рум азмиға монёъ бўлуб.

Ҳамул жумладин бир бу эрдик шоҳ,
Қилур чоғда ул марзни жилвагоҳ.

Етишти анингдек биёбон аро
Ки, ҳавли солур эрди ўт жон аро.

Тутуб даштни ит киби жонвар,
Вале борчаға мўр янглиғ сувар.

Аёғу илик борча андоқки, мўр,
Вале шери дарронча ҳар бирга зўр¹⁰.

Алар ичра ҳар кимсаким сурди от,
Анга мўрлар қилдилар ҳамла бот.

Чу ошуб ила ҳамла кўргуздилар,
Ани бир-биридин равон уздилар.

Анингдекки, қолмай нишони анинг,
Ер устида бир қатра қони анинг.

Чу бу ерга етти шаҳи ҳушманд,
Деди: «Сурмасун кимса ул ён саманд».

Ҳамул ер элидин савол айлади,
Бу маънида кўп қийлу қол айлади.

Дедиларки: «Бир навъ ердур бу марз
Ки, солур тасаввур ани жонға ларз.

Бу води эрур бир йигоч урса зўр
Ки, анда солур шўр бу навъ мўр.

Булардин нари водиеидур назиҳ,
Назоҳатда боғи Эрамдин фазиҳ.

Гуруҳедурур анда оромгир
Ки, бу элга ул қавмдиндур нафир.

Қаю қавм, Тенгри балоси алар,
Жаҳон ганжининг аждаҳоси алар.

Қавий ҳайкал, андоқки, бир пора кўҳ.
Бирига ҳариф ўлмайин юз гуруҳ.

Қаю бир десанг ул қадар зўр анга
Ки, бу жонварлар келиб мўр анга.

Аларнинг тилин фаҳм қилмай киши,
Неким айтибон ҳарза, билмай киши.

Алардин нари борса ўн кунча йўл,
Келур водие ики тоғ ики қўл.

Фалаксои ҳар тоғнинг хораси,
Солиб бўркни авжи наззораси.

Қизил олтун айлаб бири кўзга фош
Ки, хира қилиб кўзни мисли қуёш,

Яна бир келиб сарбасар сийми ноб,
Қамардек анга ламъау нуру тоб.

Бу маҳзанки, ҳар тошидур бебаҳо,
Бўлуб бу халойиқ анга аждаҳо.

Бу элга вале турфа уйқу эрур
Ки, кўп ўзларидин ажаб бу эрур

Ки, ҳар ўн кун ул қавм уйқудадур.
Жамеъи тараддуддин осудадур.

Чу ўн кун ўтар уйғанурлар бори,
Ўз аҳволига айланурлар бори.

Топарлар яна ўн кун уйғоғлиқ,
Бу уйғоғлиқ уйқулари чоғлиқ.

Топа олур уйқу чоғи кимса даст,
Ҳамул деввашларга бермак шикаст.

Қутулмиш вале бимдин жонлари
Ки, бу мўрлардур ниғаҳбонлари.

Алар ул хазойинга ганжур ўлуб,
Аларнинг ниғаҳбони бу мўр ўлуб».

Таолаллоҳ, ул Сониъи зул-жалол!¹¹
Ки, сунъида ожиздур аҳли камол.

Эрур сунъи ҳушу хираддин фузун,
Не ҳушу хирад, балки ҳаддин фузун.

Чу шаҳ топти ул ишга огоҳлиқ,
Хираддин талаб қилди ҳамроҳлиқ.

Етишган мақомида қилди нузул,
Йиғилди жанобиға аҳли уқул.

Ки, қилғайлар ул ишга наззорае,
Чу¹² қилғайлар андишаи чорае.

Вале ул ажабларки пайдо бўлуб,
Кўнгул Тенгри сунъида шайдо бўлуб.

Кўнгулга бўлуб қисм мабхутлуқ,
Хирадқа етиб ажзу фартутлуқ.

Қила олмайин чора ҳикмат била,
Қолиб ожизу лол ҳайрат била.

Кетур соқий, ул руҳ сармоясин
Ки, маъдум этай ақл пироясин.

Ки, қул тутмади ақлу ҳикмат манга,
Вале қасди жон этти ҳайрат манга.

Муғанний, ғарибона ун чек ҳазин
Ки, манзилгаҳим бўлди Мағриб замин.

Сочай бошинг узра зари мағрибий,
Қуёш ерга мағрибда сочқон киби.

Навоий, чу ғурбатда сен шод бўл!
Ватан ёди ранжидин озод бўл!

Агар Шарқу Ғарб ўлса манзил санга,
Не ғам, ком агар бўлса ҳосил санга.

LXI

*Басират кўзларин айнул-яқин куҳли ёрутқонлар бобидаким, қаён боқсалар
офариниш ғаройибин мушоҳада қилурлар ва Мубдиъи корсоз ва Мухтариъи
банданавоз сунъиға офарин айтурлар ва одами хокий хилқати сўзиким,
«Хамаррту тийната одама биядайя арбаина сабоҳан» дастбурди била
суратпазир бўлди. «Ва лақад каррамно бани одама» парвариши
била тахти хилофатгир.*

Биров аҳли маъни дейолур ўзин
Ки, Ҳақ очмиш ўлғай басират кўзин',

Не сурат ангаким бўлур ошкор,
Ани англаса сунъи суратнигор,

Қаю нақш аро кўрса бир чошни,
Анинг сонёи билса наққошни.

Не пайкарки ороста кўрса ул,
Анинг пайкароройиға топса йўл.

Ғарази нақшдин бўлмаса нақшбанд,
Киши нақшдин бўлмағай баҳраманд.

Ўкуш нақшлар бирла чархи кабуд,
Кўрунган била нозириға не суд?

Тўқуз хонида юз туман моида,
Кўрунган била элга не фойда?²

Бу гулшандаким офаринишдурур,
Назар қилғучи аҳли бинишдурур

Ки, ҳар бир чаманким кўрар дилкушой,
Бўлур боғбониға фикратнамой.

Қаю нахлу бунким кўрар нозанин,
Қилур нахлбандиға юз офарин.

Не гул рангу бўйин кўруб турфа соз,
Топар санъати ичра бир ўзга роз.

Бу андозасиз коргоҳи васеъ,
Аросида бу боргоҳи рафеъ.

Ки турмуш муаллақ, анга йўқ сутун
Ки, эрмас сутун йўқлуғидин нигун.

Назар айлаган айламай изтироб.
Топа олмағай анда бир риштатоб

Ки, ул риштада бўлмағай санъате,
Ки, то билмағай зимнида ҳикмате.

Ёрутқонға тавфиқ куҳли назар,
Қаён тушса кўз, ҳожат эрмас гузар

Ки, сунъ ичра бўлуб ғаройиб талаб,
Талаб ичра кўнглига солғай тааб.

Кишиким, ғаройиб қилур орзу,
Не лозимки қилғай юруб жустужў?

Ғаҳи манзили бўлғай ақсойи Чин,
Ғаҳи тортқай ранжи Мағриб замин.

Ғаҳи Ҳинд мулкида бўлғай залил,
Таажжубда кўрмакка товусу пил,

Араб барриға гаҳ бўлуб тезгард,
Шугурмурғ кўрмакка водинавард.

Назар қилса топқон басират кўзи,
Эрур бу боридин ажаброқ ўзи.

Ўз авзойиға боқса сар то қадам,
Топар айласа яхши андеша ҳам

Ки, не турфа тимсол эрур дилписанд,
Анинг зимнида маънийи аржуманд.

Бурун айлайин шарҳ тимсолини,
Дейин сўнгра маънисининг ҳолини.

Не тимсолким, дурри дарёйи жуд,
Не дарёу дур, сарви боғи вужуд.

Боши узра тожи хилофат келиб,
Ҳамул тож уза лаъли раъфат келиб¹.

Жабинида пирояи шоҳлиқ,
Қоши узра туғройи огоҳлиқ.

Кўзидин аён нури айнул-яқин,
Сочида ниҳон тоби ҳаблул-матин.

Жамолида анвори шоҳаншаҳи,
Каломида эъжози Рухуллаҳи.

Қўлидин гаҳи меҳри гардуннамой,
Гаҳи бармоғидин ики пора ой.

Қилиб тийнатин қудрат илги хамир,
Ҳамул қўл била шакли суратпазир.

Ҳақ ўз қудратин ошкоро қилиб,
Жамолин анинг оламоро қилиб.

Ҳакими азал турфа жисме ясаб,
Демай жисм, мушқил тилисме ясаб.

Тузуб ул тилисм ичра кўп тору пуд,
Ки эгнига солиб либоси вужуд.

Яна сунъ ила ўзга бир оламе,
Ҳақиқат аро ақлдин мубҳаме.

Бу эрди намудору тимсол анга,
Дейин эмди маънисидин ҳол анга.

Бу янглиғ тилисм ўлғоч ороста,
Тамом, ўйлаким, моҳи нокоста.

Ҳакимеки айлаб анинг созини,
Ниҳон айлабон махзани розини.

Ҳамул ганжким топмай аҳли жаҳон,
Ани бу тилисм ичра айлаб ниҳон.

Чу ул ганжини анда мактум этиб.
Халойиққа сиррини маъдум этиб.

Кишиким бу ганжинаға топти йўл,
Жаҳон аҳлининг шоҳи ул бўлди, ул.

Дема ганжким, ети дарё дегил,
Не дарё, тўқуз чархи воло дегил.

Таолаллаҳ, ул Холиқи моҳу меҳр,
Қаю моҳ ила меҳр, гардон сипеҳр.

Ки, бир қатрада қилди дарё ниҳон,
Суҳо зимнида чархи аъло ниҳон.

Кишиким ғаройибдин истар насиб,
Нима топмоқ ўлғайму мундин ғариб.

Ғаройибқа ҳар кимки хоҳон эрур,
Ҳам ўзинда мақсуди пинҳон эрур.

Не маъники истар ўзинда топор,
Жаҳонда кезарнинг не маъниси бор?

LXII

*Ул болиғлар ҳикоятим, сув истай Муҳит гирдобига азм қилдилар,
наҳанги фано туъмаси бўлгон замон сувдин айрилгонларин билдилар*

Бировким бу дарёда ғаввос эди,
Манга нуктае дурр масаллик деди

Ки, дарёда бор эрди фавжи балиқ,
Сув топмоқ учун доим андешалиқ.

Аларға мудом орзу эрди су(в),
Сув эрди аларға мудом орзу.

Бўлуб иш бориға сув истар фани,
Дер эрдилар, улким, сув дерлар ани.

Не янглиғ экин таъму ранги анинг,
Қаю навъ сайру даранги анинг.

Дирамлар бўлуб танлари узра доғ,
Судин ҳеч топмаслар эрди сўроғ.

Деди бир болиғ, ул табу тоб аро
Ки: «Дерлар фалон тунд гирдоб аро.

Наҳангедурур солхўрду куҳун,
Бу дарёға сайр айлаган авжу бун.

Керакким, сувдин ул нишон англағай,
Бу, бас, турфа рози ниҳон англағай.

Анинг сори азм эттилар турмайин,
Сувнинг орзусида дам урмайин.

Қилиб саъй ул коми ноёбға,
Етиштилар ул тунд гирдобға.

Не гирдобким, чархи гардандадек,
Не игрим, сипеҳри навардандадек.

Сувнинг даврасига стишгач бори,
Тушуб ҳар бири даврадин бир сори.

Болиғларни бутратти гирдоби бийм,
Анингдекки, тол яфроғини насим.

Бу ҳолатда чайқалди дарёи жарф,
Падидор бўлди наҳанги шигарф.

Болиғларға тушганда дарди фироқ
Ки, бир-бирдин ўлмиш эдилар йироқ.

Борин ютти бир-бир наҳанги фано,
Ичи жавфида жамъ қилди яно.

Алар барча сувдин чу айрилдилар,
Бурун сувда эрконларин билдилар.

Надомат чиқорса фалак узра дуд,
Чу меъда ўти муҳриқ эрди, не суд?

Бўлурдин бурун бир-биридин биҳил,
Бўлур эрдилар барчаси музмаҳил.

Санга доғи ганжеки пинҳон эрур
Ки, таъинг вуқуфида нодон эрур.

Йўқ ул сенда пинҳонки, сен анда гум,
Жаҳолатдин аммо ишинг уштулум.

Еринг бўлса гирдоби баҳри ано,
Сени туъма қилғоч наҳанги фано.

Не суд ул дам ўлмоқ аён бу тариқ
Ки, матлуб аро бор экансен ғариқ?

Нетарсен тилаб ҳар ажойибқа йўл,
Ажойиб эрур сенда, огоҳ бўл!

Бурунроқки суд этмагай ҳар надам,
Ўзунгни билиб, йўлға қўйғил қадам.

ҲИКМАТ

*Искандарнинг Арастудин саволи ул бобдаким, чун инсон дарки мақсуди
аслий ҳақиқати идрокидин муарродур, нега сойир ҳайвонотдин
мустаснодурур*

Яна сўрди фармондеҳи ганжпош:
«Ки эй нуктада айлаган ганж фош,

Буким ашрафи халқ инсон эрур
Ки, Ҳақ сирри зотида пинҳон эрур.

Чу ул шамъдин равшан эрмас кўзи,
Ўзи ганжидин воқиф эрмас ўзи.

Недин бўлди бас илму ийқон аро,
Анинг бирла фарқ ўзга ҳайвон аро?»

Деди нуктапардозии олий сифот
«Ки, инсон эрур мудрики куллийёт.

Эрур ўзга ҳайвон бу иштин бари
Ки, инсон эрур борчанинг сарвари».

Деди: «Билмаса улча мақсуд эрур
Ки, махфийдур ўзида не суд эрур».

Деди: «Улча бордур ўзида ниҳон,
Билурдин фузунроқдур аҳли жаҳон.

Вале мунча билмишки, билмайдурур,
Бу мақсуд даркини қилмайдурур.

Ўзи билмаси англағон сўзу дард,
Ани борча махлуқдин қилди фард.

Талаб ранжи-ю, топмамоқ шиддати,
Бўлубтур анинг мужиби шавкати,

Недин ўзгалар кўнглида тобдур
Ки, бу дарди ноёб-ноёбдур».

LXIV

*Искандарнинг мўр хайлин шикор этгали сипоҳин тузотгони ва ул
гуруҳи девсор девонавор етиб, анинг сипоҳи оллида саф тузотгонлари
ва алардин бир сафшикан ики саф орасига суруб, Искандар сипоҳининг
сафдарларин ожиз этгани ва ул ғазолаи чиний шер суратида майдонга
кириб, аждаҳошикорлиқ қилғони ва Искандар ғазоли чинийни оҳуйи
ҳарам қилиб анинг сайдин лутф ила яна сайд этгони ва ул бориб
ўз сайдлари билла мажлисқа етгони*

Аён айлаган нуктапошандалик,
Бу навъ этти қоғазхарошандалик

Ки, чун сурдилар шоҳ хайли сутур,
Ҳамул ергаким, эрди ғавғойи мўр.

Чу шаҳ бўлди воқиф ҳамул роздин,
Тушуб топти таскин таку тоздин.

Қилиб аҳли ҳикмат билла гуфтутўй,
Этиб чора ойинини жустужўй,

Муқаррар мунга қилдилар ройни
Ким, ул мавкиби кишвароройни

Ки, бордур ҳисоб ичра ҳаддин фузун,
Диловар эл анда ададдин фузун.

Қилиб неча дапқур сафоройлиқ,
Кийимдин қилиб зийнатафзойлиқ,

Юругайлар ул мўр даштига тез,
Шикор этгали айлағайлар ситез:

Қалин мўр хайли не бўлғусидур,
Зарар сори майли не бўлғусидур?

Агар шер чоғлиқ аён қилса зўр,
Эрур шер — шер охиру мўр-мўр.

Биёбон чу ул мўрдин бўлса пок,
Юрутайлар ул элга бевахму бок.

Набард айлагайлар сипаҳ бирла шоҳ,
Анга тегруким фатҳ бергай Илоҳ.

Куёш чунки мағрибда бўлди ниҳон.
Қалин мўрдек тийра бўлди жаҳон.

Шаҳ ул дашт аро қўнди қилмай ҳарос,
Вале мўрдин туттилар кеча пос.

Ки, эл уйқусидин ешилган гала,
Ҳамул дашт аро бўлса ногаҳ яла.

Ани мўр хайли шикор этмагай,
Талашмоқ била тору мор этмагай.

Алам чекти чун субҳи гардунмаоб,
Юз очти шаҳи машириқий интисоб¹.

Саф оройишин қилди дорои Рум,
Сипаҳ айлади мўр янглиғ ҳужум.

Яна наъразан бўлди аҳли масоф,
Яна кўс уни бўлди гардуншикоф².

Сипоҳ аҳлиға тушти бир карру фар
Ки, офоқ аро солдилар шўру шар.

Ҳамул хайли ваҳший аро етти ун,
Соғиндилар, ўлмиш қиёмат букун.

Ҳамул ун сори еттилар беҳижоб,
Анинг сиррин англарға айлаб шитоб.

Чу ўттилар ул мўр саҳросидин.
Қомуқ пилдек пашша ғавғосидин.

Сипаҳдин тўла кўрдилар ер юзин.
Қаро айлабон даҳр тоғу тузин.

Солиб эл ғулуси жаҳон ичра шўр,
Анингдекким, ул дашт аро хайли мўр.

Чу саф кўрди ваҳший улус ҳар тараф.
Алар ҳам тузаттилар ўтруда саф.

Бори девпайкар, бори ғулваш,
Бори ғулбанду бори девкуш.

Келиб каргдек куч била, пилтан,
Вале ҳайъат ул навъким, аҳраман.

Кўз азрак, сақол сориғу тийра юз,
Чиқиб борчанинг манглайидин мунгуз³.

Кулону кийик чарми — кисватлари,
Аларнинг эти бирла қутлари.

Тутуб қўлға ҳар қайси бебок дун,
Оғир чўбдасте, нечукким сутун.

Темур бирла қуллоб сархам қилиб,
Йиғочларнинг учиға маҳкам қилиб.

Аларға ҳамул бас келиб сози ҳарб,
Анинг бирла-ўқ айлаб оғози ҳарб.

Бу ҳайъат била туздилар чун ясол,
Аду ичра минг деви ваҳшийфиол.

Бори кирди майдон аро кин ила,
Сўз айтиб ўзи билган ойин ила.

Мубориз тилаб тўккали қонини,
Раҳовард учун олғали жонини.

Бу ёндин доғи сурди хоротане,
Тани хораваш бирла кўҳафкане.

Шаҳ оллида кўп ерда қилгон набард,
Адувдин чиқоргон сипеҳр узра гард.

Ҳарифича жисмининг андозаси,
Вале андин ортуғроқ овозаси.

Ўзи пилпайкар, оти Каркадан,
Вале каргаданким, эрур карктан⁴.

Лақаб Раъд⁵ анга аҳли пархош аро,
Вале раъддек ер тутуб тош аро.

Чу майдон аро кирди гурди далер,
Анингдекки аждар масофиға шер.

Фаними ҳам онинг сори қилди майл,
Анингдекки, хоро сори тунд сел.

Етишгач бири бирга айландилар,
Ики қулладек ишга қатландилар.

Бири бирга зарб урдилар беадад,
Вале лаъб ила борчаси бўлди рад.

Юруб оқибат ваҳшзоди ҳарун,
Анинг сори солди гажаклик сутун.

Гажак маҳкам ўлғоч, чекиб қилди паст,
Анингдекки берк ўлса моҳиға шаст⁶.

Кейин боғлади қўлларин чунки руст,
Гажак бирла тутти отин доғи чуст.

Чу топшурди ўз хайлиға ул асир,
Мубориз тилаб ёна чекти нафир.

Яна пурдиле кирди майдонға тунд
Ки, гурзидин эрди қаё тиғи кунд.

Қаёдек белида камар узра тиғ,
Камардин адув чопқали бедариг.

Қаё янглиғ остида кўҳпайкаре,
Вале пўяда ўйлаким сарсаре.

Дегил қулла узра балое миниб,
Ва ё тоғ уза аждаҳое миниб.

Лақаб Қаҳқаро' деб анга аҳли кин,
Ери Қирвон, зоди Машриқ замин.

Равон киргач-ўқ солди ваҳшийга от,
Анга аҳраман қилмади илтифот.

Яна кин ўти бўлди андоқ баланд
Ки, гардунга бим эрди етгай газанд.

Гаҳи бу ёниб тунд, ул кирса тез,
Гаҳ ул тез ёнғоч, бу айлаб гурез.

Гаҳи ҳамлалар айлабон рўбарў,
Рад айларни фавт этмайин мў-бамў.

Яна ваҳший олиб анинг тобини,
Солиб эгнига чекти қуллобини

Ки, маркабдин ўлди нигун Қаҳқаро,
Йиқилди қаро гарду туфроқ аро.

Ани доғи руст айлабон девзод,
Ғаним истаю айлар эрди инод.

Яна бир киши кирди кўшиш чоғи,
Ул икидек ўлди асир ул доғи.

Яна кирди ҳам зоҳир айларга куч,
Гирифтор бўлди нечукким ул уч.

Бу янглиғ ўн уч гурди размозмун,
Кириб бўлдилар деввашқа забун.

Қошига неча паҳлавони замон,
Етишмак ҳамону тутулмоқ ҳамон.

Анга ҳар кишиким мубориз эди,
Етишган дам илгида ожиз эди.

Яна қичқурур эрди истаб ғаним,
Вале андин эл кўнглида эрди бим.

Ҳаросон бўлуб халқ майдонидин,
Кеча олмайин бежиҳат жонидин.

Бу иш солибон шоҳ кўнглига тоб,
Мизожиди зоҳир бўлуб изтироб.

Қила олмайин элга ҳукми аниф,
Набард айла дебким, шаҳ эрди ҳариф*,

Боқиб турса ваҳший, баса ҳарза деб,
Шаҳ ул ишда номусдин ғусса еб

Ки: «Бу шумлардин бири бўлса бу,
Киши найлагай барча қилса ғулу?»

Ғаҳи йўл топиб кўнгли ичра ҳарос,
Тутуб лек ҳикмат тариқини пос.

Етиб кўнгли ҳолиға юз минг газанд,
Такаллуф била айлабон заҳрҳанд.

Вале дев ёнмоқ ҳавас қилмайин,
Ҳамул шўру ғавғони бас қилмайин.

Бу ҳолатда бир чобук айлаб шитоб,
Ёпиб орази узра чиний ниқоб.

Нечукким қуёш кўкда по то бафарқ,
Қуёшдек бўлуб кўк темур ичра ғарқ.

Сипеҳр узра меҳри жаҳонтобдек,
Қилиб жўш ер узра сиймобдек.

Саманди уза чобуки паҳлавон,
Солиб чиниоҳанг баргуствон.

Тутуб чин-бачин қўлда печон каманд,
Осиб ҳўдидин шуққа чиний паранд.

Саманди олиб барқдин тезлик,
Ўзи чархдин таври хунрезлик.

Кириб чун тарид этти ҳар сори фош,
Яқинроқ суруб шаҳға индурди бош.

Чу шаҳ олида қилди арзи ниёз,
Ёниб қилди ваҳший сори турктоз.

Не шаҳ тониб они, не хайлу сипоҳ,
Фамидин чекиб халқ пинҳоний оҳ.

Ки: «Бу навъ зебо йигит юз дариг
Ки, қилғай бу ваҳшийдин ошом тиг!»

Вале ул қилиб хасм бирла набард
Ки, рахши сочиб чархи гардонға гард.

Эгармак била рахши айлаб шитоб,
Солиб аҳраман жисмиға изтироб.

Ани музтариб айлабон тобдин,
Ўзин асрабон лек қуллобдин.

Бири ер, бири чархи даввордек,
Сукун бирла сайр ичра паргордек.

Чу пархошидин хасм бўлди нажанд,
Анга ташлади, ўйла печон каманд

Ки, бўйни била бир қўлин қилди руст,
Ани судраю шаҳ сори сурди чуст.

Чекардин танин нотагон айлабон,
Бўйин туфроғ ичра ниҳон айлабон.

Тани рахши остида помол ўлуб,
Ўзи судралур бирла беҳол ўлуб.

Шаҳ оллиға чобуксувори далер,
Етиб, секрибон оттин андоқки шер.

Чекиб тийра туфроғ уза сайдини,
Валек айлабон руст анинг қайдини,

Шаҳ андоқ ул иштин тарабнок ўлуб
Ки, гарди тааб кўнглидин пок ўлуб.

Равон ёнди ошубу ранжи итиб,
Келиб тушти ўз хайлини беркитиб.

Сипаҳ бўлди хандақ аро, ўйла берк,
Топа олмағудек анга чарх эрк.

Тушуб шоҳ раҳши сипаҳгардинин,
Илик, юзни юб размгаҳ гардинин.

Кириб боргоҳ ичра Жамшидвор,
Бўлуб бахту давлатдин уммидвор.

Тузуб мажлис аҳли била анжуман,
Равон истабон гурди ваҳшийфикан.

Чу киргач эшикдин яли шергир,
Чекиб мадҳида мажлис аҳли нафир.

Ани истаб Искандари Файлақус,
Қучуб бўйнини, ул қилиб пойбўс.

Иноят басе ошкор айлабон,
Бошиға жавоҳир нисор айлабон.

Кўп этти чу лутфу карам ошкор,
Деди: К-эй адувбанд, ваҳшийшикор,

Ўзунгни аён қилки, кимсен, равон
Ки, шавқунг сенинг биздин олди тавон!»

Чу чобук жамолидин олди ниқоб,
Дегин чиқти миғ остидин офтоб.

Ҳамул шўхи чининажод эрди ул,
Ҳамул чобуки ҳурзод эрди ул

Ки, шахға чекиб эрди Хоқон ани,
Қилиб васф беҳадду поён ани

Ки: «Хусн ичра хуршиди тобон эрур,
Яна Зухра янглиғ хушилхон эрур

Булар борча бир ёну бир ён бу
Ки, майдон аро бордурур кинажў»⁹.

Скандарга хуш келмайин бу сифот,
Анга айламайдур эди илтифот.

Уну хусни беҳадду поён эди,
Вале кин ила разми пинхон эди»¹⁰.

Бу чоққа дегин истар эрмиш маҳал
Ки, бир ерда юзланса кину жадал.

Шах оллинда жонин нисор айлағай,
Ҳунарким билур — ошкор айлағай.

Бугун кўрдиким, дармаҳалдур базе,
Ки, давлат ишига халалдур базе

Ўзин солди бу навъ майдон аро,
Адувсин асир этти жавлон аро.

Скандар чу билдики ул ой эрур
Ки, хуршиддек оламорой эрур.

Дебон Тенгри сунъиға юз офарин
Ки, лутфи анга қилди нусрат қарин.

Дедиким: «Жамолиға ёпсун ниқоб
Ки, қилмас тун-оқшом тулуъ офтоб.

Шабистонға турмай хиром айласун,
Шах уйқусин анда ҳаром айласун».

Чу ул шамъ кирди шабистон сари,
Ҳамул навъким сарв бўстон сари.

Тилаб шоҳ мажлисоро руду май,
Тузуб расму ойини Ковусу Кай.

Тараб сори азм айлади ком ила,
Топиб коми дил дам-бадам жом ила.

Чу майдин анга гарм бўлди димоғ,
Тараб бирла бошиға чиқти аёғ.

Талаб қилди тутқунни мажлис аро,
Ки, сургай анинг бирла бир можаро.

Киюрдилар ул навъким аҳраман,
Шукуҳ олдилар шаклидин анжуман.

Салосил аро маҳкам аъзо анга,
Кишидин етишмай мувосо анга.

Кўруб шоҳ андоқ гирифтор ани,
Ики пилча зўр ила зор ани.

Деди, олдилар бандин аъзосидин,
Кўнгул фориг этти анинг посидин.

Чу банд олдилар эҳтиром айлади,
Сарир ўтрусида мақом айлади.

Бурун деди келтурдилар кўп таом
Ки, меҳмонга етти ғизо бирла ком.

Яна бердилар жилва жоми шигарф,
Тўла майдин, андоқки, дарёйи жарф.

Чу бир жомни меҳмон қилди нўш,
Аёқи, кўрунг турфаким, тутти қўш.

Ики жомни чунки нўш айлади,
Шаҳ алтофидин кўнгли жўш айлади.

Яна шоҳ берди каёний қадаҳ
Ки, жониға еткурди юз минг фараҳ.

Ҳар инъомким шоҳдин бўлди фош,
Қўюб мунъим оллинда ҳар лаҳза бош.

Солиб ул камоли навозандалик,
Анинг бўйнига рибқаи бандалиқ¹¹.

Ани май чу беихтиёр айлади,
Ўпуб ер, бу сўз ошкор айлади.

Ки: «Мен ваҳшиймен биёбонниҳод,
Атодин ато ваҳшию ваҳшзод.

Йўқ андоқ тилимким санонг айтсам,
Сен этгонга лойиқ дуонг айтсам.

«Вале нуктаедур ниҳоне манга,
Дейин, гар десангким: «Де они манга».

Деди шаҳки: «Ҳар не каломингдур — айт,
Каломингни, андоқки комингдур — айт»

Деди ваҳшийойини девонаваш,
Чу ифрот ила эрди паймонакаш

Ки: «Сендин кўп ўлди навозиш манга.
Эмас эмди подоши оз иш манга.

Ва лекин қўлумдин келур мунча иш
Ки, қилғаймен оллингда ўлгунча иш.

Жанобингдин айрилмағаймен даме,
Хилофингга иш қилмағаймен даме.

Вале билки, мен бу улус хонимен,
Туну кун аларнинг ниғаҳбонимен.

Чу кўрдум сипоҳингни андоқки мўр,
Етишгай дебон қавму хайлимга зўр,

Аларнинг жафосин тутуб жон аро,
Ўзум кирдим ул лаҳза майдон аро.

Не айлай ҳамул ишлар ифшосини
Ки, сен айламишсен тамошосини.

Бу дамким жанобингга бўлдум асир,
Худ ўлди саодат манга дастгир.

Сиёсат қиличин манга сурмадинг,
Мени ўлтурур ерда ўлтурмадинг.

Яна мунча қилдинг иноят манга,
Карам айладинг бениҳоят манга.

Бу дам гар ижозат берурсен, борай,
Келай ўйлаким бир ишингга ярай.

Мени соғиниб бастаи ғам бу дам,
Эрур қавму хайлимда мотам бу дам.

Сенинг давлатингдин борин шод этай,
Борин ғусса бандидин озод этай».

Борурға шаҳ этти ишорат анга,
Етишгач бу янглиғ башорат анга.

Ер ўпти, ўзин айлабон ерга паст,
Кўпуб тебради ўйлаким пили маст.

Кўрунуб ажаб шоҳнинг ул иши,
Добон бир сўз ўз кўнглида ҳар киши.

Сўз айтурға ҳар кимса айлаб ҳавас,
Вале топмайин кимса ул дастрас.

Келиб ҳикмат аҳлиға ҳам бас ажиб
Ким, ул бир иш эрди бағоят ғариб.

Вале шоҳ хандону хушҳол эди,
Ул андешадин фориғулбол эди.

Неким қилса иқбол талқин анга,
Ани айламак эрди ойин анга.

Бўлур эрди ҳар кимсага бир гумон
Ким, ул қиссадин ўтти мумтад замон.

Эшик аҳлиға тушти шўру шағаб,
Қириб келди ул ваҳшийи булғажаб.

Ҳамул паҳлавонларки тутмиш эди,
Улус кўнглин ишдин совутмиш эди.

Ўзи бирла келтурди борини хуш,
Равон қилди шоҳ олдида пешкаш.

Қулоғ туттию ерга қўиди юзин,
Алардек қули қилди шаҳнинг ўзин.

Шаҳ ул қиссадин бўлди, бас, шодмон,
Не шоҳи замон, балки яхши-ёмон.

Анга лутф этиб шоҳи олийсифот,
Яна ошкор этти кўп илтифот.

Гирифторларким халос ўлдилар,
Яна шоҳ базмиға хос ўлдилар.

Чу шаҳ боқти лутф айлабон ул сари,
Бори бор эди Бориқи Барбарий.

Иноят била ул қарам маъдани,
Борин қучти истаб, батахсис ани.

Насиб ўлди маҳжурларға висол,
Бўлуб васлдин борча осудаҳол.

Ул оқшом бори майпараст ўлдилар,
Борин уйқу бости, чу маст ўлдилар.
Аёғчи, бу дам тут манга бир аёғ
Ки, ҳижрондин ўлди мушавваш димоғ

Замоне бўлуб дафъ қайғу манга,
Магар соате келгай уйқу манга.

Муғанний суруди висол айла соз
Ки, ҳижронда кўп топти жоним гудоз.

Анингдекки, ул қавм топти висол,
Манга ҳам насиб айлағай зулжалол!

Навоий, висол одамий комидур,
Ҳаёти абад васл айёмидур.

Қачон васл топсанг насиб асра дам,
Агар бир дам ўлсунки, тут муғтанам¹².

LXV

*Ҳажр шои тийралиги таърифидаким, бало дўзахининг дуди анинг жанбида
тараб биҳиштининг сунбули бўла олғай ва ул шомда рўзгори қарорғонлар
шарҳи ҳоли ихтилоликим, субҳи васлдин кўзлари ёрумайдур, хусусан, бу
варақ юзин қаро қилғоннинг ҳоли ва васл гавҳари шабчароғининг
жаҳонтоблиғи ва гавҳари шабчароғ васлидек ноёблиғи.*

Хушо улки, гар чекса юз йил фироқ,
Даме васл тушгай анга иттифоқ.

Неча кимса ҳижронда чекса алам,
Агар оқибат васл топса, не ғам?

Нечаким фироқ офати жон эрур,
Анга сўнгра васл ўлса осон эрур.

Бировким анга бўлса махмурлуқ,
Етар жисму жониға ранжурлуқ.

Вале базм аро чун қадахнўш ўлур,
Бори дарду ранжи фаромуш ўлур.

Ажаб умр эрур рўзгори фироқ
Ки, юз қатла андин ўлум яхшироқ.

Ҳаёти абад — васл айёмидур
Ки, жон қутию хотир оромидур.

Эрур шомдек тийра айёми ҳажр,
Не бўлғай, хаёлайлагил, шоми ҳажр?

Анинг шомини жоннинг офоти бил,
Бало сояси, марг зулмоти бил.

Қаро кун мисолу намуди ҳам ул,
Ажал ўтининг тийра дуди ҳам ул.

Агар қилмади дудлиғ расми фош,
Недин дойим андин тўлар кўзга ёш.

Қаро кун мисоли гар эрмас яқин,
Недин хасталар кўнглин айлар ҳазин.

Фироқ ўлмаса ошиқи нотавон,
Боғир порасин кўздин этмас равон.

Агар ҳажрдин кўрмаса рустахез,
Қачон куйгай эрди бўлуб ашкрес.

Куёш ҳажридин бўлмаса дарднок,
Яқосини субҳ этмагай эрди чок.

Магар гулдин ўлди йироқ лолалар
Ким, ўз бағрини қилди парголалар.

Фалак бўлмади чунки хуршидсиз,
Булутдин недин ости бўйнига киз.

Булут бағрин ой ҳажри гўё сўкар,
Недин йўқса ашкини юммай тўкар?

Сулаймонсиз ар қилмади сўг фош,
Нигин не учун урди кўксига тош?

Магар тоғ Фарҳодсиз жон чекар,
Садодин нега йўқса афғон чекар?

Қолиб дашт Мажнуни жонкоҳдин,
Юзин йиртти гўйи шаҳроҳдин'.

Фироқ ичра куйдурди булбулни гул,
Эрур кул, эмас ранги андоқки кул.

Қилур ҳажр кул жисми ғамнокни,
Не тонг ўртаса барқ хошокни?

Биров англағай ҳажр ўти ҳирқатин
Ким, ул чекмиш ўлғай биров фурқатин.

Сўр андин ғами ҳажр қайғусини
Ки, бир шоми ҳажр олди уйқусини.

Киши дам-бадам куймак эрмас йироқ
Ким, ул мендек ўлғай асири фироқ.

Боғир қонидин бўлди рангин ёшим,
Фироқ ичра то тушти мунглуғ бошим.

Киши мендек озурдажон бўлмасун,
Фироқ илгида нотаваон бўлмасун.

Фироқ ичра элга неча маҳл эрур,
Чу васл ила бўлди бадал, саҳл эрур.

Ниҳоятсиз ўлди манга бу малол
Ки, йўқ шоми ҳажримга субҳи висол.

Фироқ илгидин элгаким жаврдур,
Анинг бу балоси неча таврдур:

Бири олам асбоби ҳижрони бил,
Муассир жаҳон аҳлиға они бил.

Бири айру тушмаклик аҳбобдин,
Киши бағри ўртанмак ул тобдин.

Бири доғи ҳажри қаробат эрур
Ки, жон ичра андин маҳобат эрур.

Бир улким етиб ишқдин хасталиқ,
Биров жониби бўлса дилбасталиқ.

Бори ҳажр эрур худ уқубат била,
Ва лекин эмас бу суубат била².

Буларнинг боридин эрур саъб ул
Ки, мақсуди аслиға гум бўлса йўл.

Мангаким ичим ҳажрдин зордур,
Бурунғидин ўзга бори бордур.

Биридин бўлур бетаҳаммул киши,
Бори бўлса кўрким, не бўлғай иши?

Вале бўлмағай андин ортуқ тараб
Ки, солғонда жон ичра ҳижрон тааб.

Киши васл давронидин топса баҳр,
Бадал бўлса ул нўш бирла бу заҳр.

Ани шарбати зиндағони дегил,
Десанг умри жовид, они дегил.

Илоҳи бу давлатдин урсанг навид,
Навоийни ҳам қўймағил ноумид.

LXVI

*Мажнун ҳикоятиким фироқ тоғи оғирлиғидин ўзни тоғдин ташламоқ
тилади ва Лайли номаси илик тутуб ва қосиди камарин тутуб
ташламоққа қўймади*

Эшиттимки, Мажнун¹ саҳронавард
Ки, боштин-аёғи эди сўзу дард.

Неча вақт Лайлидин эрди йироқ.
Танин сизғуруб эрди доғи фироқ.

Ҳамул шуълаи шавқ туғёнидин,
Кечиб эрди андуҳлиғ жонидин.

Чу ҳижрон аро қолмади тоқати
Ки, муҳлик эди ёрининг фурқати.

Чиқиб Нажд² уза бўлди наззорагар,
Бу навъ ўлди ул ҳолиға чорагар.

Ки мажнунлуқ ошубини бошлағай,
Ўзин ул камардин қуйи тошлағай

Ки, бу навъ ўларни асири фироқ,
Кўрар ҳажр бедодини яхшироқ.

Камар устига келди зору жунун
Ки, ўзни қуйи ташлағай сарнигун.

Бу ҳолатда бўлди аён қосиди
Ки, Лайли анга нома ёзмиш эди.

Келиб берди дилдорининг номасин,
Совуқ қилди ул гарм ҳангомасин.

Кўнгул — нома маҳви қилиб — кўзни ҳам,
Қаёни унутти демай. Ўзни ҳам.

Бўлуб ул битик ҳирзи жони анга,
Ўлумдин қутулмоқ нишони анга.

Неча йил анинг бирла хурсанд эди
Ким, ул руқъа жониға пайванд эди.

Қачон нома бўлса тирикликка дол,
Ҳаёти абад берса тонг йўқ — висол.

LXVII

ҲИКМАТ

*Искандарнинг Арастудин саволи ул бобдаким, ёлғузлуқ мужиби
жамъиятдурур ва жамоат мужиби тафриқа, бас недин ҳажр
мардуддурур ва васл маҳбуб*

Яна сўрди донойи ҳикматсиришт
Ки: «Эй ақлу ҳикмат санга сарнавишт,

Чу ғавғони мамнуъ тутмиш хирад,
Нединким, ул элга кўп ўлди алад.

Алар иштиғолини улким сиқа,
Демишким, эрур мужиби тафриқа.

Қачон буйла бўлғач, бас ул яхшироқ
Ки, табъ ихтиёр этгай элдин қироқ.

Чу ҳижронға ҳуш аҳли толибдурур,
Недин табъ вуслатқа роғибдурур?»

Тааммул била бихради нуктадон,
Бу навъ ўлди шоҳ оллида нуктарон

Ки: «Касратни гар ақл манъ айламиш,
Адоват дурур ишқу ақл ичра иш.

Қаю ишниким, ишқ айлар писанд,
Эмас ақл манъ айламак судманд.

Неча бўлса элга хирад раҳнамой,
Ҳар ишта тариқи муважжаҳнамой.

Вале ишқдин чунки ошуб ўлур,
Хирад хайли анда лагадкўб ўлур.

Яна улки, инсонға аҳли тамиз,
Билурким, нима жондин ўлмас азиз.

Вале зумраи ишқ жононини,
Кўп ортуқ кўрарларким ўз жонини.

Эрур жонсиз ўлмоқ ўлумдин хатар,
Вале онсиз ўлмоқ ўлумдин батар.

Бўлур чоғда жондин баданға фироқ,
Келур кимса табъиға албатта шоқ.

Бу ойин ила табъ мажбул эрур
Ки, севгай ҳаётин бу маъқул эрур.

Қаю кимсаким, жондин ўлса аҳаб,
Не тонг айламак жондин ортуқ талаб».

Жавобин топиб шоҳи донишқарин,
Деди нуктавар жониға офарин.

LXVIII

*Искандарнинг Мағриб диёри фатҳидин сўнгра Румға азм этганида
Яъжуж' зулмидин Қирвон навоҳиси халқининг тазаллум қилғони
ва анинг ул боло раҳнасини беркитгали сад тарҳи солғони
ва муҳандисваш меъморлар ва ҳандасаойин сангкорлар шихобкирдор
ража била сад ўрниға ранг тўкмак ва Аторидхаёл устодлар
ва Зухалосор ҳаддодлар гач ўрниға рўйи маҳлул ва оҳак ерига
пўлоди масқул қуюб сад учин фалак тоқиға еткурғанлари*

Дабири рақамсанжи фархундарой,
Бу навъ ўлди кофур уза мушксой

Ки, чун олди шоҳи сипехриҳтишом,
Бори мулки мағрибни андоқки ком.

Ҳамул булғажаб хайлу нодир гуруҳ
Ки, фикридин эрди халойиқ сутуҳ.

Алар сарфарозиким эрди асир
Ки, шаҳ лутфи бўлди анга дастгир.

Мутеъ ўлдию қуллуқ этти қабул,
Йўқ улким, бори хайли ҳам бўлди қул.

Шаҳ ул мўрларни қилурға ҳалок
Деди: «Отланиб халқ беваҳму бок,

Тузуб чарга, солсунлар ул навъ шўр
Ки, ул дашт аро қолмасун жинси мўр».

Ҳамул хайли ваҳший қилиб илтимос,
Дедиларки: «Эй шоҳи гардунасос!

Алар бўлмай, эмин эмас жонимиз
Ким, ул мўрлардур нигаҳбонимиз,

Ки, огирдурур бизга уику бaсe,
Кулоқ солки, аъжубадур бу, бaсe,

Ки, ўн кеча-кундуз таку пўдабиз,
Яна ўн кеча-кундуз уйқудабиз.

Чу уйқуга бордуқ алардур ҳисор,
Ўвутмаслар элни ямину ясор»².

Шаҳ ул нуктадин бармоғин тишлади,
Алар қатлин ул элга бағишлади.

Яна истади кўрмак айлаб юруш,
Ики тоғким, эрди олтун-кумуш.

Дедилар ҳамул қавм айлаб дуо
Ки: «Бўлса унут яхши, бу муддао

Ким, ул теграга бормоқ осон эмас,
Не осон эмас, балки имкон эмас.

Ки ўн кунчилик йўлдур ул ики тоғ,
Бу ердинки, ҳоло, қилурсен суроғ.

Вужуди анинг бизга бордур яқин,
Вале кўрмамишбиз, десак сўзни чин.

Не биз кўрмаги бирла топтуқ мурод,
Не биздин улуғлар доғи берди ёд.

Нединким, йўлида хатар кўптурур,
Юз урғон кишига зарар кўптурур.

Топилмас ети кунчилик йўлда сув,
Гиёҳики бутмишдур — эрур оғу.

Исиқ хайли ул навъ айлар ҳужум
Ки, эсгач насим анда айлар самум.

Қилур қайси елким эсар муътадил,
Агар бор эса аждаҳо музмахил,

Яна қолғон уч кунчилик йўлки бор,
Йилондур ҳамул дашт аро улки бор.

Эрур кафчау, афъию жаъфари,
Бўлуб ҳар бир ул ганжнинг ажлари.

Аларға туман мингдин ортуқ адад,
Туман минг демай, бали беҳадду ад¹.

Агар пашша бўлса аларға залил,
Бўлуб етса бир ниш, андоқки пил.

Йилон бордур анда – эшитгил бу сўз
Ки, одам ўлар, чун анга солса кўз.

Эрур бу балиятдин ўтмак маҳол,
Неким айладук шарҳ, бу эрди ҳол»

Шаҳ ул сўзни чун истимоъ айлади,
Ҳамул ён борурға видоъ айлади.

Деди: Ул тараф азм этардин мурод,
Тамошодин этмак эди ўзни шод.

Эмас эрди мақсуд олтун-кумуш
Ки, бўлғай киши мунча меҳнатқа тўш.

Тамошоға йўл чунки боғлиқдурур,
Анинг азми тарки яроғлиқдурур.

Тамошодин ар бўлди қатъи назар,
Не ҳиммат бўлуркум, тилаб сийму зар.

Бу нақд истай ўлмоқ равон ул тараф,
Вале нақди жонини қилмоқ талаф?»

Чу ул азмдин фориғ ўлди билкул,
Ул эл илтифотиға қўйди кўнгул.

Карам айлаб этти риоят баса.
Бори топти шаҳдин иноят баса.

Аларни макониға озим қилиб,
Неча кимса лекин мулозим қилиб.

Ўз оллинда асраб ғаробат учун,
Эшикда шукуҳу маҳобат учун.

Чу мағрибни осудаҳол айлади,
Яна азми савби шимол айлади.

Тенгиз айлабон қатъу тоғ артилиб,
Орур эрди йўл Рум азми қилиб.

Ҳамул турки чин⁴, йўқки чиний ғизол.
Ки шерафкан эрди қилурда жидол.

Солиб шоҳ кўнглига ўз шавқини,
Чекиб бўйниға зулфининг тавқини.

Бўлуб шоҳ матлубу марғуби ҳам,
Не матлубу марғуб, маҳбуби ҳам.

Анинг бирла тун-кун бўлуб журъакаш,
Борур эрди ўз мулкига шоду хуш⁵.

Гузаргоҳи Русу диёри Фаранг,
Қаю ерга етгач, ўтуб бедаранг.

Ўтар чоғда мобайни Фарбу Шимол,
Тилаб дод жамъе парокандаҳол.

Ўкуш нола айлаб тазаллум била,
Сўруб шоҳ аларни тараҳҳум била.

Дедиларки: «Шоҳо, жаҳондор бўл,
Қалар қудрату чархмиқдор бўл!

Жаҳон мулкига бердинг ободлиғ,
Жаҳон аҳлиға адл ила шодлиғ.

Диёреки адлинг анга етмишиш,
Диёр аҳлини шодмон этмишиш.

Ҳамоноки бу марз ила бум эрур,
Доғи бу неча зору мазлум эрур.

Деди шах: «Бу кишвар нединдур хароб,
Элига недин тушти бу изтироб?»

Дедиларки: «Бу мулкнинг бир ҳади,
Ҳамоно эрур Қирвон сарҳади⁶.

Ким, ул мулк ғарбиға мойилдурур,
Аро ерда бир тоғ ҳойилдурур

Ким, ул тоғдин нари офот эрур,
Ул офотдин нари зулмот эрур.

Бу навъ этти воқиф хабар бергучи
Ки, зулматнинг андиндурур бир учи.

Эрур тоғу зулмат аро водие
Ки, йўл элтмас ул тараф ҳодие.

Не зулмат — жаҳаннам, не води — сақар
Ки, Яъжуж хайлиға бўлди мақар,

Не Яъжужким, юз туман минг бало,
Биз ул юз туман минг балодин жало⁷.

Аларни Ҳақ ўз қаҳридин халқ этиб
Ки, кўп элга бедод алардин етиб.

Эрур ишларин васф қилмоқ маҳол
Ким, ул васфдин нутқ эрур гунгу лол.

Тааддуд аро йўқтурур сонлари,
Яна сонсиз ойини нуқсонлари.

Қад узра ёйилмиш пароканда соч,
Бири бир қаришдур, бири ўн қулоч⁸.

Дема соч, хошоку хас маъдани,
Либос андин айлаб борининг тани.

Кулоқ ики ёндин бўлуб бирга жуфт,
Нажас танларин кўздин айлаб нуҳуфт.

Келиб гул бармоғи бармоғлари,
Вале дев тирноғи тирноғлари.

Ёмон юзлари ранги беҳад сариғ,
Қизил туклар анда сафодин ариғ.

Биайниҳ кўз андоқки — маймун кўзи,
Вале шум ҳар қайси малъун кўзи.

Бурун ичларин тил била пок этиб,
Топиб лаззат, ўзни тарабнок этиб,

Анингдекки, мабраз аритурда эл,
Солурлар ани холи айларга бел.

Оғиздин тўнғуздек чиқиб ики тиш,
Вале ерни қозмоқ алар бирла иш.

Не ерники ул тишлар этти табоҳ,
Қиёматқача бутмай андин гиёҳ.

Такаллумда ҳашв улча имкон келиб,
Оғиз барчасида занахдон келиб.

Тушуб ҳар бирининг ики эмчаги,
Ва гар худ тишиси ва гар эркаги.

Ҳамул тоғ ундур, анингдекки, ваҳм
Қила олмойин кўктин авжини фаҳм.

Ики юз анга софу йилмон қаё,
Нима бутмай андин нечукким иё.

Ики ёниким ҳеч топмай гусил.
Бўлуб Қоф атрофиға муттасил.

Бу мобайн аларнинг тарабхонаси.
Бу тоғ ўйлаким Қоф домонаси.

Вале давраким бўйла кўргузди Қоф.
Топиб насх қофин киби ҳар шикоф.

Бўлуб фосил ул тоққа бир дара,
Убур этгали ул гуруҳи шара.

Алар йилда солиб ики қатла шўр,
Чиқиб тоғ шикюфидин андоқки мўр.

Бизинг шаҳру водий сори ёйилиб,
Не бедодким мумкин ўлғай, қилиб.

Келур чоғ алар, биз фирор айлабон,
Ватандин жало ихтиёр айлабон,

Боримизға ул навъ бечоралиқ,
Солиб тоғу водида оворалиқ.

Неким топиб ул қавм талон этиб,
Бори шаҳру кишварни вайрон этиб.

Киши топсалар айлаб они ҳалок,
Талошиб емакка этин завқнок.

Мавошини элтурга яксар суруб,
Ватанғаҳлариға дегин еткуруб.

Захира емакдинки мавжуд ўлуб,
Алар зулмидин барча нобуд ўлуб.

Емак бирла худ мутлақо тўймайин,
Ва гар тўйса ҳам донас қўймайин.

Борин айлабон нақл бунгоҳқа;
Будур арзимизким, дедук шоҳқа».

Деди шаҳки: «Ул нописандида хайл,
Қачонким қилурлар сизинг сори майл,

Нечук сизға маълум ўлур ул бало
Ки, андин бурунроқ қилурсиз жало?»

Дедилар: «Бу тоғеким ул қавми шум,
Анинг ул юзида қилурлар ҳужум.

Бу сори бўлур чоғда саҳронавард,
Қилур чарх ойинасин тийра гард.

Қачон бўлса ул тийра гард ошкор,
Бўлур тийра бизларга ҳам рўзгор».

Деди шаҳ: «Қачон бўлғай ул иш чоғи?»
Дедилар: «Ўтуб бир неча кун доғи».

Эшитгач бу сўз довари чорарас,
Алар чорасин қилмоқ этти ҳавас.

Топиб берк манзил, тушарга паноҳ,
Ҳамул марз аро қилди оромгоҳ.

Дедилар ул эл юз тазарруъ била,
Жанобида ушбу таваққуъ била

Ки: Бизга неча бахтдин йўқ наво.
Нечук кўргабиз эл газандин равов?

Шаҳ ар мунда маскан қилур, қилмасун,
Аларни жаҳон аҳлидек билмасун

Ки, ногаҳ бири етса ул қавмнинг,
Ғаним ўтрусида не юзу, не минг,

Батахсиским юз туман минг бало
Ки, бу кишвар ўлғай алардин тўло.

Етишгай борининг бошида ғазаб,
Бори эл қонин ичгани ташналаб».

Деди шаҳки: «Сиз бизга қайғурмангиз
Ва лекин бу кишвараро турмангиз.

Тошинг ҳар нейингиз бўлса айлаб шитоб
Ки, бу мулк аро қолмасун риштатоб

Ки, Тенгрига ул дам таваккал қилай,
Алар фикрин айлай, нечукким билай».

Алар чиқтилар мулкдин хонакўч,
Вале қилмади шоҳи фарзона кўч.

Деди, даврига қоздилар ҳар фариқ,
Очуқ хандак, аммо бағоят амиқ.

Кишилар йибордики, ҳар марзу бум,
Фаранг ўлсуну Рус, ё Шому Рум.

Неким бўлса меъмори чобукхаёл,
Яна доғи устои нозукхаёл.

Яна коргарлар, бори чарбдаст,
Бало рахнасин қилғудек сангбаст.

Мису рўю қалъи, биринжу темур,
Яна қўрғошун бирла толу кўмур.

Қилиб неча юз минг тева узра соз,
Яна неча устои оҳангудоз.

Муҳайё қилиб эҳтимом айлабон,
Борин жаҳд ила тезгом айлабон

Етургайлар ул ерга борини бот,
Бори бутти шоҳ айлагач илтифот.

Чу неким кераклик эди, бўлди рост,
Анингдекки дорой давронга хост.

Анга тегру ҳар кун ўзи отланиб,
Ҳамул тоғ домонасин айланиб,

Солиб ики минг сангбури бедаранг,
Камар узра кесмак учун тахта санг.

Бори зўрдаст ичра пўлоддек,
Қотиг хора кесмакда Фарҳоддек.

Алар хорани бемадоро кесиб,
Мадоросиз ул тоғда хоро кесиб.

Йиғиб онча асбоб боғларға сад
Ки, тахминидин ажз топиб хирад.

Чу ҳар не керактур муҳайё бўлуб,
Ҳамул тийра гард ошкоро бўлуб

Ки, Яъжуж азмиға эрди нишон,
Бўлуб меҳр нуриға зулматфишон.

Йиғиштурдилар элни таклиф ила,
Кивурмакка хандаққа тахвиф ила.

Сурулди гала доғи хандақ сари
Ки, жонлиқ нима қолмади ташқари.

Камингаҳда беш минг набардозмой,
Ниҳони қўюб шоҳи фархундарой

Ки, бир дастбурд айлабон ошкор,
Қилурға ҳамул сайдлардин шикор.

Алар ичра ўн ваҳшийи мағрибий,
Қамиш хайли ичра тераклар киби.

Бу савдо аларни чу марбут этиб,
Келиб хандақ аҳлини мазбут этиб.

Бу ҳолатда чиқти гуруҳо гуруҳ
Ки, Яъжуждин тўлди саҳроу кўҳ.

Чиқиб буйла ҳолатда аҳли камин,
Анингдекки, титраб замону замин,

Алар хайлиға ўзларин урдилар
Ки, тиг остида кўпни ўлтурдилар.

Бу янглиғ чу кўрди алар дастзўр,
Хаёл айлаким, тушти дарёға шўр.

Қўюб борча тўш-тўшдин ул элга юз
Ки, касратларидин тўлуб тоғу туз.

Анингдек набард ошкор эттилар
Ки, ул хайл ишин изтирор эттилар.

Не ўқу қиличдин бирисига бок,
Не уйқу қиличким бўлурдин ҳалок.

Итик тиғдин ҳар нечаким ўлуб,
Ҳамул тиғдин ҳам итикрак бўлуб,

Алар ҳам кўп элни ҳалок айлабон,
Ҳалок айлаганни хўрок айлабон.

Отидин муборизни йиққон замон,
Йиқилғоч, талошиб тугатмак ҳамон.

Демонким ебон жисму қолабни ҳам,
Не жисму не қолабки, маркабни ҳам.

Ажаброқки, не хасму не ўз дебон,
Йиқилғонни филҳол узушуб ебон.

Бу янглиғки айлаб набард ул сипоҳ,
Кўп эл бўлди оқшомга тегру табоҳ.

Басе ул жамоатдин ўлтурдилар
Ки, то ўзни хандаққа еткурдилар.

Чу пархошдин қолмайин жонлари,
Кириб жон аросига қўрғонлари

Ўқуш рев ила ҳисн азми қилиб,
Ҳамул девваш халқдин айрилиб.

Булар айлагач рев ила тарки разм,
Алар ҳам қилиб тоғу саҳроға азм.

Тонг отқунча ошубу ғавғо била,
Қалин ит масаллик алоло била.

Бори оғзида телба итдек ёлин,
Ададда вале ит тукидин қолин.

Чу ҳозир бўлуб шаҳ қошиға сипоҳ,
Мусибат тутуб хайли ғойибқа шоҳ.

Қабул айлаган иш кўрунуб қатиғ,
Пушаймонлиғи ҳеч қилмай асиғ.

Чу кўшиш сори топмайин ҳеч йўл,
Зарурат уруб чора зайлиға қўл.

Билибким, неча кун таҳаммул керак,
Қилур ишда кўпрак тааммул керак.

Емакдин чу холидур ул марзу бум,
Магар топмайин туъма ул хайли шум.

Ёниб ўз макониға азм этсалар,
Қилиб авд, келпан сари кетсалар.

Этиб ишга ул лаҳза наззорае,
Қила олғай ул қиссаға чорае.

Ҳам ушбу дейилган киби ул гуруҳ
Нима топмоғондин бўлуб чин сутуҳ.

Бори қилдилар авд келган сари,
Дара ичра сиғмай кириб ичкари.

Аларға чу юзланди оворалиқ,
Замона унутти ситамқоралиқ.

Шаҳ отланди ул хайли доно била,
Разин рою ақли товоно била.

Рикобида санъатгар эл беҳисоб,
Қилиб ул дара сори бори шитоб.

Чу еттилар, эрмас эди ул дара,
Очуқ жулгае эрди хўбу сара.

Ва лекин ики жониби ики тоғ,
Нечукким бериб эрди ул эл сурог

Ики тоғ аросида массоҳи чуст,
Яқинроқ ерин айлади бозжуст.

Таноб ончаким чектилар ҳар сари,
Яқинроқ ери эрди ўн минг қари⁹,

Нужум аҳли соат қилиб ихтиёр,
Кезиб маркаб узра шаҳи бахтиёр.

Буюрдики туктилар ул ерга ранг¹⁰,
Тушуб қўйди соат била хора санг.

Гудозандалиғ ичра минг коргоҳ,
Қилиб, ўйлаким кўра тайёргоҳ.

Муҳандислар айлаб фусунсозлиқ,
Масоҳат била корпардозлиқ.

Бўлуб коргарлар доғи ишда чуст,
Ража жадвали бирла поку дуруст.

Гач ўрниға маҳлул этиб ҳафтжўш¹¹,
Қуюб ерга санъатгари сахткўш,

Солиб ҳафтжўш устига тахта тош,
Бори жониби тез бўлғон тарош.

Қўпуб ёна устои Бонийҳасаб,
Қўюб тошни тошқа лаб-балаб.

Чу бир сатҳ ул тош ҳамвор ўлуб,
Яна устида иш намудор ўлуб

Чу тулиға ўн минг қари эрди арз,
Биносиға беш юз қари бўлди арз¹².

Неча минг бу иш узра устод эди,
Ки, санъатда банноу ҳаддод эди.

Кўюб ул сифат дарз бардарз тош,
Ки, бўлмай сари мўй анга дарз фош.

Яна эрди муздур сондин фузун,
Нечаким қиёс этса ондин фузун.

Бўлуб оламе бўйла санъатнамой,
Кеча-кундуз иш қилдилар олти ой

Ки, неча минг устоду санъатгари,
Тамом эттилар Садди Искандарий¹³.

Муаррихдин эттим бу навъ истимоъ,
Ки: топти сад уч юз қари иртифоъ.

Ики зина доғи ясаб эл сори,
Ки, чиққай қуйидин улус юқори.

Яна кунгуру бурж этиб қалъавор,
Темурлар била айлабон устувор.

Ясаб ики манзил нигаҳбон учун,
Ташиб тош кўп сангборон учун.

Қилиб анда таъйин неча юз киши
Ки, сад ҳифзи бўлғай аларнинг иши¹⁴

Чу сад бўлди андоқки чархи кабуд,
Жаҳонофаринга шах этти сужуд.

Бу ҳолатда ул хайли муҳликсitez,
Солиб дашту води аро рустахез.

Етиштилар андоқки, маъҳуд эди,
Бурунғича ўн-шайн мавжуд эди.

Бало рахнасин топтилар, ўйла руст
Ки, тиш бирла тирноғлари бўлди сушт.

Деди шоҳким: «Сангборон қилинг,
Бало хайлиға тошни паррон қилинг!»

Анингдек алар бошига ёғди тош
Ким, ул тошдек тушти тупроққа бош.

Чу йўқ эрди ғавғоларидин асиғ,
Бўлуб қатл тошидин андешалиғ.

Ёниб бир-бирисига айлондилар,
Чу суд этмади жаҳду жидд, ёндилар.

Ер аҳлига ҳар зулмким сурдилар,
Фалақдин бориға эваз кўрдилар.

Бу бедодким айлаб ул қавм фош,
Не тонг осмондин агар ёғса тош?

Неча қатла мундоқ топиб гўшмол,
Яна ул тараф боқмоғ этмай хаёл.

Бу ойин ила чун шаҳи пурхирад
Ки, Яъжуж дафъи учун чекти сад.

Қилиб хотирин жамъ, қилди хиром,
Сипаҳ бирла ёд айлаб асли мақом.

Неча кун чу қатъ айлади марзу бум,
Яна бўлди манзилгаҳи тахти Рум.

Кетур соқий, ул жоми тақвишикан
Ки, кўнглумга тушмиш ҳавои ватан.

Тилармен кезиб рубъи атлолни,
Десам ранжи ғурбатдаги ҳолни.

Муғанний, чу топтим мақомимда ком,
Тузат ком ила сен доғи бир мақом.

Қилиб фаҳм ул оҳангнинг рангини,
Яна тарк этай сайр оҳангини.

Навоий, ватан бўлди манзил манга,
Бу манзилдин аммо не ҳосил манга.

Ки ҳар кимки бор эрди ёру қарин,
Бўлубтур адам сори гурбатгузин.

LXIX

*Елдек сайр аро сабукборлиғ нафйин қилмоқ ва тоғдек суқун аро
бовиқорлиқ амрин буюрмоқ ва асҳоб суҳбатинким бир-бир ишлари
борурға шитобдурур ғанимат билмак ва аҳбоб мулоқотинким,
ҳар бири бир гавҳари ноёбдурур, муғтанам тутмоқ ва адам
ғарибистонидин шаммаи ёд этмак ва вуҷуд сарманзилин хушлуқ
била ўткарурни васият қилмоқ*

Чу охир бўлурбиз адам, эй рафиқ,
Ғанимат туголи бу дам, эй рафиқ!

Бу бир дамки, хушвақтлиғ берди даст,
Тараб жомидин айлагил ўзни маст.

Чу бу дамни чарх ўткарур ҳам, бу дам
Дамо-дам май ичким, эрур дам — бу дам.

Кўруб умр тарихи мубҳамлиғин,
Ғанимат бил асҳоб ҳамдамлиғин.

Ватан таркини бир нафас айлама,
Яна ранжи гурбат ҳавас айлама.

Сафар меҳнати жовидонидурур,
Нединким сақардин нишонедурур.

Сафарға недур ҳар дам этмак ҳавас,
Санга ул сафарким бор олингда, бас.

Неча бўлса хайлинг аро кўсу пил,
Чолингуси пил узра кўси раҳил.

Неча сайр ташвишидин қонмоғунг
Ки, борғунгдур ул навъким, ёнмоғунг.

Эрур бир йўл олингда беҳад қатиг,
Майи ҳажри аҳбобнинг бас ачиг.

Не ҳамроҳ ул йўлда не ҳамдаме,
Эрур, Аллах-Аллаҳ, ажаб оламе

Ки, ҳар кимки ул йўлга қўйди қадам,
Бурунғи қадамдур саводи адам.

Не ул сайр поёниға ҳад падида,
Не мақсуд пайдо, не мақсад падида.

Эрур онча ранжу суубат анга
Ки, ўлмак эмастур уқубат анга.

Эрур бежихат кимки шарҳин қилур
Ки, ҳар кимки айлар тааммул — билур.

Киши билса оллинда бу навъ йўл,
Сафарни не янглиғ ҳавас қилғай ул.

Нечаким таваққуфни жазм айлагунг.
Қачон бўлса бу йўлга азм айлагунг.

Чу охир борурсен, шитобинг недур,
Борурдин бурун изтиробинг недур.

Тараддудни тарк айлаб ором тут.
Тузуб базм аҳбоб ила жом тут.

Йўқ улким, бориб сен, қолурлар бу хайл
Ки, бордур бориға борур сори майл.

Эрурлар ғанимат бори бу замон
Ки, бир-бирига сиз барчангиз меҳмон.

Бўлунг майға гулрез ўлуб субҳҳез
Ки, бир-бир учун бўлғунгуз ашкрез.

Тараб бирла жоми шабона ичинг,
Тўло тутсалар бебаҳона ичинг.

Олинг айшдин умринг комини,
Тутунг хуш йигитликнинг айёмини.

Ичиб базм аро жоми дилкаш тутунг,
Неким келса ўзни даме хуш тутунг,

Не соатки юзланса кому мурод,
Сочиб ўтқа испанд, ўқунг «ин якод».

Ва гар бермаса даст кому тараб,
Тараб йўқ дебон ўзга солманг тааб.

Ўзунгизни меҳнат куни овутунг.
Не ғам келса даврондин, осон тутунг.

Агар ғам етиб, кимса топса алам,
Қилур бир ғамин куч била ики ғам.

Муни англаким ошкору ниҳон,
Киро айламас ғам емакка жаҳон.

Чу бир лаҳза давронға йўқ эътимод,
Бадан қайдида жонға йўқ эътимод.

Нечук одами бежиҳат ғам егай,
Ва гар бўлса юз минг жиҳат ҳам егай.

Бурунги куну тонгладин урма дам,
Ки, ул бир адамдур, бу доғи адам.

Эрур бир бу кун ҳар не нобуду буд
Ки, ики адам ичра тутмиш вужуд.

Дами нақд агарчи бу маъдум эмас,
Вале етмак оқшомға маълум эмас.

Не оқшом, тириклик эрур бир нафас,
Ҳам эрмас яқин топмоқ охир нафас.

Чу бир дамға йўқтур кишига зимон,
Фалак зулмидин алъамон-алъамон!

Муни доғи ғам бирла қилғон басар,
Хираддин магар топмамиштур асар.

Алам ичра дам урмагил, эй кўнгул,
Не ғам етса қайғурмагил, эй кўнгул.

Жудолиққа шод ўлма асҳобдин,
Жафо етса айрилма аҳбобдин.

Чу гардун иши бевафолиғдурур,
Саранжоми расми жудолиғдурур.

Фироқ ичра таъжил яъники не?
Бу ҳосилға таҳсил яъники не?

Ватандин чу охирдур оворалиқ,
Недур они истаб ситамкоралиқ.

Будур чарх ишиким шитоб айлағай,
Не обод кўрса — хароб айлағай.

Чу ул бузғуси, қилмагил изтироб
Ки, андин бурун айлағайсен хароб.

Ва гар сайрға асру роғиб эсанг,
Сафар нафъу зарриға толиб эсанг,

Мусофир бўл, аммо ватан ичра бўл,
Тила хилвату анжуман ичра бўл.

Сафар азми дўзахқа сонийдурур,
Ватан ҳубби имон нишонидурур.

Кишигаким имон эрур сарнавишт,
Неча журми бор кўргусидур биҳишт.

Бориб журмсиз кирма дўзах аро,
Ўзунга кетурма узун можаро.

Чу зотингда имондин ўлди нишон,
Гулистони жаннатда бўл гулфишон.

Эрур равзаи хулд чун масканинг,
Не бўлди дўзахқа бормоқ фанинг

Жаҳон мулкин этсанг сафар хушкӯ тар,
Скандардек олсанг юруб баҳру бар,

Қўюб борин охир чу кетгунгдурур,
Дегинким олиб они нетгунгдурур.

Ҳамул хушкӯ тарки азимат тутуб,
Фароғат мақомин ғанимат тутуб.

Этакка аёғ чексанг андоқки тоғ,
Неча кун бу вайронда қилсанг фароғ.

LXX

*Ул кабутар ҳикоятиким подшоҳнинг қасри зарнигори ҳибсидин
қутулди ва ўз бузуқ ошённи нишман қилди ва бумдек анга
ул вайрондин фароғат ганжи топилди*

Эшиттимки, бир тойири номабар,
Битик зимнида шарҳи ҳангомабар,

Сабукпар кабутарки, ҳар бир қулоч
Ки, паррон очиб тай қилиб бир йиғоч.

Тоғиб эрди бир шоҳ қайдида банд,
Етиб эрди болу париға газанд.

Фалак гардиши айлабон зулму зўр,
Неча йил ани айлабон хонагўр.

Чу зиндонидин қочти ул бенаво,
Нишоту фараҳ бирла тутти ҳаво.

Сингиб кўкка ҳар сори чун боқти ул,
Ўзининг диёри сори тутти йўл.

Қилиб саъй ила тайри фархундапай,
Неча кунчилик йўлни бир дамда тай.

Вале зулми даврон солиб инқилоб,
Қилиб эрди ул бўлғон уйни хароб.

Кабутар етишгач уйин топмади,
Ва лекин учардин қанот ёпмади.

Басе эл бўлуб том уза донарез,
Учуруб кабутар берур эрди хез.

Булар сори ҳеч айламай илтифот,
Урар эрди ўз томин истаб қанот.

Басе давр уруб эҳтиёт айлабон,
Бузуғ узра қўнди, нишот айлабон

Ки, маънус эрур гарчи вайронадур,
Нетай шоҳ қасринки, бегонадур.

Эрур қушқа хушроқ чу боқсанг аён,
Мурассаъ қафасдан тикан ошён.

LXXI

ҲИКМАТ

*Искандарнинг Арастудин саволи ул бобдаким, табиатқа ватанда
ком ва маълуф масканда ором жиҳати не бўлғай ва анинг жавоби*

Яна сўрди дорои мушкилписанд:
«Ки эй борча мушкилларинг дилписанд,

Не манзилғаким бўлса ишратфизой,
Табиат керак бўлса рағбатнамой.

Ва лекин неча айласак ишта ғавр,
Эмас одами навъи ичра бу тавр.

Ангаким бузуғ кулба зиндонча бор,
Қошида анинг боғи ризвонча бор.

Бу иш буйла невчундурур, ҳикмат эт,
Тариқин баён айлабон иллат эт?»

Деди ҳикматомузи донишпужух
«Ки, бу бобда сўз демиш ҳар гуруҳ.

Вале ҳикмат аҳли аро ҳар мудик
Ки, бу нуктада бўлдилар муттафиқ.

Будурким, нега табъ муътод ўлур,
Чу муътодиға йўл топар шод ўлур.

Гар истар гадо кунжи вайронини,
Тилар шаҳ доғи қасру айвонини.

Такаллуфни бу ишда маънос бил,
Анинг табъиға они маънус бил.

Табиатқа ҳарнеки одат бўлур,
Чу эскирди одат – табиат бўлур.

Яқинким, билур шоҳи ҳикматпазир,
Табиатқа ўз шонидин йўқ гузир.

Табойеъга бу навъ эрур парвариш
Ки, айларлар ўз майли бирла кашиш.

Аларға бу майл ихтиёрий эмас,
Бажуз қисмати сунъи Борий эмас.

Не ерким биров табъи маълуфидур,
Бу маълуфининг онча машъуфидур

Ки, одат бўлур кимки бор оғаҳи,
Табиатқа одат бўлур мунтаҳи.

Чу бўлди табиат керак буйла-ўқ,
Анга чунки ўз майлидин чора йўқ».

Чу қойил тўкуб дур нечукким саҳоб,
Олиб мустамеъ баҳрдек дурри ноб.

LXXII

*Искандарнинг қуёшдек жаҳонгирлигидин сўнгра дарёбор фатҳи учун
орзу кемасига кириб, ҳавас елканин тортқони ва ҳукамо иттифоқи
била Рум дарёси соҳилида олам мулкининг моҳир нажжорларин йиғиб*

*кема тартибиға амр қилғони ва уч минг ҳилоли қавсмонанд қурулғондин
сўнгра миҳваросо тирлар била аларға қаттиқ ёйдин чиққан ўқдек
равонлиқ бермаклари ва анинг ул сафиналарда мавж хутутидин
биҳор фатҳномасин ўқуғони*

Бу баҳр ичра ғаввоси гавҳарфишон,
Берур буйла сўз гавҳаридин нишон

Ки, оламини Искандар олғоч тамом
Ки, қилди яна Рум мулкин мақом.

Неча кун ватан ичра масрур эди,
Нишот айлади улча, мақдур эди.

Юзи солиб ул мулк аро нуру тоб,
Нечукким шараф буржиға офтоб.

Топиб айш ҳар марзу ҳар бум эли,
Вале ўзгача шод ўлуб Рум эли.

Мубоҳот этиб борча офоқ аро,
Не офоқ аро, чархи нуҳ тоқ аро.

Нетонг, фаҳр тўртунчи кўк қилса фош,
Ани жилвагоҳ айлагандин қуёш¹.

Чу шаҳ неча вақт ўлди оромгир,
Дилором ила жомдин комгир.

Кўп айлар эди хотириға хутур
Ки: «Чун берди тавфиқ Рабби Ғафур.

Жаҳонгирликка қилиб эҳтимом,
Чу азм эттим, олдим жаҳонни тамом.

Ғаройиб неким даҳр аро бор эди,
Бу бир махфий, ул бир падидор эди.

Наботию конию гар жонвар,
Ғаройиб мисолу ажойиб сувар²,

Сипеҳр этти оллимда ифшосини
Ки, қилдим борининг тамошосини.

Неким арз сатҳида топмиш вужуд,
Манга бўлди манзур буду набуд.

Ва лекин тенгиз сайрини қилмадим,
Не эрконни ул пардада билмадим.

Савоҳилда дерларки, кўптур ғариб,
Жазойирда ҳам кўпрак андин ажиб.

Биҳор ичра худ бениҳоятдурур,
Муҳит ичра беҳадду ғоятдурур¹.

Бу шакли мудавварки дерлар жаҳон
Ки, бор аксари сув ичинда ниҳон.

Куруғлиқ ери ўндин эрмасдурур,
Билур эл нишон бўйла бермасдурур.

Эрур офариниш аро онча печ
Ки, жанбидадур тўқуз афлок ҳеч.

Фалакларки, ҳеч ўлди ул печдин,
Қошида жаҳон камдурур ҳечдин.

Ҳисоб ичра бу ҳечдин доғи кам,
Киши кўрмамиш бўлса ушрини ҳам⁴.

Недур мунча лофи жаҳонгардлик,
Эрур бу сифат лофи дамсардлик?

Чу афлоку анжумға етмас илик
Ки, моҳияти элга бўлғай билик.

Билиб биз ҳисобини боғлаб расад,
Ҳақиқатларин фаҳм қилмас хирад.

Аларғаки қодир эмастур киши,
Билинмас сукуни била гардиши.

Жаҳонким, бўлубтур мусаххар манга,
Анга ҳукмронлиқ муяссар манга.

Ани мулк этиб Ҳақ, мени мулкдор,
Манга борча ишга бериб иқтидор.

Агар улча мулкумдадур, билмасам,
Чу билмай, билур фикрини қилмасам.

Менинг бирла сойир эл ичра не фарқ
Ки, бўлғай алар баҳри ғафлатда ғарқ?

Керак ҳар недур фарши ғабро аро,
Қуруғлуқ аро, йўқса дарё аро.

Агар айласа бахт ҳамроҳлиқ,
Юруб борчадин топсам огоҳлиқ.

Қуруғлуғни қилдим Хизр бирла тай,
Бу дам қўйсам Илёс ила сувға пай».

Чу кўнглида ер тутти мундоқ ҳавас.
Топа олмади дафъиға дастрас.

Ҳавас тундбоди чу бедод этар,
Хирад хонумонини барбод этар.

Бу андеша чун кўнглин этти забун,
Димоғиға юзланди бими жунун.

Билибким не кўнглида пинҳон эрур,
Ниҳон тутса жониға нуқсон эрур.

Талаб айлади дониш аҳлини бот,
Яна давлат аҳлин қилиб илтифот.

Чу бу анжуман ихтиёр айлади,
Ниҳон розини ошкор айлади.

Ичинда ниҳон кўнгли мақсудини,
Аён айлади буду нобудини.

Бори билдиларким, не қилмиш ҳавас.
Тенгиз сайридур кўнглига мултамас.

Қаю бирки манъ айлаю солди сўз,
Дебон сўзни, чун шоҳға қолди сўз.

Сўзин, ўйла, маъқул ила қилди рад
Ки, бўлди жавобида ожиз хирад.

Билиб борчаким, манъ даргир эмас.
Ризодин ўқун ҳеч тадбир эмас.

Писанд эттилар барча, айлаб дуо
Ки: «Ҳақ солди кўнглунга бу муддао.

Умид улки ҳам лутф этиб Кирдигор.
Бу азмингда қилғай сени комкор».

Қаю ишта шаҳ топса ройи заиф
Ким, ўлғай жадал айламакка ҳариф.

Не жонибки, шаҳ бўлди кўшишнамой,
Заруратки, бўлғай мутеъ аҳли рой.

Шаҳ ар машваратда ситамкорадур,
Ситам чекмай ул ишта не чорадур?⁵

Вале ғайб сирри чу пайдо эмас,
Қазо қисмати ошкоро эмас.

Басо ройким ақл анга юз далил —
Топор, лек ўлур, борча ройи алил.

Басо ишки нафс этса анда инод,
Етишгай ҳамул раҳгузардин кушод⁶.

Не ройеки иқбол эрур раҳнамун,
Анинг тобеъи келди чархи нигун.

Бас, авло буким қай тараф тушса шоҳ,
Киши зилли жоҳиға чеккай паноҳ.

Ки, бўлғай иш ўнг келса масрурлуқ,
Ҳам ўлғай ёмон келса маъзурлуқ.

Скандар сўзин қилғоч ул эл писанд,
Бўлуб кўнгли ул ройдин баҳраманд.

Равон ҳукм қилдики, санъатвар эл,
Қилиб чуст кишти йўнар ишга бел.

Масолиҳки, даркордур ҳар нима
Олиб, соз қилғайлар уч минг кема.

Минг андин бўлуб шоҳ азмиға хос,
Ҳамул элгаким келди базмиға хос.

Яна минг ҳам аркони давлат учун,
Сув устида қилмоққа суръат учун.

Секиз юз сипоҳийи жаррорға,
Ики юз яна аҳли бозорға.

Мингиким рақам айлаб ўз отиға
Ки, бўлғай панаҳ баҳр офотиға.

Юзи жунг ўлуб ҳар бир андоқки шаҳр
Ки, топқай киши шаҳрдек анда баҳр.

Бўлуб, ўйлаким, шаҳр ҳар жунг аро,
Маҳаллоту кўю мақому саро.

Яна уч юз ул навъким беҳалал,
Биринг минг сипоҳиға бўлғай маҳал

Ки, бўлғай бори ўз фароғи била,
Секиз йил кераклик яроғи била.

Яна ики юз кемада зоди роҳ,
Бўлуб ул иш аҳлиға оромгоҳ.

Яна юзда солиб танобу расан,
Масоҳатни қилмоққа баҳр ичра фан.

Яна ики юзда жаммолу сутур
Ки, шояд савоҳилға тушгай убур¹.

Яна юз келиб заврақи тезрав
Ки, элтиб сув узра сабодин гарав.

Яна ики минг ҳам бу тартиб ила,
Бутарга бори зийнату зеб ила.

Чу фармон этиб шоҳи офоқгир,
Бўлуб аҳли офоқ фармонпазир.

Туруб хайли санноъдин тешакор,
Йиғоч кесгали неча минг пешакор.

Масолиҳ ёқо бешасидин етиб,
Хунарвар қарору шикеби кетиб.

Бу кишти ясар хайлнинг манзили,
Бўлуб Рум дарёсининг соҳили.

Ҳамул сув ёқоси ики-уч йиғоч,
Кўруб аррау тешадиң куч йиғоч.

Ўн-ўн беш минг устои нажжор эди
Ки, тун-кун иш устида даркор эди.

Яна мунча шогирду муздур ҳам,
Бори саъй этиб улча мақдур ҳам.

Яна икки-уч минг киши борча чуст,
Иш этмак учун кун-бакун бозжуст.

Солиб онча ул соҳил ичра хурўш,
Дегил Рум дарёсиға тушти жўш.

Бу янглиғ ўтуб уч йилу бир нима,
Тенгиз суйиға кирди уч минг кема

Анингдекки, тақсим топти бурун,
Тутуб ҳарк им ўз кемасида ўрун.

Солиб неча йиллиқ йўл асбобини,
Тенгиз сайрининг ҳар не ноёбини.

Тўлуб кемалар ичра ҳар хоста,
Чу бўлди керак янглиғ ораста.

Таҳаррук тутуб шоҳ дарё киби,
Не дарёки, чархи муалло киби.

Қилиб мамлакат аҳлига хайрбод,
Навозиш била айлабон элни шод.

Чиқиб бодпой узра бўлди равон,
Шабистони аҳли қолиб нотавон.

Сулар эрди якронини бедаранг,
Анга тегруким, баҳри Руму Фаранг.

Чу соҳил сари даштдин қилди майл,
Анингдекки дарё сари тундсел.

Қўюб раҳши дарё қироғига гом,
Инонин чекиб шоҳи дарёхиром.

Ҳамул ҳикмат аҳли сутурлобсанж,
Чекиб яхши соат зуҳурига ранж.

Чу бир лаҳзае, макс вожиб эди,
Қолур эл сари шоҳ боқиб деди

Ки: «Эй қавмким, қилдингиз хизматим,
Чекарсиз букун ғуссаи фуқратим.

Неча ҳажрингиз бирла хурсандмен,
Вале барчангиздин ризомандмен.

Қазодин манга тушти мундоқ сафар,
Қадар ҳукмидин элга «айнал мафар»¹.

Қулоққа неким айтсам сўз – тутунг,
Неча вақтдин сўнг мени кўз тутунг.

Агар мулку, вагар мол, гар дин эрур,
Неким ҳар бирингизга таъйин эрур.

Қаю ишки ҳар кимга чектим рақам,
Рақам чекканимдин чиқорманг қадам.

Ҳадисим кўнгул ичра олинг бори,
Саломат бўлунг, яхши қолинг бори.

Дуо бирла бизни гаҳе ёд этинг,
Бу хизмат била эмди имдод этинг».

Бу сўзлар дегаҳ шоҳи кишвархидев,
Улус чектилар кўкка яксар гирев.

Тўқуб ашқдин борча юзларга руд,
Дедилар анинг жонига кўп дуруд.

Дуодин сўнг оғоз этиб бу калом
Ки: «Гар бар, агар баҳр қилсанг мақом,

Нечаким фироқингда ғам егабиз,
Не ёроки, яхши-ёмон дегабиз.

Бисоти тараб жилвагоҳида бўл,
Қаёнким эсанг, Ҳақ паноҳида бўл.

Не амр этганинг, токи бор жонимиз,
Тағофул қилурға не имконимиз?

Чу биздин дуо айладинг муддао,
Не иш илгимиздин келур жуз дуо».

Аларға бу ерга етишгач мақол,
Тулуъ айлади буржи фархундафол.

Сутурлоб сори чу кўз солди шоҳ,
Равон кемани қилди оромгоҳ.

Куёш Жадй буржиға чунким етиб,
Равон Ҳут буржиға таҳвил этиб.

Фалак еткуруб буйла ёмғур чоғин,
Тўкуб эл кўзи бениҳоят ёғин.

Чу шаҳ кема ичра мақом айлабон,
Улус ҳам саросар хиром айлабон.

Тўлуб чун лабо-лаб ул уч минг кема,
Ҳам эл бирла, ҳам ҳар кераклик нима.

Топиб ҳукм маллоҳи озодмард,
Равон кемани қилди дарёнавард.

Қалин кишти ўлғонда жунбушнамой,
Теранг баҳр бўлди ғурунбушнамой.

Юруб сув уза шаҳри аъзам савод,
Таҳаррукда бир ўзга олам савод.

Саводи ёпиб жарф дарё юзин,
Булут ўйлаким чархи хазро юзин⁹.

Бу ойин била шоҳи дарёшукуҳ,
Юруб қилди дарёни юкдин сутуҳ.

Қаён азм беваҳму бок айлади,
Тенгиз бағрини чок-чок айлади.

Чу ул навъ меҳмон кириб баҳр аро,
Қилиб мезбонлиғда сув можаро.

Очиб ҳар тараф абрмонанд каф,
Ки жамъ айлағай ҳар не бўлғай садаф.

Бори дурларин ошкор айлағай,
Борин меҳмонға нисор айлағай.

Сочиб борчасин шаҳға огоҳвор,
Бори дурларин айлағай шоҳвор.

Бировнингким ул навъ меҳмони бор,
Не дурким, нисор этгай ар жони бор.

Аёғчи кетур жоми дарёмисол
Ки, баҳр ичрадур шоҳи дарёнавол.

Манга тутки, нўш айлаб, айлай тараб
Ки, дарё киби бўлмишам хушклаб.

Муғанний, тарона тузат рехта,
Ҳазин рудунга лаҳнс омехта¹⁰

Ки, ашкимни тўккай дури нобдек,
Буюрғай манга чархи гирдобдек.

Навоий, талаб қил тариқи фано
Ки, сув узрадур даҳр уйига бино.

Кўнгулни бу уй бирла шод айлама,
Ҳубоб уйига¹¹ эътимод айлама.

LXXIII

*Искандарнинг ҳукамодин дарёбор вазъин савол этгани ва Суқротнинг
курраи арз даврида сувнинг не навъ ихота қилғонин шарҳ қилғони
ва Муҳит атрофида ети аҳзар дарёким, ети чархи хазродек шўрангез,
балки хунрездурур тақсим этиб, ўн ики минг жазоирким, холидотдин
айрудур, мунқасим қилғони ва буҳайрот шарҳидин элга таҳайюрот
солиб ва анҳор можаросидин сойилни баҳрдек хушклаблиқдин
сероб қилғони*

Ҳамул кунки шаҳ бўлди дарётавоф,
Анинг жунгининг кўкси дарешикоф,

Тилаб ҳикмат аҳлини мажмаъ тузуб,
Бориларға дилжўйлуқ кўргузуб,

Деди: «Баҳр кайфиятин айтингиз
Ки, не вазъ иладур ер узра тенгиз?»

Тааммул қилиб борча аҳли аён,
Дедиларки: «Суқрот¹ қилсун баён

Ким, ул ҳикмат аҳлининг устодидур,
Замири хирад ҳикматободидур».

Сўз андин сўруб шоҳи дарёжаноб,
Бериб буйла Суқроти доно жавоб:

«Ки, ер жирмидур ҳайъати мустадир,
Курра айлади они Ҳайи қадир.

Вале ул курра сув ичинда ниҳон,
Очуқ қисми улдулки, дерлар жаҳон

Ки, маъмурау тоғу ҳомун эрур
Ки, оти анинг рубъи маскун эрур.

Вале сув ихота қилибдур ани,
Эрур ети иқлим очуқ қолғани.

Вале ул ҳам очуқ эмасдур тамом,
Ки, ҳар жонибин баҳр этибдур мақом.

Муҳитеким, ул чархосодурур,
Анинг даврида ети дарёдурур

Ки, ҳар ён кириб рубъи маскун аро,
Духул айланиш тоғу ҳомун аро.

Яна ҳам ўн олти буҳайрот эрур
Ки, ҳар бирга бир ўзгача от эрур.

Яна юздин ортуқ эрур рўдбор
Ки, олур алардин улус эътибор.

Нечукким Кўҳак, йўқса рўди Ҳирот,
Ва ё Нил ё Кавсаросо Фурот.

Алардин жаҳон ичра ободлиқ,
Анинг нафъидин халқ аро шодлиқ.

Эрур чашма бу рўдлар манбаъи,
Вале баҳрларға бўлуб мақтаъи.

Таарруз буҳайрот ила рўдға,
Халал еткурур шарҳи мақсудға.

Ҳамул ети дарёки зохирдурур
Ки, анда билоди жазоирдурур.

Ани шарҳ этарга қилоли шуруъ,
Аларға яқин бирла будур вуқуъ

Ки, мажмуъи ул баҳрдин айрилур
Ки, доно Муҳит онинг отин қилур,

Алардин бири баҳри Руму Фаранг
Ки, сен-сен бу дам ул тенгизда наҳанг

Ки, ободу бум ичра воқеъдурур,
Жазоирки анда мазореъдурур.

Эрур олти юз улча топмиш адад
Ки, йўқ анда маъмурлуқ ичра ҳад.

Икинчини қил баҳри Мағриб гумон
Ки, мавжига ором йўқ бир замон.

Шимолию шарқийси маъмур бил,
Жазоир минг ул сувда машҳур бил.

Учунчи эрур баҳри Зангу Ҳабаш
Ки, ошубидин келди девонаваш.

Минг уч юз жазира анинг доҳили,
Басе кўп жазирасининг ҳосили.

Ҳисоб ичра тўртунчидур баҳри Ҳинд
Ки, жанбида бир нов сув рўди Синд.

Жазоир анга уч юзу ики минг,
Неча лужжа кўли ҳамул баҳрнинг.

Бири келди Уммону Қулзум бири,
Яна Баҳрайни пурталотум бири.

Бешинчи тенгиз келди дарёи Чин,
Жазира кўп ул сувда мардумнишин.

Адад ичра уч минг, доғи ети юз,
Жазоир аросида кўп тоғу туз.

Дувонг деган сувни олтинчи де,
Билоди саводин кўнгул тинчи де.

Ики мингга яқин жазоир анга,
Туман минг кема лек соир анга.

Етинчини Машриқ суйи қил ҳисоб,
Қуёш аввал анда солиб нуру тоб.

Бўлуб ўн ики минг жазоир тамом,
Мунунг бирла ўн олтида вассалом.

Булардин эрур айру баҳри Ҳазар
Ки, ваҳм айлай олмас суйидин гузар.

Анга ҳам жазоир ададсиздурур,
Ғароиб булар ичра ҳадсиздурур.

Булар барчанинг манбаъидур Муҳит
Ки, овозаси тутти сатҳи басит.

Анга муттасилдуру булар бориси,
Қуруғлуғдурур лекин уч сориси.

Ва лекин эрур ул бағоят амиқ
Ки, афлок анга тушса айлар ғариқ.

Келибдуру сифат бу ватира анга,
Жиҳат буки, бўлмас жазира анга.

Ва лекин улук вазълиқ жонвар,
Аларга ажаб вазъ бирла сувар.

Эрур андин ортуқки аҳли хирад,
Такаллум била айлай олғай адад.

Будур баҳр ишиким, дедим мужмалин,
Баён айладим махражу мадхалин.

Киши қилса тафсилини орзу,
Кўрар сайр этарда қилиб жустужу».

Скандар бўлуб хуррамойин баса,
Аён қилди доноға таҳсин баса.

Бурун ети дарёға азм этти жазм,
Булардин сўнг этмак Муҳит ичра азм.

Бўлур одамийнинг бийик ҳиммати,
Эрур ҳимматидин фузун ғафлати.

Ўлум солғуси чун димоғиға дуд,
Таманно ўтин мунча ёқмоқ не суд?

LXXIV

*Машриқда ганж топқон киши ҳикоятиким, мағриб ганжномасини ўқуб,
меҳрдек боштин қадам қилиб, мағрибқа борди ва ул зари мағрибий
топқоч меҳрдек уёқти*

Биров топти Машриқда ганжи шигарф,
Ёзиғлиғ эшигида бу турфа ҳарф

Ки: «Ҳар кимки бу ганжни топти, жазм
Агар қилса Мағриб диёриға азм,

Фалон ерда мундин улук ганж эрур,
Анга ким қадам урди, поранж эрур».

Ўқуғоч ани томеъи хомкор,
Деди: «Икисидин бўлай комгор».

Мунга — «ҳиммат» оти қўюб фикрати,
Равон қилди Мағриб сори ҳиммати.

Неча йил қилиб қатъ дарёу дашт,
Бўлуб анга юз минг бало саргузашт.

Етиб, истаган ерни топқон маҳал,
Бошиға етишти саросар ажал.

Не мундин еди бар, не ондин доғи,
Машаққат чекиб кечти жондин доғи.

Эмас шаҳлиқ — олмоқ юруб баҳру бар,
Эрур топмоқ андинки Ҳақ берди бар.

Бировким, бу маънига ёбандадур,
Хирадманду фархундапай бандадур.

LXXV

ҲИКМАТ

*Искандарнинг саволи Суқротдин ул бобдаким, курраи арзни тамои
сув ихота қилмоғоннинг ҳикмати не бўлғай ва анинг жавоби*

Скандар савол этти Суқротдин
Ки: «Эй фард тафриту ифротдин.

Буким ер юзига муҳит ўлди су(в),
Баён қилки, мушқилдурур бизга бу

Ки, не вазҳдин тутмади ер юзин,
Жаҳон сатҳининг борча тоғу тузин

Ки, бу рубъи маскунга сув келди оз,
Ҳам ончаки бор эрди элга ниёз.

Муҳитеким, ул ошкородурур,
Нега даврида ети дарё дурур?

Чу андин ети баҳр бўлди жудо,
Нега тутмади ер юзин — қил адо?»

Дуо қилди донойи дарёзамир,
Ки: «Олсун жаҳон шоҳи дарёназир.

Гуруҳе демишларки, бу жирми хок,
Эрур вазъ ичинда баланду мағок,

Неча асли вазъи мудаввардурур,
Бу ҳикмат элига муқарардурур.

Вале ер юзи чунки ҳамвор эмас,
Киши фикр агар қилса душвор эмас.

Билурким, ёғиндин қачон бўлди сайл,
Қилур тоғдин паст водийға майл.

Чу олам юзи бўлди пасту баланд,
Бу сўзни қилур дониш аҳли писанд

Ки, сув мойил ўлмиш чуқурларга-ўқ,
Эрур бу жиҳатдин бийикларда йўқ,

Гуруҳе бу маъни гувоҳидурур
Ки, дерлар бу ҳикмат Илоҳийдурур.

Тутулмоқ керак эрди ер сув била,
Ҳамул навъким, акс кўзгу била.

Вале халқким, Ҳаққа осон эди,
Фараз офаринишдин инсон эди.

Анга жилвагоҳ очти қудрат била,
Бу маъниға йўқ даҳл ҳикмат била.

Муни бил Ҳаками Азал ҳикмати
Ки, топмас булардин ҳалал ҳикмати.

Эрур чунки ул ерда ожиз хирад,
Хирад аҳлиға сўз демакка не ҳад»

Скандарга ул сўз келиб дилпазир,
Сукут ўлди ҳикмат била ногузир.

LXXVI

*Искандарнинг етти дарё била ўн ики минг жазоир билодин фатҳ
этгандин сўнграким бир қатла Муҳит даврасин паргорсифат эврулуб эрди.
Муҳит нуқтагоҳига азимат қилғони ва ул сайрда йиғоч марокибнинг
елдин ҳаракати ва сув даштининг самовий ҳайъати ва кулоқдин ул дашт
аро кўп арғадол намудори ва ҳубобдин ул йўл аро кўп сангреза осори
ва Искандарнинг Муҳит марказига етғони ва чарх дўлоби ани
айландуруб, Искандария азми этғони*

Гуҳаррезким, нуктаовардурур,
Бу дарёда мундоқ шиновардурур

Ки, чун сурди доно бу янглиғ мақол,
Хабар топти дорои дарёнавол

Ки, не навъ эмиш баҳр кайфияти,
Сафар сори жозим бўлуб нияти.

Ҳаками илоҳийға¹ сурди нафас,
Ки: «Сендин эрур бизга бу мултамас,

Ким андоқки етти сўзунгдин наво,
Бу сайр ичра сен бўлғасен пешво.

Сенинг тобеъинг борча маллоҳлар,
Бори баҳр сайрида сайёҳлар.

Алар бирла топиб сув ҳанжорини,
Қаюн бошласанг халқ рафторини,

Бўлурбиз бори донишинг пайрави
Ки, фаҳминг бийик келди, ройинг қави»

Қабул этти Суқроту йўл бошлади,
Улус борди ҳар ёнки, ул бошлади.

Бўлуб эҳтиёт амри лозим анга,
Ҳамул кема аҳли мулозим анга.

Ише тутмоқ ул йўл ишин пос ўлуб,
Анинг посини тутқон Илёс ўлуб².

Суруб кемани ул андоқки тайр,
Ҳамул сувға қилдилар оҳанги сайр

Ки, дарёи Афранжау Рум эди
Ки, ҳолот анга ғайри маълум эди.

Жазойир фугуҳига юз қўйди шоҳ,
Қилиб саъй шаҳ бирла хайлу сипоҳ³.

Қаенким қилиб азм, қўймай олиб,
Чу олиб, гаройибқа кўп кўз солиб.

Ўзи айлабон сувда фатҳи билод,
Жазойир билодини айлаб кушод.

Ва лекин неча кимса таъйин этиб,
Алар сув қироғи била йўл кетиб.

Неча кемау аҳли ҳикмат неча
Ки, ҳам кундуз айлаб равшан ҳам кеча.

Сувда ўй, нечукким, ҳубоб урғоли,
Ҳамул баҳр даврин таноб урғоли.

Савоҳилда то ер топиб, йўл юруб,
Масоҳат тариқин бажо келтуруб.

Не ерким бўлуб беша, ё берк тоғ
Ки, қатъида массоҳ топмай фароғ.

Сув ичра қилиб кема бирла шитоб,
Бу навъ они массоҳ чеккай таноб

Ки, бир кема ичра йиғиб ҳар сари,
Таноби қади ўн ики минг қари.

Қилиб кемага берк лангар тошин,
Ва лекин ул ипнинг яна бир бошин.

Яна бир кема аҳли тутқай суруб,
Неким шарт сурмак, бажо келтуруб.

Неча тор тутқон кема қочибон,
Танобини турғон кема очибон,

Чу сойир кема риштаси тортилиб,
Ҳамул кема сайрини сокин қилиб.

Анга кема аҳли солиб лангарин,
Яна кема сувдин олиб лангарин.

Танобин ииға баҳр аро тезрав,
Нечукким бурунғи кема тездав.

Мунга ҳам чу тортилди чеккан таноб,
Туруб бу вале, турғон айлаб шитоб.

Бу янглиғ чу бу бир туруб, ул юруб,
Бу турғон қачонким юруб, ул туруб.

Алар чун бу янглиғ шитоб айлабон,
Муҳосиблар они ҳисоб айлабон.

Кезиб бу сифат баҳр атрофини,
Масоҳат била англаб авсофини.

Яна бир неча доғи аҳли ҳисоб,
Уруб бу сифат баҳр қутрин таноб.

Ҳакими муҳосиб бу санъат била,
Билиб ҳосилин зарбу қисмат била,

Ки, атрофи онинг эрур неча йўл,
Яна сатҳ бирла эрур неча ул.

Жазойирни то фатҳ қилғунча шоҳ,
Ҳисобин ҳаким айлабон рўбароҳ.

Чу бир баҳр фатҳи саранжом ўлуб,
Ҳисоби доғи, ўйлаким, ком ўлуб,

Неким бўлди ул сувда ҳангомас,
Анинг борча шарҳин ёзиб номае.

Чу ул нома шарҳин дуруст айлабон,
Кабутар аёғиға руст айлабон

Ки, ҳамроҳ ани Румдин келтуруб,
Ҳаво айлабон ул пару бол уруб.

Хабар элтиб ул барча Рум аҳлиға,
Қуруғлуқдағи марзу бум аҳлиға.

Бу янглиғ ети баҳри заххорни,
Ети жарф дарёйи хунхорни.

Кезиб айлади барчасиға убур,
Нечукким сув узра сабоу дабур.

Ажойибни ғоятдин ортуқ кўруб,
Ғаройиб ниҳоятдин ортуқ кўруб.

Уруб ўн ики минг жазойирға гом,
Қилиб фатҳ чун айлабон эҳтимом.

Чу тортиб таноб анда беваҳму бим,
Билиб барчанинг тулу арзин ҳаким.

Ети баҳрни чун мусаххар қилиб,
Борининг салоҳу фасодин билиб.

Муҳит ўлди бир давра бу сайр аро,
Яна хомазан ёзди бу можаро.

Узотти яна тойири номабар
Ки, еткурди ҳижронкаш элга хабар.

Яна манзили бўлди баҳри Фаранг,
Қилиб бир жазира ичинда даранг.

Ўтуб қилғали баҳр ичинда хиром,
Бу чоққа дегин ўн ики йил тамом.

Жазира аро чун макон айлади,
Улус кўнглини шодмон айлади.

Гумон эттиларким, туганди сафар,
Ватан бўлғусидур аларға мафар.

Буюрди яна шоҳи дарёшитоб
Ки, келтурди Суқроти ҳикматмаоб.

Тенгизда равон қилғон асбоқини,
Чекилган масоҳатнинг авроқини⁴.

Тўла бўлмиш эрди варақ бир кема
Ки, йўқ анда қоғаздин ўзга нима.

Солиб борча сандуқлар ичра чуст,
Аларни қилиб қирлар бирла руст.

Қилиб ваҳмким ўтса қоғазга нам,
Анга ноғиҳон ботил ўлғай рақам.

Кемаким ул авроқ бирла тўлуб,
Сафина бўлуб демаким, жунг ўлуб⁵.

Чу сандуқларни чиқорди ҳаким
Варақлар қолиб эрди намдин салим.

Деди шоҳким: «Неча аҳли қалам,
Ҳисоб айласун ул ададсиз рақам».

Муҳосиблар они ҳисоб эттилар,
Адад махласин интиҳоб эттилар.

Ҳаким ул ададни чу тасҳиҳ этиб,
Борин шоҳ кўнглига тавзиҳ этиб.

Тааққул била шоҳи гардунжаноб,
Қилиб ул рақам интиҳобин ҳисоб.

Ҳакимеки онча адад айлабон,
Ҳисоб ичра шаҳға мадад айлабон.

Сувнинг сатҳиға чун бўлуб раҳшунос,
Неча заръ эрконни айлаб қиёс.

Тенгиз тулу арзин важаб-барважаб.
Топиб зарбу қисмат била бетааб.

Муҳитеким ул баҳри аъзамдурур,
Анинг жавфида барча оламдурур.

Масоҳат била бефусуну фириб,
Билиб ҳавздекким, эрур бир жериб.

Ангаким жаҳон бўлса боғи тараб,
Тенгиз бўлса ҳавзи анинг не ажаб?

Эшиттимки, фармондиҳе бор эмиш,
Ҳадисида бу сўзга такрор эмиш.

Ки: «Даҳр ўлди бир кадхудонинг ери,
Бу гар бор эрса, бордур онинг ери».

Жаҳон топса ул навъ бир кадхудой,
Не тонг олам ўлса анга бир сарой?

Чу шаҳ топти дарёнинг ойинини,
Бу навъ айлади даври тахминини

Ки, бўлса кема сувда суръатнамой,
Сафар қилса тўқуз йилу ети ой.

Ҳамул баҳри аъзамни бир давр этар,
Қаю ергаким сувға кирмиш, етар.

Чу паргор даврини пос айлади,
Яна қутрин онинг қиёс айлади.

Аён бўлдиким уч йилу бир нима,
Бўлур сув аро сайр қилса кема.

Муҳитиға марказки беиштибоҳ,
Эрур баҳри аъзамга ул нуқтагоҳ.

Яқин борур ул ён азимат чоғи,
Ики йилчилик йўлу камрак доғи.

Яна келмаги доғи онча бўлур,
Азиматда борғон замонча бўлур.

Буюрди қилиб тўрт йиллиқ яроқ,
Муҳит ўртасиға сафар иттифоқ.

Йиғиб анжуман, буйла сурди калом
Ки: «Бизни ҳавои таманнои хом

Ки, онинг отин халқ қуимиш ҳавас,
Вале филҳақиқат бу янглиғ эмас.

Бори Тенгри тақдиридур бегумон,
Киши қилмоғи яхшидур, гар ёмон

Гар ул, гар бу ҳар қайси тақдир ила,
Қила олмадим чора тadbир ила.

Улуснинг малолиға бўлдум сабаб,
Басе кўрдилар халқ ранжу тааб.

Бу дамким бу ерда қилибмен даранг,
Билурменки элдур сафардин батанг.

Эмас бўлсалар сайрнинг роғиби,
Билурмен эрур Ҳақ алар жониби.

Манга бу таманно туганмайдурур,
Юурдин замирим ўсонмайдурур.

Ўн уч йил ишимким тамошо эди,
Жазойир била етти дарё эди.

Муҳит эрди мақсуд сув сайридин,
Гараз соқит эрди анинг ғайридин.

Бу муддатки, баҳр ичра қилдим хиром.
Не ерларки юзланди фатҳиға ком.

Бори фаръ эди, токи қатъ ўлди сув,
Менинг хотиримға эрур асл бу

Ки, сайр айладим доира даврини,
Керак англасам маркази ғаврини⁶.

Агар умру тавфиқ берса Худой,
Кема тўрт йил бўлғуси баҳрсой:

Ики йил бориб, ики йил келмаги,
Вале йўқ киши ғайбни билмаги.

Манга гар эрур давлату бахт ер,
Бу йўл қатъида ҳеч йўқ ихтиёр.

Билурмен бу иш амри маъҳуд эмас,
Кишига тенгиз сайри мақсуд эмас.

Улус кўнглига тушмасун инҳироф
Ки, бори эрур бу юруштин маоф.

Йўликим қилур марг тахвифини,
Нечук қилгамен элга таклифини?

Ватанга ёниб халқ осудадил,
Бори биздин ўлдиклар' аммо биҳил».

Бу сўзни чу шарҳ этти дорои Рум,
Фиғон чектилар халқ айлаб ҳужум

Ки: «Шоҳо, не журм айламиш бу гуруҳ
Ки, келдинг алар қуллуғидин сутуҳ?

Неча қуллуқ этмакта шармандабиз,
Ямон-яхши бўлсоқ санга бандабиз.

Боримизга доим бу эрмиш мурод
Ки, бўлсоқ тобуғунгда ғамгину шод.

Ажал жонимиз қасди қилғон чоғи,
Тан ўлғай сенинг дарғаҳинг туфроғи.

Не қилдуқки, дорои соҳибхирад,
Боримизга мундоқ чекиб хатти рад,

Ўзидин сипоҳин йироқ истади,
Асири балои фироқ истади.

Борурбиз қаёнким санга ком эрур,
Турарбиз санга қайда ором эрур.

Тирик бўлмоқу сендин ўлмоқ йироқ,
Эрур бизга андин ўлум яхшироқ».

Скандар сипоҳин қилиб озмун,
Яқин билдиким бўлмамишлар забун.

Эрур хизматида бори якжиҳат,
Кўруб элга дилжўйлиқ маслаҳат.

Бори хайлиға офарин айлади,
Иноятқа борин қарин айлади.

Деди: «Ҳақ ишингизга берсун эваз,
Бу сўздин манга билмак эрди ғараз

Ки, бу ранж аро халқ ҳоли недур,
Менинг бирла ҳар ким хаёли недур?

Боридин чу иҳлосу сидқ ўлди фаҳм,
Манга ҳам бу дам муртафеъ бўлди ваҳм.

Ҳамул мен шаҳу сиз сипоҳсиз манга,
Ёмон кун етишгач паноҳсиз манга.

Бу иҳлос бирла Худо ёрингиз,
Ҳаводис аро Ҳақ нигаҳдорингиз».

Бўлуб шод шаҳқа дуо қилдилар,
Садоқат тариқин адо қилдилар.

Шаҳ уч бўлди элни, тааммул била,
Бағоят муносиб тахайюл била.

Ики минг кема аҳлин этти жудо,
Деди: «Ёрингиз бўлсун эмди Худо».

Оғир юк эди доғи ортуқ киши,
Алар бирла йўқ шаҳнинг ортуқ иши.

Ватан сори борин равон айлади,
Борин лутф ила шодмон айлади.

Деди: «Рум мулки сори қайтингиз,
Саломатлиғимдин хабар айтингиз.

Бурун ети дарёйи зохирни денг,
Яна ўн ики минг жазойирни денг

Ки, фатҳ айладим тигу тадбир ила,
Чу тадбир эди рост тақдир ила.

Бу дамким Муҳит ўлди мақсад манга,
Керакмас эди хайли беҳад манга

Ки, не мулк фатҳи эди, не билод
Ки, қилсам черик бирла они кушод.

Жиҳат бу эди бизни қайтармоғи,
Муҳит ичра оз эл била бормоғи.

Узотқоч аларни бу ойин ила,
Ети юз кема бўлди таскин ила,

Элин ҳам айириб деди: «Сиз гуруҳ
Бўлунг ушбу манзилда таскинпужуҳ,

Чекинг тўрт йил интизорим менинг,
Бу муддат бўлунг посдорим менинг.

Муҳайё қилинг Румдин кўп матоъ
Ким, ул айлагай дафъи заъфу судоъ.

Мен ўлсам сафар озими жидд била,
Агар ёндим эрса бу мавъид била,

Ул ашё бўлуб мужиби тақвият,
Куво топқай андин яна тарбият.

Чу бир-бирга ҳижрон чекиб еткабиз,
Фароғат била азми Рум эткабиз.

Ва гар худ фалак зулм этиб ошкор,
Ўюн ўзга навъ ўйнаса рўзгор.

Мени тортибон баҳри заххор аро,
Фариқ этса дарёйи хунхор аро.

Сувда туъма айларга қилмай даранг,
Забун этса бу аждаҳони наҳанг.

Замон ўтса сизларга мавъуддин,
Топиб ўзни навмид мақсуддин,

Дуо хатти бизга рақамзад қилинг,
Биҳил айлабон азми мақсад қилинг»⁴.

Айирди уч юз киштийи тезтак,
Юрурда, нечукким, ҳилоли фалак.

Мулозим қилиб ҳикмат аҳлин тамом,
Мадоролариға қилиб эҳтимом.

Бўлуб борча мамлу ул уч юз кема,
Тенгизда кераклик бўлур ҳар нима.

Неча минг киши якдилу якжиҳат,
Жалодат келиб барчасиға сифат.

Кема илмида барча маллоҳдек,
Тенгиз ғавси фаннида тимсоҳдек⁵.

Не хизматки айлаб бори дилпазир,
Алар шаҳга, шаҳ барчаға ногузир.

Мураттаб қилиб шоҳи гардуннабард,
Кириб кемага, бўлди дарёнавард.

Алар қолдилар ашқдин баҳррез,
Бориб ашқдек шоҳи дарёситез.

Туну кун қилиб пўя гардун киби,
Сув ичра қолиб рубъи маскун киби.

Кеча тинмоқу кундуз ором йўқ,
Емакдин наво, уйқудин ком йўқ.

Неча боқса йўқ тоғу саҳро падид,
Неким ғайри дарё — бори нопадид.

Сув афлокдин ҳеч топмай гусил,
Бўлуб давраси давриға муттасил.

Гумон айлабон хайли дарёхиром
Ки, гардун аро айламишлар мақом.

Қуёшким қилиб сайр ул афлок аро,
Ниҳон бўлмайин маркази хок аро.

Неча нурини баҳр аро бутротиб,
Тенгиздин туғуб ҳам тенгизга ботиб.

Қачонким бўлуб сув тубига нигун,
Юзига ёпиб пардаи обгун.

Чу машриқ сари пўя бирла юруб,
Сузук сувда гавҳар киби билгуруб.

Топиб чун қуёш сув юзидин хафо.
Вале партави топмайин интифо.

Анингдекки фонус аро бўлса шамъ,
Кўрунур анинг партави бирла жамъ.

Вале бўлса кўнглак самовий анга,
Лақаб ичра волойи мовий анга.

Қачонким топиб сув аро шамъи меҳр
Ки, луъбат аён айлар эрди сипеҳр.

Нечукки юқордин кўрунуб нужум,
Аларнинг сувда акси айлаб ҳужум.

Дема акским, юз туман жонвар,
Сув амвожида зоҳир айлаб сувар.

Тўқулғон киби жинси зебо аро.
Ўкуш жонвар нақши дебо аро.

Сувни равшан айлаб аларнинг кўзи.
Нечукким, ҳавони фалак юлдузи.

Ҳамул жонварлар сувда хайл-хайл,
Қилиб тўш-тўшидин кемаларга майл.

Ёқиб кўзлари юз туман минг чароғ,
Топиб эл қуёш партавидин фароғ.

Чу ул шуълалар кемаларга етиб,
Йиғочлар тутошурдин эл ваҳм этиб.

Ҳамоно куярдин қилиб манъ сув
Ки, куймас амад шамъ бўлса ғулу.

Вале шакллар жилва айлаб муҳиб
Ки, эл кўнгли топиб алардин наҳиб.

Ангачаки бу хайл яксу бўлуб,
Улус бағри ул ваҳмдин сув бўлуб.

Булар чун бўлуб бартараф, ёна фавж
Падидор ўлуб, солибон сувға мавж.

Қолиб кемалар юз минг офат аро,
Кема аҳли баҳри махофат аро.

Эл оғзиға юз минг карат жон етиб
Ки, бир бўйла оқшомга поён етиб.

Яна чун биҳор узра чиқти қуёш,
Бухор ўлди ҳар ён биҳор узра фош.

Назардин тенгиз анжуми гум бўлуб,
Итарда ҳам, андоқки анжум бўлуб¹⁰.

Сув таҳрикидин гоҳ гирдоблар,
Инониға йўлнинг бериб тоблар.

Не гирдобким, жарф чоҳи амиқ,
Қуёш Юсуфин айлагудек ғариқ¹¹.

Ажаб келди чаҳға ҳаволи сувдин,
Сувда чоҳ ким кўрди холи сувдин.

Мусофирға не ҳол бўлғай табоҳ
Ки, йўлида ҳарён бу навъ ўлса чоҳ?

Фалак гунбазигаки келмиш нигун,
Сув ҳар ён маноре ясаб бозгун.

Кема даврасига бериб имтидод,
Анингдекки тол баргига гирдбод¹².

Биридин қутулмоққа чун хос ўлуб,
Яна бир самоига раққос ўлуб.

Гаҳеким бўлуб рафъ саргашталиқ,
Ҳамул даврадин бахт баргашталиқ.

Эсиб сарсару баҳр ўлуб мавжхез,
Фалак бирла сув мавжи айлаб ситез.

Ел андоқ эсибким, тенгиз чайқалиб,
Суйи баҳрнинг мавждин қўзғалиб.

Солиб кўҳмонанд кўлоқлар,
Паёпай тенгиз жисмига чоклар.

Кириб сув тубига саломат куни,
Бўлуб ошкоро қиёмат куни.

Фалак елга ваҳшат эшигин очиб,
Тенгиз ваҳши дарё тубига қочиб.

Не дарё тубиким, суға ул тараф.
Чиқиб гар болиғ, гар наҳанг, ар кашаф.

Чу кўлок ўзин чархшўй айлабон,
Фалак сатҳига обрўй айлабон.

Кемаким, қилиб чарх сори равиш,
Қилиб тири кўк Тириға сарзаниш.

Қуйи чун иниб, бўлуб онинг ери
Дема баҳр таҳтики, таҳтас-сари.

Бўлуб Савру Хут авжидин ваҳмлиғ,
Тубидин топиб кўп ўю балиғ.

Фалакка уруб бирни дарё суйи,
Яна бирни элтиб, вале ер қуйи.

Кема аҳли гоҳи ўлук, гаҳ тирик,
Тирик ҳам юб ул сувға жондин илик.

Гаҳиким ул ошуб топиб нишаст,
Бўлуб тоғдек мавжлар сувға паст.

Қутулиб кема аҳли ул ҳарбдин,
Келиб ул бири Шарқу бу Ғарбдин.

Йиғоч отларин баҳр аро чопишиб,
Укуш ранж ила бир-бирин топишиб.

Тааб кўзларин ашкбор айлабон,
Тенгиз ичра гавҳарнисор айлабон.

Алардин ўзида бири қолмайин,
Скандар, магарким, ўзин солмайин¹³.

Борурлар эди буйла ойин била,
Гаҳи суръату гоҳ таскин била.

Бу янглиғ ўтуб бир йилу тўқуз ой
Ки, марказга бўлди қазо раҳнамой.

Скандарға бу мужда берди сурўш
Ки: «Эй одамизоди беҳудакўш!

Ҳамул ерга еттингки ком айладинг,
Ҳусулида йиллар хиром айладинг».

Қилиб рафъ шаҳ кўнглидин ёсни,
Талаб қилди Суқроту Илёсни.

Аларға доғи бўлмиш эрди аён,
Келурлар эди айламакка баён.

Чу айтиштилар, шубҳа рафъ ўлди пок,
Скандар бўлуб хурраму завқнок.

Буюрди сафойинни турғуздилар,
Солиб лангарин, бодбон буздилар.

Деди элгаким: «Сиз гурунг эмди шод,
Қилурмен барингиз била хайрбод.

Тенгиз қаърини айлаб эрдим ҳавас,
Топибмен бу соат анга дастрас.

Киармен муродим таманно қила,
Ҳавас қилғонимни тамошо қила»¹⁴.

Бу ерда ривоятқа бор ихтилоф,
Вале Хусрав¹⁵ этмиш мунга эътироф

Ки, бир шиша соз этти сандуқваш,
Гуҳарвор сандуқ аро кирди хуш,

Бошин, — деди, — руст эттилар қир ила,
Танобе чекиб анга тадбир ила.

Тутуб берк ул аҳли ано бир учин,
Тугуб шишасиға яно бир учин,

Қилиб рафъ ҳар ваҳму андишани,
Тенгиз ичра солдилар ул шишани.

Қолиб ул тенгиз қаърида неча ой,
Бўлуб баҳр ҳолин тамошонамой.

Чу юз кун қолиб, баҳр анга ортибон,
Алар шишаси риштасин тортибон.

Вале бу ривоят эрур бас маҳол,
Вуқуъиға топмас хирад эҳтимол.

Яна бир ривоят доғи бордур
Ки, ровийлар оллинда мухтордур.

Манга доғи ул келди чун дилпазир,
Қачон бўлғай они демакдин гузир.

Будур улки, тарихлар ноқили,
Ҳам они наби дебдурур, ҳам вали.

Хабар бу сифатдурким, ул комжўй,
Чу бўлди Муҳит ичра оромжўй,

Риёзат баса чекмиш эрди тани,
Топиб тасфия хотири равшани.

Бўлуб сайр итмоми топқач мақом,
Иши ҳам сулук ичра бўлди тамом¹⁶.

Валоят мақомида топти ўзин,
Нубувват чароғи ёрутти кўзин.

Кўзи бўлғоч ул шуъладин нурлуқ,
Сув аҳлиға рафъ ўлди мастурлуқ.

Қаён боқти, кўрди неким бор эди,
Анга борча махфий падидор эди.

Суву сувдагин ўйла кўрди аён
Ки, кўргай киши баркаи, моҳиён.

Қуруғлуққа ҳар жонварким бўлур,
Башар жинсидин ҳар суварким бўлур.

Кўрунди анга борчаси сув аро,
Нечукким булар акси кўзгу аро.

Вале анда бор эрди тимсол кўп,
Қавий ҳайкалу турфа ашкол кўп

Ки, оламға тушса бири ногаҳон,
Назорасидин ўлғай аҳли жаҳон.

Болиғларки бўлғонда жунбушнамой,
Ўта олмағай суръат этса бир ой.

Вале кўп наҳанг, ўилаким, буйла ҳут,
Муқаррар анга ики ҳар кунги қут.

Юруб эгри харчанг лойиқ мунга,
Шиновар кашаф ҳам мувофиқ мунга.

Скандарга неким таманно бўлуб,
Юз онча ғаройиб тамошо бўлуб.

Бўлуб бар ила баҳрнинг шоҳи ул,
Нубувват рамузининг огоҳи ул.

Етиб чун бу иқболи жовид анга,
Нимаким эмас эрди уммид анга.

Бериб хайлига муждае ул ҳолдин,
Бўлуб борча муқбил ул иқболдин.

Билиб халқ шоҳи музаффар ани,
Ҳакиму валию паямбар ани.

Ҳаросон келиб, ёнибон шодмон,
Кема сайридин тинмайин бир замон.

Кема суръати ул сифат тез эди
Ки, жанбида гардун гаронхез эди.

Хиром ичра андоқ бўлуб пояси
Ки, ҳампойлиғдин қолиб сояси.

Ики йилчилик йўлни бир йил суруб,
Қўюб борғон элга ўзин еткуруб.

Етиб чун элига шаҳи аржуманд,
Бўлуб васли бирла бори баҳраманд.

Тутуб бир кун ул манзил ичра мақом,
Яна кун юруга қилиб эҳтимом.

Анга тегруким айлабон сувни тай,
Саодат била қўйди соҳилга пай.

Су ташвиридин жисми бетоб эди,
Саломат мизожида ноёб эди.

Хаёлиға келдики — кетмак керак,
Бу фоний жаҳон таркин этмак керак,

Қилиб элга ирсол ўз динини,
Тузуб мамлакат забту ойинини.

Бурунроқки, бўлғай иши изтирор,
Мулуки тавойифқа берди қарор.

Анингдекки, тузган киби ул мулук,
Қилиб ети юз йилгача бир сулук

Ки, ул мулк аларға қолиб неча пушт,
Чиқормай алардин сипеҳри дурушт.

Чу ул фикрдин хотирин тиндуруб,
Кеча-кундуз ором тутмай юруб.

Таковар суруб заъфлиқ тан била,
Ниҳон жисми зориға шеван била.

Қила олмайин кимса ҳампойлиқ,
Ул айлар эди даштпаймойлиқ.

Тамуз ўтидин эрди оламға жуш,
Сувлар айлабон қайнамоқтин хуруш.

Қуёш тобидин ер анингдек қизик,
Ки, биттабъ айлаб ҳавони исик.

Исиқ фартидин ер юзи ўртониб,
Кишига оёқ ерга етгач — ёниб.

Суарга Скандар самандин равон,
Исиқ айлади жисмини нотагон.

Мизожининг англабки сомони йўқ,
Билибким, юрумакнинг имкони йўқ.

Туруб тушти тафсанда қумлоқ уза,
Қилиб елдин оҳанг туфроқ уза.

Мараздинки бор эрди жисмида тоб,
Мизожиға солмиш эди изтироб.

Тўшолгунча ер — қуввати қолмади,
Бўлуб заъфи ғолиб — тура олмади.

Тушуб эрди бир кўҳа, очти ани,
Узолди ҳамул кўҳа узра тани.

Чу беҳад қизимиш эди ул ёбон,
Биров қилди қолқон била соябон.

Магар айлагон ул сипаҳдорлиқ,
Қилиб эрди қалқонни заркорлиқ.

Ўқуб эрди шаҳ толеъ аҳкомида
Ки, онинг ҳаётининг анжوميда:

Темурдин ер, олтундин ўлғай само.
Анга бўлғач ул ики суратнамо

Ки, арзи темур, чархи олтун эрур,
Яқин билдиким, иш дигаргун эрур.

Кўзидин тўқуб ашк — қайғу била,
Илик ювди жонидин ул су(в) била.

Кетур соқие бодау. қўй низоъ.
Тўло тут манга соғари алвидоъ.

Даме муғтанам англа майхонани
Ки, тўлдургуси чарх паймонани.

Муғанний, чекиб нағма, қил бизни шод,
Керак бўлса ул нағмаи хайрбод,

Агар мунглуғ истар эсанг анда байт,
Навоийнинг ошуфта назмидин айт!

Навоий, топиб соқийи моҳваш,
Ёнида анинг мутриби нағмакаш,

Бўлуб маст, ёд этма огоҳлиқ,
Агар истар эрсанг даме шоҳлиқ.

LXXVII

*Жаҳон базми соқийлари ҳаёсизлиғидаким, умр соғариға ажал захри
қуярда ғофил била огоҳ аро тафовут кўрмаслар ва умр боғи соғилари
вафосизлиғидаким, ҳаёт шохини ажал тиғи била қатъ этарда гадо
била шоҳ аро фарқ бермаслар ва олами хокдин этак силкарга ишвор
ва бу вартан ҳалокдин илик тортарға иршод*

Жаҳонға чу йўқтур бақо, эй кўнгул,
Тамаъ қилма андин вафо, эй кўнгул.

Жаҳон недурур — бир улуғроқ кесак,
Йироқ тортқил ул кесакдин этак

Ки, бор ул кесак сув ичинда ғариқ,
Олиб ўртаға они баҳри амиқ.

Эрур онинг уч рубъи дарё сори,
Яна рубъи келди судин тошқори.

Неким сув аро топти полудалиқ,
Этак топмағай андин олудалиқ.

Ҳамул рубъиким баҳрдин келди фард,
Эрур мумкин андин замирингға гард.

Бу балчиғ била гард аро қилма хўй,
Бўл анинг фироқи сори гармпўй

Ки, кирган бу болчиққа имкон эмас,
Киши ботса чиқмоғлиғ имкон эмас.

Ҳамул гард аро кимки қўйди аёғ,
Не кўз қолди ошубидин, не димоғ

Ки, Баҳром анга боттию чиқмади',
Қиёматқача ёттию чиқмади.

Мунга доғи Кайхусрав ўлғоч ниҳон
Яна топмади они аҳли жаҳон.

Қаю шаҳки олди жаҳон кишварин,
Тасарруф қилиб баҳру кон зеварин

Ҳам они жаҳон дарднок айлади,
Не бергонни олиб, ҳалок айлади

Кишиким, бу маъниға даъвоси бор,
Ўйроқ ерга бормоқ не маъноси бор?

Қаю шаҳ нечукким Скандар эди,
Ҳакиму валию паямбар эди,

Қаю ишга илги узолди экин
Ки, ул бермайн даст, қолди экин?

Не иқлим азмиға чекти сипоҳ
Ки, фатҳ ўлмади бўлмайн кинахоҳ.

Не дашт узраким тузди саффи набард.
Чиқорди аду хайлидин кўкка гард.

Булар худ эрур шоҳларнинг иши,
Яна ишки қилмайдур андоқ киши.

Каюмарс давронидин то бу давр
Ки, келди мулук ичра ҳар гуна тавр

Вале неча ишким анга берди даст,
Яна шоҳларға эмас эрди даст.

Бири ети иқлим фатҳи тамом
Ки, бу рубъи маскун уза сурди гом

Чу ёйди саропардаи шавкатин,
Ети арсада чолди беш навбатин

Яна чунки азм ошкор айлади,
Наҳангона фатҳи биҳор айлади.

Олиб ети дарёи зоҳирни ҳам,
Яна ўн ики минг жазоирни ҳам,

Яна чекти Яъжуж оллиға сад
Ки, шарҳ ичра ожиздур андин хирад.

Яна тузди бўлғоч сипехрозмо,
Сутурлобу мирёти гетинамо.

Яна қилди чун илм анга бўлди қисм,
Жаҳон мулкида кўп очилмас тилисм.

Яна мунча бемислу доно ҳаким,
Ки, бўлди анга борча ёру надим.

Билик авжи фикратлари манзили,
Бори олида ҳал фалак мушкили.

Жаҳон ичра мундоқ топиб шоҳлиқ,
Нечук шоҳлиқ, донишогоҳлиқ.

Валоятдин илгида қувват доғи,
Нечукким валоят, нубувват доғи.

Қачон одабий буйла маъҳуд эмиш,
Киши қайда бу навъ мавжуд эмиш.

Анга қилмади даври гардун вафо,
Жафо бирла ҳам қилмади иктифо.

Жафо элни бистарға солмоқ бўлур,
Фироши уза жонин олмоқ бўлур.

Йўқ ул элки бўлғай базе аржуманд,
Неча доғи бор эрса хору нажанд.

Ажал уйқусиға бўлурда асир,
Бўлур жисми бистарда оромгир.

Скандарни кўрким, бу дам чархи дун
Ки, қилди ажал уйқусига забун.

Фарас чоптуруб дашт ила тоғ уза,
Йиқибдур танип тийра туфроғ уза.

Неча вақт айлаб ватандин жудо,
Аноу неча сиймтандин жудо.

Булар борча маҳбубу пайванд ҳам,
Демайким булар, неча фарзанд ҳам.

Тай этган замон дашту баҳри фироқ
Ки, кўнглида туғён солиб иштиёқ.

Ани васл завқи навиди била,
Солиб пўяға ком умиди била.

Бўлур чоғда умидидин комёб,
Солиб жониға марг ўти бирла тоб.

Қилиб қасди жон кинахоҳи киби,
Қизиқ қум уза то ба моҳи киби.

Не бошида бир мунису маҳраме,
Не оллида бир мушфиқу ҳамдаме.

Солиб дашт аро нотавону алил,
Олур хаста жонини зору залил.

Даво қилмайин ҳеч дармон била,
Қилур қатл юз дарду армон била.

Қаю бирдаким ҳушу хибратдурур,
Бу иш олам аҳлиға ибратдурур.

Ангаким жаҳон комин айлар ҳавас,
Бу афсона танбеҳи ўлгунча бас.

LXXVIII

*Луқмон ҳикоятиким, жаҳон мутааллақотидин ганждек бир бузуғни
ихтиёр этти ва минг йилдин сўнг сипеҳр аждаҳосидин анга ҳам
осеб этти*

Эшиттимки, Луқмонга даврон аро,
Суқун эрди бир кунжи вайрон аро.

Бузуғни макон айлаб андоқки ганж
Топар эрди иссиғ, совуғ бўлса ранж.

Ёғин ё гунашдин ул оромгоҳ,
Анинг жисмиға бермас эрди паноҳ.

Ёши мингга етгунча эрди бу ҳол,
Биров қилди ҳайрат юзидин савол

«Ки, ёрутуб ер юзин донишинг,
Недин йўқ жаҳон айши бирла ишинг?

Ватан айламай турфа кошонае,
Қилибсан макон кунжи вайронае?»

Жавоб айтти пири омузгор
Ки: «вайрона ичра узун рўзгор,

Бу ким чуғз янглиғ басар айладим,
Соғиндимки, дафъи зарар айладим

Ки, чун қилмадим майл оламға ҳеч,
Мени ул доғи солмағай ғамға ҳеч.
Муни кўрди, даврондин элтур чоғи,
Олур мендин ушбу бузуғни доғи.

Чу охир адам сори қуйғум қадам,
Манга бордур ортуғ бу вайрона ҳам.

Жаҳондин неча эл ҳаросон эрур,
Анинг ранжидин махлас осон эрур»¹.

LXXVIX

ҲИКМАТ

Бир соил саволи Луқмондин ул бобдаким, мунча илмингга боис ким эркин ва бизга андин хабар бергин ва анинг жаҳл аҳлига ишорати ва аксин тутур башорати

Ҳам андин биров сўрди бу навъ сўз,
Ки: «Эй равшан этган билик бирла кўз!

Чу асрингда йўқ эрди андоқ киши
Ки, сен чоғлиқ ўлғай анинг дониши.

Бас, ушбу қадар дониши беҳисоб,
Дегил кимдин ўлди санга иктисоб?»

Деди: «Дониш аҳлига айланмадим,
Биликни билур элдин ўрганмадим.

Жаҳон илми буким манга ёд эрур,
Анга борча жаҳл аҳли устод эрур.

Неким қилди жоҳилки, эрди ёмон,
Тутуб акси, топтим ёмондин амон.

Жаҳон аҳлига чун шиор ўлди жаҳл,
Эрур борчанинг аксини тутқон аҳл».

Дединг чун жаҳон аҳли, эй ҳушёр,
Жаҳон тарки аввал керак ихтиёр.

Киши бўлса бу ганж ила комёб,
Не тонг бўлса оромгоҳи хароб.

Жаҳон таркидур шодлиғ боиси,
Харобидур ободлиғ боиси.

LXXX

Искандарнинг нолдек марг печо-печида аносиға азо манъи учун нома ёзмоғи ва андин сўнгра ҳаёти номасин қазо новардида қилмоғи ва хайли анинг наъшин Искандарияға нақл қилмоғлари ва аносиға

*ул нома этиб, наъшиқа ўтру чиққони ва ўғлин туфулиятда маҳд
ичра уйқу учун навозиш қилгондек наъши маҳди ичра доғи уйғонмас
уйқусида навозиш қилмоғи ва кўкси чокидек ер кўксин доғи чок этиб
ани туфроққа топшургони*

Муаррихки, бу нуктада сурди сўз,
Бу янглиғ ниҳоятқа еткурди сўз

Ки, чун шаҳға ул ишдин ўлди вуқуф,
Ҳаёти қуёшиға етти кусуф.

Яқин билдиким, келди кетмак чоғи,
Жаҳон, балки жон таркин этмак чоғи.

Бу янглиғ қатиг кунда дорои даҳр,
Ажал жомидин айлаб ошоми заҳр.

Аноси чу ёдиға тушти анинг,
Ажаб ўт ниҳодиға тушти анинг.

Кўзин очибон элга айлаб нигоҳ,
Ажал елидек чекти бир совуғ оҳ.

Дабир истади, сафҳау хомае,
Аносиға ёзмоқ учун номае.

Ки, коғаз узорин қаро айлағай,
Васият ишин можаро айлағай.

Дабири гуҳарсанжи чобук рақам,
Очиб саҳфаи дард, чекти қалам.

Анга нукталарким Скандар деди,
Рақам қилдию ул бу янглиғ эди

Ки, бу сафҳаким номаи дард эрур,
Рақам анда ҳангомаи дард эрур.

Биров ҳамдидиндур бидоят анга,
Ки, йўқ ибтидоу ниҳоят анга.

Муфизии ато, балки Халлоқи жуд,
Халойиққа берган адамдин вужуд.

Бадан ичра жон жавҳарин солғучи,
Яна охир ўз берганин олғучи,

Тенгиз ичра итгонга ҳам раҳбар ул,
Биёбонда ўлгонга ҳам ёвар ул.

Гадолиғни шаҳлиғдин этган азиз,
Жаҳон шаҳлари оллида бир пашиз.

Анингким мизожин алил айлабон,
Биёбонда зору залил айлабон.

Қазосидин ўлғонда огоҳлиғ,
Асиғ қилмайин ҳашмату шоҳлиғ.

Ниҳон ҳар қазосида ҳикмат, басе
Ки, билмай қилиб ақл фикрат, басе.

Таолаллоҳ, ул Сонеъи зул-жалол
Ки, ҳам лам-язал келди, ҳам ло-язол.

Чу Ҳақ шукру ҳамдин адо айлабон,
Васият бу навъ ибтидо айлабон

Ки: «Мендинки, йўқ мендек озурдае,
Ажал хайли илгида пажмурдае.

Сангаким, бузулгон таним жонисен,
Вужудум самин лаълининг конисен.

Будур сўзки, кўп фурқатинг истадим,
Йироқлиқ била меҳнатинг истадим.

Бошимға тушуб ҳарза андешае,
Дедим олам очмоқ эрур пешае.

Не қилгон ҳаёлим бори хом эмиш,
Ҳавас жоми кўнглумга ошом эмиш.

Керак эрди, то кирди мағзимға ҳуш,
Хирад токи солди димоғимға жўш.

Демон қилсам эрди уғуллуқ санга,
Қабул айласам эрди қуллуқ санга.

Санга айлабон хоки даргоҳлиқ,
Анинг отин айтсам эди шоҳлиқ.

Ул иқболима чарх бўлди ҳасуд,
Ўлар чоғда ўлтурсам ўзни не суд?

Ризонг ўлмаса кўнглума ғамзудой,
Бу дармондаға вою юз қатла вой!

Неча тутмадим ҳукму амрингни пос,
Тут албатта сен пос, бу илтимос!

Ҳамул дамки, етгай бу номам санга,
Билингай ўқуб нақши хомам санга.

Яқинким бўлуб пайкаринг рез-рез,
Ҳаётингға тушгай ажаб рустахез.

Чу сенсен жаҳон аҳли донандаси,
Улуснинг васиятрасонандаси.

Керак ҳар не оллимға ёзди қазо,
Санга ҳам аён бўлса мендек ризо.

Кўнгул мендин узмак ишин чоғласанг,
Чу уздунг, ани Тенгрига боғласанг.

Юзунг кож ила қилмасанг мушкрез,
Сочинг бирла мушк узра кофурбез¹.

Тузуб навҳам оҳангида можаро,
Жаҳон қилмасанг ғам тунидек қаро.

Қуёшдек ичинг сўзнок этмасанг,
Ёқонг, ўйлаким субҳ, чок этмасанг.

Сариф юз уза қилмай оқ сочни фош,
Шуоъи хутутин, нечукким, қуёш.

Харош этмасанг юз, янолар киби
Ўғул мотамида анолар киби.

Агар сабрға бўлмаса тоқатинг,
Бу ишга вафо қилмаса қувватинг,

Улуқ жашн қилғил қилиб эҳтимом,
Тузат ҳадсиз анда мулавван таом.

Муноди қилиб борча атрофқа,
Хабар айтиб арзолу ашрофқа¹,

Йиғиб кишвар аҳлини айвонинга,
Йиғилғонни ўлтуртқил хонинга.

Чу ул давра еткурди бир-бирга бош,
Дегил, тортсунлар эл оллинда ош.

Ёйилғоч улус оллида атьима
Ки, тутқай бори жашн ичин ер нима.

Дегилким, муноди ул элга десун
Ки: «Ул кимса бу ошлардин есун.

Ки, бу кўҳна дайри куҳан тоқ аро,
Анга бўлмағай кимса туфроқ аро».

Назар қил бу сўзни дегач хонинга
Ки, кимса сунарму илик нонинга?

Узотса биров ул емакларга қўл,
Менинг сўгума сен ҳам озурда бўл.

Ва гар кимса қўл сунмаса ҳар тараф,
Емак шуғлини қилсалар бартараф.

Бу маълум ўлурким, йўқ эрмиш бирав
Ки, туфроқ аро йўқ кишиси гарав.

Билингачки, бу навъ эмиш рўзгор,
Ул ишдин ўзунгга бўл омўзгор.

Ғамимда алам ҳузнидин фард бўл,
Бори олам аҳлиға ҳамдард бўл.

Неча сарвару бахти фархундасен,
Алар бандадур, сен доғи бандасен.

Керак бандаға иш сарафкандалик,
Не Ҳақдин келур айламак бандалик.

Неким Ҳақ ризоси ризоманд бўл,
Қазо ҳар неким қилса, хурсанд бўл.

Мен ар яхши эрдим ва гар худ ёмон,
Хиром айладим умр бермай амон.

Қўлумда агар нақд мақсуд эмас,
Пушаймонлиғимдин вале суд эмас.

Санга бўлса бир неча кун муҳлате,
Раво кўрма Ҳақ ёдидин ғафлате.

Гаҳи лек фархунда авқот аро
Ки, бўлғунг шуҳуд ичра тоат аро.

Бу ўлғай ғарибингни ёд айлагил,
Дуо бирла руҳини шод айлагил».

Скандар чу мақсудин этти тамом,
Чекилди варақ кунжига: «вассалом».

Бериб печ, топшурди мактубни
Аён қилди кўнглига матлубни

Ки: «Қилмай таваққуф, туну кун сурунг,
Аномға бу мактубни еткурунг.

Бу дамким уёқиб манга офтоб,
Ёпилғай қуёшимға мушкин саҳоб.

Бошим узра кўп изтироб айламанг,
Жаҳонни азодин хароб айламанг.

Манга наъш ичинда мақом айлангиз,
Демай кеча-кундуз хиром айлангиз.

Қилинг нақл жаҳду жидд айлаб бори,
Скандарни Искандария³ сори.

Тирикликда ул ер эди маъманим,
Ўлум вақти ҳам айлангиз мадфаним.

Вале қилсангиз наъш аро устувор,
Ҳамул лаҳза зинҳору юз зинҳор.

Чиқоринг бир илгимни тобутдин,
Ҳамул навъким — ришта ёқутдин.

Ки эл солиб ул сори ҳайрат кўзи,
Не ҳайрат кўзи, балки ибрат кўзи:

«Бу панжаки, бармоғлари чекти саф,
Жаҳонни жаҳон аҳлидин урди каф.

Кафи ичра олди жаҳон кишварин,
Бару баҳрнинг лаъл ила гавҳарин.

Чу урди ажал илги табли раҳил,
Бақо бўйниға солди ҳабли раҳил⁴.

Жаҳондин шал илги мисоли борур,
Нечукким, чинор илги холи борур.

Ангаким, мададкор бўлғай билик,
Жаҳон шуғлидин бори чеккай илик».

Бу ерларга еткурди чун шаҳ сўзин,
Туганди сўзи, доғи юмди кўзин.

Олиб эрди чун мулки фонийни жазм,
Бақо мулкини олғали қилди азм.

Солиб тан тилисмани туфроқ уза,
Ҳаво қилди бу чархи нуҳ тоқ уза.

Чу кўк сори ердин сафар айлади,
Еру кўкни зеру забар айлади.

Ажал сарсари бўлди гетинавард,
Қаро қилди олам юзин тийра гард.

Нигунсор ўлуб хисравоний дарахт,
Тушуб ерга тож, ўлди юз пора тахт.

Қаросин нигин юзда фош айлади,
Юзин ҳам саросар харош айлади.

Узуб ҳикмат авроқини тундбод,
Кутуб учтию элга қолди савод.

Кутубдек кийиб ҳикмат аҳли қаро,
Тушуб илм янглиғ сиёҳи аро⁴.

Фалакким, ул иш бемадоро қилиб,
Қиёмат кунин ошкоро қилиб.

Нединким бўлуб бир жаҳон халқи ур,
Солиб ноладин даҳр аро нафхи сур.

Бу янглиғ қиёматки, ногаҳ тушуб,
Чиқиб кўкка арзу фалак таҳ тушуб⁶.

Чу ер топибон чархмиқдорлиқ,
Топиб ёна кўкдек нигунсорлиқ.

Фалак бирла ер сарбасар чайқалиб,
Дема чайқалиб, борчаси қўзғалиб.

Ҳамул дам чиқиб чун ародин амон.
Ҳамоно яна кўрмай они замон.

Кўруб эл бу янглиғ фалак жаврини,
Учургунча ошубдин ҳаврини.

Залилона ғавғоу фарёд этиб,
Чу шаҳнинг васиятларин ёд этиб.

Яна тарки оху фиғон айлабон,
Не ҳукмеки шоҳи жаҳон айлабон.

Ҳамул навъ этиб наъши тартибини,
Дегандин фузун зийнату зебини.

Маҳофа аро айлабон они руст,
Қадам қўдилар шаҳ деган сори чуст.

Бурунроқ киши элтибон номани,
Аносиға арз этти ҳангомани.

Аноси чу воқиф бўлиб ҳолдин
Ки, не Рустам айрилмиш ул Золдин.

Кетиб мағзидин фаҳму ҳушу хирад,
Қолиб руҳсиз бир қуруқ колбад.

Тилаб кўксини чок-чок айламак,
Ул андуҳдин ўзни ҳалок айламак.

Вале чун боқиб нома мазмуниға,
Тасалли бериб жони маҳзуниға.

Билибким Скандар неким ёзди панд,
Эшитмаклик они эрур судманд.

Ва лекин ўзин забт эта олмайин,
Васият бошиға ета олмайин,

Тилаб оҳ ўтидин жаҳон ўртагай,
Жаҳон йўқ, тўқуз осмон ўртагай.

Яна айлабон шаҳ сўзи посини,
Ниҳоний ичиб захрлар косини.

Ҳамул дард ўтидин ниҳон ўртаниб,
Ки, пинҳон ўтидин жаҳон ўртаниб.

Куюб жисмида пуда раглар доғи,
Бўлуб кул қуруғон сўнгаклар доғи.

Анга буйла ҳолатки етти гуруҳ,
Қаро остиға қолибон дашту кўҳ.

Қуюб шаҳ наъшин бўюнларға хайл,
Қилиб ҳар қадам йўлда жонлар туфайл.

Чу фаҳм этти ул ишни исматпаноҳ,
Ичи барқидин чекти бир ўтлуқ оҳ.

Асо тутти, доғи белин боғлади,
Тушуб йўлга гардун ичин доғлади.

Ситамдидалардек қадам олибон,
Уётдин фалак бош қуйи солибон.

Аларким кўруб ул қаро кун анга,
Бори навҳа айлаб, чекиб ун анга.

Йироқтин кўруб ўғли тобутини,
Узуб чарх анинг умрининг қутини.

Фалакдин кўруб халқ ул навъ рев,
Малак зумраси ичра солиб гирев.

Чу тобутқа етти тожур-рижол,
Деди ун чекиб зору ошуфтаҳол.

Ки: «Хуш келдинг, эй меҳмони азиз
Ки, қурбонинг ушбу қаригон каниз!

Санга лойиқ эрмас эди бу сарой
Ки, бўлдунг қўюб бизни, ғурбатгарой.

Не лойиқки қилғай макон нури пок,
Бу дайр ичраким аслидур тийра хок.

Мунаввар қилиб равза бўстонини,
Ёруттунг малойик шабистонини.

Хирад олидаким муҳосибдурур,
Бу иш худ бу янглиғ муносибдурур.

Санга гар бу суратда эрди сурур,
Сурурунгга биздин ризодур зарур.

Манга лек зулм ўлди афлокдин,
Сариъанжуму даҳри бебокдин

Ки, азм этмадим йўлга сендин бурун,
Ясарга санга жаннат ичра ўрун⁷.

Ажаб лаъб кўргузди афъоли чарх
Ки, хуршид уёқти, қолиб золи чарх⁸.

Бу кунни агар қилсам эрди хаёл,
Мени ул дам ўлтургай эрди малол.

Бу иш тушта гар жилва қилгай эди,
Ҳамул лаҳза заҳрам ёрилгай эди,

Қазодин бу иш келди чун жонима,
Бу сайли бало жисми вайронима.

Бу шиддат аро ҳам йўқ эрди ғамим,
Агар бўлса эрди аён мотамим.

Ўкурсам эди оқ сочимни ёйиб,
Келиб гоҳ ўзумга, гаҳи сустойиб.

Юзумдин ўюб тоза парголалар,
Очиб заъфаронзор аро лолалар.

Яқо чокига даст топсам эди,
Қаро киз осиб танни ёпсам эди,

Чекиб нола ул навъким нафхи сур,
Фалак жавфиға солсам эрди футур.

Бериб наъшинг оллинда жони заиф,
Солиб жисминг устига жисми наҳиф.

Фалак зулмидин холи айлаб кўнгул,
Ано борса эрди нечукким ўғул.

Ва лекин будур дарди жони манга,
Фаму меҳнати жовидони манга

Ки, мотам тутуб шайн эта олмадим,
Бериб жон, сўнгунгча ета олмадим

Ки, сендин бурун етти номанг манга,
Рақам айлаган нақши хоманг манга.

Не ишларки айлаб эдинг илтимос,
Зарур эрди тутмоқ ҳадисингни пос.

Уқубат агар торттим беадад,
Эшитмаста ҳукмунг ва лекин не ҳад?

Эмас эрди хоқону қайсар сўзи
Ки, ул нома эрди Скандар сўзи.

Таним дуржиға пок гавҳар қани?
Бару баҳр шоҳи Скандар қани?!»

Бу ойин ила ул бўлиб нуктарез,
Халойиқ ичига тушуб рустахез.

Келур эрдилар тортиб афғону оҳ,
Анга тегруким шаҳға оромгоҳ.

Чу ул танни мадфанға еткурдилар,
Дегил руҳни танға еткурдилар.

Қилиб тийра туфроқ бағрин харош,
Ёшурдилар ул туфроқ ичра қуёш.

Эрур расм ушбу куҳан тоқ аро,
Қуёш ботмоғи тийра туфроқ аро⁹.

Кўмуб тийра туфроққа равшан танин,
Ясаб юз туман зеб ила мадфанин.

Сипеҳр атласин қабрпўш эттилар,
Неча кун фиғону хурўш эттилар.

Ҳам охир кўнгулни бори тиндуруб,
Кўнгулда ҳавас хорини синдуруб.

Фиғон неча айлаб, наво топмайин,
Ул озурдалиққа даво топмайин.

Тутуб борча ойини хурсандлиқ,
Қазо ҳукмига сабрпайвандлиқ.

Аёқчи, ичим келди ғамдин батанг,
Кетургил тўло соғари лоларанг.

Ки, чун бўлса они сумурмак манга,
Иш ўлғай ҳамул дам ўкурмак манга.

Муғанний, келу навҳа оҳанги туз,
Бузуғ кўнглумизни яна доғи буз

Ки, ҳам мотамий қилди, ҳам ғамзада,
Фироқ ичра бизни бу мотамкада.

Навоий, жаҳондин вафо истама,
Тутуб бенаволиғ, наво истама!

Бировга жаҳондин етишмас ано
Ким, ул тутса ойини фақру фано.

LXXXI

*Етти ҳакимнинг Искандар аносиға азо текурғали келмаклари ва ҳар
бирининг дуо ва сано гулруҳлариға ўзга иборат деболари либоси кийдуруб
жилва берғони ва таҳсин ва офарин маҳвашлариға ўзга алфоз гавҳарлари
зеварин тоққони ва ул доғи ети фалак қошида даҳр золидек ўзни наст
тутиб, аларға маъзират ошкор қилғони*

Бу мотамсарой¹ ичраги навҳагар,
Тешар элга бу навҳа бирла жигар

Ки, Искандар этти чу қатъи ҳаёт,
Аносиға бўлди қаро коинот.

Нечукким васият ёзиб эрди шоҳ,
Амал қилди Бонуйи иффатпаноҳ².

Ише қилдиким, ҳаргиз ул навъ иш,
Жаҳон аҳлидин ҳеч ким қилмамиш.

Бўлуб воқиф ул ишдин аҳли яқин,
Қилиб ҳар бири юз туман офарин.

Бори келдилар мотамин сўрғали,
Ниҳоятдин афзун ғамин сўрғали.

Ҳамул шоҳи мағфурнинг мадфани,
Бўлуб эрди тун-кун анинг маскани.

Чу Бонуйи даҳр ўлди доно анга
Ки, юз қўйди ул ети дарё анга.

Ҳамул қавм ихзориға берди бор,
Қилиб юмни мақдамларин эътибор³.

Ети баҳр бўлғоч аён ногаҳон,
Фалакдек таҳаррукка тушти жаҳон.

Аёғ узра ҳурматлариға туруб,
Борин бир-бир ўлтуртубу ўлтуруб.

Алар чунки бир лаҳза топиб сукун,
Филотун деди борчасидин бурун

Ки: «Бонуки даврондин огоҳ эрур,
Билик ичра давр аҳлиға шоҳ эрур.

Анга ҳожат эрмас бизинг пандимиз,
Ҳамул нуктаи сабрпайвандимиз.

Нединким, эрур аъқали рўзгор,
Халойиққа ақл ичра омўзгор⁴.

Вале бир дуодин эмастур гузир
Ки, борбиз анга барча фармонпазир.

Гуҳар чӯмса дарёға бўлсун ҳаёт,
Қуёш ботса гардунға етсун сабот⁵.

Не ҳожатки, биз бўлғабиз сабрхоҳ
Ки, сабр айламакни ёзиб эрди шоҳ.

Неким шаҳ васиятда кўргузди панд,
Борин бўлди андин фузун корбанд⁶.

Букун улдурур олам аҳлида фард,
Демай шерзан, балки юз шери мард

Ки, андоқ ўғул андин олди қазо,
Қазоға аён этмади жуз ризо.

Умид улки бу дарду андуҳнинг,
Худо муздин этгай аён бирга минг».

Тугатгач Филотуни доно паём
Аён қилди Суқрот мундоқ калом,

Ки: «Эй ети иқлим Бонусисен,
Хирад шахси зону-базонусисен.

Санга ғойиб ар бўлди озода шоҳ,
Бори ҳолинга ҳозир ўлсун Илоҳ.

Анга оқил ўлғай насиҳатписанд
Ким, ул ақлдин бўлмағай баҳраманд.

Қазодин не келса ризо бермағай,
Ризо ҳам нечукким, сазо бермағай.

Аёғиға сончилди эрса тикан,
Бўлуб оҳдин кўкка новакфикан.

Насимики зайлиға еткурса гард,
Анинг дардин тортқай оҳи сард.

Ва лек ул кишиким хирадманддур,
Неким Тенгридин келса хурсанддур.

Сенинг бу тариқинг эрур баркамол
Ки, Ҳақ бермасун донишингга завол».

Тутанди чу Суқротнинг ҳикмати,
Етишти Балиноснинг навбати.

Дуо қилди огози таъзим ила,
Тикиб кўзларин ерга таслим ила.

Дуо хатм этиб, деди бу сўз яно
Ки: «Етти ато бирла бу тўрт ано?».

Сенингдек топа олмай огоҳ қиз
Ки, даҳр ўлмасун сендек огоҳсиз.

Бори элга бу сўзга бор иттифоқ
Ки, душвор эрур дарду доғи фиरोқ.

Бу дард ичра улким жазаъкорроқ,
Ризо бермаган дарди душворроқ

Ки, аввал ризо нақди бўлғай талаф,
Мусибатнинг ажри доғи бартараф.

Сенинг ройинга нури таҳқиқ эрур,
Ҳақ эҳсонидин онча тавфиқ эрур

Ки, шойиста ишга қилурсен шуруъ,
Не шойиста эрмас, этарсен ружуъ».

Балинос чун сўзни қилди адо,
Яна этти Буқрот сўзи ибтидо

Ки: «Эй ғусса ошомида Қофи ҳилм,
Сенинг зотинга содиқ авсофи ҳилм

Чу, сабринг камандин Ҳақ этти узун,
Анга ҳар дам ўлсун узунлук фузун.

Муни билки, ҳар неки бор жунбуши,
Ниҳоятқа етгач сукундур иши.

Топар гуи чавгондин илдомлиқ,
Ва лекин бўлур охир оромлиқ.

Йўқ ул гўйким, гумбази гармпўй
Ки, саргаштадур тун-кун андоқки гўй.

Мунга доғи бир кун қарор ўлғуси,
Қарор ичра беихтиёр ўлғуси.

Булардин бири англа одамни ҳам,
Не одамки, бал аҳли оламни ҳам.

Ангаким азалдин хирад ёрдур,
Бу иш фикратиға мададкордур.

Сени юз туман шукрим, Кирдигор
Хирад ганжидин айлади комгор».

Чу Буқрот ҳарфиға итмом эди,
Дуо бирла донанда Хурмус деди

Ки: «Эй гулсиз ўлғон хазондида боғ,
Ёруғ нуридин айру тушган чароғ.

Билурсенки очилса боғ ичра гул,
Узар боғбон охир андин кўнгул.

Нечаким чароғ ўлса мажлисфуруз,
Ҳам охир бўлур оқибат тийрарўз.

Чу бу навъ эрур даҳр хосияти
Ки, бўлғай пароканда жамъияти.

Мунга изтироб айламак суд эмас,
Демай судким, жуз зиёнбуд эмас.

Санга Тенгри чун берди донандалиқ,
Ўзунгга насиҳат расонандалиқ

Демак панд — таҳсили ҳосилдурур,
Дегандин хирад нақши зойилдурур»⁴

Чу Хурмус деди сўз, бўлуб хокбўс,
Равон бошлади нукта Фарфунюс

Ки: «Эй ҳикмат ойинидин баҳраманд,
Сўзунг гавҳару гавҳаринг аржуманд!

Букун сенсен ул баҳру кони шигарф
Ки, бўлмиш дуру гавҳаринг бартараф.

Вале қайси дарё яратмиш Худо
Ки, ул бўлмади ўз дуридин жудо.

Яна қайси конким, мағок ўлмади,
Бориб гавҳари, бағри чок ўлмади.

Эрур суннатуллоҳу расми қадим,
Билурда сенинг доғи мислинг адим⁹.

Хирад, ўйла, қилмиш сени аржуманд
Ки, феълинг эрур барча бихрадписанд.

Сангаким бу ҳақдин мавоҳибдурур,
Бу неъматқа кўп шукр вожибдурур»¹⁰.

Чу Фарфунюс этти иршодини,
Арасту қилиб нукта бунёдини.

Аён айлабон нуктаи дилхарош,
Дер эрдию кўздин тўкар эрди ёш

Ки: «Бу важҳдин дурфишондур кўзум
Ки, дейолмону, бордурур кўп сўзум.

Санга панд бермак эмас дилписанд,
Керактур манга юз киши берса панд.

Вале мен чу эрмон насиҳатпазир
Ки, ҳушумни савдо қилибдур асир.

Дер эрдимки дарду ғамингни сўрай,
Бу поёни йўқ мотамингни сўрай.

Нетайким, сўрардин тилим лолдур,
Замирим, бас, ошуфта аҳволдур.

Бу ғамда мадад қилди Бонуға Ҳақ
Ки, олмоқ керак барча андин сабақ

Ки, бизларча ҳам изтироб этмади,
Ўзин дард ўтиға кабоб этмади.

Ичи ғунчадек таҳ-батаҳ қон бўлуб,
Вале халқ аро оғзи хандон бўлуб.

Не ҳукми қазоға бўлуб носипос,
Не Ҳақ лутфу жудиға ҳақношинос.

Демас сўз тилига мурур этмайин,
Хаёлиға балким хутур этмайин

Ки, Ҳақ ортуғ этсун бу иқболини,
Ҳумоюн қилиб ҳар нафас фолини»,

Чу ҳуш аҳли Бону ғамин сўрдилар,
Димоғини ҳушиға келтурдилар.

Қилиб хотиросо фусуну дами,
Ниҳон ёраларға қўюб марҳами.

Анинг буйла марҳам топиб ёраси,
Ўзига келиб ҳуши овораси.

Алар узриға бўлди афсонасанж,
Ети кон уза бир бузуғ тўкти ганж¹¹.

Ки: «Мендин бу мотам эрур сизга кўю,
Скандар ғами бордурур сизга жўб

Ки, ҳолоти сизларга маълум эди,
Камолоти сизларга мафҳум эди.

Сафар ичра сиз эрдингиз ёр анга,
Ҳазар ичра сиз ёру ғамхор анга.

Демасменки ул бор эди шоҳингиз,
Рафиқ эрди андоқки дилхоҳингиз.

Барингиз анга ошқору ниҳон,
Кўп ортуғроқ эрдик ики жаҳон.

Чу ул ёрингиз борди, ғамгинмусиз,
Анинг ҳажрида мотамойинмусиз

Ки, Ҳақ бу ғамингизни рафъ айлағай,
Қатиг мотамингизни дафъ айлағай.

Скандардин ар борчамиз фардбиз,
Вале бир-биримизга ҳамдардбиз.

Бу иш бўлғали қилмадим сўз ҳавас,
Такаллум қилиб урмадим бир нафас.

Дедим умрдин то таним топса қут,
Қўяй сўздин оғзимға муҳри сукут.

Чу сиздин аён бўлди ҳамдардлик,
Эмас яхши ҳамдарддин фардлик.

Мени солдингиз сўзга беихтиёр
Ки, ҳамдард ўлуб сўзга не ихтиёр».

LXXXII

*Ул илги кесилганнинг ҳикоятиким, қўлиға туҳмат тиғи дастбурд
кўргузди ва ул ҳамдардлариға етгач, дастандозлиғ била навҳа тузди*

Эшиттимки, бор эрди бир нотагон,
Фалак зулмидин қисми ранжу ҳавон.

Яна даст берди ажаб шиддате,
Қўлин кестилар айлабон туҳмате.

Чу бу зулм анга ўтти, дам урмайин,
Нафас эл била бешу кам урмайин.

Кесук илгин олди бутун қўлға, бот
Югурди халойиққа беилтифот.

Бу иштин бўлуб воқиф аҳли диле,
Эришти ичига тушуб мушкиле.

Йироқдин қилур эрди ҳамроҳлиқ
Ки, ул рамздин топқай огоҳлиқ.

Чу мазлум чиқти улусдин қироқ
Ки, чиқмоқ улусдин қироқ яхшироқ.

Борур эрди андоқки, девонае
Ки, ногаҳ падид ўлди вайронае.

Бор эрди бузукта неча дардманд,
Қўли барчанинг буйла топқон газанд.

Алар оллиға етгач ул сийнаresh,
Дегайсенки, бағриға сончилди неш.

Кесук илгини ташлабон, чекти вой,
Алар ичра ҳам тушти кўп ҳой-ҳой.

Қучуб бир-бирин можаро қилдилар
Ки, олам фазосин қаро қилдилар.

Камин айлаган кўргач ул созни,
Тафаррус била билди ул розни.

Ки мазлум элдин тилаб фардлик,
Чекиб келди ул элга ҳамдардлик.

Киши топса ҳамдардини ногаҳон,
Не имкон ниҳон дарди қолмоқ ниҳон?

LXXXIII

ҲИКМАТ

*Ул бобдаким, ики ҳамдард бир-бирига недин маълуфдурурлар
ва ики ҳамжинс бир-бирининг мулоқотиға невачун машъуф*

Бу янглиғ демиш ҳикматандеша хайл
Ки, ҳамжинс қилмоқ бири бирга майл.

Эрур бир жиҳатдинки машраблари,
Яна доғи толеъда кавкаблари.

Мувофиқдурур асли фитрат аро
Ки, майл ўлди бир-бирга нисбат аро.

Бир ахтар қилиб икига парвариш,
Берур майл иковга табиий кашиш.

Ул ахтарга ҳарне асар бўлғуси
Ки, ул хайр йўқ эрса шар бўлғуси.

Ул элга асар юзланур воқеъи
Ки, бу нажм эрур соҳиби толеъи.

Агар айшу роҳат ва гар дарду ғам,
Бориға насиби етар бешу кам.

Топиб роҳат ичра ҳамовардлик,
Яна ранжу меҳнатда ҳамдардлик.

Фузун айлар аввалғи нисбатларин,
Берур иттисол ичра шиддатларин.

Қачон мунча нисбат топар ики ёр,
Қилур майл бир-бирга беихтиёр.

Ики зор булбул ҳамовоз ўлур,
Буйла ики қумриға парвоз ўлур.

Агар ваҳшу тайр ўлсин, ар жинну инс,
Бу ишдин эрурлар анис ики жинс.

LXXXIV

*Ул шаҳзодаи сипеҳржаноб мадҳиким, хуршеду ой қирон қилғонда
туққан сазд ахтардурур ва сарву гул муқорин бўлғонда очилгон ғунчаи
суханвар ва достон ибтидосини султони соҳибқирон мадҳида бир неча
дурфишонлиқ била музайян қилмоқ ва гузориш дебочасини Скандари
даврн саносида бир неча гуҳаррезлиқ била мурассаъ этмак ва шаҳзода
мадҳин насойиҳ била ихтисор қилмоқ ва ети ҳаким била Искандар
ҳикматларин анга ошкор айламак ва сўнгра қойил ўз зодаи таъби*

*и́ки лаъли оташин анинг қулоғига лойиқ ва и́ки дурри самин анинг
истимоиға мувофиқ назм силкига тортмоқ ва дуо жавоҳири
била хатм қилмоқ*

Биҳамдиллаҳ, иқбол ўлуб корсоз,
Бу туғро баёзига чектим тироз¹.

Алиф ибтидосига айлаб рақам,
Ниҳоятға қилдим рақам мими там².

Ки, яъни бу сўз етти итмомига,
Бу тарих оғози анжомига.

Мададгор ўлуб гунбази тезгард,
Скандар ҳадисиға бердим навард.

Агар борди Искандари тахтгир,
Жаҳон мулкида қўйди тожу сарир.

Бу иштин жаҳон бўлмасун дарднок.
Чу қойим-мақом ўлди пайдо, не бок?

Бори шоҳлар сарфарозини бил,
Скандарсифат Шоҳи Ғозийни бил.

Эрур олам аҳли ниғаҳбони ул,
Ниғаҳбон йўқ, Искандари сони³ ул.

Скандар агар келди ойинасоз,
Замири анинг бўлди миръоти роз.

Гар ул⁴ ганжлар узра қилди тилисм,
Мунга ганж сарф айламак бўлди қисм.

Гар ул эрди ҳикмат тариқида чуст,
Бу келди таваккул йўлида дуруст.

Гар ул қўймади душман этмай табоҳ,
Бу – душманлариға эрур некхоҳ.

Гар ул – рой ила қилди ҳар ишни биг,
Мунга Ҳақ насиб айлади рою тиг.

Гар ул оби ҳайвон учун сурди от,
Мунунг ҳар сўзи келди оби ҳаёт.

Гар ул фитна яъжужиға чекти сад,
Мунунг мулкиға фитна келмак не ҳад.

Гар ул олам олди тузуб доругир,
Бу — олам берур, истаса бир фақир.

Анга гар йўқ эрди халафдин шараф,
Мунга Тенгри берди ўн олти халаф⁴.

Алардин бири меҳри пурнур эрур
Ки, ҳар нома бошида мазкур эрур.

Бири улки, юз лутф эрур зотиға,
Ки, «Фарҳоду Ширин» эрур отиға⁶.

Яна қолғон ўн тўрт маълум қил,
Назоҳатда ўн тўрт маъсум бил.

Икиси набира, ўн ики ўғул
Ки, ҳар бирга юз шоҳу шаҳзода қул.

Эрур давлат авжиға ўн ики бурж,
Шараф дурру лаълиға ўн ики дурж

Ки, бўлсун бори умридин баҳраманд,
Алардин доғи хисрави аржуманд.

Бори бўлсун офоқ аро комкор,
Батахсис шаҳзодаи номвор.

Юзи меҳр базмида шамъи тироз,
Қади салтанат боғида сарвиноз.

Латаф — жисмининг жону жононаси,
Шараф баҳрининг дурри яқдонаси.

Ети пушти оламға султон келиб,
Атодин ато хон, бин хон келиб.

Ато Шоҳи Ғозию ул нури айн,
Музаффар Ҳусайн' ибни Султон Ҳусайн.

Алал-оламина дома эҳсонаҳу,
Лаҳу халладаллоҳу султонаҳу⁸.

Таолаллоҳ асру ажаб зот эрур
Ки, оламға андин мубоҳот эрур.

Зафарға қарин фаррух оти анинг,
Бори айбдин пок зоти анинг.

Адаб тахтининг меҳри афлоки ул,
Ҳаё баҳрининг гавҳари поки ул⁹.

Келиб қаҳридин дўзах ўтиға бим,
Вале хулқи жаннат гулидин насим.

Кичик ёшлиқ, аммо улуғ қадрлиқ,
Ҳилолида маълум ўлуб бадрлиқ.

Неча шер бўлсун кичик, гар улуғ,
Эрур савлати бирла эл қайғулуғ.

Улус чеҳраи оламафрўзидин,
«Билур йил келишини наврўзидин»¹⁰.

Чу васфин баён қилмоқ осон эмас
Ки, поёниға етмак имкон эмас.

Насиҳат тариқин шиор айлайин,
Дуо бирла-ўқ ихтисор айлайин.

LXXXV

*Юқори мастур бўлгон ва илгари мазкур бўлгон дастур била мадҳдин
дуоға ружуъ қилмоқ ва ҳукамо хирадномалариға шуруъ қилмоқ*

Аё, шоҳвашларнинг озодаси
Жаҳон аҳлининг шоҳу шаҳзодаси!

Скандарки бор эрди оламға шоҳ,
Бори олам аҳлиға зилли Илоҳ.

Жаҳон аҳлича илму донолиғи,
Хирад қувватидин тавонолиғи.

Бўлуб қисми ҳам ҳикмату ҳам билик,
Яна чекмайин ўрганурдин илик.

Эмас эрди ўз рою тадбири кам.
Тилар эрди эл рою тадбири ҳам.

Тутуб панд донишвар элдин умид,
Хирадномалар олмиш эрди муфид.

Солур эрди ҳар кун алар сори кўз,
Топиб дилписанд иш, дилосой сўз.

Ҳаким айтқондек бўлуб корбанд,
Не ишдинки айлаб, бўлуб баҳраманд.

Неча сўз алардин баён айлагум,
Не махфиси ўлса аён айлагум.

Умид улки, сен ҳам қилиб истимоъ,
Санга доғи нафъ айлагай ул матоъ.

Биридур Арасту хирадномаси
Ки, таҳрир этибдур анинг хомаси.

Шуруъ айлагум гарчи мужмал анга,
Вале Тенгри ҳамдидур аввал анга,

Чу Ҳақ ҳамдиға айламиш ихтитом,
Бу янглиғ Скандарға сурмиш калом:

«Ки, билгилки олам вафосиздурур,
Не оламдадур — ҳам бақосиздурур.

Неким бўлмағай анда пояндалиқ,
Анга яхши эрмас кирояндалиқ!.

Эрур ҳаққи боқидурур лоязол
Ки, етмас камолиға онинг завол.

Неким Тенгрининг ғайри ёд этмагил,
Чу ёд айласанг эътимод этмагил.

Ҳақ оллинда мундоқки, сенсен ҳақир,
Санга, ўйла, йўқ ҳеч зору фақир.

Нечукким санга марҳамат айлар ул,
Сен ул элга ҳам марҳамат узра бўл.

Улуским санга бандакирдордур,
Санга доғи бир қодире бордур.

Заифингга гар лутф қил, гар ғазаб,
Қавийдин доғи они қилғил талаб.

Киши муҳр аро ҳар не қилди нигор,
Варақта ҳамул нақш ўлур ошкор².

Халойиққа кўрма қилиб бенаво,
Ўзунга раво кўрмаганни раво».

Филотун сўзидурки: «Эй сарфароз,
Ҳақ этмиш сени халқдин бениёз.

Анинг лутфидиндур бу шавкат санга,
Анинг бахшишидин бу ҳашмат санга.

Агар амриға қилмасанг инқиёд,
Қачон топқай олида уқданг кушод.

Сипаҳ фикриға элни қилма табоҳ
Ки, Тенгри қилур ишни, йўқким сипоҳ.

Сипаҳ тутса оламини андоқки дуд,
Зафар бермаса Ҳақ таоло не суд?

Сипаҳни ҳам асру нажанд айлама,
Фалокат аро мустаманд айлама

Ки, шаҳдин етишса сипаҳға газанд,
Сипаҳдин эрур бим шаҳға газанд.

Не мутлақ-инон айла, не ноумид,
Етур бийму уммид бирла навид.

Сипаҳ хотирин лутф ила шод қил,
Раиятни адл айлаб обод қил.

Бу икига сендин қачон етса ком,
Топар шаҳлигинг равнаҳу интизом».

Яна сурди Суқрот бу навъ сўз –
Ки: «Тут Тенгридин фатҳу иқбол кўз.

Қачон Ҳақ била сидқинг ўлди дуруст,
Не ҳожат нима халқдин бозжуст.

Сени айлади Тенгри ўз сояси,
Бийикдур ҳамул соянинг пояси.

Керак элга осойиш ул соядин,
Етишмак наво борча пироядин.

Мунунгдек бийик поя қадрини бил,
Анга лойиқ афъол фикрини қил.

Улус ранжиға эҳтимом айлама,
Ўзунгга бу отни ҳаром айлама.

Раиятни адлингдин осуда тут,
Фароғат миҳодида уйқуда тут.

Аларға чу таскину оромдур,
Санга доғи ҳосил бори комдур.

Раиятқа бўлса парокандалиқ,
Топар салтанат нахли баркандалиқ.

Агар қуй бўри хайли помолидур,
Яқин билки, чўпонға ит ҳолидур».

Яна деди Букроти фаррухсиришт
Ки: «Эл чун кўрар ҳар недур сарнавишт.

Не тақдирдур дафъи осон эмас,
Киши кўрмайн они имкон эмас.

Қазо дафъиға солибон элга ранж,
Ғалатдур тамаъ айламак молу ганж

Ки, ҳифз этмаса Эзиди зулжалол
Кишига не ганж асиғ айлар, не мол³.

Таваккулдадур гарчи кому нишот,
Вале шарт эрур айламак эҳтиёт.

Риоятда ифрот матлуб эмас,
Таваккулда ғафлат доғи хўб эмас.

Не андозасиз ғам, не ҳадсиз сурур,
Керак ишда ойини хайрул-умур.

Бўлур ҳам салотинға ул навъ ҳол
Ки, ифроти онинг эрур эътидол:

Бири муфсид элга сиёсатдурур.
Ул ифрот шарти раёсатдурур.

Ёмонға чу ифрот ила бўлса бим,
Қолур яхши ифрот бирла салим»⁴.

Яна бўлди Файсоғурс нуктавар —
Ки: «Шаҳ покликдин керак баҳравар.

Ани чунки шоҳ этти Яздони пок,
Керакмас анинг хоотири лавснок.

Агар бор эса поклик нияти,
Анга ёр ўлур поклар ҳиммати.

Керак оғзи поку сўзи доғи пок,
Яна кўнгли поку кўзи доғи пок.

Бори лавсдин кўнгли холи анинг,
Халойиқ аёли — аёли анинг.

Ўзи чун шиор айлади поклик,
Бўлур дафъ нопоку бебоклик.

Чу ваҳм этти нопокликдин ёмон,
Халойиқ аёлига бўлди амон.

Агар айласа шоҳ нафси ҳаво
Ки, бир маъсият бирла топқай наво,

Яқиндурки аввал тилар хилвате
Ки, элдин анга етмагай ваҳшате.

Ажаб бўлғай элдин бу феъли ниҳон,
Вале нозир ўлғай Худойи жаҳон.

Керак топса аввал бир андоқ ўрун
Ки, бўлғай иши Тенгридин ёшурун!»

Яна Асқалинус иршодидур
Ки: «Ободгар элга шаҳ додидур.

Қаю шаҳки йўқ адл ила дод анга,
Улус бирла мулк ўлмас обод анга.

Чу шаҳ зулм сори узотти илик,
Очилди улук зулм уйига эшик.

Анинг зулми кишварга онча эмас
Ки, золим не зулм айласа, сўз демас.

Агар шаҳга иш лутфу гар кин эрур,
Элига ҳамул шева ойин эрур.

Қачон жавқ-жавқ ўлса, авбош маст,
Тушар тақво аҳлига кўп-кўп шикаст.

Чу ёшларга боғланса мактаб йўли,
Бўлур гум улугларга мазҳаб йўли.

Халал йўл топар тўғри оиинға ҳам,
Тушар рахна ислом ила динға ҳам.

Керак шаҳ адолат шиор айлағай
Ки, зулм аҳлини хоксор айлағай.

Халойиқ толиб адлидин интизом,
Иши ики дунёда бўлғай тамом».

Яна Ҳурмус этти навосозлиқ,
Бу навъ айлади нуктапардозлиқ

Ки: «Шаҳға саховат эрур ногузир,
Бўлурға иши халқ аро дилпазир.

Сахо ул эмастурки, ҳар булҳавас,
Мубоҳот учун сарф этар сийму бас.

Ажаб йўқки ёрмоқ сочар беҳирад,
Кумуш банддин рам қилур дому дад.

Тилаб, доғи берган саховат эмас,
Сахо аҳли они саховат демас.

Чу метин узотиб тилин ун солур,
Қатиқ хорадин лаълу ёқут олур.

Сахо улдурурким, шаҳи номвар
Басират кўзи бирла айлаб назар,

Берур аввал арзоқи хайлу сипоҳ
Ки, қолмас анга даъвойи вомхоҳ.

Чу дафъ этти муздурнинг вомини,
Қиёр озу кўп элга инъомини.

Берур луқма ангаким, оч эрур,
Олур кўнглин онингки — муҳтож эрур.

Мубоҳот ила ўзин этмас азиз,
Агар юз туман берса, гар бир пашиз.

Не сарф айлар ўлсанг, бу навъ айла сарф
Ки, бу сарф эрур асрамоқтин шигарф».

Скандар сўзидурки: «Ҳар қайси шоҳ
Ки, бир мулк анга рўзи этгай Илоҳ,

Агар фикри бўлса жаҳонгирлик,
Жаҳон фатҳида пок тадбирлик,

Юруш фикри бўлса керак анга иш
Ки, бир мулк аро бўлмаса ики қиш.

Бировким, жаҳондин керак ком анга
Эмас яхши бир ерда ором анга.

Черик чекмак арчи кўрунур ирик,
Ириклик эмас рафъ чекмай черик⁵.

Шаҳеким ирикликка эрмас далер,
Иши нусрат ўлмас анингдекки шер.

Тузук истаган тобеъу хайлини,
Сиёсатқа туз айласун майлини.

Агар тузса овин саранжом ила,
Урушда ясолин тузар ком ила⁶.

Вале шаҳ керак бўлмаса булҳавас,
Иши бўлса шаҳлиғ хаёлию бас».

Скандар била етти андоқ ҳаким
Ки, васф этса ул элни табъи салим.

Демак етти кавкаб⁷ эрур нурлуқ,
Ва ё чархи аъзам бағоят улуқ.

Солиб сўзга анфоси қудсийсиришт,
Санга очтилар буйла секиз биҳишт.

Навоий не арз айлагай жуз дуо,
Вале бор анга ики сўз муддао:

Бир улким: шариат қулин тут қави,
Бари ишта бўл шарънинг пайрави

Ки, бу жода бирла хиром айласанг,
Талаб маркабин тезгом айласанг,

Ики даҳр коми бўлуб ҳосилинг,
Наби кўйи бўлғай сенинг манзилинг.

Икинч улки, қил хизмати волидайн,
Бил ул икининг қуллуғин фарзи айн*.

Агар истасанг дунёу охират,
Букун салтанат, тонгла кун — мағфират

Ки, Ҳақдин ризо ҳосил этмак будур,
Ризо демайин Ҳаққа етмак будур.

Сўзим чун туганди дуо айлайин,
Зароат тариқин адо айлайин.

Ало, токи бўлғай Скандар сўзи,
Ул олғон юруб етти кишвар сўзи,

Насиб эт анинг мулкани шоҳға,
Дуосини қил жори афвоҳға.

Бу навъ айлабон шоҳи озодани.
Анинг кўнгли истарча шаҳзодани,

Аниким. мураббий анга шоҳ эрур,
Қил ул навъким, шаҳға дилхоҳ эрур.

LXXXVI

*Гадойи камсармояи баландпоя ҳикоятиким, шоҳи баландпояи
камсармояға насиҳатда сўз юзин ирик қилди ва бу сухан била
ишига андом бермак тилади*

Эшиттимки, бир шаҳға бемояе,
Насиҳат била еткуруб вояе,

Бўлур эрди панд айтибон нуктасанж,
Нечукким, бузугдин аён бўлса ганж.

Ўлукни биров нутқи этса тирик,
Агар ҳақдур, ул нукта бордур ирик.

Биров кўрди чун давлат арконидин
Ки, сўз тунд эрур ортуқ имконидин.

Вале қойиле бордур асру ҳақир,
Деди тунд ўлуб: «К-эй гадойи фақир!»

Ангаким — эрур шоҳу, сен бир гадо,
Не ҳаддинг била панд этарсен адо?»

Деди нуктапардози Исонафас
Ки: «Гар мен ҳақир эрсам андоқки хас.

Санга бор эса сўз билурдин мазоқ,
Ўзум сори боқма, сўзум сори боқ!»

Керак бўлса сўз, ўйлаким, дурри пок,
Садафдек ҳақир ўлса қойил, не бок?»

Манга ҳам агар нуктада тез эсам,
Қамиш нўгидин оташангез эсам,

Ўзум нечаким зору пажмурдамен,
Лагадкўби гардундин озурдамен.

Ҳамоноки сўз поку софийдурур,
Адабсизлиғимга талофийдурур».

LXXXVII

ҲИКМАТ

*Ул бобдаким, машваратда дегучига мулоҳаза қилмай дейилгонни
кўнгулга жилва бермак керак ва сочилгон жавоҳирдин муносибни
термак керак*

Хирадмандким, соҳиби рои эрур,
Хирад нуридин оламорой эрур.

Анга мушкил иш тушса бир бобдин,
Тилар машварат хайли аҳбобдин.

Аларнинг агар ройи сойиб эса,
Ва гар фикрида юз маойиб эса,

Чу сарриштаи ғайб равшан эмас,
Қаю сойиб эркан, муайян эмас.

Бири ақл ила тушса хотирписанд
Ки, қилса неким бўлса ҳозир, писанд.

Бегонса анга ақл бўлғоч ҳакам,
Қилурға қўяр ҳикмат аҳли қадам.

Вале ғайб илми чу мастурдур,
Иш ўнг келмаса кимса маъзурдур.

Вале машваратда адад касрати,
Берур бу натижаки эл фикрати.

Тахайюл аро борча бир навъ эмас,
Ҳадисин ики кимса бирдек демас.

Неча кимса айлаб хаёлиға куч,
Агар топса сўз ҳар бири ики-уч.

Бу дурлар аро ақли жавҳаршинос,
Иши риштаси бирла айлаб қиёс.

Бирисинки сойирға фойиқ топар,
Иши афсари узра лойиқ топар.

Анинг бирла чун рост келди иши,
Йиғиштурди ўз гавҳарин ҳар киши.

Вале улдур иқболдин баҳраманд
Ким, ул пок гавҳарни қилғай писанд.

Бу дурларки — мен сочтим офоқ аро,
Нужум ўрнига чархи нуҳтоқ аро.

Умид улки чун бўлсалар бархабар,
Шаҳу шоҳзода бўлуб баҳрабар.

Солиб ўз қулоғига шаҳзода ҳам,
Қабул айлагай шоҳи озода ҳам.

Ва лек истасам тезбозорлиқ,
Алар зоҳир этмай харидорлиқ,

Қулоғлариға бўлмаса устувор,
Қачон ерга қолғай дури шоҳвор?

Не туфроққа қолсун сипеҳр ахтари
Ки, бўлғай ери чархи нилуфарий.

Сўз онингдурурким, талабгоридур,
Анингдур гуҳарким, харидоридур.

Букун чунки шаҳ табъидур жавҳари,
Қачон ерга қолғай бу сўз гавҳари?

Агар бўлмаса зеби торак анга,
Неким бўлса бўлсун муборак анга.

Боши узра борин нисор айладим,
Тамом ўлди сўз, ихтисор айладим.

Кетур соқий, ул лаъли серобни
Ки, кўздин оқизғай дури нобни.

Тўкай шодлиғ ашнин ул жомға
Ки, етти бу оғозим анжомға.

Муғанний, тузат най унин дилпазир
Ки, бас қилғудек бўлди килким сарир

Ки, маст ўлғонимда ичиб жоми май,
Гар ул най уни сокин ўлса, бу най.

Навоий, яқин бўлди осойишинг,
Бўлуб сўз арусига оройишинг,

Безалди чу ул моҳвашқа жамол,
Жамолин кўруб васлидин коминг ол.

LXXXVIII

*Ҳокимсурату дарвешсийрат, балки Дарвеш исми ҳукумат қисм,
яъни ахавий маоби давлати иёбқа мавоизосо калом ва насойиҳи
молокалом демак*

Аё гавҳарим конининг гавҳари,
Мунир ахтарим буржининг ахтари'.

Неча авжи ҳашмат уза фош сен,
Манга нисбат ичра қариндошсен.

Бу беш ганждинким ушоттим тилисм,
Неча гавҳар айлай санга доғи қисм.

Манга чун насиб ўлди майхонае,
Сумур сен доғи неча паймонае.

Ҳамул гавҳарим бордурур неча панд,
Бу паймона ҳам нуктаи судманд.

Эшитмакда қилма жадал зинҳор,
Анинг бирла қилғил амал зинҳор.

Сени қилди чун Холиқи корсоз,
Ўз абнойи жинсинг аро сарфароз.

Бу шукронаға қил сарафкандалик,
Буюрғон киби Тенгрига бандалик.

Неким амр этибдур ризо бирла кўр,
Агар билмасанг билгучи топу сўр,

Чу бўлдунг саромад Ҳақ эҳсонидин,
Бўюн тўлғама амру фармонидин

Ки, Ҳақ бўлса Ваҳҳобу Ғаффор ҳам,
Эрур лек Жаббору Қаҳҳор ҳам.

Чу қилди сени бас улук рутбалик,
Улуқ амрин онинг чу тутсанг кичик,

Агар ғайрату қаҳри тутса вужуд,
Хаёл этки, ул дам надомат не суд?

Тутай дер эсанг Тенгри амрин қави,
Бул охир набий шаръининг пайрави.

Эрур жодаи шаръ бир шоҳроҳ
Ки, озмоқтин ул йўлда асрар Илоҳ,

Десанг озмайин чиқма ул жодадин,
Юруб ком топ бахти озодадин.

Худоу Расул амри топқач камол,
Валинеъмат амриға қил иштиғол.

Не ҳукм айласа қилмоғин фарз бил,
Агар шубҳае бор эса арз қил.

Вале арзида асра шарти адаб
Ки, тарки адаб баҳра берур тааб.

Манга сўз ёзардек анга ёзмағил,
Нишотинг биноси тубин қозмағил

Ки, Ҳақ гарчи қисминг тараб айламиш,
Бу жоҳингға они сабаб айламиш.

Сабаб қилмаса шоҳ лутфин Худо,
Мену сен ким эрдук — бир-ики гадо.

Шаҳ ар лутф қилса иноят чоғи,
Вале айлай олур уқубат доғи.

Керак шоҳдин элга хавфу ражо,
Тинор бу икини кетурган бажо.

Риоят чу қуллуққа қилдинг тамом,
Раият ишига ҳам эт эҳтимом.

Адолат била элни қил баҳраманд
Ки, яхшига кетсун ёмондин газанд.

Навосиз улуснинг навобахши бўл,
Навоий ёмон бўлса сен яхши бўл.

Санга берди Ҳақ онча лутфи мизож
Ки, эрмас бу сўзлар демак эҳтиёж.

Вале ҳар дам ўлса баёни анинг,
Билурменки, йўқтур зиёни анинг.

Чу давронга йўқтур бақоу сабот,
Ҳам андин эрур бевафороқ ҳаёт.

Мен ар бўлсаму бўлмасам ошкор,
Бу сўзларни қўйдум санга ёдгор.

Керак бўлса бори шиоринг сенинг
Ки, кавнайн аро Тенгри ёринг сенинг.

LXXXIX

*Бу маодин жавоҳирин эҳтимом била назм силкига тортмоқнинг тақрири
ва бу маҳозин тилисмотини истеҳком била итмомга еткурмакнинг
тахрири ва ҳам жавоҳир пири дарёзамир равшан кўнглига ер тутқоннинг
баёни ва ҳам маҳозин шуаройи шеърий сарир муқаддас арвоҳиға қабул
тушганнинг тибёни ва алардин бу заифнинг подшоҳи ислом дуоси
илтимоси ва бу ниёзманд илтимоси мужиби била аларнинг дуоси*

Манга давлат илги бўлуб раҳнамун,
Чу бу панжаға қилди зўр озмун.

Дема панжа они, қатиқ хора де,
Дема хора, пўлоди якпора де!"

Солиб панжаким, бўлғали зўрсанж,
Топиб панжа ул панжада тобу ранж.

Чу зўр ортуқ айлаб тарозусидин,
Чиқиб йўқки оранж бозусидин².

Не панжа эрур, «Хамса»и ганжсанж
Ки, доно қўюбтур отин «Панж ганж»³.

Қаю «Хамса» ким, махзани дурри ноб,
Қаю панжаким, панжаи офтоб

Ки, ҳар ким анга кўргузуб зўрдаст,
Чу зўр айлабон, илги топиб шикаст.

Менингким қўлум эрди беҳад заиф,
Эмас эрди ул панжа бирла ҳариф.

Солиб панжаварлиқ замиримга шўр,
Не илгимда қувват, не панжамда зўр,

Десам тарк этай, қўймайин ҳимматим,
Десам зўр этай, етмайин қувватим.

Чу панжамга ҳасрат била боқибон,
Бу панжамга ул панжани қоқибон.

Бу андиша мендин олиб ақлу хуш
Ки, ногаҳ нидо қилди фаррух суруш

Ки: «Эй ғарқаи баҳри ажзу ниёз,
Бўла олмагон дардинга чорасоз!

Етишгил қўпуб пир⁴ даргоҳиға,
Таважжуҳ қилиб жони огоҳиға.

Анинг ботинидин тила ёрлиқ,
Бийик ҳимматидин мададкорлиқ

Ки, ҳар қуфлким фатҳидур нопадид,
Анга бор эранлар дуоси калид»⁵.

Эшитгач бу сўз, боштин айлаб қадам,
Киши, ўйлаким, қилса азми Ҳарам⁶.

Чу ул остон маъман ўлди манга,
Биҳишти барин маскан ўлди манга.

Қаю остон: тавфгоҳи фалак,
Қаю тавфгаҳ, саждагоҳи малак.

Кўзум очиб ул остон туфроғи,
Кўзум ҳам ёруб, балки кўнглум доғи.

Таважухўға чун хотирим қилди майл,
Ета бошлади файз, андоқки сайл.

Не ҳаддим эшикка урарға илик,
Илик майл қилмай очилди эшик.

«Ниёз аҳли кирсун!» дебон чиқти роз,
Бу роз англағач кирдим айлаб ниёз⁷.

Не хилват, намудори чархи барин,
Не хилватнишин, балки Рухул-амин.

Ани айлабон равшан анвори қудс,
Мунунг нутқидин равшан асрори қудс.

Ул ул навъким файз топқон кўнгул,
Бу ул навъ маскан аро ақли кул.

Чу мен бўлдум андоқ ҳарам маҳрами,
Ҳарам йўқки, нуру сафо олами⁸.

Қуёш нурида маҳв ўлуб зарравор,
Кўнгулни қила олмайин устувор.

Ўзум ўзлутум меҳнатидин ориб,
Бориб ўзлуту мен ўзумдин бориб.

Қила олмайин арз ҳолимни ҳам,
Хаёл айлай олмай хаёлимни ҳам.

Бу янглиғ мени айлабон гунгу лол,
Аён айлади Исоосо мақол.

Не дер сўзки, кўнглум аро бор эди,
Мени чунки гунг этти, борин деди

Ки: «Гўё пишурган хаёлинг будур,
Қила олмасингдин малолинг будур».

Чу бу хастадин қилди тасдиқ фаҳм,
Анга худ бу ҳол эрди таҳқиқ фаҳм.

Ишим бутмагига дуо айлади,
Бори ҳожатимни раво айлади.

Дедиким: «Бу бир иш эди қилғулук,
Бу айтилмагон нукта айтулғулук.

Бу соатқа мавқуф эрди экин,
Бу дам Тенгри тавфиқ берди экин.

Агарчи етишти малолат санга,
Вале охир ўлди ҳаволат санга

Ким, ул ганжлар бошига етгасен,
Тилисмотини доғи фатҳ этгасен

Ки, ҳар неча қилдуқ назар даҳр аро,
Қиёс айладук водию шаҳр аро,

Йўқ атрок аро бирда онча билик
Ки, бу навъ улуг ишга урғай илик.

Не атрокким, ҳам ажам, ҳам араб,
Кўрарлар бу ишни ажабдин ажаб.

Керак даҳр аҳлиға ўн кун жадал
Ки, беш байтдин боғлағай бир ғазал.

Басо маснавийгўйи нозук хаёл
Ки, назм аҳли ичра солиб қийлу қол,

Халойиққа юз ҳусну ноз айлағай
Ки, ўн йилда минг байт соз айлағай.

Чиқорғон замон ул нав ойин савод
Ки, оламда йўқ буйла рангин савод.

Саводиға ҳар кимки кўз солибон,
Қаро шоми меҳнат аро қолибон.

Не зулматки, йўқ оби ҳайвон анга,
Қаю тунки, йўқ меҳри рахшон анга.

Агар даҳр аро сепса мушки татор,
Кўнгулни қилур тийраю кўзни тор.

Бу беша ародур ики нарра шер,
Бу баҳр ичра ики наҳанги далер.

Анга киргали шери жанги керак,
Мунга ҳам диловар наҳанги керак⁴.

Сен-ўқ сен букун чобукандишае,
Дақойиқ аро нозукандишае.

Ки, сўз таври келди сенинг шонинга,
Бўлуб хатм табъи дурафшонинга.

Мусаллам сўзунга равонлиқ доғи,
Сўз ичра санга паҳлавонлиқ доғи.

Равон килкинга онча бор эътимод
Ки, сўз дерда шаққиға берса кушод,

Равон айлағай онча оби ҳаёт
Ки, тўйғай Хизр суйидин коинот.

Бу иш чунки бўлғай муқаррар санга,
Умид улки бўлғай муяссар санга.

Қўп эмди, ишингинг хаёлида бўл,
Хаёл аҳли зеби жамолида бўл

Ки, сендин бу шуғлунгда ҳушёрлиқ,
Дуо бирла биздин мадакорлиқ».

Эшитгач бу сўзлар мени нотаваон,
Ўлук жисмига кирди гўё равон.

Бўлуб жон берур сиррининг огаҳи,
Топиб нутқум анфоси Рухуллаҳи.

Ер ўптум, доғи йўлга азм айладим,
Сўз айтурни кўнглумга жазм айладим.

Келиб хилватим ичра юз ком ила,
Йўнуб хома нўтини ором ила.

Чу қилдим қалам нўгини нуктабез,
Қила бошлади нўгидин ганжрез.

Чу «Ҳайрат»қа солдим кўнгул рағбатин,
Анга ғолиб эттим улус ҳайратин.

Чу «Фарҳод»ға бўлдум андешавар,
Туз эттим баса тоғ — ўлуб тешавар.

Чу «Мажнун» ҳадисиға туздум фунун.
Баса ҳалқни қилди шайдо жунун.

Яна «Сабъа»ға табъим ўлғоч қарин,
Эшиттим ети чарҳдин офарин.

Скандарга тил тортиб озар киби,
Дедим они «Садди Скандар» киби.

Таносуб била ақл ном овари,
Деди отини «Садди Искандарий»¹⁰.

Чу бўлди бу маҳвашлар ороста,
Ҳамул навъким, сарви навхоста.

Дема сарв, ҳар бир риёзи биҳишт,
Ели хосиятда Масиҳосиришт.

Латофат аро юз биҳишти барин,
Равон ҳар бири ичра минг ҳури ийн.

Бу беш ганжником кушод айладим,
Варақ узра они савод айладим.

Саводин солиб жуздоним¹¹ аро,
Дема жуздонимки, жоним аро.

Анинг сори¹² бўлди кўнгул рағбати
Ким, эрди мададкор анинг ҳиммати.

Мададкор йўқ, амр этгучи ул,
Не иш тушса, ғаврумға етгучи ул.

Борур эрдим айларга арзи ниёз,
Иш итмомини қилмоқ ифшои роз.

Замиримда лекин ҳаёлот эди
Ки, бу иш ҳусули ажаб бот эди.

Улуғларки сабти бу ҳарф эттилар,
Узун умрлар анда сарф эттилар:

Низомийки назм аҳли устодидур,
Анинг табъи сўз — жинси наққодидур

Ки, бу ганжлардур матоъи анинг,
Матоъи неким, ихтироъи анинг.

Ҳамоноки элдин канори тутуб,
Ярим қарн заҳмат чекиб, қон ютуб.

Тола олди беш ганж мифтоҳини,
Яна онча вақт этти ислоҳини.

Чу бир қарн давр этти чархи мудир.
Чиқорди бу аъжубаи дилпазир.

Неча тожвардин топиб парвариш,
Иши бу ўтуз йилда эрди бу иш.

Не эл меҳнатидин малоле анга,
Не бу ишдин ўзга ҳаёле анга.

Чиқориб риезатда қирқ арбаџин,
Бу беш ганж розига бўлди амин.

Яна Хусрав ул турки ҳинди лақаб
Ки, сўз бирла олди Ажам то Араб.

Кушод айлагунча бу маҳкам ҳисор,
Басе айлаб афсонада ихтисор¹³.

Неча вақт анинг ҳам иши бу эди
Ки, фикратқа зону-базону эди.

Замон худ ўтуз йилга андоз эмас,
Агар нисф эмас, сулсидин оз эмас.

Яна кимки бўлди буён раҳшунос,
Бўлур қилмоқ они булардин қиёс.

Сангаким йўқ эмгакда ғоят падида,
Улус меҳнатида ниҳоят падида.

Қилиб тонгдин оқшомғача қийлу қол,
Юзунгга етиб ҳар нафас юз малол.

Ўзунг тинмайин халқ ғавғосидин,
Кулоғинг халойиқ алолосидин.

Бу меҳнатлар ичра чекиб сўзга тил,
Замондин камо беш ўтуб ики йил.

Чекиб хома бу нома итмомиға,
Етургайсен оғозин анжомиға

Ки, ақли муҳосиб шитоб айласа,
Дейилган замонин ҳисоб айласа.

Йиғиштурса бўлмас бори олти ой
Ки, бўлдунг бу раъноға суратнамой¹⁴.

Тузалди бу назминг басе сарсари,
Яна турки алфоз анга бир сари

Ки, ҳар нечаким диққати бордур,
Талаффуз аро лакнати бордур.

Сўзунгники яҳши кўрарсен ўзунг,
Кўрунмас ёмон, чун эрур ўз сўзунг.

Қошингда сенинг гарчи кўп вазни бор,
Чу бор ўз сўзунг, йўқ анга эътибор

Ки, сўз зодаи табъу фарзанд эрур,
Чу фарзанд эрур, жонға пайванд эрур,

Неча зодаи табъ эрур нописанд,
Кишининг ўз оллида бор аржуманд.

Неча бум фарзанди манҳусдур,
Ўз олида хушжилва товусдур.

Канаб шохи йўқ гарчи хошокча,
Қаландарғадур сарви чолокча¹⁵.

Сўзунгким, санга келди ҳоло писанд,
Писанд эркин эл ичра ё нописанд.

Не бўлғай кўруб пири қошиф¹⁶ мени,
Бу аҳволдин қилса воқиф мени?

Бурун айтқонлар доғи бу китоб
Ки, чекмиш ажал юзларига ниқоб

Ки, жаннат риёзида ҳар бирга руҳ,
Умид улки, ҳар лаҳза топқай футуҳ.

Алар руҳиға то не сурат экин,
Сафо равҳиму ё қудурат экин?

Бу иштин доғи пири равшанзамир¹⁷,
Мени барҳабар қилса, ўзни хабир.

Уруб гом мундоқ хаёлот ила,
Димоғимда савдо маҳолот ила.

Ки еттим ангаким эрур мақсадим
Ки, ҳар дам демакка отин йўқ ҳадим.

Ниёз айлаю остонин ўпуб,
Бийик суддаи чархшонин ўпуб.

Чекиб «Хамса»ни жузвдондин равон,
Қўюб хизматида мени нотавон.

Неча ганжким ошкор айлабон,
Аёғига борин нисор айлабон.

Сафинам чу азм этти дарё сари.
Узатти кафин баҳр ул ажзо сари.

Назар солди очиб варақ-барварақ,
Бўлуб мултафит, чун очиб ҳар варақ.

Қаю сўздаким бир савол айлабон,
Жавобин дегаҷ, завқу ҳол айлабон,

Қилиб гоҳ таҳсину гоҳи дуо
Ки, юздин бири йўқ манга муддао.

Етиб ҳар сўзидин кушоде манга,
Бўлуб ҳосил андин муроде манга.

Мусалсал каломимдин оғзида сўз,
Мен олинда ерга тикиб ики кўз.

Сўзум очибон бўстондек энгин,
Қилиб лутф, эгнимга солди энгин,

Қаю енгки, гардунга солса ани,
Муҳаддаб юзин айлагай мунҳани¹⁹.

Чу эгнимга ул қўл била енг етиб,
Замиримдин ўзлук хаёли кетиб.

Чу ўзлук кетиб, юзланиб ҳолате
Ки, ўздин ўзумга бўлуб ғайбати.

Ўзумдин ҳамул дамки ғойиб бўлуб,
Манга жилвагар кўп ғаройиб бўлуб.

Кўруб ўзни бир тоза бўстон аро,
Қилиб гашт боғу гулистон аро.

Назоҳат келиб равзамонанд анга,
Эрам сойири орзуманд анга.

Чамандин чаманга мен айлаб хиром,
Анингдекки, эл тавфи Байт ул-ҳарам²⁰.

Кўрунди бу ҳолатда жамъи касир²¹,
Уруб ҳалқа, суҳбат тутуб дилпазир.

Алардин биров келди ул ёнки мен,
Чаманда анингдек хиромонки мен.

Манга етти, бор эрди шоирваше,
Жамоли хуш ҳайъати дилкаше.

Салом айлабон, марҳабо айлади,
Рисолат тариқин адо айлади.

Ки: «Бу фаррухойину фархунда хайл,
Қилурлар даме ихтилотингга майл»²².

Қабул айлаю, солиб ул ён қадам,
Ўзин доғи сўрдум, ҳамул элни ҳам.

Дедиким: «Алар зумраи маънавий,
Гуруҳеки назм эттилар маснавий.

Хусусан аларким эрур «Хамса» санж
Ки, ҳар бирдур ул «Хамса»дин кони ганж.

Эрурлар бу мажмаъда ҳозир бори,
Сенинг сори муштоқу нозир бори.

Чу сўрдунг мени, эй ҳадисинг қавий,
Ҳасандур отим, халқ деб — Деҳлавий²³.

Эшитгач бу сўз, жисмима тушти тоб,
Саросима кўнглумга ҳам изтироб.

Қўлуб узр, қучтум яна устувор,
Қадам қўйдум ул сори муштоқвор.

Борурда Ҳасан айтиб отин манга,
Қилиб ҳар бирин бошқа талқин манга

Ки, уч кимсадур садри мажлиснишин,
Қилиб шарҳ бир-бир аларнинг ишин.

Ки: «Ўртодағи пири фаррухжамол
Ки, васфида келди хирад нутқи лол,

Эрур ҳазрати Шайх²⁴, огоҳ бўл!
Ниёз айлабон хоки даргоҳ бўл.

Ўнг илги сори анга пайравдурур,
Жаҳон офати — Мир Хусравдурур.

Яна бир ён устоду пиринг²⁵ сенинг,
Рақамхони лавҳи замиринг сенинг

Ки, бу хайл эрур жисму ул жонлари,
Агар жон булар бўлса, жононлари.

Яна ики ёндин бу қавм-ўқдурур,
Киши йўқки, бу базм аро йўқдурур.

Кўрушгил бори бирла, ҳурмат била,
Далер ўлмағил сўзда — журъат била».

Қабул айлабон мен, неким айтиб ул
Ки, қатъ ўлди кўпрак бу мажмаъга йўл.

Доғи юз қарича масофат қолиб
Ким, ул базм эли қўптилар қўзғолиб.

Манга ўтру келмакка айлаб ситез,
Солиб мен алар сори гомимни тез.

Дебон бир-бир ул хайл отин раҳбарим²⁶,
Кўрушмакка доғи бўлуб ёварим.

Чу Саъдию, Фирдавсию, Унсурй,
Саноию, Хоқонию, Анварий²⁷.

Тааддудда муҳтожи тафсил эрур,
Вале бўлса тафсил, татвил эрур.

Бори дастбусиға топтим шараф,
Олиб ёндилар мени келган тараф.

Анга тегруким шайху пайрав эди
Ки, яъни Низмоию Хусрав эди.

Яна бир бизинг пиру махдум ҳам,
Кўпуб урдилар илгарирак қадам.

Бу ики юруб Шайхдин илгари,
Югурдум мени хаста ҳам ул сари.

Қўлум тутти пир ихтиёри била,
Кўруштурди ҳамроҳу ёри била.

Кўзумдин тўкуб қатра ёғин доғи,
Илигин ҳам ўптум, аёғин доғи.

Тутуб Жомию Хусрав ики қўлум,
Низомий сари бошладилар йўлум.

Тўкуб ашк — мендек асири ғаме,
Вале ҳар қўлумға тушуб оламе.

Вале мен бўлуб гарчи ўздин ниҳон,
Кириб ики илгимга ики жаҳон.

Манга Шайх бирла кўрушмак ҳамон,
Муборак аёғиға тушмак ҳамон.

Ўпуб туфроғини тўкуб сели ашк
Ки, андин ебон тўқуз афлок рашк.

Бошим ердин олиб иноят қули,
Қилиб жилвагоҳим ҳидоят йўли.

Ёниб тутти ерлик ерида қарор,
Мени лек беҳуд қилиб изтирор.

Чу Шайху ики ёри²⁸ топти суқун,
Туруб мен ниёз ичра қаддим нигун.

Жулус ичра етти башорат манга
Ки, оллинда қилди ишорат манга.

Чу бўлди манга ҳукми бирла нишаст,
Ниёз этти жисмимни туфроққа паст.

Талаттуф била Шайхи олий мақом,
Менинг сори бунёд қилди калом.

Бурун сўрди ҳолимни шафқат била,
Ер ўптум жавобида ҳурмат била.

Яна деди: «К-эй олам аҳлида фард,
Фалак табъинга келмайин ҳамнавард.

Сипеҳр айлаб эл ичра нодир сени,
Жаҳон назми таврида қодир сени.

Ғазал таврида чунки қилдинг хиром,
Сўз аҳлиға сўз дерни қилдинг ҳаром.

Тутуб эрди назминг жаҳон кишварин,
Жаҳон кишварин йўқки, жон кишварин.

Бу дам маснавийғаким айлаб шитоб,
Тўкабошладинг хомадин дурри ноб.

Ажаб иш бу ишда санга берди даст
Ки, эл назмиға берди назминг шикаст

Ки, қилдинг сўз ичра татаббуъ манга,
Не истарда эттинг тазарруъ манга

Ки, мен «Хамса»да айлаб эрдим ваид
Ки: «Ҳар кимки, айтурға тутса умид,

Қилай тиғи буррон сўзум досидин,
Урай бошин ул тиг олмосидин».

Қўп эл очти даъвоға сўз бошини,
Бу даъво аро қўйди ўз бошини.

Чу кўргузди фарзанд Хусрав ниёз,
Ниёзи била топти ул ганжи роз.

Яна бир, ики, уч гадолиғ била,
Насиб олдилар бенаволиғ била.

Магар сенки бу йўлға қўйғоч қадам,
Вужудунг хаёлини қилдинг адам,

Нечаким келиб рифъатинг тоғча,
Вале келмай оллингда туфроғча.

Ниёз ашкидин лавҳи хотирни юб,
Фано ҳарфин ул сафҳа узра йўюб.

Топиб пир фарзона Жомий киби,
Мумидду муовин Низомий киби.

Сунуб поклик бирла бу ишга қўл,
Очиб поклар руҳи оллингда йўл.

Саҳар вақти ҳарфе савод этмайин
Ки, руҳум дуо бирла шод этмайин,

Фараҳ топмайин маънийи хос ила
Ки, ёд этмайин бизни ихлос ила,

Не менким, бори назм аҳлини пок,
Дуо бирла ҳар субҳ этиб завқнок.

Ниёзинг чу бу навъ ўлуб беадад,
Санга биз ҳам айлаб ададсиз мадад.

Йўқ эрса эрур асру савдои хом,
Ики йилда бир «Хамса» қилмоқ тамом,

Қаю «Хамса», беш гавҳар омуда ганж,
Тасарруф жафосидин осуда ганж²⁹.

Дуру лаъл анга барча кўздин нухуфт,
Не дуррида ришта, не лаълида суфт.

Не дурким бериб Ҳақ таборак санга,
Умид улки, бўлғай муборак санга.

Киши сен киби ишга қилса шуруъ,
Ажаб йўқ эваз бўйла топса вуқуъ.

Вале мунча ганжи маоний санга
Ки, Ҳақ рўзи этти ниҳоний санга.

Қаю эрдаким айни бинишдурур,
Сабабни билурким, ики ишдурур.

Бири улки туттунг тариқи ниёз,
Қабул айладилар сени аҳли роз.

Ишингга қилиб саъй рағбат била,
Мадад қилдилар борча ҳиммат била.

Яна улки фазл аҳли ҳарне қилур,
Урар лофу ишни мураббий қилур.

Эрур гар мураббий эмас кордон,
Муаттал хирадманди бисёрдон.

Ҳунапарвар — ишни буюргучидур.
Ҳунарвар, вале, лоф ургучидур.

Чу шоҳинг сенинг эрди соҳиб камол,
Яна олида қадрсиз мулку мол.

Ангаким бу ики иш ўлди насиб,
Ғариб иш замонида эрмас ғариб.

Шаҳеким улус чорасозидурур,
Улус фозили Шоҳи Ғозийдурур

Ки, Тенгри фузун айласун давлатин,
Ети чархдин ҳам бийик рифъатин

Ки, келди замонида сендек киши
Ки, эрмас ишинг одамизод иши».

Чу сўз етти бу ерга, мен беҳарос,
Қўпуб айладим бир дуо илтимос

Ки: «Чун дедингиз шаҳға ҳамду сано,
Дуос қилинг давлатиға яно».

Деди Мир Хусравға донойи роз
Ки: «Сен Шоҳи Ғозийғасен мадҳсоз.

Сўзунгдин басе байт ёдидадур,
Асарлар муборак ниҳодидадур.

Сўзунгдин чу кўнглига етгай асар,
Дамингдин дуо доғи этгай асар.

Дуо айлаким, фазлу дониш эли
Ҳам «омин» десун, биз ҳам «омин» дели».

Боқиб деди фазл аҳлиға пири роҳ:
«Ки, сиз шоир, ул доғи хуш табъ шоҳ.

Чу фарзанд Хусрав дуо айлагай,
Анинг комини Ҳақ раво айлагай.

Денгиз борча «омин» дилу жон била,
Дуо қилдик ул чашми гирён била».

Эшитгач қўпуб борча миннат тутуб,
Деб «омин» у шоҳ сори ҳиммат тутуб.

Суханвар қўпубким дуо бошлади,
Дуосиға мундоқ адо бошлади;

Ки: «Ё Рабки, то олам ўлғусидур,
Ичинда бани Одам ўлғусидур.

Кириб таҳти ҳукмиға олам доғи,
Бўлуб бандаси жинси одам доғи.

Қиёматқача давлатиға бисот,
Ҳамиша бисотида айшу нишот.

Жаҳон аҳли адлида осудаҳол,
Батахсиским, аҳли фазлу камол».

Дуо хатм бўлғоч тушурди илик,
Йўқ ул, балки мажмуи аҳли билик.

Дуоким, ул аҳли савоб айлағай,
Ажаб йўқки, Ҳақ мустажоб айлағай.

Тугангач дуо, айладим илтижо,
Қўюндин чекиб «Ҳамса»ни жо-бажо.

Солиб тийра туфроқ аро, йиғлабон,
Бу янглиғ тузуб можаро, йиғлабон

Ки: «Бу зодаи хотири хастани,
Кўнгулдин такаллумға пайвастан

Ки, ҳиммат тутуб эҳтимом эттингиз,
Демасменки мен, сиз тамом эттингиз.

Карам бирла туфроғдин ҳам олинг,
Иноят қилиб бир назар ҳам солинг

Ки, эл хотириға нузул айласун,
Улус кўнгли они қабул айласун».

Равон Шайх олди бу иблогдин,
Гаронмоя нақдимни туфроғдин.

Боқиб Мавлавий³⁰ сори қилди ружуъ
Ки: «Сен қил дуо, зоҳир айлаб хушуъ

Ки, қойил эрур сўнгги фарзандимиз,
Билик мазраъидин барумандимиз.

Буларким анинг зоду пайвандидур,
Бори бизга фарзанд фарзандидур.

Санга ҳам чу шогирд эрур, ҳам мурид,
Дуосини сендин тутарбиз умид».

Чу Махдум топти дуо сори йўл,
Яна очтилар борча оминға қўл.

Дуоеки кўнглумга матлуб эди,
Муҳаввис замиримға марғуб эди.

Қилиб, айладилар бу маҳзунни шод,
Манга чунки юзланди мундоқ мурод.

Сужуд эттим ул хайли огоҳға,
Дедилар: «Дегайсен дуо шоҳға».

Бу сўздин бўлуб ўзгача ҳолатим,
Ўзумга келиб, борди ул ғайбатим.

Кўрармен, ҳамул ҳужрада пир эрур,
Жанобида ҳолимға тағйир эрур.

Бу дам гўё эгнимдин олмиш қўлин
Ки, бу сори солмиш хаёлим йўлин.

Ҳамул оллида бошим эрди қуйи,
Оқар эрди туфроққа ашким суйи.

Деди лутф илаким: «Не навъ эрди ҳол»,
Яна бошни қилдим анга поймол.

Дедим: «Улча мен хастага ҳол эрур,
Анинг шарҳида нотиқа лол эрур».

Деди: «Улча бу дам санга берди даст,
Яна кимсага бермаиш эрди даст.

Қўпу, шукр қил Тенгри эҳсонига,
Бу тавфиқи беҳадду поёнига».

Ўпуб ерни, қуйдум чу ташқори гом,
Дегайсен: менинг эрди олам тамом!

Манга «Хамса» такмили бир ён эди,
Бу мақсуд таҳсили бир ён эди.

Не тил бирла дей шукр маъбудума
Ки, еткурди охир бу мақсудума.

Бу дамким, берибтур муродимни Ҳақ,
Ул авлоки, тоқ узра қўйсам варақ.

Фароғат била инбисот айласам,
Тузуб базм, бир дам нишот айласам.

Аёқчи, тўла айла жоми фароғ
Ки, кўп фикрдин юбс топмиш димоғ³¹.

Ки, кўз ламъасидин мунаввар қилай,
Димоғим исидин муаттар қилай.

Муғанний, сўзум тингла охир гаҳи,
Ҳазин нағмае соз қил хиргаҳи.

Бир оҳанг ила айлагил ромише
Ки, етгай манга бир дам оромиши.

Навоий, қилиб Тенгри коминг раво,
Санга рўзи этти ажойиб наво.

Узот Тенгри шукри навосига тил,
Наво ортуқ истар эсанг, шукр қил!

**ТАРИХИ
АНБИЁ
ВА
ҲУКАМО**

БИСМИЛЛОҲИР РАҲМОНИР РАҲИМ

Одам савобулоҳи алайҳ хилқати. Одамнинг кунияти Булбашардур ва лақаби Сафиюллоҳдур. Чун иродатуллоҳ анинг хилқатиға муқтазий бўлди, Жаброил алай-хиссалом*ға амр бўлдики, бир миқдор туфроғ анинг тийнати тахаммури учун ул ердинки, ҳоло Макка анинг ўрнидадур, келтурсун. Жаброил (а.с.) бу амрға иштиғол кўргузди, ер ҳол тили била анга онт бердики, туфроғни мендин олмаким, бўлма-гайким, бу махлуқдин ношойист амр вужудқа келгайким, ул сабабдин мен Ҳақ таолонинг мужиби сахту хитоби бўлғаймен. Жаброил (а.с.) қайтиб анинг сўзин арз қилди эрса, Микойилға ҳукм бўлди. Ул дағи ердин ҳам андоқ онт эшитиб қайтди, эрса, Исрофилға ҳукм бўлди. Ул ҳам ул икнининг узри била қайтқондин сўнгра Азроилға буйруқ бўлдики, ердин туфроғ кетургай. Ер Азроилға онт берган-дин сўнгра Азроил айттиким, Ҳақ субҳонаҳу ва таолонинг амри санинг онтингдин юқориқдур. Бир овуч туфроғ ер юзидин олиб, Ҳақ таолонинг амри била биҳиштга келтуруб, Ҳазрати Муҳаммад (с.а.в.)нинг тийнати таҳсим суйи била югуруб, борча малоикка арз қилдиларким, мақсуди олам ва одам офаринишидин мунунг хилқатидурким, охируз-замон пайғамбари бўлғусидур. Андин сўнгра Одам (а.с.) туфроғиға қирқ кун раҳмат ёмғури ёғдуруб, ўз қудрат илки била таҳмир қилдики,

عن ربك طوبى لمن عتبه الرحمن عتبه

«Хаммарту тийнати одама биядайя арабаина сабоҳан»¹ андин хабар берур. Чун инсон кисватин одамға кийдурдилар Ҳақ субҳонаҳу ва таоло асмой хуснони анга ўргаттиким,

وَقُلْ اِنَّ اَكْبَرَكُمْ دَرَجَةً

«Ва аллама одамал асмоа куллаҳо»² ва малоийкайи муқарраб анинг илмиға муътариф бўлдилар ва Тангри таоло ҳукми била анга сажда қилдилар. Иблисдин ўзгаким, ул жиндин эрди,

تَبَّ اَعْيُنُ الْمُرْءِىِّ الَّذِي كَفَرَ

«Фасажадал малоикату куллуҳум ажмаун. Илло Иблиса...»³. Ва иблис кўп тоат қилгондин сўнг малоика мартабасиға етиб эрди. Чун Тангри таоло амридин бўюн тўлғоди, шақоват ва лаънати жовид тавқи анинг бўйниға туштиким,

وَلَا يَنْصُرُهُمْ فِيْهِ اَحَدٌ

«Ва инна алайкал-лаъната ило явмиддин»⁴. Одам ва Ҳаво биҳиштда сокин бўлсун деб амр бўлдики,

وَقُلْ اِنَّ اَكْبَرَكُمْ دَرَجَةً

* Бундан кейин бу сўз (а.с.) ҳарфлари билан ифодаланади.

** Қуръони карим оятлари Алоуддин Мансур таржимасидан олинди.

«Ё Одамускун анта ва завжука ал-жанната»⁵. Ва Ҳаво Одам (а.с.)нинг сўл ёнининг ёротилди. Ва баъзи ривоятда андоқдурким, Ҳаво дунёда яратилиб эрди. Ҳар тақдир била Одамга буғдой емакдин наҳй бўлди. Баъзи узум, баъзи анжир дебдурлар. Иблис Одам жиҳатидин лаънати абадиға шойиста бўллуб эрди. Бу хусуматдин йилон воситаси била биҳиштга кириб, Одам (а.с.) буғдой емак васвасасин қилиб, чун иродатуллоҳ мунга жорий бўллуб эрдиким, олам юзин Одам авлоди тутқай. Одам ва Ҳавони биҳиштдин чиқардилар. Ва Ҳиндистон мулкида бир-биридин айру туштилари. Одам (а.с.) Маккага келиб, Арафот ёнида Ҳавога учради. Андин Арафот ул ерга лақаб қолди. Андин сўнгра Одам (а.с.) Каъба уйин ясади. Дағи Ҳиндистон сори азимат қилдилар. Ва Жаброил (а.с.) ҳубубот келтуруб, Одамга қўш суруб, экин эмак қондасин ўргатти. Ва Ҳаво Одамдин ҳар қачон ҳомила бўлса эрди, ики фарзанд келтурур эрди: бир ўғул, бир қиз. Бу ўғулға яна бир қориндин келган қизни берулар эрди ва бу қизни яна бир қориндин келган ўғулға берулар эрдиким, арода фарқе бўлғай. Қобил била туқғон қизниким оти Иқлимо дебдурлар. Тиладиким, Ҳобилға берғай. Қобил ўз синглининг ҳусни жиҳатидин анга мойил эрди, уномадиким Ҳобилға берғайлар. Одам (а.с.) икисига қурбон буюрдиким, ҳар қайсининг қурбони қабул тушса, анга берғай. Ҳобилни қурбони қабул тушуб, Одам (а.с.) Иқлимони анга берди. Қобил хусумат жиҳатидин Ҳобилдек қариндошиким, сувари жамол ва маънавий камол била ороста эрди ва Одам (а.с.) ани бағоят севар эрди, ҳалок қилиб, Одам (а.с.)ни анинг фироқида мубтало қилди. Аввал кишиким, ноҳақ қон қилди Қобил эрди. Чун андин бурун ҳеч киши ўлукни кўрмайдур эрди. Қобил мутаҳаййир бўллуб, Ҳобилни кўтариб юрур эрди. Бори таоло ҳикмати мунга мутааллиқ бўлдиким, одамизод майийтнинг мадоранин билғай. Ики малакни ики қарға сурати била Қобил қошиға йибордиким, бири-бири била урушуб, бири яна бирин ўлтурди ва қотил қарға ерни тирнаб, минқори била қозиб, мақтулни дафн қилди. Қобил дағи бу таълимни олғоч, Ҳобилни гўр қазиб, дафн қилдиким, Бори таоло Қобил тилидинким,

«Аажазту ан ақуна мисла ҳазал гуроби»⁶

«Аажазту ан ақуна мисла ҳазал гуроби»⁶ каримасин адо қилур. Ва қурбон қилмоқ бу эрдиким, қўй ўлтуруб, тоғ устида қўярлар эрди. Осмондин ўт тушуб, қайсини куйдурса эрди, қабул нишонаси ул эрди. Чун Қобилнинг қурбони куймади. Шайтон анга бу навъ бози бердиким, ўт сендин ранжа бўллубдурким, қурбонингни куйдурмади. Ўтқа сажда қилсанг, сендин хушнуд бўлур. Қобил дағи ўтқа сажда қилиб, оташпарастлиқ расми бунёд бўлди. Чун Одам (а.с.) Ҳобил фироқида қўб бетоқатлик қилур эрди, Ҳақ таоло Шис (а.с.)ни Одамга каромат қилди. Ва Шис (а.с.) муҳаббати Одамнинг Ҳобил мотамида изтиробин кам қилди, Иқлимони анга никоҳ қилиб, ўз ўрнида валиаҳд қилди ва ҳаёт вадиъатин арвоҳ қобизига топшурди. Ва умрин баъзи минг йил ва баъзи тўқуз юз ўтуз йил дебдурлар. Ва Одам (а.с.)дин сўнгра баъзи уч кун, баъзи ети кундин сўнгра Ҳаввога ажал етти. Мадфанларида ҳам ихтилоф бор. Аммо мавлоно шарафул миллати ваддин Али Яздий алайҳир-рахмаҳ «Зафарнома» муқаддимасида айтибдурким, Одам (а.с.)ни Шис ғулс бериб, намоз қилди ва Ҳиндистонда дафн қилди. Ҳаво ҳам Одам (а.с.) ёнида мадфун бўлди. Аммо Нуҳ (а.с.) замонидаким тўфон бўлди, Нуҳ аларнинг муборак жасадларин кемада асраб, тўфондин сўнгра Буқубайс тоғида ва баъзи дебдурларким, Байт ул-Муқаддасда дафн қилди. Ва Одам (а.с.)нинг Ҳобилға марсияси бор.

Р у б о и й:

Одамники, Ҳақ лутф ила мавжуд этти,
Мажмуъи мулк хайлиға масжуд этти.
Охир танидин руҳни мафқуд этти,
Ул навъки, нобуд эди, нобуд этти.

Шис (а.с.) – Одамдин сўнгра анинг ўрнида ўлтуруб, анинг авлодиға муҳофазат бошлади. Ва Бори таоло Шисға нубувват каромат қилди ва анга саҳифа нозил бўлди. Ва Каъба биносин тош ва гач била Шис (а.с.) иморат қилди. Ва Қобил авлодиким, куфр ва инод аҳли бўлуб, оташпарастлиққа машғул эрдилар, қолин бўлуб, Одам авлодиға зарарлар тегар эрди. Шис (а.с.) чун бағоят далир ва шуҷоъ эрди, алар устига сипоҳ тортиб, фасодларин дафъ қилиб, алар берк тоғларда маскан қилиб, мустаъсал ва паришон бўлдилар. Ва Шис (а.с.) Бобилда Сус шаҳрин бино қилди. Ва ети ўғли бор эрди. Чун нубувватидин қирқ беш йил ўтти, ўғлонлариға Қобил авлодининг ҳарб ва дафъин васият қилди. Анушким, улугроқ эрди, ўз ўрнида валиаҳд қилиб, оламға видоъ этти. Ва ани Одам (а.с.) ёнида дафн қилдилар. Ва ёши тўқуз юз ўн ики йилға етти.

Р у б о и й:

Гар Шис ва гар Қобил эрур, гар Ҳобил,
Ёшлари агар юз йил эрур, гар минг йил,
Бир неча кун этсалар жаҳонда таътил,
Охир бориға ажал буюрур таъжил.

Ануш пайғамбар эмас эрди, аммо валоятдин насиби бор эрди. Ва одил ва сахий киши эрди. Атбоъ ва авлодин Одам диниға даъват қилди ва аввал кишиким, хурмо йиғочи экти, ул эрди. Ва аввал кишиким, садақа расмин пайдо қилди, ул эрди. Ул сабабдин анинг замонида рафоҳийят кўп бўлди. Ва онча қўй ва ўй ва сойир баҳойим пайдо бўлдиким, ҳеч ҳисобин билмас эрди. Ул буюрдиким, чун Ҳақ таоло ҳисобдин ортуқ мол каромат қилибдур, ҳар мингдин бирин айириб, муҳтожларға беринг.

Ва «Тарихи Жаъфарий»да битибдурким, анинг замонида Сувод мулкида бир аждаҳо пайдо бўлуб, халойиққа кўб нуқсонлар еткурди. Ануш бориб, ул аждаҳони Одам (а.с.) биҳиштдин чиқаргон асо била ўлтурди. Ва дедиларким, Мусо (а.с.)ға теккон ҳамул асодур. Анинг замонида жин хайли одамизод аросиға кириб, зарар еткурур эрди. Ва анинг ўн ики фарзанди бор эрди. Қинон улугроқ эрди, ани валиаҳд қилиб, вафот қилди. Ани оталари ёнида дафн қилдилар. Ва умрида ихтилофдур. «Жаъфарий»да уч юз йил дебдурлар, аммо ўзга таворихда тўқуз юз олтмиш беш йил дебдурлар.

Б а й т:

Минг йил доғи сурса эри давронни Ануш,
Ҳам айлагуси эди ажал жомини нўш.

Қинон ибни Ануш чун атоси ўрнига ўлтурди, баъзи Сусни, баъзи Бобилни дебдурларким, ул иморат қилди, вале муттафиқдурларким, халқдин юзар-юзар киши айириб буюрдиким, кентлар ва ҳисорлар ясадилар. Чун Қиноннинг ёши тўқуз юз йилга етти, Маҳлойилким, улуғроқ ўғли эрди, валиаҳд қилиб, оламдин ўтти.

Маҳлойил ибни Қинон оталари дорул-мулкидин Рум мулкига борди ва Шис (а.с.) авлодини ўзи била элтти ва сойир атбоъин олам мулкида пароканда қилди. Анинг замонида кўп ерда эл зоҳир бўлдилар. Умри секиз юз олтмиш бешга еткондин сўнг, Язидни валиаҳд қилиб, оламдин ўтти.

Язид ибни Маҳлойил. Дерларким, Язид бағоят зеборўй ва писандидахўй эрди. Қушлар эти ва болиғ эти емакка ул мухтариё бўлди. Ва ариғлар қозиб, сув чиқорди ва кўп никоҳ қилур эрди. Анга қирқ ўғул пайдо бўлди. Боридин кичикроқ Ахнух эрдиким, ани Идрис дебдурлар. Умри тўқуз юз олтмиш иккига етконда, Идрис (а.с.) ни валиаҳд қилиб, охират сафариға озим бўлди ва аждоди ёнида дафн қилдилар.

Идрис (а.с.) сурёний пайғамбардур. Отаси Язид замонида бутпарастлиқ шойъе бўлди. Анга ваҳй келдиким, ул элни бутпарастлиқдин манъ қилгай. Черик тортиб, кўп жиҳод қилиб, Қобил авлодинким, бутпарастлиқ қилур эрдилар, қатл ва асир қилиб, ғазва ва жиҳод қондасин ул ароға кюрди. Ва ани халқ мусалласун-неъма дедиларким, учунчи пайғамбар ва учунчи ҳаким ва учунчи подшоҳ эрди. Юнон аҳли ақидаси будурким, Ҳурмис ҳаким улдур. Хат ва нужум илмини ул пайдо қилди ва киймак ва емак андин қолди. Ҳақ таоло анинг учун ўтуз саҳифа нозил қилди. Ва анинг замонидин Нуҳ (а.с.) замониғача тўрт юз ўтуз тўрт йилдур. Олтмиш беш ёшида Матушлах мутавааллид бўлди. Ва Идрис (а.с.)нинг мавтин киши кўрмайдур. Ҳам шаръ аҳли қошида, ҳам тарих аҳли олида ақида будурким, ул тирикдур ва биҳиштдадурким, каломи олиҳи ондин хабар берурким,

«Варафаъноҳу маконан алиййан»⁷. Ва бу қиссанинг шарҳин мабсутроқ кутубдин маълум қилса бўлур. Ва ани янбаъ ул-ҳаёт дебдурлар. Умри уч юз олтмиш бешга етконда ани малоика осмонға рафъ қилдилар. Ва борурда ўғли Матушлахни валиаҳд қилди. Ва ани Идрис дарс кўп айтурдин дебдурларким, ниҳоятдин кўпрак шоғирди бор эрди. Ва анинг замонида мазкур бўлгон улум шойъе бўлди.

Чу Идрис оламда бўлди муқим,
Расул эрдию, подшоҳу ҳаким.
Агарчи анга бўлди учмоқ макон,
Жаҳон ичра худ қолмади жовидон.

Матушлах ибни Ахнух. Анинг авлоди қолин бўлди. Ва дерларким, от анинг даврида кўп бўлди. Доно киши эрди. Доим авлодиға черик бошлатиб, Қобил авлоди устига йиборур эрди ва аларни мактум қилур эрди. Собий анинг ўғли эрдиким, ҳоло бир машҳур мазҳаблари бор. Ёши тўқуз юз сексонға етти. Баъзи мингдин ҳам ортуқ дебдурлар. Оқибат Малик Мулкоким ўғли эрди, валиаҳд қилди. Аммо Малик Мулно Матушлахдин бурунроқ ўтти ва Малик юз етмиш яшағонда оламға видот қилди. Ва Матушлах андин сўнгра ўғли кейнига азимат қилди.

Гар Матушлах ва гар Малик улсун вар Нух,
Ичмак керак албатта фано жомидин сабуҳ.

Нух ибни Малик ибни Матушлах ибни Идрис пайғамбари мурсалдур ва Нажиюллоҳ анинг лақабидур. Баъзи қирқ ёштин сўнгра, баъзи эллик ёштин сўнгра дебдурларки, анга ваҳй нозил бўлди. Ва анинг замонида олам халойиқи бутпараст бўлуб эрдилар Тўқуз юз эллик йил элни ўз динига даъват қилди. Сексон кишидин ортуқ қабул қилмадилар. Куффордин анга изолар тегар эрди. Ул сўз айтса, эшит-моли деб қулоғларин тутар эрдилар. Ҳаддин ўткондин сўнг, Нух (а.с.) дуо қилди:

اللّٰهُمَّ اِنِّى اَعُوْذُ بِكَ مِنَ الْفَقْرِ وَالْجُبْنِ وَالْجَبَلِ الْوَعْدِ

«Рабби ло тазар алал арзи минал кафирина даййоро»¹ дуоси мустажоб бўлди. Жаброил (а.с.) бир дона келтуруб буюрдиким, ани Нух (а.с.) экти ва ул еткоч йиғоч бўлди. Неча йилдин сўнгра ул йиғоч улғойди. Амр бўлдиким, ани кесиб, кема ясагай. Ул кеманинг тули уч юз қари ва арзи ва умқи анга кўра. Дебдурларким, кема тугангондин сўнгра, Ҳақ таоло тўфон ошкор қилди. Андоқким, ҳам осмондин ёғар эрди, ҳам ердин сув қайнаб чиқар эрди. Ривоят мундоқдурким, сув аввал Нух (а.с.) тануридин қайнаб чиқти. Алқисса, олти ойғача ҳол бу эрди, то тамом оламни сув тутти. Ва Нух аввал имон келтургон сексон киши била кемага кириб, уч ўғли дағи кемага кириб, чун кема уч табақа эрди, бир табақада вухуш, баҳойим ва сибоъ кириб, яна бир табақада туюр яна бир табақада башар кириб, кема ердин кўтарилиб, андоқ бўлдиким, сув тоғлардин қирқ қари ўтти. Дерларки, Нух (а.с.) кемаси Ҳақ таоло амри била ики қотла машриқдин мағрибқа ва яна бир қотла мағрибдин машриққа борди. Чун тамом оламда кема ичидаги махлуқотдин ўзга ҳеч махлуқ қолмади, борча ҳалок бўлдилар. Тўфон таскин топти ва сув озола бошлади. Ва Нух (а.с.) кемаси Мавсилда Жудий тоғи устида қарор тутти. Ва Нух (а.с.) муҳаррам ойининг ўнида кемадин чиқиб, ҳамул ерда таскин тутуб, ул эл била бир кент ясадилар. Ва Нух (а.с.)нинг умри минг олти юз йил бўлгондин сўнг оламдин ўтти. Ва баъзи дебдурларким, минг уч юз йил бўлгондин сўнгра оламдин ўттилар. Ва ривоят будурким, Одам замонидин Нух (а.с.) замониғача ики минг беш юз йилдур ва Нух давридин Иброҳим Халил салавотур-раҳмон алайҳ давриғача минг беш юз йил ва Иброҳим (а.с.) аҳидин Мусо (а.с.) аҳдиғача тўрт юз олтмиш йил ва Мусо (а.с.) чоғидин Исо (а.с.) чоғиғача минг тўқуз юз ўтуз йил ва Исо (а.с.) айёмидин Ҳазрат Рисолат (с.а.в.) фархунда айёмиғача юз сексон йил воқеъдур. Олам аҳли аксари Нух наслидиндур. Бу жиҳатдин ани икинчи Одам дебдурлар. Ва анинг тўрт ўғли бор эрди: Ёфас ва Сом ва Ҳом ва Канъон. Ва бу Канъон кофир эрдиким, Нух (а.с.)га имон келтурмади ва тўфонда ҳалок бўлдиким,

اِنَّ هٰذَا لَشَاۤىْءٌ عَظِيْمٌ

«Иннаҳу лайса мин аҳлика»² анинг шаънида нозил бўлди. Ривоят будурким, Нух (а.с.) кемадин чиққондин сўнг, ул сексон киши андоқ ҳалок бўлдиларким, алар наслидин киши қолмади. Нух (а.с.) Турон заминни Ёфасқа берди ва Эронни Сомға ва Ҳиндистонни Ҳомға. Бу мазкур бўлгон мамолик аҳли бу уч кишининг наслидиндурлар. Бу жиҳатдин Ёфасни Абут-Турк ва Сомни Абул-Ажам ва Ҳомни

Абул-Ҳинд дебдурлар. Ва Ҳомнинг ранги қаро эрдиким, ҳинд аҳли қаро воқеъдурлар. Ва анинг жиҳати бу эрди. Дебдурларким, Нух (а.с.) ўюб эрди ва аврат узви очилиб эрди, Ҳом кўруб кулди. Ва Ёфас ва Сом манъ қилиб ёптилар. Нух (а.с.) уйғониб маълум қилиб, Ҳомни ёмон дуо қилди. Ул жиҳатдин ранги қаро бўлуб, пайғамбарлиқ анинг наслидин мунқатиъ бўлди. Ва Нух (а.с.) кемага кирарда, Одам (а.с.) сўнгокин мадфанидин чиқориб, кемага кинюруб эрди, кемадин чиққонда, баъзи дебдурлар Мадян ерида, баъзи дерлар Нажафда дафн қилди.

Ёфасни пайғамбари мурсал дебдурлар. Ва ани ети ўғли бор эрди: Турк, Хазар, Сиқлоб, Рус, Миск, Чин, Камори. Баъзи секиз ўғул дебдурлар ва секизинчи Торах дебдурлар. Ва Искандар Зулқарнайн Ёфаснинг тўртинчи ўғлидур, Рус наслидин.

Чун Ёфас Хито мулкида мутамаккин бўлди, бу ўғлонлариға ҳар ерники берди, ул ерни ул ўғли оти била атадилар. Чун бу тарихки битиладур, хотирда андоқдурким, Султони соҳибқирон ҳолат ва ансоби мазкур бўлғай, иншоаллоҳ таоло ул Ёфас тарихиға мавқуфдур. Чун бўлғусидур мунча била ихтисор қилилди.

Сомни ҳам баъзи пайғамбари мурсал дебдурлар ва кўпрак анбиё. Ва Эрон мулуки анинг наслидиндурлар. Ва анинг олти ўғли бор эрди. Баъзи тўқуз ўғул ҳам дебдурлар. Каюмарсни ҳам анинг авлодидин тутубдурлар. Арфахшад анинг наслидиндур. Тўртинчи баста Қаҳтон била Қолиғға етишурким, ибрий Қолиғ наслидиндур. Арабнинг кўпи Қаҳтон наслидиндурлар. Қаҳтондин учунчи пушт Сабоға етарким, аъробдин Ҳамандий ва Йахмий ва Омирий ва Қазоъий ва Ашъарий ва Издий ва Тойий Сабо наслидиндур. Ва Сомнинг икинчи ўғли Олимдурким, Хуросон ва Мисол анинг ўғлонларидурлар*. Ироқ Хуросон ўғлидур. Ва Кирмон ва Макрон Мисол ўғлонлари. Ва учунчи ўғли Асваддурким, Амвоз ва Паҳлу анинг ўғлонларидур. Ва Форс Паҳлунинг ўғлидур. Ва тўртинчи ўғли Навдардурким, Озарбайжон ва Аррон ва Арман ва Фаргон анинг ўғлонларидурлар. Ва бешинчи ўғли Ирамдурким, Од ва Самуд қавми анинг наслидиндурлар. Ва олтинчи ўғли Сағрдурким, Шом ва Рум анинг ўғлонларидурлар.

Ҳомни ҳам баъзи пайғамбар дебдурлар. Аммо чун Нух (а.с.) анга Ҳинд мамоликин муқаррар қилиб, ул навоҳийға юборди, Ҳомнинг авлоди ул васиъ мулкда ёйилдилар. Ва анинг тўқуз ўғли бор эрди: Ҳинд, Синд, Нуба, Канъон, Куш, Қибт, Барбар, Зих, Ҳабаш. Ва бу тўқуз кишининг авлоди кўп бўлди ва ароларида ўн секиз луғат пайдо бўлдиким, бири яна бирининг луғатин яхши англамаслар эрди. Баъзи дебдурларким, бу жиҳатдин ҳар луғат аҳли бир мулкка мутафарриқ бўлдилар. Аммо асли будурким, Ҳом авлодиға ул иқлимдағи мамоликин бериб узатти, анда аларнинг табъи кўп бўлди, алфозлари мутанаввеъ бўлуб, Бухтуннаср ва Намруд икаласи дерларким, Ҳомнинг Куш отлиғ ўғли наслидиндурлар. Бу тарихни мутолаа қилур маҳодим арзиға еткурулурким, таворихики битибдурлар, бу мавзўдин паришонроқ ер йўқтур. Асру кўп мухталиф ақвол бу ерда мазкурдурким, битмоки ўқур элга мужиби тараддуд бўлур. Ул жиҳатдин баъзи муътабар кутубдин ушмунча сўз била ихтисор қилилди.

Ҳуд (а.с.) Тарих аҳли баъзи дебдурларким, Нух замонидан Иброҳим салавот-туллоҳи алайҳ замониғачакиминг минг ики юз йил бўлғай, Ҳуд била Солиҳ (а.с.) дин

* Шарафиддин Али Яздийнинг «Зафарнома» китобида «Ҳамандий ва Йахмий ва Омирий ва Қазоъий ва Ашъарий ва Оздий ва Тойий» насллари «Ҳамидий, Тамий, Аъоний, Қазоъий, Ашъарий, Оздий ва Тойий» деб берилган. Макроннинг ўғли Мисол эса Минол деб ёзилган. Қаранг: Зафарнома — Тошкент. «Фан» 1972. 50-бет (Факсимел нусха).

ўзга пайғамбари мабъус бўлмади. Ва Ҳуд (а.с.)нинг нисбатин мундоқ дебдуларким, ул Абдуллоҳ ибни Рамоҳ ибни Ҳорис ибни Ҳорут ибни Аваз ибни Эрам ибни Сом ибни Нуҳнинг ўғлидур. Ва аксар кутубда ани Обир ибни Солиҳ ибни Арфахшод ибни Сом ибни Нуҳ дебдурлар. Ани Ҳақ субҳонаҳу ва таоло Од қавмига йиборди. Ва ул қавм бағоят бийик бўйлуғ ва азим кучлук халқ эрдилар ва аларнинг ойини бутпарастлиғ эрди. Ишлари кўп нима емак ва фисқ эрди. Ҳуд (а.с.) эллик йил аларни имонга даъват қилди. Алар ғафлат ва жабборлиғдин анинг сўзин эсламадилар, ўз ноҳамворлиғларидин тажовуз қилмадилар, магар қалилким, иймон шарафиға мушарраф бўлуб, иймонларин ул қавм ваҳмидин махфий тутарлар эрди. Ҳуд (а.с.) аларнинг ишидин ожиз бўлуб, балки навмид бўлгондин сўнгра, алар бобида ёмон дуо қилди. Ва ул дуо мустажоб бўлди. Тенгри таоло аларни қаҳат балосига мубтало қилди. Ул навъким ети йил ёғин ёғмади. Доғи рудхоналар ва булоглар қуруди. Ул чоғда маъҳуд бу эрдиким, ёмғур ёғмаса, Макка ҳарамига бориб, қурбон қилиб, Ҳақ таолодин ёғин истидъо қилур эрдилар. Луқмон ибни Одни неча киши била ул қавм ёмғур дуоси учун Маккага юбордилар. Ва Луқмон ҳам ёшурун иймон келтуруб эрди, аммо ароларида баъзи кофир эрди. Алар дуо қилғоч, уч пора булут пайдо бўлди: бирининг ранги оқ ва бирининг ранги қизил, бирининг ранги қаро. Доғи осмондин ун келдиким, Од қавмига қойси булут керак? Луқмоннинг ул рафиқиким кофир эрди, бу тамаъ билаким, қаро булут сувлуқ бўлур, қаро булутни қавми учун тилади. Тенгри таоло анинг истидъоси била муродин берди. Ва ул сарсар эрдиким, ани рихул ақим дебдурлар, Од қавмига ети кеча ва секиз кун эсти. Андоқким, иморатларин йиқти ва йиғочларни қўнгорди. Ул қавмким ўз кучлариға мағрур эрдилар, хошокдек совуруб, тоғ ва тошға уруб, борисин ҳалок қилди. Ва бу ҳол шаввол ойида бардул-ажуз вақтида эрди.

Ҳуд (а.с.)нинг умрида ихтилофдур. Аммо «Соҳиби гузида» — куффор дафъидин сўнгра, эллик йил тирик бўлубдур ва юз эллик яшагондин сўнгра, оламға видоъ қилди. Ибрий тил била они Обир дебдурлар. Ибрий Обирдин муштақдур. Араб Ҳуд деди. Яъни, набийуллоҳдир, муъжизоти кўптур. Ул жумладин бири Од қавмининг дафъи эрди.

Р у б о и й:

Ул қавми азим дедилар они Од,
Сардорлари Шаиди ҳуд Шадлод.
Бир дам елидин оқибат ул аҳли инод,
Хошок каби борчаси бўлди барбод.

Солиҳ (а.с.)ни Ҳақ субҳонаҳу ва таоло Ҳуд (а.с.)дин сўнгра Самуд қавмига мабъус қилиб йиборди ва Самуд қавми Одийлардин бурун Ҳижрадаким, Ҳижоз ва Шомнинг аросидадур, муқим эрдилар ва Од қавмининг заволидин сўнгра Самуд қавми аларнинг мулкига бориб, бузулгон иморатларин ясаб, салтанат маснадида ўлтурдилар. Ва Тенгри таоло аларға онча мол ва жоҳу фароғат насиб қилдиким, ҳадду ҳасрдин ўтти. Бу жиҳатдин ғурур димоғлариға йўл топиб, жаҳл ва ғафлатдин гумроҳ бўлуб, Ҳақ таоло амр ва наҳйидин бўюн тўлғоб, бутпарастлик ихтиёр қилдилар. Ва азим фисқу фужурға иштиғол кўргуздилар. Аларнинг ҳидоят танбеҳи учун Солиҳ (а.с.) мабъус бўлди. Ул қавмни туз йўлға далолат қилиб, ҳеч ким

қабул қилмади. Кўп муддат ул ҳазрат насойиҳ ва мавоиз ва ваъду ваъид кўргузди. Оз киши алардин анинг диниға майл қилдилар. Аммо Солиҳ (а.с.) Тангри таоло ҳукми била алар даъватидин илик тортмас эрди. Алар ожиз бўлгондин сўнгра, Солиҳ (а.с.)дин ғариб муъжиза тиладиларким, хора тошдин дуо қилиб, бир бўталиғ тева чиқорғил. Солиҳ (а.с.) дуо қилиб, Ҳақ таоло ул тошни шақ қилиб, тева бўтаси била тош аросидин чиқти. Бовужуди мундоқ ҳол ул гумроҳлар нубувватиға муътариф бўлмадилар. Ва Солиҳ (а.с.) теvasи ўтуз йилғача мавжуд эрди. Оқибат Самуд қавми ул теvasи неча киши йибориб ўлтурттилар ва бўтаси қочиб тоғ сори юзланди. Солиҳ (а.с.) ул қавмға айттиким, бу бебокликким сиздин воқеъ бўлди, Ҳақ таолодин мунинг интиқоми сизга бу бўлғусидурким, уч кунгача бир кун юзларингиз сориг бўлғусидур, икинчи кун тийраликка мойил бўлуб, учунчи кун тамом қорорғусидур, деб уйига юзлонди. Ноқани ўлтургон бадбахтлар Солиҳ (а.с.)ни доғи ўлтурур қасди қилиб, Солиҳ (а.с.)ни уммати айттиларким, ул бир сўз айтадурким, анинг мавъиди йироқ эрмас, тонглағача таҳаммул қилинг, осори зоҳир бўлса, ҳарне қилсангиз билурсиз. Бу сўз аларға маъқул кўрунуб қойттилар. Аммо Солиҳ (а.с.) деган йўсун била уч кунда уч аломат зоҳир бўлур. Ва ул қавмға ҳолате зоҳир бўлдиким, ўзларин изтироб бирла ерга урарлар эрди, ногўх Малакут оламидин бир маҳобатлиқ ун келдиким, борчалари ҳалок бўлдилар. Баъзи кутубда мундоқ дебдурларким, бир заифаким, оти Вазиъа эрди ва аёғ-илки мафлуж ва Солиҳ (а.с.)ға доим тил текурур эрди, ўлмай қолди ва тани дуруст бўлуб, ул диёрдин водиюл-қуроға келди ва халойиққа Ҳақ субҳонаху ва таолонинг қаҳҳорлиғ баҳри мавжға тушуб, Самуд қавмини фасод ва макони эгримида ғарқа қилғон ерга етиб, сув тилаб ичкондин сўнгра, ҳамул гирдобқа чўмди. Ривоятдурки, ул қавмдин Абузуъл отлиғ бир киши Макка ҳарамида тирик қолди. Ҳарамдин чиқғоч, ўлди ва анинг бир шох олтуни бор эрди, ҳамул олтун била дафн қилдилар. Неча минг йилдин сўнгра ҳазрат Рисолат (а.с.) замонида ул ҳазрат ул ердин ўтар эрдиким, асҳобқа айттиким, бу ер Абузуълнинг мадфанидур. Ва Солиҳ набий ва Самуд қавмин қиссасини айтти ва ул шох олтундин ҳам хабар берди. Асҳоб ул ерни шақ қилиб, олтун мавжуд эди, олдилар. Солиҳ (а.с.)нинг умри ики юз сексон йилға етти. Шариати Нуҳ (а.с.) нинг шариати эрди. Ва мадфани Ҳарам яқинида Дор ун-Надвада, баъзи Рукн била Мақом аросида ҳам дебдурлар.

Р у б о и й:

Солиҳ келди Самуднинг қавми чоғи,
Толиҳ эдилар бу қавм боштин аёғи.
Бу турфаки, чарх золининг ўйнамоғи,
Толиҳни доғи қуимади, Солиҳни доғи.

Хантала ибни Сафвон Қаҳр ибни Қаҳтон ўғлидур. Они Тенгри таоло Асҳоб ур-Расқаким, Каломуллоҳда мазкурдур, йиборди. Ва Рас подшоҳе эрди Самуд наслидин. Мағриб заминда ул яздонпараст эрди. Охирида тули умр ва вусъати салтанатдин димоғиға гурур юзланди, Тенгрилик даъвоси қилди. Анинг замонида эранлар ливота қилиб, баҳойим била жамъ бўлур эрди. Ва хотунлар чарм ва теридин олат ясаб, ўзларига истиъмол қилурлар эрди. Ва ҳоло гўёки бу навъ зуафони рас ҳам дерлар. Ва баъзи ўзларини бир-бирига суртуб таскин берурлар

эрдиким, аларни саътарий ҳам дерлар. Хантала ул қавмни бу афъолдин манъ қилди ва Ҳақ таоло убудиятига даъват қилди, қабул қилмадилар. Ҳаддин ўткондин сўнгра дуо қилдиким, аларнинг сувларин қурутти ва алар Хантала дуосидин билиб, анинг қасдига черик тортиб, ул доғи атбоин йиғиб, Тенгри таоло ҳукми била Расқа ўтру юруди. Рас черики бир ўқким Хантала сори оттилар, Ҳақ таоло қудратидин ул ўқ ёниб, отқан кишига тегиб, ани ҳалок қилди. Чун ул ботил сипоҳ ҳалок бўлдилар, Рас қочиб, бир мис ва рўйдин ясагон кўрғонга кирди, аммо фойда бермади.

Қиссаи Мушайядатин

«Валав кунтум фи буружим мушайядатин»¹⁰ мазмуни била Азроил руҳин қабз қилди ва жаҳаннам сори йиборди. Соҳиби «Гузид» бу навъ битибдур. Аммо Мавлоно Мирхонд «Раязат ус-сафо»да Солиҳ (а.с.) зикридин сўнгра Зулқарнайн Акбар қиссасин битиб, мундоқ баён қилибдурким, аксар аҳли тарих Нуҳ (а.с.)дин сўнгра ва Иброҳим салавотур-раҳмон алайҳдин бурун Ҳуд била Солиҳ (а.с.)дин сўнгра ўзга пайғамбар бўлмайдур дебдурлар. Аммо салтанатдин баъзининг каломи мунга мушъирдурким, бу мобайнда Зулқарнайн Акбар нубувват мартабасига мушарраф бўлубдур. Невчунки, мужоҳид Абдулло ибни Умар разийаллоҳу анҳумодин нақл қилибдурким, Зулқарнайннинг нубувватиға бир далил будурким, Тангри таоло ўз каломида:

Қиссаи Зулқарнайн

«қулно ё Залқарнайн»¹¹, деб анбиё дастури била хитоб қилиб, баъзи Яъжуж дафъи учун сад боғлабдур ва Яъжуж ва Маъжуж сифотида доғи муболағалар кўргузубдур. Бу фақир қаламиға ул қобилият йўқдурким, аҳли тарих биткондин таҳрир қилғай. Ул ғаройибқа иттилоъ тилаган киши мабсут таворихда ўқуб, маҳзуз бўлғай. Ва лекин Банокатий таворихида Нуҳ била Иброҳим (а.с.) аросида ўн киши битибдурким, салтанат қилдилар. Ва бу ўн кишининг замони ики минг етмиш секиз йил ортуқ ё бирор нима ўксукрак дебдурлар. Ва аларнинг асомийси: Сом ибни Нуҳ ибни Арфахшад ибни Сом, Шолаҳ ибни Арфахшад, Фолаъ ибни Солаҳ, Обир ибни Фолаъ, Аръави ибни Фолаъ, Солаҳ ибни Аръав, Тоххур ибни Сорағ, Торах ибни Маъжуво**. Гўё ўнунчи киши Иброҳим (а.с.)дур. Дерларки, Иброҳим ибни Торах битибдурким, кўпрак анбиё ва салотинни булар наслидин теъдод қилибдурким, шарҳининг тули бор ҳам паришонлиғи.

Тарих аҳлининг ихтилофи кўптур,
«Шаҳнома»нинг ул навъки лофи кўптур.
Баъзи мутаассиб эл газофи кўптур,
Сен ёзғали ҳам нуктаи вофи кўптур.

Иброҳим салавотур-раҳмон алайҳ. Улул-азм битибдурлар. Отаси Озар эрдиким, ани Торах ҳам битибдурлар. Ва бу Озар Куфанинг Кавсармо отлиғ кентидиндур. Ва Иброҳим (а.с.)нинг валодати Намруд ибни Канъон ибни Куш ибни Ирам

^{**} Қулёзмаларда ушбу асардаги кишилар номлари турлича ёзилган. Биз имкон даражасида манбаларни қиёслаб, тўғрилаб ёзишга ҳаракат қилдик. (Нашрга тайёрловчи).

ибни Сом ибни Нух замонида эрди. Бу Намруд тарих аҳлининг иттифоқи била тўрт кишиким оламда салтанат қилдилар, бири улдур. Бу тўрт кишидин икиси пайғамбардурлар. Бири Зулқарнайн, бири Сулаймон (а.с.) Ва яна икиси кофир-дурлар — бири Намруд, бири Бухтуннаsr. Ва баъзи булардин ўзгани ҳам дебдурлар. Намруд замонининг коҳин ва мунажжимлари анга арз қилдиларким, бу йил бир нутфа раҳмга борадурким, ул киши мутаваллид бўлса, сенинг заволингга боисдур. Ул ҳукм қилдиким, ҳеч киши ул йил хотуни била мубошират қилмасун ва борча халойиқни зуафодин ойириб, ҳар ўнни бир амин кишига топшурди. Ва нужум аҳли бир кунни таъйин қилдиларким, ул кун ул муборак зот ота пуштидин она қорнига интиқол қилибдур. Намруд ўзи Бобил шаҳридинким пойтахт эрди, чиқиб буюрдиким, ҳсч киши шаҳрда қолмасун, борча халқ анинг била чиқгондин сўнгра, шаҳрда зуафо доғи чўқ-чўқ матофларга сайрға машғул бўлди. Озар Намрудга мулозим эрди ва шаҳрнинг бир дарвозасига они кўюб эрди, иттифоқо анинг завжаси бу дарвозадин сайрға озим эрдиким, Озар кўруб анга мойил бўлди ва хилватқа киюруб, анинг била жамъ бўлди. Заифа ҳомила бўлди, аммо ёшурур эрдилар. Ҳам Озар ва ҳам ҳомила то ҳамл вазъининг вақти етти, Озарга жуфти айттиким, манга бу иш суубат била бўлғусидур. Улуғ бутхоналарга бориб, алардин тазаллум била менинг учун дуо қилким, жоним саломат қутулсун. Тифл мутаваллид бўлғач, сенга хабар қилдурой. Ва Намруд коҳинлар хабари билаким, ул тифл бу ёқинда мутаваллид бўлур деб эрдилар, ҳукм қилиб эрдиким, ҳар тифл мутаваллид бўлғоч, ўлтурсунлар. Баъзи етмиш минг, баъзи юз минг тифлни дебдурларким, ул шумнинг ҳукми била ўлтурдилар.

Чун Иброҳим (а.с.) мутаваллид бўлди, аноси ани ёшуруб, Озарга хабар қилдиким, тифл ўлук тушти ва дафн қилдуқ. Ва Озардин ёшурун нақб ичинда анга парвариш берур эрди. Бир ривоят ҳам борким, аноси Намруд ваҳмидин ани бир ғорда асрар эрди. Ҳар тақдир била чун Иброҳим (а.с.) бўлуғ ҳаддиға етти, аноси анга дегинча андин кўп ғариб аҳвол мушоҳада қилур эрди, то улким аносидин бир кун сўрдиким, манинг Парвардигорим кимдур? Аноси дедиким: — мен. Дедиким: — санинг Парвардигоринг кимдур? Дедиким: — отанг. Айттиким: анинг Парвардигори кимдур? Дедиким: Намруд. Деди: Намруднинг Парвардигори кимдур? Айтти: олам аҳлининг Парвардигори. Айтти: Намруднинг шакли яхшироқдур ё отамнинг? Деди: — отангнинг. Деди: — отамнинг ҳусни кўпрақдур ё санинг? Деди: — манинг. Дедиким: — санинг чиройинг яхшироқдур ё манинг? Дедиким: — санинг. Иброҳим (а.с.) айттиким, Парвардигор ўзидин яхшироқни яратмоқ бўлмас. Онаси мутаажжиб бўлуб, Озарга кайфияти ҳолдин хабар қилди. Ва Озар ул Намруд ҳукми ижросига — Иброҳим (а.с.) қатлиға озим бўлуб, муборак юзин кўргач, атолиғ муҳаббати ани ул хаёлдин ўткорди. Ва Иброҳим (а.с.) Парвардигори талабида саъй қилди. Бир кеча бу фикрда эрди, ҳар кавкаб тулуғ қилса,

304

«Ҳозо рабб»¹² ишорати била хушҳол бўлуб, ғуруб қилғоч, навмид бўлур эрди. То қуёшқа навбат етти, андин доғи маъюс бўлуб,

وَاللَّهُ يَخْلُقُ مَا يَشَاءُ وَيَخْتَارُ

«Фаламмо афалат қола е қавми инни бариун мимма тушрикун»¹³ каримаси била мутаранним бўлуб, муборак замири анвори ҳидоят била ёруди. Алқисса, Иброҳим (а.с.) ул вақтнинг бутларин билиб, ихонат қилиб, элни Тенгри таолоға даъват қилди. То хабар Намрудқа етишти, Намруд мутаралдид бўлуб, анинг ихзориға ҳукм қилди. Иброҳим (а.с.) Намруд боргоҳиға киргоч, анга эл дастури била сажда қилмади. Намруд мутағаййир бўлуб, анга саждаға бош индурмагонининг сабабин сўрди эрса, Иброҳим (а.с.) айттиким, мени биров яратибдурким, тирикни ўлук, ўлукни тирик қилур. Намруд дедиким, мен ҳам бу ишни қилурмен. Буюрдиким, зиндондин ики киши келтуртуб, бирин ўлтурди, бирин озод қилди. Иброҳим (а.с.) бу навъ ўлтурмак ва тиргузмакни мусаллам тутмай, дедиким, менинг Парвардигорим кунни машриқдин толеъ қилур, сен агар мағрибдин толеъ қилсанг, даъвингни мусаллам тутай. Намруд бу ҳужжатдин ожиз бўлуб, Иброҳим (а.с.) ул мажлисдин чиқиб, халойиқни алония юзидин Тенгри таолоға далолат қилиб, даъватин фош қилди. Ривоятдурким, бир кун куффорнинг ийди эрдиким, борча ийдгоҳлариға чиқарлар эрди, Иброҳим (а.с.) бир баҳона била шахрда қолди. Доғи болту олиб, куффорнинг бутларин доғи ушотти, болтуни бутларнинг улуғроғининг буйнидин осиб, куффор келгондин сўнгра, ул ҳолдин бағоят музтариб бўлуб, таҳқиқ қилдилар. Иброҳим (а.с.) шахрда қолгонин билиб, ани мухотаб қилдиларким, бу ишни сен қилибсен. Ул айтти: — улуғ бутким болту анинг бўйнидадур ул қилди. Дедиларким, анинг жони ва ҳаракати йўқтур, бу иш қилғоли нечук бўлғай? Иброҳим (а.с.) айттиким, бир нимаким анинг мунча қудрати бўлмағай нечук Тенгриликка шойиста бўлғай? Бу сўздин дағи куффорни илзом қилиб, кўп киши анинг диниға кирдилар. Чун бу сўз Намрудға етишти, билдиким, мунажжимлар хабар берган киши Иброҳим (а.с.)дур. Ани маҳбус қилиб, ҳукм қилдиким, ғалаба ўтун йиғиб, ўт солдиларким, Иброҳим (а.с.)ни ул ўтқа солиб ўртағайлар. Ўтнинг ёқиниға киши бора олмас эрдиким, ани ўтқа солғайлар. Оқибат манжаниқ била ўт ичиға оттилар. Нақдурким, ўтқа етмасдин бурун Жаброил (а.с.) келиб сўрдиким, ҳожатинг недур? Иброҳим (а.с.) дедиким, санга ҳеч ҳожатим йўқтур, ангаким ҳожатим бор. Ул вақтдур Ҳақ таоло малоикаға Иброҳим (а.с.)нинг сидку таваккулин кўргузуб, ҳар ойинаким ўтни анга гулистон қилди, Намруд гумроҳға асар қилмай. Иброҳим (а.с.)ни Бобил шаҳридин ихрож қилдурди. Иброҳим (а.с.) Сора билаки амузодаси ва жуфти эрди, Мисрға борди. Сибон ибни Алвонки Миср подшоҳи эрди, Сораға тамаъ қилиб, Иброҳим (а.с.)дин олди. Узр юзидин анинг сори илик сунғоч, илики тутмас бўлди. Сораға узр қулуб, Ҳожар отлиғ канизак берди. Ва ул ҳолда Иброҳим (а.с.) кўзидин ҳижоблар рафъ бўлуб, Соранинг поклигига мутталиъ эрди. Чун Сора Иброҳим (а.с.) қошиға кирди, Мисрдин Фаластинға борди. Анда қаҳат эрди. Қулларин Халил Мисрий отлиғ дўстиға йибориб, қувват тилади. Ул бетавфиқ нима бермай, қулларни маҳрум қилиб қайтарди. Алар қопни қум била тўлдуруб келтуруб, Иброҳим (а.с.)ға кайфиятни айттилар. Иброҳим (а.с.) хижолатдин уюқламади. Ҳақ таоло ул қумни буғдой қилди. Ҳожар андин ёргучоқ била ун қилиб, ўтмак пишурди ва Иброҳим (а.с.)ни уйғоттиким, таом егай. Иброҳим (а.с.) сўрдиким, ўтмакни қайдин олдинг? Ҳожар дедиким, қоптоғи ундин пишурдум. Иброҳим (а.с.) билдиким, Тангри таоло ул сунъани кўргузубдур ва ул буғдойдин баъзисин экиб, Тангри таоло онча баракат бердиким, Иброҳим (а.с.)ға бағоят кўп мол ҳосил бўлди ва меҳмондорлиғ шиъор қилди. Намруд жаҳлдин бир сандуқнинг тўрт поясиға тўрт қочирни боғлаб, ўзи сандуққа кириб, тўрт юқори гўшасида ит

боғлаб, каркаслар ит сори майл қилиб ҳаволандилар. Осмон сори ўқ отиб, ўқни Ҳақ таоло хунолуд анинг сандуқиға тушурди. Ва ул нодон Тангри таолони ўқладим деб каркасларни юқори ёниға боғлағон итларни қуи ёниға боғлаб, ерга инди. Ва гумроҳроқ бўлуб, Тенгрилик даъвосин кўпрак қилди. Ва баъзи Намрудни Ковус дебдурлар. Оқибат Иброҳим (а.с.) дуоси била Намруднинг сипоҳин паша хайли ҳалок қилди, еллар азоб била ани дағи ҳалок қилди. Ривоятдурким, ул паша Намруднинг мағзиға қасд қилса эрди, анинг монглайиға анинг нима урсалар эрди, таскин топар эрди. Иш бир ерга еттиким, тўқмоқ ясатти. Муттасил анинг бошиға биров урар эрди ва анинг ҳавосининг яхшироқ хизмати бу эрдиким, ул тўқмоқни анинг бошиға бир карак урғай, то бу азоб била жаҳаннамға борди.

Душмани хоксор жоҳилким,
Ҳаққа даъвойн иштирок этти.
Кўрки. Ҳақ ғайратин не навъ они,
Сарзанишлар била ҳалок этти.

Сора Ҳожарни Иброҳим (а.с.)ға бағишлади ва Иброҳим (а.с.)ға сексон ёшарғонда Тенгри таоло Исмоил (а.с.)ни берди ва Сора рашқдин Ҳожарға фитнани вожиб қилди. Ва Исмоил (а.с.)чун ики ёшади, Сора бетаҳаммул эрди. Иброҳим (а.с.) Ҳожар била Исмоил (а.с.)ни элтиб, бир биёбондаким, Ҳақ таоло ўз каломида

«Биводин ғайри зи заръин»¹⁴ дебдурки, Макка еридур, қўйди. Аларнинг мақдами баракатидин анда Зам-зам суйи пайдо бўлди ва ҳалойиқ ул сув жиҳатидин кўп йиғилдилар. Ва Исмоил а. с анда парвариш топти ва Журҳум аҳли анда йиғилдилар ва Иброҳим (а.с.) Каъба уйини анда бино қилғуси. Бу қисса бу ерда турсун, биз Лут (а.с.)нинг қиссасини шарҳ қилиб, иншоаллоҳ яна бу қисса бошиға келоли.

Лут (а.с.) Иброҳим (а.с.)нинг қардоши Ҳорун ўғли эрди. Тенгри таоло анга нубувват каромат қилиб, Муътафикот аҳли ҳидоят ва иршодиға йиборди. Ва Муътафикотни баъзи беш шаҳр ва баъзи ети шаҳр дебдурлар ва баъзи аҳли тарих бу шаҳарларни Сийстон била Кирмон аросида дебдурларки, ҳоло Лут биёбониға машҳурдир. Ва баъзи Ардо навоҳийсидаким, Шом мулкида дебдурлар. Ҳар тақдир била Муътафикот шаҳри аҳли ливота шаҳватиға машъуф эдилар, бутпараст ҳам бор эрдилар. Лут (а.с.) ул мулкка бориб, неча вақт аларни Тенгри таоло ибодатиға далолат қилди. Ҳеч киши қабул қилмади ва ул ҳазратқа кўп изо ва малолат алардин етишти. Ва ул шумларғаки гурабо алар мулкиға убур қилурлар эрди ва шаниъ амр иштиғолиға қасд қилурлар эрди ва Лут (а.с.) Иброҳим (а.с.)дек зиёфат амриға машғул эрди, ҳар киши анга меҳмон бўлса эрди, ул палид қавм бу навъ ишға қасд қилур эрдилар. Лут (а.с.) ожиз бўлуб, дуо қилди. Малоикани Ҳақ таоло амрад йигитлар суратида Лут (а.с.)ға меҳмон юбордиким, Муътафикотни бузғайлар. Ул қавм Лут (а.с.)нинг меҳмонлари қасдиға майл қилдилар. Лут (а.с.) эшикин боғлаб, алардин ул кеча муҳлат тиладиким, тонгла аларни топшурай. Ёрим кеча малоика ўзларин Лут (а.с.)ға зоҳир қилиб, бужордиларким, кўпунг ва бу шаҳрдин чиқинг. Лут (а.с.) табаи била шаҳрдин чиқдилар. Жаброил (а.с.) ул шаҳрларни ердин кўнғориб, осмонға элтиб, сарнигун ерга урди ва ул элдин ҳар кишиким, ҳар қайда бор эрди

сижжил тоши ёғиб, борисин ҳалок қилди. Ҳаттоки, Лут (а.с.)нинг жуфти ул қавмдин эрди, ул тошдин ҳалок бўлди. Ва Лут (а.с.)нинг даъвати муддати йигирма йил ва бир нима. Ва баъзи ўтуз йил дебдурлар. Ва марқади Иброҳим (а.с.) ёнида бўлди.

М а с н а в и й:

Гар Лут ва гар ливота аҳли –
Ким кетгали келдилар жаҳонға.
Кўргузмади бу жаҳони ғаддор,
Не яхшиға меҳр, не ёмонға.

Исмоил (а.с.) пайғамбари мурсал эрди. Ҳақ таоло Иброҳим (а.с.)га йиборгандаким, Иброҳим (а.с.) Соранинг хотири учун ани Ҳожар била Макка биёбонига элтиб қўйғони мазкур бўлди. Анда Исмоил (а.с.) улғойиб, таъб пайдо қилди ва дойим овға майл қилур эрди. Иброҳим (а.с.) Шомдин Маккага келиб, гоҳи андин хабар тутар эрди. Бир қотла келганда, Исмоил (а.с.) овда эрди, анинг уйига бориб, аҳволин сўрди. Ҳарами Иброҳим (а.с.)ни зиёфат қилмай, бепарволиғ била ани узотти. Иброҳим (а.с.) айттиким, Исмоил келса, айтқойсенким, эшигинг пошнасиға тағйир бергайсен деб. Исмоил (а.с.) келганда, заифаси айттиким, бу сифат била биров келиб эрди, санга бу навъ сўз эълон қилди. Исмоил (а.с.) билдиким, атоси эркандур. Ҳамул замон ул хотунни талоқ қилди, яна бировни никоҳ қилди. Яна бир йил Иброҳим (а.с.) Маккага келди ҳам Исмоил (а.с.) овда эрди. Аммо бу хотуни Иброҳим (а.с.)га кўп таъзим қилиб, зиёфат истидъоси қилди. Иброҳим (а.с.) айттиким: Исмоил келса, айтгилким, эшигингнинг яхши пошнаси бор, тағйир бермагайсен. Исмоил (а.с.) келгач, маҳрами бу сўзни айтти. Исмоил (а.с.) билдиким, атоси бу заифадин рози бориб, сипориш қилибдур. Ани азиз ва муҳтарам тутти. То улки Иброҳим (а.с.) Маккага келиб мақом тутти ва юз яшаганда, Ҳақ таоло Сорадин Иброҳимға Исҳоқ (а.с.)ни каромат қилдиким, ул оятки:

الْحَمْدُ لِلَّهِ الَّذِي بَارَكْنَا فِيهِ الْكَافَّةَ

«Алҳамду лиллоҳиллази ваҳабали алал кибари Исмоила ва Исҳоқ»¹⁵ андин хабар берур. Ва Иброҳим (а.с.) га Жаброил башорат бердиким, минг пайғамбар Исҳоқ наслидин мутаваллид бўлғай. Иброҳим (а.с.) муножот қилиб дедиким, Худоё, чун Исҳоққа бу навъ улуғ мавҳибат каромат қилдинг, Исмоилни ҳам бир махсус иноят била баҳраманд қил. Хитоб келдиким, охируз-замон пайғамбари саллаллоҳу алайҳи ва салламким, коинот офариниши ва мавжудот парваришиға анинг шариф зотининг хилқати сабабдур, Исмоил (а.с.) наслидин бўлғусидур. Иброҳим (а.с.) шодмон бўлуб, Тангри таоло ҳазратида шукр қоидасин бажо келтуруб ва Маккада Каъба уйин бино қилди. Ва ул уй тамомға еткондин сўнгра, манқулдурким, шукр қилиб, учасин Каъба девориға қўюб, тафоҳур қилдиким, бу уйин туготдим деб. Хитоб келдиким, бир очниму тўйғорибсен ё бир ялонғочни бутқорибсенким, мубоҳат қиладурсен?!

Андин сўнгра Иброҳим (а.с.) билгачким, бу ики ишнинг не миқдор қурби ва фазилати бор эрмиш, меҳмонхона ясаб, эл зиёфатиға муболага кўргузди ва Тангри таоло амри била қурбонға маъмур бўлди. Исмоил (а.с.)нимким, қурратул-айни

эрди, Тенгри ризоси учун Мино тоғи устида аёғ-илкин боғлаб, қурбон қилурға пичоқ бўғзиға сурди. Ва Ҳақ таоло анинг сидқи баракотидин қурбонин қабул қилиб, биҳиштдин Исмоил (а.с.) эвази Жаброил (а.с.)ға амр бўлдим, кўчқор келтуруб, Иброҳим (а.с.) ани қурбон қилди. Ва Исмоил (а.с.) Ҳазрамавт аҳлиға ҳидоят учун маъмур бўлди ва ул халойиққа эллик йил насиҳат қилиб, Тенгри таоло йўлин кўргузди, қабул қилмадилар магар оз киши. Ва Иброҳим (а.с.)нинг умри ихтилофида юз тўқсон беш йил дебдурлар. Ва Шом навоҳийсида Жабрун қарясида Тенгри таоло раҳматига борди ва ани Сора ёнида дафн қилдилар. Лақаби Халилуллоҳ ва Халил ул-раҳмондур. Ва куняти Абуз-зифён ва Абул-анбиё ва Абул-Муҳаммаддур. Санъати деҳқонлиқ. Ва Иброҳим Абу роҳимдур, яъни раҳмлиқ ота. Анбиёға миллат атосидур.

Ш е ъ р:

Гар Иброҳиму Исмоил бўлсун
Ки, Ҳақ амрин қабул этмак керактур.
Бу фоний дайрда чун қилди манзил,
Туруб бир неча кун кетмак керактур.

Исҳоқ (а.с.) пайғамбари мурсалдур. Ҳақ таоло ани Шом аҳлиға йиборди ва ул Шом халойиқин Тенгри таолоға далолат қилди. Ва анинг ики ўғли бор эрди. Руфақодинки, амудодаси эрди. Бирининг оти Ийс, бирининг Яъқуб. Ва Шомда Исҳоқ (а.с.) кўзлари нобино бўлди ва фарзандларидин Ийс овға мойил эрди, Яъқуб (а.с.) қўй асрамоққа. Ва Исҳоқ (а.с.)нинг муҳаббати Ийсға кўп эрди ва Руфақонинг Яъқубқа. Бир кун Исҳоқ (а.с.)нинг кўнгли бирён майл қилди. Ийсни тилаб, ул орзуни анга зоҳир қилди. Ийс ўқ ва ёсин олиб, тоғ сори югурди. Руфақо бу ҳолдин воқиф бўлуб, Яъқуб (а.с.)ға бу ҳолдин хабар берди. Филҳол бир семиз ўғлогни бирён қилиб, Исҳоқ (а.с.) қошиға келтурди. Чун анбиё уйи саодати анга насиб эрди, Исҳоқ (а.с.) анинг борасида дуо қилди ва мустаҷоб бўлди. Сўнграким, Ийс ҳам ул таомни тартиб қилди. Исҳоқ (а.с.) дедиким, улча мен сенга тиладим, насиб бўлғай. Тенгри таоло Яъқубқа насиб қилди. Анга дуо қилдиким, салотин сенинг наслингдин бўлғай. Ва баъзи дебдурларким, Собир пайғамбар сенинг наслингдин бўлғай деб ҳам дуо қилди. Ва Айюб (а.с.) Ийс авлодидиндур ва Ийсға бу мазкур бўлгон жиҳатдин Яъқуб (а.с.)ға хусумат пайдо қилди. Ва Яъқуб (а.с.) андин ҳаросон эрди. Ва Исҳоқ (а.с.) умри юз сексонга еткондин сўнгра Тенгри таоло ҳукмин буткорди ва Иброҳим (а.с.) ёнида дафн қилдилар. Ушбу йил Юсуф (а.с.) Миср азизи бўлди.

Н а з м:

Хизрға насиб ўлса ҳайвон зилоли,
Скандарга ичмакка йўқ эҳтимоли.

Яъқуб (а.с.) пайғамбари мурсалдур ва кўпрак анбиё анинг наслидиндур. Ва Исроил ани дерлар. Исҳоқ (а.с.) анга васият қилиб эрди, чун Яъқуб (а.с.)нинг Ийсдин доғи азим хавфи бор эрди. Баъзи дебдурларким, ҳамул кечаким Исҳоқ

(а.с.) бақо оламига юзланди, Яъқуб (а.с.) Канъондин махфий чиқиб, Шом диёрига азимат қилди. Ва бу сафарда бир кеча туш кўрдиким, Тенгри таоло анга хитоб қилиб, ул муқаддас ерда Байт ул-Муқаддас биносин қилурга башорат берди. Ва ул ернинг ободонлиги Яъқуб (а.с.)нинг авлод ва зурриёти ҳоким бўлуб, нубувват ва ҳукумат қилиб, халойиқни ўз ҳимоятларида мураффаҳул-ҳол асрарга ваъда қилди. Яъқуб (а.с.) уйғониб шодмон бўлуб, Исҳоқ (а.с.)нинг дуоси анинг борасида мустажоб бўлғонин билиб, йўлга тушти. Ва мароҳил қатъ қилиб, Лубноннинг мақоми Фидон деган ерга етиб маскан қилди. Ва Яъқуб (а.с.)нинг суҳбати Лубнонға мулойим тушти. Ва Яъқуб (а.с.) анинг Лаййо отлиғ қизин қулмоқ истидёси қилди. Чун ҳеч бу кадхудолиғ асбобиға дастраси кўқ эрди, ети йил анинг қўйчилик амрин бажо келтурди. Никоҳ вужудин мунга қарор бердилар: Мавъид етишкоч, ақд қилғон кеча Роҳилниким улўғроқ қизи эрди, ақд қилиб берди, Яъқуб (а.с.)ға маълум бўлгач, Лубнонға гила изҳори қилди. Ул айттиким, улўғ эгачи уйда қолиб, кичики хасм уйига бормоқ номуносибдур. Ва агар кўнглунг тилар Лаййоға вобаста бўлмоқ, яна ети йил хидмат ихтиёр қил, то ани ҳам санга мусаллам тутай. Яъқуб (а.с.) анинг муддаосини қабул қилиб, ети йилдин сўнг, Лаййони ҳам анга берди. Ва Лаййо ики канизакким, бири Фалиҳа ва бири Залифаға мавсум эрдилар, Яъқуб (а.с.) уйига йиборди ва ул шаръда ики эгачи-сингилни бир кишига никоҳ қилмоқ раво эрди. Мусо (а.с.) замонида мамнуъ бўлди. Ва аксар таворих аҳли иттифоқлари борким, Яъқуб (а.с.)ға Лаййодин олти ўғул бўлди: Рўбил, Шамъун, Яҳудо, Лоди, Зарбун, Яшхар. Ва Роҳилдин Юсуф (а.с.) ва Ибн Ямин мутаваллид бўлдилар ва Фалиҳадин Дон па Нафқол ва Зулфалин Ков ва Асра вужудқа келдиким, «Каломуллоҳ»да асбат лафзиким мазкурдур, иборат бу жамоатдиндур. Ва Яъқуб (а.с.)ға бу фарзандлар муяссар бўлғондин сўнгра, қўй ва сойир мавоший ва абиддин қўб жамъият ҳосил бўлди. Ва Канъонғаким ватани маълүф эрди борди. «Баъзи дебдурларким, бир йил: Канъонда бўлғондин сўнгра, Ибн Ямин мутаваллид бўлди. Ва Яъқуб (а.с.) гурбатдин ватанға келгандин сўнгра, Ийс сафар ихтиёр қилиб, Рум сори мутаважжих бўлди. Ва анинг Исмоил (а.с.) қизидинки амузодаси эрди, беш ўғли бор эрди. Бирининг оти Рум эрдик, ул мулкни анинг оти била атарлар. Ва Рум қайсарлари анинг наслидиндурлар. Ул кунки Ийс Румда оламдин ўтти, Яъқуб (а.с.) доғи Канъонда оламға видоъ қилди. Ва Ийснинг сўнгокин Жийрунға нақл қилиб, обоси мақобири живорида қўйдилар. Ва Яъқуб (а.с.) Ийснинг гурбати айёмида Канъон аҳли ҳидоятига маъмур бўлуб, неча вақт рисолат амриға машғул эрди, то дори бақоға борди. Ва анинг баъзи ҳолоти Юсуф (а.с.) қиссасида ижмол била ишшоаллоҳ мазкур бўлғай. Иншоаллоҳул-азиз.

Ш е ъ р:

Яъқубни ҳам сипеҳри пурфан,
Берди неча кун жаҳонда маскан.
Паймонайи умри чунки тўлди,
Даврон анга доғи узр қулди.

Юсуф (а.с.) қиссаси андин машҳурроқдурким, эҳтиёж анинг тафсилина бўлғай, невчунки ғаробат ва ширинлиги учун ақобир ҳам назм ва ҳам наср анинг шарҳи асбобин тузубдурлар ва баёнида сеҳрлар кўргузубдурлар. Ул жумладин бири Фирдав-

сийи Тусий ва яна бири ҳазрат махдумий Мавлоно Нуриддин Абдурахмон ал-Жомий наввараллоҳу марқадахуким, андоқким Юсуф (а.с.)нинг ҳусни ва жамоли таърифдин мустағнийдур. Аларнинг доғи фазл ва камолиға васф ҳожат эмас. Яна хожа Масъуд Ироқий ҳам назм қилибдур ва балоғатнинг додин берибдур. Яна доғи азишлар мушгуллуқ қилибдурлар. Бовужуди булар, бу бебизоатки, ҳам иборат роқимдиндур. Коми хотирға бу орзуни кечурурким, иншооллоҳ умр омон берса, турк тили била-ўқ кофургун варақ узра хомайи мушкин шамомани сургай. Ва бу қисса назмин ибтидо қилиб, интиҳосиға еткургай.

Ҳақ бу тавфиқни насиб этгай,
Ё насиб улча Тангридин етган.

Бас, бу мухтасарға қиссани ижмол расми била адо қилмоқ ансабдур.

Юсуф (а.с.) бани одам жинсининг жамилроғидур. Бир кун ўз юзин кўзгуда кўруб, андоқкин ҳусн истиғноу гурурға муқтазодур, кўнглиға кечтиким, оё агар мен қул бўлсам эрди, менинг баҳомни ким бера олгай эрди. Чун бу хиёл далолат бемислликка қилур, улким:

لَا تَكْفُرْ بِاللَّهِ وَتَكْفُرْ بِاللَّذِينَ هُم مِّثْلُ مَا هُوَ

«Лайса камислиҳи шайъун ва ҳувас-самийул-басир»,¹⁶ анинг шаънидадур. Ҳақ таоло ғайрат кўргузуб, андоқ қилдиким, оғолари Юсуфни ўн ети қалб дирамға соттилар. Ва мунинг кайфияти бу эрдиким, Юсуф (а.с.) туш кўруб эрдиким, гунашу ой ва ўн бир кавкаб анга сажда қилдилар. Бу тушни Яъқуб (а.с.)га айттиким:

يَا أَيُّهَا الْيُوسُفُ إِنَّا أَنَا رَبُّكَ

لَا تَحْزَنْ وَلَا تَأْسَ لَا مَلَكُ مَعَهُ وَلَا يَتَّبِعُكَ

«Ваиз қола Юсуфу лиабиҳи ё абати инни раайту аҳада ашара кавкабан ваш-шамса валқамара раайтуҳум ли сожидина»¹⁷ андин хабар берур. Яъқуб (а.с.) айттиким, бу тушунгни қардошларингдин ёшурким, алардин сенга осиб тегмагайким, бу тушнинг таъбири будурким, атою ано ва қардошларинг сенга муҳтож бўлғайлар. Чун тақдири Илоҳ, Юсуф (а.с.)нинг меҳнатлариға мутааллиқ бўлуб эрди, қардошлари ул тушни ва оталари таъбирин эшитиб, мутагаййир бўлуб, Юсуф (а.с.) қасдиға бел боғладилар. Ва ўзларин Юсуф (а.с.)ға мушфиқ кўргузуб, Яъқуб (а.с.)дин ани гаштка элтурбиз деб ёзиға бориб, ани чоҳға солиб, кўнглокин қўй қониға булғаб, Юсуфни бўри еди деб, қонлиғ кўнглокин Яъқуб (а.с.) қошиға келтурдилар. Ва Яъқуб (а.с.)ни муҳлик мотамға ва ўчмас ўтқа солдилар. Ва ҳамул учурда ул чоҳ бошинда бир карвон тушуб, чоҳға далв солиб, анда биров бор эканин билиб, Юсуф (а.с.)ни чоҳдин чиқардилар. Ва қардошлари хабар топиб, ул карвонға бориб Юсуф (а.с.)ни бизинг қулумиздур, дебким, қочиб эди деб, ул қофиланинг улуғи билаким, оти Молик ибни Зиъари ХазоАий эрди, ўн ети ё йигирма қалб дирамға соттилар. Ва Молик бу савдодин масрур эрдиким, Мисрда анинг баҳосидин суд мутасаввар эрди. Юсуф (а.с.)да заъф ва шикасталиқ ул мартабада эрдиким,

Моликнинг ул сўзин эшитиб, ўз-ўзи била айтур эрдиким, бу мусулмонким менинг баҳомдин ўзин хуррам қилибдур. бу ҳол билаким мен, мени ики оқчага олғойларким ул олибдур. То иш анга еттиким, Мисрда анинг вазни била етти қотла мушк вазн қилиб, Малики Раённинг хозиниким, Мисрнинг азиши эрди, Юсуф (а.с.)ни сотқун олди. Ва азизнинг Зулайхо отлиғ хотуни бор эрди, Юсуф (а.с.)га ошиқ бўлди. Ҳар неча ўзин забт қилур эрдиким, ани халқ маълум қилмағай. Аммо бетоқатлиғ инон-ихтиёрин иликдин чиқарур эрди, то улки Юсуф (а.с.) га ишқин изҳор қилиб, талаби висол қилди. Юсуф (а.с.) ул матлубин имтиноғ қилиб, Зулайхога Тенгри таолодин тахвиғ қилди ва мавоиз ва насойиҳ изҳор қилди. Ва бу ҳолатда Юсуф (а.с.) ўн ети ёшида эрди. Чун Зулайхо Юсуф (а.с.)ни ул ишдин бағоят мужтаниб кўрди, ва билдинким Азизга изҳор қилғай. Ўзи азиз қошида Юсуф (а.с.)дин шикоят қилдиким, Юсуф манга изҳори тааллуқ қилиб, висол орзуси изҳорин қилди. Азиз тафаҳхус қилгондин сўнгра маълум қилдиким, Зулайхо ўз қилгонин Юсуф (а.с.)га туҳмат қилибдур. Бу иш Миср аҳли аросида иштиҳор топти. Ва Мисрнинг ашрофининг зуафоси Зулайхога таън тили узоттиларким, фалон канъоний қулга ошиқ бўлуб, ўзин халқ тилига солибдур. Зулайхо ул ишда муҳиққ эрканин собит қилур учун тоин ва таннозларни зиёфат қилур учун истидъо қилиб, алар ҳузурида Юсуф (а.с.)ни мажлисда кюрғач ва ул жамоат оллида турунж ва турунж кесарга иликларида бичоқлар эрди. Юсуф (а.с.)ни кўргач,

«Мо ҳозо башаро»¹⁸ деб анинг жамоли майидин андоқ лояъқил бўлдиларким, турунж ўрнига иликларин кестилар. Юсуф (а.с.) чиқғоч, ўз ҳолларидин воқиф бўлуб, Зулайхони маъзур туттилар. Ва Зулайхо эл мазаннаси дафъи учун азизга илтимос қилдиким, Юсуфни зиндонда маҳбус қилиб ва бу ҳибсда Тенгри таоло Юсуф (а.с.)га таъбир илмин каромат қилди. Зиндон аҳли туш кўруб, бир-бирига айтсалар эрди, таъбир қилур эрди ва ҳеч тахаллуф қилмогондин зиндон аҳли мутаажжиб бўлур эрдилар. Малики Райён сувчиси бирла баковули анга захр берур таваҳхумидин ёзгуруб, зиндонга йиборди. Алар Юсуф (а.с.) эл тушига таъбир қилурин кўруб, иттифоқ била ҳар бири ёлгон туш ясаб, Юсуф (а.с.)га арз қилдилар. Сувчи тушини мундоғ дедиким, бир боғда уч хўша узум кўрдум, ул узумни сиқсам, филҳол чоғир бўлди ва ани маликка туттум, ичиб манга илтифот ва таҳсин қилди. Баковул тушини мундоқ айдиким, Малик матбаҳидин уч хонда нон бошим устида кўрдум ва осмондин қушлар бошимга қўнуб, ул нонларни едилар. Чун Юсуф (а.с.) ул иковунг ғайбдин оғизлариға келгон сўзларнинг бирини неъмат ва бирини балийятқа дол кўрди, дедидим:

«Ло яътикумо таомун турзақониҳи илло наббаътукумо битаъвилиҳи»¹⁹, яъни сизга улча кўрубсиз етмағай. Магар улки хабар берурмен сизга. Уч кундин сўнгра сувчини Малик Райён чиқориб, риоят ва тарбият қилур. Ва баковулнинг бу узридин осор алар айттиларким, биз бу тушни кўрмайдур эрдик, балки ясаб эрдук. Юсуф (а.с.) айттиким, Тенгри таоло тақдири менинг тақририм била мувофиқ тушубдур, боқи сиз билурсиз. Ва сувчиға айттиким, Малик Раёнға бориб эътибор топсанг,

мени соғундургайсен. Чун Юсуф (а.с.) махласи учун Тенгри таолоға илтижо қилмай, махлуқни васила қилди. Ҳақ таоло ғайратдин яна йиллар ани зиндонда асради ва ҳамул уч кунда Малик Райён баковул қатлиға ҳукм қилди ва соқийни тарбият қилди. Ва ул соқий ети йилгача Юсуф (а.с.)ни соғинмади. Бир кеча Малик Райён туш кўрдиким, ети семиз ўйни ети ороқ ўй едилар ва ети тоза кўкарган хўшани ети қуруқ хўша чирмошиб, бетароват қилди. Ва бу туш таъбиридин муаббирлар била қоҳинлар ожиз бўлдилар. Соқийнинг ёдиға Юсуф (а.с.) келиб, Малик арзиға еткурди ва Малик амри била бориб, Юсуф (а.с.)дин бу туш таъбирин сўрди. Юсуф (а.с.) айттиким, семиз ўйлар, тоза хўшалар тўқлуқ ва зироатлиғ йилға далилдур ва ороқ ўйлар била қуруқ хўшалар қаҳатлиққа дол. Ети йил қутлуқ бўлуб, яна ети йил қаҳатлиғ бўлғусидур. Бурунғи йилларда ошлиғингизни яхши асрангким, сўнгғи йилларда ярағай. Соқий бу таъбирни Маликка айтти эрса, ҳақиқати анга маълум бўлуб, Юсуф (а.с.)ни тилади. Юсуф (а.с.) бормаи эълон қилдиким, турунж била иликин кескан зуафодин истифсор қилгил. Малик тафаҳхусқа машғул бўлуб, Азизни ва Зулайхони ва зуафони тилади. Ва Зулайхо ул жамоат била Юсуф (а.с.)нинг поклиғига тонуғлуқ бериб ва азиз инфиолдин Зулайхони талоқ қилди ва Юсуф (а.с.)ни зиндондин чиқориб, Малик қошиға келтурдилар. Малик эъзоз қилиб муносиб ерда ўлтуртуб, дедиким, бу тушум таъбирин манга санинг ўз тақрирингдин эшитур хотирим бор. Юсуф (а.с.) бурун анинг тушин айттиким, кўп нима Малик унутуб эрдиким, ёдиға келмади. Бағоят мутаажжиб бўлуб, Юсуф (а.с.) дин таъбирин ҳам тилади. Юсуф (а.с.) таъбирин юқори ўтган дастур била айттиким, Малик Азизни азл қилиб, азизлиғни Юсуф (а.с.)ға берди. Ва мулк ва ҳазоиннинг амини ва соҳиби ихтиёри қилди. Юсуф (а.с.) вилоят маъмур йилларда ошлиғини яхши муҳофазат қилиб, қаҳат бўлғон йилларда халойиққа сабаби ризқ бўлди. Ва қаҳат шиддати бир ерга еттиким, халойиқ бору йўқин, балки ўз нафсларин егуликка соттилар. Ривоят будурким, Юсуф (а.с.) жамиъи Миср элин сотқун олиб, қаҳатдин чиққондин сўнгра озод қилди ва Зулайхони ўз никоҳи ақдига киюрди. Ва бу вақтда Юсуф (а.с.) ўтуз ики ёшар эрди ва Зулайхо ўтуз ва бикр эрди. Невчунки, азиз иннин эрди. Ва Юсуф (а.с.)ға Зулайхонин ики ўғул бўлди. Нақлдурким, қаҳат шиддати саъб бўлғандаким, атрофдин халқ ризқ учун Юсуф (а.с.)ға юз қўюб эрдилар, Канъон эли ҳам ул жумладин эрди. Ва Яъқуб (а.с.) Юсуф (а.с.) фироқида халқдин улфат узуб ва фарзандларидин унси мунқатиъ қилиб, гўша тутуб, Байт ул-аҳзон мақоми бўлуб эрди. Фарзандлари анинг руҳсати била Мисрға ўзи учун мутаважжих бўлуб, Ибни Яминни Яъқуб (а.с.) ўз қошида асрадиким, андин Юсуф (а.с.) иси топар эрди. Чун ўн ого-ини Юсуф (а.с.) хизматиға етиштилар, бизоатларин арз қилиб, рўзи тиладилар. Юсуф (а.с.) алардин насабларини сўруб, оталарининг ҳолин тафаҳхус қилиб, тирик эрқолин билиб, Ибни Ямин ҳолин маълум қилиб, эҳтиром этиб, ошлиғ бериб, бизоатларин доғи ошлиғ ичига ёшурун солиб узотти ва айттиким, яна келсангиз, қолғон инингизни олиб келингким, бу қотлоғидин кўпрак риоят қилай. Алар Канъонға келғондин сўнг, кайфиятни Яъқуб (а.с.) қошида арз қилиб, яна қотла Ибни Яминни, агарчи Яъқуб (а.с.) рози эрмас эрди, ўзлари била олиб Мисрға Юсуф (а.с.) мулозиматиға борғайлар ва Яъқуб (а.с.) хизматида ўткан ҳолотни тақрир қилдилар. Ва илтимос этдиларки, Ибни Яминни бир қотла алар била азиз қошиға йиборғай. Анга агарчи ул саъб кўрунди, аммо заруратдин Ибни Яминни йиборди ва бир руқъа битди. Иброҳим (а.с.)нинг дасторинки, ирс расми

била Яъқуб (а.с.)га қолиб эрди, Ибни Яминдин ҳадийя дастури била азиз хизматиға ирсол қилди. Ва аларға васият қилдиким, Мисрға бир дарвозадин кирманг.

وَالْحَقُّ وَالْحَقُّ وَالْحَقُّ وَالْحَقُّ

«Ло тадхулу(в) мин бобин воҳидин вадхулу(в) мин абвобин мутафарриқа»²⁰.

Алар Яъқуб (а.с.) буюрган дастур била амал қилиб, азиз эшикига ҳозир бўлдилар. Азизга хабар бўлғоч, аларни тилаб таъзим била ўлтуртуб, Ибни Ямин руқъа била дасторни Юсуф (а.с.)га таслим қилди. Юсуф (а.с.)га муфрит нишот юзланиб буюрдиким, алар илайиға хон торттилар ва ҳар иков илайида бир табақ қўйдурди. Ва Ибни Ямин ёлғуз қолди. Алардин ани ўз қошиға тилаб ҳамтабақ қилди. Чун Юсуф (а.с.) бурқат била эрди, алар тонимас эрдилар. Юсуф (а.с.) нинг тоқати қолмади, қориндошиға ўзин нозуклук била изҳор қилиб, мутағаййир бўлмай, дағи ул жамоатқа кетурган улоғлариға кўра ошлиғ бериб ва олтун кайлким, жавоҳир била тарсиъ қилиб эрдилар. Ибни Ямин юкида ёшуртти. Алар Канъонга мутаважжиҳ бўлгондин сўнг, киши йибориб, юкларин ахтартиб соъни Ибни Ямин юкида топтилар ва Ибни Яминни олиб азиз қошига келтирдилар. Ва қардошлари ҳам анинг била қойтиб келдилар. Бу ерда ихтилоф кўптур. Ҳар тақдир била Юсуф (а.с.) Ибни Яминни олиб қолиб, қардошлари яна Канъонга бориб, Яъқуб (а.с.)га Ибни Яминнинг ўғурлуқ қилиб, азиз ани асрагонин айттилар. Яъқуб (а.с.)нинг меҳнати ўти ва фурқати шуъласи бирга минг бўлуб, бир йўли оёғдин тушти. Оқибат азизға бир руқъа битиб, Яҳудо ўғли Фориздин йиборди ва ўз ҳолиниким, Юсуф отлиғ ўғли фироқидин не суубатқа қолиб эрди ва Ибни Ямин фурқатидин не шиддатқа мусаххар бўлди деб арз қилди. Юсуф (а.с.) анинг жавобида ул навъ насиҳатомиз руқъа йибордиким, Яъқуб (а.с.)га етказ, ўқутуб айттиким, бу мактубдин анбиё каломи ва русул пайғоми ҳолоти кўнгулга етишадур.

Яна ўғлонлариға Мисрға борурни таклиф қилиб, алар бизоати музжот била келдилар. Ва бу қотла Юсуф (а.с.) ўзин аларға зоҳир қилиб, кўп алтоф кўргузди. Аларни ўз қилгонларининг хижолати ва Юсуф (а.с.)нинг лутфу карами лол қилиб, Яъқуб (а.с.)нинг кўзи кўрмасин арз қилдилар. Юсуф (а.с.) ўз кўнглокин Яҳудодин Яъқуб (а.с.)га йиборди. Яҳудо Мисрдин чиққоч, Яъқуб (а.с.) ул кўнглок исин Канъонда топиб, ҳуззорға зоҳир қилди. Аларнинг димоғи хиффатиға ҳамл қилиб, то Яҳудо эшитиб, Юсуф (а.с.)нинг ҳаёти хабарин ва саломатлигин Яъқуб (а.с.)га еткуруб, кўнглокни анинг юзига солди, ҳамул замон басир бўлгон кўзи бино бўлуб, шукрлар қилди. Ва Яҳудо борча ҳол кайфиятин анга арз қилиб, Мисрға борур сўзида эрдиким, Юсуф ғ. с.нинг расулларин азим яроғлар била етиб ва зурриётин Мисрға элтиб, Юсуф (а.с.)га хабар етқоч, истиқбол қилиб ва Малик Райён доғи ул давлатни ғанимат била мувофиқат қилди.

Юсуф (а.с.)га яқинлошқоч, Яъқуб (а.с.) маҳмилдин чиқиб, Юсуф (а.с.) анинг аёғига тушуб кўруштилар. Ва Мисрға келиб, Юсуф (а.с.) атоси, аносини тахт устида ўлтуртуб, ўзи алар ёнида ўлтуруб, қардошлариға улча қондан икром эди, бажо келтурди. Ва алар борча анга саждаи таҳийят қилдилар. Ва Юсуф (а.с.) Яъқуб (а.с.)га айттиким,

وَالْحَقُّ وَالْحَقُّ وَالْحَقُّ وَالْحَقُّ

«Ё абати ҳозо таъвилу руъёйа мин қаблу»²¹. Бир ривоят била ўн ети иилдин сўнгра, бир ривоят била йигирми тўрт иилдин сўнгра Яъқуб (а.с.) Тенгри таоло раҳматиға борди ва Юсуф (а.с.)ни васий қилиб эрди ва анинг васияти била Қуддусда Иброҳим ва Исҳоқ (а.с.) живорида қўйдилар. Ва оз фурсатдин сўнгра Малики Райён ҳам оламдин чиқди. Ва анинг бани аъмомидин Қобус отлиғ кофири мақхур Миср тахтида салтанатқа ўлтурди. Юсуф (а.с.) бир неча йил ани исломға далолат қилди, ер тутмас эрди. Аммо Юсуф (а.с.)ни таъзим қилур эрди. Юсуф (а.с.) анинг даъватидин маъюс бўлуб, балки ўз авқотидин ҳам малул, Ҳақ таолодин муножотда обоу аждоди суҳбатин тилади. Ва ул дуо мустажоб бўлди, бани Исроилға ислом русухиға васийят қилиб, Фиръавн била Мусо (а.с.)дин хабар бериб, ул қавмнинг валийси Яҳудони қилиб, ўзининг мадфанини Нил рудида Мисрдин бир йиғоч йироқ муқаррар қилди ва дорулфанодин гулшани бақоға хиром қилди. Бани Исроил Яъқуб (а.с.) зурриётидур ва асбот ўн бир ўғли.

Ш е ъ р:

Борди Юсуф, қолмади Қобус ҳам бўлмай адам,
Ичтилар жоми фано сиддиқ ҳам, зиндиқ ҳам.

Хизр (а.с.)ни мурсал дебдурлар. Ва ул Арфахшад ибни Сомнинг ўғлонларидиндур ва Зулқарнайн замонида анинг мулозими эрди. Зулқарнайн ҳайвон суйи ҳаёли била зулумотқа киргонда Хизр (а.с.) ани бошлаб кирди. Ва дерларким, Илёс (а.с.) доғи била эрди. Умидким, қуйироқ зикр бўлғай.

Ул сувни Тенгри таоло бу иковга насиб қилди ва Зулқарнайн маҳрум ёндин.

Ва баъзи дебдурларким, Ҳақ таоло Хизр (а.с.)ға илми ладунни насиб қилди ва ҳайвон суйи иборат ондиндур. Аҳли ислом муътақиди улдурким, Хизр (а.с.) умри жовид топибдур. Ва Хожа Муҳаммад Порсо қудиса сирруҳу баъзи нусхада мундоқ битидурким, Хизр (а.с.) Сабзаворнинг Каяк отлиғ кентидиндур ва ҳоло Ҳазрат Рисолат саллаллоҳу алайҳи васаллам динидадур ва имом Шофеъи раҳматуллоҳ мазҳабидадур, валлоҳу таоло аълам.

Ш е ъ р:

Хизр умрин тиларлар аҳли хирад,
Ёр васлидурур, ҳаёти абал.

Айюби Сабур (а.с.). Онаси Лут (а.с.) қизидур. Отасини Ийс ибни Исҳоқ (а.с.) авлодидиндур дебдурлар: Вале баъзи мухолафат қилибдурлар. Мавлуди Румдур, аммо Шомда муқим эрди. Ҳар навъ мол ва манולי кўп эрди ва ўн ўғли бор эрди. Фанимат жинсидин ҳеч нима йўқ эрдиким, Ҳақ таоло ибодати ва тасбиҳи ва таҳлилига ул навъ машғул ва машъуф эрдиким, ҳеч нимага илтифот қилмас эрди. Ул мартабадаким, Ҳақ таоло малоикаға анинг ҳолотини жилва бердиким, манинг ибодатимдин ўзга ҳеч нимаға парво қилмас. Малоика айттиларким, Худоё, ҳеч навъ жамъиятдин йўқтурким, анга насиб қилмайсен. Невчун санинг ибодатингдин ўзга иш қилғай.

Тенгри таоло малоикаға хитоб қилдиким, бу зоҳир жамиятлари паришонлиғ асбобидур. Вале сизинг мазаннангиз бу бўлсаким, бу жиҳатлардинким, анинг кўнгли

жамъ учун ибодатқа машғуфдур, андоқ қилойки, сизлар билгайсизким, бўлар-бўлмаса ҳам анинг иши тоатдур. Бу муколимадин сўнгра Тенгри таоло Айюб (а.с.) сори балолар мутаважжіҳ қилди. Аввал мавошийсиға андоқ офат туштиким, бири қолмади. Анга айттилар эрса, илтифот қилмади. Мазруотиға андоқ бало юзландиким, йўқ ҳисоби тутти. Мунга ҳам мултафит бўлмади. Ҳар жиҳотики, анга не итлоқ қилса бўлур, бениёзлиқ ерига борди, парво қилмади, ҳамул Ҳақ таоло ибодатиға машғул эрди. Уй йиқилиб ўн ўғли том остида қолдилар ва ҳалок бўлдилар. Ул дедиким, манга Тенгри таоло басдур, алар бўлмаса бўлмасун! Булардин сўнгра ҳеч нимаси, балки ҳеч кишиси қолмади, муборак жисмиға беморлиғлар ва балолар юзланди. Доғи жароҳатлар бўлур, қуртлар тушти, доғи ул жароҳатлар исланиб, ул навоҳий халқи андин мутанаффир бўлур, ароларидин ани ихрож қилиб, бир номуносиб ерга солдилар ва теграсида ҳеч киши қолмади. Ҳарамидинким, отини Раҳима бинти Яъқуб (а.с.) дебдурлар ва бинти Иброҳим ибни Юсуф (а.с.) ҳам дебдурлар. Ва Раҳима ё муздурлуқ, ё гадоилиқ қилиб, Айюб (а.с.)ға қут келтурур эрди. Ва Айюб (а.с.) ул балийятқа сабр қилиб, Тенгри таоло тоатидин хотириға ўзга нима кечмай. Дерларки, шариф баданидин бир қурт агар тушса эрди, яна олиб ўрниға қўяр эрдиким, сизга Ҳақ бу насиб қилгон рўзидин маҳрум бўлманг. Ва шайтони лаъин Раҳимаға ҳар навъ игволар қилур эрдиким, муҳофазати Айюб (а.с.)ға етмагай. Тенгри таоло ани шайтон мутобаатидин асрар эрди. То улким, бир кун бир заифа сурати бирла Раҳимаға учради. Ва Раҳима ул кун ҳеч нима топмайдур эрдиким, Айюб (а.с.)ға келтургай. Шайтон анга айттиким, менинг сочим бағоят қисқадаур. Агар гисуларингни кесиб, манга берсангким сочимға уласам, мунча баҳосин берурман. Раҳима дедиким, Айюб (а.с.) бу кун қут топмайдур, манга гису бўлмаса бўлмасун. Ўз гисуларин кесиб, анга бериб, олгон ваҳжқа қут олиб, Айюб (а.с.) қошиға етмасдин бурун ул лаъин Айюб (а.с.) қошиға Раҳиманинг сочин келтуруб, номуносиб сўзлар деди. Раҳима қут кетургай, Айюб (а.с.) анинг сочин кўрмади. Машҳурдурким, аҳд қилдиким Раҳимани юз йиғоч урғай. Чун Ҳақ субҳонаҳу ва таоло Айюбнинг балийятини ниҳоятқа еткурди. Ва ул ҳамул сабр ва шукр қилур эрди. Малакут оламиға шўр тушти ва ғавво. Ва малоика анинг фазл ва сабурлуқин эътироф қилиб, ўз сўзларидин нодим бўлдилар. Тенгри таоло иноят қилиб анга сиҳҳат йибориб, Жаброил (а.с.) келди ва иликин тутуб кўпорди. Ва тамом қуртлар танидин тушти. Ва ики жонибидин ики булоғ пайдо бўлди ва Жабраил (а.с.) муборак жисмини ул сувларға ғул бериб, борча жароҳатлари бутти. Ва Раҳиманинг поклиғига тануглуғ бериб, машҳурдурким, юз супургу йиғочни бир-бириға боғлаб, Раҳима учасиға уруб, аҳд уҳдасидин чиқти. Ва Айюб (а.с.)ға Тенгри таоло зойеъ бўлгон амволидин ортуғроқ яна каромат қилди. Баъзи дебдурларким, авлодин ҳам тиргузди, баъзи бар ондурким, яна авлод берди ва анинг звига баъзи дебдурларким, олтун чутуртка ёғди. Ва баъзи анинг манзилин Шомдадур ва баъзи Хуросон вилоятида Рози Машҳадла дебдурлар. Ва муддати нубувватида уч киши анга иймон келтурдилар ва балийятида муртад бўлдилар, сиҳотдин сўнгра Румға борди. Ҳўмилки, улугроқ ўғли эрди, васий қилиб, оламдин ўтти. Умри бобида ихтилоф кўп учун битилмади.

Ш е ъ р:

Бесабр улус гарчи жаҳондин кетти,
Айюб сабур доғи кетмай нетти.

Шуъайб (а.с.) Ани хатибул-анбиё дебдурлар. Иброҳим ё Солиҳ (а.с.) авлодидин эканда ихтилоф бор. Ва аноси Лут (а.с.) қизи эрди, оти Мико. Ва Ҳақ таоло ани асҳоби Мадян ва асҳоби Айка ҳидоятига мабъус қилди ва баъзи Мадян ва Айка асҳобидин бир қавм дебдурлар. Ва алар кайл ва вазн ишида қалблиғ қилур эрдилар. Ва танга ва пул сойир маскукотни нима қотиб беиёр ясар эрдилар. Ва ўғрилиқ ва қароқчилик қилур эрдилар. Ва Шуъайб (а.с.) мулозиматиға келур элнинг йўлин тутуб, манъ ва изо этарлар эрди. Ва миллатлари бутпарастлик эрди. Шуъайб (а.с.) аларни туз йўлга далолат қилиб, Тенгри таоло азобидин қўрқутур эрди. Алар муқобаласида истихзо ва сафоҳат қилур эрдилар. Чун бу муддат татвил топти, ул қавм жаҳолатларидин Шуъайб (а.с.) тахвифин ёлғон хиёл қилиб, тамасхур юзидин азоб ваъдасиға тақозо кўргуздилар. Шуъайб (а.с.) муножот қилиб:

عَلَيْهِ السَّلَامُ

«Раббанафатҳ байнано ва байна қавмино билҳаққи ва анта хайр ул-фотиҳин»²² тақаллуми била тазарруъ қилди. Тенгри таоло ети кун ҳавонинг ҳароратин ул мартабада қилдиким, ул қавм бетоқат бўлуб, аёл ва атфоллари била шаҳрларидин чиқиб, беша ва дарахтистонға юзландилар. Ва Ибни Аббос разийаллоҳу анҳудин манқулдурким қазои Илоҳи дўзах ўтидин шуъла йибориб, борчасин ўртади. Ва тарих аҳли ани ҳам Самум елиға иснод қилибдурлар. Ҳар тақдир била Шуъайб (а.с.) Иброҳим (а.с.) шариатиға даъват қилур эрди ва даъвати муддатида минг етмиш киши даъпатиға кирдилар ва ул қавм ҳалокидин сўнгра, Ҳақ таоло амри била ҳамул ерда сокин бўлди, то Мусо (а.с.) анга қўшулди. Ва Мусо (а.с.) айрилғондин сўнгра, ети йил ва тўрт ой ҳаётда эрди. Умри ики юз йигирмага еткондин сўнгра охират оламиға юзланди ва Маккада Рукн ва Мақом аросида мадфундур. Ва асҳоби Рас зикриким ўтти, баъзи Шуъайб (а.с.) замонида дебдурлар. Ва Шуъайб (а.с.)ни сурёний тили била Шируб дебдурлар. Ва мўъжизотидин бири улким, куффор тошни мис қилмоқ тиладилар, анинг дуоси била борча тошлар мис бўлди. Чун ақида қилмадилар, яна аввал ҳолиға борди.

Ш е ъ р:

Шуъайб айлади чун жаҳондин хиром,
Зухур этти Мусо алайҳимас-салом.

Мусо ва Ҳорун (а.с.) Мусо (а.с.) улул-азмдур ва лақаби Калимуллоҳдур. Ва Яъқуб (а.с.) авлодидиндур. Ва бу қиссанинг ибтидоси будурким, Юсуф (а.с.) ки, Райён ибни Валиддин сўнгра Қобус замонида рихлат қилди. Қобус бани Исроилни забун қилиб, азим аниф тақлифлар қилур эрди. Ва борчасин ўз убудийятиға мансуб қилиб, қибтиларғаким ўз қавми эрди, ожиз ва зеридаст қилиб эрди.

Чун ул Фиръавн жаҳаннамға борди, қардоши Валид ибни Мусъабки машҳур-дирким, Фиръавн улдур. Миср салтанатида ўлтурди ва кўп йил халқни бутпараст-ликқа тақлиф қилди. Чун салтанати замони имтидод топти, мабхут димоғиға фосид хиёл бўлуб,

عَلَيْهِ السَّلَامُ

«Ана раббукумул аъло»²³ даъвоси била элни ўз ибодатиға таклиф қилди. чун салтанати замони имтидод топти ва улухийят мудлаоси била жаббор сифатлиғ бунёд қилди. Ва бани Исроилға жафо ва ситамни ҳаддин ўткорди. Ва андоқки, шарҳи кўпрак таворихда мастурдур ва халқ аросида машҳур. Ва қибтийларға риоят қилди.

Ва ул маъюн бир кеча туш кўрдиким, Шом соридин бир ўт пайдо бўлуб, мисрийларнинг боғ ва саройларин кўйдурди. Ва кент ва шаҳарларидин асар қўй-мади. Ваҳм била уйғониб, коҳинларни тилаб, бу тушнинг таъбирин тилади. Алар дедиларким, ул соридин биров мутаваллид бўлғайким, санинг давлатинг ва миллатинг заволига сайъ қилғай ва бани Исроилдин бўлғай. Ва қибтилар заволи ондин бўлғай. Фиръавн зуафо тайин қилдиким, бани Исроилдин ҳар ўғул мутаваллид бўлса, ўлтургайлар. Беш йилдин сўнгра бани Исроилға тоун заҳмати воқе бўлуб, кўп халқ зоъе бўлди. Қибтилар Фиравнға айттиларким, бу тоифанинг атфолин сен ўлтурасен, улугларин тоун. Оз вақтда тутонурлар. Бизинг хизмат ва бекоримизни ким қилур?

Фиръавн нодонлиғидин буюрдиким, атфолни бир йил ўлтурсунлар, бир йил қўйсунлар.

Бахшиш йили Ҳорун (а.с.) мутаваллид бўлди ва ғайри бахшиш йил Мусо (а.с.) мутаваллид бўлди. Тафсили будурким, коҳинлар дедилар, Фиръавнгаким, ул мавлуд фалон кеча Искандарияда ота пуштидин раҳмға борур. Фиръавн Искандарияға бориб, ул кеча жамиъи бани Исроилни зуафодин айирди ва ўзи эса Осия бирлаким ҳарами эрди, хилват ихтиёр қилди. Ва Имрон Мусо (а.с.)нинг атосиким, муқарраб кишиси эрди, боғ эшикида қўйди. Зуафо сайрда эрдиларки, боғ эшикига еттилар, Имрон хотунин кўруб майл қилди.

Алқисса, Мусо (а.с.)ни аноси ҳомила бўлди ва Мусо (а.с.)нинг бир мўъжизи буким, аносининг ҳомила эркани ўзга зуафодек маълум бўлмас эрди. Ва муаккилаларға вукуф ҳосил эрмас эрди. Чун Мусо (а.с.) мутаваллид бўлди, аноси ани бир тобутқа момуқлар аросида таъбия қилиб, дарзларин қир била тутуб, Нил рудиға солиб, Тенгри таолоға топшурди. Ва Фиръавннинг бир қизи бор эрдиким, анга барас иллоти бор эрди. Ва иложидин атиббо навмид бўлуб эрдилар. Коҳинлар ушбу тарихда деб эрдилар, бир зулҳаёт дарёдин чиққойким, анинг оғзи луобидин ул мараз дафъ бўлғай. Қиз аноси била ҳамул ваъда кунни Нил қироғинда ўлтуруб эрдиларким, ул тобут етиб, бир дарахтқа банд бўлди. Канизаклар ул сандуқни келтурдилар, Осия очти, тифли кўрдиким, бормоғин эмадур эрди. Яна Мусо (а.с.)нинг мўъжизи буким, оғзи суйи била ул барас филҳол дафъ бўлди. Ва Осия анга Мусо от қўйдики, ибрий тили била маъниси сарв дарахтидур. Ано ва қиз Мусо (а.с.)ни Фиръавн қошиға келтурдилар. Ва Фиръавннинг кўзи анинг юзига тушқоч, Тенгри таоло Мусо (а.с.) муҳаббатини анинг кўнглиға солиб, халқи айттиларким, бу ҳамул тифлдурким тилар эрдинг, қатлида таъхир қилма. Аммо Осия айттиким,

وَقَالَ فِرْعَوْنُ لَأَظْهَرَنَّكُمْ
أَسْمَاءَكُمْ وَلَأَحْطَاكُمْ
بِأَسْمَاءِكُمْ وَلَأَحْطَاكُمْ

«Куррату айнин ли ва лака ло тақтулуху асо ан янфаано ав наттихизаху валадо»²⁴.

Фиръавн анинг қатлин Осияға бағишлаб, Осия анинг муҳофазати учун сутлук зуафо келтурди. Ҳеч қойсининг сутин ичмай, иттифоқо аносини ҳам келтуруб

эрдилар, аносининг сунин ича киришти ва аноси сути била парвариш топти. Бир ёшоғондин сўнгра Осия Фиръавн қошига келтурди. Фиръавн қўйнига олғоч, илик уруб, анинг сақолин тутуб, тортиб неча қилин узуб, Фиръавн ғазаб қилди, доғи Мусо (а.с.)нинг қатлига ҳукм қилди. Осия монет бўлдим, атфолни бу навъ ҳаракотқа мухотаб қилса бўлмаским, аларга шуур ва ғараз бўлмас. Имтиҳон учун буюрдиким, бир табақда ўт ва бир табақда ёқоти аҳмар келтурдилар. Мусо (а.с.) илайига қўйдилар. Мусо (а.с.) илик ёқот табақига узотти. Аммо Жаброил (а.с.) иликин ўт табақи сори мойил қилди. Ва Мусо (а.с.) бир чўғни олиб, оғзига солди, тили куйди. Дерларки, муборак тилида лакнат воқеъ бўлдим, син ҳарфин яхши айта олмас эрди. Андоқки, муножотида

ОСИЯ

«Ваҳлул уқдатан мин лисони»²⁵ андин хабар берур. Фиръавн бу ишни кўргач, мунбасит бўлуб, Мусо (а.с.)ни Осия анинг қошидин элиб, тарбият қилур эрди, то ўн ёшига етти. Ва ани салотин авлоди ва дастури била ғоят зеб ва тажаммулда асрар эрди. Ўтуз ёшига еткач, қибтиларнинг ашрофидин бирининг қизин анинг никоҳига кийорди. Ва ул тўйда мулк дастури била ойинлар боғлатти. Ва Мусо (а.с.)га ики фарзанд бўлди. Ва ул муносибати аслий била бани Исроилга қибтилар зулм қилганда раҳм қилур эрди. Бир кун сайрда кўрдиким, бир бани исроилийга Қонун отлиғ қибтий зулм қилганда шиддат била изо қиладур. Ул насиҳат юзидин манъ қилди. Ва ул мумтанет бўлмади ва изони орттурди. Ва чун ул беқоидалиги ҳаддин ўтти. Мусо (а.с.)нинг ғазаб ўти муштаил бўлуб, ул қибтини урғоч, йиқилиб ўлди. Фиръавн эшиткоч, Мусо (а.с.) қатлини кўнглига жазм қилиб, анинг изҳориға ҳукм қилди. Ҳамул нажжорким, анинг аноси ани сувға солурда сандуқ йўнуб эрди, куфрдин ёниб, дин қабул қилиб эрди, Мусо (а.с.)га ул ҳолдин хабар берди. Мусо (а.с.)га чун ҳануз нубуwwпат рутбаси етмайдур эрди, паҳмдин яёғ Мисрдин қочиб, ети кеча-кундуз кўп риёзат била йўл қатъ қилиб, бир чоҳ бошига етиштиким, Мадойин навоҳийсида эрди.

Ва анда бир дарахт соясида сокин бўлди. Бир лаҳзадин сўнгра эл гала қаросин ул чоҳ бошига суворғали келтуруб, чоҳ устида ёпқон тошни олиб, қолин қўй ва мавошийга сув бердилар. Доғи чоҳга тошни ёпиб, галаларин суруб кеттилар. Ики заифа бир неча қўйни қироқга асраб эрдилар, эл кеткондин сўнгра, қўйларин суворуб, эл мавошийсидин қолғон сувни ўз қўйларига бердилар. Мусо (а.с.) ул иштин мутаажжиб бўлуб, ул зуафонинг кайфияти ҳолин сўруб, алар дедиларким, биз Шуъайб пайғамбар қизларибиз. Куффор қўйларин суворғондин сўнгра, ул галадин қолғон туфайли сувдурким, биз ҳам сувлаб борурбиз. Мусо (а.с.) аларнинг қўйларига сув тортиб сероб қилиб йиборди.

Алар хушнуд келиб Шуъайбқа ул ҳолдин хабар бердилар. Шуъайб (а.с.) Мусо (а.с.)ни уйига индаб, ҳасаб ва насабни матълум қилиб, Сафура отлиғ қизин анга атади. Шу шарт билаким, секиз йил Мусо (а.с.) Шуъайб (а.с.)нинг кутган миъоди ўткач, Мусо (а.с.)ни уйландуруб, бирор нима молидин бериб, ўн йилдин сўнгра Одам Сафийуллоҳ биҳиштдин чиқарғон асони анга бериб, ани Мисрға узотти. Ва асо бобида сўз кўптур. Мабсут кутубдин билса бўлур.

Чун Мусо (а.с.) беш кун юруди, Тури Сино тоғига етишти. Олтинчи кечаким ҳаво совуғ бўлуб, булут оламни тийра қилди. Сафурага туғурур дарди пайдо

бўлуб, ўтқа эҳтиёж бўлди ва ул тоғ сори мутаважжиҳ бўлдим, ўт кетургай. Кўп юргондин сўнгра бир ёруғлуғ кўрунди, еткоч, ул ёруғлуғ бир дарахтда эрди, Мусо (а.с.) еткоч, дарахтқа чиқти. Ва ул ёруғлуғ қошида куёш нури тийра кўрунди, аммо йиғочни куйдурмай яфроғ ва шохларин тозароқ қилиб эрди. Мусо (а.с.)га ҳайрат голиб бўлуб деди: Ё Раб, бу на ҳол эркин?

سورة القصص

«Инни аналлоҳ»²⁶ нидоси келиб, Мусо (а.с.)нинг давлатманд бошига рисолат тожи қўюлди ва саодатманд эгнига нубувват хилъати кийдурулди ва яди байзо ва асо мўъжизаси каромат бўлди. Ва арода ўткон муколама «Тоҳо» сурасида маълум. Ва Мусо (а.с.) ўз убудийяти ажзин зоҳир қилиб, Ҳорун (а.с.)га ҳам нубувват давлати насиб бўлуб, Фиръавн ҳидоятига ва бани Исроил истихлосига маъмур бўлди. Мусо (а.с.) Водийи Муқаддасдин масрур ёниб, манзилга келиб, тонгласи Миср азимати қилиб, еткон кеча аноси уйига бориб, аноси ва халқини ўз динига киюруб, Ҳорун (а.с.)га нубувват башорати бериб, тонгласи Фиръави қасрига юзланди. Ва анга нубувват фарридин элга маҳобат даст бериб, Фиръавн била мулоқот қилиб, ани Тенгри таоло убудийятига далолат қилди. Ва ўз нубувватин изҳор қилиб, ўз динига йўл кўргузди. Фиръавн мўъжиза тилади эрса, Мусо (а.с.) асони илқидан солғоч, аждаҳое бўлдим, ҳайбатидин неча киши ҳалок бўлди. Фиръавн ваҳмдин беҳуш бўлуб, ўз ҳолига келди. Сўнгра, илтимос қилиб, Мусо (а.с.) асони олғоч, ҳамул асо бўлди. Ва асони олурда яди байзо кўргузди. Фиръавн деди: «Сен соҳирсен, менинг ҳам соҳирларим бор. Агар аларга голиб келсанг, сен дегондек қилай, йўқ эрса, сени ҳалок этай». Соҳирларин йиғиб, ҳолни аларга айтти. Алар қабул қилдиларким, неча кундин сўнгра биз сеҳрлар қилоликим, Мусо (а.с.) нинг сеҳрин ботил қилгай.

Миъдод куни алар ип ва йиғочлар била йилонлар ясаб эрдилар, ул даштқа қўйғоч, мутаҳаррик бўлуб, Мусо (а.с.) асони ташлағоч, аждаҳо бўлуб, ул сеҳрларни ютти. Ва Мусо (а.с.) тутқонда ҳамул асо бўлуб, ул саҳара бу ҳолни кўргоч, Мусо (а.с.)га иймон кетурдилар ва бани Исроил масрур бўлдилар.

Осия дағи Фиръавн мусоҳабати кудуратда батанг бўлди, Ҳақ таолога муножат қилдим,

سورة القصص
قصص الأنبياء

«Раббибни ли индака байтан фил жаннати ва нажжини мин Фиръавна ва амалиҳи ва нажжини минал қавмиз-золимин»²⁷. Ҳақ таоло дуосин мустажоб қилди ва Фиръавн бани Исроилнинг сурурин кўруб, сойир қибтиларга буюрдиким, аларга бурунғидин кўпрак изо қилгайлар. Алар Мусо (а.с.) ҳазратида тазарруъ ва тазаллум қилдилар эрса, Мусо (а.с.) қибтилар бобида дуо қилди ва балийят алар сори юзланди. Ул эл уч йил қаҳат балосига гирифтор бўлдилар. Иккинчи, тўфон балоси эрдиким, баъзи ёғин дебдурлар, баъзи тоун, ўзга нималар ҳам дебдурлар. Бу бало ети кунгача бўлди ва аксар ашрофлари ўлди. Ва учунчи, чугуртка балоси эрдиким, борча мазруот ва жиҳотларин нобуд қилди. Бу ҳам ети кун эрди. Тўртинчи, қумл

балоси эрдиким, аъзолариға, балки қулоқ ва кўзлариға тушуб, кўпини маъдум қилди. Анда ихтилоф кўптур. Бешинчи, зафодиз балоси эрди. Чун булар била ул бадбахтлар танбиҳ бўлмадилар. Олтинчи бало ул эрдиким, Ҳақ таоло аларға Нил суини қон қилди. Бани Исроилға сув эрди, қибтиға қон. Бу ҳам ети кунга тортти. Етинчи бало ул эрдиким, азим еллар ва тийра ҳаволар ва раъду барқ аларни ҳалок этти. Ва секизинчи бало ул эрдиким, ёзи вуҳуш ва сиботини Ҳақ таоло аларға мусаллат қилдиким, азоб қилдилар. Ҳар бало бўлгонда шарт қилур эрдиларким, дафъ бўлгонда, имон келтироли. Мусо (а.с.) дуо била дафъ қилғоч, куфрда музирроқ бўлуб, бани Исроилға зулм кўпрак қилур эрдилар. Чун Мусо (а.с.) Фиръавн била қаппидин ноумид бўлди, ўз қавми бани Исроилға Ҳақ таоло амри била буюрдиким, Мисрдин чиқиб, Нил қироғинда тушсунлар. Ул қавм буюрғондек қилдилар. Ўткон балийёт асносида Фиръавн сарҳи мумаррадни Ҳомонға буюрдиким, осмонға чиқиб, Мусо (а.с.)нинг Тенгриси била урушай, деб кўп муддат устодларни жамъ қилиб, ул сарҳни ясадиким,

﴿فَعَزَّزْتُ قُوَّتَهُ بِأَرْبَعَةِ آفَافٍ﴾

«Ё Ҳомонубни ли сарҳан»²⁸ анга долдур. Ва анинг иртифоъин баъзи тўрт йиғоч ва баъзи мундин ортуқ ва маҳолот ҳам дебдурлар. Фиръавн чун ул қасрға чиқти, осмон анга ердин кўрунгондек кўрунди. Мунфаил тушкондин сўнг, Ҳақ таоло амри била ул қаср нобуд бўлди. Чун Мусо (а.с.) қавмин Нил қироғинда таъбия қилди. Юсуф (а.с.)нинг тобутин анинг васияти мужиби била олиб чиқтилар. Ва ул мақбараи Нил руди ичинда қолиб эрди, Мусо (а.с.) дуоси била сув анинг устидин кетти. То ерни қозиб, тобутниким, баъзи тошдин, баъзи шишадин дебтурлар, чиқордилар. Фиръавн бу ҳолатдин вуқуф топғоч, черик тортиб, Мусо (а.с.) рўбарўйиға чиқти. Ул сипаҳнинг ададин ҳисобдин тошқари дебтурлар. Мусо (а.с.) бағоят мутаваҳҳим бўлди, Мусо (а.с.)ға нидо келдиким,

﴿يَا أَيُّهَا الْمَلَأُ الْأَرْضَ﴾

«Анизриб биасокал баҳра»²⁹.

Мусо (а.с.) Ҳақ таоло амрин бажо келтурди. Нил дарёсида ўн ики ерда сув айрилиб, ўн ики кўча сув пайдо бўлди. Асбот адади била мувофиқ. Мусо (а.с.) ҳар сабт қавмини бир кўчага кирарга фармон буюрди. Аларға буюрғондек қилиб, чун Ҳақ таоло амри била дарё туби қуруб эрди, солим ўттилар. Фиръавн сув қирғоғиға еткач, ул ҳолни мушоҳида қилғоч, аъзосиға раъша тушуб, сувға кирарда мутараддид бўлди ва Ҳомон иғвоси била отин сурди. Ва қибтилар доғи кирдилар. Чун тамоm черикдин бири тошқори қолмади, ҳануз бири сувдин чиқмайдурлар эрдиким, сувға амр бўлдиким, муттасил бўлуб равон бўлди. Қаҳҳорлиғ ва мунтақимлиқ баҳри муталотим бўлди эрса, бир лаҳзада Фиръавн била андоқ азим сипоҳдин осор қолмади.

﴿يَعِزُّنَا اللَّهُ مِنْ عَذَابِهِ، اللَّهُ يَعْزُذُ بِنَا اللَّهُ مِنَ تَرَوَرِ الْقَسَا وَمِنْ سَيِّئَاتِ أَعْمَالِنَا﴾

«Наузу биллоҳи мин ғазабиллоҳи ва наузу биллоҳи мин шурури анфусино ва мин саййиоти аъмолино»³⁰.

Ва бу воқеа ошуро кунда содир бўлди. Ва неча кун ул дарё юзида ва ики қироғида қибтилардин лоши эрди, ниҳоятсиз зеб ва тажаммулким, аларнинг либосида эрди, Мусо (а.с.) қавмига иршод қилур эрдиким, бу амволға тасарруф қилманг. Саодат аҳли маъмур бўлуб, шақоват аҳли ул жиҳодни ихтиёр қилиб жамъ қилур эрдилар. То оқибат аларға етишгон қуйироқ мазкур бўлғай, иншоаллоҳул-азиз.

Ва Мусо (а.с.) Ювшаъ ибни Нунға қолин сипаҳ қўшуб, Мисрға йиборди. Ва ул Мисрни фатҳ қилиб, қибтилар амволин ва сойир жиҳотин забт қилиб ҳам қибтидин бир кишини валиаҳд қилди, доғи Мусо (а.с.)ға қўшулди. Ва Мусо (а.с.) муҳаррам ойининг ўн икисида сув яқосидин кўчуб азимат қилди. Ул ёнки Тенгри таоло амри эрди, баъзи Рай шаҳрига дебдурлар. Чун Бани Исроил доим Мусо (а.с.)дин илтимос қилурлар эрдиким, бир алоҳида шариат бизинг учун Тенгри таолодин тиласангким, ул дастур била амал қилсак. Ул ҳазрат муножот қилиб, хитоб келдиким, Тури Сино тоғиға бориб, ўтуз кун рўза тутуб, улча тиларсен етсун.

Мусо (а.с.) қавмининг хилофатин Ҳорун (а.с.)ға бериб, қавм ашрофидин етмиш киши айириб, ўзи била олиб Тури Сино тоғиға бориб, миёод муқаррар қилдиким қачон келгай. Чун рўза айёми ул Муқаддас Водийда муътакиф бўлди, Жаброил (а.с.) келиб, пайғом келтурдиким, яна ўн кун дағи бу дастур била ўткар. Чун қирқ кун ўтти, Мусо (а.с.) Турға мутаважжиҳ бўлуб, ул жамоат қолдилар. Ароларида бир булут пайдо бўлуб, монё бўлди.

Мусо (а.с.) била Ҳақ субҳонаҳу ва таоло тилсиз такаллум қилди ва ўн лавҳ йиборди. Ва анда шариат аҳкоми маркум эрди. Ва Мусо (а.с.) руъят истидъоси қилиб, муяссар бўлмади. Чун рафиқлари қошиға келди, ул қавмлари Ҳақ таоло каломин эшитурни истидъо қилдилар. Борчани ғазабни Илоҳи ҳалок қилди. Яна Мусо (а.с.) қойтиб, қавмға мулҳақ бўлди, ул ўн кун жиҳатидинким мавъидға ўтуб эрди, қавм Сомирий иғвоси била гўсолапараст бўлуб эрдилар, магар ўн ики минг кишиким асботдин эрдилар.

Мусо (а.с.) бу ҳолдин мутаажжиб бўлуб, Ҳорунға ғазаб оғоз қилди. Ҳорун (а.с.) масмуъ узр этиб ва Сомирий бобида ёмон дуо қилди ва гўсолани куйдурди. Ва қавм бобида Ҳақ таолодин хитоб келдиким, ул ўн ики минг кишиким гўсола парастиш қилмайдурлар, жамиъи Бани Исроил элини қатл қилсунлар. Фариб рустохез тушти ва ажиб қатл воқеъ бўлди. Яна Мусо (а.с.) дуоси била Тенгри таоло аларнинг қолғонин боғишлади ва тиг юрумас бўлди. Мусо (а.с.) буюрдиким, қатлдин илик торттилар. Яна Мусо (а.с.) бориб муножот қилди, «Таврот» нозил бўлди. Ва ул қирқ мужаллад эрди. Ва анинг аҳкомин қавм эшиттилар ва қабул қилмадилар ва дедилар:

«Самиъно ва асайно»³¹. Мусо (а.с.)ға яна малолат бўлуб, Жаброил (а.с.) Тур тоғини ердин кўториб, ул қавм боши устига келтурдиким, Тенгри таоло ҳукмин эшитмасалар, бошлариға урғайлар. Заруратдин сажда қилдилар, аммо ваҳмдин бир юз била сажда қилиб, бир кўзлари юқори тоғ сори эрдиким, тоғ тушмагай. Андоққи, яҳудға бу дастур бўлдиким, эмди доғи бир юзлари била сажда қилурлар. Чун қавм дин қабул қилдилар, яна Мусо (а.с.) дуоси била ул тоғ алар боши устидин ғойиб бўлди. Ва, таврот аҳкоми олти юз ўн учга қарор тутти. Ва Мусо (а.с.) қавмини бошлаб, Мисрға мутаважжиҳ бўлди. Ва Мусо (а.с.) сексен яшағонда

Тенгри таоло амри била бир сандуқ ясаб, жавоҳир била мурассат қилиб, алвоҳи самовийни анда солиб, теграсига ҳафтранг дебодин шодурвон ва саропарда тикиб, анинг муҳофазатин Ҳорун (а.с.) ва авлодиға муқаррар қилди. Ва ани «Сандуқуш-шаҳода» дедилар. Ва ул тавобет Байт ул-Муқаддасқа шуҳрат тутти. Ва бу учурда бани Исроил Омил отлиғ кишини қардошининг ики ўгли моли учун ўлтуруб, ики қавм аросига солдилар ва қотилни топмоқ учун Мусо (а.с.)ға илҳоқ бунёд қилдилар. Мусо (а.с.) ул ики қавмғаким, мақтул аларнинг аросида топилиб эрди, қассомаға ҳукм қилди. Алар қабул қилмадилар ва дедиларким, дуо қил, то қотил топилсун. Дуо қилди. Тенгри таоло ҳукм буюрдиким, бир ўйни келтуруб ўлтурунг ва анинг бир узвини мақтулға урунг, то айтсунким, қотили кимдур. Алар ўй сифатида илҳоқ қилиб, ўзларига ишни душвор қилдилар. То иш анга еттиким, бир ўйким ўрта ёшлиғ, ранги сориғ, зироат ва юк заҳматин кўрмаган бўлғай ва нопок ерда ўтламамиш бўлғай ва умрида анга машаққат етмамиш бўлғай, топқулуқ бўлдилар. Андоқким, «Бақара» сурасида мазкурдур. Ва топқондин сўнгра иёси баҳосида муболаға қилиб, ўй терисини ёрмоқ тўлдуруб анга берур ваздаси била ўйни олиб ўлтурдилар. Ва этидин ўлукка уруб, ўлук тирилди. Ва Мусо (а.с.) андин қотилин сўрди. Ул ики қотилни кўргузди ва ҳамул замон Тенгри ҳукмин буткарди. Мусо (а.с.) қотилларин қасосқа еткурди ва ул ўйни куйдуруб, кулин асрадилар. Ҳар қачон бу навъ иш воқеъ бўлса, анинг кулидин ҳам бу хосият топар эрдилар. Ва ул мўъжиза Ҳорун (а.с.) авлодида эрди.

Ва бу воқеадин сўнгра, бани Исроилға қурбон фарз бўлди ва Қорон жўясида Шуъайб (а.с.) келиб, Мусо (а.с.)ни кўрди. Мусо (а.с.) азим жашн қилиб, Шуъайб (а.с.)ни зиёфат қилди. Ва Шуъайб Мусо (а.с.)ға буюрдиким, сабтининг раёсатин бир кишигаким, алар аросида ақлу киёсат ва шижоат била ораста бўлғай, муқаррар қилди. Ва ул халойиқнинг ададин дафтарларда мастур қилдилар. Олти юз мингдин ортуғроқ эрдиларким, йигирми ёш била элликнинг аросида эрдилар. Шайх ва шабобининг ниҳояти йўқ эрди. Ўн ики киши буларға сардор бўлдилар. Ва бу вақт ҳавонинг ҳарорати чоғи эрди. Ҳақ таоло Мусо (а.с.)нинг черики устига доим бир қаро булут йибориб эрдиким, кўлапка қилғай.

Ногоҳ Ҳорун била Марямнинг ҳасёлларида бу кечтиким, насаб ва ҳасабда биз Мусодин кам эмасбиз ва башарият жиҳатидин бир неча нима Мусо (а.с.) нисбатиға. Дедиларким, ул ҳазрат ул нималардин барий эрди. Ул булутдин бу иш манъиға бир наҳийб ун келдиким, эй бани Исроил, сизга не ҳадким, Мусо (а.с.) била ўзунгузни тенг тутқайсизким, бу кунгача барча мурсал пайғамбарларни Жаброил воситаси била ва илҳом била ва рўё била ўз хитобимизға мушарраф қилибмиз. Ва анга воситасиз ўз каломи мажидимизға такаллум қилибмиз ва анга берилган мўъжизот ҳеч расулға берилмайдур?! Бу ун муртафиъ бўлғоч, ул булут доғи ғойиб бўлуб ҳаво остида ҳарорат топиб, Ҳорун (а.с.) била Марям Мусо (а.с.) ҳазратида ул густохлиқдин истиғфор қилдилар ва ул афв қилди. Аммо Марям юзига барас иллати зоҳир бўлуб, ул ҳам Мусо (а.с.) дуоси била дафъ бўлди.

Яна Қорун қиссасидур. Ул бани Исроилда илму фазлда мунфарид эрди. Ва ғояти хусну жамолидин ани мунаввар дерлар эрди. Ва Мусо (а.с.)нинг яқин қаробатидур. Ва Мусо (а.с.) анинг тарбиятида муболаға қилур эрди. Ва улуми ғариба ва фунуни ажибаким, файзи Илоҳидин муборак замириға мунаққаш эрди. Анинг фаҳми етконча не анга таълим қилур эрди, бу жумладин, кимё илмидурким, Қорун ўргониб анга иштиғол кўргузди. Ва анинг молу тажаммули ул ерга еттиким,

хазойину кунузларининг калидларин қирқ хачир кўтарур эрди. Аксар бани Исроил анга мунқод бўлдилар.

Мусо (а.с.) анга амр қилдиким, мингдин бир закот Тенгри таоло ҳукми била бергил. Ул бетавфиқ ибo қилди, бу Байт ул-Муқаддас ва сандуқи шаҳодат ихтиёрики Ҳорун (а.с.)га тааллуқ эрди, истидъо қилди. Мусо (а.с.) айттиким, ул ишлар Ҳақ таоло амри била анга қарор тутубдур. Андоқки, мунча зоҳир асбоби санга мутааллиқ бўлубдур. Қорун Мусо (а.с.)га ихонат ва истеҳзо қилиб, бир заифага кўп мол бериб буюрдиким, Мусо халойиққа ваъз ва насиҳат қилурда, ул заифа кўпуб, Мусо (а.с.)га ўзи била тухмат қилғай па таврия ҳукми била Мусо (а.с.)ни бани Исроилга буюруб сиёсат қилдурғай. Ул вақтни асраб, ул хотун кўпуб, бу сўзни айтурда Тенгри таоло тилига рост сўзлар солдиким, Қорун анга буюртубдур. Ва сўзи тугагондин сўнг, иймон арз қилиб Мусо (а.с.)га узр қулди. Мусо (а.с.)га Қорун ишида ғазаб муставлий бўлуб, муножот қилиб, Жаброил (а.с.) келиб, ҳукм келтурдиким, биз ерни санинг фармонингда қилдуқ, Ҳорун ҳар нега шойишта бўлса қил. Мусо (а.с.) хушҳол бўлуб қавмга буюрдиким, Тенгри таоло мени Қорунга музаффар қилди. Ҳар ким анинг тобеъидур, анга кўшулсун, манинг тобеъим манга қотилсун.

Қавм мутаваҳҳим бўлуб, Мусо (а.с.)га кўшулдилар. Мусо (а.с.) ерга айттики,

بَارِكْ وَسَلِّمْ

«Ё арзу хузиҳи»¹². Ер Қорунни ошуғиғача ўзига тортти. Ҳорун дедиким, эй Мусо яна сеҳр оғоз қилдинг. Мусо (а.с.) айтти: «Ё арзу хузиҳи». Тизигача ерга ботти. Қорун мутаваҳҳим бўлуб», узр оғоз қилди. Мусо (а.с.) га мақбул тушмай ерга амр этар эрди ва ер ани қуйироқ тортар эрди, то тамом ерга кирди ва гум бўлди. Хитоб келдики, ё Мусо, Қорун сендин етмиш қотла иймон тилади ва топмади. Бир қотла биздин тиласа эрди, қабул қилур эрдуқ. Мусо (а.с.) дедиким, мен доғи кўз тутар эрдиким, сандин иймон тилағай. Тақдиринг йўқ эрди, тиламади. Андин сўнгра қавм арозил ва ботилга гумон бўлдиким, Мусо (а.с.) Қоруннинг моли таматиға ани ҳалок қилди. Мусо (а.с.) дуо қилдиким, анинг йиғилғони мажмуъи ерга кирдиким, ҳеч нима қолмади. Ва Мусо (а.с.)га амри Илоҳи нозил бўлуб эрдиким, Шом диёрига аъмолиқа ва жабборлар дафъин қилғай. Ва ул тоифа бағоят захим ва жасим эл эрдилар. Авж ибни Унуқки машҳурдурким, боши булутқа суртулур эрди, ул қавмдин эрди. Мусо (а.с.) ўн ики нақибниким, қавмнинг сардори қилиб эрди, йибордиким, Шомга бориб, ул қавм аҳволининг кайфиятин билиб, хабар келтургайлар. Ўзи қапми била алар сўнгича тебради. Алар Шомга етиб иттифоқо Авж ибни Унуққа йўлуқтилар ва Авж аларни тутуб, баъзи дебдурларким, этокига солиб, баъзи дебдурларким овучиға олиб, подшоҳ қошиға элттиким, бу тоифа келадур эрмишки, мулкни биздин олғайлар. Тамасхур қилиб, ул жамоатни қўйдилар. Қойтиб шарт қилдиларким, кўргонларин Мусо (а.с.)дин ўзга кишига демагайлар, қавм эшитсалар, таваҳҳум ғолиб бўлуб, мунҳазим бўлмагайлар. Аммо қавмга еткондин сўнгра Ювшаъ ибни Нунға Колаб ибни Юфнодин ўзга ўн рафиқ юруб, қавмга айттилар: Мусо (а.с.) Шом азиматин мусаммам қилиб, бани Исроил дедиларким, бизга аъмолиқа била урушур қувват йўқтур, урушға бормасбиз. Эй Мусо, агар Шом мулки ҳукуматин тиларсен,

وَقَالَ لَهُمْ جَبَلٌ مِّنْ هٰذَا

«Фазҳаб анта ва раббука фақотило»³¹. Мусо (а.с.) қавмидин ранжа бўлуб, сажда қилиб айттиким,

يَا رَبِّ لَا تُهِنِّي وَلَا تَمِسْ رَأْسِي
وَأَفْرِقْ بَيْنَنَا وَبَيْنَ قَوْمِ الْمَسِيكِينَ

«Рабби инни ло амлику илло нафси ва ахи, фафруқ байнано ва байнал қавмил фосиқин»³². Ва Ювшаъ ва Колут йиғлаб, қавмни ёмон дуо қилдилар. Ҳамул замон хитоб келдиким, Эй Мусо, неча бу қавм бизинг возиҳа оёт ва лойиҳа баййиноти-мизни кўруб, тамарруд ва исён қилғайлар. Чун буларни фосиқ дединг, жазоларин бероли. Бу ваиъддин сўнг, ул ўн кишиким, аҳдларин синдуруб эрдилар, жасадлари эриб оқти! Ва қавм қолиб, Мусо ва Ҳорун ва Ювшаъ ва Колут (а.с.) Шомға азимат қилдилар. Ва бани Исроил Мисрға ёндилар. Ва ул кун тонгидин оқшомғача йўл юруб, оқшом манзилға тушгондин сўнгра кўрдиларким, ҳамул кўчгон манзил эрди. Ҳайрат била тонгласи кўчуб, яна бу ҳолни кўрдилар. Билдиларким, ул афъоллари жиҳатидин Тенгри таоло аларни бу балоға гирифтор қилди, ердин чиқардин ноумид бўлуб, ерлик ерига тушуб, кўнгуллари балоға кўндилар.

Мусо (а.с.) чун асҳоб била Шомға еттилар, ул кишиким аввал аларға уғради, Авж ибни Унуқ эрди. Дебдурларки. Авж бир тоғ порасин кўториб, жамиъ қавмнинг устига ташлаб, борисин ҳалок қилай, деб келадур эрди. Сониъи корсоз қудрат изҳориға худҳудға амр қилдиким, ул тоғ устида ўлтуруб чўқуғоч, андоқ тешил-диким, Авжнинг бўйниға тушуб, ани ҳалок қилди. Баъзи дебдурларким, Мусо (а.с.) асоси зарби била ўлди.

Ва Мусо (а.с.) асҳоб била қавм сори келдиларким, бу киши ҳалок бўлди. Алар ул ҳолларин арз қилдилар. Мусо (а.с.) дуо қилиб, аларға карак ва таранжабин ёғар эрди. Ва бир тоштин ики булоғ жорий бўлуб, алар сероб бўлур эрдилар, то Ҳақ таоло ул қавмни қирқ йил ул бодияда азоб била ҳалок қилдиким, бири қолмади. Аммо қудрат кўргузуб, Тиҳада бўлгон авлод ва атбоъларин аларнинг адади била мувофиқ биёбондин нажот берди ва қавмдин ҳамул тўрт бузургвор чиқдилар. Мусо (а.с.)нинг фазлу илм ва нубувват жиҳатидин мартабаси андин ўттиким, уқул ҳавсаласиға сиғқай, ё тилига, ё кўнглига кечтиким, оё бу кун олам юзида Тенгри таолонинг мендин донороқ бандаси борму экан? Хитоб келдиким, эй Мусо, ўзунгдин олимроқ бандани кўрар бўлсанг, мажмаул баҳраинга бор. Мусо ва Ювшаъ (а.с.) ул мавзиъға бордилар ва бир тош устида булоғ бошида озукларин унуттилар. Ва ул қоқ болиғ эрди. Хизр (а.с.) мақдами баракотидин ул болиғ тирилиб, талпиниб ўзин сувға солди. Мусо (а.с.) Ювшаъдин жуъ дафъиға нима тилади эрса, Ювшаъ (а.с.) айтти, зодни фалон тош устида унутибмен. Иков ёндилар:

لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ وَالْحَمْدُ لِلَّهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ

«Қола араайта из авайно илас-сахрати фаинни наситул ҳута»³³. Чун ёниб ул мавзиъға еттилар. Мусо (а.с.) Хизр (а.с.)ға мушарраф бўлуб, андин мусоҳабат истидъоси қилди. Хизр (а.с.) дедиким, шояд санга менинг мусоҳабатлиғим тоқати бўлмағай. Мусо (а.с.) дедиким,

تَعْلَمُونَ أَنَّ اللَّهَ لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ

«Сатажидуни иншо аллоҳу сабиран вало аъси лака амро»³⁶ бу шарт била иков бир кемага кирдилар ва баҳр қатъининг асносида Хизр (а.с.) ул кеманинг тубин тешиб, маъюб қилди. Басе заҳмат била ясадилар. Мусо (а.с.) таажжуб қилиб, сабабин сўрди. Хизр (а.с.) айттиким,

الْحَقُّ أَنِّي رَأَيْتُهُ مُتَمَسِّكًا بِالْأُتْرُقِ الْيَمِينِ

«Алам ақул иннака лан тастатиа маия сабран»³⁷. Мусо (а.с.) хомуш бўлуб, кемадин чиққондин сўнг бир шаҳрға еттилар. Сурук атфол ўонға машғул эрдилар. Хизр (а.с.) алар аросидин бир тифлни ҳалок қилди. Мусо (а.с.) ни ҳайрат беихтиёр қилиб, яна ул иш кайфиятидин савол қилди. Яна Хизр (а.с.) дедиким,

الْحَقُّ أَنِّي رَأَيْتُهُ مُتَمَسِّكًا بِالْأُتْرُقِ الْيَمِينِ

«Алам ақул иннака лан тастатиа маия сабран». Мусо (а.с.) яна дегондин пушаймон бўлуб, азимат қилиб, кечқурун бир шаҳрға еттилар.

Ибн Аббос розияллоҳу анҳу дебдурким, ул Антокия шаҳри эрди. Кеча анда бўлуб, ул элдин таом тилаб, алар ибo қилдилар. Иков андин ўтуб, бир ерга еттиларким, бир бузуқ девор эрдиким, оз асари қолиб эрди. Хизр (а.с.) ул деворни иморат қилиб, бийик қилди. Мусо (а.с.) яна таажжуб қилиб, бетоқат бўлуб дедиким, бу деворни не жиҳатдин иморат қилмоқға боис эркин. Хизр (а.с.) дедиким, бизинг аромизда мусоҳабатлиғ ушмунча бўлғай.

الْحَقُّ أَنِّي رَأَيْتُهُ مُتَمَسِّكًا بِالْأُتْرُقِ الْيَمِينِ

«Қола ҳозо фироқу байни ва байника»³⁸. Ва лекин уч иш ҳикматин Мусо (а.с.) сўруб, Хизр (а.с.) айттиким, кема ғарқиға жиҳат ул эрдиким, чиққон вилоят подшоҳи Мунзир отлиғ золим кишидур. Элнинг бутун кемасин зулм била олур эрди ва бу кема ўн фақирнинг эрдиким, маошлари анинг ижараси била кечар эрди. Бу кемани анинг учун тештимки, пайвандлиғ кўруб, маъюб деб олмағай, то ул фақирлар маош жиҳатидин ожиз бўлмағайлар. Ва ул тифлки ўлтурдум, мусулмон элнинг ўғли эрди ва улғойса, кофир бўлғуси эрди. Анинг маслаҳати бу қатлда эрдиким, куфр аҳли зумрасиға кирмағай ва азоби дўзах муставжиби бўлмағай. Аммо бу вайрона иморатиға сабаб бу эрдиким, бу шаҳрда ики ятим тифлдурким, ато-ано солиҳ эркандур. Ва ул атфол учун бу девор аросида ганж мадфун қилибдурлар. Алар булуғ ҳаддиға етиб, мун тасарруф қилурдек бўлғунча, бу девор мунҳадим бўлур эрди. Ва алар ўз ҳақларин топмаслар эрди. Бу нишона жиҳатидин топқусидурлар. Мусо (а.с.) Хизр (а.с.)нинг илмиға муътариф бўлуб, хайрбод қилиб, бир-биридин айрилиштилар. Баъзи бу воқеани Тиҳадин бурун, баъзи сўнгра дебдурлар. Аммо асаҳ улдурким, Тиҳа балийяси айёмида эркандур. Баъзи таворихда Ҳорун (а.с.)нинг воқеасин Тиҳа балийясининг учунчи йилида дебдурлар ва баъзи ул балийянинг қирқинчи йилида ва анинг шарҳи будурким, мазкур-бўлгон тарихда Мусо (а.с.)ға ваҳйи келдиким, Ҳорун (а.с.)ға ажал етибдур. Анинг била фалон мавзиға бор. Мусо (а.с.) Ҳорун (а.с.) била ул сори мутаважжиҳ бўлдилар. Бир ерга еттиларким, бир мутакаллиф уйда бир зебо тахт кўрунди. Ҳорун (а.с.) Мусо

(а.с.) ға айттиким, хотирим орзу қиладурким, бу тахт устида ором топсам. Мусо (а.с.) айттиким, андоқ қил. Ҳорун (а.с.) истидъо қилдиким, Мусо (а.с.) дағи анинг била ётқай. Мусо (а.с.) қабул қилди. Чун иков тахт устида ёттилар, Ҳорун (а.с.) руҳ вадиъатин ажал мутақозийсиға топшурди. Мусо (а.с.) маълум қилғоч, анинг мадфаниға машғул бўлғоч, ул уй била тахт ғойиб бўлди. Мусо (а.с.) ул қавмға келиб, хабарни айтти эрса, бани Исроил дедиларким, Мусо (а.с.) бу жиҳатдинки қавм андин Ҳорун (а.с.)ни кўпрак севарлар, ани ўзи қатл қилибдур. Мусо (а.с.) дуо қилди, то Ҳақ таоло ул тахтни Ҳорун (а.с.) била аларға кўргузди. Ва Ҳорун (а.с.) ул тахтдин қавмға манъ қилди. Доғи яна ул тахт ғойиб бўлди. Ва Мусо (а.с.) уй ва тахтни кўрган ерга олий иморат ясаб, Ҳорун (а.с.)нинг Алфозор отлиғ ўғлин атоси мансабида волий қилди. Бу ҳолдин сўнграким, Мусо (а.с.)нинг ёши юз йигирмиға етиб эрди, бани Исроилни ҳозир қилиб, аларға насихатлар қилди. Ва котиблар ўлтуртуб, «Таврот»ни мутааддид битиб ва ўзи бирни муборак хати била битиб, Жаброил (а.с.) била тасҳиҳ қилиб, сандиқуш-шаҳодаға солди. Ва ўзгаларни тасҳиҳ қилгондин сўнгра ҳар қавмиға бирин берди. Ва анинг тиловати ва аҳкомининг ижросиға васият қилди. Ва ўз хилофатини Ювшаъ (а.с.)ға бериб, элни анга топшурди, элдин васиқатлар олди.

Ювшаъ (а.с.) хилофатиға ва борча қабул қилгондин сўнгра Ювшаъ била қавм аросидин чиқти ва Ювшаъ (а.с.)ни қучуб, хайрбод қилиб, кийгон кўнглоки аросидин ғойиб бўлди. Ноинсоф қавм Ювшаъни Мусо (а.с.) қатлиға муттаҳам қилиб, маҳбус қилдилар. Кечаси Мусо (а.с.) қавм тушиға кириб, ул ишдин манъ қилиб тонгласи ани қўйдилар. Ва Мусо (а.с.) Ҳорундин уч ёш кичик эрди. Ва қабри маълум эрмаским қойдадур.

Р у б о и й:

Мусоки, жаҳонға тушти ғавғоси анинг,
 Ҳорун эрди вазири доноси анинг.
 Чун бўлди биҳишт сори маъвоси анинг,
 Не қолди асо, не яди байзоси анинг.

Баъзи мутафарриқ ахборки, ул чоғ воқеа бўлди, Фиръавн қизининг бир машшотаси бор эрди. Бир кун анинг сочин тарарда тароғи иликдин тушти. «Бисмиллоҳ» деб ердин олди. Қиз атосиға айтти. Атоси ул заифани темир қозуғлар била чормих қилиб, ўтлуқ қизиқ тошни бош ва юзига қўйдурди. Ул мазлума диндин ёнмади. Ва уч ойлиқ тифлни қизиқ танурға солди. Ва ул тифл аносига фасиҳ тил била дедиким,

اصبري يا امة افلححت الي الله ولدت رجاء وليس الا بينك وبين الجنة الا حظوة او حظون

«Исбири ё уммоҳ фақад васалти илаллоҳи ва нилти ризоҳу ва лайсал она байнаки ва байнал-жаннати илло хатватан ав хатватайни»¹⁹. Бу ҳолдин азим халқ қибтилардин мусулмон бўлдилар. Ва Осия бинти Музоҳим розияллоҳу анҳо анинг мақтали мужмалан ўтти, чун тожур-рижол эрди, онча била ўтса бўлмас. Нисбати Лут (а.с.)ға етар ва Фиръавннинг ақрабосидиндур. Баъзи анинг мақталин дебдурларким, машшотани Фиръавн қатл қилурда, ул изтироб қилиб, Фиръавнға қотик сўзлаб, динни изҳор қилди. Фиръавн ани ҳам машшотаға қилган азоб била қатл

қилди. Аммо азоби чоғида Мусо (а.с.) дуоси била Тенгри таоло ул азобдин алам еткурмай, биҳишти жовидонға элтти. Ва Мусо (а.с.)нинг муъжизоти борча анбиёдин кўптур.

Ювшаъ ибни Нун (а.с.) мурсал пайғамбардур. Ва Мусо (а.с.)дин сўнгра Шом хилофатин яхши қилди. Ва кўпрак муфассирлар муттафиқдурлар мунгаким, Ҳақ субҳонаҳу ва таоло ул оятда дебдурким,

«Ва из қола Мусо лифатоҳу ло абраҳу ҳатто аблуға мажмаал баҳрайни ав амзия ҳуқубан»⁴⁰ иборат Ювшаъдиндур. Анга амр бўлдиким, Мусо (а.с.)дин сўнгра, Шом жабборлари яна истило топдилар, бориб аларни дафъ қилган. Ювшаъ (а.с.) бани Исроил била мутаважжих бўлуб, Урдун рудиға етконда, сув улук эрди, Мусо дуоси била Нил шақ бўлуб черик ўтти. Ва Ари шахриким, матонат ва қўргони рифъатда васфдин тошқоридур, муҳосара қилди. Халойиқ айтдиларким, бу қалъани муҳосара била олмоқ мумкин эрмас. Ювшаъ (а.с.) эшитиб, дуо қилди. Ул қўргоннинг пораси йиқилиб, қавм кириб тасарруф қилдилар ва ғанойимни Ювшаъ (а.с.) амри Илоҳи била буюрдиким, куйдирдилар. Бир киши бир олтин тошин хиёнат қилиб эрди, хоинға ҳам ўт тушти. Ва бу воқеадин сўнгра Ювшаъ (а.с.) қавмға амр қилдиким, ўтган ёзуғларингиз узри учун Тенгри ҳазратида тазарруъ қилиб, талаби мағфират қилинг! Аларким амр бажо келтурдилар, мағфур бўлдилар. Баъзи ул сўзга истехзо қилдилар. Осмондин бир ўт тушуб, мустаҳзий элни ўртади. Ва Ювшаъ (а.с.) Дори шахрини фатҳ қилиб, Балқоға мутаважжих бўлдилар. Ва Болиқ деган анда подшоҳ эрди. Балъам Боъурки, мустажобуд-даъва эрди, ул шахрда эрди.

Ювшаъ (а.с.) муҳосара қилгондин сўнгра Болиқ истидоъсидин дуо қилдиким, Ювшаъ (а.с.) сипоҳи мунҳазим бўлди. Ювшаъ (а.с.) муножот қилдиким, хитоб келдиким, бу шахрда бир банда бизнинг исми аъзам била дуо қилур. Бу инҳизом анинг дуосидин бўлди. Ювшаъ (а.с.) дедиким, бори Худоё, чун ғайри мавқеъ дуо қилди, ул исмни анга унуттурғил. Тенгри таоло Ювшаъ (а.с.) истидоъси била ул исм Балъам замиридин маҳв бўлди. Яна Ювшаъ (а.с.) сипоҳ йиғиб, ул шахрни муҳосара қилди. Бу қотла хуш шакл фоҳишаларни шахрдин чиқардиларким, бани Исроилдин ҳар ким зино қилса эрди, Тенгри таоло бало йиборур эрди. Биров ул фавоҳишдин бири била зино қилғоч, аролариға тоун тушти. Ул киши била ул фоҳишани ўлтуруб, халқ тазарруъ қилиб, Ювшаъ (а.с.) дуоси била Тенгри таоло ул балони дафъ қилди. Андин сўнгра Ювшаъ (а.с.) ул шахрни фатҳ қилди ва аъмолиқа қатлиға ҳукм қилди. Ва Балъам ҳам ул мақтуллар аросида, чун ислом таркин қилиб эрди, дўзах азимати қилди, жумъа сабоҳидин шомигача ёқин қатл эрди. Ва аъмолиқадин хотиржамъ бўлмайдур эрди. Бани Исроилға шанба кечаси ва куни ҳам тоатдин ўзга ишга рухсат йўқ эрди.

Ювшаъ (а.с.) дуоси била Тенгри таоло кунни мағриб соридин қойториб, фалақда онча таваққуф бердиким, қавм душман ишидин фориг бўлуб, ўз ибодатлариға машғул бўлдилар. Ва гунашни Ювшаъ (а.с.)дин бошқа Тенгри таоло Сулаймон (а.с.) била амирул-мўминин Али каррамаллоҳу ваҳҳаҳу муъжиза ва кароматидин мағрибдин машриқ сори ҳаракат берди. Ҳар қойси ўз ерида келгай, иншоаллоҳ таоло.

Ва Ювшаъ (а.с.) бу фатҳдин сўнгра Ой деган шаҳрни ҳам фатҳ қилиб, элидин ўн ики минг кофирни қатл қилди. Ва ул диёрда кўп халқни исломга киюрди. Ва мағриб заминга азм қилиб, кўп билод олиб, ўтуз бир подшоҳ куффордин ўлтуруб қойтти. Ва мунча ғаройиб тақрибан ети йилда бўлди. Ва андин сўнгра, йигирми йил халқни «Таврот» муталаасига таълим қилди. Андин сўнғ қазо етти. Ва баъзи исломга кирганлардин ҳам муртад бўлдилар дебдурлар. Колут ибни Юфнони ўз хилофатиға мушарраф қилиб, халқни анга топшурди ва оламдин видоъ қилиб чиқти ёши баъзи ривоятда юз ўн ва баъзида юз йигирми етидур. Валлоҳу аълам.

Ш е ъ р:

Ювшаъки, солиб куфр аҳли кўнглига харош,
Мусо динида эл била қилди маош.
Хар неча қуёшда айлади муъжиза фош,
Охир қаро ерга кирди андоқки қуёш.

Колут ибни Юфно (а.с.) кўпрак уламо қошида мурсалдур. Ювшаъ (а.с.)дин сўнгра бани Исроилни яхши забт қилиб, мулк очти. Охирул-амр Шом хиёмиға сипоҳ тортиб, малик Борақни асир қилди. Ва ул кофире эрдиким, йиллар жаббор сифатлиғ била салтанат қилди. Дерларки, етмиш подишоҳ ва подшоҳлиқ доия қилгонлар анинг ҳибсида эрдиларким, бормоғларин кесиб эрди. Шом таоми тортилурда аларни ҳозир қилиб, илайларига таом қўйдилар ва алар оғизларин ерга келтуруб, итлардек нима ерлар эрди. Колут анинг била ҳам бу муомалани қилди. Чун бу фатҳ даст берди, Колут қавми Мисрға олиб келди ва кўп вақт ҳам нубувват ва ҳам салтанат сурди. Оқибат ўғли Нушо Қавсга салтанатни мусаллам тутуб, валиаҳд қилиб, оламдин ўтти. Муддати замони неча йил эркани маъдум эрмас учун битилмади.

Р у б о и й:

Колутки, Ювшаъ васий этти они,
Кўп вақт эрди олам аро даврони.
Ҳам шахлиғу ҳам нубувват эрди шони,
Гар шоҳу гар набий бўлурлар фони.

Ҳизқил (а.с.) Халойиқ ани Абулаъжуж дедилар. Шарҳи буким, атосининг ики хотуни бор эрди. Анинг аносиға фарзанд бўлмас эрди. Ва ёши ҳам улғойиб эрди. Аммо яна бир хотундин ўн ўғли бор эрди. Ва бу хотун андоқки, зуафо расмидур, ул бирга ҳам ўғулсизлиқ жиҳатидин ҳам таън қилур эрди, ҳам ажузалиғ жиҳатидин шамотат кўргузур эрди. Ажуза анинг шамотатидин мутаассир бўлуб, бир кеча тонг отқунча муножот қилиб, Тенгри таолодин бу балонинг иложин тилади. Тенгри таоло анинг дуосин бу навъ мустажоб қилибдурким, ул ўн ики ёштин йигит бўлди. Ва Ҳизқил (а.с.)нинг атосидин ҳомила бўлуб, Ҳизқил (а.с.) вужудқа келди. Бу жиҳатдин ани Абулажуж дебдурлар. Тафсир аҳли қошида мухолифатдур, бу бобдаким ул пайғамбарким, қавмини Тенгри таоло исёнлари жиҳатидин ҳалок қилди ва ул дуо била борчасин тиргузди, Ювшаъдур, ё Ушмуил, ё Ҳизқил (а.с.)

Ва дебдурларким, асаҳ улдурким, Ҳизқил (а.с.) бўлғай. Ул воқеа бу навъдурким, Ҳизқил (а.с.)га амр бўлдиким, Илё шаҳрига бориб, куффорни динга далолат қилғай. Ва баъзи Дорон деган шаҳрни дебдурлар. Ҳизқил (а.с.) амрни бу қавмга тарғиб қилди, қабул қилмадилар. Қаҳри Илоҳи қавмни тоун балосига мубтало қилди. Қавм ул бало махласига жало ихтиёр қилдилар. Чун мулкларидин бир миқдор йўл чиқдилар, бир ҳойил ун осмондин келиб, борчаси ҳалок бўлдилар. Ибн Аббос разийаллоҳу анҳу аларни тўрт минг дебдур ва Ҳасан секиз минг ва Ваҳб ибни Мунаббаҳ сексон минг. Ҳар тақдир била, чун борча ҳалок бўлдилар, киши йўқ эрдиким, аларни дафн қилғай. Ислониб этлари сўнгалларидин айрилди. Ҳизқил (а.с.) эътикофидин чиқиб, чун қавмга ўтуб, ул ҳолни кўрди, кўнглига риққат бўлуб, дуо қилдиким, Ё Раб, бу халқни тиргуз! Дуоси мустажоб бўлди, Тенгри таоло аларни борчасин тиргузди. Бо вужуди бу ғариб ҳол қавм гоҳи Ҳизқил (а.с.) амрига мутиъ эрдилар, гоҳ эмас эрдилар. Муборак хотири алардин малул бўлуб, ватандин ҳижрат қилиб, Бобилга борди. Ва анда муддате бўлуб, Тенгри таоло ҳукмин буткарди. Ва муборак марқадин Ҳилла била Куфа аросида ҳам дебдурлар.

Р у б о и й:

Ҳизқил эрди расули покиза сифот,
Мурсал дедилар нубувватин борча сиқот.
Улганлар агарчи дамидин топти ҳаёт,
Улмақдин ўзига бўлмади лек нажот.

Илёс (а.с.) Ҳорун (а.с.) наслидиндур. Баъзи ани Идрис дебдурлар, бу манъи билаки, анинг руҳи ва ҳақиқати бу сурат била ноқислар такмили учун зуҳур қилмиш бўлғай. Баъзи ҳам мусаллам тутмайдурлар.

Ривоятдурки, Ҳизқил (а.с.)дин сўнгра бани Исроил аросида миллат ҳайсийятидин кўп булғончуғлуқ воқеъ бўлди. Ул навъки, Мусо (а.с.) дини ародин чиқти ва «Таврот» аҳкоми унут бўлди ва анвоъи бутлар ясаб, ул қавм бутпарастлиғқа машғул бўлдилар ва фисқ ва исёнлари ҳаддин ўтти. Ҳақ таоло Илёс (а.с.)ни аларнинг ҳидоят учун мабъус қилди. Ва Илёс (а.с.) аларни Тенгри таолога далолат қилди. Ҳеч киши Илёс (а.с.) сўзин қабул қилмади ва анинг қатли қасдиға машғул бўлдилар. Илёс (а.с.) амри Илоҳи била аларнинг аросидик чиқиб тоғлар аросида махфий маош ўткарур эрди, то улки Баълабак подшоҳи бир азим бут ясаб, отин Баъл қўйди. Ва борча ишда истионат андин қилур эрди. Ва севар ўғли хаста бўлди. Ҳар неча анинг сиҳатин истидъо қилди, фойда топмади. Хотуни маккораи қаттола ғариб эрди. Бани Исроилдин ети подшоҳга тегиб эрди. Ҳар бирин бир ҳийла била ўлтуруб ва етмиш фарзанд ул салотиндин ҳосил қилиб эрди. Ва Илёс (а.с.)га бағоят душман эрди ва анинг қатлиға кўп саъй қилур эрди. Ва ўғли шифосига Шом вилояти бутларидин истимдод учун жамоати касир йибориб эрди. Илёс (а.с.) чун аларга учраб дедиким, эй нодон қавм, бу жамоалардин ҳеч нафъ ва зарар йўқдур, нега анга мараз берган Холиқдин шифосин тиламассиз? Қавмга анинг сўзи ҳайбатидин титротма тушти. Келиб подшоҳқа айттиларким, кишилар йибориб Илёс (а.с.)ни келтурурға ҳукм қилди. Ул элга осмондин ўт тушуб куйдилар. Неча қотла бу навъ воқеъ бўлди. Оқибат Илёс (а.с.) амри Илоҳи билан Баълабакка

келиб, Юнус (а.с.) атоси уйида қарор тутти. Ва Юнус (а.с.) тифл эрди, неча кундин сўнгра яна тоғу дашт азимати қилди. Ва ул фаврда Юнус (а.с.) га ажал етиб охир бўлди.

Юнус (а.с.) атоси Илёс (а.с.)ни топиб илтимос қилиб, Илёс (а.с.) дуоси билан Юнус (а.с.) баданига руҳ кириб ихё зумрасига кирди. Ва Илёс (а.с.) ажузалар уиларида махфий юрур эрди. Чун қавм нодонлиғидин малул бўлди, дуо қилди, уч йил элга ёғин ёғмади ва азим қаҳат бўлди. Бу аснода Алясаъ (а.с.) Илёс (а.с.)га рафиқ, бўлди. Ва ул йигит эрди. Ва Илёс (а.с.) улғойиб эрди, яна амри Илоҳи била қавм аросига кириб деди, йиллардурким бу жамодларни парастииш қиладурсиз, буларга шафоат қилингким, сизга ёғин ёғсун. Ва илло, сиз иймон келтурунг, мен Тенгри таолога муножот қилай то ёғин ёғсун. Қабул қилдилар. Алар шафоатидин юбусат кўпрак бўлғай. Илёс (а.с.) дуосидин ёғин ёғиб, ҳубубот кўкарди. Куффор ваъдага вафо қилмадилар, Илёс (а.с.)га ул гумроҳлар ихтилотидин малолат ортқондин сўнгра, Алясаъ (а.с.) ни хилофатига таъйин қилиб, халойиқ кўзидин махфий бўлди. Ва Тенгри таоло ани иззат қибобида элдин мастур асрабдур. Баҳру бар дармондаларига дастгирлиқ қилур. Ва ҳоло тирикдур. Андоққи, Хизр (а.с.) валлоҳу таоло аълам. Ва муддат ва даъватида бир киши анинг динига кирди.

Р у б о и й:

Илёсқа элдин чу қўб ўлди тугён,
Элнинг кўзидин руҳдек бўлди ниҳон.
Ҳар кимни халос қилса элдин Яздон,
Не тонг анга умри абадий бўлса ниҳон.

Алясаъ (а.с.) бани Исроил анбиёсидиндур. Атосини. Ахтуб дебдурлар. Ва анинг иши деҳқонлиқ эрди. Илёс (а.с.)га ваҳй еттиким, ани валиаҳдинг қил! Ул ҳазрат анинг тарбиятига машғул бўлди, иши элга хилофатқа етти. Ва муддате бани Исроилни Ҳақ таолога даъват қилди. Ва андин хориқи одот ва муъжизоти кўп воқеъ бўлубдур. Ул жумладин бири буким, биров уйига меҳмон бўлди ва ул мезбониға фарзанд орзуси эрди ва бўлмас эрди. Анинг дуоси била Тенгри таоло анга фарзанд берди. Ва ул фарзандиға неча вақтдин сўнгра ажал етти. Яна анинг дуоси била руҳ баданиға кириб, кўп вақт тирилди. Бу навъ муъжизоти кўптур. Бовужуди бу навъ ҳолот бани Исроил гоҳи анга мунқод эрдилар, гоҳи йўқ. Хоотири ул элдин ториқиб, Зул-кифлни ўз хилофатиға таъйин қилди. Ва ўзи муножот қилиб, Тенгри таолога восил бўлди. Ва бу муродини Тенгри таоло ҳосил қилди.

Р у б о и й:

Илёс чу Алясаъни волий этти,
Ҳақдин анга анвори нубувват етти.
Гар ул қочиб эл малолатидин кетти,
Ул кетгондек бу доғи кетмай нетти.

Зул-Кифл (а.с.) бобида ихтилоф кўбдур. Баъзи ани Ҳизқил дебдурлар. Баъзи дебдурларки, Айюб (а.с.)нинг ўғлидур, оти Бишр. Ва агар бу ривоятлардин ҳар

қойси рост бўлса, Алясаъ замонидин йироқ тушар. Ул асаҳ ривоят била Алясаъ ибни Ахтуб (а.с.)ға васийдур. Ва бу лақаб била мулаққаб бўлганида ақвол кўптур. Бу мухтасарда ики қавл била ихтисор қилилур. Бири улким, Алясаънинг васоясиға бани Исроилнинг Тенгри таолоға далолат қилмоғида Мусо (а.с.) динининг ривожиди ва «Таврот» аҳкомининг ижросида ва таълимида мутакаффил бўлди. Яна бир қавл улким, Тенгри таоло бир кофир подшоҳ даъватиға амр қилдиким, оти Канъон эди. Ул айттиким, мендин кўб исён воқеъ бўлубдур. Сўзунг била иймон қабул қилсам, не билайким Тенгри таоло қошида қабул борму, ё ийў? Магар сен Ҳақ таоло раҳматиға кафил бўлғайсенқим, мен кўнгул тинчи била иймон кетургаймен. Зул-кифл (а.с.) Канъонға кафил бўлди, кафолат хати битиб берди. Ул иймон қабул қилиб, салтанат таркин тутуб, Тенгри ибодатиға машғул бўлди. Чун ажал етти, ул хатни васият қилдиким, анинг била дафн қилғайлар. Ривоят будурким, Ҳақ таоло пайғамбари кафолати жиҳатидин Канъонға раҳмат қилиб, биҳишт насиб қилди. Ва бир малакка амр бўлдиким, ул хат била элга зоҳир бўлуб, Канъон башоратин еткурди. Қавм ул ҳолдин мутаассир бўлуб, иймон қабул қилиб, анинг рисолатиға эътироф қилдилар. Батъи дебдурларким, эътироф аҳлининг иймонлариға ҳам қабул учун кафил бўлди. Чун иши Тенгри таоло раҳматиға эътимодидин бу навъ ишларга кафолат эрди, бу лақаб била машҳур бўлди. Ва муддат қавми ҳидоятиға иштиғол кўргузуб, олами фонийға видоъ қилди.

Р у б о и й:

Зул-кифл ишиким, Ҳаққа далолат эрди,
Ҳақ раҳматидин элга кафолат эрди.
Чун қавмнинг ойини залолат эрди,
Ўтти чу замириға малолат эрди.

Ашмуил (а.с.) олий шаън пайғамбардур. Зул-Кифл ўткандин сўнгра, неча қарнғача бани Исроил аросида пайғамбар мабъус бўлмади. Ва Одий ғолиб бўлуб, аларнинг аҳволиға кўп футур юзланди ва қатл ва асир ва торож кўрдилар. Ва душманлар Сакина тобутидин неча пайғамбарзода ва маликзода била торож ва асир элтдилар. Қавм тазарруъ қилиб, ўзларига бир пешво тиладилар эрса, Тенгри таоло Ашмуил (а.с.)ни мабъус қилди. Ва анинг биъсати замонида олий имом Тенгри раҳматиға бордиким, қавмнинг қабз ва баста анинг илкида эрди. Қавм Ашмуилдин подшоҳ истидъо қилдилар. Ул илҳом мужиби била Шоракни дедиким. Толутқа машҳурдур, Тенгри таоло сизга подшоҳликқа тақдир қилибдур. Қавм ор қилдиларким, бу пақтғача салтанат Яҳудо наслида эрди ва Шорак Ибни Ямин наслидин эрди. Ашмуил (а.с.) дедиким, тақдир будурким, анинг салтанати вақти еткач, Қуддус тоғики, муддатлардурки таскин топибдур, ўтсиз қайнай бошлағай. Ва Сакина тобутиким, қарнлардур ғойиб бўлғоли, ошкоро бўлғай. Ва ҳол улким, булар луқуъ топти ва Ашмуил (а.с.) Толутни салтанат амриға мансуб қилди, Қавм доғи қабул қилдилар. Ва ул вақтда Фаластин мулки Жолутнинг истилосидин бани Исроил ул ерға етиб эрдиким, борча зулм кўрарлар эрди. Сўнгра аларға жиза таъйин қилиб эрди, Ашмуил (а.с.) Толутни Жолут дафъиға амр қилди. Ва Толут сексон минг черик била Фаластин мулкига азимат қилди. Ва анинг сипоҳи Жолут ваҳмидин биёбонда сувсизлиғу исиг ҳаво шиддатидин мутафарриқ бўлуб, уч юз ўн киши била Жолутқа етишти. Ва

Жолут анинг олида сипоҳ тузатмакка ор қилиб, ёлғуз майдонга кирди. Ва Толут Довуд (а.с.) га қизин берур ваъдасин қилди ва анга ўтру йиборди. Довуд (а.с.) Жолутни ҳалок қилди. Ва Жолутни ҳам Калбос дерлар. Бани Исроил фатҳ топиб, Жолут азим черикининг амволин тасарруф қилдилар. Ва Ашмуил (а.с.)нинг ёши эллик иккига етканда оламдин ўтти. Ва ўн ики йил қавм аросида нубувват қилди. Ва марқадин дерларки, Совададур, валлоху аълам.

Р у б о и й:

Чун қавмга Ашмуил бўлди ҳоди,
Жазм ўлди анга расуллуқ исноди.
Элга қилибон Ҳақ йўлининг иршоди,
Азм этти, чу етти умрининг миёди.

Довуд ибни Ийшо (а.с.) Яҳудо авлодидиндур. Анинг зикри ижмоли била ўтти. Жузвий тафсил зарурдур. Ашмуил (а.с.) зикри доғи анинг зикрида лозим келур. Ва Довуд (а.с.) аҳволининг тафсили буким, Ийшонинг ўн уч ўғли бор эрди. Довуд (а.с.) борчадин кичикроқ эрди ва ҳақир жуссароқ эрди ва қариҳ манзарроқ эрди ва Ийшо ани шубонлиққа таъйин қилиб эрди ва анга ажиб ҳолот мушоҳада бўлур эрди. Чун Ашмуил (а.с.) Калбос урушига Толутни муқаррар қилди, ваҳй келдиким, Жолутнинг қатли Ийшо авлодидин ул бирининг иликида-дурким, фалон зириҳ анинг бўйиға ростдур. Ашмуил (а.с.) Ийшонинг авлодидин тилаб, ўн ики оғо-инининг бўйиға рост келмади, Ийшога айтти: яна ўғлунг бор эса, келтур! Ийшо айттиким, бир ўғлум борким, қўй кутар. Аммо анга бу иш қобиляти йўқтур ва ани тиламак бефойдадур. Ашмуил (а.с.) анинг сўроғин сўруб, бориб топти. Қўйин сувдин ўтқарадур эрди, сув улуғроқ жиҳатидин қўйларни икирар-икирар кўториб ўтқарур эрди, Ашмуил (а.с.) кўргач, билдиким, нубувват шафқатининг осоридур. Анинг била мулоқот қилиб дедиким, санга ўз аҳволингдин ғарибосор ҳеч маълум бўлурму? Довуд (а.с.) айтти: бўлур. Шарҳини сўрди эрса, кўп ғариб осор баён қилди. Ул жумладин бири буким, келдиким, бир тош манинг бирла такаллум қилдиким, мен ул тош менким, манинг била Ҳорун (а.с.) фалон душманини ҳалок қилди. Ва мен ул тошни олиб тўбраға солдим. Яна ики тош ҳам ушбу дастур била, бири Мусо (а.с.) бири Иброҳим (а.с.) душманини ўлтуруббиз, бизни дағи кўтор, деб айттилар. Аларни ҳам тўбраға солиб, солгондин сўнгра учоласи тош бир бўлди. Ашмуил (а.с.) Довуд (а.с.)га нубувват ва салтанат башоратин бериб, Толут қошиға келтурди. Ва Толут куёвлики ва мулк ширкати ваъдаси бериб, Довуд (а.с.) Жолут майдониға кириб, ул тошни анга отиб, Қодир қудрати била ани ҳалок қилиб Жолут бани Исроилга мағлуб бўлди. Ва Довуд (а.с.) Толут ваъдалариға вафо тилади. Толут кўп хизмат буюрғондин сўнгра, қизин анга берди. Ва бани Исроил қошида Довуд (а.с.) нинг иззу шарафи ортти. Ва Толут ваҳмдин пушаймон бўлуб, Довуд (а.с.) қасдиға бел боғлади. Довуд (а.с.) андин қочиб, махфий юрур эрди. Толут кўб киши анинг топмоғиға таъйин қилур эрдиким, ўлтургай. Бани Исроил уламо ва аҳборини қатлға етқурдиким, бу тоифадин ҳеч киши қолмади. Ва бу иш вуқўидин сўнгра нодим бўлуб, паришонҳол гўристонлар кезар эрдиким, не қилсам Тенгри таоло тавбамни қабул қилгай. Бир мустабожуд-даъва заифа қолиб эрди, анга тавассул қилиб, ҳолин деди. Ул Ашмуил (а.с.) қабри

бошига бориб, дуо қилди. Ашмуил (а.с.) қабридин чиқиб айттиким, они жиҳод қилсангким, ўн ўғлунг илайингда шаҳид бўлсалар, сўнгра ўзунг шаҳодат топиб, Тенгри таоло тавбангни қабул қилгай, деб яна қабрига кирди. Ва қабр бутти. Ва Толут Ашмуил буюргонини бажой келтуруб, бани Исроил андин халос бўлдилар. Бу ҳолдин сўнгра, Довуд (а.с.) нубувват баланд пояси била салтанат пироясига мушарраф бўлди. Ва анинг шаънида бу оят келдиким,

«...وَدَّاعْلَمُ مَا كُنَّا فِيهِ»

«Ё Довуду инно жааълнока халифатан фил арзи фаҳкум байнанноси бил ҳаққи»⁴¹.

Ва дерларки азимати бир ерга еттиким, тўрт минг киши кеча анга нигоҳбонлиг қилурлар эрди. Ва муъжизотидин бири ҳасан савтдурким, Тенгри таоло анга насиб қилди. «Забур»ни анга ирсол қилдиким, қачон ул савт била «Забур»ни ўқуса эрди, ваҳшу тайр, жину инс йиғилиб, беҳол бўлурлар эрди. Ва ул гоҳлар ўзга либос кийиб, ани тонимас элдин истифсор қилур эрдиким, Довуд сизинг била нечук маош қиладур. Бир кун анга масмуъ бўлдиким, Довуд (а.с.)нинг айби будурким, Байт ул-молдин маош ўтқарадур. Мутаассир бўлуб, Тенгри таолодин бир санъат истидъо қилдиким, важҳи маош андин ҳосил қилгай. Тенгри таоло зирҳгарлик. санъатин анга каромат қилди. Яна бир муъжизаси бу эрдиким, зирҳгарликка ҳожати ифзор йўқ эрдиким, темур иликида мумдек юмшар эрди. Ясалгондин сўнгра ўз ҳолига борур эрди.

Ривоятдурким, ҳар қачон Довуд (а.с.) тасбиҳ ва таҳлилға машғул бўлса эрди тоғу тош ва давоббу ашжор анинг мувофақатиға тасбиҳға иштиғол қилурлар эрди. Ва ул авқотин тўрт қисм қилиб эрди. Бир кун уламо била суҳбат тутуб дарс ва таълимға машғул бўлур эрди. Ва яна бир кун қуззо маснадиға ўлтуруб, халойиқ қазоёсин бир-бирдин ўтқарур эрди. Яна бир кун ўз ҳарамлари била зист қилур эрди. Яна бир кун муножотда дер эрдиким, ё Раб, санинг ҳазратингда не навъ маош қилсамким, санга мустаҳсан тушгай? Хитоб келур эрдиким, мени кўп ёд қил ва мен севганларни сев, халойиққа ўз нафсингға ҳукм қилгондек қил ва ғойиб қардошинг фирошидин муҳтариз бўл!

Манқулдурким, бани Исроил уламеси бир кун дедиларким, оё, ҳеч бандаға бир кун ўтгаймуким, андин зиллате вужудқа келмагай? Довуд (а.с.) деди: шояд мендин ибодат қилур кун келмагай. Ва бу хиёл била ибодат кун ишга машғул бўлди. Кўрдиким, бир ғариб ранглик фаришта, кабутар чиройлиқ эрди, равзандин кириб, анинг қошинда қўнди. Довуд (а.с.)ға қилгон хаёлин унутуттурдилар. Ул қушни тутарға майл қилғоч, ул қуш равзандин чиқиб, томға қўнди. Довуд. (а.с.) ани тутмоқға томға чиқти. Ҳарён кўз солурдаким, қуш қаён борди экан, кўзи савмааси ёнидағи бир бўстонға туштиким, бир жамила ғусл қиладур эрди. Хотири бағоят мойил бўлди. Тафаҳхус қилгондин сўнгра билдиким, Урёнинг манқуҳасидур. Ва Урё Довуд (а.с.)нинг Савоб отлиғ иниси била Балқо шаҳрининг муҳосарасиға машғул эрди. Ва қавмда мутааййин киши эрди. Довуд (а.с.) Савобқа нома битиб, душвор иш Урёға ружуъ қилдиким, Урё ул ҳарбда шаҳид бўлди. Ва Довуд (а.с.) ул заифанинг иддати ўткондин сўнгра никоҳ қилмоқ бўлди. Ва ҳамоноки, Довуд (а.с.)нинг тўқсон тўқуз ҳарамии бор эрди. Ул заифа деди: бу шарт била қабул қилурменким, мендин ўғлунг бўлса, валиаҳдинг бўлгай. Довуд (а.с.) қабул қилуб,

ани қулди. Сулаймон (а.с.)нинг аноси улдурким, нубувват ва салтанат Довуд (а.с.)дин сўнгра анга етти. Ва муддате Довуд (а.с.) ни Тенгри таоло қилгон хатосига олим қилмади, то бир кун хилватида тоатқа машгул эрдиким, илайида неча киши ҳозир бўлди. Ва бу иш ғайри маъхуд эрди. Довуд (а.с.) сўрдиким, не халқсиз? Алар дедилар, кўрқма.

وَالْحَقُّ وَالْحَقُّ وَالْحَقُّ وَالْحَقُّ
وَالْحَقُّ وَالْحَقُّ وَالْحَقُّ وَالْحَقُّ

«Қолу ло тахаф, хасмони бағо баъзуно ало баъзин фаҳкум байнано бил ҳаққи вало туштит ваҳдино ило савоис-сирот»⁴².

Довуд (а.с.) хусуматларидин сўрди. Алардин бири яна биридин шикоят қилдиким, тўқсон тўқуз қўйи бор. Ва менинг бир қўюм бор эрди, мендин тамаъ қилиб, ул қўюмни олди. Довуд (а.с.) айттиким, мундоқ бўлса, санга зулм қилиб-дурурлар. Алар мутабассим бўлуб дедилар:

فَقَسَى الزَّعْلُ عَلَى لَقَبِهِ

«Қазар-ражулу ало нафсиҳи»⁴³. Ва ғойиб бўлдилар. Довуд (а.с.) билдиким, алар малойика эрдилар. Ва Довуд (а.с.) ўз қилгон ишининг қабоҳатидин хотирига келиб, дуд бошига ошти. Ва бу хатоси узрига қирқ кун саждадин бош кўтармади. Навҳа била ўз ҳолига йиғлаб тазаллум қилди. Жаброил (а.с.) келиб, бахшиш башоратин келтуруб дедиким, Урёнинг ризосин ҳосил қил, Тенгри таоло карами била худ гуноҳингдин ўтти.

Довуд (а.с.) Жаброил таълими била Урё қабри бошига бориб, Урёдин талаби афв қилди. Ҳақ таоло Урё танига руҳ киюруб, Довуд (а.с.) ани қатлға амр қилгонин афв қилиб, манкуҳасин никоҳ қилғоли жиҳатидин жавоб бермади. Довуд (а.с.) бошига туфроқ совуруб, жазаъ бунёд қилди эрса, хитоб келдиким, сен хотирингни жамъ тут, биз чун гуноҳингни боғишладуқ, қиёмат куни Урёға онча жавр ва қусур каромат қилоликим, ул ҳам сени биҳил қилғай. Довуд (а.с.) кўнгли ул иштин итмийнон топти. Ва бу воқеадин сўнг, ўттуз йил ҳаётда эрди. Ривоятдурким, Довуд (а.с.) тазаллуми ва муножоти чоғиким, мулк ишидин парвойи қолмайдур эрди, ўғли Шалум арозил ва авбош иғноси била мулк ишига дахл қилиб, истиқлол кўси урди. Чун Довуд (а.с.) гуноҳи афв бўлуб, мулк ишига шуруъ қилди, Шалум ваҳмдин фирор ихтиёр қилди. Ва Довуд (а.с.) Савобни анинг дафъига йибориб дедиким, иликласанг, ани қатл қилмағайсен. Савоб ани тутқоч, охир қилди. Довуд (а.с.) ранжида оламдин ўтди. Ўтар чоғда, Сулаймон (а.с.)ға анинг қасосин буюруб, Сулаймон (а.с.) ул амрни бажо келтурди. Ва бу вақтда бани Исроил ул навъ қолин бўлуб эрдиким, ададин киши билмас эрди. Тенгри таоло аларни тоун марази била кам қилди.

Манқулдурким, уч кеча-кундузда юз етмиш минг киши алардин Тенгри таоло ҳукмин буткордилар. Бу ҳолатда Довуд (а.с.) ва қавм, уламо ва аҳбори Байтул-муқаддаснинг саҳроси устига келиб, бошларин ялонг қилиб тазарруъ қилдилар. Ҳақ таоло ул балони дафъ қилғоч, Довуд (а.с.) қавмининг қолғониға буюрдиким, бу ерда Тенгри таоло шукрига бир маъбад бино қилингким, ҳамиша шукр адосиға

ибодат қилгайсиз. Ва қавм анинг буйруғи била масжиди Ақсо иморатин бино қилдилар. Ёримиға еткондин сўнг, Довуд (а.с.) бир ривоят била, юз йигирми яшаб эрди, Тенгри таоло раҳматиға борди. Ва хилофат ва валиаҳди Сулаймон (а.с.) эрди, ўз салтанати замонида ул бинони туготти.

Р у б о и й:

Довудки, шоҳ эрди ву пайғамбари лок,
Жоҳи қошида паст эди авжи афлок.
Жониға ажал урарда тиғи бе бок,
Нафъ этмади шаҳлиғу нубувват хошок.

Сулаймон ибни Довуд (а.с.) андин машҳурроқдурким, аҳволи кўб шарҳқа эҳтиёж бўлғай, аммо жузвий тафсилдин чора йўқдур. Ул дуо қилдиким:

وَاللّٰهُمَّ صَلِّ عَلَى سُلَيْمَانَ بْنِ دَاوُدَ

«Рабб игфирли ва ҳабли мулкан ло янбағи ли аҳадин мин баъди»⁴⁴. Ҳар ойина дуоси мустаҷоб бўлуб, бовужуди нубувват, баъзи дебдурларким бо нуҷуди улким, рубъи маскун салтанатини Тенгри таоло анга насиб қилди, бовужуди бу салтанат жину инс ва ваҳшу туюрни анинг маҳкуми амри қилди. Ва елни фармониға киюрди ва исми Аъзам ёзилған хотам каромат қилдиким, мазкур бўлғонлар анинг баракотидин. Ул буюрғонни қилдилар. Ва ул бир бисот ясаттиким, жамиъи халқ сипоҳи анинг устида сиғар эрди. Қасб борса, элга амр қилур эрдиким, бу бисот била халқини анинг била элтур эрди. Ва машҳурдурким, сабоҳ Шомдин азимат қилиб, чоштни Истахрда ер эрди. Андин азимат қилиб, шом таомин Қобулда ихтиёр қилур эрдиким,

وَاللّٰهُمَّ صَلِّ عَلَى سُلَيْمَانَ بْنِ دَاوُدَ

«Валисулаймонар-риҳа гудуввуҳо шаҳрун ва равоҳуҳо шаҳрун»⁴⁵ анинг шаънида нозил бўлубдур.

Довуд (а.с.)дин сўнграким, масжиди Ақсо биносини Сулаймон (а.с.) тугатти ва анинг асносида Байтул муқаддас шаҳрини ҳам ясади. Ва шаҳри азаматида ва масжид зебида аҳли тарих ғариб муболағалар қилибдурлар. Ул жумладин бири буким, шаҳрга ўн ики қўрғон бири-бирининг давриға йўнғон тоштин ясатти. Яна бири буким, масжидни ети ранг тошдин туготиб, қиймати жавоҳир била мурассаъ қилди. Ва ушоқ тош ўрниға ҳамул жавоҳирдин тўктурди. Ва ул уйда амр қилдиким, ҳаргиз ибодатдин ва уламо илми таълимидин холи бўлмағай. Ва Байтул-муқаддас ва масжиди Ақсо кўб қарилар бу дастур била маъмур эрди. Вайронлиғи Бухтун-насрдин эрди, шоядки ўз ерида келгай.

Ва Сулаймон (а.с.) ваҳшу тайр тилин Тенгри таоло иноятидин билди. Бир майдони мураббаъким ҳар зилъи-ўқ ики йигоч бўлғай, фарш тўшотиб эрдиким, хиштининг бири олтун, бири қўмуш эрди. Бир жониб тахтинким, жавоҳир била мурассаъ эрди қўярлар эрди. Тўрт минг олтун курси тахтининг ики ёнида қўярлар эрдиким, бани Исроил уламо ва аҳборин ўлтурурлар эрди. Ва тахтқа ёқин Осафи Бурхиёки вазири эрди, анинг курсисин қўярлар эрди. Ва Сулаймон (а.с.) тулубдин ғурубқача

ما خلق الله

«мо халақаллоҳ»⁴⁶ қазиясин суруб, ҳукмин қилур эрди. Ва деу пари ва ваҳшу тайр хизматида турарлар эрди. Ва исиг ҳавода туюр боши устида соя қилурлар эрди. Ва оқшом уиига азимат қилғоч, занбилбофлиғдин ҳосил қилғон нима била рўза очар эрди. Бир кун анинг ҳукми била ел мазкур бўлғон бисотни ва фаршни элтиб борадур эрди. Водий ун-Намлға еттиким, баъзи ани Тойифи Ҳадидо дебдурлар. Ва мўр хайлининг шоҳи сипоҳига амр қилдиким, Сулаймон сипоҳи била ўтадур. Масканингизга кириңким, сизга ул сипоҳдин зараре етмағай. Сулаймон (а.с.) ул амрдин воқиф бўлуб, анда таваққуф қилиб, ул мўрни овучига олиб, анинг била муколама қилди. Бири мун сўрдиким, хайлингни бизинг остимиздин танбиҳ қилдинг, билмассенмукин, бизинг оёғимиз остида мўр озурда бўлмас. Мўр дедиким, ё набийуллоҳ, сендин хотиржамдурман, аммо шояд санинг шуурунғ бўлмағай, хайлингдин осиб етқай, деб танбиҳ поқет бўлди. Ва раёсат шарти номаръий қолмади. Сулаймон (а.с.) дедиким, мандин азимуш-шаънроқ махлуқ билурмусен? Дедиким, сендин азимуш-шаънроқ мендурмен. Сенинг тахтинг бир жамоддур. Менинг тахтим санинг муборак илқингдур. Сулаймон (а.с.) деди: санинг сипоҳинг кўпрак экан ё манинг? Мўр деди: Манинг. Сулаймон (а.с.) деди: Манинг сипоҳим ададин киши билмас. Мўр амр қилди, етмиш минг мўр хайли чиқтиларким, бир хайлнинг ададин киши билмас эрди. Сулаймон (а.с.) ул иштин ибрат олиб, мўр Сулаймон (а.с.)ни чекуртка аёғи била зиёфат қилиб, Сулаймон (а.с.) мўрға навозишлар қилиб, ул ердин ўтти. Манқулдуким, Сулаймон (а.с.)нинг ҳашамати ниҳоятқа еткондин сўнгра, муддао қилдиким, ҳар махлуқниким Ҳақ таоло анинг маҳкуми қилибдур, борчасин зиёфат қилғай. Муножот қилиб рухсат ҳам топти. Бир биёбони васиъ азим топтиким, бир тарафи дарё эрди. Деяларга буюрдиким, ики минг ети юз қозон ясадиларким, ҳар қайсисининг даврасининг қутри минг қари эрди.

Банокатий тарихида дебдурким, йигирми ики минг ўй зибҳ бўлди. Ўзга борча ашёни мундин қиёс қилса бўлғай. Бу маъкулот неча вақтдин сўнғким тутанди. Ул даштда ёйдилар ва борча махлуқотқа сало урди. Ва бу аснода Тенгри таоло баҳр давоббидин бир доббани сувдин чиқорди. Ва ул добба Сулаймон (а.с.)ға дедиким, сен махлуқотни зиёфат қиладур эмишсен, бу кун ризқимни Ҳақ таоло санинг хонингга ҳавола қилибдур. Сулаймон (а.с.) деди, бу таомлардинким ёйилибдур, улча санга кофийдур, етил. Ул добба ул муддатда пишкон таомни тамом еб тўймай, Сулаймон (а.с.)дин нима тилади. Сулаймон (а.с.) ожиз бўлди. Добба дедиким, сабоҳ бир ризқимдин сулси ейилди, яна ики сулси қолибдур. Сулаймон (а.с.) деди: Магар сен Тенгри таоло хон арзоқидин тўйғайсен? Добба дедиким: ё Сулаймон, сен мун билмасму эрдингким, Тенгри таоло махлуқотин магар ўз хони карамиднн тўйғозғай, бу навъкнм мени кўрдунг. Бу баҳрда Тенгри таоло андоқ жониворлар яратибдурким, ҳар бирига ики мендекни туъма қилибдур. Сулаймон (а.с.) Тенгри таоло сунъига офаринлар қилиб, ўз қилғонидин мунфайл бўлуб, Ҳақ таоло қошида ажзига эътироф қилди, афву мағфират тилади. Тенгри таоло анинг матлубини анга еткурди. Ул танбиҳ бўлди. Манқулдуким, Сулаймон (а.с.) туюрдин ҳар бирини бир ишга таъйин қилур эрди. Ҳудҳудни сув топмоқ амрига муқаррар этиб эрдиким, биёбонларға гузар қилурда сув дарбойист бўлур эрди. Бир кун сувға эҳтиёж бўлуб, Ҳудҳуд топилмади. Сулаймон (а.с.) сувға буюрдиким, ани ҳозир

қилғай. Ул ҳозир қилғоч, Сулаймон (а.с.) хитоб қилди, ғазаб билаким, қаён бориб эрдинг? Ва ҳол улки, Худҳуд бир замон мулозиматдин фориг топиб, сайр учун тайрон қилиб, бир шаҳрға кўзи тушуб эрдиким, оти Сабо эрди ва подшоҳи Билқис отлиғ хотун эрди. Ва анинг аҳволининг кайфиятин машруҳ билиб келиб эрди, Сулаймон (а.с.) сўргоч, арз қилдиким, бу навъ шаҳрға еттим ва бу навъ подшоҳи бор. Фоят ҳусну жамол ва ниҳояти ҳусну камол ва салотиндин мунфарид ва миллати офтобпарастлиғ. Отаси Шароҳил Яъриб ибни Қахтон наслидин ва аноси Раййона жиниким, жин шоҳининг қизи бўлғай. Ва мунинг асносида онча таъриф қилдиким, Сулаймон (а.с.)ға анинг мулоқоти майли бўлуб, мактуб битдиким, ислом давлатиға мушарраф бўлсунки,

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ
الْحَمْدُ لِلَّهِ الَّذِي هَدَانَا لِهَذَا وَمَا كُنَّا لِنَهْتَدِيَ لَوْلَا إِيمَانُ سَابِقٌ بِاللَّهِ وَرَسُولِهِ

«Иннаҳу мин Сулаймона ва иннаҳу бисмиллоҳир раҳмонар раҳим. Алло таълу(в) алайя ваътуни муслимина»⁴⁷ андин мухбирдур. Ва бу номани Худҳудқа бериб, Сабо шаҳриға йиборди. Ва нома Билқисқа еткондин сўнгра, Билқис тааммул била тўрт кирпич: икиси олтун, икиси кумуш, доғи бир муҳрлик дурж ва юз қиз ва ўғул – барисин борчасиға эранлар либоси кийдурулган ораста қилиб, Мунзир ибни Амрким, ақл ва каёсатлиғ киши эрди, бу нималар била Сулаймон (а.с.) ҳазратиға йиборди. Доғи дедиким, агар хиштларни қабул қилур ва сенинг била истиғно юзидин мулоқот қилур, пайғамбар эмас ва агар акс қилур, пайғамбардур. Андин сўнгра ўғлонларни қизлардин айирсун, доғи ҳуққада не нима эрканни десун ва дегондин сўнгра етишмокин ҳам айтсун. Мунзир мутаважжих бўлуб, Сулаймон (а.с.)ға Жаброил (а.с.) келиб, ул ишлардин хабар берди. Сулаймон (а.с.) мазкур бўлгон ул ўн ики йиғоч олтун, кўмуш, хишт тўшагон ерда сипоҳини ораста қилиб, Мунзирнинг йўлида тўрт хишт ўрнини очуқ қилдилар. Мунзир бу ҳашаматни кўруб, ҳайрон қолиб, ўз келтургон туҳфасидин шарманда бўлуб, ҳамул очуқ қолгон тўрт хишт ўрниға кўюб, Сулаймон (а.с.) ҳазратиға келди. Очуқ юз била эъзозу икром қилиб буюрдиким, туҳфаким келтуруб эрдинг, не учун ташладинг? Ани қабул қилмасбиз, қойтиб Билқисға айтким, иймон қабул қилсун. Ва иносни зукурдин айирди ва дурж ичинда дедиким, ёкути носуфдадур. Ани чиқориб буюрдиким, олмос била суфта қилсунлар. Чун Мунзир Билқис хизматиға кўргонларин арз қилди, Билқис Сулаймон (а.с.) хизматиға мутаважжих бўлди. Бир йиғоч ёқин етконда Сулаймон (а.с.)ға хабар бўлди. Ва мазолим девонида ўлтуруб, дедиким, бўлғайки Билқиснинг тахтин Сабо шаҳридин бот келтургай.

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ
وَقَدْ كُنَّا مِنْ أَفْوَاهٍ لَا عِلْمَ لَنَا بِحَقِّهَا

«Қола ифритун минал жинни ана отика биҳи қабла ан таҳума мин маҳомика ва инни алайҳи лақавийюн амин»⁴⁸. Сулаймон (а.с.) дедиким, мундин ботроқ керак. Яна бир жин дедиким, кўз юмуб — очқунча келтурай. Анинг сўзин писанд

қилаб ва ул Сулаймон (а.с.)ға қилғон даъвийси била ҳозир қилди. Ва ул тахтни Билқис ети ўтлош уй ичинда қўюб, борчасин муқаффал қилиб эрди, Сулаймон (а.с.) буюрдиким, ўз тахти қошида қўйдилар. Билқисқа бор бўлди ва ўз тахти гўшасида ер бериб, илтифотлар қилди. Билқис ўз тахтини кўруб, мутаажжиб бўлуб, Сулаймон (а.с.)нинг нубувватиға шаки қолмади. Ва Сулаймон (а.с.) Билқисни ўз қиз-қардоши қошида тушурди. Неча кунлук мусоҳабатдин сўнгра, мезбон меҳмоннинг хасойили ҳамидасин таъриф қилиб, Сулаймон (а.с.) Билқисни ўз никоҳиға тортти. Ва анинг муборақ аёғида тук бор эрди. Анинг жиҳатидин девлар ҳаммом биносин қилиб, тўра таркиби била ул ишнинг иложи қилдилар. Ва ул соҳиби давлат жиҳатидин неча минг йилдурким, халойиқ ҳаммом осойишиға мушаррафдурлар, таърифдин мустағнийдур. Сулаймон (а.с.) фитнаси «Қолаллоҳу таоло:

«Валақад фатанно Сулаймона ва алқайно ало курсийийхи жасадан сумма аноба»⁴⁹. Сулаймон (а.с.) фитнаси шарҳида мухталиф ривоят бор. Аммо улча бу мухтасарға муносибдур ёзилур. Баъзи дебдурларки, бопужуди ети юз ҳарам ва уч юз сарият Тенгри таоло Сулаймон (а.с.)ға бир ўғул бердиким, бир кўзи кўр ва бир илики ва бир оёғи йўқ эрди. Сулаймон (а.с.) ва Билқис ва Осаф инсоф юзидин ўзларининг уюбиға муътариф бўлуб, дуо қилғоч ул тифлни Ҳақ таоло тандуруст қилди ва анинг муҳофазати учун Сулаймон (а.с.) жинларни таъйин қилди. Тенгри таоло анинг ўз ўғлини сойир атфолдин мумтоз қилиб, писандида тушмай, Азроилға амр бўлдиким, руҳин қабз қилиб, жасадин Сулаймон (а.с.)нинг тахти устида ташладиларким,

«Ва алқайно ало курсийийхи жасадан»⁵⁰ мақсуд мундин бўлғай. Ва Ваҳб ибни Мунаббаҳ била ибни Аббос Разийаллоҳу анҳумо дебдурларким, Сулаймон (а.с.)нинг фитнаси интизои эрди. Ва жасад иборати Сихрёрд отлиғ девдин эрдиким, анинг тахти устиға анинг сурати била қирқ кун мутамассил бўлди. Ва бу иш кайфияти бу эрдиким, Сулаймон (а.с.) ким, Жазира мулукидин биринким, отин Сайдун дебдурлар ва бутпараст эрди ўлтурди. Қизинким малоҳат зевари била ораста эрди қўлди. Ул қиз атоси фироқида бетоқат эрди, Сулаймон (а.с.) анинг давосин тилаб топмас эрди. Ул қиз шайтон игвоси била Сулаймон (а.с.)ға илтимос қилдиким, девлар отам шакли била бир сурат ясаб келтурсаларким, гоҳи ани кўруб кўнглумға тасалли бўлса, анинг муддаоси мақбул тушуб, бу иш сурат тутти.

Чун қиз бурун бутпараст эрди, бу суратни парастииш қила бошлади. Сулаймон (а.с.) гофил ва бу иш Осафға етти. Осаф Сулаймон (а.с.) мажлисида анбиёи собиқнинг наътин қилурда, Сулаймон (а.с.)нинг атоси замониғача туфулийят анёми маошининг таърифин қилди. Сулаймон (а.с.)ға бу душвор келдиким, мунча ғариб иноятларким, анга Тенгри таоло салтанати айёмида насиб қилди. Осаф алардин нечук нима демади? Осафдин истифсор қилғоч, айттиким, бировнингким қирқ кун уйида бутпарастлиғ бўлғай, анбиё зумрасида не навъ таъриф қилса бўлғай. Сулаймон (а.с.) сўруб билгандин сўнгра, ул бутни ушотиб, ўзи тазаруўға тушти. Бу аснода мустароҳға кирарда маъхуд тариқи била хотамни Жарода отлиғ канизакка

топшурди. Мазкур бўлгон дев Сулаймон (а.с.) сурати била келиб, канизакдин хотамни олиб, Сулаймон (а.с.) тахти устига чиқиб, ҳукм қила бошлади. Сулаймон (а.с.) чиқиб хотамни тилагач, шаклин ҳам Тенгри таоло мутағайири қилиб эрди, канизак ани танимадн. Дедиким, хотамни Сулаймон олди, сен не кишисен? Сулаймон (а.с.) ўз сурати билан бировни тахтида кўргач, билдиким, ҳол недур. Шаҳрдин чиқиб, шаҳрда саргардон юрур эрди. Қаён борса, не кишисен? — деб сўрсалар эрди, мен Сулаймонман, дер эрди. Ани телба деб, тош отиб, бошига туфроқ сочиб, ийзо қилурлар эрди. Ва дев лаъин тахт устида номаъқул ва номашруъ ҳукмлар қилур эрди. Мутаажжиб ва мутағайири бўлгондин сўнг, дев билдиким, қиладурғон иш анинг иши эмас. Ул хотамни дарёга ташлаб, ғойиб бўлди.

Ва Сулаймон (а.с.) рўзи жиҳатидин дарё қироғинда болиғчиларга муздурлуқ қилур эрди. Ул хотамни бир болиғ ютуб, аларнинг домига тушуб, Сулаймон (а.с.) муздиға бердилар. Сулаймон (а.с.) болиғ ичидин хотамни олиб, яна салтанат тахтиға борди.

Ва бу воқеа ҳамул бутпарастлиғ айёми била мувофиқ қирқ кун. Ва жасадни баъзи муфассирлар бу девдин таъбир қилибдурлар. Ва анинг ғаройиб эъжозин бир гунаш раддидурким, мужмалан ўтти. Ва шарҳи будурким, осорини кўрарга машғул эрдиким, гунаш ботти ва муборақ хотириға аср намози фавт бўлгон учун изтиробға тушти. Тенгри таоло гунашни қайтариб, ул ҳазрат намозин қилғунча ўз ерида турғузди. То намоз тугонди, яна ғуруб қилди. Тарих аҳли дебдурларким, Сулаймон (а.с.)нинг савмаасининг эшикида ҳар кун ғайбдин бир дарахт пайдо бўлур эрди ва хосиятин Сулаймон (а.с.) сўрар эрди. Бир кун бир дарахт пайдо бўлди ва хосиятин сўрғоч, жавоб бердиким, хосиятим сенинг мулкунгга вайронлиғдур. Сулаймон (а.с.) билдиким, вақт етибдур. Васиятлар китобат қилди ва Тенгри таолодин илтимос қилдиким, анинг фавтин дев ва паридин неча вақт махфий тутқай. Ва шишадин бир уйи бор эрдиким, анда тоат қилур эрди. Ул уйга кириб, асосиға таёниб оламдин ўтти. Ва халоиқ кўра эрдиким, Сулаймон (а.с.) асосиға таёниб турубдур. То муддатлардин сўнгра, асосин қурт еб ушолди. Ва ул ҳазрат йиқилгондин эл фавтин билдилар ва анинг мавтидин ихфоси илтимосида сўзлар дебдурлар. Яхшироқ будурким, Байтулмуқаддас туганмоки ҳамонча фурсат мақсуд эрдиким, асо бутун эрди. Тутагондин сўнгра асо синди ва девлар ул ишни тутотиб эрдилар. Валлоҳу аълам.

Р у б о и й:

Оламни Сулаймонға Ҳақ этмиш маъмур,
Ҳукми солди жину башар хайлиға шўр.
Охир чу ажал анга мақом айлади гўр,
Туфроқ ичида қилди ватан уйлаки мўр.

Луқмони ҳаким. Тарих аҳлидин баъзи ани ҳукамо силкида мазкур қилибдурлар. Ва кўпрак эл ани пайғамбар дебдурлар. Ва баъзи ривоятда мундоқдурки, Тенгри таоло нубувват ва ҳикмат аросида мухбир қилди. Ҳар тақдир била:

«Ва лақад отайно Луқмонал-ҳикмата»⁵¹ анинг шаънидадур. Бўла олурки, бовужуди нубувват ҳикмат дағи анга насиб бўлмиш бўлғай. Ранги қаро эркандур.

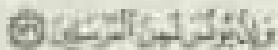
Довуд (а.с.) суҳбатиға мушарраф бўлур эрди. Ва андин кўб ғаройиб вужуд тутар эрди. Баъзи дебдурларки, қул эрди ва озод бўлғонида мухталиф ривоят бор. Бири буким, хожаси бир руд қироғинди биров била нард ўйнади, бу шарт билаким, мағлуб бўлгон бу руд сўйин тамом ичгай ё молин бергай. Ва Луқмоннинг хожаси уткузди. Ҳариф рудхона сўйин тамом ичмак таклиф қилди. Ва ул мутаҳаййир бўлди. Луқмон дедиким, шарт қиладурғон вақтдағи сувни ҳозир қил ё ғаразинг бу ҳозир сув бўлгон бўлса, руднинг бу қироғиндағи сувни ичкунча нори қироғиндағи сувни турғуз. Ҳариф бу ишдин ожиз бўлди. Хожаси халос топиб, Луқмонни озод қилди. Яна бири буким, хожаси анга буюрдиким, қўй ўлтуруб, яхшироқ; узвини пишуруб келтур. Ул юрокини тили била пишуруб келтурди. Яна бир қотла дедиким, қўй ўлтуруб, ёмонроқ узвини пишуруб келтур. Ҳамул ики узвдин келтурди. Хожа нуктасин сўрди эрса, дедиким, кўнгул: ношойиста афъолдин ва тил нобойиста ақволдин бири бўлса, алардин яхшироқ узв йўқтур ва агар бўлмаса, алардин ёмонроқ йўқ. Яна бири бу ким, хожа анга буюрдиким, кунжид эк! Ул арпа экти. Хожа сўрдиким, арпа экиб, кунжид нечук топарсен? Дедиким, чун сен ношойист иш қилиб, нечук Тенгри таолодин раҳмат ва жаннат тамаъ қилурсен, мен ҳам дедим: арпа эксам, кунжуд шояд бар топқаймен. Хожа мутанаббих бўлуб, ани озод қилди. Дуо қилиб, уч минг йил умр топибдур. Баъзи ети каргас умри дебдурларки, ҳар бири беш юз йилдур, анинг сўзларидиндурким, тўрт минг сўз. битибдурлар ва тўрт сўз била ихтисор қилибдурлар. Икисини дойим ёд қилмоқ керак ва икисини унутмоқ керак. Бурунғи икидин бири ўзи қилгон яхшиликдур ва бири ғайри қилгон ёмонлиғ.

Луқмоннинг ғариб ҳолоти ва нофиъ мақолоти кўптур. Бу мухтасарда мунча била қаноат қилилди.

Р у б о и й:

Луқмонники, баъзи дедилар пайғамбар,
Баъзи дедилар ҳаками покиза сияр.
Уч минг яшабон бу дайрни қилди мақар,
Минг мунча ҳам ўлса, қилғулукдур бу сафар.

Юнус ибни Матто (а.с.) атоси оти била машҳурдур. Отаси Лодий ибни Яъқуб (а.с.) наслидиндур, мурсал пайғамбардурким,

«Ва инна Юнуса ламинал мурсалин»¹². Агарчи Сулаймон (а.с.) замонидин анга дегинча, балки Сулаймон (а.с.) авлодидин эрди, аммо чун ҳеч тарихда марбут топилмади. Юнус (а.с.) чун Сулаймон (а.с.)дин сўнгра, мурсал пайғамбар эрди, андин бошланди. Ани Тенгри таоло мабъус қилиб, Суй элига йиборди. Ва Суй эли ани нубувватда тақзиб қилиб, Юнус (а.с.) ғазаб қилди ва халқиға ёмон дуо қилди. Ва рухсати Илоҳи бўлмай, аҳлу аёли била халқнинг аросидин чиқиб, алардин андоқ махфий бўлдиким, агар Тенгри таолодин қавмиға бало келса, ани дуо қилурға топмағайлар. Тенгри таоло хотимал-анбиё салавотуллоҳи алайҳи ва ало олиҳиға сабр қилмоққа амр қилиб, Юнус (а.с.) қилғонидин наҳй қилурким,

Юнус (а.с.)

«Фасбир лихукми раббика ва ло такун касоҳибил ҳути»⁵¹ Чун Юнус (а.с.) элдин чиқти, қавмиға Тенгри таоло бир булут йибордиким, андин ўт ёғар эрди. Қавм муни кўргач, Юнус (а.с.)ни тилай бошладиларким, иймон кетургайлар. Чун билдиларким, Юнус (а.с.) алар топқудек бормайдур, дедиларким, Юнус (а.с.) адам бўлса Юнус (а.с.) Тенгриси ҳозирдур. Борчалари ўтул-ушоқлари била бошларин ялонг қилиб, тазарруғға машгул бўлдилар ва тавба ва инобат қила бошладилар. Чун тавбаларида содиқ эрдилар, Тенгри таоло қабул қилиб, ул балони алардин дафъ қилди. Аммо Юнус (а.с.) алардин айрилғонда кемага кириб, баҳр юзинда бир азим болиғ оғзин очиб, кема аҳлиға қасд қилди. Борча иттифоқ қилдиларким, бир кишини анга туъма бергайлар. Неча қотла қуръа солдилар. Юнус (а.с.)ға қуръа тушуб, Юнус (а.с.) билдиким, мағзуб бўлубдур. Узин болиғ оғзиға ташлади. Ва болиғ Юнус (а.с.)ни ютуб, Тенгри таоло болиғнинг қурсоғида ани асради. Ва Юнус (а.с.) қирқ кун болиғ ичинда эрди ва бу тасбиҳни вирд қилиб эрдиким,

Юнус (а.с.)

«Ло илоҳа илло анта субҳонака инни кунту миназзолимин»⁵⁴. Қирқ кундин сўнгра, Тенгри таоло Юнус (а.с.) хатосидин кечиб, ани уч қаронғулукдин қутқордиким, бири кема ва бири сув ва бири болиғ қурсоғи бўлғай. Ва болиғ дарё қироғиға келиб, ани қироққа солди. Ва ул янгло туққан ёшдек бўлуб эрди, бир сутлук кийикка амр бўлдиким, ҳар кун келиб, анга сут берур эрди ва бир йиғоч анга соя қилур эрди. Қирқ кундин сўнгра, ўз ҳолиға келиб, амри Илоҳи била қавм аросиға кирди, қавм анинг ҳидояти била иймон шарафиға мушарраф бўлдилар. Ва кўб вақт бўлуб, Тенгри таоло ҳукмин буткарди. Ва дерларки, Куфала мадфундур.

Р у б о и й:

Юнуски, нубувват кўзини ёрутти,
Такзиб ила қавм кўнглини ўрготти.
Болиғ ичида агарчи маскан тутти,
Ҳам охир ажал болиғи ани ютти.

Омус ва Мусо ва Маъ. Соҳиби «Гузида» Ҳамдуллоҳ ал-муставфи бу уч кишини аҳли тарихдин нақл қилибдурки, мурсал эрдилар. Ва бани Исроилни Мусо (а.с.) диниға даъват қилдилар.

Содиқ ва Саддуқ ва Салум — бу уч кишиға Тенгри таоло нубувват бериб, Антокийя халқиға йибордиким, алар ҳавлдин борча ҳалок бўлдилар. Файри атфолким, булуғ ҳаддиға еткайдур эрдилар ва ул атфол иймон давлатиға мушарраф бўлдилар.

Финжор Мусо ва Момул-қавси ва Жавфараф ва Санъа Куси ва Урё — бу беш кишини аҳли тарих пайғамбар дебдурлар. Бани Исроилда Мусо (а.с.) диниға даъват қилдилар ва Зул-кифл аҳдиға ёқин эрдилар. Баъзи Зул-кифл (а.с.)ни булардин сўнгра айтибдурлар.

Навойил ва Ҳукой. Баъзи муаррихлар бу иковни ҳам пайғамбар дебдурлар. Зул-кифл замонида Мусо (а.с.) диниға даъват қилдилар.

Зижурмо ва Мадоҳи. Баъзи қавл била пайғамбардурлар. Зул-Кифл (а.с.)дин сўнгра ва даъватлари Мусо (а.с.) диниға эрди.

Ва Шувъ пайғамбар эрди. Ва баъзи дебдурларки, Юнус (а.с.) ўзидин сўнг ани бани Исроилға валий қилди. Ва ани баъзи дебдурларким, ул Юнус (а.с.)дин бурунроқ эрди. Валлоху аълам. Бухт ун-наsrнинг бузуғлиғи ва Байт ул-Муқаддасни вайрон қилиб, жавоҳириким Сулаймон (а.с.)дин бери бор эрди, ул борчасни элтгони ва азим қатллар қилғони кўпрак аҳли тарих иттифоқи била бу анбиё замонидадур. Ва баъзи дебдурларким, Дониёл (а.с.)ни Бухтун-наsr Байтул-муқаддасдин элтиб, муддати замонида асраб, бир туш кўруб, унутқондин сўнгра, Дониёл (а.с.) ҳам тушин, ҳам таъбирин айтиб, ул банддин халос бўлди.

Узайр (а.с.) анбиё авлодидиндур. Бухтун-наsr Байтул-муқаддасни бузғонда, ани абнойи жинси била асир қилиб, Бобилға элтти. Андин халос топиб келурда, бир кентда тушти ва эшокини боғлаб, учасин бир дарахтқа қўйди. Ва илайида анжир эрди ва бир зарф узум шираси. Ва бу маҳалда хаёлиға Тенгри таоло амвотни ихё қилуриға фикрга тушти. Ва ул кентнинг бузуғларида одабийнинг қуруқ сўнгоклари бор эрди. Аларни кўруб, ҳайрати орттиким, бу чуруқ сўнгокларни тиргузмокта ғайри ҳайратки, ақлға муставлий бўлғай, ўзга нима йўқдур. Ҳақ таоло қудрати иқтисоси ул қилдиким, Узарнинг ҳайрати дафъ бўлуб, бу ҳол анга айнал-яқин бўлғай. Ложарам, амр бўлдиким, руҳин муборак жасадидин чиқордилар ва маркабин доғи руҳсиз қилдилар. Ва Тенгри таоло Узайр (а.с.) жисмин эл кўзидин пинҳон асради, бу ҳолға юз йил ўтти.

Бу муддатдин сўнгра Тенгри таоло Узайр (а.с.)ни тиргузди. Бир малак андин сўрдиким, «Кам лабиста?» Жавоб бердиким, «Явман ав баъза явмин». Ул малак деди:

يَا أَيُّهَا الْكَافِرُ إِنَّكَ كُنْتَ تَكْفُرُ بِرَبِّكَ
وَأَنْتَ كُنْتَ تَكْفُرُ بِرَبِّكَ

«Бал лабиста миата омин фанзур ило таомика ва шаробика лам ятасаннаҳ. Ванзур ило ҳиморика ва линаъъалака оятан линноси»⁵⁵. Чун муни Узайр (а.с.) мулоҳаза қилди, кўрдиким, анжир ўз ўрнида ва узум шираси ҳамул зарфда тоза эрди. Ва маркабининг чуруган сўнгакларига боқти. Кўрдиким, бир-бирига муттасил бўлуб, устига эт ўрланди ва анинг устига тери тортилди, доғи руҳ баданиға кириб тирилди.

Узайр (а.с.) билдиким, анинг юз йил бурунғи қилғон тараддуди жиҳатидин Ҳақ таоло анга бу навъ қудратин кўргузди. Ва анинг санъатиға офарин ўкуб, маркабин миниб, ўз шаҳриға тебради. Ул шаҳрға еткондин сўнгра, чун юз йил ўткон жиҳатидин кўп тағйир топиб эрди, ҳеч ерни тонимай, кўб заҳмат била ўз саройини топти. Аммо киши йўқ эрди, бир кўр канизакдин ўзга. Сўнгра Узайр (а.с.) андин сўрдиким, бу уй Узайрнинг уйидур? Ул тасдиқ қилиб дедиким, сен кимсенким, бу юз йилдаким, менинг маҳдумум ғойиб булудур. Мен ани кам эшитибмен. Ул дедиким, мен Узайрдўрмен. Канизак айттиким, агар чин айтасен, Узайр (а.с.) мустажбод — даъва эрди, дуо қилким, манинг кўзум бино бўлсун.

Узайр (а.с.) дуо қилди. Ҳақ таоло ул канизакнинг кўзин бино қилди. Узайр (а.с.) нинг муборак юзин юргач, танидиким, анга бу юз йилда ҳеч тағйир воқеъ бўлмайду эрди. Фарёд қилиб аёғига тушуб, югуруб Узайр (а.с.)нинг ўғлонлариға мужда еткурдиким, ўғлонлари бири юз ёшар эрди, бири юз ўн ёшар эрди. Атоларин йигит кўруб танимадиларким, Узайр (а.с.)нинг бағрида бир хол бор эрдиким ҳилол шакли била. Ул нишонани очиб кўруб, алар ҳам муборак қадамиға юз суртуб, қавмға хабар бўлди. Қавм ҳам инонмай, дедиларким, «Таврот»ни ҳечким Узайр (а.с.)дин яхшироқ билмас эрди, то ул китобни Бухтун-наср элтти орамизда киши билмас. Узайр (а.с.) «Тавротони азбар ўқуди ва алар билдилар. Баъзи ерларда ёшурун қолғонни муқобала қилдилар эрса, бир ҳарф ортуқ-ўксук эмас эрди. Баъзи бу ғариб ҳолатдин Узайр (а.с.)ни «ибнуллоҳ» дедилар.

وَاللّٰهُ اَعْلَمُ

«Ва қолатил-яхуду Узайрунубнуллоҳи»⁵⁶. Ва баъзи муаррихлар Узайр (а.с.)ни бўлғон ҳолатини Армиёға иснод қилибдурлар. Ва Узайр (а.с.)ни Азр отлиғ иниси била туғуб била ўлдилар. Аммо ўлар вақтда Узайр (а.с.) юз ёшар ва Азр ики юз ёшар эрди. Мундин ғариброқ ҳол таворихда оз воқеъдур. Ва ўғлонлари қари кишилар эрди, ёшқа атоларидан улутроқ. Валлоҳу аълам.

Закариё ва Яҳё (а.с.) ва Марям бинти Имрон. Алар зайлида Закариё (а.с.)ни Сулаймон (а.с.) наслидин дебдурлар. Ва ул Байтул-муқаддасда мужовир эрди. Ва Имронким, Закариё (а.с.)нинг амузодаси эрди, ул дағи мужовир эрди. Икаласининг ҳарамлари эгочи-сингил эрдилар. Имронға фарзанд кўп бўлди ва Закариё (а.с.)ға бўлмади. Имрон бу шукронаға назр қилдиким, яна фарзанд бўлса, Байтул-муқаддасқа мужовир бўлғай. Ва ҳарамики оти Ҳайфа эрди Марямға ҳомила эрди. Ва туққондин сўнгра назр жиҳатидин Имрон мутаҳаййир бўлдиким, иносни мужовир қилмаслар эрди.

وَاللّٰهُ اَعْلَمُ

«Инни вазътуҳо унсо валлоҳу аъламу бимо вазъат ва лайсаз-закару кал унсо ва инни саммайтуҳо Маряма ва инни уъййзуҳо бика ва зуррийятаҳо минаш-шайтонир-ражим»⁵⁷. Бу шарафдин Марямни бир нимага чирмаб, Ҳайфа Байт ул-Муқаддасқа элтти. Уламо ва аҳбор анинг қавлин мункири кўрдилар.

Закариё (а.с.)ға ваҳй келдиким, бу фақирани ўғулға қабул қилдуқ

وَاللّٰهُ اَعْلَمُ

«Фатақаббалаҳо раббуҳо биқабулин ҳасанин»⁵⁸. Бу жиҳатдин аҳбор анинг муҳофазатиға машғул бўлдилар. Закариё (а.с.) дедиким, анинг таахҳуди манга авлодулки, холаси манинг уюмдадур. Аҳбор қабул қилмай уч қотла қуръа солдилар. Учалосида қуръа Закариё (а.с.) отиға тушти. Борча заруратан мусаллам туттилар.

Сўнгра Закариё (а.с.) Марямни уиига элтиб, Ашбоъким, Закариёнинг ҳарами ва Марямнинг холаси эрди, анинг муҳофазатиға машғул бўлди, то анга ибодатқа ва масжид хизмати қобилияти пайдо бўлди. Сўнгра Закариё (а.с.) анинг учун масжидда бир ғурфа ясаттиким, эшики йўқ эрди. Зина била анга чиқор эрди. Ва ўзи ғойиб бўлса, ғурфа тўшукин қуфл қилур эрди. Ва ул жумладин бири буким, қишда ёз меваси ва акс ҳам кўрар эрди. Сўрғондаким,

الْقَابِ

«анно лаки ҳозо»⁵⁹ фи ғайри вақтиҳи жавоб топтиким,

بَلَدًا مِّنْ دُونِهَا

ҳозо мин индиллоҳи «Ярзуку ман яшоъу биғайри ҳисоб»⁶⁰.

Ва бу вақтда Закариё (а.с.) ва ҳарами кибари синда эрдилар. Закариё (а.с.) дедиким, Холиқиким Марямға ғайр вақтида бу навъ фавокиҳ насиб қила олур, манинг ҳам ҳаётим шажарасидин, агарчи ғайри вақтдур, бир неча каромат қила олур. Бу орзу кўнглига ўтти, Жаброил (а.с.) анга Яҳё (а.с.) вужудиға башорат берди.

بَشِّرْ بِبَنِيٍّ إِذَا هَمَّ بِابْنٍ

«Фанодатҳул-малоикату ва ҳува қойимун юсалли фил миҳроби»⁶¹. Ва чун Яҳё (а.с.) мутаваллид бўлди, оз вақтдин сўнгра Тенгри таоло муборак кўнглин ваҳй нузулидин мунаввар қилдиким.

يَسِّرْ لَكَ الْبَحْرَ الْكَبِيرَ

«Ё Яҳё хузил китоба биқувватин ва отайноҳул-ҳукма сабийян»⁶². Ва Яҳё (а.с.)нинг тоати бағоят ва йнгламоғи бениҳоят эрди. Дерларки, ғоят буходин ики юзида ики новдондек чуқур хат пайдо бўлуб эрди ва бу фаврда Марям зуафо ғадридин ғусл қилур маҳалда Жаброил (а.с.) ани Исо (а.с.)ға башорат берди. Баъзи дебдурлар Исо (а.с.) тўқуз ойдин сўнгра мутаваллид бўлди. Халойиқ номуносиб сўзлар дедилар. Аммо Исо (а.с.) ҳамул дам такаллум қилиб, Тенгри таолонинг бандалиғи ва ўзининг нубувватиға ва аноси поклиғиға тонуглуқ берди ва хотамул-анбиё вужуди муборакиға саллаллоҳу алайҳи вассалам башорат еткурди. Неча вақтким ўтти, Яҳё (а.с.) била мусоҳабат қилур эрди. Ул вақтким, Исо (а.с.) мутаваллид бўлди ва аҳбор анга таън қилдилар. Бовужуди улки, Тенгри таоло Исо (а.с.)ни ўткан такаллум билаки мутакаллим қилди, бани Исроилнинг ҳам юзи, ҳам кўнгли қаролади. Исо (а.с.)ни ул иш тўҳмати била муаззаб тутар эрдилар. То иш ул ерга еттиким, Закариё (а.с.) ул нопок эл аросидин қочти. Ва алар қовлай бориб, машҳурдурким, ул ҳазрат йиғоч шикофиға кириб, ул шикоф бутти. Ва аъдо етиб, этокининг учин йиғочдин тошқори кўруб, йиғоч бошидин арра кўюб Закариё (а.с.)ни ҳалок қилдилар.

Бу ерда чун сўз дердин, балки дам урардин хома тили лол ва тил хомаси гунг мақолдур, авло улким, мақсудқа шуруъ қилоли. Яҳё (а.с.) қатли бу навъ эрдиким,

ул замоннинг подшоҳининг ёшқа етгон ҳарами бор эрди. Бу жиҳатдинки, чун қарибдур, бўлмағайким, подшоҳ яна бировни никоҳиға кижургай ва анинг мужиби азли бўлғай. Ўзга абушқадин жамила қизи бор эрди, подшоҳға тарғиб қилдиким, ул қизни олғай. Подшоҳ Яҳё (а.с.)дин сўрди эрса, Яҳё (а.с.) дедиким, санга анинг никоҳи раво эрмас. Ул қиз била аносиға Яҳё (а.с.) адовати пайдо бўлди. Бир кунки подшоҳ маст эрди, ул қизни аноси ораста қилиб, анинг қошиға йиборди. Сукр ғалаёни ва шаҳват тугёнидин анга майл қилди. Қиз ибо қилдиким, агар ҳожатимни раво қилурсен, бу иш бўлур. Сўрдиким, ҳожатинг недур? Ул бадбахт дедиким, ҳожатим Яҳё (а.с.)нинг қатлидур. Ул зоний бу зония хотири учун Яҳё маъсум қатлиға ризо берди. Дерларки, ул ҳазрат қатл бўлгондин сўнгра, ул ики малъунни ер ютти. Дерларки, бани Исроилнинг ики фасодидин сўнгиси Яҳё (а.с.) қатлидур. Бу амр вуқудидин сўнгра, Тенгри таоло форс мулукидин Хурвис отлиғни бани Исроилға истило бердиким, ул ики пайғамбар қони эвази аларни андоқ қатл қилдиким, яҳуддин киши оз қолди. Дерларки, Байтул-муқаддас дарвозасидин Хурвис ўрдусиғача рудхонадек қон оқти. Алқисса, Закариё (а.с.) дори фанодин бу навъ дори бақоға бордилар.

Р у б о и й:

Айлаб Закариё била Яҳёни қабул,
Қилди икисини олам аҳлиға расул.
Не қилдилар эркин бу ато бирла ўғул
Ким, элга яна аларни қилди мақтул.

Исо ибни Марям салавотуллоҳи алайҳ. Бир қавл била учунчи улул-азмдур, бир қавл била бешинчи. Андин бурунғи анбиёдин сўнгра ҳеч қойсиға қирқ ёшдин бурун нубувват етмади. Ва лекин ул модарзод пайғамбар эрди. Ва анинг валодатидин бурун Тенгри таоло Марямға анинг вужуди башоратин бердиким,

«Из қолатил-малоикату ё Маряму инналлоҳа юбашшируки бикалиматин минху исмиҳул масиҳу Ййсабну Маряма важийҳан фид-дунё вал охирати ва минал-муқаррабийна ва юкаллимунноса фил маҳди ва қаҳлан»⁶¹.

Масиҳ лафзида сўз кўптур. Ва Исо (а.с.) валодатида ҳам сўз кўптур. Тафосир кутубидин маълум бўлур. Чун бу мухтасарда матлуб ихтисордур, яъни муаррихона ишларға қонё бўлулди. Муқаррардурким, Исо (а.с.)нинг атоси йўқтур. Марям Жаброил (а.с.)нинг нафаси била ҳомила бўлди ва туғурур вақтда Байт ул-Муқаддасдин чиқиб, қироғроқ ерда вазъи ҳамл қилди. Халқ бу ишни билиб, бориб ул ҳолни кўруб, ирик сўзлар айта бошладилар. Юқорироқ битилибдурким, Исо (а.с.) не навъ жавоблар берди. Андин сўнг эл мутаажжиб бўлуб, сўз айта

киюрди ва ўлук тирилгач, илтимос қилдиким, дуо қилғайки, бурунги ҳолига боргай ва мавт сакароти бўлмагай. Рухуллоҳ дуоסי била бу иш ҳам бўлди ва рухуллоҳ андин ўтти. Нассибин вилоятида малике бор эрди; мутакаббир ва жабборсифат. Исо (а.с.) анинг даъватиға маъмур бўлуб, ул ён азимат қилди ва ҳаворийонға дедиким, сиздин ким бўлғайким шу шаҳрға кириб нидо қилғайким, Исо рухуллоҳким, Тенгри таолонинг расулидур ва калимасидур келибдур. Яъқуб ва Тумон ва Шамъун отлиғ учов дедиларким, биз борурбиз. Исо (а.с.) ҳар қайси бобида бир сўз айтти, дағи аларни узотти. Алардин икиси илгорирак, Шамъун кейинрак юруб, Яъқуб ул нидони қилди. Эл ҳужум қилгоч, ёнди. Тумон иқрор қилди. Ани подшоҳ қошиға элттилар. Ҳамул сўзни айтти. Ул золим буюрдиким, Тумоннинг иликин, аёғин кесиб, кўзларин ҳам кўр қилдилар. Ул сўзидин қайтмади. Бу маҳалда Шамъун етиб, маликдин Тумон илзомиға сўз истидъосини қилди, рухсат топти. Доғи Тумондин сўрдиким, бу кишиким, сен анинг рисолатиға иқрор қиласен ҳеч ҳужжати ва муъжизи борму? Тумон дедиким, бор! Шамъун дедиким, айт! Ул дедиким, акмаҳ ва абрасни илож қилур. Шамъун дедиким, бу ишға атиббо шариктурлар. Тумон дедиким, киши оқшом не емиш бўлса ва уйида не нима бўлса, айтур. Шамъун дедиким, имкони сиҳр борким, жин ташири қилмиш бўлғай. Тумон дедиким, болчиғдин қуш ясаб, дамини анга ҳуруб, руҳ таниға киюрур. Шамъун дедиким, имкони сиҳр бор. Тумон дедиким, ўлукни тиргузур. Шамъун малик сори боқиб айтти: мунинг имтиҳони осондур ва имкони йўқтурким, бу иш Тенгри таолодин ё пайғамбаридин келур. Агар ҳукм қилсангким, ул киши ҳозир бўлса, филҳол маълум бўлур. Исо (а.с.)ни ҳозир қилдилар, Тумон айтқон сўзларни сўрдилар. Борчасиға иқрор қилди. Шамъун деди: агар бу сўзларинг чиндур, аввал рафиқингдин бошла. Исо (а.с.) Тумоннинг кесилган аъзосини ўрунлариға қўюб, дуо қилди. Тенгри таоло борчасни буткорди. Ва хуффош бобида тақозо қилдилар, ясади. Салмони форсий раҳматуллоҳи алайҳдин манқулдурким, ул вилоятнинг жамиъи муразосини дедиларким, саҳиҳ қилмоқ керак. Анинг дуоסי била борча сиҳат топтилар. Борчадин, сўнгра ўлукни тиргузмак илтимос қилдилар. Исо (а.с.) дедиким, ҳар ўлукниким сиз десангиз дуо қилай. Иттифоқ била Сом ибни Нуҳни дедилар. Тиргузким, мавтидин тўрт минг йил ўтуб эрди, анинг қабри бошиға бориб, Исо (а.с.) ики ракъат намоз қилиб, дуо қилди. Қабр шақ бўлуб, бир оқ соч-соқоллиқ киши чиқти ва элга дедиким, Исо рухуллоҳ пайғамбардур, анинг диниға киринг ва ғанимат тутунг. Исо (а.с.) андин сўрдиким, сизинг замонда соч оқармас эрмиш. Сом дедиким, санинг дуонг уни еткоч, қиёмат бўлгон соғиниб, ваҳму хавфдин булар оқарди. Чун Сом элга пандлар деди, Исо (а.с.) дуоסי била аввалги ҳолиға борди ва шақ бўлгон ер бир-бириға қўшулди. Ҳам Салмони форсийдин манқулдурким, бу муъжизани кўруб, ул мулк эли мусулмон бўлдилар. Баъзи сафардаким, емакка танглик воқеъ эрди. Бани Исроил ҳаворийонға дедиларким, агар Исо (а.с.) дуо қилсаким, Тенгри таоло осмондин моида йиборсаким, таомға муҳтож халойиқ андин баҳра топсалар ва Тенгри таоло вужуди ва Исо (а.с.) нубувватиға таънлари бўлса, деб ҳаворийон арз қилгоч, Исо (а.с.) тазарруъ қилиб дедиким,

ИСО (А.С.)
 ДУОСИ БИЛА
 ТАЪНЛАРИ БЎЛСА,

«Раббано анзил айлайна моидатан минас-самои такуну лано ийдан ли аввалина ва охирина ва оятан минка варзукно ва анта хайрур-розиқин»⁶⁷.

Чун Исо (а.с.) муножотдин фориғ бўлди, ваҳй келдиким, биз моида йиборали ва лек ҳар киши куфрони неъмат қилса, қоттиқ азобга гирифтор бўлур. Исо (а.с.) бу сўзни айтқоч, борча дедиларким, ҳар киши куфрони неъмат қилса, Тенгри таоло анга азоб насиб қилгай. Бу сўздин сўнгра Тенгри таоло осмондин моида йиборди. Хоннинг азамат зебу зийнати айтмоқ ҳожат эмаски, Тенгри таоло хони эрди. Аммо моида нон ва бирён болиғ эрди. Таъм ва мазаси ҳам таърифдин тошқари эрди. Ва анда туз ва сабзалар бор эрди. Бир ривоят била уч кун ва бир ривоят била қирқ кун бу моида инди. Қавм ҳар неча едилар кам бўлмади. Жамийи муразо ани егоч, сиҳат топтилар. Сабоҳ инар эрди, оқшомғача эл андин ерлар эрди. Оқшом яна осмонга борур эрди. Қавмдин баъзи инкорга тил узоттиким, бу моида осмондин келмайдур, Исо сихр қиладур.

Ҳар ойнаким, Тенгри таоло куфрони неъмат қилғонларни ваъда қилғон дастур била тўнғуз шакли била ўрунларидин кўпорди. Ва ул тўнғузлар мазбалаларда кезиб, нажосатларни ерлар эрди.

Исо (а.с.) қошига кириб, кўзларидин ёш бориб, бошларин ерга қўярлар эрди. То уч кундин сўнгра ақбаҳ вужуҳ била адам йўлига азимат қилдиларки:

فَارُودَ بِاللّٰهِ مِنْ شَرِّ الْفِتَنِ وَمِنْ سَيِّئَاتِ أَصْلَابِهَا

«Наузу биллоҳи мин шурури анфусино ва мин саййиоти аъмолино»⁶⁸. Ва Исо (а.с.)нинг муъжизоти бағоят ғариб ва кўптур. Масбутроқ кутубдин маълум қилса бўлур. Ва Исо (а.с.) осмонга чпққанида мухталиф ривоеъ кўптур. Аммо соҳиби «Ғузида» мундоқ дебдурким, ул жамоат яҳуд масх бўлғондин сўнгра, Исо (а.с.) ёниб Байтул-муқаддасқа келди. Ва ул гумроҳларининг бақъси Исо (а.с.)нинг қатлига қасд қилдилар. Ва Исо (а.с.) мухтафо бўлди. Ва Шамъунни туттилар ва ул Исо (а.с.)ни кўргузмади. Парвис ўтуз дирам ришват олиб, Исо (а.с.)ни кўргузди. Жухудлар тиладиларки, Исо (а.с.)ни тутуб ўлтургайлар. Тенгри таоло аларнинг кўзидин ани ғойиб қилиб, осмонга чиқорди. Ва Ийшуъниким, жухудларнинг улуғи эрди, Исо (а.с.)нинг шакли била муташаккил бўлди. Жухудлар ани Исо (а.с.) соғиниб туттилар қатл қилғоли. Ул ҳар неча фарёд қилдиким, мен Ийшуъмен, фойда бермади. Ани бир дарахтқа бўғзидин остилар. Ва ети кеча-кундуз осиеғлиғ қолди. Марям ани Исо (а.с.) соғиниб, ҳар кеча келиб азо расми била йиғлар эрди. Исо (а.с.)ни Марям хотири итминони учун етинчи кечасидин сўнгра осмондин ерга нозил қилдиким, Марям қошига келди. Марямга аҳволдин хабардор қилиб, Марямнинг хотири қарор топти. Яна ети киши ҳавориюндин Исо (а.с.)ни кўрдилар. Ва Исо (а.с.) аларга пандлар ва насиҳатлар қилди ва ҳар қойсини бир ишга таъйин қилди, тонгласи бу ғариб ишни ошкоро қилдилар эрса, яҳуд борчани такзиб қилиб зиндонга маҳбус қилдилар. Аммо Ийшуъни йўқлағонлар бориб, осилғон кишини кўрдилар. Ийшуъ эрдиким, ани Тенгри таоло асли суратиға элтиб эрди. Бу ишдин кўб эл Исо (а.с.) динин ихтиёр қилдилар. Ва Марямни баъзи дебдурларким, Исо (а.с.) дафъидин бурун оламдин кетти. Баъзи дебдурларким Исо (а.с.) олти йилдин сўнгра, ҳар тақдир била ваъда будурким, Маҳди зуҳур қилғондин сўнгра Исо (а.с.) осмондин ингой, доғи Дажжолни ҳалок қилиб, сойир милал аҳлин хотамун-нубувва миллатиға далолат қилгай. Саллаллоҳу алайҳи вассалам, вал илму индаллоҳ.

Исо (а.с.)ни дебдурларким, ўн ети ёшида мабъус бўлди. Ўттуз учида осмонга чиқти.

Р у б о и й:

Исоки, мужаррад айлади Тенгри ани,
Кўк равзаси бўлди жилвагоҳу чамани.
Ер аҳлидин улки бўлса тажрид фани,
Тонг эрмас, агар кўк ўлса анинг ватани.

Асҳоби қаҳф ва баъзи мутафарриқ ахбор. Асҳоби қаҳф бобида ихтилоф кўптур. Мухтасари будурким, Юнон мулкида Афсус шаҳрида Дақёнус отлиғ малики жаббор бор эрмишким, баъзи дебдурларким, бутпараст эрмиш, баъзи дебдурларким, улўхийят даъвоси қилур эрмиш. Ва бу асҳоби қаҳф, баъзи ривоят била анинг мулкининг бузругзодалари ва баъзи ривоят била, наввоб ва мулозимлари эрмишлар ва мусулмон экандурлар. Ва ёшурун Тенгри таоло ибодатин қилур эрмишлар. Дақёнус бу ҳолдин воқиф бўлуб, аларнинг қатли фикрида бўлмиш. Алар бу ҳолни маълум қилиб, иттифоқ била шаҳрларидин қочиб, эл йўлуқур ваҳмидин йўлсиз биёбонга тушуб, бир қўйчиға учраб, қўйчи дағи аларға қўшулуб, қўйчининг ити ҳам эришиб, Рақим отлиғ горға кирмишлар. Ва аларнинг ададида тараддуд бор, начукким «Каломи мажид» хабар берурким,

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ
الْقَبْرِ وَتَلَوْنَ كِتَابَهُمْ فَكَلِمَةً

«Саяқулуна салосатун робиуҳум калбуҳум ва яқулуна хамсатун содисуҳум калбуҳум ражман билгайби ва яқулуна сабъатун ва соминуҳум калбуҳум»⁶⁹. Ҳар тақдир била горға кириб, Ҳақ таоло уйқуни аларға муставлий қилиб, алар уч юз тўқуз йил уюмишлар.

قَالَ الْوَيْلُكَ يَا نَارُ

«Салоса миатин синийна ваздоду тисъан»⁷⁰.

Ва муддатда Дақёнус жаҳаннамга бориб, неча подшоҳ гардиш бўлуб, бир худопараст одил подшоҳга салтанат еткондаким, асҳоби қаҳф Тенгри таоло амри била уйғонмишлар. Ва Тамлихо деган рафиқларин шаҳрға йибормишлар, таом келтурур учун. Ул рафиқ гордин чиқиб, йўллар вазъин ўзгача кўруб, шаҳрға еткоч, шаҳр авзоин мутағаййир топиб, халойиқни Исо (а.с.) динида фаҳм қилиб мутағаййир бўлмиш. Биззарура таом олурға дирам чиқарғоч, — Дақёнус ганжин топибсен, — деб они тутмишлар. Кўб можародин сўнгра подшоҳ қошиға элтмишлар. Ул фақири мутағаййир ўзга подшоҳ, ўзга халқ кўруб ҳайрон эрмиш. Подшоҳ анинг ҳоли кайфиятин сўруб, ул фақирки ҳар сўзки ўз ҳолидин аларға айтур ажаб кўрунуб, подшоҳ уламони йиғиб, бу бобда қилу қол қилиб, сўнгра алар демишларким, Исо (а.с.) «Инжил»да бу ҳолдин хабар берибдурким, Дақёнус чоғида бу жамоат горға кириб, уч юз тўқуз йил ўтуб, санинг замонингда уйғонғойлар.

Подшоҳ бу ишдин масрур бўлуб, Тамлихоға йўл бошлатиб, Асҳоби Қахф суҳбатига мушарраф бўлуб, алар таом еб, Тенгри таолоға саждоти шуқр қилиб, яна уйқуга бормишлар. Уюқлагоч, руҳларин қобизи арвоқ Қақ таоло амри била қабз қилмиш. Ва ул подшоҳ ғор эшикида улуг гунбад ясаб, аларни мадфун қилиб, ул ер халойиққа азим маъбад бўлмиш.

Бу қисса таворих, балки тафосирда мабсут бор. Ва ахборнинг ғарибидин бири будур. Ва Ханталат ус-Содиқнинг ҳидояти Ҳозур элигаким, Яман мулкидиндур, Асҳоби Қахфдин сўнгра дейилибдур, ул пайғамбаридурким, Қақ таоло динига ул қавми даъват қилдилар. Ва ул бединлар аларни тақзиб қилиб, ўлтурдилар. Тенгри таоло Бобил подшоҳин ул элга муставлий қилдиким, барчасин ҳалок қилди. Ва Исо (а.с.)дин сексон йилға дегинча динига ҳалал йўқ эрди.

Юнус жуҳуду азим риёзатлар била элни муътақид қилиб, Исо (а.с.) қошидин келадурмен ва баъзи Тенгри Исонинг ўғлидур дебдурлар. баъзи Исо Тенгрининг ўғлидур дебдурлар ва баъзи шарикдур, деб излол қилди ва ўзин хилватда забҳ қилди. Ва ул нодон қавм уч фирқа бўлуб, ул шумнинг сўзи била амал қилдилар ва кўб вақтқа дегинча бу ботил миллат эл аросида бор эрди. Ва

«Фахталафал-аҳзобу мин байниҳим»⁷¹ аларнинг шаънидадур.

Р у б о и й:

Қахф аҳлиға юзланди аду қайғуси,
Бўлдилар агарчи ғорнинг маҳбуси.
Чун кўзлари эрди уйқунинг мамлуси,
Ҳам оқибат этти адам ул уйқуси.

Жиржис (а.с.) — Шом вилоятининг Фаластин шаҳрида муқим эрди. Баъзи дебдурларким, Исо (а.с.)нинг ҳавориюнининг шогирди эрди ва кўб мол ва ғанимати бор эрди. Ва ул вақтда мулк подшоҳи жаббори эрди, бутпараст. Ва бир азим бут олтун ва жавоҳирдин ясаб, отин Афлуқ кўюб эрди ва халойиққа ул бут ибодатин тақлиф қилур эрди. Ҳарким мутобаат қилмаса, ҳалок қилур эрди. Ва тахтгоҳи Мўсул эрди. Чун анинг замонида зулм ва таадди кўб эрди, Жиржис (а.с.) туҳфа ва табриклар мураттаб қилиб бордиким, анга пешкаш қилиб, анинг зилли ҳимоятиға халқининг зулмидин эмин бўлғай. Иттифоқо ул етган замон бир улуг ўт ёқиб, халқни Афлуқ парастиш қилурға тақлиф қилур эрди, қабул қилмағонни ул ўтқа соладур эрди. Жиржис (а.с.) бу ҳолни кўруб, ҳамийят ва ғайрати ўти муштаил бўлуб, амволни мустаҳиқларға улошиб, Қақ таоло амри била ул золимни насиҳат бошлаб, Тенгри таоло убудиятиға далолат қилди. Ул золим дедиким, Афлуққа сажда қилсанг, халоссен, йўқ эрса, азоб била ҳалок қилай. Чун бу амр мутааззир эрди, буюрдиким, темир тороғлар била Жиржис (а.с.)нинг аъзо ва рагу пайин бир-биридин ойириб, темир қозуғни ўтқа солиб қизитиб, бошиға қоқтурди ва зиндонға йибориб, чормих қилиб, бир сутунни устига насб қилди. Ёрим кеча Қақ таоло бир малакни йибориб, Жиржис (а.с.) ни ул сутун остидин чиқориб, баданиға рух кијуроб, ани нубувват давлатиға мушарраф қилиб, дедиким, ё Жиржис, Қақ

таоло санга хитоб қилдиким, сабур бўл ва ғам емаким, сени ети йил бу куффор балосига гирифтор қилғумдур. Санга андоқ муъжизот насиб қилғумдурким, ўзга анбиёга қилмамиш бўлғаймен. Сени яна уч қотла куффор иликида мақтул қилғумдур, яна доғи жон бергумдур. Андин сўнгра ўз дуонг била биҳишти жовидонга киюрғумдур. Жиржис (а.с.) деди: Ҳар не Ҳақ таолодиндур келса, хуштур. Сабоҳ бўлғоч, яна Жиржис (а.с.) ул малик даргоҳиға борди. Куруб ҳайрон қолдилар. Яна насиҳат оғоз қилди. Ул бадбахт буюрдиким, Жиржис (а.с.)нинг бошиға арра қўюб ики бўлдилар. Ва сойир жисмини пора-пора қилиб, шерхонаға элтиб, сибоъ оллиға солдилар. Сибоъ анинг пораларин хурмат била асрадилар. Ҳақ таоло яна Жиржис (а.с.)ни тиргузуб, яна ул бебок боргоҳиға ҳозир бўлуб, насиҳат бунёд қилди. Ул дедиким, бу киши соҳирдур. Мамлакат соҳирларин ҳозир қилингким, анга ғолиб келсунлар. Соҳирлар келиб, ики йилон харитадин чиқордиларким, ики уй бўлдилар. Уйлар била шиёр қилиб, тухм сочиб, ҳамул замон анинг маҳсулидин нон пишурдилар. Ул эл шод бўлуб, подшоҳ амр қилдиким, агар Жиржиснинг шаклин ит шакли била қила олсангиз, иноятлар қилай. Алар бир аёғ сувға нўқуб, Жиржис (а.с.)ға ичурдилар. Ҳеч асар қилмади. Саҳара ажзларидин муътариф бўлдилар. Биров дедиким, сиз Жиржис (а.с.)ни соҳир дерсиз, соҳир ҳаргиз ўлукни тиргуза олурму? Саҳара дедиларким, йўқ. Ул дедиким, биз ўз кўзумиз била кўрдукки, Шом вилоятида бир ажузанинг бир ўйи ўлуб эрди. Ул ажуза Жиржис (а.с.)га дарди дил қилди эрса, Жиржис (а.с.) асосин бериб, таълим берди. Ул ажуза асони элтиб, ўлгон ўйиға урғоч, ўй тирилди. Бу сўздин саҳара Жиржис (а.с.)ға иймон кетурдилар. Ва ул ғаддор барчасин ўлтурди. Ва анинг наввобидин бири Жиржис (а.с.)ға дедиким, биз ўлтурур курсиларни андоқ қилсангким, аввалғи ҳоллариға борса, не десанг қилоли. Дуо қилди. Ҳамул куруқ йиғочлар дарахтлар бўлдиларким, баъзида гул ва баъзида мева зоҳир бўлди. Бир қотла Жиржис (а.с.)ни бир темир уй жавфиға солиб, нафт ва гутурд била ул жавфни мамлу қилиб, ул уйни бир улук ўтқа солдиларким эриди. Бу аснода оламни зулмат тутуб, андоқ ёгин ва раъд ва барқ бўлдиким, кундузни кечадин фарқ қилмадилар.

Бир малакка амр бўлди, бу уй суратин олиб ерга урди. Андоқ садо келдиким, халқ йиқилиб беҳол бўлдилар.

Ва Жиржис (а.с.) уй ичидин солим чиқиб, яна ул бедавлатлар даъватиға машғул бўлди. Бу қотла дедиларким, фалон ғорда салаф мулукидин нечанинг мақбараси бор, дуо била аларни тиргузсангки, бизинг била сўзлашсунлар, не десанг қилоли. Жиржис (а.с.) дуо қилиб аларни тиргузди. Ва алар Жиржис (а.с.)дин дуойи мағфират талабин қилдилар. Ва ул ерга аёғ уруб ул тоштин бир чашма пайдо бўлди, аларға ғулс буюрди. Дуо қилди. Тенгри таоло аларға мағфирати арзоний тутти ва яна ўз ҳоллариға бордилар. Бу қотла Жиржис (а.с.)ни бир ажуза бева уйида банд қилдиларким, очлиғ азоби била ўлғай. Ул уйда бир сутун бор эрди, бир мевалик азим дарахт бўлди. Ул малъун билиб, ул дарахтни кесиб ва уйни бузуб, Жиржис (а.с.)ни куйдуруб, кулин уч қисм қилиб, сулсин баҳрға, сулсин тоқға, сулсин елга совуртти. Ҳақ таоло елга амр қилдиким, ул кулларни йиғиб, бир ерда Жиржис (а.с.) кул ичидин чиқти.

Ва ажузанинг бир ўғли бор эрди кўр ва гунг ва кар ва ланг. Жиржис (а.с.) дуоси била қулоғи, кўзи аввал ҳолиға борди. Яна ики узви сиҳатиға ажуза илтимос қилди эрса, тонглаға ваъда берди. Тонгласи ул Тенгри таолонинг душмани пайғамбарни бутхонаға элтиб, ҳукм қилдиким, бутқа сажда қилғай. Ул ҳазрат «Забур»ни

бийик ўқуб, ул ланг ва гунгга буюрдиким, бориб бутларга айтким, сизларни Жиржис (а.с.) тилади. Ул борди ва бу сўзни дегаҳ, бутлар барчаси Жиржис (а.с.) сори мутаважжиҳ бўлдилар. Пайғамбар аёғини ерга урғоч, борчасин ер ютти. Ва Жиржис (а.с.) дуо қилдиким, Худоё, ети йилким ваъда қилиб эрдинг бўлди ва куффордин азоблар ҳам вуқуъ топти. Эмди куффорни ҳалок қил ва мени ўзунгга восил қил. Филҳол бир булут пайдо бўлуб, ўт ёғдуруб жамиъи малоин ўртониб, Жиржис (а.с.)ни Ҳақ таоло ўзига восил қилди.

Р у б о и й:

Жиржиски, ойини рисолат тузди,
Куфр аҳлига кўб мўъжизалар кўргузди.
Не суд агар элни дами тиргузди
Ким, тори ҳаётин неча қотла узди.

Жамоати анбиёски, ғайри мурсал эрдилар, аларнинг адади муйаян эрмас. Баъзи юз йигирми тўрт минг ва баъзи секиз минг дебдурлар. Ва булардин уч юз ўн учин мурсал дебдурлар. Ва мурсал улдуким, анга ваҳй Жаброил воситаси била келмиш бўлғай. Ва ғайри мурсал улким, илҳом ё туш била элга раҳнамойлиқ қилғай. Улул-азм улдуким, бовужуди бу ики шақ анга китоби осмоний келмиш бўлғай ва бошқа шарияти бўлғай. Ва хотим улким, бовужуди бу ики шақ ондин сўнгра пайғамбар бўлмағайким, бу сифат ҳазрати Муҳаммад арабий саллаллоҳу алайҳи ва ало олиҳи ва асҳобиҳи васалламга мусалламдур, бас.

Чун мурсал адади ва асомийси ғайри машоҳир маълум эрмас, ғайри мурсалга ҳам не етқай. Аммо мурсални муътабар кутубдин улча мумкиндуру саъй ва ихтиёт қилиб зикр қилилди. Ва ғайри мурсал адади ва асомийсининг отларин битиб, аксар, балки борча кутубда таҳқиқ бўлмагон жиҳатидин нуқта ҳам қўймайдурлар ва воқоийеъ ва ҳолатларини битмайдурлар. Муборак исмларин ғалат битмак беадаблиғ ва аҳволларин шарҳ қилмоқ бефойда кўрунган учун, алар зикридин қалам жардаи хуш хиромидин инон тортилди. Ва баъзи Жиржис (а.с.) ғайри мурсал дебдурлар, валлоҳу аълам.

Ш е ъ р:

Чун муътабар анбиё сўзи топти савод,
Ўббод ила ҳикмат аҳлин эттук бунёд.

Барсисой Обид. Ибн Аббос разийаллоҳу анҳумодин манқулдуким, Исо (а.с.) рафъидин сўнгра бани Исроил қавмида Барсисой Обид етмиш йил ибодат қилди, халқ анга мурид ва муътақид бўлдилар. Шайтон аҳли салоҳ суратида анинг савмаасига келиб, ибодатга машғул бўлди. Ва бир йилғача ўзин андоқ тоатқа машғул кўргуздиким, Барсисой анинг ихтилотига майл кўргузди. Ва гуфту шунуфтдин ароларида суҳбати гарм бўлди. Чун ҳариф сода киши эрди ва ҳариф музаввир Обидқа бир исм ўргатдиким, беморларга мужиби шифодур. Неча кишининг бўғзини бўғуб, Обидқа нишон берди. Обид мулк подшоҳининг қизига бу ҳол даст берди. Ани дуоси била дафъ бўлуб, мужиби шуҳрат бўлди, то улки, ул Обид савмаасига келтурдилар. Ва Обид хилватиға киюруб, чун кулли эътимодлари бор эрди, ётқуруб кеттилар.

Обид муолажаға машғул бўлгонда кўрмаган шакл била кўруб, шайтон васваса оғоз қилди. Чун хилват эмин ер эрди ва жамила беҳуш, Обиди масх фурсатни ғанимат тутти. Матлуби муяссар бўлгондин сўнгра рафиқи ҳозир бўлуб дедиким, ажаб иш қилдинг. Ва ул ҳам иши қабоҳатиға воқиф бўлуб, илож тилади. Дедиким, иложи қатлдурким, бир ерда мадфун бўлғай. То айтилғойким, уйдин чиқибдур, билмасбиз қаён борибдур. Рафиқ раҳнамойлиғи била бу иш ҳам вужуд тутти. Андин сўнгра рафиқ подшоҳға бу ишдин хабар бериб, воқеъ эркони зоҳир бўлгондин сўнгра, Обидни азоб била қатл ҳукми қилди. Ва ул ҳолда яна рафиқи ўз шайтанатин зоҳир қилиб деди: бу балодин сени халос қилай, агар манга сажда қилсанг. Ул нодон бу ишни ҳам қилди, дағи мақтул бўлди.

Шоҳар

Булма марғур кўк сел юл,
Кўрса, не нига қилди баронин.

«Қутила асҳобул-ухдуд»⁷². Бу қавм Яман мулкидин эрдилар ва Зулвос буларнинг подшоҳи эрди. Ва борча бутпараст ва гумроҳ эрдилар. Ва Зулвоснинг бир вазири бор эрди, соҳир. Қаригон чоғда бир йигитни тарбият қилибким, қоим мақоми қилғай. Ва ул йигит бир кун бир йўл била борадур эрди, бир ун эшиттики, биров Тенгри таолонинг отин тутуб тазарруъ қилур. Ул от кўнглига хуш келиб, мутаассир бўлуб, тилаб, ул мутакаллимни топти. Бир обид эрди. Ер остида қавм кўркунчидин ибодат қиладур эрди. Анинг хидматиға машғул бўлуб, бот Ҳақ таолодин олий маротиб топти. Андоқки, бир йўлида жамъи бир аждаҳо кўркунчидин мутаваққиф эрдилар ва музтариб. Ул илғари бориб, аждаҳонинг учасиға иликин силаб аждаҳо йўлдин қироқ чиқиб, халқ ўтти. Ва бу навъ хавориқ андин кўб зоҳир бўлди. Подшоҳнинг бир ҳожибининг кўзи рамад шиддатидин кўр бўлуб, ҳечким илож қилаолмайдур эрди, ул дуо била бино қилди. Ва ҳожиб дин қабул қилди. Подшоҳ андин кўзи ёруғоч, сабабин сўрди эрса, улча воқеъ эрди, деди. Подшоҳ ул йигитни ва обидни тилаб, миллатларин билгандин сўнгра ислом динидин ружуъ буюрди. Чун қабул тушмади, ҳожиб била обидни ўлтуруб, йигитни болиғлар туъмаси учун баҳрга йиборди. Тенгиз қироғинда анинг дуоси мулозимларини сувға солиб, йигит солим келди ва подшоҳни динға давъат қилди. Бу қотла тоғдин ташласунлар, деб йиборди ҳам ел ани элтганларни тоғдин учуруб, ул солим келди. Сўнгра ани дорға осиб, сангборон ва тирборон қилдилар, кор қилмади ва дори остиға ўт ёқтилар, асар қилмади. Чун йигитга Ҳақ таоло висоли иштиёқи ғолиб эрди, дедиким, Тенгри таоло отин тутуб ўқ отинг. Алар ул дегондек қилдилар. Ўқ анга ўтти ва ҳалок бўлди.

Чун обид йигитни кўриб, Ҳақ таоло ани била асраб Ушшундан кўрдилар.

Шоҳар

Масх ёқ эрди ул дин Обиди тил,
Ка, асар кўрдилар ул қавмин бабос.

Шамсун Обид. Манқулдурким, Исо (а.с.) била ҳазрат Рисолат саллаллоҳу алайҳи васаллам замонларининг аросида араб ичра обиде эрдиким, кеча иши ибодат эрди. Тенгри таоло анга анча куч бериб эрдиким, мушриклар неча анга қасд қилдилар, зафар топаолмадилар. Оқибат хотунин қавм шоҳи ўз никоҳи ваъдаси била фириб бериб, ул бевафо ваъда қилдиким, ани гирифтор қилғай.

Ш а х р

دع تكرهن الما لهن وفاء

روح الصبا وهودهن سواه

Даръ эхсарикуна фаво дхунига вафай,
Рухи-саби ва ҳудунига саво

Бир кеча обид уюғонда ғаддора анинг илик-аёғин берк таноб била боғлаб, Шамсун уйғонди ва зўр қилди ва ипларни узуб, ул ишнинг қилгон сабабин сўрди эрса, дедиким, санинг зўрунгни имтиҳон қилдим. Аҳли шарик муни билгоч, занжир йибордилар. Бу қотла занжир била боғлади. Обид яна уйғониб, зўр қилиб, занжир доғи узулди. Оқибат макр ва фусун била обид содадин иқрор тортти ва ҳам анинг маҳосини тукидин бош бормоғин боғлаб, куффорға топшурди. Алар Шамсунни банд қилиб, подшоҳ қошига элтдилар. Подшоҳ бир манзарада ўлтуруб эрдиким, ани тўрт сутун устига насб қилдилар. Обидқа қатл ҳукми қилдилар. Обид дуо қилди эрса, бир қушқа амр бўлдиким, ани ул банддин халос қилиб, буюрдиким, ул сутунларни тортиб, ул иморатни йиқти. Ва подшоҳ ва хоси ҳалок бўлдилар.

Манқулдурким, Шамсун минг ой ибодат қилди. Ва аҳли тафсир дебдурларким, каломуллоҳда:

لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ مُحَمَّدٌ عَبْدُهُ

«Лайлатул-қадри хайрун мин алфи шаҳр»⁷⁴ дин мақсуд ул минг ойдур. Обидқа бу махлас воқеъ бўлуб, хотунин талоқ қилди.

Ш а х р

Ултурур Обиди алай-иттиқ, -
Кн. ваҳонининг дауани этти талиқ,

Жариҳ Роҳиб. Ибн Аббос разияллоҳу анҳудин манқулдурким, Жариҳ отлиғ ҳам Исо (а.с.) замонидин сўнгра бир обид йигит пайдо бўлдиким, ўн уч ёшидинг ибодатқа машғул бўлди. Ва анинг каромат ва хавориқи одоти кўб машҳур эрди. Ва аҳли ширк доим анинг ийзосиға, балки дафъиға макрлар қилур эрди.

Ва Жариҳнинг аноси бор эрди-солиҳаи обиди. Ҳар кун бир қотла Жариҳ учун таом келтурур эрди. Бир кун таом келтуруб, савмаа эшикин ҳоқти. Чун Жариҳ намозға машғул эрди, эшик очарға кечрак келиб, аноси малул бўлуб, дуо қилдиким,

«Арокаллохул вужухал мумисот». Яъни Тенгри таоло санга зония хотунларнинг юзин кўргузсун. Ва аносининг бу дуоси мустажоб бўлуб, жамъики анинг қасдида эрдилар, бир зонияни мол ваъдаси била фирифта қилиб, Жариҳнинг савмаасига раҳнамолиғ қилдилар. Ва ул зония Жариҳқа ўз зиноси била тухмат қилди. Ва ул ашрор Жариҳнинг бўйнига ип тақиб, маликлари қошига элтиб, малик Жариҳқа қатл ҳукми қилди. Аноси эшитиб, малик суҳбатиға бориб дедиким, ўғлумнинг бу тухматдин поклигига гувоҳим бор, балки манинг дуом жиҳатидин бу балоға учрабдур. Малик дедиким, гувоҳинг кимдур? Солиҳа ул зонияни тилаб, илик қорниға қўюб муножотдин сўнгра қориндоғи тифлни чорлоғоч, тифл лаббайк, деб жавоб берди. Солиҳа сўрдиким, санинг отанг кимдур? Тифл дедиким, фалон қўйчи. Уч қотла савол бу эрди ва жавоб бу. Бу ажиб ҳолдин борча мутаажжиб бўлуб, Жариҳқа узр қўлди.

Деларки, тифл туққонда ҳам аҳли фасод бу тухматни оғоз қилдилар. Уч кунлук тифл яна ҳамул айтқон сўзин айтти. Ва Жариҳни Ҳақ таоло ул балодин қутқорди.

Ш е ъ р:

Ҳар кимсаки, пок эса дағодин,
Тенгри ани асрасун балодин.

Ҳукамо зикри. Чун Луқмоннинг ҳикмати ва нубуввати аросида ихтилофдур. Ва аксар эл ани набий дебдурлар. Анбиё зумрасида битилди ва ҳукамо аросида ҳам мазкур қилилди. Ва андин бир-ики сўз била мазкур қилинур. Ул дебдурки, борча юкни торгтим, бурчдин оғирроқ юк кўрмадим ва борча лаззатни тоттим, офиятдин чучукрок шарбат тотмадим, хушхўй ётларға қаробатдур ва бадхўй қаробатларға ёт. Андин сўрдиларким, не нимадурким, фойдаси борча халойиққа теяр? Дедиким, ёмонларнинг йўқлуғи. Ва анинг умри юқори битилибдур.

Ш е ъ р:

Ёшинг Луқмондин ар худ бўлмаса кам,
Чу борғунгдур борур дамдур ҳамул дам.

Фишоғурс ҳаким. Луқмони ҳакимнинг шогирдидур. Баъзи дебдурлар, Гуштосб замонида эрди. Мусиқий илми анинг возеъидур. Андин бурун бу фанни тадвин қилғон киши маълум эмас. Ва соз ҳам анинг мухтариъидур ва камолда таърифдин мустағний. Анинг сўзларидиндурким, киши ўз мадҳин деса, чин доғи бўлса, нописанддур ва ўтконлар била онт ичмак ёлғон нишонасидур ва мусибатқа сабр қилмоқ шамотат қилғучининг мусибати.

Ш е ъ р:

Андаки соз сафар ўлди анга,
Созлари навҳагар ўлди анга.

Жомосб ҳаким. Гуштасбнинг қардошидур ва Луқмоннинг шогирди эрди. Нужум илмида ғариб аҳкоми бор. Уз замонидин сўнгра уч минг йилгача келур ишларни ҳукм қилибдур. Ва анинг сўзларидиндурким, каримнинг ёмонроқ хислати ўз илмининг тарки ва лаимнинг яхшироқ хислати ўз илмининг тарки. Ва анинг мадфани Форс вилоятидадур.

Ш е ъ р:

Кишига бўлса кўкка чиқмоқ фан,
Не асиф, кўрса оқибат мадфан.

Букрот ҳаким Фишоғурснинг шогирдидур. Ва Баҳман чоғида эрди ва тибб илмида моҳир эрди ва тасонифи бор. Ва «Фусули Букрот» ул жумладиндурким, атиббо қошида бағоят муътабардур. Ул дебдурким, умр қисқадур, иш узун. Оқил улдурким, бу қисқа умрни бир нимага сарф қилғайким, заруратроқдур, яъни охират маслаҳати ва Тенгри таоло ризоси.

Ш е ъ р:

Кишики қилди амал Тенгрининг ризоси била,
Ҳақ этти охиратин кому муддаоси била.

Букротис ҳаким. Букротис Букрот шогирдларидиндур. Анинг сўзларидиндурким, шариф илм кўнгулда қарор тутмас, хасис нималар кўнгулдин чиқмас. Яхши сўз кўнгулни ёрутур ва яхши хат кўзнинг неъматин арусидурким, анинг маҳри шукрдур. Ва озким пойдор бўлғай кўбдин яхшироқки, нопойдор бўлғай.

Ш е ъ р:

Бировким пойдор ўлғай эрур Ҳақ,
Анинг ғайри эрур маъдуми мутлақ.

Суқрот ҳаким Букротиснинг шогирдидур ва Ҳумой бинти Баҳман замонида эрди. Ва анинг сўзларидиндурким, нодонга тавозуъ қилмоқ ҳанзалға сув бермакдурким, неча кўп ичса, талхроқ бўлур. Саъй ишиким, ўз еринда бўлмағай, қилур ишда қоҳилликдин ёмонроқдур ва душман била машварат қилиб ва душманлигин билса бўлурким, не поядадур.

Ш е ъ р:

Чекса душман сенинг салоҳингга тил,
Маҳзи ифсод бўлғусидур бил.

Афлотун ҳаким Суқротнинг шогирдидур. Ва Дороб замонида зухур қилди ва Искандари Румийға мусоҳиб бўлди. Ва ҳаками Илоҳий эрди. Ва анинг сўзларидиндурким, подшоҳға чоғир ичмак ҳаромдур, невчунким, ул мулк ва райиятнинг

нигоҳбонидур. Нигоҳбонким, анга нигоҳбон керак бўлғай, яхши бўлмағай. Муфлиски, ўзин ғаний тутқай дижамдекдурким ўзин семиз кўргузғай. Жуд, тиламай бермакдур, невчунки, тилаб берган тилаганнинг мукофотидур.

Ш е ъ р:

Тиламай жуд қил сахий эрсанг,
Тиламак муздидур тилаб берсанг.

Аристотелис ҳаким Афлотуннинг шогирдидур, Искандарнинг вазири эрди. Анинг сўзларидин будурким, подшоҳ улуг рудға ўхшар ва атботи ариғларғаким, ул руддин айрилдиларким, ул руд суйиға ҳар ҳол бўлса, ариғларға ҳамул ҳолдур. Ул чучук бўлса, булар чучук; Ул ачиғ бўлса, булар ачиғ; Ул соф бўлса, булар соф; Ул лой бўлса, булар лой. Пас, подшоҳға вожибдур – ғоят ҳикмат ва эътидол била маош қилмоқ, то хайл ва ҳашаами анга мутобаат қилғайлар.

Ш е ъ р:

Шоҳ дарё ва халқ эрур анҳор,
Икисининг суйиға бир маза бор.

Балинос ҳаким Аристотелиснинг шогирдидур. Искандария минораси тилисминиким, фаранг аҳли қилғон, анда кўрунур эрди, Балинос ясаб эрди. Ва анинг сўзларидиндурким, подшоҳ керакким, борча элдин нима олғай, аммо эътидол била, то мулк барқарор бўлғай. Йўқки, борчаға нима берғай безътидоллик била, то мулк бузулғай.

Ш е ъ р:

Чу шаҳ оз олса бўлғай мулк обод,
Чу кўб берди, бўлур юз мулк барбод, –

яъни кўб берса, кўб олмоғ лозимдур.

Жолинус ҳаким Балиноснинг шогирдидур. Ва анинг сўзларидиндурким, андуҳ жон беморлиғидур. Беморким, иштаҳаси бўлғай, ул тандурустдин яхшироқдурким, иштаҳаси бўлмағайким, анга сиҳат ортар ва мунга ранж.

Ш е ъ р:

Бемори муштаҳийға саломат нишонидур,
Чун тандуруст муштаҳий эрмас, зиёнидур.

Батлимус Ҳаким Жолинус шогирдидур. Ва анинг сўзларидин буким, қобилнинг саодати будурким, фаҳим бўлғай. Некбахт улдурким, эл ҳолидин панд олғай ва бадбахт улким, анинг ҳолидин эл панд олғайлар.

Ш е ъ р:

Улус афъолидин сен бўл баруманд,
Йўқ улким, олғай афъолингдин эл панд.

Содиқ Нўширавони одил замонида эрди. Ва Нўширавонга насиҳатнома битибдур. Бу муфрид сўз анинг сўзларидиндурким, шоҳ ва гадоға фойдаси оmdур.

لا تترك مفعلا راقى معذاك طعم

«Ло таъкул таоман ва фи меъдатика таомун»⁷⁵.

Ш е ъ р:

Зарари борча элга ом ўлгай,
Ким таом устида таом ўлгай.

Бузуржмеҳр Нўширавони одилнинг вазири эрди. Анинг сўзларидиндурким, устодимдин сўрдимким, йигитликда не қилмоқ яхши ва қарилиғда не қилмоқ яхши? Дедиким, – йигитликда илм касб қилмоқ ва қарилиғда ани амалға келтурмак яхшидур.

Ш е ъ р:

Йигитлиғда йиғ илмнинг махзани,
Қарилиғ чоғи харж қилғил ани.

ТАРИХИ
МУЛУКИ
АЖАМ

ҲИСМИЛЛОҲИР РАҲМОНИР РАҲИМ

БУРУНГИ ТАБАҚА ПЕШДОДИЙЛАРДУР

Ажам тарихида форс салотинини тўрт табақа қилибдурлар. Бурунги табақа пешдодийлардур¹ ва алар ўн бир кишидурларким, аввал салтанат қилибдурлар. Тарих уламози иттифоқи била бировким аввал салтанат қилди, Каюмарс² эрди. Аммо анинг нисбати бобида ихтилоф кўптурким, муғ дебдурким, Одам алайҳиссалом улдур ва баъзи Ажамдин дебдурларким, Одам алайҳиссаломнинг набирасидурур ва баъзи фурсдин ани Нуҳ алайҳиссаломнинг авлодидин дебдурлар. Яна доғи сўз кўп бор, аммо сиқатдин йироқроқ учун битилмади. Одам деганлар қавли била ани Гилшоҳ дебдурлар, бу маъни билаким, болчиғдин яратилди. Яъни киши пуштидин эмас эрди. Ўзга қавллар билаким Каюмарс дебдурлар. Маъниси ҳайи нотикдур, яъни тиригиким сўз айтқай. Аммо «Низом ут-таворих»³ ва «Жоме ут-таворихи Жалолий» ва Банокатийда дағи иттифоқ била ҳужжат ул-ислом имом Муҳаммад Ғаззолий қуддиса сирриху «Насихат ул-мулук»⁴да ани Шис алайҳиссаломнинг қардошидур деганни таън қилибдурлар, нединким Шис алайҳиссалом Заҳҳоки алаввони замонидадур. Ва тарих аҳли иттифоқи била Каюмарс замонидин Заҳҳок замониғача минг йилға яқин бор. Ҳар тақдир била подшоҳлик қондаси андин бурун йўқ эрди. Бу қондани ул тузди. Дағи аввал кишиким шаҳр бино қилди ул эрди. Дамованд доманасида шаҳр ул бино қилди, аммо анда гоҳи бўлур эрди. Дағи Истахрни⁵ бино қилди, аммо кўпрак авқот анда бўлур эрди. Минг яшади ва лекин умрининг охирида қирқ йил салтанат қилди. Дағи Сиёмак ўғли Ҳушангниким набираси эрди, валиаҳд қилиб, вафосиз жаҳонға видоъ этти.

Шеър

Бурунроқ кишиким тузуб руду жом,
Жаҳондортоқ талтиг этти мақом,
Каюмарс эди, ҳақ даврани дун,
Анги берди боли баридати бурун.

ҲУШАНГ⁶ хирадманд ва одил ва олим подшоҳ эрди ва «Жовидони хирад» отлиғ китобни амали ҳикматида ул тасниф қилдиким, Маъмун халифа вазири Ҳасан Саҳл андин бирор нима топиб, араб тилига таржима қилибдур. Ва шайх Бу Али Мискавайҳ «Одоб ул-араб ва ал-фурс»⁷ отлиғ

китобида ани зикр қилурким, анинг мутолааси мусаннифининг фазлу
камолиға далилдурур. Ва ажам ани пайғамбар дебдур. Ва дод ва адл
жиҳатидин ани пешдод дедилар. Ва темирни тошдин ул чиқарди. Ва
Табарий дебдурурким, йиғочдин тахта ул кесиб, уйларга эшик ясади ва
аксар конларни ул чиқарди ва барсни ва итни ул кийик олғувчи қилди ва
отқа эгар ул ясади ва тевани юкка ул кюрди ва отқа эшакни турғузуб,
хачир хаёлин ул қилди ва ариғлар қозиб, сув солиб, ободонлиқ ул қилди.
Ерга фарш ул солди ва тулку ва ос ва тойин терисин ул киярга қобил
қилди. Умри бобида ихтилоф бор. Аммо подшоҳлиғи қирқ йил эрди. Ва
тажарруд ва тақво тариқи била ўткарди. Доим тоғларда ибодат қилур эрди.
Таворихда мундоқ мусбатдурким, девлар ани саждада топиб, тош била
бошин янчиб ўлтурдилар. Ва Таҳмурас девбанд ўғли эрди, отаси ҳолидин
воқиф бўлуб, девларни атоси қасосиға ҳалок қилди. Дағи ул мавзуда шаҳр
бино қилиб, отин Балх қўйди. Ва Сус била Бобил шаҳрини Ҳушанг ясади.
Ва баъзи Куфани ҳам анга мансуб қилибдурлар.

Ш е ъ р:

Йўқ эрди жаҳондори анжумсипоҳ,
Жаҳон ичра андоқки Ҳушанг шоҳ.
Малакшева шоҳе эди беадил,
Фалак девга қилди ани қатил.

ТАҲМУРАС отаси Ҳушангнинг чун валиаҳди эрди, анинг ўрнида
салтанат тахтиға ўлтурди ва ҳалойиқ риоятиға ва мамолик ҳимоятиға жидд
била машғул бўлди. Ва анинг замонида азим қаҳат воқеъ бўлди. Ғанийларға
буюрдиким, чошт таоми била ўткаргайлар ва шом таомини масокинга
бергайлар. Ва рўза тутмоқ ондин суннат қолди. Ва ул бино қилғон шаҳрлар
Марвда Қуҳандиз ва Хуросонда Нишопур ва Исфаҳонда Маҳриз ва Сорийя.
Ва Табарий дебдурким, Омил ва Табаристонни дағи ул бино қилди. Ва
форсий китоб битмак ва бўз тўқумоқни ул ихтироъ қилди. Ва анинг замонида
қаттиқ вабо бўлди. Ҳар кимнинг бир севар кишиси бор эрса эрди, анинг
суратин ясаб, анинг била хурсанд бўлур эрдилар, то бутпарастлиққа мунжар
бўлди. Ва Таҳмурас ўттуз икки йил мулк сурди.

Ш е ъ р:

Шаҳе эрди Таҳмурас офоқ аро —
Ки, адл этти чархи кўҳан тоқ аро.
Неча девбанд эрди, ул аржуманд,
Ажал деви охир ани қилди банд.

ЖАМШИД°. Баъзи ани Таҳмураснинг қардоши дебдурлар ва баъзи қардошининг ўғли. Чун салтанатқа ўлтурди, жаҳон мулкин адл ва дод била тузди. Ва ҳусну жамолда дилпазир ва фазлу камолда беназир эрди. Ғариб ихтироълар қилди. Ва ул жумладин сипоҳийлик аслиҳасидурким, пайдо қилдиким, ондин бурун тош ва йиғоч эрди. Синон ва ҳарба ва пичоқ, баъзи ҳабба ҳам дебдурлар, қалқон ҳам дебдурларким, ул ясади. Ва ҳаммом бино қилди ва ғаввослиғ ҳаёл қилди. Ва ипак ва қазз ва кўпрак тўқур нималарни ва рангларни ва ишларни ароға кижурдиким, андин бурун киши аросида йўқ эрди. Ва шаҳрдин шаҳрғача кентлар буюрди ва хейла ишга қонун ва қоида қўйди. Ва Истаҳр шаҳрин улғайтти, андоқки тули Хуфракдин Ромжаррадқа еттиким, ўн ики йиғоч бўлғай ва арзи ўн йиғочқа етти. Ва анда улук биное солдиким, ҳоло осори ва нишоналари борким, одамизод андоқ ясамоқ маҳол кўрунурким, киши кўрмагунча бовар қилмас. Ва ани Чихилминор дерлар. Чун бу иморат туганди, олам салотин ва ашроф ва ақобирийн йиғиб, анда азим жашн қилди. Ул вақтким қуёш нуқтаи эътидоли рубъиға таҳвил қилиб эрди, ул бинода тахт устига ўлтуруб, адолат сийт ва садосин оламға мунташир қилди ва ул куннинг отин Наврӯз қўйди. Ва салтанатининг замони етти юз йилғача бўлди. Оқибат муфрит жоғурури ва азим давлат такаббури димоғиға фосид ҳаёл солиб оламини ўз ибодатиға амр қилиб, ўз сурати била бутлар ясаб, ақолим ва кишварларға йибориб, элга ўзининг парастиишин буюрди. Ҳар ойина ғайрати илоҳи муқтазий ул бўлдиким, анга жазо етгай, Шадлод Одқа тақдир бўлдики, қардоши ўғли Заҳҳоки алавонини сипоҳ била йиборди, то ани тутуб, арра била ики бўлуб, жисмин пора-пора қилди. Табарийда анинг қатли Бюросбқа мансубдур, аммо ўзга таворихда йўқдур.

Ш е ъ р:

Чу Жамшид тахт узра тутти мақом,
Димоғиға йўл топти савдойи хом.
Ани қилди Ҳақ макри айлаб ситез,
Сиёсат қиличи била рез-рез.

ШАДЛОД ВА ШАДИД. Эрамки, Арфаҳшаднинг қардоши эрди, анинг етти ўғли бор эрди: Од, Самуд, Саҳор, Там, Ҳадис, Ҳосим, Морра. Од Яманға борди, Самуд Ҳижозда сокин бўлди, Саҳор Тайда, Там Уммонда ва Баҳрайнда, Ҳадис Ямомада, Ҳосим Ҳарам ва Синвон орасида, Морра ондаким, ани анинг оти била айтурлар. Аммо булардин Од авлоди қалин бўлуб истило топтилар ва алариинг ўғли Аршади Умлиқ бинни Од эрди. Чун ул ўтти, ўғлонлари Шадид ва Шадлод подшоҳ бўлдилар ва Заҳҳокниким, аларға нисбати юқори ўтти, Жамшид устига йибордилар. Ул Жамшидни даф қилиб, ўзи салтанат тахтиға ўлтурди.

Шеър:

Фалак буйлаким жавр қилди падид,
Не Шаддод қолғусидур, не Шадид.

ЗАХҲОК БИННИ МАРОДИС чун Жамшид қатлидин сўнг Порс тахтин олди, зулму ситам оғоз қилди Тенгри таоло Ҳуд алайҳиссаломни йиборди. Анинг даъватин Шаддод қабул қилмади. Тенгри таоло ани ва қавмини ранж ул-ақим била ҳалок қилди ва Шаддод ўғли Мазид подшоҳ бўлди. Ва Иброҳим алайҳиссалом анинг замонида эрди. Ва Юсуф алайҳиссалом ҳам анда мутаваллид бўлди ва Ҳуд алайҳиссалом динига кирди. Ва Ҳазрамавтда эрдилар, то ўттилар. Аммо Заҳҳок салтанати ва зулми узоқга тортти, андоқ-ким эл анинг зулмидин ожиз бўлдиларким, анинг икки эгнидин андоқ мараз пайдо бўлуб эрдиким, оғриғига одамизод мағзидин ўзга ҳеч нима таскин бермас эрди. Баъзи муаррихлар анинг икки эгнидин йилонлар чиқиб, ғизолари киши мағзи эрди ҳам дебдурлар. Ҳар тақдир била ул ҳар кун бу жиҳатдин икки киши ўлтурур эрди. Гунаҳлик киши бўлмаса, чек солиб, сойир халқдин қатл қилур эрди. Сипоҳонда Кова оҳангарнинг бир ўғли бор эрди, бу жиҳатдин қатл бўлуб эрди, яна бир ўғлига дағи чек тушти. Ул бетаҳаммул бўлуб, қичқириб, элга кўп таънлар қилиб, Заҳҳокни сўкти. Эл дағи анга муттафиқ бўлуб, хуруж қилдилар. Дағи Сипоҳон волисини ўлтуруб, Заҳҳок устига юрудилар. Бағоят қалин эл жамъ бўлуб, Фаридун-никим, баъзи Жамшид набираси дебдурлар, баъзи Обидин ўғлиғаким Таҳмурас наслидин бўлғай, нисбат қилибдурлар, ул чоғда Заҳҳок ваҳмидин қўйчилар орасида ёшурун бўлур эрди, тониб, кўториб, Кова оҳангар сипоҳсолор бўлуб, темурчилар белига боғлар сахтиёни йиғоч бошига боғлаб, алам қилиб юруб, Заҳҳокдин чун эл аюрулуб эрдилар, туролмай қочти. Аммо уни қовуб иликлаб, Фаридун ани жазосига еткурди. Заҳҳок салтанати минг йил эрди.

Ш е ъ р:

Фалак то эрур зулм қилмоққа хос,
Эмас золиму одил андин халос.
Қилиб қатл Заҳҳокни туймади,
Фаридунни дағи қуруқ қуймади.

ФАРИДУН яхши ахлоқлик, олим ва одил подшоҳ эрди. Олам аҳлин адолат била хушҳол қилиб, Заҳҳок жавридин топқон заҳмлариға адл била марҳам қўйди ва қолғон уммолқаким, оъдийлар эрдилар, даф қилди ва Кова оҳангарни улуқ тарбият қилиб, тайаммун учун анинг йиғочқа боғлаб, алам қилғон сахтиёнини мурассаъ қилдиким, дарафши ковиёни они дерлар.

Ва оламнинг аксар билодин олди. Анинг уч уғли бор эрди: улуғи Салм, ўртончиси Тур, кичики Эраж. Мамоликин учовга қисмат қилди. Рум ва Мағрибдин Яман ҳудудиғача Салмга берди, Туркистон ва Чин ҳудудин Турга берди. Форс ва Ироқ ва Хуросонни Эражга бердиким, ўзининг дор ул-мулки ва тахти эрди. Чун Эраж бағоят оқил ва халиқ эрди, икки оғола-ридин ани кўпрак севар эрди. Аларда бу ҳасад доим бор эрди. Чун тахти анга муфавваз бўлди, алар ҳасаддин иттифоқ қилиб, Эражни ўлтурдилар.

Фаридун улғойиб эрди, алардин интиқом тортардин ожиз эрди. Бу воқеадин аҳволи бағоят хароб бўлуб, Эраж нисбатидин Манучеҳрим, набираси эрди, тақвият ва тарбият қилдиким, жаддининг қонини Салм ва Турдин тилаб, аларни қатл қилди ва Фаридуннинг армони қолмади. Оламдин ўтуб, Манучеҳрни валиаҳд қилди. Ва Фаридуннинг подшоҳлиғи беш юз йил эрди. Ва Мусо алайҳиссалом ва Қорун анинг замонида эрдилар.

Ш е ъ р:

Фаридунким оламда ёйди бисот,
Басе олам аҳлиға етти нишот.
Ани ҳам фалак чекти туфроқ сари,
Не золим, не одил кетарлар бари.

МАНУЧЕХР Эражнинг қизининг ўғли эрди. Баъзи дебдурларким, ўғлининг ўғли. Ва ул одил подшоҳ эрди. Фирот оригин ул қозди ва Ироққа сув элтти ва боғлар, бўстонлар тарҳ солди ва ашжор ва гул ва райҳон боғларда экти. Ва кўпрак деҳқонлик зийнату зебин ул ароға кетурди. Ва замонидин олтмиш йил ўткондин сўнгра Тур ўғли Афросиёб сипоҳ тортиб анинг устига юруди. Ул Табаристон сори тортиб, урушмай, Аму суйидин норини анга мусаллам тутуб, яраш бўлуб, Афросиёб қойтти. Ва Ҳақ таоло анинг замонида Мусо ва Ҳорун алайҳиссаломни Фиръавнгаким, оти Валид бинни Мусъаб эрди, йиборди. Ва ул Довуд бинни Сом авлодидиндурким Шаддод ани Миср ҳукуматиға йибориб эрди. Ва Шуайб бинни Мадян бинни Исмоил алайҳиссалом анинг замонида мабъус бўлди. Ва сипоҳсолори Сом бинни Наримон эрди. Ва Золким, Рустамнинг отасидур, анинг замо-нида мутаваллид бўлди. Ва Манучеҳр юз йигирма йил подшоҳлиқ қилди.

Ш е ъ р:

Манучеҳрим, бўлди оламга шоҳ,
Анго бўлдилар борча шаҳлар сипоҳ.
Анго ҳам вафосизлиқ этти жаҳон,
Кишига жаҳон қолмади жовидон.

НАВДАР Манучеҳрнинг ўғлидур. Отасидин сўнгра мулк анга етти. Аммо ул айёш ва бепарво киши эрди. Манучеҳр қўйғон қоида ва русумни туза олмади ва мулк ва сипоҳиға халал йўл топти. Афросиёб черик тортиб келиб, ани тутуб ўлтурди. Ва ўн икки йил Эрон мулкида туруб, бузуғлуқ қилди. Ва ул навъким, оз ерда ободонлиқ қолди. Баъзи таворихда Навдарни Сихри Наримон дебдурлар. Ва подшоҳлиғин баъзи олти йил ва баъзи икки йил битибдурлар.

Ш е ъ р:

Чу Навдарға тушти жаҳон кишвари,
Халойиқ фароғатдин ўлди бари.
Ангоким жаҳондин вафо етмади,
Жаҳон ичра тинмади, то кетмади.

АФРОСИЁБ¹⁰. Они баъзи дебдурларким, Пушанг бинни Тур бинни Фаридун ўғлидур. Ва баъзи анинг нисбатин Каюмарсға еткурубдурлар. Аммо бурунғи дурустроқдур. Чун Навдарни ўлтурди, Эрон мулкини андоқ буздики, оз ерда маъмурлуқ қолди, йиғочларни кести ва иморатларни йиқти ва коризлар била булоғларни кўмди. Ва ул фурсатда Сом Наримон ўтуб, ўғли Зол Рустам отаси анинг таъзиятиға машғул эрди, баъзи дебдурларким, Зол ўз кучи била сипоҳ ораста қилиб, они Эрон мулкидин чиқорди. Баъзи дебдурларким, Зоб бинни Таҳмосбким, Манучеҳр набираларидиндур хуруж қилиб, ул анинг била урушур яроғин топмай, юз уюруб ўз мулкига азимат қилди. Афросиёб подшоҳлиғи ўн икки йил эрди.

Ш е ъ р:

Чу Афросиёб ўлди олам шаҳи,
Эмас эрди иш сиррининг оғаҳи.
Жаҳон мулкин ўз мулки қилди гумон,
Ани ҳам чиқарди ародин жаҳон.

ЗОБ БИННИ ТАҲМОСБни Зав ҳам дебдурлар. Насаби юқори ўтти. Одил подшоҳ эрди. Кўп вақт Эронда Афросиёб бузғон ерларнинг ислоҳиға машғул бўлди, юз ободонлиққа қўйди. Дерларким, ети йил райиятдин хирож олмади. Ва баъзи хазойинким, Манучеҳр ва Навдардин қолиб эрдиким, Афросиёб қилои ҳасонатидин иликлай олмади, ул хазойин била етти йил Зоб Таҳмосб салтанат асбобин тузуб, маош ўткарди. Ва Зол бинни Сом анга хидматлар қилди ва бузуғ мамоликни тузарда мададлар берди. Ва Зоб икки рудхонаким, Зобин дерлар, Ироқ мулкида чиқарди. Ва баъзи Диёри Бакрда дебдурлар. Ва ўз ҳаёти замонида салтанатни Гиршосбқа

мусаллам тутти. Анинг подшоҳлиқин Банокатий беш йил дебдур. Ўзга таворихда ўтгуз йилдур.

Ш е ъ р:

Чу офоқ мулкига шоҳ ўлди Зоб,
Тузатти неким бузди Афросиёб.
Эрур зулмдин яхшироқ адл иши,
Чу қолмас на золим, на одил киши.

ГИРШОСБнинг онаси ибни Ямин бинни Яъқуб алайҳиссаломнинг қизи эрди ва отаси Зоб бинни Таҳмосбнинг қардоши эрди. Кўпрак таворихда Рустами дostonни анинг наслидин дебдурлар. Аммо фақир қошида бу қавл йироқроқ кўрунур, невчунким, Золким Рустамнинг отасидур, анинг қошида сипоҳсолор эрди ва Гиршосбни «Гузида»да, балки хейли таворихда Манучеҳр набиралиғига чиқарибдурлар. Ва Рустамни Сом бинни Наримон бинни Атруб бинни Обтинға еткурубдурлар, валлоху аълам. Гиршосб чоғида Афросиёб яна черик тортиб, Эронға келиб, Гиршосб била масоф тузуб, разм қилди. Афросиёб урушида Гиршосб фавт бўлди ва Золи Зар Зобилистондин черик тортиб келиб, Афросиёбни Эрондин чиқарди. Ва Гиршосбнинг салтанати замонида ихтилофдур: «Низом ут-таворих» ва Банокатийда йигирма йилдур, «Гузида» била «Мунтахаб»да олти йил, баъзида беш йил ҳам бор, валлоху аълам.

Ш е ъ р:

Чу Гиршосб бўлди жаҳон хусрави,
Бор эрса яна шоҳлар пайрави.
Чиқорди ородин сипеҳри дижам,
Нечукким яна шоҳлар, они ҳам.

ИККИНЧИ ТАБАҚА КАЁНИЙЛАРДУР

Ва алар тўқуз киши салтанат қилдилар. Ва баъзи Искандарни доғи алардин тутубдурлар ва ўн дебдурлар. Салтанатларининг замонида ҳар навъ дебдурлар. Борча тақдир била етти юз йилдин юқоридур. Ва каёнийлардин аввал кишиким салтанат қилди Кайқубод эрди. Ва ани Зоб бинни Таҳмосб ўғли Манучеҳр наслидин дебдурлар. Кўпрак авқот Жайхун қироғинда бўлуб, атрок била урушуб юрур эрди, ул вақтқачаким пешдодийлар тугандилар. Афросиёб яна Турондин Эрон қасдиға сипоҳ тортиб юруди. Ва Кайқубод Албурзкуҳда эрди, Зол Рустамни йибордиким, ани

келтурди ва бошига тож қўюб, Эрон салтанатин анга мусаллам тутуб юруб, Афросиёбни қайтардилар. Ва Рустам ул урушким, Афросиёб била урушти, анинг замонида эрди. Рустамга жаҳонпахлавонлиғ лақабин бериб, сипоҳ-солор қилди. Ва Луқмони ҳаким ва Ашмуил алайҳиссалом ва Толут анинг замонида эрдилар. Баъзи Ҳазқил ва Хизр алайҳимуссалом ва Илёс ва Алясаъни ҳам дебдурлар ва Юнус алайҳиссалом дебдурлар. Ва Кайкубод юз йигирма йил подшоҳлиқ қилди.

Ш е ъ р:

Чу тузди жаҳон базмини Кайкубод,
Суруди каёни била эрди шод.
Вале қилди чархи муҳолифсияр,
Анинг дағи хунёгарин навҳагар.

КАЙКОВУСким, баъзи Кайкубоднинг ўғли дебдурлар, баъзи набираси дебдурлар. Чун анинг валиаҳди эрди, анинг ўрнига — салтанат тахтига ўлтурди. Ва ул мухталиф мизож ва мунқалиб рой киши эрди. Бовужуди азим салтанат неча қотла ўзин муҳликаларга солиб, бандларга тушти ва Рустам халос қилди. Бири Мозандарон қайдидурким, Рустамни, Фирдавсий «Шоҳнома»да дебдурким, Ҳафтхон йўли била бориб, они қутқорди. Яна бири Яманда Зулазор Ҳимяриким, Яман подшоҳи эрди, анинг ғафлати жиҳатидин ани, жамиъ аркони давлатини тутуб, банд қилди. Анда ҳам Рустам бориб, Зулазор била мусолиҳага қарор бериб, Судобаким Зулазорнинг қизи эрди, Кайковусқа қулуб, ани ва элин чиқорди. Бу ишлар шукронасига ўз хоҳарзодасинким, оти Меҳриноз эрди, Рустамга бериб, ани сипоҳсолорлиғдин салтанат поясига еткурди. Ва Кайковуснинг ўғли бор эрди, Судобадин ўзга онадин Сиёвуш отлиғким, Юсуф алайҳиссаломдин сўнгра анингдек жамил йигит йўқ эрди. Борча эрдамларда ҳуснига яраша эрди. Ва ани Рустам асраб эрди, тарбият топиб эрди, Судоба ўғай онаси анга ошиқ бўлуб эрди, оидин ком ҳосил қила олмай, ўз қўркунчидин Кайковус қошида ани ўзи била бадном қилиб чоқти ва ул ўз бароати учун ўтқа кирди. Чун ул тухматдин муарро эрди, ўтдин осийб топмади ва отасининг хато ройи ва талаввун мизожидин ваҳм қилиб, қочиб Туронга Афросиёб қошига борди. Афросиёб анга эъзоз ва икром қилиб, қизин бериб, Туркистон вилоятин берди. Аммо Гирсийознинг ҳасаддин сиоят қилғони била таҳқиқ қилмай, ани бегуноҳ ўлтурди ва онинг борасига ажаб ҳайф юзидин зулм борди. Анинг қатлидин сўнгра Афросиёб қизидин анинг ўғли туғди, Отин Кайхисрав қўйдилар. Ул булуғ ҳаддига еткондин сўнгра Каю бинни Кудраз Кашвод Исфаҳондин ёшурун ёлғуз келиб, Кайхисравни онаси била олиб қочиб, Эронга элтти ва Рустам Сиёвуш қонин тилаб, Туронга черик тортиб, ниҳоятсиз қатл қилди. Ва Афросиёб андин қочти ва Рустам Афросиёб

Эронни бузғондек Туронни бузуб, ёниб келди. Ва Кайковуснинг фосид хаёлотидин бири бу эрдиким, сандуққа кириб, тўрт гўшасида қочир ё бургут боғлаб, осмонга борурмен деб ҳаво тутуб, қушлар ҳорғондин сўнгра ани ерга тушурдилар. Чун қариб эрди, Кайхисравни валиаҳд қилиб, тиригида ани подшоҳ қилди. Ва пайғамбарлардин Довуд ва Сулаймон алайҳиссалом ва Луқмони ҳаким анинг замонида эрдилар. Ва осоридин расаддурким, Бобилда ясабдурким, ҳоло Талли ақарқун дерлар. Сиёвуш учун Эрон аҳли андоқ мотам туттиларким, ҳаргиз ҳеч киши ёд бермас. Тарих аҳли муттафиқдурларким, соч қирқмоқ ва кўк ва қаро киймак ул мотамдин қолди. Ва Кайковус юз эллик йил подшоҳлиғ қилди.

Ш е ъ р:

Чу Ковус маснад уза топти зеб,
Неча кун анга чарх берди фиреб.
Агарчи фалакка етурди ани,
Фалакдин вале ерга урди ани.

КАЙХИСРАВни чун Каю Турон заминдин кетурди, Эронда салтанат тахтига ўлтурди. Ва Фаромурз била Тусни Афросиёб дафъига йиборди ва ул анга ёқин уруғ эрдилар, сўз туттурдиким, Сиёвуш наслидин Фаруд Турондадур, анга осийб ва заҳмат еткурмангиз. Фаруд алар била низоъ зоҳир қилди ва иликка тушти. Тус сатъи била қатлға тушти. Алар Афросиёбдин шикаст топиб, қайтиб келдилар. Кайхисрав Тусқа ғазаб қилиб ҳабс буюруб, ул истеъфо қилиб, яна Афросиёб урушин ўзига тутуб. Кайхисрав ани банддин чиқориб, яна сипоҳ бошлатиб йиборди. Бу қотла ҳам Афросиёбқа зафар топа олмади. Оқибат Кайхисрав ўзи азим черик тортиб юруди. Афросиёб туруш бермади, доғи юз қайтарди. Ва ул қочар эрди ва бу қовар эрди. Неча қотлаким туруб урушти, фатҳ ва зафар Кайхисравга эрди.

Хоразмда урушуб, Шайданким, Афросиёбнинг ўғли эрди, ўлтурди. Афросиёб андин ҳам азимат қилиб, Ироқи Ажам сори мутаважжих бўлди. Ва ул доғи мутаоқиб келур эрди. То Озарбайжонгача урушуб, Афросиёб Кайхисрав иликида мақтул бўлди. Ва Рустамнинг неча қотла масофлари, Афросиёб ва Кудраз Кашводнинг масофлари, Пирон ва Ясса била масофлари ва Бижаннинг Арман заминга бориб, қабонларни ўлтуруб, Манижа они Туронга элтиб, Афросиёб бандига тушгони ва Рустам бозургонлар сурати билан бориб, Бижонни банддин халос қилғони таворих ва «Шаҳнома» мазмуни била Кайхисрав замонида воқеъдур. Ва Кайхисравнинг хотери Афросиёб ифсодидин жамъ бўлғондин сўнгра Луҳросбниким ҳам Кайқубод наслидин эрди, подшоҳлиққа ўлтуртуб, ўзи салтанат тарки тутуб, эл аросидин ғойиб бўлди. Баъзи дебдурларким, ул пайғамбар эрди, аммо онча яхши осор ва сифоти бор эрдиким, Каёнийларда андоқ подшоҳ ўтмади.

Баъзи дебдурларким, Сулаймон алайҳиссаломдин қочиб, Балх ноҳиятига бориб, анда ҳалок бўлди, валлоҳу аълам. Кайхисравнинг подшоҳлиги олтмиш йил эрди. Анинг замонида анбиёдин Сулаймон алайҳиссалом ва ахбордин Силуни ва ҳукамодин Фишоғурс эрдилар.

Ш е ъ р:

Яна бўлди Кайхисрави пок рой,
Жаҳон кишвару мулкида кадхудой.
Ва лекин бу Зол уштулум айлади,
Жаҳондин дағи ани гум айлади.

ЛУҲРОСБ БИННИ АРУНД Кайковуснинг инисининг ўғлидур. Дор ул-мулки Балх эрди. Оламнинг кўпрак мулкин очти. Аммо чун оталари салтанат қилмайдур эрдилар ва Кайхисравнинг ўғли йўқ жиҳатидин мулкни анга бергонда, элга қотиғ келди. Чун ул бу ишни англади, эл била андоқ бориш-тиким, борча ани тиладилар. Мулк очмоғининг жиҳати ул бўлди. Икки ўғли бор эрди — Гуштосб била Заррин. Анга бир саҳв туштиким, ўз ўғлонларидин Кайковус атбойга яхшироқ мамолик берди. Бу жиҳатдин Гуштосб, чун бағоят рашид ва баҳодир киши эрди, таҳаммул қила олмай, андин ёмонлаб Румға борди. Анда анга яхши ишлар даст берди. Таворихда ажлаҳо ва каркидон ўлтурди дебдурлар. Ҳар тақдир била қайсар ани куёв қилиб, қизин анга берди. Ул отасидин интиқом тортарға Румдин черик тортиб, жаҳд қилиб, Хуросонға юруди. Отаси ўз ғалатин билиб, ани валиаҳд қилиб, подшоҳлигин анга бериб, ўзи чун улғайиб эрди, гўша тутуб, ибодатқа машғул бўлди. Ва Бухтуннаср бинни Кудразки, оламнинг бузуғлуғи дерларки, анинг зулмидин эрдн, Луҳросбнинг гумаштаси эрдиким, ики қатла Байт ул-Мақдисни ер била тузатти. Ва Дониёл била Узайр алайҳиссаломни асир қилди. Бу жиҳатдин дебдурларким, ҳар йил ё уч йил масх бўлди. Андин сўнг Дониёл алайҳиссаломни қўйди. Ва Дониёл алайҳиссалом черик тортиб Бухтуннаср устига юруди, қочиб Хузистон қўрғонини беркитти. Ва Дониёл алайҳиссалом қўрғонни олиб, ани ҳалок қилди. Ва лекин Бухтуннаср бобида бағоят сўз кўп учун бу мухтасарда мундин ортуқ битилмади. Чун Луҳросб тахтни Гуштосбқа топшурди ва ўзи Балхда ибодатқа машғул эрди, Гуштосб баъзи билод фатҳиға машғул эрканда, Аржосб келиб, Балхни олиб, Луҳросбни ўлтурди. Ва Луҳросбнинг подшоҳлиғи юз йигирми йил эрди. Ва анинг замонидағи анбиё Узайр била Урмиё ва Дониёл алайҳиссалом эрдилар, вассалом.

Ш е ъ р:

Яна бўлди Луҳросб соҳибсарир,
Ки бўлди қўлида салотин асир.

Не мулки омон топти Гуштосбдин,
Не жони халос ўлди Жомосбдин.

ГУШТОСБ¹¹ Ҳалаб мулкида тахтқа ўлтурди ва Зардўшт¹² анинг замонида зуҳур қилди. Ва ул габр динида риёзатлар ва мужоҳадалар тортиб эрди, «Зинд» китобин тасниф қилиб, элни ул динға даъват қилди. Чун ҳақим эрди ва риёзат жиҳатидин элни сайд қилиб эрди, Гуштосбни ҳам фирифта қилди. Гуштосб зардўшт динин ихтиёр қилиб, элни ҳам ул миллатқа кижурди ва Румда қайсарға киши йибориб, ани дағи бу динға далолат қилди. Қайсар Фаридун аҳдномасин кўргуздиким, Рум қайсарлари бир динда бўлсалар, киши тағйир бермасун. Ул жадди фармонин инқиёд қилиб, ул таклифдин кечти ва ўзи Истахр тахтида «Зинд» китобин ўқурға машғул бўлди.

Аржосб бинни Афросиёбдурким, турк подшоҳи эрди, андоқки зикри ўтти, вилоятни холи топиб, Балхни олиб, Луҳросбни ўлтуруб, қизларинким, Гуштосбнинг сингиллари бўлғай асир қилиб, Балхни бузуб, кўп ғанойим била мулкиға қайтти. Гуштосб эшитиб, интиқом учун Рустамни рақам қилди, Рустам сўзин инқиёд қилмади ва Зобилистондин келмади. Ва ўз ўғли Исфандиёрниким, Дурри сафид кўргонида маҳбус қилиб эрди, чиқориб, мулк ваъдаси қилиб, сипоҳ бошлатиб, Аржосб интиқомиға йиборди. Исфандиёр бориб, Аржосбни ўлтуруб, Туронни Байтатқа дегинча олиб, сингилларин асирликдин чиқориб, азим ғанойим била келди, дағи салтанат истидъоси қилди. Гуштосб ё Рустам анинг ҳукмин ижобат қилмаган жиҳатдин ё мулк ва салтанатдин кеча олмасдин, Исфандиёрни Рустам урушиға йибордиким, анинг тарафидин хотиржамъ эмас эрди. Бир йўли ани дафъ қил, дағи фароғат била подшоҳлиққа ўлтур, деб. Ул ком ва ноком Рустам устига бориб, Рустам мулойимат ва узрхоҳлиғ била анга ўтру келиб, кўп ҳурмат ва таъзимлар била анинг била Гуштосб хидматиға борурни қабул қилди. Ва ул ғоят ғурур ва паҳлавонлиғидин андин уруш тиладиким, зўрдаст била Рустамни тутқай. Рустам улғайиб эрди ва анга ҳариф эрмас эрди, Зол тадбири била, ё дебдурларки, Симурғ мадади била бори ҳар тақдир била ҳийла қилиб, Исфандиёрни ҳалок қилди. Чун «Шаҳнома»даким Фирдавсий дебдур, бағоят машҳурдур, шарҳи ҳожат эрмас. Алқисса, Гуштосб бу хабардин воқиф бўлғач, бу ишдин кўп пушаймон бўлди. Вале Исфандиёр ўғли Баҳманни валиаҳд қилди. Ва ҳукамодин Суқротким, Фишоғурс тилмизи эрди ва Жомосбким, замонининг саромади эрди, Гуштосб замонида эрдилар. Ва Гуштосб замони осоридин Самарқанд кўргони ва девориким, Эрон ва Турон орасиға тортилибдур ва Нисо шаҳри ва Байзо шаҳридурларким, баса ақобир ва ашроф андиндурлар. Ва салтанати юз йигирма йил эрди.

Ш е ъ р:

Чу Гуштосп тузди сарир узра базм,
Анга ҳам фалак айлади кинға азм.

Адам бўлди қонуни Гуштосбий,
Анингдекки, ойини Луҳросбий?

БАҲМАН подшоҳ бўлгондин сўнгра аёл ойин қилди ва аввал азиматки қилди, Зобилистонга қилдиким, отаси Исфандиёр қонин тилагай. Чун Рустам қолмайдур эрди, ўғли Фаромурз ё иниси Зуворани дорға ости ва Золни муқайяд қилди ва яна озод қилди. Ва форсийлар ани дароздаст дебдурлар кўп мулкка тасарруф иликин сунгондин. Бухтуннаسر ўғли Насрни Бобилдин аёл қилди ва Гуҳаршаниким, Жомосб набираларидин эрди ва онаси бани Исроил наслидин бирининг қизининг наслидин, бани Исроил элин бошлатиб, Шом раёсатиға йиборди ва буюрдиким, Байт ул-Мақдисни иморат қилдилар.

Баҳманнинг отаси Толут наслидин эрди ва ҳарами Арчион бинни Сулаймон алэйҳиссалом қизидин икки ўғли бор эди: Сосон ва Дороб. Уч қизи бор эрди: Ҳумой ва Фаранг ва Баҳмандўхт. Сосон зоҳид ва муттақий киши эрди. Мулкка парво қилмади, гўша тутти. Ҳумойниким, Ҳумонни ҳам дебдурлар. Баҳман ўз ақдиға киюруб эрди. Мавт маразида тожни анинг қорнига қўйдиким, Доробқа ҳомила эрди. Аркони давлати иттифоқ била ўғли туққунча ани подшоҳ кўтардилар. Баъзи дебдурларким. Баҳман подшоҳлиғини ё Ҳумойға берди, ё тожни андин туғар фарзандға ҳавола қилди. Ҳар тақдир била бўлса Сосон бу жиҳатдин ошуфта бўлди ва ибодат ихтиёр қилиб, қироқ тутти, валлоҳу аълам. Ва анинг осоридин Форсда Гуворбандидурким, амир Сайфиддин Масъуд деган Бағдод йўли устида работ ясабдур ва яна Нисо ва Жаҳрум ва Бусикон ҳам анинг осоридиндур. Ва подшоҳлиғининг замони юз ўн икки йил эрди ва анинг асридаги ҳукамо Букротис ва Букрот табиб эрди, вассалом.

Ш е ъ р:

Чу Баҳманға етти вафосиз жаҳон,
Анинг узри кўнглидин ўлди ниҳон.
Ёйилгон замон шавкати Баҳмани,
Равон қилди баҳман елидек ани.

ҲУМОЙ рой ва хирадлиғ хотун эрди. Баҳмандин сўнгра тахтқа ўлтурди. Чун ҳомила эрди, вазъ ҳамл қилди ва салтанат ҳубби қўймадиким, ўғлини подшоҳлиққа мансуб қилиб, ўзи анга муҳофазат қилгай. Ани бир сандуққа солиб, қийр била маҳкам қилиб, дарёға солди. Дебдурларким, бир гозур иликиға тушуб, ани фарзандчилай асраб, тарбият қилди. Булуғ ҳаддиға еткандин сўнгра, салтанат гавҳари ўз ишин қилиб, гозурлуқ ишин макруҳ тутуб, илму фазл ва адаб касбин қилиб, силоҳшўрлуқ ўрганиб, сипоҳинлиқ қондасин ҳўб билди. Гозур ани сувда топқан учун Дороб от қўюб эрди.

Чун ўз ҳимматин ул ишдин бийикрак мулоҳаза қилди, гозурдин ўз ҳоли кайфиятини савол қилдиким, мен ўзумни сенинг ўғлунг гумон қилмайдурмен, манга ўз нажодимдин хабар бер! Гозур мункир бўлди. Кўп сўз орада ўткандин сўнг гозур билдиким, ёшура олмас. Айттиким, сени сандуқ била сув ичида топиб, тарбият қилдим. Ва сандуқ ичинда нуқуд ва жавоҳир ҳам бор эрди, баъзиким қолиб эрди, Доробқа таслим қилди. Ва ул фурсатда Ҳумой Эрон черикини ясаб, Рум фатҳиға йиборадур эрди, Дороб ул сармоя била ўз яроғин қилиб, сипаҳсолорға мулозим бўлуб, ул юрушга борди. Йўлда андин ғариб мардоналиғлар ва паҳлавонлиғлар зоҳир бўлди. Андоқки, шуҳрат тутуб, Ҳумойға битиб йибордиларким, бу навъ нодир йигит пайдо бўлуб, подшоҳ давлатхоҳлиғиға мундоқ ишлар қиладур ва Ҳумой кўнглига анинг меҳри ер тутуб, анга иноят ваъдалари битиб йиборди. То иттифоқи ҳасанадин баъзи таворихда битибдурларким, Рум урушида қайсарни ул тутти. Бу қатла худ элга ангуштнамо бўлуб, яна Ҳумонға они битидиларким, черик қайтқандин сўнгра Ҳумой черикига ўтру бир манзил келиб, фатҳ кайфиятин таҳқиқ қилур эрди. Доробни кўргуздилар. Кўзи анга тушқач, кўнглига изтироб тушуб, эмчокига сут келди. Таҳайюр ва таажжуб била гавҳар ва нажодин тафаҳхус қилди эрса, Дороб андоқким, бор эрди арз қилди. Ҳумой жазм билдиким, анинг ўғлидур. Аркони давлатқа кайфиятни билдируб, Доробнинг юзун ўпуб, шодмонлиғлар била тожни анинг бошиға кўюб, тахтни анга мусаллам тутти ва ўзи парда кейнига кириб, подшоҳлиққа ўғлини ўлтуртти. Ва Ҳумойнинг салтанатининг муддати ўттуз икки йил эрди ва осори Истахрда Ҳазорсутун эрдиким, ани Искандар бузди. Ва баъзи Чихилминорни ҳам анга мансуб қилибдурлар. Ва Самара шаҳриким, Жарбодқон дерлар ҳам, ул бино қилди.

Ш е ъ р:

Яна бир неча кун Ҳумой олди мулк,
Эронлар бориб ичига қолди мулк.
Туганди анинг мулку даврони ҳам,
Фалак Золи қатъ айлади они ҳам.

ДОРОБ чун Ҳумой ўрниға тахтқа ўлтурди, адл ва дод пеша қилди. Ва ул хирадманд ва паҳлавон ва хўбсурат подшоҳ эрди. Кўпрак мулк салотини анга инқиёд қилдилар. Ва Рум қайсариким, ул замонда Файлакус эрди, саркашлик қилди эрса, сипоҳ тортиб Румға юруб, қайсарни тутти ва банд қилди. Чун Румни қаёсирадин ўзга киши забт қилмоқ душвор эрди ҳам ани-ўқ тарбият қилиб, минг байза олтунким, ҳар бири вазнға қирқ мисқол бўлғай, хирож тайин қилиб, қайсарнинг қизин қулуб, Румдин ёнди. Ул қиздин нохуш ис фаҳм қилиб, табъи мутанаффир бўлуб, отаси қошиға қайтариб йиборди. Баъзи дебдурларким, ул қиз Искандарға ҳомила эрди.

Қайсар ўз қизин ақдига кияруб, ўгли мутаваллид бўлгондин сўнгра Дороб ўғлидур демакка номусланиб, ўз ўғлимдур деб Искандарни ўғулчилай асраб, валиаҳд қилди. Ва элчи йибормак учун ём оти боғломоғни Дороб қилди. Ва Рашитан отлиғ вазири бор эрди, кофий ва оқил киши эрди. Доробжурд шаҳрин ул ясаб, Дороб отиға ул тасмийя қилди. Ва Дороб маосири пайғамбарлардин Жиржис алайҳиссалом эрди ва ҳукамодин Афлотун олиҳи. Ва анинг салтанатини баъзи олтимиш йил, баъзи эллик икки йил дедилар.

Ш е ъ р:

Чу тахт узра Дороби равшанзамир,
Хумой ўрниға бўлди оромгир,
Анинг доғи йиқти фалак поясин,
Бошидин айирди хумо соясин.

ДОРО БИННИ ДОРОБни¹³ отаси Дороб чун валиаҳд қилиб эрди, отаси ўрниға подшоҳ бўлди. Чун золим табъ киши эрди, зулминдин улуг эл озурда бўлдилар. Рашитанниким, Дороб дастури била дастур ясаб эрди, Байри отлиғ иниси сияти била тиладиким, азл қилғай. Баъзи дебдурларким, ул Искандарға киши йибориб, маъхуди хирож бермакдин ани пушаймон қилди. Чун Искандар хирож йибормади, Доро киши йибориб, минг олтун байзани тилатти. Искандар жавоб бердиким, ул юмurtқаларни қўяр қуш учти, Доро дағи қўнглидин бу тамаъни чиқарсун. Дороға бу сўздин ғазаб муставлий бўлуб, устига черик тортиб, масофанинг икки сафи тузалганда, Доронинг икки ноиби ким, анинг зулминдин ториқиб эрдилар, ани ҳалок қилдилар. Баъзи дебдурларким, икки ҳамадонлиғ киши фидойилиғ дастури била бу ишни қилдилар. Баъзи дебдурларким, аларни Искандар йибориб эрди, бу ишни буюрди. Аввалғи қавл с:ҳиҳроқдур. Чун ул сипоҳ орасида йиқилди, Искандар келиб, анинг бошин ўз тиззи устига қўюб, онт ичтиким, бу иш менинг қошимдин эмас эрди. Ва Доро Искандарға уч васият қилди. Бир улким, Равшанакниким, анинг қизи эрди, қулғай. Бир улким, анинг қотилларин ўлтурғай. Бир улким, анинг атбоиким, Фурс мулуки наслидин эрдилар, қатл қилмағай, дағи риоят қилғай. Искандар барчани қабул қилғоч, Доро охир дамда Искандардек муставлий адусидин хушнуд ўтти. Ва бу дostonни фақир «Садди Искандарий»даким, «Хамса»нинг бешинчи китоби-дур, машруҳ адо қилибдурмен. Ва Доронинг подшоҳлиғи ўн тўрт йил эрди.

Ш е ъ р:

Яна бир неча вақт Доройи даҳр,
Ичиб нўш даврон анга берди заҳр.
Фалак заҳр агар берди Дороға бот,
Скандарға ҳам бермай оби ҳаёт.

ИСКАНДАР¹⁴ насабида ихтилоф кўптур. Баъзи ани Дороб ўғли дебдурлар, андоқки Дороб зикрида ўтти. Ва Банокатийда ва «Девон ун-насаб» китобидин мундоқ нақл қилибдурким, Искандар Хурмус Румий ўғлидурким, Хурмус отаси Лафти бинни Юнон бинни Торах бинни Ёфас бинни Нухдур. Ва анинг умрини минг олти юз йил дебдурлар ва Зулқарнайнким, анинг лақабидур, важҳи тасмиясин мундоқ дебдурларким, ул замонда минг йилни бир қарн дер эрмишлар. Яна ҳам Банокатийдадурким, анинг отаси Бозур бинни Албон эрди Искандария подшоҳи ва онаси Афлиюн бинни Нуқо қизи эрди. Ва Бозур ва Афлиюн орасида доим адоват эрди. Мулк маслаҳати учун яраштилар ва ул мусолиҳанинг таъкиди учун Афлиюннинг қизин қулди ва ўз мулкига элтти. Бозурнинг эли бир қайд била андоқ қилдиларким, Бозур ул қизни кўздин солиб, атосига йиборди ва қиз Бозурдин ҳомила эрди, йўлда андоқ ҳаводис юзландиким, ул қиз бир атка, бир энага, бир хожасарой била қолди. Иттифоқо бир чоҳ бошида вазъ ҳамл қилдиким, махуф манзил эрди. Ва анда қароқчи кўп элни ҳалок қилур эрди. Бу ҳолда йироқтин қалин қаро пайдо бўлди. Алар ваҳмдин ул тифлни бир қиймати нимага чирмаб, ул чоҳ бошида кўюб, қочтилар. Кўринган қаро худ дашт баҳойими эрмиш. Бори таоло бир сурук кўйдин бир сутлук ўчку ойириб, амр қилдиким, ҳар кун келиб, ул тифлга сут берур эрди. Ва ул тифл Искандар эрди. Ва ул ўчку бир қари хотуннунг эрди. Бир кун ўчкуси ғойиб бўлгон жиҳатдин ани тилай, ул чоҳ бошига келиб, ул ғариб ҳолга мутталиъ бўлди. Таҳайюр юзидин Искандарни олиб, ўғулчилай улғайтиб, подшоҳ ўғли дабиристонига дабирга топшурди. Искандар оз вақтда жамий фазойил ва камолотни касб қилиб, сипоҳийлик русуми ва баҳодирлуқ фунунида ҳам ягона бўлди. Бир кун ул подшоҳ дабирга ғазаб қилиб, ҳисобга тилади. Чун подшоҳ золим ва нодон эрди, Искандарга ақл ва ҳикмат анда турмоқни рухсат бермай, ул диёрдин ҳазимат қилди. Йўлда чоқари от ва силоҳин ани уюқлатиб, олиб қочти. Ул яёғ бир шаҳарғача бордиким, иттифоқо Афлиюннинг шаҳри эрди. Онаси қаср томида дашт сори тамошо қиладур эрдиким, Искандарнинг қаросин кўруб, меҳри ҳаракатқа келиб, эмчокига сут келди. Таҳайюр қилиб ани тилаб, аҳволни тафаҳхус қилгондин сўнг, ўғли эрконин билди. Афлиюнға изҳор қилғоч, анинг ўғли йўқ эрди ва улғайиб эрди мулкни набираси Искандарга топшуруб, ўзи ибодатқа машғул бўлди. Искандар черик тортиб, отаси мулкини олди ва макнати азим бўлуб, Дороға хуруж қилиб, ани ҳам юқори ўткандек ародин кўториб, жаҳон мулкин олди. Аксар таворихда анинг умрин ўттуз олти йил ва салотинни ўн уч йил битибдурлар. Аммо маҳолдурким, ўн уч йилда ул қилган ишча қилса бўлғай. Амир Хисрав Деҳлавий «Оини Искандарий»да анинг салтанати замонин беш юз йилдин ортуқ дебдур. Аммо Ҳазрат шайх Низомий қуддиси сирриху «Искандарнома»да ики қарн маъхуд дебдур ва таҳқиқ юзидин ихтилофи ривоётни рад қилиб, ани Файлақус ўғли дебдур. Ва фақир «Садди Искандарий»да ул икки

бузургвор қавлини соиир муаррихлар ақволиға таржиҳ қилиб, назм адосиға қарор берибмен. Ҳар тақдир била Искандар подшоҳе эрдиким, андин бурунғи ва сўнгғи салотин бу кунгача ул қилғон ишни қилмадилар. Ҳам ҳақим эрди, ҳам вали. Баъзи анга нубувват исноди ҳам қилдилар. Тўрт юз ҳақим хизматида эрдилар. Афлотуни олиҳи бошлиғ ва Арастудек вазири бор эрди. Секиз минг шоҳ ва шаҳзода хидматини қилур эрдилар. Оламнинг баҳру барин олиб, ҳайвон суйи таманноси била зулумотқа кирди. Анинг била кирган мулозимлардин бири Хизр, бири Илёс алайҳумуссалом эрдилар. Ул сув аларға насиб бўлуб, Скандар маҳрум ёнди ва баъзи Шаҳризурда ва баъзи Бобилда дерларким, вафот топти ва Искандарияга нақл қилдилар. Машхурдурким, васият қилдиким, ялон иликин тобутдин тошқори чиқорсунларким, олам аҳлиға мужиби танбиҳ, балки ибрат бўлғайким, оламдин илик торта тутқайлар. Ва анинг осоридин Яъжуж саддидур ва Марв ва Ҳирот ва Самарқанд ва Исфаҳонни ҳам дебдурларким, ул бино қилди. Ва ул ўткондин сўнг ўғли Искандарус мулкни қабул қилмай, ибодатқа машғул бўлди. Ва Румда Батлимусли қайсар қилдилар, валлоҳу аълам. Ва мулуки тавойифни Эрон заминда ул тайин қилди. Уч юз олтмиш йилғача алар ичин аро низоъ қилиб, Румға ҳеч қайсининг зарари етмади.

Маснавий:

Скандарки фатҳ айлади баҳру бар,
Кириб тахти фармониға хушку тар.
Етишти Зуҳал авжиға рифъати,
Чалинди фалак тоқиға навбати.
Валоят била ҳикмату шоҳлиғ,
Нубувват ишидин ҳам огоҳлиғ.
Гаҳи Садди Яъжуж қисм айлабон,
Гаҳи юз ажойиб тилисм айлабон,
Бу ҳашмат бериб, изиди пок анга,
Не зулм этти, кўр, чархи бебок анга.
Ки холи қўлин бенаволар киби,
Узотиб борурда гадолар киби.
Чиқарди жаҳон мулкидин воясиз,
Қўли комдин, нақдидин моясиз.
Яналарга, кўр, чарх неткусидур,
Санга ё манга худ не еткусидур.

УЧИНЧИ ТАБАҚА АШКОНИЙЛАР¹⁵ ВА МУЛУКИ ТАВОЙИФ ЭРДИЛАР

Тарих аҳли орасида бу табақадаги салотин тартибида бағоят муҳолифат кўптур. Аммо бир сўзда борча муттафиқдурлар. Биз ул сўзниким, муттафақун алайҳдур, адо қилоли. Сўнгра ул сўзларниким, мухталафун фиҳдур, зикр қилиб, ҳар нимагаким ўхшаши кўпракдур, қарор бероли. Улча муттафақун алайҳдур бу сўздурким, Искандар чун Эрон мулки била Форсни фатҳ қилди, бу мамоликни билган салотинни ва авлодин йиғди ва алар бобида не қилмоққа ройин бир-бирига қарор бера олмай, ожиз бўлди. Аристотелиским, анинг вазири эрди, ҳозир эрмас эрди. Анга битиб юбориб, андин рой тилади. Ва ул жавоб битиб йибордиким, бу жамиятни қатл қилмоқ шаръан ва ақлан муносиб эрмас ва қўймоғлиғлари мулкка мужиби фасод ва хотирга мужиби тараддуддур. Чун сен булар мамлакатин ҳар қойсини заруратан бировга бергунгдур, аввал ўзларига-ўқ бериб, ўз қошингдин буларни мулкка насиб қилиб қўйғайсенким, ўтар дунёда мунча салотиннинг бежиҳат қонин тўкмамиш бўлғайсен. Ва аларни мамнуни миннат қилиб, ўзунга яхши от қозғонмиш бўлғайсен. Дағи ул кун сўнграки сен бўлмасанг булар ичин аро мунозаат қилиб, сенинг дор ул-мулкунгким Румдур, таарруз кечрак қилғайлар. Искандарга Арастунинг ройи дилпазир тушуб, ул жамоатни Арасту кўрган рой била насб қилдиким, мулуки тавойиф аларни дебдурлар. Ва улча бу табақада аҳли тарих сўзида ихтилофдур, бу жамоатнинг оти ва ададида ва салтанатларининг муддати ва тақдим ва таъхиридадур. Ва бу хилофларга тавфиқ бермак ва татбиқ қилмоқ сўзни пароканда қилиб, ўқуғучини ёлқитиб, ҳавосин паришон қилур. Заруратан ижмол била андин ўтмак муносиброқ кўрунди. Искандар мулуки тавойифни мамоликка насб қилғанда, Дажла яқосидин бери Ироқ ва Рай ва Хуросон-гача Абтаҳши Румийга берди ва ул тўрт йил мулк сурди. Ва Ашкким, Доронинг ўғли эрди ва Искандар замонида ваҳмдин ёшурун юрур эрди, анга хуруж қилиб, ани ўлтурди ва тахт билди.

АШК БИННИ ДОРО. Чун Абтаҳши Румийни орадин чиқарди ва Эрон мулкин Рум аҳли кудуратидин софи қилиб, сойир мулуки тавойиф била мувофақат қилди. Ва алар ани бағоят ҳурмат туттилар ва мундоқ муқаррар қилдиларким, нишонларида ўз отларидин бурун анинг отин битгайлар ва ёт ёғи ароға кирса, бир-бирига мадад еткургайлар ва улук-кичиклик орада бўлғай. Мундин ортуқ таклиф арода бўлмағай. Анинг замони уч йил эрди.

ШОПУР БИННИ АШК. Баъзи дебдурларким, Исо алайҳиссалом анинг замонида мабъус бўлди ва Яҳё ва Зикриё ва Жиржис алайҳумуссаломни ҳам баъзи дебдурларким, анинг замонида эрдилар. Ва Ағустус қайсар анга муосир эрди. Ва Шопур мулки йигирма йил эрди.

БАҲРОМ БИННИ ШОПУР. Отасининг васияти била ато тахтини билди. Анинг подшоҳлиғи ўн бир йил эрди.

ЯЛОШ БИННИ БАХРОМ¹⁶. Ул дағи отасиға валиахд эрди ва подшоҳлиғи ўн беш йил эрди.

ХУРМУЗ БИННИ ЯЛОШ. Отасиға қоим мақом бўлди ва подшоҳлиғи ўн тўққуз йил эрди.

АНУШ БИННИ ЯЛОШ. Анинг подшоҳлиғи ўн йил эрди. Баъзи дебдурларким, Ироқ ва Форсда Ашк фарзандларидин Уйғур отлиғ бир подшоҳ эрди. Шопурдин эллик йилдин сўнгра ва Яхё алайҳиссалом анинг замонида шаҳид бўлди. Ва ул салтанатни ўғли Гударзға мусаллам тутти.

ГУДАРЗ БИННИ УЙҒУР. Улуғ подшоҳ бўлди ва адл ва инсоф тариқидин чиқти ва бани Исроилға черик тортиб, азим қатллар қилди. Дерларким, Бухтуннаسر қилғондек. Бани Исроил била маош қилди. Бир кун овда ажал шикорисининг сайди бўлди. Ва анинг подшоҳлиғи эллик ети йил эрди.

ЭРОН БИННИ ЯЛОШ. Гударзнинг қардоши ўғли эрди. Олим ва одил эрди. Гударз замонида анинг зулм ва таҳаттукидин хазойин холи ва мулки бузуг эрди. Ул риоят ва лутф била, раийятни маъмур ва мулкни ободон ва хазинани мамлу қилди. Ва анинг салтанати қирқ йил эрди.

НАРСИ БИННИ ГУДАРЗ. Отасининг валиахди эрди. Чун подшоҳлиққа ўлтурди. Шом вилоятиға бориб, Яхё алайҳиссалом қатли интиқомиға жуҳудларни қирди ва қолғонидин баъзини овора ва баъзисини залил қилди ва андин сўнгра бани Исроил қавмидин мунқатиъ бўлди. Ва ул вақтда бани Исроил қавмидин подшоҳи Матинё эрди, Сулаймон алайҳиссалом авлодидинким, баъзи дебдурларки, Бухтун наср ани ҳалок қилди ва Гударзнинг подшоҳлиғи ўтуз йил эрди.

ХУРМУЗ БИННИ ЯЛОШ. Баъзи дебдурларким, ул Эрон ўғли эрдик, Гударзнинг қардоши бўлғай. Чун подшоҳ бўлди, яхши қавоид ва русум пайдо қилди ва отасининг зулм ва тааддисин орадин чиқорди. Ва тўрт ҳарами бор эрди. Алардин бири анга заҳр бериб, ҳалок қилди. Ва салтанати замони тўққуз йил эрди.

ФИРУЗ БИННИ ХУРМУЗ. Анинг ўрнида тахтқа ўлтурди ва ул дағи дод ва адл қоидасин тузди. Аммо айёш киши эрди ва овни севар эрди. Овда руҳи ғизоли ажал ўқиға қатил бўлди. Ва салтанати замони етти йил эрди.

ХУСРАВ БИННИ ФИРУЗ андин сўнгра подшоҳлиғ қилди ва анинг салтанати замони ўттуз йил эрди.

ЯЛОШ БИННИ ФИРУЗ¹⁷ анинг қоим мақоми бўлди ва ул ҳунарпарвар подшоҳ эрди. Ҳунар аҳлин севар эрди ва анинг замонида ҳунар аҳли азиз бўлдилар ва ҳунарлар такмил топти. Оқибат ул дағи ўзгалар азимат қилғондек озим бўлди. Ва анинг подшоҳлиғи қирқ йил эрди.

ЯЛОШ БИННИ ЯЛОШ¹⁸ анинг тахтини эгаллади ва ул Хусравнинг қардоши эрди. Оқибат ул дағи қардоши ичкан шарбатни ичти ва анинг подшоҳлиғи беш йил эрди.

АРДУВОН БИННИ ЯЛОШ¹⁹ ашконийларнинг сўнгғи подшоҳи эрди, азамат ва тажаммули ва мулкининг вусъати ул табақадағи салотиндин ортти. Ва мулуки тавойифдин кўпин ул мақхур қилиб, мулкин олди ва ўзига

мунқод қилди. Ва охир ул-амр Ардашер Бобак ани орадин чиқориб, мулк ашконийлардин сосонийларга интиқол топти. Ва ашконийлар бу мухтасарда ўн беш киши битилди ва «Низом ут-таворих»да ўн киши битилибдур ва Банокатийда ўн тўрт киши битилибдур ва «Жоме ут-таворих»и Жалолийда йигирма киши ва «Гузида»да Ҳамдуллоҳ Ал-Муставфий уч фирқа қилиб, йигирма бир подшоҳ битибдур ва ани мулуки тавойифдин тутубдур. Гўёки бу худ ғалатдурким, алар мулуки тавойиф бўлғайлар. Невчунким ўзи-ўқ таноқуз келтурубдурким, мулуки тавойифдин баъзини Ашк бинни Доро ўлтурди ва ашконийларни бу Ашк бинни Доро насли дебдур. Ва салтанатларининг замонин ҳам мухталиф битибдур. Бу фақир улча имкони ихтиёт бор эрди қилдимким, ўзларин сабт қилдим. Аммо муддатларин эътимод қилғудек нақл топмадим, битилмади. Аммо ҳар қойсининг зикрида тафзил қилилибдур, ҳисоб қилғон киши топар. Ва мулуки тавойифни баъзи тўқсон киши дебдурлар ва баъзи эллик киши ва баъзи ҳам булардин ортуқ-ўқсук дебдурлар, вал-илму индаллоҳи.

Ш е ъ р:

Скандар бўлурда жаҳондин ниҳон,
Мулуки тавойифқа берди жаҳон.
Алар ҳам бериб тахту тожиға зеб,
Жаҳондин едилар неча кун фиреб.
Тағофулларин чунки фаҳм эттилар,
Талофий қилурдин бурун кеттилар.
Жаҳон мулкин ашконий олди тамом,
Аларға булар бўлди қоим мақом.
Қаю бирнинг ўлғач аён навбати,
Соғиндики, жовид эрур мулкати.
Неча кун димоғиға солди ғурур,
Чу вақт ўлди кетмаклик эрди зарур.
Жаҳондин кетиб, ком ола олмади,
Кишиға жаҳон жовидон қолмади.
Алардек яна юз минг ўлса паидид,
Ҳам алардек-ўқ бўлғуси нопадид.
Бу кетмак эмас барча шахларға хос,
Гадолар дағи топмас андин халос.
Жаҳонким, вафо келди андин йироқ,
Йироқ ўлса, андин киши яхшироқ.

ТҮРТУНЧИ ТАБАҚА СОСОНИЙЛАРДУР²⁰

Ким аларни акобира дебдурлар. Буларнинг дағи адалларин мухталиф битибдурлар. Баъзи ўттуз икки ва баъзи ўттуз бир ва баъзи йигирма секиз ва салтанатларининг муддатларини ҳам мувофиқ битмайдурлар. Соҳиби «Гузида» беш юз йигирма етти йил битибдур ва Банокатий беш юз ўтуз бир йил битибдур ва Қози Байзовий тўрт юз ўтуз йил дебдур. Ҳар тақдир била Ардашер Бобак Сосонийларнинг аввалғи подшоҳидур. Ва ул Сосон бинни Баҳман набирасидур. Ва анинг шарҳи будурким, чун Баҳман Ҳумойни валиаҳд қилди, Сосонким ўғли эрди, гўша тутти, андоқким, мазкур бўлди. Ва давлат ул табақадин ашконийларға мунтақил бўлганда, Сосондин бир ўғул қолиб эрди, анинг оти ҳам Сосон эрди, мутаворий ва мактум юрур эрди. То рўзгор ҳаводиси иқтисосидин Бобак қошидаким, Ардувоннинг Форс вилоятида бу гумаштаси эрди, ўзин тобеъ тутар эрди. Ва Бобак ул навоҳийда кўп макнат ва шавкат пайдо қилиб эрди, чун Сосоннинг барча атвориға мулоҳаза қилур эрди, андин осори раёсат ва хирадмандлиғ зоҳир бўлур эрди. Бир кеча туш кўрдиким, қуёш Сосоннинг манглайидин тулуғ қиладур. Анинг аҳволини муболаға била тафтиш қилди эрса, маълум қилдиким, ҳол недур. Эҳтиром ва эъзоз қилиб, ани куёв қилди. Ва Ардашер Бобакнинг қизидин мутаваллид бўлди. Чун Сосон орадин чиқиб эрди, ани Бобак оти била атадилар. Чун Ардашер булуғ ҳаддиға етти, барча билик била эрдамда ягона бўлуб шуҳрат тутти. Ардувон эшитиб, ани Бобакдин тилаб, ўз ўғлонлари била тарбият қилур эрди. Бир кун алар овға бориб эрдилар, Ардувон ёшурун либос тағйир қилиб, аларнинг овда забт ва рабт била отиш-тутушларин билай деб борди. Барча навъда Ардашерни ўз ўғ-лонларидин ортуқ топти. Рашк била ҳасаддин ғазаб қилдиким, ул бир навкар ўғли анга салтанат ойинининг иктисоби не муносибдур деб ўз мирохўрлуғини буюрди. Ардашер зарурат ва ваҳмдин ул хидматқа машғул эрди. Иттифоқо бир кун тавила бошида ўлтуруб эрдиким, Ардувоннинг ҳарамидин неча канизак ўтуб борадурлар эрди. Бири Ардашерни кўруб, кўнгил олдуруб, алқисса аларнинг орасида мулоқот ва хусусият воқеъ бўлди ва Ардувоннинг махфий аҳволи ва мақолидин ул канизак Ардашерға хабар берур эрди. Бу учурда Бобакнинг вафоти хабари келди. Ардашер муддао изҳор қилдиким, Ардувон анинг отаси мансабин анга бериб йиборгай. Мақбул тушмади. Ул ҳукуматқа ўз ўғлин муқаррар қилиб йиборди. Чун Ардашер ул ишдин навмид бўлди, ваҳми ғолиб бўлди. Бу фаврда ул канизак анга хабар бердиким, Ардувон бир мудҳиш туш кўруб, билур элдин таъбирин сўруб, мундоқ дебдурларким, мулк сендин интиқол топиб, бировға мунтақил бўлғусидурким, бу ҳафта сенинг даргоҳингдин кетар. Ва Ардувон бу сўздин мутаваҳҳиш бўлуб, бу ишнинг тафаҳҳусидадурким, ул кишини топиб, дафъ қилғай. Бу сўздин Ардашернинг дағдағаси кўпрак бўлуб, ҳам анинг ўқ тавиласидин эътимоди отлар қўшлаб қочти. Ва канизак ҳам анинг била

муттафиқ эрди. Чун Ардашер Истахр шахрига етти, отасининг атбоидин баъзи анга йиғилдилар. Кўп эл маълум қилиб, анга муттафиқ бўлуб, Арду-
воннинг ўғлига хуруж қилиб, ани орадин кўтардилар. Ва Ардувон эшитиб,
ўзи анинг дафъин қилмоқдин ўзга чора топмай, сипоҳ тортиб келиб, Арда-
шер била урушуб, босилди ва қатлға етти. Ва қолган мулуки тавойифни
ҳам мақхур қилиб, мамолик фатҳига юз қўйди. Ва Ардувон қизини никоҳига
киюрди. Ва Ардувоннинг тўрт ўғли бор эрди. Иккиси талаф бўлуб, иккиси
қочиб Ҳиндистонга бордилар ва анда ҳар навъ бўлса, ўткарур эрдилар.
Сингиллари била хабарлашиб, анга захр йибордиларким, Ардашерга бериб
ҳалок қилғай, шояд бу васила била мулк аларга тушқай. Ардашер бир кун
овдин келиб, шарбат тилагач, ул қиз шарбатни захролуд қилиб, муҳайё
асраб эрди, филҳол тутаберди. Ардашер давлат раҳнамуни амри била
шарбатни олурда тааммул зоҳир қилди эрса, шарбат бергувчи мутағаййир
бўлуб, илки титраб, шарбатдин ёрими тўкулди. Ардашер бағоят хирадманд
эрди. Қолганига нон тўғраб, итка берди эрса, ҳалок бўлди. Тафаҳхус қилғоч,
ул иш кайфияти маълум бўлди ва қизни вазирга топшуруб, буюрдиким,
ҳалок қилғай. Вазир оқибатандиш киши эрди, ўлтурурда қиз айттиким,
подшоҳдин ҳомиламен. Ани асраб, ўзин хасий қилиб, бир неча кун
иложидин сўнгра кескан узвни бир ҳуққага солиб, муҳр қилиб, Ардашер
ҳузурида хозинга топширдиким, мен бу амонатни тиласам бергайсен. Бу
ҳолдин оз вақт ўткач, ҳомила ўғул туғулди ва вазир анга Шоҳпур от қўйди.
Ва ихтимом била тарбият қилур эрди, то ўн ёшига етканда, ҳусну жамол
ва рушду камолда нодир бўлуб эрди. Бир кун вазир Ардашер қошига кириб,
ани бағоят малул топти, жиҳатин сўрди. Чун Ардашернинг ўғли йўқ эрди,
дедиким, нечук малолат бўлмағайким, олам мулкин олдим ва умр охирга
етти, заруратан ўлмак керак ва мулкни ёт кишига қўюб бормоқ керак.
Вазир айтти: подшоҳ ғам емасунким, андоқ ўғли борким, маълум эмаски,
ҳеч подшоҳда бўлмиш бўлғай. Ардашер ҳайрат қилиб, кайфиятни яхши
маълум қилди эрса, вазир амонат ҳуққани тилаб, ул розни ошкоро қилдиким,
мен бу куннинг фикрин қилиб эрдим. Ҳомилани ўлтурмай, туҳмат дафъи
учун ўзумга бу ҳолни раво кўрдум. Ва подшоҳзода туғди ва ўн яшабдур ва
оти Шоҳпур қўюлубдур. Ардашер шодмон бўлуб буюрдиким, ани анинг
ёши атфол била ясаб, анинг қошига келтурдилар. Бир-бир ўткариб, ул
еткач, оталиғ меҳри ҳаракатқа келиб, ани қўйнига олиб ўпуб, Тенгри таолоға
шукрлар қилиб, онасини ҳарамга йиборди. Вазирга кўп иноятлар қилди.
Ва анинг оти Шопурга қарор топти, ўз валиаҳди қилди. Ва анинг осоридин
Форсда Аруси курраси дерларким, анинг шарҳи узундур. Таворихда бор,
билай деган киши ўқуб билгай. Яна Ардашерки, ани Гавошер дерлар,
Кирмонда. Ва Аҳвоз Хузистонда ва Мўсул Жазирадин, Хиттайи Баҳрайн-
дин. Ва подшоҳлиғи муддати ўтуз йил эрди ва ўн тўрт йил ҳукми олам
мамоликига нофиз бўлди. Ажал еткач, жаҳон анга ҳам ўзга жаҳондорларга
қилғонни қилди.

Ш е ъ р:

Жаҳон мулкини олди чун Ардашер,
Тавоноу доно шаҳ эрди далер.
Ўларда не нафъ этти донолиғи,
Не дафъ айлай олди тавонолиғи.

ШОПУР БИННИ АРДАШЕР²¹. Чун отаси ўрнида тахтқа ўлтурди, ато расм ва қонунин тағйир бермади ва ул тайин қилган элни вилоятлардин ва маносибдин азл қилмади. Ва оқил ва одил подшоҳ эрди. Ва анга арз қилдиларким, Қустантаніяда Рум қайсари ўз ҳаддин тажовуз қилибдур. Шопур Нисибин шаҳрин муҳосара била олди ва қайсарнинг хазойинини тасарруф қилди. Қайсар ўз ҳалдини билиб, шафиълар восита қилиб, хирож қабул қилди. Шопур фатҳ ва нусрат била қайтти. Ва анинг осоридин Хуросонда Нишопурдурким, ани Таҳмурас бунёд қилиб эрди, туганмасдин бурун юз бузуғлуққа қўйди. Аммо Шопур ани янги боштин шатранж бисоти вазъи била ободон қилди. Ва айтурларким, акосира бу ихтироъни қилиб эрдиларким, шаҳрлар бнно қилсалар, жониворлар шакли била тарҳ қилурлар эрди. Андоқким, Савсанни йилон шакли била ва Суштарни от шакли била. Яна ул ясаган ерлардин бири Жандшопур Хузистонда, Шодшопурдур, Қазвин ё Сийстонда. Моний мусаввири зиндиқ анинг замонида пайдо бўлди. Ва подшоҳлиғи ўттуз йил эрди.

Ш е ъ р:

Чу Шопур бўлди жаҳон хусрави,
Адолатда бўлди ато пайрави.
Вале охир ул-амр чархи дижам,
Ани ҳам отасидек этти адам.

ҲУРМУЗ БИННИ ШОПУР²². Ани Ҳурмузи қатиъ дедилар. Бу жиҳатдинким, отаси Шопур ани Хуросон вилоятининг аёлатиға йибориб эрди ва Шопур жоҳдўст ва бадгумон киши эрди. Ҳурмуз Хуросонни тузди ва азим черик йиғиб, мустаид қилди. Ҳосидлар Шопурға ёмон кўргуздилар. Шопур анинг бошида истиқлол хаёл қилиб, ёмон элтиб келуриға ҳукм қилди. Ҳурмуз фаҳм қилдиким, қасд қилғусидур, бир иликни кесиб, Шопур хидматиға йиборди. Ва ул замонда расм эрдиким, ноқис кишини подшоҳ қилмаслар эрди. Шопур анинг бегуноҳлигин билиб, тоинларин мақхур қилиб, кўнгли анинг учун бузулуб, ани валиаҳд қилди. Ва ул Моний мусаввирни ва атбоин ҳужжат била такфир қилиб, жазолариға еткурди. Анинг осори Хузистонда Ромхурмуз ва Бағдод навоҳийсида Дастгирдур. Ва салтанати замонида ихтилоф бор. Баъзи икки баъзи уч, баъзи ўттуз йил дебдурлар.

Ш е ъ р:

Чу Хурмузни бахт этти маснаднишин,
Адолат била тузди олам ишин.
Агарчи қўлин қисқа қилди билик,
Фалак қилмади қисқа андин илик.

БАҲРОМ БИННИ ҲУРМУЗ²³ отаси Ҳурмуз васияти била подшоҳ бўлди ва Моний наққошнинг, миллатиким, зиндиқа эрди, анинг замонида шойиъ бўлди. Ва кўп халойиқ анга фирифта бўлдилар ва анинг диниға кирдилар. Атбои қалин бўлди ва бу Баҳром худопараст эрди ва хирадманд подшоҳ эрди. Тиладиким, Монийнинг миллатин дафъ қилғай. Аввал ани умидворлиғлар била мусоҳиб ва мулозим қилди ва атбоин ўзидин ваҳмсиз қилди, то барча зоҳир бўлдилар. Андин сўнгра уламони йиғиб, анинг била баҳсқа солди ва уламо ани якнафар қилиб, куфрни анга собит қилдилар. Бу ҳужжат била Монийнинг терисин сўйдуруб, сомон тиктирди ва атбоин қатл қилди. Баъзи дебдурларки, Моний элга бу сўз бирла фириб берур эрдик, рух инсон баданида зиндондадур ва анинг ери ўзга оламдур. Рухқа тасниф ҳосил қилмоқ керак ва ботроқ бу зиндондин халос этмак керакки, туфроқ кудуратидин халос бўлуб, ўз мақомиға еткай. Чун Баҳром ани тилади, дедиким, айтур сўзларингни айт. Моний бу сўзларни айтти. Баҳром дедиким, чун сенинг рухунг бадан зиндонидадур, азоб била, биз сенинг-ўқ қавлунг била амал қилиб, рухунгни азобдин қутқорурбиз, деб буюрдиким, ани қатл қилдилар. Ва Баҳромнинг замони ва муддати уч йил ва уч ой эрди.

Ш е ъ р:

Чу Баҳром даври замони эди,
Замонида машҳури Моний эди.
Ани дағи нобуд қилди фалак,
Бу бирнинг дағи нақшини қилди ҳақ.

БАҲРОМ БИННИ БАҲРОМ²⁴. Ани салаф дедилар. Такаллуфи кўп эрди ва такаббури ва таҳайюри беҳад. Оз саҳвға кўп итоб қилур эрди, жузвий гунаҳға номақдур сиёсат кўргузур эрди. Халойиқ анинг бадхўйлуғидин ожиз бўлуб, муъбадлар ва ҳакимларға истиғоса кўргузуб, истионат қилдилар. Алар тааммуллар қилиб мунга қарор бердиларким, тонгла сабоҳдин ҳеч киши анга ёвумағайлар. Тонгласи жамиъ улус бу ишни қилдилар. Ҳар кишини тилади, топмади. Эл ожиз бўлгондек ул дағи ожиз ва мутаҳаййир қолди. Муъбадлар келиб, насиҳат қилдиларким, подшоҳ улус ва эл била подшоҳдур. Эл бўлмаса, салтанат мумкин эмас. Сен элни мизожинг тундлуғидин ўзунгдин рамида қилдинг. Ложарам сендин йироқлик тила-

дилар. Баҳром алардин таахҳуд қилдиким, мен мутанаббих бўлдум, келсунлар. Истидъо қилиб муъбадлар яна элни анинг қошига келтурдилар. Ва ул тундхўйлуғни тарк қилиб, адолат ва муросо ва афв пеша қилди. Ва салтанатининг замони йигирма йил эрди.

Ш е ъ р:

Неча эрди Баҳром. Баҳроми тез,
Иши чарх Баҳроми янглиғ ситез.
Етиб вақт тушти ажал домиға,
Борур баҳс афлок Баҳромиға.

БАҲРОМ БИННИ БАҲРОМ БИННИ БАҲРОМ²⁵. Ота ва абука отин анга қўйдилар ва лекин ани Шаҳаншоҳ дедилар. Бу лақаб била шуҳрат тутти ва аввал кишиким, бу лақаб топти ул эрди. Шаъни аржуманд ва ахлоқи дилписанд подшоҳ эрди, ахлоқи элга марғуб ва атвори улусқа матлуб. Зулм биносин бузди ва адл асосин тузди. Аммо даврони умридек бевафо эрди ва умри давронидек бебақо. Ва ул тўрт ой мулк сурди ва борур мулкни ўзгаларга топшурди.

Ш е ъ р:

Шаҳаншоҳ чун сурди оламға рахш,
Қуёшдек эдию, даҳр уза нурбахш.
Неча меҳрдек топти авжи камол,
Фалак давридин топти охир завол.

НАРСИ БИННИ БАҲРОМ²⁶. Отаси ўрнида салтанат тахтига ўлтурди ва ул дағи отасидек комкор ва олий миқдор ва хирадманд ва ҳушёр подшоҳ эрди. Кўп кишвар ва мулк олди ва охир риҳлат кўсин чалди. Ва мулкининг муддати тўққуз йил эрди.

Ш е ъ р:

Чу Нарси бўлуб мулк ила комжўй,
Ато тахтида бўлди оромжўй.
Не қўйди фалак ҳам анинг комини,
Не ажодди тахтида оромини.

ҲУРМУЗ БИННИ НАРСИ²⁷. Ул бағоят мутажаббир ва мутаваҳҳиш киши эрди. Салтанатидин бурун бу сифотин эл билиб, андин харосон эдилар. Эмдиким, мулк олиб, ато ўрнига подшоҳ бўлди, халойиқ мутаваҳҳим бўлдилар. Ва ул бовужуди бу навъ маош ўз атвориға бағоят муътақид эрди.

Бир кун ғоят худписандлиғидин бир ҳакимдин сўрдиким, манинг афъол ва сифотимға не нима керакликдур? Ғарази буким, ул таҳсинлар қилғайким, ҳеч нима кераклик эрмас. Ҳаким мундоқ жавоб бердиким, халойиққа ҳоким ва соҳиби ихтиёр бўлғондек ўз нафсингға ҳам ҳоким ва соҳиби ихтиёр бўлмоқ санға керакликдур. Ул бу сўздин, чун зоти жавҳари бор эрди, ғафлат уйқусидин сескониб, ўз қилиғи теграсига уюрулуб, мустаҳсан атвор тутуб, марзи ахлоқ пеша қилди. Чун вафот қилди, ўғли йўқ эрди, аммо ҳарами ҳомила эрди. Тожни анинг боши устида осиб, анға подшоҳлиқ буюрурлар эрди, то Шопур туғди. Ва Ҳурмузнинг замони етти йил ё тўққуз йил эрди.

Ш е ъ р:

Чу Ҳурмузға тушти бу даҳри дани,
Неча вақт ҳам қилди мағрур ани.
Ва лекин ажал айлагач турктоз,
Не қолди ғурур ул замон, не ниёз.

ШОПУРИ ЗУЛАКТОФ²⁸ Хирадманд подшоҳ эрди, аммо қоҳир эрди. Баъзи ани дебдурларким, она қорнида қолди ва туғқунча тожни онаси боши устидин осарлар эрди. Аввал кишиким, туфулиятда яхши рой хо-тириға келди ул эрди. Ва анинг шарҳи будурким, олти ёшида Шаҳрди деган вазири анинг қошида эдиким, шом вақтида нақора уни келди. Шопур вазирдин сўрдиким, не нақорадур? Ул дедиким, жамоатики дарёдин кўпрук била нори юзга ўтубдурлар, чун кўпрук бирдур, аларни қайтарурға ҳар кечқурун хабар қилур учун нақора қоқарларким, кечрак қолсалар кўпрук устига ғавғо бўлуб, сувға йиқилур имкони бор. Шопур айттиким, яна бир кўпрук дағи яасунлар, то эл фароғат била ўтгайлар. Ва анинг ҳукми била кўпрук ясадилар. Анинг туфулият замонида мулкда араб истилосидин кўп шўриш пайдо бўлуб, ғассонийлардин подшоҳики оти Тойир эрди, Тайқун-нимим, Сосон тахтгоҳи эрди, чопиб, Ҳурмузнинг эгачисини тутубким, Шопурға хола бўлғай, асир қилиб, никоҳиға киюруб, мулкни бузуб қайтди. Ва Тойирға Пушардин бир қиз бўлдиким, назокат ва жамолда назири йўқ эрди. Отин Малика қўйдилар. Шопур йигит бўлғондин сўнгра черик тортиб, Тойир устига бориб, Тойир қўрғонини беркитти. Ва ул муҳосара қилиб, Малика ичкаридин Шопур била муттафиқ бўлуб, қўрғонни Шопурға берди ва Шопур Тойирни ўлтуруб, Маликани қулди. Дебдурларким, бир кеча Шопур тўшакида Малика нола қилиб, уюй олмас эрди. Яхши эҳтиёт қилдилар. Бир муруд барги тўшак остида қолғон жиҳатдин эрмиш. Шопур сўрдиким, сени не навъ тарбият қилибдурларким, мунча нозук бўлубсен? Малика айттиким, отам менға ғизо сўнтак мағзидин ўзгаким наботни ун қилиб, анға сепмиш бўлғайлар бердурмас эрди. Шопур дедиким, андоқ парвариш берган отаға не вафо қилдингким, менға қилғайсен, деб ани

сиёсат қилди ва бу бузуғлуқ қилгон аъроб қасдиға буюрди ва кўп таъзият била ўлтуртур эрди. Машхур мундоқдурким, эгинларин ёриб, бағринларин сўктуруб тошлатур эрди, алар бу азоб била ўларлар эрди. Бу жиҳатдин ани зулактоф дедилар.

Ва Расул саллаллоҳу алайҳи васалламнинг аждодидин Молик бинни Насрким, аъробнинг бузургвори эрди, анинг замонида эрди. Андин сўрдиким, арабқа мунча таъзиб ва қатлнинг жиҳати недур? Шопур айттиким, менга мунажжимлар хабар берибдурларким, Муҳаммад отлиғ пайғамбари саллалоллоҳу алайҳи васаллам бу қавмдин пайдо бўлуб, тахтни менинг авлодимдин олиб, аларни тугатқусидур. Бу жиҳатдин аввалдин интиқом тортадурмен. Молик айтти: аввалан қойдинким мунажжимлар чин айтмиш бўлғайлар, икинчи улким, бар тақдирким сўзлари чин бўлса, сен бу бедодни бу қавмға қилмағонинг яхшироқким, агар ул соҳиби давлат пайдо бўлса, сенинг бу афъолингдин истимоъ қилса, авлодингға кўпрак нуқсон еткурғай. Бу сўздин Шопур ул ишни тарк қилди. Раҳматан лил-оламин. Демак, бу соҳиби давлат шаънидадурким, минг йилға яқин ўз валодатидин бурунроқ мазлумларни золимлардин қутқарур. Ҳумоюн исми мазкур бўлгон била сойир нос ўлумдин ва подшоҳни гунаҳсиз ўлтурмақдин ва шақоватдин озод қилур, саллаллоҳу алайҳи ва ало олиҳи ва авлодиҳи ва асҳобиҳи ва саллам.

Алқисса Шопурға Гуштасб қилған хатодек хатойи воқеъ бўлдиким, мусофарат тариқи била Румға борди. Ва сўз мухтасар, ани Румда танидилар ва қайсар ани тутуб ялангочлаб, ўй хомиға тикиб, маҳбус қилиб, сипоҳ тортиб юруб, анинг мулкин олиб, кўп бузуғлуқ қалди. Шопурни асрар кишининг қизи ошиқ бўлуб, ул ҳибсдин қутқариб, иков қочиб, Қазвинға келдилар. Соҳиби «Гузида» ким, Қазвинлиқдур, мундоқ дебдурким, Қазвинда бир боғқа кирдиким, бир зоҳид кишининг эрдиким, ҳоло ул ерни Шопурон дерларким. Шопур иморат қилибдур. Андоғи элдин таҳқиқ қилди. Дедиларким, Шопурнинг вазири Рудбордадур ва сипаҳсолори Шаҳриёрда. Ва ўзга барча ерни қайсар олди. Шопур ёшурун кишилар йибориб, ул иковни тилаб, яна черик тортиб, қайсар била масоф қилиб, қайсарни тутти ва ҳар хароблиқким анинг мулкида қилиб эрди, буюрдиким, ободон қилғай. Аммо устод ва муздур Румдин келтурғай. Ва ул саранжом қилди. Ва дебдурларким, бурнин тешиб, ип тақиб, ики қулоғин кесиб югуртти. Ва бу хоксор баъзи таворихда кўрубменким, қайсар Шопурни ўзи била кетуруб, Бағдодни Шопурнинг кишилари муҳосара қилиб эрдилар. Ва Бағдод ҳавоси бағоят исиг бўлур. Анда ўй хомиға тиктуруб, кунасга солди. Ва бир кун азим жашн қилиб эрдиким, мажмуъ эли усурук эрди. Чун мамоликни таламоқ шойиъ эрди. Шопурни асрар кишиларнинг эли баъзи эшаклик фақирларни талаб келтуруб эрдилар ва юklar ёғ эрди. Асирлардин бири Шопур ҳолидин воқиф бўлуб, ул ёғлардин қуруғон хомға қуюб, хом юмшағондин сўнгра ани халос қилди. Ва ул ўзини шаҳриға солиб, сипоҳ

ясаб, филҳол чиқиб, қайсарни ва борча элни маст дастгир қилди ва юқориғи ўткан ишларни андин сўнгра қилди, валлоҳу аълам. Ва баъзи Моний мусаввирни бу Шопур замонида дебдурлар. Ва пайғамбарлиғи даъвисиди мўъжизаси паргорсиз доира ва қалам жадвалсиз мустақим хат изҳор қилибдур. Ва бу ҳамким, бир юмurtқача куррада олам сурадин тортиб ва жамиъ ақолим ва билод ва жибол ва биҳорни машруҳ ясаб, кентлар ва рудхоналарғача кўргузуб эрдиким, Шопур ҳужжат била ани сиёсат қилиб, мардуд миллатин дафъ қилди. Анинг осоридин Қазвиннинг шаҳристонидаур ва Мадойин шаҳрининг таъжиди ва Шустарда Шодрувон ва Фируз Шопур ва Сийстонда баъзи ер ва Ҳиндустонда неча шаҳр. Ва салтанатининг муддати етмиш йил эрди ва баъзи етмиш икки дебдурлар.

Ш е ъ р:

Чу Шопур олиб Қоф то Қофни,
Чиқорур эди беҳад актофни.
Чиқорди ани гардиши мухталиф,
Анингдекки, ул эл танидин катиф.

АРДАШЕР БИННИ ҲУРМУЗ Шопур Зулактофнинг иниси эрди. Вафот қилурда чун Шопур ўғли кичик эрди, салтанатни инисига бердиким, ўғли улғайса, анга бергай. «Гузида»да²⁹ мундоқ битибдурким, Ардашер бағоят хирадманд ва доно киши эрди. Орияти давлатқа кўнгул боғламай, эл била баски яхшилиқ қилди, анга Некукор лақаб кўйдилар. Чун Шопур ўғли улғайди, мулкни анга мусаллам тутуб, ўзи орадин чиқти. Салтанати замони ўн йил эрди. Аммо Банокатий мунинг акси битибдурким, ул бағоят золим ва жобир эрди. Эл анинг бедодидин батанг келиб, иттифоқ била ани салтанатдин азл қилиб, мулкни Шопурға бердилар. Валлоҳу аълам.

Ш е ъ р:

Чу Шопур ўтуб, Ардашер олди мулк,
Басе биму умид аро қолди мулк.
Неким олам аҳлиға қилди писанд,
Анга они еткурди чархи баланд.

ШОПУР БИННИ ШОПУР чун тахтқа ўлтурди, бағоят атвори, ҳусн ва ахлоқи мустаҳсан подшоҳ эрди. Ғоят яхшилиғидин Рум подшоҳини ўзига мутиъ қилиб эрди, андоқки қайсар вафоти чоғида, чун ўғли кичик эрди, Шопурға киши йибориб, истидъо қилдиким, мен қарибмен, дағи умрумға эътимодим йўқтур ва ўғлум кичикдур, бир кишигаким, сенинг эътимодинг бор, йиборким, Румда салтанат қилсун. Ўғлум улғайса, мулкни анга

топшурғай. Шопур Шервинни йиборди. Қайсар вафот қилғач, Шервин Румда ҳукумат қилди. Чун мулк вориси улғайди, Шервин таккаллуф қилмай, мулкни анга топшурди. Бу иш агар воқеъ эрса, ғаройибдиндурур. Ва Шервинни қайсар қўймади Румдин борғали. Баҳром Гўр замониғача Румда эрди. Ва Шопур чодир ичинда эрдиким, қоттиқ ел қўпуб, чодирни анинг бошиға йиқти ва сутун бошиға тегиб, ҳалок бўлди. Ва салтанати беш йил ва бир нима эрди.

Ш е ъ р:

Чу Шопури Шопур тузди бисот,
Жаҳон мулкида зоҳир айлаб нишот.
Сутун бошиға отиб, этти забун,
Ани дағи бу гунбади бесутун.

БАҲРОМ БИННИ ШОПУР отаси Шопур ўрниға тахтқа ўлтурди ва анинг сийратин баъзи муаррихлар яхши дебдурлар ва баъзи ёмон. Ва ани Кирмоншоҳ дерлар. Баъзи дебдурларким Кирмон шаҳрин ул бино қилди. Баъзи дебдурларким, отаси замонида Кирмонда ҳукумат қилгон жиҳатдин. Анинг сифотида улча эл писанд қилмайдурларким, гуноҳкорни ҳеч кимнинг шафоати била озод қилмас эрди. Ва анинг ўғли Баҳромни баъзи отаси ўрниға ондин сўнгра ўлтуруб, бир йил подшоҳлик қилди дебдурлар ва баъзи эътибор қилмайдурлар. Ва Банокатий дебдурким, анинг зулмидин эл анга ғавғо қилдилар ва ул ғавғода ҳалок бўлди. Ва салтанатини ўғлиға бердилар ва ул ўн икки йил мулк сурди.

Ш е ъ р:

Жаҳон мулки чун қолди Баҳромға,
Халойиқ иши тушти нокомға.
Ани дағи гардуни бевахму бок,
Чекиб кому ноком қилди ҳалок.

ЯЗДИЖИРД БИННИ БАҲРОМ чун мамлакат эгаси бўлди, гўёки мулк эгасиз қолдиким, ул золим ва нодон киши эрди. Ардашер Бобокондин бери сосонийнажд салотиндин халойиққа ҳар неча шафқат ва адолат етти, ул барчанинг эвази таадди ва бедод еткурди ва мамоликка ҳар неча маъмурлуқ ва оросталиқ юзланди, ул барчанинг подоши бузуғлуқ ва паришонлиқни ҳаддин ошурди. Секиз йилдин сўнгра анга бир ўғул бўлди. Отин Баҳром қўйди. Ва Нуъмон бинни Мунзарки, араб подшоҳи эрди, анга топшурдиким, Ҳияра шаҳридаким, Куфага яқиндур ва ҳавоси дилкушой ва фазоси руҳафзой ердур, анга парвариш бериб, тарбият қилғай. Ва

Яздижирдни Тус вилоятидаги Чашмаи сабз навоҳийсида от тепиб ўлтурди. Баъзи сув оти дебдурлар, баъзи дебдурларким, фаришта от сурати била келиб, ани эл бошидин во қилди. Баъзи дебдурларки, дев эрди. Бори воқеи от ҳам бўлса, ҳамул девдур. Ҳар тақдир билан бир отеким, тундлуғидин киши ёвий олмади. Ул нодонлиғидин ани тутти ва ўзи эгарлади ва қўшқун солурда тепиб охир қилди. Ва анинг ийзо ва азоби элга йигирма йилга тортти.

Ш е ъ р:

Макон тутти чун тахт узра Яздижирд,
Тааддию зулм айлади элга вирд.
Неча кун сақолиғаким, кулди чарх,
Ажал илкидин барчасин юлди чарх.

БАҲРОМ БИННИ ЯЗДИЖИРД³⁰ чун отасидин сўнгра салтанат тахтига ўлтурди, отаси бузғонларни тузди ва онинг зулми ўрнига адолат кўргузди. Ва ани Баҳром Гўр дедилар. Мунинг жиҳатин баъзи дедиларким, гўрни шерсайд қилғанда, анинг ўқи икисидин ўтуб, ерга тегди. Баъзи дебдурларким, гўр овиға кўп мойил эрди. Чун Яздижирд ўлди, аркони давлатиким, ондин зулм кўриб эрдилар, мулк анинг ўғлиға бермакка кориҳ эрдилар. Ложарам, Ардашер наслидин Кисро отлиғ кишини тахтқа ўлтурттилар. Ложарам, Баҳром чун муни эшитти, йигит бўлуб эрди, Нуъмон била отаси тахтиға мутаважжиҳ бўлди. Эл отаси жафосини изҳор қилиб дедиларким, бизга ўзга киши ҳоло подшоҳ бўлубдур, сен ўз фикрингни қил! Баҳром аларға кўп истимолатлар бериб дедиким, мулк менга маврусийдур. Сиз агар Кисрони подшоҳ қилибсиз, айтмонким, филҳол ани азл қилинг. Ва лекин чун салтанатқа шижоатдин гузир йўқтур, кўрунгим, қойси биримиз сизга ҳодиса даст берса, дафъиға кўшиш қила олурбиз, подшоҳлиғ анинг бўлсун. Оқибат анга қарор топтиким, салтанат тожин икки оч арслон орасида қўйғайлар, ҳар киши олса, боши ул тож била ораста бўлғай. Чун бу маърака тузулди, Кисро тож таркин тутуб, бош саломатлиғин ғанимат билди. Аммо Баҳром арслонларни ҳалок қилиб, тожни бошиға қўюб, тахтға ўлтурди ва адолат бунёд қилди. Андоқким, халойиқ мураффаҳ ва рози ва мулк маъмур ва ободон бўлди. Чун кўнгли бу жонибдин тинди, айш ва нашотқа майл қилди. Ва ул бобда муболагани ҳаддин ошурди. Ва чоғирки, мудовамати мужиби ғафлат ва бепарволикдур, ани мулк ишидин фориг қилди. Ҳар ойинаким, ҳар киши ҳар неким кўнгли тиласа қила бошлади, то мулкка равнақ ва сипоҳқа насақ қолмади. Бу ишдин хоқони турк воқиф бўлуб, черик тортиб Жайхундин ўтуб, анинг вилоятиға дахл қилди. Баҳром чун ғафлат уйқусидин уйғонди, мулкни вайрон ва душманни муставли ва сипоҳни паришон топти. Билдиким, масоф тузуб, иш қила олмас. Мулкни

Нарсиҗаким, иниси эрди, топшурди ва ўзи уч минг киши била Озарбайжон оташкадасиға борурмен деб элдин чиқти. Билмадиларким, қаён борди. Эл гумон қилдиларким, хоқондин қочди. Заруратан хоқонға пешкашлар била арзадошт қилиб, киши йибордиларким, келсанг мулкни топшурурбиз деб. Хоқоннинг хотири жамъ бўлуб, таскин била мулк тасарруфиға машғул бўлди. Аммо Баҳром Озарбайжондин Гуржистон била Дашти Қифчоқдин чиқиб, Хоразм бостуруб, Журжон навоҳийсида хоқонға шабихун уруб, оз киши била уч юз минг черикин бузуб, хоқонни дастгир қилиб, ўз илки била бошин чопти. Ва бу бир иш эрдиким, андин бурун ҳеч подшоҳ қилмайдур эрди ва андин сўнгра дағи ҳеч кишига даст бермайдур эрди. Магарким, Абулғози Султон Ҳусайн Баҳодирхон халладаллоҳу мулкаҳуға муяссар бўлдиким, бу навъ иш қилди. Ва анинг мужмали будурким, ул ҳазрат Хуросон тахтин олғондаким, ҳануз мулк тўқтамайдур эрди, Ёдгор Муҳаммад Мирзоким, мулк вориси эрди, азим черик била ул ҳазратнинг устига юруди. Ва баъзи кўтаҳандиш эл бевафолиғ қилиб, анга қочиб борғон жиҳатдин халойиқ баддил бўлуб, уруш яроғин топилмай, ул ҳазрат мулкни солиб, оз киши била қироққа тортти. Ва ғаним тахтни олиб, мулкка мутасарриф бўлуб, фароғат била беадад хайл ва сипоҳини мулк бузмоқға кўёберган чоғдаким халойиқ фиғон ва ғиреви ул ҳазратнинг қулоғиға етишти. Усру оз нафар била ул ғолиб адув устига келиб, мулкига кириб, тахтиға юз қўюб, қасри салтанатида ани тутуб, дафъ қилиб, халқни анинг бедодидин халос қилди. Ва бу фақирнинг хаёлиға андоқ келурким, ул саҳарким бу иш воқеъ бўлди, ҳар нечаким мулоҳаза қилилди, юз кишига етмас эрдиларким, ул воқеада ҳозир эрдилар. Иншо оллоҳул-азизким, ўз маҳалида шарҳ била битилгай ва нақиру қатириға дегинча шарҳ қилилгай. Ва Баҳромнинг тахтни қўюб, мусофарат тариқи била Ҳиндистонға борғонин ҳам, чун ғаройиби умурдиндир, мужмалан баён қилоли. Андоқ дебдурларким, Баҳром тамошо ва тафарруж ва нашотқа мойил киши эрди ва худрой ва забардаст ва ўз тавонолиғиға эътимод қилиб, булажаб ишларга мутасадди бўлур эрди. Ва алардин бири будурким, Ҳиндистон мулкининг ажубасин эшитиб, тафарружин ҳавас қилди. Ва мулкни Нарсиға топшуруб, ёшурун элдин чиқиб, Ҳиндистонға борди. Ва доим сайд била кун ўткарур эрди. Теграсидаги эл анинг ишидин мутаҳаййир бўлуб, фавж-фавж ани кўргали борурлар эрди ва шижоатиға ҳайрон қолурлар эрдиким, беша сабоини-мисли қоплон ва арслон ва сойир даррандалар кўп ўлтурур эрди. Бир бешадаки, йўл қироғинда бўлғай, бир азим филким, андин улуғроқ бўла олмағай, қутуруб ё маст бўлуб, йўл бошиға келиб, элга зарар еткура бошлади. Андоқким, кўп эл ҳалак бўлуб, ул шориъ боғланди. Ва подшоҳ неча қотла қолин эл йибориб дафъ қила олмади. Ва Баҳромнинг хабарин подшоҳқа айттилар. Ани тилаб ажаб қолдиким, бағоят хўбсурат ва қавий ҳайкал эрди. Ул ишни анга зоҳир қилди эрса, қабул қилиб, ёлғуз бориб, ул пилни ўлтурди. Подшоҳ мулозамат истидъоси қилди. Ул ризо бериб, онсиз

бир аёғ ичмас эрди. То улким подшоҳға азим хасме мутаважжиҳ бўлуб. Рой ўзин анга ҳариф кўрмай фирор яроғин қилди, Баҳром оз сипоҳ била юруб, ул душманнинг дафъин қилди. Подшоҳ қизин Баҳромға бериб, мулкин ҳам анга атаб, валиаҳд қилмоқ бўлди. Баҳром ўзин ошкор қилдиким, не кишидур. Рой мутаваҳҳим бўлуб, билмадиким не қилғай. Баҳром ани ўзидин эмин қилиб, Ҳиндистонни яна анга бериб, хирож тайин қилиб, Синд қирғоғидин Ажам сориғи вилоятларни олиб, Ройнинг қизи била ниҳоятсиз яроғ ясаб, мулкига келди. Ва тўрт минг уйлук созанда ва гўянда ва раққос ва аҳли тараб Ҳиндистондин кўчуруб олиб келдики, ҳоло бу мамоликда лўлилар алар наслидиндур. Ва Дилором чангий ва ети қаср ва Хаварнақ ва сойир ҳолотин билан деган киши бу фақир «Хамса»сида «Сабъаи сайёр»да ўқуб, маълум қилсун. Ва Баҳромнинг подшоҳлиғи етмиш йил ва олтмиш уч йил ҳам дебдурлар.

Ш е ъ р:

Чу шоҳ ўлди оламға Баҳром Гўр,
Жаҳонда маю айшдин солди шўр.
Ажал шарбат айшини шўр этиб,
Чиқарди жаҳондин ерин гўр этиб.

ЯЗДИЖИРД БИННИ БАҲРОМ¹¹. Отаси васияти била салтанат тахтига ўлтурди. Ва ул подшоҳе эрди бағоят зеборўй ва хушхўй. Адолат ва озарм пеша қилди. Анинг замонида мамолик мураффаҳ ул-ҳол ва раоё фориғ ул-бол бўлди. Ғоят юмшоғ сўзлугидин ани Яздижирди Нарм дедилар Ва салтанатининг муддатин соҳиби «Ғузида» бир йил битибдур ва Банокатий ўн йил битибдур ва Қози Байзовий ўн секкиз йил ва беш ой битибдур ва «Жомеъ ут-таворих»и Жалолийда ўн ети йил битилибдур. Ва аҳли тарих анинг замонида ихтилоф кўп қилибдурлар. Чун фойдаси йўқ эрди, таарруз қилилмади.

Ш е ъ р:

Яна Яздижирд бинни Баҳром эди,
Ки оламға адлидин ором эди.
Агар хўйи юмшоғ эди гар ирик,
Фалак қўймади ани доғи тирик.

ҲУРМУЗ БИННИ ЯЗДИЖИРД. Яздижирднинг икки ўғли бор эрди: улуғи Фируз ва кичики Ҳурмуз. Аммо Яздижирд Фирузни Сийстон била Нимруз мулкига йибориб эрди ва ул мамоликни анга мусаллам тутуб эрди. Ва Ҳурмуз кичикроқ эрди, валиаҳд қилиб, тахтин анга мусаллам тутти.

Фируз бу ғадрға тахаммул қилмади. Ҳиётила подшоҳиға илтижо қилиб, анинг мадади била сипоҳ тортиб, Ҳурмуз бошиға келди ва масоф тузуб, ани асир қилди. Ва баъзи дерларким, ани тутуб, қатлға еткурди. Ва баъзи муаррихлар ани салотин ҳисобиға қотмайдурлар. Ул сабабдин подшоҳлиғи замониға таарруз қилмайдурлар, вал-илму индаллоҳи.

ФИРУЗ БИННИ ЯЗДИЖИРД¹² мусулмон ва оқил ва кордон ва одил подшоҳ эрди. Адолат била мамоликни обод қилди ва риоят била раоёни хушнуд ва шод этти. Анинг салтанати замонида ети йил қаҳат воқеъ бўлди ва раоёдин хирожни соқит қилди. Бу ети йил ҳеч киши кишидин ҳеч нима тиламади ва кўпрак муҳтожларға ҳазинасидин ваҳҳи маош муқаррар қилди. Анинг адолати баракотидин Ҳақ таоло изз шаън етти йилдин сўнграким ёмғур берди. Ул йилда онча маҳсул карам қилдиким, ети йиллик қаҳатнинг қусурин рост қилди. Анинг била Хушнавоз орасидаким, Ҳиётила мулкининг подшоҳи эрди, ғариб ривоят қилибдурлар. Аммо маҳолға яқинроқ учун битилмади. Билайин деган киши мабсутроқ кутубда тилаб топар. Ва Фируз кўпрак мамоликни олғондин сўнгра Туркистон мулкига юруди. Ва Туркистон подшоҳи анинг бир манзилида азим чоҳлар қаздуруб, устин хаспўш қилиб эрди, ғофил анда етканда, кўп эли ул чоҳларға тушуб, ўзи дағи бир чоҳқа тушуб ҳалок бўлдилар. Ва анинг осоридин Фирузосордур Рай навоҳийсида ва Равшан Фируздур Журжонда ва Ром Фируздур Ҳиндистонда ва Исфаҳоннинг янги шаҳридур ва Шод Фируздур Озарбайжонда ва Ком Фируздур Форсда. Ва Хўжандда бир девор тортибдур. Баъзи эллик йиғоч дебдурлар, икки вилоятнинг фосили ва баъзи ортуқ ва ўксук ҳам дебдурлар. Ва салтанати замони йигирма олти йил эрди.

Ш е ъ р:

Чу Фируз бинни Яздижирд ўлди шоҳ,
Анга муфтахир эрди хайлу сипоҳ.
Анга дағи гардун жафо айлади,
Ажал чоҳиға мубтало айлади.

ЯЛОШ БИННИ ФИРУЗ¹³ чун салтанат тахтин олди, Сухроким отаси замонида вазир ва мамлакат масолиҳида мушир эрди, ани ҳамул вузарот мансабиға тайин қилди ва мулк ихтиёрин анга топшурди. Сухро, чун мусулмоншева ва хирадмандпеша киши эрди, мамоликни тузди ва улусни ғаний қилди. Ва Ялошнинг иниси Кубод Ялошдин қочиб, Хоқони туркка борди ва борурда йўлда Исфаройин шаҳриға етканда, бир деҳқон уйига тушти. Агарчи мезбони ани танимади, аммо чун бағоят важиҳ ва мутакаллим киши эрди, зиёфат қондасини яхши маръий тутти ва билдиким, азим уш-шаън кишидур. Деҳқоннинг соҳибжамол қизи бор эрди, кўруб хотири майл қилиб, никоҳ истидъоси муяссар бўлуб, андин ўтуб хоқонға борди.

Ул қиз Кубоддин ҳомила бўлуб, вақти еткоч, ўғул туғурди ва отин Нўширавон қилдилар. Кубод тўрт йил хоқон қошида туруб, хоқон анга қалин черик бериб, ул черикни бошлаб Ялош устига борурда, Исфаройинга еткоч, ўғли Нўширавон била кўзи ёруди. Ҳамул кун элчи Ялошнинг аркони давлатидин етиб, Кубодга Ялошнинг ўлгонин хабарин еткурди ва ани подшоҳлиққа тилаган арзадошларни топшурди. Кубод фарзандининг мулоқотин шутун тутуб, хоқон черикин ҳам андин қайтариб, ҳарам била ўғлин олиб, Мадойинга етиб, подшоҳлиққа ўлтурди. Ва Сухрони вузаротдин азл қилмади. Ва Ялошнинг подшоҳлигининг замони беш йилдин жузвий ўқсукдур. Ва Ироқда Ялошобод деган шаҳр анинг биносидурур.

Ш е ъ р:

Ялош биини Фируз офоқ аро,
Не беш йилки беш кун эди кадхудо.
Ва лекин ани дағи бу кунда пир
Ажал хайли илкига қилди асир.

ҚУБОД БИННИ ФИРУЗ³⁴. Подшоҳлиқ тожи била сарфароз бўлгондин сўнгра Сухрони — ўқ вазир қилди. Аммо Сухро ўз ҳаддин тажовуз қила бошлади. Ани дафъ қилиб, Шопур деганни вазир қилди. Баъзи деб-дурларким, Бузуржмехр ҳаким Сухронинг фарзандидур ва ул Кубод хидматида бўлур эрди. Ва Маздаки лаин Кубод замонида пайдо бўлуб, нубувват даъвоси ошкор қилди ва элни бир-бирининг моли ва аёлига шарикликка рухсат берди. Бу жиҳатдин авбош ва арзол йиғилиб, ғавғо қилдилар. Ва анинг атбои кўп бўлди ва Кубодни дағи фириб ва фусун била ўз миллатига кижурди. Ва мўъжизаси «Ўт манинг била такаллум қилур», — демак эрди ва оташкада ёнида нақб уруб, бировни таъйин қилиб эрдиким, ўзи ўтқа на хитоб қилса эрди, ул киши Маздак ўргатган жавобни бийик ун била айтур эрди. Чун Кубод анинг миллатини қабул қилди, эл мол ва аёллари номаҳфузлуғидин ожиз бўлуб, иттифоқ қилиб, Кубодни тутуб банд қилдилар. Ва Жомосбниким, анинг иниси эрди, подшоҳ қилдилар. Маздак қочиб Озарбайжонга борди. Ва Кубоднинг сингли ани ҳийла била қочурди. Ва ул Туркистонга бориб, баъзи Ҳиётила дебдурлар, ҳар тақдир била кўмак олиб, мулк устига юругач, билдиларким, Жомосб анинг била муқовамат қила олмас. Ани ҳам банд қилдилар ва Кубодга топшуруб, Кубодин яна тахтқа ўлтурттилар. Ва анинг замонида Яман мулкининг мулукидин Шумур зул-жаноҳ хуруж қилиб, анга юруди. Ва ул анинг била муқоваматдин ўзни ожиз кўруб, ярашти ва қалин тухфа ва табаррук бериб, ўткарди ва Шумур зул-жаноҳ Жайхундин ўтуб, Мовароуннаҳрни олди. Ва Кубоднинг осоридин Форсда Козирун ва Ироқда Ҳалвон ва Мўсулда Чоқут ва Табаристонда неча мавзуъни дебдурурлар. Ва Авжон ва Шаҳриёри Монийни дағи анга

нисбат берурлар. Ва муаррихлар Жомосбни мулук аъдодида тутмайдурлар. Ва Қубод била қайсар орасида низоъ бўлди. Қубод Румга черик тортиб, музаффар ва мансур ёнди. Ва умрининг охирида Нўширавонни ўз ўрнида ўлтуртуб, ўзи гўша тутти. Ва Қубод салтанатини баъзи олтмиш уч ва баъзи олтмиш тўрт йил дедилар.

Ш е ъ р:

Қубод ўлди чун мулк уза қахрамон,
Халойиққа андин эди бахрамон.
Анга дағи чарх этти охир инод,
Будур иш Қубод ўлса ар Кайқубод.

НЎШИРАВОН УЛ-ОДИЛ БИННИ ҚУБОД³⁵ чун салтанат тахтин мушар-раф қилди ва хилофат тожин сарафроз этти, Ардашер Бобокон қоида ва русумин ихё қилди ва анинг васиятларин мутолаа қилиб, ул дастур била амал қилурға муртакиб бўлди. Аммо адолат ва шафқат қонунин андин дағи орттурди. Адл жўйборидин мулк боғинда фароғат ашжори шодоб бўлди ва инсоф тарбиятидин амният ашжоридин фароғат гуллари очилди ва осойиш мевалари етилди. Анинг замонини жамиъ салотин замониға таржиҳ қилса бўлур, невчунки, чун ҳазрат пайғамбари охираз-замон салавотуллоҳи васалламаҳу алайҳ анинг фархунда замонида мутаваллид бўлди.

Ва ул ҳазрат бу ишка эътибор қўюб, ўз каломи муъжиз низомини мундоқ сурубдурким, вулитду фи замони ас-султонул-одил Ануширвон. Дебдурларким, анинг даврида биров яна бировдин бир боғ сотқун олди. Ва ул боғда кироманд дафина топти. Боғнинг бурунғи эгасига айттиким, келиб боғингдағи топилған мадфунни олғилким, мен сендин боғ сотқун олибмен, ўзга нима олғоним йўқ. Ул айттиким, мен сенга боғни ҳар не билаки анга дохилдур сотибмен. Баъзи дедиларким, бу ҳазина байт ул-мол дохилидур, подшоҳқа тааллуқ тутар. Ҳар тақдир била можаро Нўширавонға етишти. Нўширавон сўрдиким, ўғул-қизингиз борму? Ҳамоноки бор эрди буюрдиким, ул бирининг қизини ул бирининг ўғлиға бердилар. Ул дафинани ул икки янги кадхудо бўлғонларға мусаллам туттилар. Бир кун бир йўлда тушуб, кабоб буюрди. Туз йўқ эрди. Яқинроқ бир кент кўрунди. Биров бордиким туз кетургай. Нўширавон муболаға қилдиким, тузни сотқун ол! Мажлис ҳуззори айттилар: бу тузға не миқдор баҳо бўлғайки, сотқун олғайлар? Дедиким, мунча бемиқдор нима учун подшоҳ нечук ёмон расм қўйғай, ёмон русум жузвий бўлса, ҳар киши бир нима орттуруб, ани куллий қилурлар. Бадномлиқ ани бунёд қилғанга борур. Дорулмулки Мадойин эрди. Кисро тоқин ул ясади ва адл занжирин ул ости. Ва Бузуржмеҳр ҳаким анинг вазири эрди. Анинг машварати била Маздакка истимолатлар

бериб, иликка кижурди. Ва хусусиятлар зоҳир қилиб, атбоин мулозим қилди ва ҳужжат била анинг дини ботил эрканни анга собит қилди ва ани ва жамиъ атбоин тириклай чоҳларға сарнигун кўмдурди. Ва ўзин ўз илки била ўлтурди ва олам юзин анинг нопок лошидин пок қилди. Ва айтса бўлурки, борча адолати бир сори эрди ва бу бир сори эрди. Ва анинг замонида Рум қайсари анинг била муҳолифат изҳор қилди. Нўширавон сипоҳ тортиб, Румни мусаххар қилиб, қайсарни тутуб, хирож бўйнига қўюб, муқаррар қилибким, ҳар йил бир қатла анинг даргоҳиға келгай, дағи миннат қўюб, қайтиб Чин мулкига хоқон устига юруди. Хоқон сулҳ жонибидин кириб, Фарғонадин ерини Нўширавонға мусаллам тутуб, қизин анга бериб узотти. Ва Нўширавон ондин қайтиб Ҳиётила мулкин мусаххар қилиб, Ҳиндистон азимати қилди. Ройи ҳинд чун ўзин анга ҳариф кўрмади, тазарруъ ва тазаллум юзидин кишилар ораға солиб, ул дағи хирож қабул қилди. Ондин қайтқонда, анга арз қилдиларким, қифчоқ Дарбандға муставлий бўлуптур. Ул йўлға убур қилиб, Қифчоқни мақхур қилиб, Дарбандни олиб, ободон қилиб, яхши кишилар тайин қилиб, андоқ мазбут қилдиким, ул ноҳиятдин хоотири жамъ бўлуб, Мадойинға азм қилди. Ва Дарбанд навоҳийсидағи қифчоқ бузған кўрғонларни иморат қилиб, кишилар тайин қилди. Ва мамоликида йўлларни тузатиб, сувларға кўпруклар боғлаб, аҳли фасодни йўллардин билкулл дафъ қилдиким, мусофирлар фароғат била бориш-келиш қилғайлар. Ва Сайф зи Язан Ҳимярики, Яман подшоҳи эрди ва мулкин Масрук бинни Абраҳа олиб, ани Ямандин чиқариб эрди. Нўширавон даргоҳиға юз қўюб истимдод қилди ва тазаллум кўргузди. Ва Нўширавон имдод қилиб, дарё йўлидин Яманға йибориб, анинг кўмаги мадади била мулкин олди. Ва Абраҳа ул кишидурким, Маккани бузғоли азимат қилиб эрдиким, бори таоло тайри Абобилни йибориб, ани ва черикин ҳалок қилди. Ва «Алам тара кайфа» сураси, бизнинг пайғамбар-ғаким, хотим ул-анбиёдур саллаллоҳу алайҳи васаллам, анинг шаънида нозил бўлди. Ва ул ҳазрат мутаваллид бўлгон кеча оташкадаларнинг ўтиким, неча минг йил ўчмаган эрди, ўчти ва Сова дарёси ерга сингди, андоқким сув асари анда қолмади ва ўн икки кунгра Кисро тоқидин йиқилди. Ва Кисро бу ишлардин мутаҳаййир бўлуб, Сатиҳ коҳинни тилаб, андин бу аломат кайфиятни истифсор қилди эрса, ул айттиким, бу ишлар анга далолат қилурким, бу кеча арабда қурайш қабиласидин бир киши мутаваллид бўлмиш бўлғайким, фурс мулуки давлати анинг замонида охир бўлғай ва ул охир замон пайғамбари бўлғай. Нўширавон баъсати қачон бўлуруни сўрди. Сатиҳ коҳин деди: Йиқилгон ўн икки кунгра адади била сендин сўнгра ўн икки киши сенинг насабингдин салтанат қилғайлар. Андин сўнгра ул соҳиби давлат борчаға муставлий бўлғай ва миллати оламни тутқай. Ва андоқки ул айтиб эрди бўлди. Ва Нўширавон боргоҳида тўрт олтун курси дойим қўюлур эрди. Бирида Бузуржмехр ўлтурур эрди, бирида қайсари Рум ва бирида қифчоқ хони. Ва анинг сойир салотин учун

васиятномаси борким, не дастур била салтанат қилғайлар. Бу мухтасарда ул кунжойиш йўқтурким, борчасин битилгай, икки-уч калима била ихтисор қилилди. Ва ул булардурким, адл бир қўрғондурким, сув солиб йиқилмас ва ўт била куймас, манжаниқ била бузулмас. Ва адл ганжедурким, кўпрак олғон сайин, кўпрак бўлур ва озроқ харж қилсанг, озроқ бўлур. Ва хирадманд улдурким, махфий андоқ иш қилмағайким, ошкоро ани қила олмағай ва биров айбида андоқ сўз демағайким, юзига дей олмаган. Урушда душман оз деб ғофил бўлмамоқ керакким, кўп ўтунни оз ўт куйдурур. Тахтининг тўрт поясида тўрт сўз битилиб эрдиким, ҳар кимда подшоҳлиқ йўқ — комкорлиқ йўқ, ҳар кимда хотун йўқ — ғамгусорлиқ йўқ, ҳаркимда фарзанд йўқ — дўстдорлиқ йўқ, ҳар кимда булар ҳеч қойси йўқ — беморлиқ йўқ. Ва анинг осоридин Румия шаҳри дебдурларким, Мадойин ёнида Антокия тарҳи била ясади. Ва салтанати замонини баъзи қирқ йил ва баъзи қирқ ети йилу ети ой дебдурлар.

Ш е ъ р:

Ануширвон хусрави додгар,
Ки обод эди адлидин баҳру бар.
Анга дағи даврон вафо қилмади,
Санга қилмағай, чун анга қилмади.

ХУРМУЗ БИННИ АНУШИРВОН¹⁶ отаси васияти била тахтқа ўлтурди. Баъзи ани золим ва жобир дебдурлар. Аммо баъзи адл ва инсофқа нисбат берибдурлар. Ҳар тақдир била сиёсати ғолиб ва интиқоми шадид киши эрди. Агарчи авваллар Ануширвон қавоид ва русумин маръий тутти, аммо оз гуноҳға кўп сиёсат қилур жиҳатидин эл андин мутаваҳҳим бўлдилар ва мужиби танаффури бўлди. Чун элдин танаффури маълум қилди, ул жиҳатдин-ким, табъида интиқом ва сиёсат сифати ғолиб эрди, раоёға хирожни орттурди ва сипоҳиға жузвий жарима учун қатлни лозим тутти. Чун эл бир йўли навмид бўлдилар, атрофдин душманлар мулки тамаъиға юз қўйдилар. Румдин қайсар ва Арабдин Аббос ул-аҳвол ва мағрибдан Умар Вал-адрақ ва Туркистондин хоқони Чин. Бурунғи учовни тухфа ва ҳадое била истирзо қилиб қайтарди. Аммо хоқони Чин бошиға Баҳроми Чўбинаким, Ажам мулукидин эрди, сипаҳсолор қилиб, Хуросонға йиборди. Баҳром хоқон била урушиб, хоқон ва ўғли Баҳром иликида қатлга еттилар. Хоқон черикидин Баҳромға ғанимат ва ўлжа ҳаддин тошқори тушуб эрди, баъзиниким, салотинға лойиқ бўлғай, Хурмуз хидматиға йиборди. Ва кўп таҳсин ва эҳсон тамаъ тутти. Хурмузға бадгўйлар мундоқ еткурдиларким, Баҳром асру кўп ғанимат олибдур, дағи сенга оз нима йиборибдур. Хурмуз жиҳатсиз бадфеълиғи жиҳатидин ва мол ҳирсидин Баҳромнинг ишин писанд қилмай, машҳур мундоқдурким, анга бурунчак ва чарх йибордиким, қилган

ишингга лойиқ булардур. Баҳроми Чўбин мутағаййир бўлуб анга ёғиқди, дағи Парвиз отиға ва анинг навкарлигига ўзин мансуб қилди. Фарази бу тадбир эрдиким, Ҳурмуз ўғлидин бадгумон бўлуб, ародин кўтаргай ва Баҳром осонлиғи била Ҳурмузни дафъ қилиб, подшоҳлиғини олгай. Ва бу ройи мувофиқ тушти. Ҳурмуз Парвиз қасдиға машғул бўлиб, Парвиз ваҳмдин қочиб, Арман вилоятиға борди ва Ширинга ошиқ бўлди, андоқки, шарҳи келгусидур, иншооллоҳ. Чун Парвиз қочти, Баҳромға бормади. Ҳурмуз билдиким, Баҳром кайд қилибдур ва ўғли гунаҳсиз эркандур, сипоҳ ясаб, Баҳром ўтрисиға йиборди. Баҳром анинг сипоҳин урушуб бости. Ва Ҳурмуз салтанати корхонаси мутаазалзил бўлуб, чун аркони давлат андин норози эрдилар, тутуб кўзига мийл тортиб, Арманға киши йибориб, Парвизни келтуруб подшоҳ қилдилар. Ва анинг салтанати ўн бир йил ва бирор нима эрди.

Шеър:

Яна Ҳурмуз ўлди чу кишвархидев,
Сиёсатлари солди элга ғирев.
Анга дағи элдин етиб интиқом,
Адам кишвари сари қилди хиром.

БАҲРОМИ ЧЎБИНА⁷⁷. Чун Ҳурмузни аркони давлати кўр қилдилар ва Хусрав Парвиз Армандин келиб, отаси тахтиға ўлтурди, Баҳроми Чўбина анинг устига черик тортиб, ул дағи сипоҳ ясаб, Баҳромға ўтру чиқти. Ва Наҳравондин ўтуб, бир-бирига яқинлашдилар. Парвиз кўрдиким, Баҳром била муқовамат қилур тоқати йўқтур. Ҳурмуздин истимдод қилиб рой тилади. Ҳурмуз битиб йибордиким, хазойин била ўғул-ушоғингни берк қўрғонларға мазбут қилиб, Румға бориб, қайсардин мадад тила! Парвиз ул дегондек қилиб, Баҳром вилоятидин рўтардон бўлуб, қайсарға паноҳ элтти. Баҳром Парвизға қовғунчи йибориб, ўзи Мадойинға келиб, подшоҳлиққа ўлтурди. Чун Парвиз қайсар имдоди била анинг устига келиб, ул дағи чиқиб урушти, босилиб, хоқон хидматиға борди. Анда заҳр бериб Баҳромни охир қилдилар. Ва анинг салтанати икки йилу бир нима эрди. Ва баъзи тарихда ани мулук ададига кижурмайдурлар. Ва Шервон салотинини анинг наслидин дебдурлар ва анинг нажодини баъзи Каркини милодқа ва баъзи Яздигирд бинни Баҳромға еткурубдурлар.

Шеър:

Чу Баҳроми Чўбинни бахти баланд,
Жаҳон мулкида айлади аржуманд.
Вале они Парвиз тиндурмади,
Дам урмади то мулкдин сурмади.

ХУСРАВ ПАРВИЗ БИННИ ХУРМУЗ³⁸ ул вақтдаким Баҳромдин юз қайтарди, Бандуя била Бастом анга ҳам тағойи эрдилар, ҳам сипаҳсолор. Ва Хурмузнинг кўзига алар мийл тортиб эрдилар ва Хурмуз интиқомидин эмин эмас эрдилар. Парвизға айттиларким, Хурмуз сенга Рум азимати буюруб, Баҳромни бизинг интиқомимиз жиҳатидин тилаб мулкни бергусидур. Агар ани орадин кўтарсанг, хотир жамъ бўлур. Парвиз жавоб бермади. Алар анинг тек турғонидин ул ишга ризо фаҳм қилмоқ тухмати била Хурмузни ҳалок қилиб, оз киши била Парвизни Фирот суйидин ўтқориб, Рум азимати қилдилар. Йўлда бир дайрда тушуб эрдиларким, Баҳром сипоҳи пайдо бўлди. Бандуя Парвизни узотиб, ўзи анинг салтанат либосин кийиб қолди. Сипоҳ етқач, эшикни боғлаб, дайр томиға чиқти. Ани ул либос била Парвиз гумон қилдилар. Дедиким: чун сизга гирифтор бўлдум бағоят кўфтадурмен. Бу кун дайр теграсида ўлтурунг, тонгла мени олиб ёнинг. Чун бу навъ илтимос қилди, ул сипоҳ қабул қилиб дайр теграсида туштилар. Тонгласи чун ани чиқардилар, қилғон тадбиридин воқиф бўлдилар. Чора йўқ эрди. Баҳром қошиға элттилар. Баҳром анинг табъаи кўп жиҳатидин ўлтура олмади. Чун Парвиз Румга етти, қайсар анинг камоҳий ҳолин билиб, яхши дилжўйлик қилиб, Марям отлиғ қизин анга никоҳ қилди ва қолин мадад бериб узотти. Баҳром устига келиб, Баҳром андин босилиб, қочиб хоқон қошиға борди. Парвиз Мадойин тахтиға ўлтуруб, кўп мамоликни хийтаи тасарруфига киюрди. Ва макнат ва шавкати бир ерга еттиким, андин бурунги салотинга муяссар бўлмайдур эрди. Ва баъзи муаррихлар анга муяссар бўлғон нималарни ҳайрат тариқи била теъдод қилибдурлар. Ул жумладин бири бир тахтдурким, ани Тоқдис дерлар эрди, олтундинким, иртифои юз қариш эрди. Ва ани жавоҳир била мурассаъ қилиб эрдилар ва тўрт поясида афлок ва ажум ва ақолими сабъа суратин хўброқ важҳ била тортиб эрдиларким, ул анда ўлтуруб, салтанат қилур эрди. Яна бир тожким, вазни олтмиш ботмон эрди, олтундинким, минг гавҳар била мукалал қилиб эрдиларким, ҳар бири чумчуқ юмurtқасича. Ва устида гавҳар шабчароғким, мулк хирожи эрди ва ул тожни олтун занжир била боши муҳозийсиға осар эрди. Яна бир фарш эди, дебодинким, вусъати бир жариб эрдиким, ани жавоҳир била мурассаъ қилиб эрдилар. Ёшил дебо ва гуногун жавоҳир, сабза ва раёҳин ўрниға қабашким, бу нималар йўқтур. Бу фарш устида мажлис тузар эрди. Яна бир от эдиким, Шабдизға машҳур эрдиким, сойир отлардин тўрт қариш бийикрок эрдиким, ул ўлғондин сўнгра суратин торттуруб, анинг била хурсанд бўлур эрди. Яна бир Борбад отлиғ муғанний эрдиким, замонининг яғонаси эрди. Яна Шопур отлиғ наққош эрдиким, анинг назири ҳам ул замонда йўқ эрди. Яна Бузург Уммиддек вазири бор эрдиким, асрининг аълами эрди. Яна минг қилода пили бор эрди ва анинг замонида пил Ҳиндистондин ўзга ерда болалади ва ул ҳам ғариб амр эрди. Ўн секиз минг от тавиласида парвариш топар эрдиким, тўрт минг ўзининг жанибати эрди. Ўн икки минг оқ теваси бор эрдиким, туркий дерлар.

Шодурвонида неча минг соҳибжамол канизак эрдиким, алардин неча юз муғанния эрдилар. Ганжи бодовард анга насиб бўлди. Ва ул минг кемада олтун ва кумуш ва жавоҳир ва нафойис эрдиким, Румдин неча минг йилда қайсирадин қолғон эрдиким, биридин яна бирига дарё била элтурда ел ани Мадойинға келтурди ва ул тасарруф қилди ва ани ганжи бодовард дедилар. Отланғанда неча юз саққо муқаррар эрдиким, гард маҳалида йўлға сув сепар эрдилар. Ва неча юз ходим уд сўзлар била бухурот куйдуруб, ел тарафидин атрофида олиб юрурлар эрди. Ва Кисро тоқин дебдурларким, ёримчуқ эрди, ул тугатти. Ва Шириндек маҳбуби бор эрдиким, оламда анингдек ҳусну латофат ва жамолу малоҳат ҳеч кимда йўқ эрди. Ва фақир барча муаррихлар нақизи тарафидин икки сўз топибменким, анга даст бердики, ҳеч кишига даст бермайдур, ўткан борчадин куллийракдур. Бири улким, агарчи Шириндек олам нодираси маҳбуби бор эрди, вале Фарҳоддек ҳам олам ажубаси рақиб би бор эрдиким, ишқ ва ниёз ифротидин бовужуди Хусравдек подшоҳ кўнгли Фарҳодқа майл қилиб, илтифот ва тараххум зоҳир қилди. Ва ани билиб Хусрав рашкдин макр била Фарҳод қатлиға боис бўлдиким, андин машхурроқдурким, битмак ҳожат бўлғай. Яна бири ҳазрат Рисолат саллаллоҳу алайҳи васаллам биъсатиким анинг замонида воқеъ бўлдиким, бу ўткон барча тажаммул ва макнатни бу давлатнинг минг улушидин бир улуши тутса бўлмаским, ул ҳазрат анга дин ва ислом даъватиға нома битиб киши йиборди. Ва ул бу музахрафот ғуруридин ул ҳазратнинг муборак номасин йиртти ва итоат қилмади. Ва ўз мулк ва давлатиға қасд қилди. Ва ҳазрат мўъжизасидан мулкига завол дориб, Шеруяки анинг ўғли эрди маъмур бўлди мунгаким Фарҳоднинг бегунаҳ қатлиға отасини қасос қилди. Ва булар барча ижмол била ўтти. Умид улким, барча ўз маҳалида тафсил била дағи адо бўлғай, иншоаллоҳ ва Хусрав Парвизнинг салтанати ўттуз йил эрди.

Ш е ъ р:

Чу Хусрав бўлуб мулк ила сарфароз,
Мулук ичра топти бу навъ имтиёз.
Вале чарх айлаб ситамсозлиқ,
Заволида ҳам берди дамсозлиқ.

ШЕРУЯ БИННИ ХУСРАВ³⁹. Шеруя отасини ўлтургондин сўнгра, подшоҳлиқ тахтиға ўлтурди. Ва отасининг ўлтурганининг шарҳи узундур. Аммо мужмали будурким, Хусравнинг ғоят тажаммули ва жоҳидин ул навъким юқори теъдод қилилди, димоғида ғурур ва феълида футур воқеъ бўлуб эрди ва сиёсат ва ғазаб элга ҳаддин ошиб эрди. Ул жумладин бири буким, мунажжимлар анга деб эрдиларким, сенинг заволинг ўз авлодининг илгида бўлғусидур. Бу ҳазаён жиҳатидин ўн етти ўғлини бир ҳисорға солиб,

махбус асраб, қўймас эрдиким, хотун киши алар қошида ёвуғай, мунаж-
жимлар айтқон амр сурат боғлағай. Яна ўз улусидин, ал-ухдату аълар-
рови, йигирма минг кишини зиндонга солиб эрдиким, булардин минг
киши эътиборлиқ улук кишилар эрди. Бир черикда яхши юрумадингиз
деб ва ҳар кун нечани буюруб эрдиким, ўлтурурлар эрди. Ва Мардоншоҳ
отлиғ сипоҳсолориниким, неча мамлакатнинг сардори эрди, мунажжимлар
дегон билаким, санга Зобилистон ҳокимидин ҳатар бор, тилаб, гуноҳсиз
ўлтуруридин ижтиноб қилиб, қўлин кести ва сўнгра риоят қилай деди. Ул
қабул қилмади ва қатл истидъоси қилди эрса, қатл буюрди. Бу жиҳатлардин
халойиқ андин жонига етиб эрдилар, барча иттифоқ била Шеруя билаким
Марямдан туғуб эрди, иттифоқ қилиб, ани подшоҳ кўтариб, Парвизни
тутуб ҳабс қилдилар. Шеруяға айттиларким, ул мундоқ ношойист ишлар
қилибдур, ани ўлтур, йўқса сени ўлтурур. Шеруя деди: ҳужжат билан
ўлтурай. Қилғон ишларин айтиб йиборди. Ҳар қайсиға бир жавоб айтди.
Эл ғавғо қилиб, йигирма минг маҳбусни чиқордилар. Шеруя кўрдиким,
иш ўзга бўлди. Мардоншоҳ ўғлини йибордиким, Хусравни ўлтурди. Отасини
ўлтургондин сўнгра анинг ҳам жисмига азим ранж тори бўлуб, етти ойдин
сўнгра ҳаёт вадиатин ажал мутақозийсига топшурди. Мулк ҳирсидин ўн
етти ого-инисини дағи ўлтурди. Мунча шақоватқа мутасаддий бўлгондин
сўнгра булар натижасидин Кисро Арслон бинни Кисро Кубод бинни Фируз
бу ародадур.

Ш е ъ р:

Чу Шеруя дун, баргашта бахт,
Бу янглиғ лақаблар била олди тахт.
Ҳануз айламай тахт узра мақом,
Буюрди фалак тахта сори хиром.

АРДАШЕР БИННИ ШЕРУЯ. Чун Шеруя вафот қилди ва жамиъ мулк
тегар ого-инисини ўлтуруб эрди, ҳеч киши акосирадин топмадиларким
подшоҳ қилғайлар. Шеруянинг етти яшар ўғли бор эрди Ардашер отлиғ.
Заруратдин ани подшоҳ қилдилар. Ва чун Ардашер кичик эрди, Меҳрижис-
никим, Парвизнинг хонсолори эрди ва бағоят рой ва тадбирга мансуб эрди
ва покнафас ва некандишликка машҳур, иттифоқи била ани вазир қилди-
ларким, Ардашер улғайгунча мулк тадбирин қила турғай. Ва Рум сағрида
Шаҳрирод деган Парвизнинг бир улук кишиси бор эрдиким, ҳар кулли иш
бўлса, анинг била машварат қилмай бўлмас эрди. Ва Ардашерни подшоҳ
қилғонлар анинг била машварат қилмай, ул ишни қилдилар. Ул бу ишдин
мутағаййир бўлуб, Ардашерга хуруж қилди. Ва черик тортиб келиб, ҳам
Ардашер, ҳам Меҳрижисни ўлтуруб, Мадойин тахтида тож бошиға кўюб,
подшоҳлиққа ўлтурди. Ва Ардашер бир йил ва олти ой подшоҳ эрди.

Ш е ъ р:

Яна Ардашер эрди тифле нажанд,
Ки бўлди мақоми сарири баланд.
Бийик тахтдин чархи бевахму бок
Қуйи ташлаб, ул тифл бўлди ҳалок.

ШАҲРИРОД. Чун подшоҳлиқ тахтига ўлтурди, чун андин улуғроқ ва тенгтўшлуқ эл бор эрдилар, аларга анинг хидмати қотиқ келур эрди. Ва ор қилурлар эрдиким, анга акосира қоидаси била мулозамат қилғайлар. Ва акосиранинг қоидаси бу эрдиким, сабоҳким элга бори ом берурлар эрди, халойиқ ер ўпуб, сажда қилурлар эрди. Аммо анга баъзи қилсалар эрди, баъзига бўюнёрлиғ бермас эрдиким, сажда қилғайлар. Акосира отланур бўлсалар эрди, расм эрдиким, сипоҳ йироқтин ҳалқа уруб, отлиғ турарлар эрди. Бир кун Шаҳрирод отланғанда бу расм маръий эмас эрди. Ул ошуфталиқ қилдиким, нега маъҳуд қоидаси била турмайдурлар. Сипоҳ орасидин биров бир синон била бу ёниға урдиким, ул ёнидин ўтти. Ва пароканда заҳмлар била ани охир қилдилар ва аёғиға ип тақиб маҳаллотқа судрадиларким, тикмас киши салтанат хаёлин қилса, сазоси будур. Ва анинг салтанати қирқ кун эрди. Чун акосира наслидин киши топилмади, Парвизнинг Турондўхт отлиғ қизини подшоҳ кўтариб, тахтқа ўлтурттилар.

Ш е ъ р:

Чу ғасп айлади Шаҳрирод мулк,
Анинг нангидин бўлди барбод мулк.
Жазосин анинг фарз билди сипеҳр,
Ўз ўрниға бу ишни қилди сипеҳр.

ТУРОНДЎХТ. Чун подшоҳлиғ тахтига ором тутти, бағоят оқила эрди, билдиким, мулк анга ўзгалардек вафо қилмағусидур. Дод ва адл бунёд қилди ва халойиққа кўп умидворлиғлар берди. Ўзидин бурунғи жамиъ акосира замонидин қолғон шалтоқларни жамиъ раоёға бағишлаб, дафтарларни бутурдиким ювдилар ва яхши ойинлар ораға кюрди. Ва Парвиз замонида Румдин Жилсиё отлиғ бутларким, Мадойинға келтуруб эрди, румлуғлар тилар эрдиларким ва акосира бермаслар, ани румийларға йиборди, мусолиҳайи мулк маслаҳати учунким, алардин элга осиб тегмағай. Қайсар миннатдор бўлуб ярашти. Ва халойиқ андин баса мураффах ва масрур бўлдилар. Ва анинг замонида ҳазрат саййид ул-мурсалин саллаллоҳу алайҳи васаллам фано тангнойидин бақо оламиға хиром қилдилар ва хилофат Або Бакр Сиддиқ разийаллоҳу анҳуға муқаррар бўлди. Ва Турондўхт Шаҳриродни ўлтурган кишиниким, Масруҳ Хуросоний дерлар эрди, тарбият

қилиб, вузарот берди. Ва бир йилу тўрт ой подшоҳлиқ қилгондин сўнгра мулкка видоъ қилди. Ва Парвизнинг йироқроқ қаробатидин Жаштанд отлиғ бировни салтанат тахтига ўлтурттилар. Ул бечора дағи бир ойғача хаёлига салтанатдин кўп молихулиё йўл берди. Бир ойдин сўнгра оламдин ўтти.

Ш е ъ р:

Чу Турон сарир узра топти сукун,
Анга ҳам вафо қилмади чархи дун.
Ул этти вафо, чарх қилди ситам,
Анга йўқки ёлғуз яна бирга ҳам.

ОЗАРМДЎХТ. Чун подшоҳлиққа ўлтурди, кишини вазир қўймади ва мулк ишин ўз тадбир ва ройи била ясамоқ муқаррар қилди. Ва ул Турондўхт сингли эрди ва акосира лудмонида андин соҳибжамолроқ тарамайдур эрди. Ва Парвизнинг Фируз Ҳурмуз отлиғ сипоҳсолори бор эрдиким, Хуросон мулкини анга бериб эрди. Ва ул Рустам отлиғ ўғлин ўз хилофатига — Хуросонга йибориб эрди ва Рустам бағоят баҳодир киши эрди. Ва бул Рустамдурким амир ул-мўминин Умар разий аллоҳу анҳу Мадойинга Саъд Ваққосни ислом черикин бошлатиб йиборганда, Язджирд бу Рустамни ўтру йиборибдурким, иншоаллоҳ ўз ерида келгай. Ва Фируз Ҳурмуз зуафога машъуф киши эрди, Озармдўхт ҳавосида беихтиёр бўлуб, ҳарам жонибин риоят қилмай, шаҳват ва нафсониятқа мағлуб бўлуб, киши орага солиб таашшуқ изҳор қилди. Озармдўхт кечага ваъда бериб, ул мавъидқа етканда, буюрдиким ани ўлдуруб, бошин қаср эшигида остилар. Чун тонгласи халойиқ мун кўрдилар, чун улук киши эрди, мутағаййир бўлдилар. Кай-фиятни маълум қилғоч, таскин топтилар ва Фируз Ҳурмузга таън қилдилар. Рустам эшитиб, Хуросондин сипоҳ тортиб Мадойинга келиб, Озармдўхт била масоф қилиб, ани тутуб ҳам атоси қилгон муддаони ҳосил қилди, ҳам қонига қасос қилди. Ва андин сўнгра салтанат қилурға киши топмадилар. Ва анинг салтанати замони олти ой эрди.

Ш е ъ р:

Чу Озармдўхт ўлди маснаднишин,
Бас ошуфта қилди яна мулк ишин.
Қатил ўлди ул дағи топмай даранг,
Вале келтуруб мулк ҳолига нанг.

КИСРО МЕҲРИЖИС. Акосира мулки бу ерга етконда, паришонлиғ кўп юзланган учун, тарихи мазбут эмас. Муаррихлар ҳар навъ нима битибдурлар. Аммо Табарийда бу навъ мастурдурким, Кисро Меҳрижис Аҳвозда

эрди. Ул Ардашер Бобак наслидин эрди. Акосира аркони давлати ани топиб келтуруб, тахтқа ўлтурттилар. Ва ул бирнеча кун подшоҳ эрди ва лекин бу улук иш уҳдасидин чиқа олмади ва ожиз бўлди. Ани дағи дафъ қилдилар. Чун мулк шоҳсиз бўла олмас, Нисибин деган биров Хирод Хусрав отлиғ Парвиз отлиғ Хусрав ўғлонларидин топтиларки, Шеруя қардошларин қатл қилурда қочиб эрди ва ёшунуб юрур эрди. Ани келтуруб, тахтқа ўлтурттилар. Ул дағи бошқара олмади. Ани дағи орадин кўтардилар ва рухсат бердиларким, келган ерингга бор. Чун Парвиз ўғли эрди, ўлтурмадилар. Ва яна кўп Нўширавон наслидин Фируз Меҳрон отлиғ кишини топтиларким, онаси Меҳондўхт эрди. Аммо ул киши мажнунваш эрди. Чун тахтқа ўлтуртуб, тож бошиға қўюб илайида турдилар, ул паришон сўз айта бошладиким, менга бу тахт ва тождин нанг ва ордур. Кўрдиларким, ул дағи бу иш қобили эрмас. Ани ҳам орадин сурдилар. Яна киши тилар эрдилар. Мағриб шаҳарларидин бирида Фаррухзодни топтилар ва тахтқа ўлтурттилар. Ва ани ҳам Парвиз авлодидин дебдурлар. Ва ул дағи олти ой салтанат қилгондин сўнгра қатлға келди. Андин сўнг мутаҳаййир бўлдилар. Ва ул вақтда Язджирд бинни Шаҳриёр Истахрда эрди, отаси Шаҳриёр Парвиз ўғли эрди ва Шеруя оғо-инисини ўлтурурда, Ширин ани қочуруб эрди, ул жиҳатдинким ўзи асраб эрди ва ул ёшурун қочиб юрур эрди. Ва андин бир ўғул бўлуб, отин Язджирд⁴⁰ қўюб эрди. Отасидин сўнгра ҳам Истахрда бўлур эрди. Ани топиб, таклиф била тахтқа ўлтурттилар. Ва анинг замонида Ажам мулки иши заиф ва мутазалзил бўлди ва ҳар ёндин душманлар истило топтилар, батахсис араб. Ва Язджирд муддате саъй қилиб, илик-аёғ урди ва бўлдура олмади ва амир ул-мўминин Умар разий аллоҳу анҳу черикига мулкин олдуруб, қочиб, мулк араб илкига тушти ва ислом ливоси сарафроз бўлуб, куфр алами нигунсор бўлди. Язджирд қочиб Исфаҳонға бориб, андин Кирмонға кириб, анда ҳам тура олмай, Марвға борди ва кейинича қовғун келиб, ёлғуз бир тегирмонда ёшунди. Тегирмон иёси анинг от-тўниға кўз қорортиб, ани ўлтуруб жиҳотин ийалади. Язджирднинг подшоҳлиғи йигирма йил эрди, вассалом.

МАСНАВИЙ

Агар Язджирд ўлсун ар Шаҳриёр,
 Вагар Баҳман ўлсун, гар Исфандиёр,
 Ки қўйди вужуд уйига чун қадам,
 Яна анга бўлмоқ керактур адам.
 Скандардек олгон юруб баҳру бар,
 Агар топса минг йил жаҳонда мақар,
 Яна бўлса маъмури тўқуз сипеҳр,
 Оти наъли бўлса ёруқ моҳу-меҳр,
 Борурда чу қолмас булардин бири,

Таманносин айларга қилмас кири.
Бировгаки рўзи бўлуб шоҳлиқ,
Замирига солса Ҳақ огоҳлиқ,
Ки билса жаҳонга вафо йўқтурур,
Жаҳон аҳлига ҳам бақо йўқтурур.
Кўзига жаҳон ҳашматин илмаса,
Ҳақ амридин ўзга амал қилмаса,
Адолат учун истаса мулку жоҳ,
Ситам дафъ айларга чекса сипоҳ,
Ҳар ишким бўлур муддаоси анга,
Фараз бўлса Тенгри ризоси анга.
Бўлуб салтанат тахтида фақржўй,
Шаҳ ўлса вале бўлса дарвишхўй,
Муни шоҳлиғ деса эрмас йироқ,
Ки гафлатдин огоҳлиқ яхшироқ.
Вале қилмади шоҳлардин киши,
Ки бу иш эрур Шоҳ Ҳозий иши.
Демай айни инсонки инсон айн,
Хам инсону ҳам айн Султон Ҳусайн.
Шаҳо, келди шаҳлиғ мусаллам санга,
Не шаҳлиғки дарвишлиғ ҳам санга.
Десам айлайин васфинг осон эмас,
Ки мингдин бирин демак имкон эмас.
Валекин манга улча мақдур эди,
Ул ишларниким асру машҳур эди,
Сенинг вақтинг ичра кўруб заъфу ранж,
Замоники назм айладим панж ганж.
Ки ҳар ганжида улча зоҳирдурур,
Нисорингга юз минг жавоҳирдурур,
Ки они кюргон замон қошингга,
Борисин нисор айладим бошингга.
Чу девонга дебеча қилдим рақам,
Сифотингни шарҳ айладим анда ҳам.
Ки ҳар лафзини ақли жавҳаршунос
Кўруб, жавҳари фард айлар қиёс.
Чу «Назм ул-жавоҳир» битиб отингга,
Ўкуш васф дарж айладим зотингга.
Ки анжум дурин гар тўкар чархи куз,
Эмас бир гуҳарнинг баҳоси ҳануз.
Яна дағи кўп назми гуҳарфишон
Басе наср дағи жавоҳирфишон.
Ки чун торттим хомаи мушкбез,

Санинг васфингга айладим нуктарез.
Бори гарчи поку мухайял эди.
Вале борча васфингда мужмал эди.
Киши нуктани қилса мужмал аён,
Яқинким анинг шарҳи топмас баён,
Вале азмим эмди будурким худой,
Агар бўлса умрумға муҳлат физой,
Чекиб турфа тарихингга хомани,
Қилиб нуктаға тез ҳангомани.
Сифотингни аввалдин охирғача,
Хаёлоти махфию зоҳирғача
Валодат кунидин тутуб то бу дам,
Борин шарҳ ила айлагаймен рақам.
Бурунроқ солиб турфа бунёд анга,
Бериб зикр обоу аждод анга.
Суруб нукта султонлар аҳволидин,
Ҳикоят қилиб хонлар аҳволидин.
Дебон борчанинг мулку давронини,
Муайян қилиб даври поёнини.
Дебонким қаю олди аввал жаҳон,
Жаҳон они не янглиғ этти ниҳон.
Чу маснаддин элтти анинг раҳтини,
Ким олди жаҳондорлиғ таҳтини.
Чу ул топти маснад юзидин фирор,
Яна шоҳлиқ кимга топти қарор.
Анга тегруким сен шаҳи некбахт,
Атодин-ато вориси тожу тахт.
Ки холо чалиб салтанат навбатин,
Топибсен жаҳондорлиғ шавкатин.
Адолат била хос эрур йўқса ом,
Жаҳон аҳлини тиндурубсен тамом.
Ки ҳақ айлабон мулку жоҳинг фузун,
Ҳаётинг танобини этсун узун.
Фаразким бу сўз етса анжомиға,
Бу тарих юз қўйса итмомиға.
Анга ҳар киши солса очиб назар,
Бўлуб кўнгли мазмундин баҳравар.
Яқин англағай табъи донишвари,
Ки меросинг эрмиш жаҳон кишвари,
Санинг ҳаққинг эрмиш жаҳондорлиқ.
Жаҳон хонлиғиға сазоворлиқ.
Навоий чу арз айладинг муддао,

Келу муддао қилғил эмди дуо.
Ало, токи шахсиз чу бўлғай жаҳон,
Замон аҳлиға бўлмағуси амон.
Сен ўлғил замон аҳлиға шоҳу бас,
Санга адл тарвижи дилхоҳу бас.
Қиёматқача ҳашматинг мустадом,
Саломинг қилиб шоҳлар вассалом.

ШАРҲ
ВА
ИЗОҲЛАР

«САДДИ ИСКАНДАРИЙ»НИНГ ШАРҲ ВА ИЗОҲЛАРИ

I

1. Ушбу ҳамд бобида Худонинг бирлиги, борлиги ва сифатлари васф этилади.

2. Бу байтда «вужуд», «жуд» (биринчи мисра) «жуд», «вужуд» (иккинчи мисра) сўзлари келтирилиб, радд-ул-ажз мина-с-садр санъати ишлатилган. Байтнинг мазмуни: Дунё аҳли орзуларининг ушалиши сенинг инъому эҳсонинг туфайли бўлиб, саховатинг сенинг вужудинг билан қойимдир.

3. Ҳаззолийнинг тўлиқ номи Имом Абу Ҳамид ибн Муҳаммад бўлиб, у Хуросоннинг Тус шаҳрида 450 (1058/59) йилда туғилган. У дастлабки маълумотни Тусда олади, сўнгра Нишопурга боради. Бир қанча вақт салжуқийлардан Низомулмулк хизматида бўлади ва шу вақтдан бошлаб дин ва тасаввуф масалалари билан шуғулланади. У Низомулмулк топшириғига кўра, Бағдоддаги Низомия мадрасида тўрт йил ишлайди. Кейинчалик бу вазифани укаси Аҳмадга топшириб, ўзи илмий иш билан чуқур шуғулланади. Унинг форс тилида ёзилган йирик асарларидан бири «Кимийи саодат»да олимнинг диний, фалсафий ва маърифий қарашлари акс эттирилган. Имом Ҳаззолий 1111 йилнинг 19 декабрида вафот этган.

4. «*Етти ато*» — етти қат кўк ёки етти иқлим, «тўрт ано» тўрт фасл маъносида.

5. Бу байтда радд-ул-ажз мина-с-садр санъати (биринчи мисранинг боши ва охири, иккинчи мисранинг ўртасида «киши» ҳамда «ошиқ» сўзларини ишлатган ҳолда)дан фойдаланилган.

II

1. Ўз фикрини равшан талқинлар орқали бериш мақсадида илтизом (бир ёки бир неча сўзнинг қайтарилиши) санъатидан фойдаланилган.

2. *Ҳорун* — Мусо пайғамбарнинг акаси бўлиб, Қуръони каримда номи зикр этилган пайғамбарлардан бири.

3. *Ашк* — қадимги Эронда ўтган подшоҳлардан бири.

III

1. Бу жойдаги «*Кунту-набиян*» — «мен пайғамбарман» деб бошланадиган ҳадисга ишора.

2. *Мусо* — Қуръони каримда номи зикр этилган Бани Исроил қавмидан чиққан пайғамбарлардан бири. «Таврот» китоби унга нозил бўлган. Мусо алайҳиссалом Нур таратувчи қўли (яди байзо) ва ерга ташлаганда аждарҳога айланувчи ҳассаси билан қатор мўъжизалар кўрсатган. Яҳуд қавмини Фиръавн зулмидан озод қилган ҳамда Худолик даъвосини қилган Фиръавн устидан ғалаба қозонган.

3. *Довуд* — Қуръони каримда номи зикр этилган пайғамбар. Унга «Забур» китоби нозил бўлган. Довуд алайҳиссалом Сулаймон (а.с.) нинг отасидир.

4. *Исо, Масих, Масихо, Рухulloх* — исломиятдан олдин ўтган пайғамбарлардан бири. Насронийлик динининг асосчиси. «Инжил» китоби унга нозил бўлган. Қуръони каримда Исо исми 25 марта учрайди. Исо Масих (а.с.) Аллоҳнинг изни билан ҳар қандай касалликларни тузатиш, ўликларни тирилтириш каби мўъжизаларга эга бўлган. Навоий «Тарихи анбиё ва ҳукамо» асарида таъкидлашича, Исо (а.с.)дан илгари ўтган пайғамбарларга қирқ ёшидан сўнг пайғамбарлик мақоми берилган, Исо (а.с.)да гўдакликдан пайғамбарлик нишонлари намоён бўлган. Онаси Марям Жаброил алайҳиссаломнинг нафаси билан ҳомиладор бўлади ва Исо (а.с.) дунёга келади. Исо (а.с.) халқни ҳақ динга даъват этиб, улуғ мўъжизалар кўрсатади. Аллоҳ таоло иймон келтирмаганлар зараридан асраш учун Исо (а.с.)ни осмонга чиқаради. Навоий мазкур асарида Исо (а.с.)нинг Имом Маҳдий зухур қилганидан сўнг осмондан тушиши, Дажжолни лаъинни ўлдириши, миллатларни тўғрилиқка ва ҳақ динга даъват этиши, шунингдек, ўн етти ёшда пайғамбар бўлганию ўттиз уч ёшида осмонга чиқиб кетганидан хабар беради.

Мумтоз адабиётда Исо Масих (а.с.) кўплаб ғоявий-бадий вазифаларни бажаришга хизмат қиладиган образлардан биридир. У поклик, гўзаллик, қаноат, тажрид, тафрид ва ҳозиқ табиб тимсоли. Маъшукнинг ахлоқи, ҳусни, чиройи, аъзолари таъриф-тавсиф этилганда Исо Масих (а.с.)га қиёсланади, баъзан ундан устун қўйилади.

5. «*Инжил*» — Исо (а.с.)га нозил бўлган ва насронийларнинг муқаддас китоби.

6. *Макка* — Саудия Арабистони ғарбида жойлашган шаҳар, мусулмонлар ҳаж қиладиган жой.

7. *Ядуллоҳ* — Худо қудратига ишора.

8. *Чин* — Хитой.

9. *Арш* — айвон, осмон, тахт. Айрим манбаларда таъкидланишича, Арш тўққизинчи кўкдадир. Арш бутун оламларни бағрига олган мунаввар бир борлиқ — кулли макон. Арш сўфийлар тасаввурида борлиқ ва вужуддир. Арш «нафси кулл» ҳам дейилади. Арш коинотнинг муаззам руҳи бўлиб, тажаллий манбаи, яъни илоҳий қудрат намунаси.

«*Арши муалло*», «*Арши Раҳмон*», «*Арши илоҳий*», «*Арши Яздон*», «*Фалаки авзам*» — булар Аршга қўйилган номлардир. Қалб ўзининг сир-синоати, азамати ва файз мазҳари бўлгани учун баъзан Аршга ҳатто ундан юксак мақомга қиёсланади.

10. *Жаброил* — Аллоҳ билан пайғамбарлар ўртасида воситачи бўлиб, ваҳий келтирган муқарраб фаришта.

11. Мисрадаги «меърож номи» ибораси Муҳаммад (с.а.в.) пайғамбарнинг илоҳий юксакликка, яъни Худо ҳузурига чиққанига ишора.

IV

1. *Буруқ* — ривоятларга кўра, Муҳаммад (с.а.в.) пайғамбар «меърож» кечаси кўкка миниб чиққан отга ўхшаш маркаб.

2. *Байт ул-ҳарам* – Макка шаҳридаги Каъба деб аталган машҳур зиёратгоҳ.
3. *Амурид* – Меркурий сайёраси (мифологияда бу юлдуз адибларнинг ҳомийси ҳисобланади).
4. *Зухра* – Чўлпон юлдузи – Венера (осмон созандаси маъносида).
5. *Руд* – торли мусиқа асбоби.
6. Бу байтда ҳусни таълил (бирор нарса ёки ҳодисага ғайри воқеий, лекин шоирона сабаб келтириш) санъати ишлатилган.
7. *Баҳром* – Миррих (Марс) сайёраси.
8. *Муштарий* – Юпитер сайёраси, мунажжимлар бу сайёрани «Саъди акбар» ёки «Фалак қозиси» деб атайдилар, жойи олтинчи фалакда, дейилади.
9. *Зухал* – Сатурн сайёраси.
10. Бу мисранинг маъноси: «Аллоҳ пок, тирик (ҳамиша бор) ва у ўлмайди (абадийдир).

11. «Ғоятда кучли» маъносида.

12. Иккинчи мисрада қўштирноққа олинган иборалар Муҳаммад (с.а.в.) пайғамбарнинг меърож воқеаси билан боғлиқ бўлган оятлардаги сўзлардир. Бу сўзлар иштирок этган оятнинг тўлиқ мазмунини шундай: «(Пайғамбарнинг) кўзи (ўнгу сўлга) оғгани ҳам йўқ, ўз ҳаддидан ошгани ҳам йўқ. Дарҳақиқат, у (ўша соатда) Парвардигорининг буюк оятларини (яъни, У Зотнинг қудрати илоҳийсига далолат қиладиган жуда кўп аломатларни) кўрди» («Ван-нажм» сураси, 18-19-оятлар).

V

1. «*Икингиздан мадад*» – Шарқда машҳур хамсанавислар Низомий ва Хусрав Деҳлавийлар кўзда тутилади.

Илтёс Юсуф ўғли Низомий Ганжавий 1141 йилда Ганж шаҳрида туғилган. 1203 йилда вафот этган, шоирнинг қабри ҳам шу ердадир.

Улуғ озарбайжон шоири Низомий лирика ва биринчи навбатда дostonнависликда улуғ санъаткордир. У Шарқ адабиётида тўнғич хамсанавис сифатида шуҳрат топган. Шоирнинг «Хамса»си «Махзан ул-асрор» («Сирлар хазинаси»), «Хусрав ва Ширин», «Лайли ва Мажнун», «Ҳафт пайкар» («Етти гўзал») ва «Искандарнома» каби дostonларни ўз ичига олади. Низомий «Хамса»си, ўз навбатида, «Панж ганж» номи билан ҳам маълумдир. Алишер Навоий Низомийнинг бу асарини кўпинча «Панж ганж» деб тилга олади.

Хусрав Деҳлавий – атоқли форс-тожик шоири. Ҳаёти Ҳиндистонда кечган. Яминиддин Абул Ҳасан Хусрав Деҳлавий 1253 йилда туғилган. 1325 йил 27 сентябрда Деҳлида вафот этган.

Хусрав Деҳлавий форс, урду ва араб тилларида асарлар битган. Низомий «Панж ганж»и анъанаси асосида «Хамса» яратган шоирдир. Хусрав Деҳлавийнинг отаси Сайфиддин Муҳаммад Кеш (Шаҳрисабз)лик бўлиб, мўғуллар истилоси вақтида Ҳиндистонга кўчиб кетган эди. Деҳли султонларидан Шамсиддин Элтутмиш (1211 – 1236) унга амирлик унвонини берган. Сайфиддин Муҳаммад мўғулларга қарши Ҳиндистондаги жангларнинг бирида ҳалок бўлгач (1261), ёш Хусравни бобоси

Имодулмулк тарбиялайди. У 8 ёшида шайх Низомиддин Авлиёга мурид тушади. Хусрав Деҳлавий кейинчалик шайх – устозига бағишлаб «Афзал ул-фавоид» («Фойдали сўзларнинг афзаллиги») ва «Роҳат ул-муҳиббин» («Дўстликнинг роҳати») каби асарларини ёзган.

Амир Хусрав Деҳлавийнинг «Тухфат ус-сигар» («Ёшлик тухфаси», 1272), «Васат ул-ҳаёт» («Ҳаёт ўртасида», 1284), «Фуррат ул-камол» («Камолотнинг бошланиши», 1293), «Боқият ун-ноҳия» («Сараларнинг сараси», 1316), «Ниҳоят ул-камол» («Камолот чўққиси, 1323) каби девонлари бор.

У «Қирон ус-саъдайн» («Саодатли сайёранинг қўшилиши», 1289), «Мифтоҳ ул-футуҳ» («Ғалабалар калиди», 1291), «Матлаъ ул-анвор» (1299), «Ширин ва Хусрав» (1298), «Мажнуну Лайло» (1298), «Ойинаи Искандарий» (1299), «Ҳашт беҳишт» («Саккиз жаннат», 1301) каби эпик асарларнинг муаллифидир. Унинг «Хамса»си юқорида номлари тилга олинган кейинги беш дostonдан иборатдир.

Хусрав Деҳлавий «Ҳазойин ул-футуҳ» («Ғалабалар хазина»си, 1311), «Дувалроний ва Хизирхон» (1316), «Нуҳ сипеҳр» («Тўққиз қават осмон», 1318), «Туглуқнома» ва «Тарихи Деҳли» каби тарихий беш рисоладан иборат «Эъжози Хусрав» («Хусрав мўъжизалари», 1319) номли илмий асарларнинг ҳам муаллифидир. Бадиуззамон Хуросонийнинг ёзишича: «Шоирлардан ҳеч бири ўзидан кейин Амир Хусравчалик кўп шеър қолдирмаган»

2. *Хизр* – «оби ҳайвон» (тириклик суви)ни излаб топган ва ундан ичган, пайғамбарлигига эса шубҳа бўлган кишининг номи. Одамларга, айниқса, авлиёларга йўлдошлиги билан машҳур. Хизр (а.с.)нинг исми ҳақида турли фикрлар билдирилган. Баъзи манбаларда унинг исми Биқё бин Милкондир. Куриб қолган ўт-ўлан устига ўтирганда яшил майсага айлангани учун Хизр деб аталган.

Алишер Навоийнинг «Тарихи анбиё ва ҳукамо» асарида келтирилишича, Хизр (а.с.) Арфахшад бинни Сомнинг фарзандидан бўлиб, Зулқарнайннинг мулозимларидан биридир. Зулқарнайн тириклик сувини қўлга киритиш мақсадида зулматга кирганида Хизр (а.с.) уни бошлаб борган. Ўша пайтда Илёс (а.с.) ҳам улар билан бирга эди. Аммо ушбу тириклик сувини Аллоҳ таоло Хизр ва Илёс (а.с.)ларга насиб қилди. Айрим манбаларда айтилишича, тириклик сувидан мурод илми ладунийдир. Аҳли ислом эътиқодига кўра, Хизр (а.с.) абадий ҳаётга эришган. Хожа Муҳаммад Порсо қуддиси сирруҳу асарларида битилишича, у Сабзаворнинг Кавк шаҳридан бўлиб, ислом динининг имом Шофеъий мазҳабидадир. Навоий шеъриятида Хизр образи абадий мангулик рамзи, ҳаёт ва ишқ тимсоли, раҳнамо – пир, дарвешлик ва руҳий ҳурлик намунаси сифатида энг кўп қўлланилган образлардан ҳисобланади.

Навоий Низомий ва Хусрав Деҳлавийларнинг ўзига Хизрдек раҳнамо бўлишларини истайди.

3. Ёшликдан Низомий ва Хусрав Деҳлавий асарларини севиб ўқиган Навоийда улардан олинган таассурот катта-катта асарлар яратиш фикрини ўйотганлиги бу байтда эътироф этилган.

4. *Тўрт оромгоҳ* – «Хамса»нинг дастлабки тўрт («Ҳайрат ул-аброр», «Фарҳод ва Ширин», «Лайли ва Мажнун», «Сабъаи сайёр») дostonларидир.

5. Бир, икки, уч киши – Низомий, Хусрав ва Ашраф.

6. *Қорун* — Мусо (а.с.) даврида яшаган, катта бойликка эга бўлган аммо хасислиги билан машҳур бўлган шахс.

7. *Скандар* — Искандарнинг, вазн талабига кўра, қисқартирилган шакли.

II

1. Алишер Навоий бадиий адабиётнинг асосий хомашёси ва қуроли бўлган сўзга катта эътибор берган. Навоий «сўз»ни ўз асарларида кўп маънода ишлатади. (Навоий «Хамса»сининг деярли ҳамма дostonларида («Фарҳод ва Ширин» бундан мустасно) «Сўз таърифида...» атамаси билан махсус боб («Ҳайрат ул-аброр»да XIV, «Лайли ва Мажнун»да V, «Сабъи сайёр»да V, «Сади Искандарий»да VI) яратган. «Хамса»даги дostonларнинг Низомий Ганжавий, Хусрав Деҳлавий, Абдурахмон Жомийга бағишланган бобларида ҳам сўзнинг қудрати, таъсири ва моҳияти ҳақида кенг тўхтади.

«Ҳайратул-аброр»да:

Ҳам сўз ила ҳақ утурсан шаъон,
Ҳам сўз ила тоғий ўлик тин қайт, дон.

(«Сади Искандарий»да:

Ушқунда ҳар ашарни кўр жўйи тин
Ва ҳақни тарғиб қил айлар қилим, доним.

2. *Баҳри Уммон* — Уммон денгизи.

3. *Дами Исавий* — Исо пайғамбар ўз нафаси билан ўликларни тирилтириш қудратига эга бўлган. Бу ерда ўшанга ишора қилинади.

4. «Эҳтимол, унинг ҳамроҳи Жаброил (Рух ул-қудс) бўлгандир ёхуд бу келган Исо (Рухуллах) пайғамбарнинг нафасидурким, ўликларни тирилтади».

5. Тақрир санъати ишлатилган бу байтда ҳар учала «қутуб» — китоб сўзининг кўплигини билдиради.

6. *Нодири фард* — Низомий Ганжавийга нисбатан ишлатилган.

7. *Беш ганж* — Низомийнинг «Панж ганж» деб аталган «Хамса»сига ишора.

8. *Анинг* — Низомий Ганжавий, мунинг — Хусрав Деҳлавий.

9. *Ашраф* — XIV асрнинг иккинчи ярми ва XV асрнинг биринчи ярмида яшаб ижод этган ҳамда «Хамса» яратган шоирлардан бўлиб, унинг тўлиқ исми — Ашраф ибн Шайхулимом Абу ал-Ҳусайн ибн ал-Ҳасан ал-Марогий ат-Табризийдир. Алишер Навоий «Мажолис ун-нафоис» асарида Ашраф ҳақида маълумот бериб дейди: «Мавлоно Ашраф — дарвешваш ва номуродшева киши эрди. Ва кийиз бурк устина қурчуқ чирмар эрди. Ва эл била доғи омизиши оз эрди. Кўпрак авқот «Хамса» татаббуъига сарф қилур эрди, то ул китобни тугатур товфиқи топти, воқеан, ўз хурди ҳолиға кўра ямон бормаидур. Афв фозилотида «Хамса»сидин бу байт яхши воқеъ бўлубтурким:

Ба назди касе к-ў ба дониш меҳ аст,
Зи муҷримкуши чӯрмбахши беҳ аст...

(Мазмуни: Билимда илғор бўлган киши қошида гуноҳкорни ўлдиришдан — гуноҳини кечиш яхшидур).

VII

1. Нуриддин Абдураҳмон Жомий — 1414 йилнинг 7 ноябрида Хуросоннинг Жом шаҳрида шайх ул-ислом — Низомиддин Аҳмад оиласида туғилган. У мактаб таҳсилдан кейин Ҳиротдаги Дилкаш мадрасасида, Мавлоно Жунайд қулида, кейинроқ Шаҳобиддин Муҳаммад Жожармий ва Алоиддин Али Самарқандийлардан таълим олган.

Абдураҳмон Жомий Самарқандга келиб Қозизода Румий дарсларига қатнашган. У филология, фалсафа, математика, астрономия, ҳуқуқ каби фанлар билан чуқур шуғулланган. Дин ва тасаввуфни синчковлик билан ўрганган. Жомий Баҳоуддин Нақшбандий таълимоти таъсирида бўлган Шайх Саъиддин Кошғарийдан тасаввуф бўйича таълим олади.

Абдураҳмон Жомий 1492 йил 8 ноябрда Ҳиротда вафот этган. Унинг «Фотиҳат уш-шабоб» («Йигитлик ибтидоси», 1479), «Васат ул-иқд» («Ўртача марварид шодаси», 1489), «Хотимат ул-ҳаёт» («Ҳаётнинг хотимаси», 1491) каби девонлари маълум. Адиб «Силсилат уз-заҳаб» («Олтин занжир», 1472), «Саломон ва Абсол», 1480-1481), «Тухфат ул-аҳрор» («Хур кишиларнинг туҳфаси», 1481-1482), «Сабҳат ул-аброр» («Яхши кишиларнинг тасбиҳи», 1482-1483), «Юсуф на Зулайхо» (1483), «Лайли ва Мажнун» (1483), «Хирадномаи Искандари» (1485) каби дostonларнинг муаллифидир. Шоир мазкур етти дostonни бирлаштириб «Ҳафт авранг» («Етти қароқчи юлдуз») номини берган. Шунинг учун ҳам унинг бу дostonлар мажмуаси кўпроқ «Ҳафт авранг» номи билан машҳур бўлган.

Жомийнинг «Баҳористон» асари ҳам маълум. Шоир адабиётшунослик соҳасида «Рисолаи аруз», «Рисолаи қофия», «Рисолаи муаммо» каби асарлар яратган. Адиб тасаввуф ва фалсафага оид «Нақши-фусус» («Жавоҳирлар нақши»), «Нақд ун-нусус» («Нусус танқиди»), «Ашият ул-лаъмат» («Шўлалар зиёси»), «Нафоҳат ул-унс» («Дўстларнинг нафаси») каби асарларининг ҳам муаллифидир.

2. Биринчи мисра охиридаги «туҳфа» сўзи Абдураҳмон Жомий «Хамса»сининг биринчи дostonи — «Тухфат ул-аҳрор»га ишора. Иккинчи мисрадаги «туҳфа» — совға маъносида ишлатилади.

3. «Субҳа» — Жомий «Хамса»сидаги дostonнинг қисқартирилган номи.

4. Жомийнинг «Юсуф ва Зулайхо» дostonига ишора.

5. «Лайли ва Мажнун» — Жомий асари.

VIII

1. Радд-ул-ажз-с-садр санъати ишлатилган бу байтнинг мазмуни: «Вужуд саждадан бундай фойдалар кўрса, сажда қилмаганларни бевужуд деса бўлади».

2. Икки байтнинг мазмуни: «Аввал ғазал айтишга қасд қилиб, жаҳон ичига улуғ қиёмат солдим. Соғ одамлар буни ўқиган вақтларида, оламда қиёмат кунини кўргандай бўладилар».

3. Бундай кичик ишга ҳеч қаноатлана олмадим, кўнглимда доимо улуғ муддао — орзу, мақсад (эпик асарлар ёзиш) бор эди.

4. Ул — Худо.

5. Бу байт Тошкентда 1949 йилда нашр этилган шоир «Танланган асарлар»ининг V китобида (27-бет) қуйидагича берилган:

Чу ҳотиф менга бу нидо айлади,
Сен этган адони адо айлади.

6. Навоий байтнинг биринчи мисрасида «етиб тўрти итмомга» деганда яратаётган «Хамса»сининг тўрт достони («Хайрат ул-аброр», «Фарҳод ва Ширин», «Лайли ва Мажнун», «Сабъаи сайёр»)ни кўзда тутган бўлса, иккинчи мисрада «бири етмамиш эрди» деганда ҳали ёзиб тугалланмаган «Садди Искандарий» достонини кўзда тутмоқда.

7. *Назм элининг шаҳи* — Абдураҳмон Жомий кўзда тутилмоқда.

8. Байтдаги алар — Низомий ва Хусрав Деҳлавий бўлиб; бу бир — Жомий демакдир.

9. Бу сўзни «хуш» шаклида ёзсалар ҳам, «хаш» ўқиб, «каш» билан қофиядош қилиш одат бўлган.

IX

1. *Шоҳи Ғозий* — Навоий ўз асарларида Ҳусайн Бойқарони кўпинча шу унвон билан юритади.

2. *Ул ики уй* — Жаннат билан Дўзах.

3. *Султон Ҳусайн* — Султон Ҳусайн Байқаро 1418 йили туғилган, 1469 йили Ҳиротда тахтга ўтириб, 37 йил ҳукмронлик қилган. У Ҳусайний тахаллуси билан ғазаллар ёзган. Алишер Навоий «Мажолис ун-нафоис»нинг унга махсус бағишланган 8-мажлисида Ҳусайний ғазалларига юқори баҳо беради. Султон Ҳусайн Бойқаро Алишер Навоийдан 5 йил кейин, 1506 йили Ҳиротда вафот этган.

4. Мазмуни: «Унинг отига тақдир — Тангри эҳсонини давомли ва унинг шоҳлигини абадий қилсин деб ёзган».

5. *Дашти Қифчоқ* — Сирдарёнинг қуйи оқими ва Балхаш кўлидан Днепр дарёсининг қуйи оқимларигача бўлган ҳудуднинг XI — XVI асрлардаги номи. Дашти Қипчоқ атамасини дастлаб Носир Хусрав (1003 — 1088) қўллаган, шундан бошлаб араб ва форс тилларидаги асарларда учрайди. В. В. Бартольднинг

аниқлашича, Дашти Қипчоқ аҳолиси (Шарқ манбаларида — қипчоқлар, рус солномаларида — половецлар, Византия тарих китобларида қўмонлар кўчманчи ва ярим кўчманчи бўлиб, чарвачилик ва овчилик, дарё, кўл ёқаларида яшаган аҳоли деҳқончилик, шаҳарлар (Сарой Боту, Сарой Берке, Урду Бозор, Сигноқ, Арқуқ)даги аҳоли эса ҳунармандчилик ва савдо-сотиқ билан шуғулланган.

6. Бу ва кейинги байтларда келган «анинг», «гар ул» — Искандарни билдирса, «мунинг» — Ҳусайн Бойқарони англатади.

7. Биринчи «рост» — ўнг маъносиди, иккинчиси эса, мусиқа куйларидан бирининг номи.

X

1. *Султон Бадиуззамон* — Султон Ҳусайн Бойқаронинг катта ўғли, Сейистон ва Балх вилоятларининг ҳокими (1496 — 1505). У 1314 йилда Истанбулда вафот этган.

2. Бу байтда тавзий (бир хил товушга эга сўзлар, айти пайтда, «қ» товуши) ҳамда тасдир (бир сўзни икки-уч ерда бериш) санъатлари ишлатилган.

XI

1. Одам Ато — илк инсон ва пайғамбар. Қуръони каримда Одам Ато исми 25 оятда келтирилган. Мумтоз адабиётда, жумладан, Навоий шеъриятида Одам (а.с.) нинг азиз ва мукаррам қилиб яратилгани, амри Илоҳий бўлгани сабабли фаришталарнинг унга сажда қилгани, Шайтоннинг кибр қилиб унга сажда қилмагани ва Илоҳий даргоҳдан ҳайдалгани зикр этилади. Шунингдек, Одам (а.с.) жуфти — Момо Ҳавво билан Шайтоннинг макрига учиб, манъ қилинган дарахт мевасини егани ва жаннатдан қувилиб ерга тушгани, тавбаси туфайли Аллоҳ таоло томонидан афв этилгани каби воқеалар Навоий асарларида турли муносабатлар билан талмеҳ сифатида келтирилади.

2. *Муҳаммад* — Муҳаммад ибн Абдуллоҳ (570 — 571, Макка — 632.8.6, Мадина) — пайғамбарлар силсиласидаги энг сўнгги пайғамбар. Муҳаммад пайғамбар (с.а.в.) ҳаёти ислом тарихига оид ишончли манбаларда ҳамда сиёратларда батафсил ёритилган. Навоий «Ҳамса»сидаги бир қатор наътлар Муҳаммад пайғамбар (с.а.в.)га бағишланган. Уларда пайғамбаримиз (с.а.в.)нинг сифатлари, шафоат ва меърож мўъжизалари, нури муҳаммадия тўғрисидаги таълимот ҳамда ул зотнинг «макорими ахлоқ» эканлиги шоирона талқин қилинган.

3. Мазмуни: «Тангри уни пайғамбарларнинг бошлиғи қилди ва пайғамбарлик маснадига ўтқазди».

4. «*Низом ут-таворих*» («*Тарихларнинг низомномаси*») — XIII асрда ўтган Носириддин Абу Саъид ибн Абдуллоҳ Байзавий асари. Бу асар қадимий Эроннинг умумий тарихи бўлиб, унда Одам Атодан то эрамизнинг 1265 йилигача бўлган давр қамраб олинади.

5. Пешдод, Каёний, Ашконий, Сосоний — Эроннинг тарихий сулолалари номлари. Навоий бу тўртала сулоланинг ҳукмронлик йиллари 4336 йилу олти ой давом этганлигини хабар қилади.

6. Каюмарс — қадимги Эроннинг подшоҳларидан бири. Алишер Навоий «Тарихи мулуки Ажам»да шундай деб ёзади:

«...Тарих уламози иттифоқи била бировким салтанат қилди, Каюмарс эрди... Ҳар тақдир била подшоҳлик қондаси андин бурун йўқ эрди. Бу қондани ул тузди. Доғи аввал кишиким, шаҳар бино қилди, ул эрди... Минг яшади ва лекин умрининг охирида қирқ йил салтанат қилди. Доғи Сиёмак ўғли Хушангним, набираси эрди, валиаҳд қилди...»

7. Хушанг — Ажам подшоҳларининг тўнғич сулоласи — пешдодийларга мансуб. Алишер Навоий «Тарихи мулуки Ажам»да ёзади: «Хушанг хирадманд ва одил ва олим подшоҳ эрди ва «Жовиди хирад» отлиғ китобни ҳикмат илмида ул тасниф қилдиким, Маъмун халифа вазири Ҳасан Саҳл андин бирор нима топиб, араб тилига таржима қилибтур... Ва темурни тошдан ул чиқарди... Ерга фарш ул солди ва тулку ва ос тийин терисин ул киярга қабул қилди... Доим тоғларда ибодат қилур эрди. Таворихда мундоқ масбатдурким, девлар ани саждада топиб, тош била бошин янчиб ўлтурдилар».

8. Таҳмурас — Пешдодий шоҳлардан бири. Алишер Навоий «Тарихи мулуки Ажам»да ёзади: «Таҳмурас отаси Хушангнинг чин валиаҳди эрди, анинг ўрнида салтанат тахтида ўлтурди ва халойиқ риоятига ва мамолик ҳимоятига жидд била машғул бўлди. Ва анинг замонида азим қаҳат воқеъ бўлди... Ва рўза тутмоқ андин суннат қолди. Ва ул бино қилғон шаҳарлар Марвад Куҳандиз ва Хуросонда Нишопур ва Исфаҳонда Маҳриз ва Сорийя... Ва анинг замонида қаттиқ вабо бўлди. Ҳар кимнинг бир севар кишиси бор эрса эрди, анинг суратин ясаб, анинг била хурсанд бўлур эрди, то бутпарастликқа бунжар бўлди. Ва Таҳмурас ўтгуз йил мулк сурди».

9. Нишопур, Маря, Сипоҳон — қадимги шаҳарлар.

10. Жамшид — Эроннинг қадимги подшоҳларидан бири. Алишер Навоий «Тарихи мулуки Ажам»да ёзади: «Баъзи ани Таҳмураснинг қардоши дебтурлар ва баъзи қардошининг ўғли. Чин салтанатқа ўлтурди, жаҳон мулкин адл ва дод била тузди... Ғариб ихтиролар қилди. Ва ул жумладин сипоҳийлик аслаҳаси... Синон ва ҳарба ва пичоқ... ул ясади. Ва ҳаммом бино қилди ва ғаввослиғ хаёл қилди... Ва салтанатининг замони етти юз йилгача бўлди... Заҳҳок (уни) тутиб, арра била икки бўлуб, жисмин пора-пора қилди».

11. Заҳҳок — Эрон подшоҳларидан бири. Алишер Навоий «Тарихи мулуки Ажам»да ёзади: «Заҳҳок бинни Мардос чун Жамшид қатлидан сўнг Порс тахтин олди, зулму ситам оғоз қилди. Фаридун ани жазосига еткурди. Заҳҳок салтанати минг йил эрди». Заҳҳок — Фирдавсий «Шоҳнома»сида ҳам тасвирланган.

12. Фаридун — пешдодий подшоҳларидан бири. Алишер Навоий «Тарихи мулуки Ажам»да ёзади: «Фаридун яхши ахлоқлиқ олим ва одил подшоҳ эрди. Анинг уч ўғли бор эрди: Салим, Тур, Эраж. Мамоликни учовга қисмат қилди. Фаридуннинг подшоҳлиги беш юз йил эрди...»

13. Манучеҳр — Эроннинг пешдодий подшоҳларидан. Алишер Навоий «Тарихи мулуки Ажам»да ёзади: «Манучеҳр Эраж қизининг ўғли эрди... Ва ул одил подшоҳ

эрди. Фирот ориғин ул қозди ва Ироққа сув элтти... Ва кўпрак деҳқонлиғ зийнату зебин ул ароға кетурди... Манучеҳр юз йигирма йил подшоҳлиғ қилди».

14. *Нувдар* – қадимий Эроннинг пешдодийлар сулоласига мансуб подшоҳ. Алишер Навоий «Тарихи мулуки Ажам»да у ҳақда: «Нувдар Манучеҳрнинг ўғлидир. Отасидан сўнгра мулк анга етти. Аммо ул айёш ва бепарво киши эрди. Манучеҳр қўйғон қойда ва русмни туза олмади ва мулк ва сипоҳига ҳалал йўл топиб, Афросиёб – черик тортиб келиб, ани тутуб ўлтурди. Ва ўн икки йил Эрон мулкида туруб, бузуғлуқ қилди. Ва ул навъким оз ерда ободлиғ қолди. Баъзи таворихда Нувдарни Сеҳри Наримон дебтурлар. Ва подшоҳлиғи баъзи олти йил ва баъзи икки йил дебтурлар», деб ёзади.

15. *Афросиёб* – қадимги Эроннинг пешдодийлар сулоласига мансуб шоҳ. Алишер Навоий «Тарихи мулуки Ажам»да унинг ҳақида қуйидагиларни ёзади: «Ани дебтурларким, Пушанг бинни Тур бинни Фаридун ўғлидир ва баъзи анинг нисбатин Каюмарсга еткурубтурлар. Аммо бурунги дурустроқдур. Чун Нувдарни ўлтурди, Эрон мулкини андоқ буздики, оз ерда маъмурулуқ қолди, йиғочларни кести ва иморатни йиқти ва коризлар била булогларни кўмди. Ва ул фурсатда Соми Наримон ўтуб, ўғли зол Рустам отаси анинг таъзиятига машғул эрди, Зол ул кучи била сипоҳ ораста қилиб, ани Эрон мулкидин чиқарди. Баъзи дебтурларким, Зоб бинни Таҳмосбким, Манучеҳр набираларидандур, хуруж қилиб, ул анинг била урушур яроғин топмай, юз уруб ўз мулкига азимат қилди. Афросиёб подшоҳлиғи ўн икки йил эрди».

16. *Зоб Таҳмосб* – қадимий Эроннинг пешдодийлар сулоласига мансуб подшоҳ. Алишер Навоий «Тарихи мулуки Ажам» асарида унинг ҳақида тўхталиб, қуйидагиларни ёзган: «Зоб бинни Таҳмосб Феруз ҳам дебтурлар. Насаби юқори ўтти. Одил подшоҳ эрди. Кўп вақт Эронда Афросиёб бузгон ерларни ислоҳ қилдиким, юз ободонлиққа кўйди. Дерларким, етти йил райиятдин хирож олмади. Ва баъзи хазойинким. Манучеҳр ва Нувдардин қолиб эрдиким, Афросиёб қилои ҳасонатидин иликлай олмади. Ул хазойин била етти йил Зоб Таҳмосб салтанат асбобин тузуб, маош ўткарди. Ва Зол бинни Сом анга хидматлар қилди ва бузуқ мамоликини тузарда модаллар қилди. Ва Зоб икки рудхонаким, Зобин дерлар, Ироқ мулкида чиқарди. Ва ўз ҳаёти замонида салтанатни Гиршаспқа мусаллам тутти. Анинг подшоҳлиқин Банокатий беш йил дебтур. Ўзга таворихда ўттуз йилдур».

17. *Гаршосб* – Пешдодийлар сулоласига мансуб подшоҳлардан. Алишер Навоий «Тарихи мулуки Ажам» китобида Гаршосб ҳақида қуйидагича маълумот беради: «Гаршосбнинг онаси» ибни Ямин бинни Яъқуб алайҳиссаломнинг қизи эрди ва отаси Зоб бинни Таҳмосбнинг қардоши эрди. Кўпрак таворихда Рустам Достонни анинг наслидин дебтурлар. Аммо фақир қошида бу қавл йироқроқ кўринур, невчунким Золким, Рустамнинг отасидур, анинг қошида сипоҳлар эрди ва Гаршосбни «Ўзида»да балки хейли таворихда Манучеҳр набираларига чиқарибтурлар. Ва Рустамни Сом бинни Наримон бинни Атрут бинни Обтинга еткурубтурлар, валлоҳу аълам. Гаршосб яна черик тортиб Эронга келиб, Гаршосб била масоф тузуб, разм қилди. Афросиёб урушида Гаршосб фавт бўлди ва Золи Зар Зобилистондин черик тортиб келиб, Афросиёбни Эрондин чиқарди. Ва Гаршосбнинг салтанати замонида

ихтилофдур: «Низом ут-таворих» ва Банокатийда йигирма йилдур, «Гузида» била «Мунтахаб»да олти йил, баъзида беш йил ҳам бор...»

18. *Ажам* — бу ерда Хуросон ва Мовароуннаҳрда машҳур қадимий куйлардан бирининг номи.

XII

1. *Кайқубод* — Эронда ҳукм сурган қаёнийлар сулоласининг дастлабки подшоҳларидан бири. Алишер Навоий «Тарихи мулуки Ажам»да уни бир юз йигирма йил ҳукм сурган, дейди.

2. *Рустам* — Эроннинг машҳур афсонавий қаҳрамони. Ривоятларга кўра, Золнинг ўғли бўлган Рустам Кайқубод ва Кайковуслар замонида яшаган ва машҳур қўшин бошлиғи бўлган.

3. *Ковус* — афсоналарга кўра, Кайқубоднинг набираси. Ковус Эроннинг қаёний сулоласидан бўлган подшоҳлардан бири. Алишер Навоий «Тарихи мулуки Ажам»да Ковус юз эллик йил подшоҳлиғ қилган, дейди.

4. *Гударз* — Алишер Навоий «Тарихи мулуки Ажам»да унинг тўлиқ исми Гив бинни Гударз Кашвод эканлигини айтади. Эроннинг афсонавий қаҳрамонларидан бирининг номи.

5. *Тус* — Эроннинг қўшин бошлиқларидан бири. У Кайхусравга хизмат қилганлиги тўғрисида Алишер Навоий «Тарихи мулуки Ажам»да маълумот беради.

6. *Сиёвуш* — Кайковуснинг ўғли. Сиёвуш ҳақида Навоий «Тарихи мулуки Ажам»да ёзади: «...Кайковуснинг ўғли бор эрди, Судобадин ўзга анодин Сиёвуш отлиғким, Юсуф алайҳиссаломдин сўнгра анингдек жамил йигит йўқ эрди... Ва ани Рустам асраб эрди, тарбият топиб эрди. Судоба — ўтай онаси анга ошиқ бўлуб эрди, андин ком ҳосил қила олмай, ўз қўрқунчидин Кайковус қошида ани ўзи била бадном қилиб чақти ва ул ўз бароати учун ўтқа кирди. Чун ул туҳматдин муарро эрди, ўтдин осийб топмади ва атосининг хато ройи ва талаввун мизожидин ваҳм қилиб, Туронға Афросиёб қошиға борди. Афросиёб анга эъзоз ва икром қилиб, қизин бериб, Туркистон вилоятин берди. Аммо Гирсийюзнинг ҳасаддин сиюят қилғони била таҳқиқ қилмай, ани бегуноҳ ўлтурди ва анинг борасиға ажаб ҳайф юзидин зулм борди...»

7. *Кайхусрав* — қадимги Эроннинг подшаҳларидан бири бўлиб, Алишер Навоий «Тарихи мулуки Ажам»да уни Сиёвушнинг ўғли Кайковуснинг набираси эканлиги ҳақида маълумот беради.

8. *Рустаму Зол* — Рустамнинг отаси.

9. *Лухросб* — Эроннинг қадимий қаёнийлар сулоласига мансуб подшоҳларидан бири. Алишер Навоий «Тарихи мулуки Ажам»да Лухросб ҳақида ёзади: «Лухросб бинни Авранд Кайковуснинг инисининг ўғлидир. Дор ул-мулки Балх эрди. Оламнинг кўпрак мулкин очти. Аммо чун оталари салтанат қилмайдур эрдилар ва Кайхусравнинг ўғли йўқ жиҳатидин мулкни анга берганда, элга қатиг келди. Чун ул бу ишни англади, эл била андоқ бориштиким, борча ани тиладилар... Чун Лухросб тахтни Гуштаспқа топширди ва ўзи Балхда ибодатқа машғул эрди. Гуштасп

баъзи билод фатҳиға машғул эрканда, Аржасп келиб Балхни олиб, Луҳросбни ўлтурди. Ва Луҳросбнинг подшоҳлиғи юз йигирма йил эрди».

10. Балх — Шимолий Афғонистонда, ҳозирги Мозори Шариф ғарбидаги кўҳна шаҳар. Милоддан аввал VII асрдан маълум. Балх тарихда Уммул билод (шаҳарлар онаси) деб юритилган. Юнонлар Балхни Бақтра деб атаганлар.

11. *Бухтуннаср* — Луҳросбнинг лашкарбошларидан бири.

12. *Гаршосб* — «Тарихи мулуки Аҷам»да Гуштасп тарзида берилган: «Чун Луҳросб тахтни Гуштаспқа топшурди ва ўзи Балхда ибодатқа машғул эрди... Гуштасп — Ҳалаб мулкида тахтқа ўлтурди ва зардушт анинг замонида пайдо бўлди. Ва Гуштасп осоридин Самарқанд қўғони ва девориким, Эрон ва Турон орасиға тортилибтур ва Насо шаҳри ва Байзо шаҳриким, басе акобир ва ашроф андиндулар. Ва салтанати юз йигирма йил эрди».

13. *Зардушт* — қадимги Эронда Гуштасп замонида ўтпарастлик динининг асосини қурган киши (бу дин шу ном билан машҳур бўлган).

14. *Мажус* — оташпарастлик.

15. *Баҳман* — қадимий Эроннинг каёнийлар сулоласидан бўлган Луҳросбнинг набираси, Исфандиёрнинг ўғли, Алишер Навоий «Тарихи мулуки Аҷам»да ёзади: «Баҳман подшоҳ бўлгондин сўнгра адл ойин қилди, Баҳманнинг отаси Толут наслидин эрди ва ҳарами Арғион бинни Сулаймон алайҳиссалом қизидин икки ўғли бор эди: Сосон ва Дороб. Уч қизи бор эди: Ҳумой ва Фаранг ва Баҳмандўст. Сосон зоҳид ва мутақий киши эрди. Мулкка парво қилмади, гўша тутти. Ҳумойни Ҳумони ҳам дебтурлар. Баҳмон ўз ақдиға киюруб эрди. Мавт маразида тожни анинг қорнига қуйдиким, Доробқа ҳомила эрди... Баъзи дебтурларким, Баҳман подшоҳлиғини ё Ҳумойға берди, тожни андин туғар фарзандга ҳавола қилди. Ва подшоҳлиғининг замони юз ўн икки йил эрди.

16. *Зобулистон* — қадимий Эрон вилоятларидан бирининг номи. Афсонавий қаҳрамон Рустам кўпинча шу ерда яшаган.

17. *Ҳумой* — Эроннинг подшоҳларидан Баҳманнинг хотини. Алишер Навоий «Тарихи мулуки Аҷам»да у ҳақида қуйидагиларни ёзади: «Ҳумой рой ва хирадлиғ хотун эрди. Баҳмандин сўнгра тахтқа ўлтурди... Ва Ҳумойнинг салтанатининг муддати ўттуз йил эрди ва осори Истахрда Ҳазорсутун эрдиким, ани Искандар бузди ва баъзи Чиҳил минорни ҳам анга мансуб қилибтурлар. Ва Самара шаҳриким, Жорбодқон дерлар ҳам, ул бино қилди».

18. *Доро* — Эронда ўтган пешдодийлар сулоласига мансуб подшоҳ. Алишер Навоийнинг «Тарихи мулуки Аҷам» асарида Дороб деб берилган ва унинг сабабини батафсил тушунтирган: «Ҳумой... Чун ҳомила эрди, вазъ ҳамл қилди ва салтанат хуби қўймадиким, ўғлини подшоҳликқа мансуб қилиб, ўзи анга муҳофазат қилғай. Ани бир сандуққа солиб қийр била маҳкам қилиб, дарёга солди. Дебтурларким, бир гозур иликига тушуб, ани фарзандчилай асраб тарбият қилди... Гозур ани сувда топқан угун Дороб от қўйди...

Дороб чун Ҳумой ўрниға тахтқа ўлтурди, адл ва дод пеша қилди. Ва ул хирадманд ва паҳлавон ва хўб сураат подшоҳ эрди... Ва анинг салтанатини баъзи олтимиш йил, баъзи эллик икки йил дерлар».

19. *Доройи Доро* – пешдодийлар сулоласига мансуб подшоҳ. Алишер Навоий «Тарихи мулуки Ажам»да ёзади: «Доро ибн Доробни чун валиаҳд қилиб эрди, отаси ўрнига подшоҳ бўлди. Чун золим табъ киши эрди, зулмидин улўғ эл озурда бўлдилар... Ва Доронинг подшоҳлиғи ўн тўрт йил эрди».

20. *Паҳлавий* – бу ўринда Ўрта Осиё халқлари орасида машҳур бўлган қадимий қуйлардан бирининг номи.

XIII

1. *Искандар, Искандар Зулқарнайн* – Шарқ халқлари адабиётида кенг тарқалган образ. Баъзи тафсир китобларида Қуръони каримда келтирилган Зулқарнайн – Искандар Зулқарнайн эканлиги айтилган. У Шарқдаги мусулмон халқлари орасида машҳур. Искандар ҳақидаги илк маълумот X аср тарихчилари Ҳамза ибн Ҳасан ал-Исфажоний, Динюварий, Табарийлар асарларида, кейинроқ Берунийнинг «Қадимги халқлардан қолган ёдгорликлар» китобида учрайди. Бадиий асарларда, жумладан, Абу Али Муҳаммад ибн Муҳаммад Балъамий асарида Искандар салбий образ сифатида берилган бўлса, Фирдавсийнинг «Шоҳнома», Низомийнинг «Искандарнома», Амир Хусрав Деҳлавийнинг «Ойинаи Искандарий», Абдурахмон Жомийнинг «Хирадномаи Искандарий» асарларида Искандар образи фотиҳ, олим, файласуф ва пайғамбар тарзида тасвирланган.

Алишер Навоий «Тарихи анбиё ва ҳукамо»да «...ва Искандар Зулқарнайн Ёфаснинг тўртинчи ўғлидур Рус наслидин...» деса, «Тарихи мулуки Ажам»да «нисбатида (насабида) ихтилоф кўп экани, баъзилар уни Дороб ўғли, айрим тарихчилар Искандар – Хурмуси Румий ўғли эканлигини ёзишган», дейди. Навоий «Тарихи мулуки Ажам» китобида Искандарнинг нега Зулқарнайн аталгани, ёшликдан ҳикмат ўргангани, подшоҳ бўлгани, «секиз минг шоҳ ва шаҳзода хидматини» қилгани, «оламнинг баҳру барин олиб, ҳайвон сўйи таманноси била зулумотқа киргани», «ва анинг била кирган мулозимлардин бири Хизр, бири Илёс алайҳумас-салом» экани ва «ул сув аларға насиб бўлуб, Скандар маҳрум ёнгани» ва ҳоказолар ҳақида маълумот беради. «Садди Искандарий» достонида эса Искандарнинг идеал образини яратиб, уни пайғамбар, вали ва адолатли шоҳ сифатида талқин этади.

2. *Ашки Доро* – қадимий Эроннинг ашконийлар сулоласига мансуб подшоҳ. Навоий «Тарихи мулуки Ажам»да хабар беришича, ҳокимиятни Абтаҳши Румийдан (уни ўлдириб) олиб, Эронда уч йил ҳукмдорлик қилган.

3. *Ашки Ашкон* – Ашки Доронинг ўғли бўлиб, Навоий «Тарихи мулуки Ажам»да Ашки Ашкон йигирма йил подшоҳлик қилган, дейди.

4. *Баҳром Шопур* – қадимий Эроннинг ашконий сулоласидан бўлган подшоҳлардан бири. У отаси (Ашки Ашкон)дан кейин ўн бир йил тахтда ўтирган, дейди Алишер Навоий «Тарихи мулуки Ажам»да.

5. *Ялош ибни Баҳром* – Эроннинг ашконийлар сулоласига мансуб бўлган подшоҳнинг номи. Алишер Навоий «Тарихи мулуки Ажам»да уни Баҳром бинни Шопурнинг валиаҳди бўлганлиги ҳамда ўн беш йил подшоҳлик қилганлигини ҳикоя қилади.

6. *Хурмуз ибни Ялош* — ашконийлар сулоласининг подшоҳларидан. Алишер Навоий «Тарихи мулуки Ажам»да уни отаси (Ялош ибни Баҳром)га нойиб бўлиб, ўн тўққиз йил подшоҳлик қилганлигини хабар беради.

7. *Нарси ибни Ялош* — қадимий Эроннинг ашконийлар сулоласига мансуб бўлган подшоҳ. Алишер Навоий «Тарихи мулуки Ажам»да унинг ўн йил подшоҳлик қилганлиги ҳақида хабар берган.

8. *Ферузи Хурмуз* — ашконийлар сулоласига мансуб бўлган подшоҳ. Алишер Навоий «Тарихи мулуки Ажам»да: «...анинг салтанати ўттуз йил эрди», дейди.

9. *Ялош ибн Феруз* — ашконийлар сулоласига мансуб бўлган шоҳ. Алишер Навоий «Тарихи мулуки Ажам»да: «...ул Хусравнинг қардоши эрди. Оқибат ул доғи қардоши ичган шарбатни ичти ва анинг подшоҳлиги беш йил эрди», дейди.

10. *Хусрав ибн Ялош* — қадимий Эроннинг ашконийлар сулоласига мансуб бўлган подшоҳлардан бири.

11. *Ялоши Ялош* — ашконийлир сулоласига мансуб бўлган подшоҳлардан бири.

12. *Ардавони Ялош* — ашконийлар сулоласидан бўлган подшоҳ.

13. *Ардавон ибни Ашғон* — қадимий Эронда ашконийлар сулоласидан бўлган подшоҳ.

14. *Гударзи Ашғон* — қадимий Эроннинг ашконийлар сулоласидан бўлган подшоҳ.

15. *Ардавон* — Эроннинг ашконийлар сулоласидан бўлган подшоҳ. Алишер Навоий «Тарихи мулуки Ажам»да уни Ардувон бинни Ялош тарзида қаламга олиб қўйидагича ёзади: «Ашконийларнинг сўнгги подшоҳи эрди, азамат ва тажаммули ва мулкининг вусъати ул табақадаги салотиндин ортти. Ва мулки тавойифдин кўпин ул маҳхур қилиб, мулкин олди ва ўзига мунқод қилди. Ва охир ул-амр Ардашер Бобак ани орадин чиқариб мулк ашконийлардан сосонийларга интиқол топти...»

XIV

1. *Ардашер ибни Бобак* — сосонийлар сулоласидан бўлган биринчи подшоҳ. «Тарихи мулуки Ажам»да у қўйидагича сифатланади: «...Ҳар тақдир била Ардашер Бобак сосонийларнинг аввалги подшоҳидир. Ва ул Сосон бинни Баҳман набирасидур. Ва анинг шарҳи будирким, чун Баҳман Ҳумойни валиаҳд қилди, Сосонким ўғли эрди, гўша тутти, андоқким, мазкур бўлди... Сосондин бир ўғул қолиб эрди, оти анинг ҳам Сосон эрди, мутавори ва мактум юрур эрди».

2. *Шонур бин Ардашер* — сосонийлар сулоласидан бўлган Ардашер Бобакнинг ўғли.

3. *Хурмуз* — қадимий Эроннинг сосонийлар сулоласига мансуб бўлган подшоҳ.

4. *Баҳроми Хурмуз* — сосонийлар сулоласига мансуб подшоҳ. «Тарихи мулуки Ажам»да Алишер Навоий Баҳром бинни Хурмуз деб берган. Навоий ёзади: «Баҳром бинни Хурмуз отаси Хурмуз васияти била подшоҳ бўлди ва Моний наққошнинг, миллатиким Зиндиқа эрди, анинг замонида шойиъ бўлди. Ва кўп халойиқ анга фирифта бўлдилар ва анинг динига кирдилар. Атбои қолин ва бу Баҳром Худопараст эрди ва хирадманд подшоҳ эрди. Тиладиким, Монийнинг миллатин дафъ қилғай. Аввал ани умидворлиғлар била мусоҳиб ва мулозим қилди ва атбоин ўзидин

вахимсиз қилди, то барча зоҳир бўлдилар. Андин сўнгра уламони ийғиб, анинг била баҳсқа солди ва уламо ани якфан қилиб, куфрни анга собит қилдилар. Бу хужжат била Монийнинг терисин сўйдуруб, сомон тиктирди ва атбоин қатл этти... Ва Баҳромнинг замони ва муддати уч йил ва уч ой эрди».

5. *Баҳроми Баҳром* – сосонийлар сулоласига мансуб подшоҳ Алишер Навоий уни «Тарихи мулуки Ажам»да Баҳром бинни Баҳром тарзида атайди.

6. *Баҳроми Баҳроми Баҳром* – сосонийлар сулоласидан бўлган подшоҳ. «Тарихи мулуки Ажам»да Баҳром бинни Баҳром бинни Баҳром деб берилган. Навоий ёзади: «Ота ва абука отин анга қўйдилар, ва лекин ани шаҳаншоҳ дедилар. Бу лақаб била шуҳрат тутти ва ул кишиким, бу лақаб топти ул эрди. Шайни аржуманд ва ахлоқи дилписанд подшоҳ эрди, ахлоқи элга марғуб ва атвори улусқа матлуб. Зулм биносини бузди ва адл асосин тузди... Ва ул тўрт ой мулк сурди...».

7. *Нарси* – сосоний подшоҳлардан бири. «Тарихи мулуки Ажам»да унинг тўлиқ исмини Нарси бинни Баҳром деб келтирилади.

8. *Хурмузи Нарси* – сосоний подшоҳларидан Нарси бинни Баҳромнинг ўғли. «Тарихи мулуки Ажам»да Хурмуз бинни Нарси деб берилган ва у қуйидагича сифатланган: «Ул бағоят мутакаббир киши эрди. Салтанатидин бурун бу сифотин эл билиб, андин ҳаросон эрдилар... Бир кун ғоят худписандлиғидин сўрдиким, манинг афъол ва сифотимга не нима керакликдур?... Ҳаким мундоқ жавоб бердиким, халойиққа ҳоким ва соҳиби ихтиёр бўлгондек ўз нафсингга ҳам ҳоким ва соҳиби ихтиёр бўлмоқ санга керакликдур. Ул бу сўздин, чун зоти жавҳари бор эрди, ғафлат уйқусидин сесканиб, ўз қилиғи теграсига уйрулуб, мустаҳсан автор тутуб, марзи ахлоқ пеша қилди... Ва Хурмузнинг замони етти йил ё тўққуз йил эрди».

9. *Шопури Хурмуз* – сосонийлар сулоласидан бўлган подшоҳ

10. *Ардашер ибни Хурмуз* – сосонийлар сулоласидан бўлган подшоҳ. Алишер Навоий «Тарихи мулуки Ажам»да: «Ардашер бинни Хурмуз Шопур зул Актофнинг иниси эрди. Вафот қилурда чун Шопур ўғли кичик эрди, салтанатни инисиға бердиким, ўғли улғайса, анга бергай... Чун Шопур ўғли улғайди, мулкни анга мусаллам тутиб ўзи ародин чиқти. Салтанати, замони ўн йил эрди», деб ёзган.

11. *Шопури Шопур* – сосоний подшоҳларидан бири. Алишер Навоий «Тарихи мулуки Ажам»да унинг ҳақида қуйидагиларни ёзган: «Шопур бинни Шопур чун тахтқа ўлтирди, бағоят атвори, ҳусн ва ахлоқи мустаҳсан подшоҳ эрди. Ғоят яхшилиғидин Рум подшоҳини ўзига мутӣ қилиб эрди, андоқки қайсар вафоти чоғида, чун ўғли кичик эрди, Шопурға киши йибориб, истидоъ қилдиким, мен қарибмен... ўғли кичикдур, бир киши... йиборким, Румда салтанат қилсун. Ўғлум улғайса, мулкни анга топшургай. Шопур Ширвинни йиборди... Чун мулк вориси улғайди, Ширвин тахаллуф қилмай, мулкни анга топшурди... Шопур чодир ичинда эрдиким, қатиқ ел қўпуб чодирни анинг бошиға йиқти ва сутун бошиға тегиб, ҳалок бўлди. Ва салтанати беш йил ва бир нима эрди».

12. *Баҳроми Шопур* – сосоний подшоҳларидан бири. «Тарихи мулуки Ажам»да шундай ёзилади: «Отаси Шопур ўрнида тахтқа ўлтурди ва анинг сийратин баъзи муаррихлар яхши дебтурлар ва баъзи ёмон. Ва ани Кирмоншоҳ дерлар... Баҳромни баъзи... бир йил подшоҳлик қилди дебтурлар...».

13. *Феруз бин Яздижирд* – сосоний подшоҳлардан бўлган Ҳурмуз бинни Яздижирднинг ўғли. «Тарихи мулуки Ажам»да Навоий ёзади. «Феруз бинни Яздижирд мусулмон ва оқил кордон ва одил подшоҳ эрди. Адолат била мамоликни обод қилди ва саховат била раоёни хушнуд ва шод этти. Анинг салтанати замонида етти йил қаҳат воқеъ бўлди ва раоёдин хирожни соқит қилди. Бу етти йил ҳеч киши кишидин ҳеч нима тиламади ва кўпрак муҳтожларга хазинасидин ваҳҳи маош муқаррар қилди. Анинг адолати баракатидин... етти йилдан сўнграким ёмғур берди. Ул йилда онча маҳсул карам қилдиким, етти йиллиқ қаҳатнинг қусури рост бўлди... Ва Феруз кўпрак мамоликни олғондин сўнгра Туркистон мулкига юрди. Ва Туркистон подшоҳи анинг бир манзилида азим чоҳлар қазиб, устидин хаспўш қилиб эрди... кўп эл ул чоҳларга тушти. Иттифоқан ўзи доғи бир чоҳқа тушуб ҳалок бўлди... Ва салтанати замони йигирми йил эрди».

14. *Ялош ибни Феруз* – сосонийлар сулоласидан бўлган подшоҳ.

15. *Қубод ибни Феруз* – сосонийлар сулоласидан бўлган подшоҳ.

16. *Жомосб* – сосонийлар сулоласидан. Қубод ибни Ферузнинг укаси. «Тарихи мулуки Ажам»да унинг ҳақида қуйидагича маълумот берилади: «...Қубодни тутуб банд қилдилар. Ва Жомаспниким, анинг иниси эрди, подшоҳ қилдилар. Маздак қочиб Озарбайжонга борди ва Қубоднинг сингли ани ҳийла билан қочурди. Ва ул Туркистонга бориб, баъзи ҳаётида дебтурлар, ҳар тақдир била кўмак олиб, мулк устига юругач, билдиларким, Жомасп анинг била муқовамат қила олмас. Ани ҳам банд қилдилар ва Қубодга топшуруб, Қубодни яна тахтқа ўлтурттилар... Ва муаррихлар Жомаспни мулк аъдодида тутмайдурлар».

17. *Нуширавони Қубод* – Шарқ халқлари ёзма ва оғзаки ижодиётида адолатпарвар ҳукмрон тимсолида кенг тарқалган образ. Алишер Навоий ҳам Нуширавонни одил подшоҳ сифатида талқин этган. Бу ном Алишер Навоий ижодида Нуширвон, Нуширавон ва Ануширвон шаклларида учрайди.

18. *Ҳурмуз ибни Ануширвон* – сосонийлар сулоласидан бўлган Нуширвоннинг ўғли.

19. *Парвез Ҳурмуз* – Ҳурмуз ибни Ануширвоннинг ўғли. У Шарқ адабиётида Хусрав Парвиз номи билан машҳур. Хусрав Парвиз Низомий Ганжавий ва Хусрав Дехлавийлар «Хамса»сидаги иккинчи дoston «Хусрав ва Ширин»нинг асосий қаҳрамони. Алишер Навоий «Фарҳод ва Ширин» достонида уни босқинчи, адолатсиз, золим шоҳ сифатида тасвирлаган.

20. *Шеруя* – Парвиз Ҳурмузнинг ўғли. Шеруя Навоийнинг «Фарҳод ва Ширин» достонидаги салбий образлардан бири. Алишер Навоий «Тарихи мулуки Ажам»да унинг ҳақида қуйидагиларни ёзган:

«Шеруя отасини ўлтургандин сўнгра, подшоҳлиқ тахтига ўлтурди...

Аммо мужмали будурким, Хусравнинг ғоят тажаммули ва жоҳидин ул навъки юқори теъдод қилилди, димоғида гурур ва феълида футур бўлуб эрди ва сиёсат ва газаби элга ҳалдин ошиб эрди. Ул жумладин бири буқим, мунажжимлар анга деб эрдиларким, сенинг заволинг ўз авлодингнинг илгида бўлғусидур... Отасини ўлтургандин сўнгра анинг ҳам жисмига азим ранж тори бўлуб, етти ойдин сўнгра ҳаёт вадиятин ажал муқозийсига топшурди. Мулк ҳирсидин ўн етти оғо-инисини доғи ўлтурди...»

21. *Ардашер* — сосонийлар сулоласидан бўлган Хисрав Парвизнинг набираси. Шеруянинг ўғли. Алишер Навоий «Тарихи мулуки Ажам»да у ҳақида муфассал маълумот беради.

22. *Кисро Арслон* — Алишер Навоий «Тарихи мулуки Ажам»да унинг тўлиқ номини Кисро Арслон бинни Кисро Кубод бинни Феруз деб берган.

23. *Кисро* — сосонийлар сулоласидан бўлган подшоҳ.

24. *Турон* — сосонийлар сулоласидан бўлган Парвизнинг ҳизи. Алишер Навоий «Тарихи мулуки Ажам»да унинг номини Турондўхт деб беради ва бу ҳақда ёзади. «Турондўхт чун подшолиғ тахтига ором тутти, бағоят оқила эрди, билдиким, мулк анга ўзгалардек вафо қилмағусидур. Дод ва адл бунёд қилди ва халойиққа кўп умидворлиғлар берди. Ўздан бурунги жамиъ акосира замонидин қолғон шалтоқларни жамиъ раоёға бағишлаб, дафтарларин буюрдиким ювдилар ва яхши ойинлар ароға киюрди... Ва халойиқ андин баче муроффаҳ ва масрур бўлдилар... Ва Турондўхт Шаҳризодни ўлтургон кишиниким, Машҳур Хуросоний дерлар эрди, тарбият қилиб, вузарот берди. Ва бир йилу тўрт ой подшоҳлик қилгондин сўнгра мулкка видоъ қилди».

25. *Парвез Баҳром* — қадимий Эроннинг сосонийлар сулоласидан бўлган подшоҳ.

26. *Озарм* — сосонийлар сулоласидан бўлган Турондўхтнинг синглиси.

27. *Фаррух* — сосонийлар сулоласининг охириги подшоҳларидан бири. Алишер Навоий «Тарихи мулуки Ажам»да уни Фаррухзод деб берган: «...Яна киши тилар эрдилар. То мағриб шаҳарларидин бирида Фаррухзодни топтилар ва тахтқа ўлтурттилар. Ва ани ҳам Парвиз авлодидин дебтурлар. Ва ул доғи олти ой салтанат қилгондин сўнгра қатлға келди».

28. *Яздижирд* — сосонийлар сулоласининг энг охириги подшоҳи.

XV

1. Кўк тоқига кўп садо солган тўрт хайл — Эронда ҳукмронлик қилган тўрт (пешдодийлар, каёнийлар, ашконийлар ва сосонийлар) сулоладан иборат. Алишер Навоий «Тарихи мулуки Ажам» асари ҳамда «Садди Искандарий» достонининг XI, XII, XIII ва XIV бобларида бу сулолаларнинг ҳар бири тўғрисида ўзигача мавжуд бўлган тарихий асар ва манбалардан келиб чиқиб маълумот беради, уларнинг ҳаммаларини «мулуки Ажам» (Ажам ҳукмдорлари) деб атайди.

2. Навоий Искандар иккинчи (Каёнийлар) табақадан сўнг ўтди, дейди, Аслида эса Искандар сосонийлар даврида ўтган.

3. *Файлақус* — Искандарнинг отаси.

4. Мазмун: «Кўрдиларки, ҳомиладор хотин бир бола туққан, лекин хотиннинг жисмида руҳ қолмаган (ўлган)».

5. *Ано сўғи* — онасининг мотами.

6. *Нори мажус* — мажусий (ўтга топинувчи)лар олови, яъни ёлқинли олов.

7. *Донайи даҳр* — Абдурахмон Жомий бўлиб, айни пайтда, у ҳам ўзининг шу номдаги достонини яратиш билан банд бўлган.

8. *Насси қотез* — кескин далил, оят ҳукми.

9. *Нақумоҳис* — Искандар отаси Файлақуснинг олим ва донишманд вазири бўлган, у Искандарга ёшлигидан бошлаб тарбия бериб, унга кўп илмларни ўргатган.

10. «Мустақимин», «рожиин» мунажжимлар термини бўлиб, юлдузларнинг «тўғри юриши» ва юришдаги «орқага силжиши» каби тахминларни ифодалайди.

11. *Тифли фаррухнайн покзод* — Искандар демак.

12. *Хушку тар, баҳру бар* — қуруқ ва сув, денгиз ва ер юзи маъносида.

13. Мазмуни: «Гоҳ от устида қурол ўйнатар, гоҳ яёв ҳолда куч кўрсатар эди».

14. «Ота азасини бартараф қилган, тахтга чиқиб, шоҳлик узугини тақди».

15. Алишер Навоий достони қурилмасининг ўзига хос хусусиятларидан яна бири, унда боблар охиридаги лирик хотимани ҳам такомиллаштирганидир. Агар Низомий Ганжавий «Искандарнома»нинг «Шарафнома» қисмида соқийга, «Иқболнома» қисмида мутрибга мурожаат қилган бўлса, Хусрав Деҳлавий эса ҳар бир боб охиридаги лирик хотимада ҳам соқий ва ҳам мутрибга мурожаат қилса, Алишер Навоий боб охирида соқий ва мутрибга мурожаат қилиш билан бирга, ўз-ўзига ҳам мурожаат қилиш билан бобни якунлайди.

XVI

1. Олдинги ва бу байтнинг мазмуни:

«Жат (ҳайвон ўргатувчи)нинг аниқ ўйнатишдан мақсади нон топиш бўлгач, уни итга ташлаш мумкинми, маймун топганини ичига сиққанча еб, қолганини лунжига тўплайди».

2. Бу сўз «Хамса»нинг 1960 йил Тошкент нашрида «бойим» тарзида берилган. Бошқа манбаларда «бим» (қўрқув, қўрқинч, хавф) шаклида тўғри ёзилган.

3. Байтнинг мазмуни: «Ҳиммат аҳлининг феъли кенглиги туфайли, унинг олдида бой ҳам, камбағал ҳам бирдек кўринади».

4. Мазмуни: «Сахийнинг қандай бойлиги бўлмасин, инъом этишда унинг қиммати кўзига кўринмайди, ҳатто охириги тангасигача эҳсон қилаверади».

XVII

1. Бу ҳикоят Абу Бакр Муҳаммад ибн Муҳаммад ибн ал-Валид ал-Фаҳри ат-Туртуший (1220 — 1227 йилда ўлган)нинг «Сирож ул-мулк», Абдурахмон Жомийнинг «Искандарнома» дostonларида ҳам бор. Навоий унга, биринчидан, воқеани Мағриб замини (Шимолий Африка)да бўлиб ўтгани, иккинчидан, ўша жойдаги подшоҳнинг жанг вақтида ўлгани каби деталларни қўшган.

2. «Тирик одамларга аралашмайди, эски қабрлардан бошқа жойда турмайди».

3. «Яна бири: ҳеч бирда камбағаллик билан алмашинмайдиган абадий бойликлар».

XIX

1. Қарама-қарши қуиш усулидан фойдаланиб яратилган бу байтнинг мазмуни: «Шер тортиши керак бўлган нарсани чумоли қандай тортсин, филнинг юкини пашшага ортиб бўладими ахир?»

2. Олдинги уч ва бу байтнинг мазмуни:

«У ҳар ишда замон аҳлидан устун, шу билан шоҳликка лойиқ, қуёшдек зўр меҳрли, соф кўнгил, қўшин тортганда оламини қўлга оладиган, адолат чоғи худди навбаҳордай чарақлагай, сиёсат бобида жаҳонни ўртовчи яшиндай, шафқатсизликда душманни қайтарадиган», қаттиқлик пайтларида халқпарвар бўлсин».

3. «Солиқ ёзувчи амалдор халққа ситам қилса, солиқ ёзувчи қўлини қаламдек қалам қилсин (тилсин)».

4. Китобат санъати ишлатилган бу байтда: зулм сўзидаги «лом» ل (л) ила م «мим» (м)ни ل «лам»и жаҳдга, яъни морфологик қоида бўйича, бўлишсизлик белгисига айлантириб, «зулм» сўзининг ўзини ҳам йўқ қилсин дейилади.

5. «Сенинг сўзинг гарчи жон бағишловчи бўлса-да, ҳозиргиси барчани ёппасига қириб юборгудек бўлди».

6. Юпитер сайёраси, форсча номи Биржис бўлиб, мунажжимлар бу сайёрани «Саъди акбар» ва «Фалак қозиси», жойи олтинчи фалакда, дейдилар.

7. *Арасту* — юнон файласуфларидан Аристотель исмининг арабча шакли. Навоий тасвирича, Искандарнинг юришларида унинг ёнида бирга юрган, ҳар бир бобда илм-ҳикмат йўли билан мушкулларини ҳал қилиб турган етти олим, донишманд, ҳакимлардан бири.

8. *Балинос* — Искандар атрофидаги етти олим, ҳакимлардан бирининг номи.

9. *Илёс* — Диний ривоятларда баъзилар уни пайғамбар, айримлар эса авлиё дейишади. Мумтоз адабиётда бу ном кишиларнинг дарё сафарларида йўлдоши ва йўлбошловчиси рамзи ўлароқ гавдаланади, қуруқлик сафарларида эса раҳнамо Хизрдир.

10. Навоий бу байт орқали ҳаммани (подшоҳми у, гадоми у, қатъи назар) адолатга ундамоқда.

XX

1. *Ануширвон* — асли исми Хусрав I бўлиб, лақаби Ануширвондир. Ануширвон сўзининг маъноси — абадий руҳ эгаси, ўлмас руҳ эгаси демакдир. Ануширвон отаси Кубод ўлгандан сўнг (531 йил) тахтни эгаллайди ва Маздак қўзғолонини бостиради, шунинг учун воқеаномаларда адолат тимсоли сифатида шуҳрат қозонган.

XXI

1. *Маҳмуд* — тарихий шахс. Маҳмуд Фазнавий ибн Сабуктагин (1030 йилда вафот этган) — Фазнавийлар давлати ҳукмдори (998 — 1030), сомонийларнинг Хуросондаги нойиби Сабуктагин вафот этгач (997), тахтни унинг катта ўғли Маҳмуд Фазнавий эгаллайди. Уни Мансур ибн Нух II (сомонийлардан) Балх, Термиз ва Буст шаҳарлари нойиби деб тан олишга мажбур бўлган. Маҳмуд Фазнавий 999 йили бутун Хуросонни эгаллаб, ўзини султон деб эълон қилган. Сўнгра 1001 йилда Қорахонайлар хони Наср билан шартнома тузган. Шартномага кўра, иккала давлат учун Амударё чегара чизиги деб белгиланган. Хоразмшоҳ Абулаббос Маъмун (999 — 1016) халқ қўзғолони вақтида

қатл этилгач, Маҳмуд Ғазнавий 1017 йилда Хоразмни босиб олган. Маҳмуд Ғазнавий 1025 йилда Мовароуннаҳрга ҳужум қилиб, Соғониён ҳамда Хуттан (Кўлоб)ни ўзига қаратиб олган. У Панжоб, Кашмир ва Шимолий Ҳиндистон вилоятларига 17 марта юришлар уюштирган. Маҳмуд Ғазнавий паҳлавий ва араб тилларини билган, ўзи шеърлар ҳам битган. У Ғазнада жуда кўп нодир китоблар тўплаган.

Бадий адабиётда Маҳмудни одил подшоҳ сифатида талқин этиш анъанага айланган. Низомий Ганжавийнинг «Махзан ул-асрор» дostonида келтирилган Султон Санжар ва кампир ҳақидаги, Навоийнинг «Садди Искандарий» асарида Маҳмуд ва Масъуд (Маҳмуднинг ўғли) ҳақидаги ҳикоятлар фикримизга яхши далилдир. Навоий бу ҳикоятда Маҳмуд ҳаётига боғлиқ бир лавҳа (кампир уйига бостириб киргач сарбозларни жазолаши) орқали унинг одил бўлганлигини алоҳида таъкидлайди. Низомий ва Навоий дostonларида тасвирланган Маҳмуд образи Маҳмуд Ғазнавийнинг бўлмаи, адабий-бадий тимсоли ва тафаккурининг маҳсулидир.

XXIII

1. *Мўбади нуктасанж* — сўзга эпчил донишманд маъносида.
2. Юқоридаги икки ва бу байтнинг мазмуни: «Яна қиссасига ақл югуртириб, тарихлари устида кўп ўйлаб ишларида қанчаки ғаройиб бўлса, у ишда кўп ажойиб бор эса, унда мавжуд бўлган ёлғонларни чиқариб ташлаб, унга назм билан безак берсам», дейди.
3. *Фатҳи билод* — шаҳарларни қўлга киритиш.
4. *Мағриб замин* — Ғарб бу ўринда Африка мамлакатлари маъносида.
5. *Зангибор* — бу ўринда Ҳабашистон маъносида ишлатилган.
6. *Доро* — Эронда ўтган каёнийлар сулоласининг охириги подшоҳи. Бу ҳақда юқорида ҳам айтилди.
7. *Билоди Фаранг* — Европа мамлакатлари маъносида.
8. Байтнинг мазмуни: «У ернинг халқларини мутеъ қилгач, Қрим билан Андалус (Испания)ни босиб олди».
9. *Зардушт* — қадимги Эронда ўтпарастлик динига асос солган киши (бу дин шу ном билан машҳур бўлган).
10. Суҳайл номли юлдуз Яман мамлакатаида яхши кўринар экан ва у ерда ҳақиқ аталган қимматбаҳо тош кўп топилар экан, бу жойда ўшанга ишора қилинади.
11. Мазмуни: «Ос ва Рус томон юрганда, у ердагиларнинг юзлари қўрқувдан қаҳрабодек сарғайиб кетди».
12. *Чаркас* — ҳозирги Грузия ҳудудида жойлашган мавзе. Гуржа эса ҳозирги Грузиянинг тарихий номи.
13. Мазмуни: «Чигил билан Яғмодан худди чаманда ғарбдан шарққа эсан шамолдай ўтиб кетди».
14. «Йўлларин ўлчатгач, мамлакатнинг йўллари орасидаги масофалар учун йиғоч (узунлик) ўлчовини тайинлади».
15. Бир йиғоч масофа ўн икки минг қари (метр)га тенг.
16. Байтнинг мазмуни: «Унинг ташаббуси билан ҳар бир йиғоч йўлга маълум белги қўйилди».

17. Мазмуни: «Тиғи чақмоқдай алангалангач, занжи (қора танли негр)лар кўмирдай куйдилар».

18. «Олтин тухум истаб кўп машаққатга дучор бўлма, чунки олтин тухум берувчи қуш ҳавога учиб кетган (йўқ бўлган)».

19. «Унинг ғазаб ўти шундай алангаланиб кетган эдики, гўё осмон ичида қиёмат-қойим бошлангандек кўринарди».

20. Байтнинг мазмуни: «Мен унга шундай таъзир берайким, уни эслаганда ҳар қандай бадкирдор одамнинг кўзи очилиб кетадиган бўлсин».

21. *Чавгону гўй* — чавгон — учи эгри узун таёқ, гўй — чавгон ўйинида қўлланадиган тўп, копток.

22. «Сирлар ташувчи (элчи) икки букилиб деди: «Жонингга Ҳақдан минг-минглаб раҳматлар бўлсин».

23. «Киши ўзига қул деб хитоб қилиши ҳар ҳолда тўғри йўл эмас».

24. «Кўтон (лайлак) катта қушлардан саналади, лекин шунқор олдида унинг нима жони бор?»

25. Олдинги икки ва бу байтнинг мазмуни: «Яна бири буким, шоҳ менга эҳсон қилиб, гўй билан чавгон юборибдир. Бунда ҳам бир махфий ва рамзий маъно бор. Масалан, олимлар жустужу қилиб, ер юзини гўйдек думалоқ эканини аниқлаганлар».

XXIV

1. *Рифқ* — мулойимлик, ёқимлилик.

2. Мазмуни: «Қайси амал — ўринда бир гуруҳ ўтирган бўлса, ҳаммасининг майли бошқа амалга — юқори амалга ўтишида бўлади».

3. «Таассуб орага ташвиш солгач, орага яна низо-адоват тушиди».

4. Мазмуни: «Булар ичида ўрта табақадагиларнинг низолари ашаддийроқ бўлиб, буларнинг ноаҳдлигидан жуда кўп зарар юзага келади».

5. Бу тўрт байтда Навоий ўз замонида кўрган фожиаларини акс эттирган: «Ҳусайн Бойқаро билан ўғли орасига низо тушиб, кўп қон тўкилгандан, унинг ўғиллари: ораларида ва умуман Темур авлоди орасида душманлик пайдо бўлиб, кўп халқни ва бир-бирларини хароб қилганлар».

6. Мазмуни: «Ҳар қалай икки дарвешнинг дўстлиги — бир-бирига душман бўлган икки шоҳдан афзалдир».

XXV

1. Чингизхон (асл номи Темужин, Темучин. Тахм. 1155 — 1227 25. 8) — мўғул феодал империяси асосчиси, саркарда.

2. «Агар киши дўстликни ҳавас қилса, тоабад унга ушбу масал кифоядир».

XXVI

1. «*Шоҳи Фаридулҳашам*» — Искандарга нисбатан ишлатилган сифат.
2. «*Ҳикмат ойини донанда*» — Арастуға нисбатан айтилган.
3. Уч байтнинг мазмуни: «Бировнинг ножўя бир иши бўлиб, уни қилиши зарур бўлиб қолади. Аммо бу ишдан эл-юртга каттакон зарар етадиган, тағи қалтис, жанжал чиқадиган бўлса, биров бу ишни манъ этиш имкониятига эга бўлса-ю, бундан ўзини четга олса, у кечирарли эмас».

XXVII

1. Мазмуни: «Кишилар хайр бериш учун Рум, Зангибор, Фаранг мамлакатларидан бошқа ҳамма жойга, дунё бўйича тўхтовсиз чоптилар».
2. *Турон* — Ўрта Осиёнинг шимоли-ғарби ва Қозоғистоннинг жануби-ғарбидаги текислик.
3. «Ҳамма иқлимнинг ҳукмдорлари бўйинларига итоат ҳалқасини осиб, тўда-тўда бўлиб келишар эди».
4. Бу ва олдинги уч байтнинг мазмуни: «Хитой мамлакатининг хоқони Мангу ҳам, Ҳинд элининг бошлиғи Қорахон ҳам, Миср юртининг азизи Варқаъ ҳам, Дашт элининг ҳокими Темуртош ҳам, Ховарон мамлакатидан Фарангису, Ширвон элидан Даволи каби кишиларнинг ҳамма-ҳаммаси Доронинг кўз ўнгидан ўтишди. Шоҳ ва шахзодаларнинг, саркарда ва амалдорларнинг сон-саногии йўқ эди».
5. Мазмуни: «Лекин Искандарнинг шиори сулҳ ва тинчлик эди, у Дорога ўхшаб ҳовлиқмасди».
6. «Кеча посбонлари қанчалик ҳушёр бўлса, қўшин қоровуллари ҳам шунчалик зийрак — бедор эдилар».
7. У (Искандар) «Хайбар қўрғонидек хандақ ясади, йўқ Хайбар эмас, Искандар деворидек истеҳком қурди».
8. Бу икки байтнинг мазмуни: «Мен ҳикмат йўлида мунча лоф уриб, ажаб ерда уруш майдонини ёйиб-очиб қўнган эканман. Бу ердан қайтишнинг имкони йўқ, уруш қилсам нуқсондан бошқа ҳеч нарса бўлмас».
9. Мазмуни: «Қўшиннинг ҳар тарафини илғор қисм ўраб олган бўлиб, улар душман тарафидан писиб келадиган тун ўғриларини (разведкачиларни) қўлга тушириш пайида эдилар».
10. «Гўё ерда зилзила пайдо бўлиб, у «ўз ҳомиласини ташлаб қўйди».
11. Тўрт байт мазмуни: «Тақдир икки дарёга жўш солди, бу ғавғо Миррих сайёраси ҳулоғига етди. Полвонлар ҳайбатли наъралар торттилар, бу наъралар ер қатламларига зилзила солди. Ерда зилзила пайдо бўлди, «ва ер ўз юklarини юзага чиқарди», қиличбозлар, фалак турки (Миррих сайёраси)дек бошдан-оёқ кўк темирға чулғандилар».
12. *Боронғор* — ҳаракатидаги қўшиннинг ўнг қаноти.
13. «Бу вақтда жаннатга ўхшаш Самарқанд йўқ эди, бунини (Самарқандни) Искандар бино қилди».
14. *Шайтол* — Искандарнинг қўшин бошлиқларидан бири.

15. «Қуролларнинг бир-бирига урилишидан чақмоқ ўти ярқирар, отларнинг кишнашидан эса, момақалдиरोқ садоси эшитиларди».

16. Мазмуни: «Фалак бевасининг табиати қисирлик бўлмаганда, бу ғавғодан у ҳомила ташлаб юборар эди».

17. *Бориқи Барбарий* — Доронинг собиқ аскарари. У Дородан кўп жабр кўриб, Искандар қўшинига хизматга ўтган.

18. *Ҳаррон* — Доро паҳлавонларидан бири.

19. *Шайда* — Ҳарроннинг қариндошларидан, Доронинг паҳлавонларидан бири бўлган.

20. *Равшанақ* — Эрон шоҳи Доронинг қизи. Доронинг жанг майдонида ўлими олдида васиятига кўра, Искандар бу гўзал қизни хотинликка олган.

21. Бу байтнинг мазмуни: «Агар давр Дорога заҳарни тез берган бўлса, Искандарга ҳам абадиятни бера қолмайди-ку!»

XXVIII

1. Икки байтнинг мазмуни: «Кимки шоҳлик қилишни истаса, барча аскарларнинг ҳолидан воқиф бўлсин. Уларнинг таъминоти масаласини ҳал қилганда, ҳар кишининг даражасига қараб иззатини бажо келтирсин».

2. «Хайр ул-умур» — ишнинг яхшиси демак, бу ерда «ишнинг яхшиси уртачалиқдир» деган ҳадиси шарифга ишора қилинган.

3. Мазмуни: «Ферузани эшакмунчоқдан ва бутун чиннини синиқ сопол кўзадан фарқ қилса».

4. Арабча ёзувда ҳар иккала сўз бир шаклда — **الف** ёзилса-да, биринчиси минг, иккинчиси эса бир (абжад ҳисобида)дир.

5. Икки байтнинг мазмуни: «Биёбонда ўлган тошбақанинг қуруқ чаноғи шаклан садафни эслатади. Лекин бунинг бирида дурдона бўлса, иккинчисида бир неча чириган суякдан ўзга нарса бўлмайди».

XXIX

1. Бу қисмда гап Султон Абу Саид ҳақида бормоқда. Султон Абу Саид — Амир Темурнинг эвараларидан бири (Мироншоҳнинг набираси). Хуросон ҳукмдори бўлган бу шоҳ Озарбайжонга ҳарбий юриши вақтида Муғон даштида ўлдирилган.

XXX

1. Навоий достонининг асосий бобларидаги ҳикмат қисмида Искандар кўпинча Арастуға савол билан мурожаат қилади. Бу йўл фақат етмиш учинчи бобнинг учинчи қисмида Сукротға ва етмиш еттинчи бобнинг учинчи қисмида Луқмонға мурожаат қилиш билан ўзгарган, холос.

2. Мазмуни: «Лекин буни қилиш нафсига оғир келади ва кишининг нафси енгиллик томонига муштоқ бўлади».

3. «Кимдаким бирон ёмон хислатга эга бўлса, ҳар ишда ва ҳар қандай ҳолатда ўша туғма хислатнинг таъсирида юради».

4. *Аторид* — Меркурий сайёраси.

XXXI

1. Байтнинг мазмуни: «Агар Доро иккидан бирини бериб, унинг ҳам ярмини халқдан ундириб келган бўлса, биз буни (маошни) икки баравар оширамиз».

2. «Шоҳ: Хазинадан икки ҳиссадан маош беринг, — деди. Шундай қилиб, эл ранждан қутулди».

3. Мазмуни: «Ҳамма хазинадан маошини олди, шоҳ ўзига тобеларни шундай рози қилди».

4. *Байт ул-ҳарам* — Макка шаҳридаги Каъба шу ном билан юритилади.

5. *Илҳоми хотиф* — ғойибдан хабар берувчи илҳом, жони хоиф — қўрқувчи жон.

6. Мазмуни: «Агар итоат қилмай, бўйин эгмай, Худо сақласин, жоҳиллик ва ўжарлик қилсанг».

7. Мазмуни: «Элчилар ҳар тарафга кетдилар. Улар ишда, сўзлашда лозим кўринган ҳамма нарсани майдасидан йиригигача билиб олган эдилар».

8. Олдинги бешала ва бу байтнинг мазмуни: «Зеро, Тангри менга уч ҳунарни насиб қилибдурким, агар бировдан енгилсам қутилмаган ғаройиб воқеа бўлур эди. Биринчиси шуким, мамлакатим ниҳоятда мустаҳкам, унинг тоғлари баланд, қалъалари истеҳком шаклида. Бундан ташқари, бу ерда яна бир ажойиб иш қилинганким, қалъанинг бутун тевараги ҳам, ер ости ҳам дарёдан иборатдир. Иккинчиси шуким, менинг бир қанча сеҳргарларим бор бўлиб, улар ҳаммаси мендан мояна еб ётадиган хизматкорлардир. Агар менинг бошимга фалак бирон офат юборса, улар шундай шафқатсизлик билан чора кўрадиларки, сеҳр-жодуни ишга солиб, юмронқозикни йиртқич шерга, буғини салобатда қонхўр қоплонга айлантирадилар».

9. *Ҳиндуйи рехта* — ҳиндча куй.

XXXII

1. Уч байтнинг мазмуни: «Ўтнинг манқали май ширасида жонланиб турса-ю, май шираси худди манқалдаги ўтдек ўткир бўлса. Ўрдак шакл, тиниқ май идиши ёнида бўрдоқи ўрдак кабоби турса, ўтнинг шуъласи уйни гулшан, майнинг жилваси кўзни равшан айласа».

2. Шоир бу мисрада қор билан қопланган жаҳонни оқ пўстинга ўралган кишига ўхшатган.

3. Муаллиф бу мисрада сувни симобга ва музлаган сувни тоза кумушга ташбиҳ этмоқда.

4. «*Ин якод*» — кўз тегмасин учун ўқиладиган оятнинг боши.

XXXIII

1. «Кўз очиб қараса уйда, худди қоронғу кечада ҳамма ёқни ёритиб турган
Суҳайл юлдузидек Лайли ўтирган экан».

XXXIV

1. «...доройи дарёнавол» — Искандар маъносида.
2. «...ҳакими Масиҳомисол» — Арасту демак.
3. «Бунинг даҳшати билиниб тургач, киши табиати бундан қўрқувда бўлиши керак эди».
4. Тўрт байт мазмуни: «Донишманд мунажжим шундай деди: «Бу ишнинг бошқа бир сабаби бор. Масалан, қишнинг табиати совуқ, нам ва рутубатлидир. Ақл бу масалага шу тарзда қарайди, ёш кишиларнинг табиатига майин ҳаво ёққани ҳолда, ҳарорат ва қуруқлик азият беради. Қуруқлик билан иссиқ ҳарорат алангалатган киши вужудини совуқ ва намчил ҳаво мўътадил ҳолатга келтиради».
5. *Шабобу куҳулат* — ёшлик ва қарилик маъносида.

XXXV

1. *Арас руди* — Арас дарёси — ҳозирги Озарбайжон ҳудудида.
2. *Сипоҳон* — Исфаҳон. У Эроннинг марказий қисмида жойлашган тарихий вилоят.
3. *Хуросон* — Эроннинг шимоли-шарқий қисмидаги тарихий-маъмурий вилоят.
4. *Ҳирманд* — Хуросондаги дарёлардан бири.
5. *Зобулистон* — Эрондаги бир вилоят (юқорида ҳам эслатилган).
6. *Нимрўд* — Хуросондаги дарё.
7. *Дирижаз* — Хуросондаги дарё.
8. *Бироҳими Адҳам (Иброҳим Адҳам)* — шоҳликдан воз кечиб, тасаввуф йўлини қабул қилган машҳур шахс. 777 йилда вафот этган.
9. *Мурғоб руд* — Афғонистон ва Туркменистон ҳудудидан оқиб ўтадиган дарё.
10. *Чохчарон* — Хуросон ҳудудидан оқиб ўтадиган дарё.
11. Бу байтда шоир радд-ул-ажз мина-с-садр санъатидан фойдаланган. Хуросон — биринчи мисранинг боши ва иккинчи мисранинг охирида; Ҳирий (Ҳирот) — биринчи мисранинг охири ва иккинчи мисранинг бошида такрорланган.
12. *Монароуннаҳр* — ўрта асрларда Амударё билан Сирдарё оралиги шундан ном билан аталган.
13. *Кўҳак* — Зарафшон дарёсининг қадимги номи.
14. *Фурот (арабча номи Шатт ул-Фурот)* — Фарбий Осиёдаги энг катта дарё. У Туркия, Сурия ва Ироқ ҳудудидан оқиб ўтади.
15. *Нил* — Африка қитъасидаги энг катта дарё.
16. *Салсабил* — жаннатдаги афсонавий булоқ.
17. «Сув бу тепанинг олдидан шундай оқар эдики, қараган киши: «Тепа ошиқ-нинг бошию, дарё суви унинг кўз ёши», — дерди».

18. Бу байт ирсол ул-масал санъатига яхши мисол бўла олади. Унда «минг қарғага бир кесак» мақоли ишлатилган.

XXXVII

1. Икки байтнинг мазмуни: «Гадо элга кам кўриниши керак, кўп кўринавериши уни хор қилади». Феруза (тоши) оз бўлгани учун, азиздир, эшакмунчоқ кўп бўлганидан ўнтаси бир пулдир».

2. Мазмуни: «Шоҳининг кўзи кўр бўлган эди».

3. Уч байтнинг мазмуни: «Кимки саъй-ҳаракат қилиб, менинг кўзимни очса, унга кўз нуримни, яъни кўзим пардасида яширинган қизимни никоҳлаб бериб, уни кўз қорачигидай фарзанд этаман, кўзим нурини унга пайванд қиламан», деб ваъда берган эди.

XXXVIII

1. Юқоридаги байтларнинг мазмуни: «Эй ҳикмат аҳлига сабоқ берувчи ҳаким! Бир жойда истиқомат қилганда осойишталигу, сафарга чиққанда минг турли машаққат бор бўлгани ҳолда, нима учун илм-ҳикмат аҳли сафарни маъқул топади?»

2. «Сафар ўтида куйишни ўзига мақсад қилиб олган одам ҳам вужуд отини тоблаб, чиниқтириб камолотга эришади».

3. Икки байтнинг мазмуни: «Масалан, сафарда юрган одамнинг еган таоми яхши ҳазм бўлади. Овқат тез ҳазм бўладими, кишининг саломатлиги яхшилана-веради».

XXXIX

1. Байтнинг мазмуни: «У шоҳнинг савлатидан қочқинда, фалон қалъада унинг қўрғони бор».

2. «Доимо руҳпарвар насим эсиб тургани учун жаннатга ўхшайди, бўлмаса жаҳаннамнинг худди ўзидир».

3. «Бу иккиннинг тарки» — ўт ва шамолнинг тарки маъносида.

4. Бу мисрада тақрир санъатидан («не» сўзининг тўрт марта такрорланиши орқали айтилаётган фикр бўрттирилиб) моҳирона фойдаланилган..

5. Байтда Навоий илтизом санъатидан, ўринли фойдаланган. Унда «ўт», «ел», «сув» сўзлари бир неча бор такрорланган бўлиб, улар, биринчидан, мазмунни кучайтирган, иккинчидан, ўқувчи хотирида мустаҳкам из қолдиришни таъминлаган.

6. «Унинг туби Каюмарс замонидан бери ёниб турган катта олов ўчоғининг ўзидир».

7. Бу байтда тавзиъ (бир хил товушга эга бўлган сўзлардан фойдаланиш) ҳамда тасдир (сўзлар такрори) санъати ишлатилган.

8. «Ҳар томонга тахтга тош бостирилган, унинг бирига ел, бирига ўт яширилган».

9. «Ўт чоҳдан шуъла урганда, унинг яллиғи қалъани куйдиради».

10. «Шу онда Искандар билан Афлотун икковлари қўрғонга томон эмас, Тангрининг қудратига кўз тикдилар».

11. *Бу икки бандизод* — Маллунинг ўғли ва қизи, демак.
12. «Яна тожингни ўзингга қайтариб, ўлкангни ҳам ўзингга бериб чиқиб кетамиз».
13. *Барги мамотни соз этмак* — ўликни кўмиш учун яроғини тайёрлаш (лозим).
14. *Амру Зайд* — ҳозирги «Эшмат-Тошмат» деган маънода.

XLII

1. Агар қилса таълил қувват кетиб,
Кўпидин табиатқа иллат етиб.

Байтдан гап овқатнинг инсон меъдаси учун зарурлиги, қарилик, камқувватлик ҳақида кетаётганини ҳисобга олсак, маъно қуйидагича ойдинлашади:

Киши бадани қариликка юзлангач, гавда ҳарорати пасаяди, натижада меъда сусаяди, овқат яхши ҳазм бўлмайди. Агар шу сабаб билан овқат кам тановвул қилинса қувват кетади, кўп ейилса ҳазм бўлмайди, баданга иллат — касаллик юзланади, қарилик ана шундай бедаво дарддир.

XLIII

1. Бу беш байтда фил (фил) гавдаси ажойиб муболаға ва ўхшатишлар билан тасвирланган: фил гавдасини яхлит кулранг тошдан бўлган тоққа, бошини тоғ учидан чиқиб турган фалак сингари тўтарак тошга ўхшатилади, тоғ бўлганда ҳам кемага ўхшаб юрувчи, икки қулоғи эса кема елкани каби, хартуми «сомон йўли»дай, балки аждаҳо сингари, дейилади.

2. Бу мисра талқини: филнинг тиши шаклан тўғри алифдек бўла бориб, ломдек эгилади. Шу ўхшатиш орқали алифдек тўғри тишлар лом каби эгриларнинг дастидан («ло» инкор маъносини билдиради) балоғардон бўлиб кетганлигига ишора қилинади.

3. «Яна ҳар бир фил устида ажойиб бир тахт бўлиб, ҳар тахтнинг ичида тўққизта бахти кулган ҳинд маликаси ўтирар эди».

4. «Булар Зуҳал (Сатурн) юлдузи сингари олтин рангда, Баҳром (Марс) юлдузидай оташин ва ғазабнок, ўйлаганлари нуқул уруш ва адоват эди».

5. «Бу вакилларнинг Искандар олдида қиммати ғоят катта эди. Бинобарин, улар томонидан келтирилган совғаю тортиқлар унинг наздида бир қора пулчалик ҳам кўринмайди».

6. *Нигор* — Деҳли яқинидаги ўрмон.

7. Илтизом санъати ишлатилган бу парчада сандал (қорасариқ рангли, ёқимли ҳидли дарахт) бир неча бор такрорланган. Шоир сандал сўзини таъкидлаш орқали тилга олинган жойнинг ҳавоси ғоятда юмшоқ, ёқимли эканлигини бўрттириб кўрсатишга эришган.

8. *Синд* — Ҳиндистондаги дарёлардан бири.

9. *Фасли рабъ* — баҳор фасли.

10. «Унда қишу ёз райҳонлар тўла, асалари у ерда гул терувчидир».

XLIV

1. Бу байтда ишлатилган «ано» икки маънони (она ва машаққат) билдиради.
2. *Росу* – сусарлар оиласидан бўлган йиртқич ҳайвон бўлиб, у каптар ва товуққа жуда ўч бўлади.

XLV

1. *Адан* – Арабистон ярим оролидаги йирик шаҳарлардан бири. Ҳозирги Жанубий Яман Халқ Республикаси ҳудудидадир.
2. «Адан мамлакатада бир савдогар бор эди, у савдо ишида ўз касбдошларининг энг эпчили эди».
3. «Йўловчи савдогар ўз жонини қутқарди-ю, бироқ ўз ўғлидан ажралиб қолганини кўрди».
4. Бу парчада тавзиғ ҳамда илтизом санъатлари ишлатилган.

XLVI

1. *Доройи ҳикмат* – Искандар маъносида.
2. *Нуктапардози доно* – Арастуға нисбатан ишлатилган.
3. «Бироқ ҳар бир киши ақл эгаси бўлса, унинг ақли ўйламасдан бирор ишни қабул қилмайди».
4. Бу байтда ирсоли масал санъати ишлатилган. Унда «ким нима экса ўшани ўради» деган халқ мақоли мавжуд.

XLVII

1. *Шаст билан моҳийи сиймгун тутмоқ* – қармоқ билан кумушдай (танга) балиқ тутмоқ.
2. *Кўси рахил чолмоқ* – кучиш ногорасини қоқмоқ, яъни қўзғалиш ҳақида сигнал бериш.

3. Солиб сулҳдин сўз, йиборгай расул,
Боришмоқ тариқини қилгай қабул.

Байтдаги «боришмоқ» сўзи «ярашмоқ»қа ишорадир (боришмоқ сўзининг ўзи келишмоқ, келишиб олмоқ маъноларини билдиради).

4. «Тинчлик қондасида киши урушдан қанча йироқ бўлса, шунча яхшироқдир».
5. «Ҳеч шубҳасиз, мен ғолиб бўлишим керак эди, охирида ҳам Ҳақ (Худо) менга нусрат ва зафар ато қилди».
6. *Айладик* – бу жойда «айласин» маъносида ишлатилган.
7. Равонроқ кетурсанг жавоби савоб,
Савоб ўлғуси бизга доғи жавоб.

Байтнинг биринчи мисрасидаги «равонроқ» сўзи асарнинг 1960 йил нашрида «бурунроқ» тарзида берилган.

8. *Тундшер* — Искандарга берилган сифат.

9. Икки байтнинг мазмуни: «Бутун Хитой юртларининг ҳаммасидан, яъни етти мамлакат, йўқ, етти эмас, етмиш ота-бобонинг юртидан лашкар тўплаган, аскарлари сон жиҳатидан осмон юлдузидан ҳам, саҳро қумидан ҳам кўп эди».

10. «Айланаси ароба (тўп аробаси) билан шундай мустаҳкам қўрғон бўлдики, фалак қўрғони ҳам ўшандай мустаҳкам эмас эди».

11. Ароба уза тўра — тўп аробаси олдида катта қалқон, демак.

12. Чу Хоқон соридин кўрунди қаро,
Ясаб турди Искандар ул дашт аро.

Байтдаги «ясаб турди» ибораси нашр (1960)да «ясол тузди»га айлантирилган. Ваҳолонки, ҳар икки ибора мантиқан бир-биридан фарқ қилмайди.

13. Икки байтнинг мазмуни: «Икки томондан эҳтиёт юзасидан, қушинни қўриқлаш учун, тун посбонлари чиқадилар. Банди ушловчилар ҳам кетма-кет равона бўлиб, энг хира ҳулкар юлдузлардек, кўз илғамас ҳаракат қила бошладилар».

14. *Ар* — «агар»нинг қисқартирилган шакли (мумтоз адабиётда вазн талаби билан «агар» сўзини «ар» тарзида қисқартириб ишлатиш кенг одат бўлган).

XLVIII

1. *Хуришиди искандарийнинг чеҳра очиши* — қуёш чиқиши маъносини билдиради.

2. Мазмуни: «Юлдузларнинг Чин қўшинидек ранги ўчиб, тақдир-қазо осмонининг кўк яйловини тақир қилиб қўйди».

3. «Попушакда шунқорни уриш одати йўқ».

4. «Мени йўл кезувчи элчи деб ўйлама, сенинг даргоҳингга хоқон келди».

5. *Қоним сабил* — қоним ҳадя маъносида ишлатилган.

6. Икки байтнинг мазмуни: «Аслини олганда, сенда унча гуноҳ йўқ, ҳамма гап биз томондан содир бўляпти. Агар аввалги сўзларда, баъзи бир англашилмовчиликлар бўлса ҳам, энди унинг сабабини билганимиздан сўнг, кўнглимизда ҳеч шубҳа қолмади».

7. «*Турки ҳижоз*» — чолғу куйи.

XLIX

1. Бу байт асарнинг бошқа нашрларида учрамайди. Ундаги арабча сўз (оят)нинг мазмуни: «Назрларига вафо қилурлар».

2. *Насси қуръон* — қуръондан далил.

3. Ёлғоннинг ёмон оқибатларга олиб келиши ҳақида «Ҳайрат ул-аброр»да ҳам ҳикоя бор («Шер ва Дуррож»ни эсланг).

4. Мазмуни: «Олди-сотти иши битавермагач, охирда оғирлиги кампир (вазни)га тенг олтин бердилар».

5. «Агар шоҳ тўғрини қўйиб, эгри йўлдан юрадиган бўлса, Худо кўрсатмасин, шоҳликдан воз кеча қолгани яхшироқдир».

6. «Рости рости» — ростлик, тўғрилик — шодлик, фароғат келтиради маъносида.

7. Мазмуни: «Тўғрилиқнинг байроғи алиф ()дир, лекин у ҳарф арабчада «алиф» ўқилса бирни, «алф» ўқилса мингни билдиради».

«Масалан, бир одамнинг фикри тўғри бўлса, душман кўплигидан қандай хавфи бор?»

8. Мақол ишлатиш санъатидан фойдаланиб ёзилган бу байтнинг мазмуни қуйидагича: «Ўйлаш билан мақсад юзага чиқади, сабр билан ғўра ҳалво бўлади».

LII

1. *Хўтан* — Хитойнинг шимоли-ғарбий қисмидаги қадимий шаҳар. Такламакон чўлидаги воҳанинг маркази. Қадимда карвон йўлларининг кесишган жойи бўлган. XV асргача Хўтан орқали Хитойдан Европага ипак олиб борилган.

2. Мазмуни: «Қачонки кун билан ой қирон қилиб, бир-бирига рўбарў бўлса, арзимас доғлар уларнинг нурлари орасида кўзга илинадими?»

3. «Таъъимиз бир нарса дейишдан ожиздир, хурмо дарахти (жаннатдаги) туби дарахти ишини қилолмайди».

4. Уч байтнинг мазмуни: «Унинг сипоҳ (лашкар)ларига бериладиган моёнанинг бир йиллигини тўлаш ҳам халқ учун вожибдир. Янги йилги бериладиган хирожларни эса дафина (кўмилган бойлик) кулфини очиб, мен ўз хазинамдан нақд бериб юбора қоларман. Агар сизларга шу фикрим маъқул бўлса, шахсан шоҳни қандай эъозлашни менинг ўзим ўйлаб кўрарман!»

5. Мазмуни: «Яна бир минг тўққиз юз хил уй жиҳозлари қандай тахланиб тугилган бўлса, шундай ечилмай турарди».

6. *Ойинаи Чин (Чиний ойина)* — хоқоннинг Искандарга қилган ажойиб совғаларидан бири бўлиб, Навоийнинг таърифича, у ойинанинг икки юзи икки хил мўъжизали, яъни бир юзи орқали гуноҳкор ва гуноҳсиз (гуноҳкор ойинага қараса акси кўринмас, гуноҳсиз қараса кўринар экан) аниқланса, иккинчи юзида мажлисда ўтириб кўп ичиб маст бўлиб қолган одамнинг башараси намоён бўлар экан.

7. Байт мазмуни: Букри ва камбағал, устида ипдан тўқилган эски кийими бўлган кўримсиз кишилар кўнгил мамлакатининг шоҳи бўлиши мумкин. Инсонийликни, доноликни кийим ва ташқи кўриниш белгиламайди, демоқчи шоир.

8. «*Шўҳи Чинийнажод*» — хоқон Искандарга тортиқ қилган гўзал, демак.

9. Икки байтнинг мазмуни: «Юзидаги кулдиргичи ҳам ярим давра шаклида бўлиб, бундан бутун замон кишилари жабрланар эди. Бағбақа чуқурчаси у давранинг нуқтаси бўлиб, бу даврнинг кўпгина бечоралари шу чуқурга асир бўлиб қолган эдилар».

10. Мазмуни: «Шоҳ шундай шаҳарни қурдики, кекса дунё ҳам мисли йўқлигидан «ламъякун» оятини ўқир эди».

11. «У боғнинг тўрт паргарли эшиги ва саккиз пахсали девори бор».

12. «Бу дарахт шоҳларининг кўкдаги манзарасини кўрганда, «осмондаги юлдузлар шуларнинг меваси экан» деб ўйлайсан».

13. Мазмуни: «Унинг саҳнлари, қуббалари ва бурчлари бошдан-оёқ олтин билан бўялган».

14. Икки байтнинг мазмуни: «Аввал, ўлкаларнинг бошида тожи бор амир султонлари, улардан сўнг вазир-вузарою лашкарбошлари ўтирдилар. Афлотун, Арасту ва Фарфиёнус каби ҳикмат аҳли — файласуфлар шоҳ атрофига жойлашдилар».

LIII

1. Бу байтда талмеҳ ва ўхшатиш санъатидан фойдаланилган. Унда берилган Халилуллоҳ — Иброҳим пайғамбарнинг лақаби.

2. Байтдаги «кужпушт» сўзи Абдужамил, Султонали ва Порсо Шамсиев қўлёмаларида «кўз пушт», нашр (1960) нусхасида «кўз пушти» тарзида хато берилган. Бу аҳволда берилиши унинг мазмунинигина мавҳумлаштириб қолмай, Навоийнинг айтмоқчи бўлган фалсафий фикрини ҳам йўққа чиқарган. Бу сўз бошқа қўлёмаларда оддий «з» эмас, балки «жола»даги уч нуқтали (ج) ёзилган. Демак, (كوز) «кўз» эмас, балки «куж» экани, унга «пушти» эмас, «пушт» сўзини қўшиб ўқиб кўрганимизда «кужпушт», яъни «букир» маъносини англатувчи қўшма сўз ясалади. Демак, бу сўз мантиқан юқоридаги мисраларда қайд қилинган мазмунга мувофиқ келади ва Навоий айтмоқчи бўлган юксак фалсафий маънони очишга хизмат қилади. Чунки биринчи мисрадаги пароканда ҳол, иккинчи мисрадаги «Бўйнида чу бўлғай ипе эски шол» жумласи мантиқан ана шу «кужпушт» сўзининг келишини талаб қилади.

3. Байтнинг мазмуни: «Саховатда мезон булутдек бўлмоғи лозим, зеро, булутга ер ҳам, ер эгаси ҳам баробардир».

4. Тўрт байт мазмуни: «Меҳмон ҳамма овқатни есин, тўйсин дейиш одамгарчиликдан бўлса ҳам, лекин мажбуран едириб, кишини жабрлаш инсофдан эмас. Сенинг уйинг Шайх Луқмоннинг мазори эмас, сени ҳеч ким бу жойнинг шайхи демайди. Худо молини исроф қилиш, бу қанақа гап? Жинниларга ўхшаб озиқ-овқатни тўкиб-сочиш онқўрлик эмасми? Худо «енг-ичинг» дегани билан, «исроф қилманг» ҳам деган-ку, ахир!».

5. Икки байтнинг мазмуни: «Энг яхши одат шу бўлиши керакки, яхшими-ёмонми, бир одам сенинг дастурхонингта меҳмон бўлган экан, бошлаб уни хушмуомалалик билан хурсанд қил, сўнгра эса, исрофгарчилик ҳам қилма, хасислик ҳам».

6. Мазмуни: «Ишингга «Акрим уз-зайфа» (меҳмонни сийланг) сўзи нур солса, «Хайр ул-умур» (ҳар бир ишда ўртачалик) расмини тут». Навоий мазкур сўзлар орқали меҳмонни иззат қилиш ва меъёрида иш қилиш ҳақидаги ҳадисларга ишора қилмоқда.

LIV

1. Баҳром гўр ёки Варахран V (шоҳлик йиллари 421 — 433) — сосонийлардан Яздигирднинг ўғли. Яман подшоҳи Нуъмон ва унинг ўғли Мунзир тарбиясида ўсган. Яздигирд зулмидан безор бўлган халқ у вафот қилгандан сўнг Ардашер

наследан бўлган Кисрони (баъзи манбаларда Хусравни) тахтга кўтаради. Бу воқеадан хабар топган Баҳром лашкар тортиб Эронга келади. У отасининг хатоларини такрорламаслик ва мамлакатда адолат, тинчлик ўрнатишга ўз аъёнлари ва халқ олдида қасамёд қилади. Анъанавий шартга мувофиқ иккита шерни ўлдириб, улар ўртасидаги тожни олади ва подшоҳлик тахтига ўтиради. Унинг севган машғулоти гўр — қулон ови бўлганлиги учун ҳам у Гўр лақабига олган.

Фирдавсийнинг «Шоҳнома», Низомийнинг «Ҳафт пайкар», Хусрав Деҳлавийнинг «Ҳашт биҳишт» ва Алишер Навоийнинг «Сабъи сайёр» дostonларида Баҳром Гўр адолатли шоҳ, жасур саркарда, айни вақтда маишатпараст, худбин шахс сифатида тасвирланган.

2. Саккиз байтнинг мазмуни: «У уч уйликдан биттаси Қорундай бадавлат бўлса ҳам, аммо назари паст одам эди. У шоҳнинг айтганларига аҳамият бермади. Иккинчиси эса, исрофкунанда эди: у қўйлар сўйдириб, катта қозонлар осдириб, зўр бир зиёфатнинг тайёргарлигини кўра бошлади. Очлик меҳмоннинг димоғини куйдириб, ичини ачитиб турган пайтда, унинг эртага пишадиган ошидан нима фойда эди? Валекин, учинчи хонадоннинг эгаси ақлли одам эди. Зотан, ақлдан мадад олувчи одамлар хушбахтдирлар. У бахтиёр одам, шоҳни ўз уйига олиб кириб, ўша ондаёқ унинг олдида уйда тайёр турган нон билан қатиқни қўйди. Моҳазар (тайёр турган овқат)ни егач, шоҳдан очлик ранжи, машаққати кетиб, жони ҳузур топти. Бинобарин, шоҳ мана шу моҳазар билан меҳмон қилган меҳмондўстга беҳадду ҳисоб мол-дунё ҳадя этгани ҳолда, ҳалиги паст одамга жуда қаттиқ танбеҳ берди».

LV

1. *Фармондеҳи рўзгор* — Искандарга нисбатан ишлатилган бирикма.

LVI

1. *Чин* — ҳозирги Бирма Иттифоқи таркибидаги бир округнинг номи. У Бангладеш ва Ҳиндистон билан чегарадош. Бу жой қадимда Хитой таркибида бўлган.

2. Бу байтда Искандар қуёшга, хоқон эса ойга ўхшатилади.

3. Бу байтда шоир тарсеъ санъатидан ўринли фойдаланган. Байтдаги ҳамма сўзларнинг вазни тенг.

4. Бу байтда: «Юлдузлар ҳолатини ва ер юзидаги «маволид», яъни жонли ва жонсиз табиатни текшириб», дейилган.

5. *Кавкаб инзори* — юлдузларнинг ўзаро муносабат даражалари.

6. Мазмуни: «Маъдан аралашмаларидан тилсим қилиб, думалоқ шаклга эга бўлган икки қурол ясадилар».

7. *Фалак тулу арзи* — фалакнинг узунлик ва кенлиги маъносида.

8. *Миръоти гетинамо* — жаҳоннамо кўзгу.

9. Қуёш кузгусининг шараф буржи топиши — баҳор келиши маъносини билдиради.

10. Мазмуни: «Ҳаммалари илм бобида абадий бахт каби, ёлғизлик, софликда соф ақл каби».

11. Уч байтнинг мазмуни: «Шоҳ сутурлоб (астролябия)ни қўлга олиб, шу асбоб ёрдами билан фалакнинг вазияти қанақа-ю, шуълаларига қараганда, қуёш юришидаги юксак даража қаерда эканини аниқлагач, бахтиёрлик билан майга майл қилиб, шодлик келинчагини ўзига никоҳлаб олди».

12. Олти байтнинг мазмуни: «Ҳар бир кимсанинг тожу тахти бўлса, у ўзидан кейин ўрнига валиаҳд қолдириш тадбирини ҳам кўрмоғи лозим. Масалан, қуёш мағриб (ғарб)га ботиш олдидан ўз ўрнига ойни қойилмақом қилади. Моҳитобон гарчи қуёшчалик нур таратмаса ҳам, бари бир унинг ёруғлиги ўрнида ўринбосар бўлиб қолади. Агар бир дарахт боғдан кўчирилса-ю, ўрнида бир ёш ниҳол қолса, оқибат натижада у боғнинг зийнати бўлиб қолади, ҳам меваси, ҳам сояси билан кишиларга наф етказди».

13. Тажнис (бир шаклдаги сўзларни турли маънода ишлатиш) санъати ишлатилган бу байтнинг мазмуни: «Навоий, турган манзилинг Чинда бўлгач, тўй тутагунча «Чанга» (ёр-ёр) вазнида қуйлайвер».

LVII

1. Икки байтнинг мазмуни: «Хут (февраль-мартга тўғри келади) кириб сабзаларга жон битиши билан, доим тирик ва абадий, доимий бор бўлган Яратувчи (Худо) офтобни ҳамал (март-апрель) сабзалари (буржи) томон йўллаб, табиат неъматларини қуёш ҳарорати билан парвариш қилиш тараддудига тушди.

2. *Изоми раим* — чириган сўнгах (бу ерда дарахтнинг танаси маъносида ишлатилган).

3. Мазмуни: «Қонда фасод пайдо бўлса, савдо кўпайгани» дегани ҳақимлар таъбири бўлиб, бу ерда лолани қонга, ундаги қораларни савдога ўхшатган.

LIX

1. Икки байтнинг мазмуни: «Ер юзи ва ундаги одамларнинг табиати тўрт унсурга бўлинади: иссиқ, совуқ, ҳўл ва қуруқ, бу эса ўт ва сув, ел ва тупроқ» демақдир.

LX

1. Тўрт байт мазмуни: «Равшанақ катта хотин сифатида, ётоқда шоҳ базмини қиздирар, у билан ҳар доим бир тахтда тиззама-тизза ўтирар ҳамда ҳарамхонадаги барча хонимларга бошлиқ ва малика эди. Нозмехр эса, иккинчи даражада, ўрим тахт ёнида бўлиб, шоҳга итоаткорларча бўйин эгиб ўтирар ва гоҳо ғамзаю истиғно билан Искандарнинг жигарини хун қилар эди».

2. *Маҳи Сомирий: Каширнинг соҳири* — ўзига мафтун қиладиган, демак.

3. «Шакар идишини шакаррез қилди, яъни тор оғзидан ширин сўз айтди, лекин у бол тагида ари найзаси, яъни аччиқ сўз бор эди».

4. «Унинг ғамзаси жаҳонни сеҳрласа, менга юзлаб Сомирий бузоқ бўлади». Сомирий Мусо пайғамбар замонида Мусога қарши чиқиб, гапирадиган олтин бузоқ ясаб, шу билан кишиларни ўзига қаратишга уринган сеҳргар. Бу байтда ўшанга ишора қилинган.

5. Нозмеҳр мурожаатининг бу қисми илтизом санъатига ёрқин мисол бўлиб, унда «гар ул» (Равшанак), «манга» (Нозмеҳр), «гар ул» (Равшанак), «менинг» (Нозмеҳр) сўзлари алоҳида таъкидланмоқда.

6. Ирсоли масал санъати ишлатилган бу байтда: «Оз бахт — кўп ҳусндан яхшироқ» деган халқ мақоли мавжуд.

7. Икки байтнинг мазмуни: «Оҳу шерни шу усул билан ов қилгач, ўз шикорига муҳаббат изҳор айлади. Сандал шоҳига фил тиши урилгач, сўнгра не бўлганини айтишга эҳтиёж йўқдир».

8. Бу сўз бошқа ҳамма олдинги нашрларда «солиб» тарзида берилган.

9. *Мулки Гажрот* — Фарбий Ҳиндистонда Арабистон денгизи соҳилидаги жойнинг номи.

10. Икки байтнинг мазмуни: «У даштни итга ўхшаш жониворлар тутиб кетган бўлиб, бу махлуқлар кўринишда худди чумолини эслатар эдилар. Ҳаммасининг оёқ-қўллари чумолиники сингари бўлишига қарамай, улар йиртқич шердан зўр эдилар».

11. «Аллоҳу таолонинг қудрати шундай улўғки, унинг қудрати олдида ҳар қандай ақл, билим ва камолот эгаси ожиздир».

12. Бу сўз барча нашрларда «ву» деб берилган.

LXI

1. *Басират кўзи* — ақл-идрок кўзи, тафаккур кўзи, қалб кўзи ва ибрат кўзи, демакдир.

2. Осмоннинг тўққиз қават дастурхонида юз туман ноз-неъмат бўлгани билан (қўл етмагач) ундан не фойда?»

3. Уч байтнинг мазмуни: «Бошлаб, мен одам вужудий тимсолини шарҳлаб берай, сўнгра унинг маънавий аҳволини баён айлай. Бу тимсол деганим — сахий денгизнинг дури, йўқ, денгиз дури эмас, инсон вужуди боғининг сарв дарахтидир. Одамнинг бошида шоҳлик тожи бор бўлиб, бу тож устида қимматбаҳо лаъл ўрнатилган».

LXIV

1. Байтдаги «машриқин» сўзи Абдужамил ва Тошкент нусхаларида ҳамда нашр (1960) нусхасида ҳам «мағрибин» шаклида хато берилган. Байт мазмунига эътибор берадиган бўлсак, бу ерда сўз қуёш ҳақида, унинг Машриқ (Шарқ, кунчиқар)дан юз очиб кўтарилиши ҳақида кетяпти. Байтдаги «шаҳ» сўзи Искандарга эмас, балки осмон шоҳи — қуёшга тааллуқлидир. Байт мазмуни: Тонг ўз алвон байроғини кўтариб ёриша бошлади, Машриқ шоҳи — Қуёш жамол кўрсата бошлади.

2. Мазмуни: «Яна саф тортган жангчиларнинг наъралари янграб, жанг ноғараларининг садоси еру кўкни чок-чок қила бошлади».

3. «Буларнинг кўзи кўк, соқоли сариқ, юзи қора бўлгани ҳолда, ҳаммасининг пешонасида шохи бор эди».

4. Бу байтда ўхшатиш — Каркадан (Искандар паҳлавонларидан бири)ни филга монанд этиш билан бирга, унда тажнис (карқдан — карктан) санъати ҳам ишлатилган.

5. *Равд* — Каркаданнинг лақаби.

6. Икки байтнинг мазмуни: «Ниҳоят, ваҳшийдан туғилган қайсар паҳлавон бир ҳамла қилиб, унинг бўйнига чангакли ходани солди. Чангак маҳкам ўрнашгач, худди қармоқ билан балиқ тутгандек уни тортиб ерга урди».

7. *Қаҳҳар* — Искандар паҳлавонларидан бирининг лақаби.

8. «Ўз кишиларига, «уруш қил» деб қатъий буюролмасди, чунки ҳариф ғоят зўр эди».

9. Икки байтнинг мазмуни: «Бу гўзал, ҳуснда хуршиди тобоннинг худди ўзи, яна Зухра юлдузидек хушовоз санъаткордир. Бу сифатлари бир тарафда турсин, жанг майдонида бунга бас келадиган жангчи топилмас».

10. Чин хоқони Искандарга тортиқ этган қиз ғоятда гўзал бўлган. Низомий достонида тасвирланишича, у (қиз) ваҳшийларга асир тушади ва уни Искандар одамлари озод этадилар ҳамда Искандар унга уйланади. Навоийда тасвирланган бу образ ўзининг садоқати, эпчиллиги, қисқаси, мислсиз жасорати билан Искандарни лол қолдиради. Бироқ Искандар унга уйланмайди.

11. «Қилинган бу шафқату марҳаматлар унинг бўйнига қуллик сиртмоғини солди».

12. «Қачон васлга эришув насиб бўлса, шу дамни кутиб, бир дамгина бўлса ҳам уни ғанимат бил!».

LXV

1. Талмиҳ санъати ишлатилган (Сулаймон, Фарҳод ва Мажнунга ишора) уч байтнинг мазмуни: «Агар Сулаймонсиз қолганига мотамзада бўлмаганида эди, узук ўз кўксига тош урмасди. Тоғ бечора Фарҳодсиз жон азоби чекади шекилли, эртаю кеч садо солиб, фиғон қилади. Дашт, жони азобда қолган Мажнундан ажралгани учун, катта йўлда юзини тимдалаб ётибди».

2. Олти байтнинг мазмуни: «Фироқ дастида жабрланувчиларнинг бошидаги бало бир неча хилдир: бири — молу давлат айрилиги бўлиб, жаҳон аҳлига бунинг таъсири зўрдир. Дўст-ёрдан айрилиқ доғи ҳам кишининг юрак-бағрини куйдириб юборади: қариндош-уруғ, туққан жигарларнинг ҳажри ҳам ёмон, у киши жонига изтироб солади, яна бири ишқ дардига мубтало бўлиб, бировга кўнгил қўйишдир.

3. Айрилиқларнинг ҳаммасида азоб-уқубат бору аммо ҳеч қайсисининг машаққати мана шу кейингичалик эмас. Агар ҳақиқий мақсадга етишиш йўли топилмаса, буларнинг барчасидан мана шуниси мушкулдир».

LXVI

1. Мажнун ва Лайли афсонавий шахслар бўлиб, уларнинг самимий севгилари ҳақида ҳикоя қилувчи кўп ривоят, эртақ ва дostonлар мавжуд. Лайли ва Мажнун Алишер Навоийнинг шу номдаги достонида бош қаҳрамон сифатида тасвирланган.

2. *Нажд* — Арабистондаги тоғлардан бири. Афсоналарга қараганда, Мажнун кўпинча ана шу тоғ этагида яшаган.

LXVIII

1. *Яъжуж* — Диний ривоятларга кўра, хунук башара, баҳайбат, ҳамма нарсани нобуд қилувчи, одамхўр махлуқ. Қуръони каримда ҳам Яъжуж ва Маъжуж тоифаси ҳақида хабар берилган.

2. «Ўнг ва сўлдан ҳеч кимнинг келишига йўл қўймайдилар».

3. Беш байтнинг мазмуни: «Бу ерда гармсел шамоллар шундай ҳужум билан эсадики, бу шамол теккан заҳоти киши ҳалок бўлади. У ернинг ҳатто мўътадил ҳисобланган шамоли эсганда аждаҳо бўлса ҳам маҳв этади. У даштнинг қолган уч кунлик йўли эса, ҳаммаси илонзордан иборатдир. У илонлар кофча, афъи, жаъфарий каби заҳарли илонлар бўлиб, ҳар бири у ердаги хазиналарни пойлайдиган аждаҳо-лардир. Уларнинг сони минг тумандан ошади, минг туман қаёқда, балки у илон-ларнинг сон-саногии йўқ».

4. *Ҳамул турки чин* — Чин хоқони Искандарга тортиқ қилган гўзал аёлга ишора.

5. *Хуш сўзи хаш ўқилади*.

6. *Кирвон сарҳади* — қадимий Эрон вилоятларидан бири.

7. Уч байтнинг мазмуни: «Бу тоғ билан зулмат ўртасида бир водий бўлиб, йўл бошловчилар у тарафга бора олмайдилар. У зулмат эмас, жаҳаннамдир, водий эмас — дўзахдир. Қисқаси, у ер — Яъжуж деганларнинг қароргоҳидир. Бу Яъжуж деганимиз юз минг туман балодан иборат бўлиб, биз шу беҳисоб балолардан қочганлармиз».

8. Бу байтда ажойиб сифатлаш — пароканда соч, кичрайтириш — бир қариш, муболаға — уч қулоч ишлатилган.

9. *Ўн минг қари* — тахминан ўн минг метрга тенг масофа.

10. *Ранг тўкмоқ* — қурилиш режасини тортмоқ, маъносида.

11. «Хунарманд усталар ганч ўрнига ҳафтжўш (етти маъдан қотишмаси)ни бириктириб ерга қўйдилар».

12. *Биринчи арз* — ер, иккинчиси эн маъносида ишлатилган.

13. *Садди Искандарий* — Искандар тўсиғи, Искандар деворига ишора.

14. Уч байтнинг мазмуни: «Саднинг тепасига яна қалъаларнинг сингари қубба ва кунгиралар ҳам ясаб, улар темир билан мустаҳкамланди. У ерга посбонлар учун ҳам иккита жой қилинди ва душманни тошбўрон қилиш учун юқорига кўп тошлар йиғилди. Садни муҳофаза қилиб қўриқлаб туриш учун ҳам бир неча юз киши тайинланди».

LXXII

1. «Тўртинчи осмонни қуёш жилвалантирган экан, унинг бундан фахрланишига ажабланишнинг урни борми?»

2. «Ўсимликлар, кондан чиқадиган маъданлар ва жонворларни, қизиқ шакл ва ажойиб кўринишли махлуқларни...».

3. «Соҳилларда ғаройиботлар кўп бўлгани каби, оролларда ҳам ажойиботлар бениҳоя эканини айтадилар. Ундай қизиқ нарсалар денгизларда қанчалик кўп бўлса, океанларда беҳадди-ҳисоб эмишлар».

4. Модомики ҳисобда бу ҳечдан ҳам кам экан, кишилар ер юзининг ўндан бир қисмини ҳам кўрмаган бўлишлари мумкин.

5. «Агар шоҳ машварат — мажлисда қаттиққўллик қилар экан, унинг ситамини чекмасликнинг иложи борми?»

6. «Кўп иш борки» нафс у ишда ўжарлик қилса, лекин (у) ўша йўловчи ёрдами билан ҳал бўлади».

7. «Яна икки юзтасида туялар ва отлар бўлиб, қирғоққа чиққанда керак бўлиши кўзда тутилган эди».

8. «Қазо менинг бошимга бу сафарни солди, киши тақдир ҳукмидан қайга қочиши мумкин?»

9. Уч байтнинг мазмуни: «Ғумғуч кемалар кўзғолгач, теран дарё ҳайқириб, тўлқинланиб кетди. Бу кемалардан сув юзида улугъ шаҳар тузилди, ҳаракатидан эса гўё ўзга бир олам пайдо бўлди. Кемалар қораси булут кўм-кўк осмонни қоплагандек, чуқур дарё юзини қоплаб олди».

10. «Эй муғанний! Мунгли бир куй чал, созингга ҳазин бир кўшиқни ҳам жўр айла».

11. *Хубоб уйи* — сув юзида пайдо бўлиб йўқоладиган пуфакча маъносида.

LXXIII

1. *Сукрот, Сократ* (мил. ав. 470 (469.) — Афина — 399) — қадимги юнон файласуфи. Навоий бу образга эркин — ижодий муносабатда бўлган ва Сукротнинг ўз эътиқоди ва қарашларига мувофиқ тимсолини яратган.

LXXVI

1. *Ҳакими илоҳий* — Сукрот ҳаким маъносида.

2. (Сукрот) «Йўлдаги ишларни назорат қилиб борса, унинг ишига Илёс (денгизлар пири) кўриқчилик қилар эди».

3. Уч байтнинг мазмуни: «У кемаларни худди қушдек учириб, сув сайри — сафарини бошлаб юборди. Булар тушган сув Фаранг ва Рум денгизи бўлиб, унинг аҳвол-вазияти ҳанузгача ҳеч кимга маълум эмас эди. Шоҳ аскар ва сипоҳлари билан у ердаги оролларни фатҳ этиш ишига киришиб кетди».

4. «Денгизда текшириб ўрганилган ва ўлчанган жойлар ҳақида ёзилган қоғозларни» демоқчи.

5. Варақ-варақ қоғозлар билан тўлган у кема қайиқ сингари кичкина эмас, ниҳоятда чўнг-катта кема эди».

6. Икки байт мазмуни: «Сувда юришда қилинган бу ишлар иккинчи даражадаги ишлар бўлиб, менинг учун асосий иш буки, ҳозиргача денгиз доирасини айландиму, энди денгиз марказини ҳам аниқласам эди».

7. *Биҳил ўлдиклар* — (бундаги ўлдик — ўлсин маъносида) кечирсинлар, демак.

8. Қўштирноқ орасидаги Искандар сўзининг мазмуни: «Сизлар ушбу жойда туринг, бу ерда тўрт йил мени кутинг. Румдан кучсизлик ва бош оғриғни қайтарувчи нарсалар олдинг. Мен сафарга чиқиб ваъдам бўйича қайтиб кетсам, ўша доривор нарсалар менга куч-қувват бағишлашда илож бўлар. Ҳижрондан қутилиб, бир-биримиз билан кўришиб фароғат билан Румга қайтармиз. Агар бордию, фалак зулм кўрсатиб, бошқача ўйин ошкор этиб, мени денгизга фарқ қилса, бу аждаҳони наҳанг ютиб юборса, бу билан ваъда вақти ўтиб кетса, мақсадингиз ҳосил бўлмай, ноумид қолсангиз, ҳаққимизга дуойи фотиҳа йўллаб, бизни кечириб, ўз йўлингизга равона бўлинг».

9. «Кемачилик илмида барча кемачидек, денгизга шўнғишда худди тимсоҳдек».

10. «Худди осмон юлдузлари каби денгиз юлдузлари ҳам кўздан йўқолишди».

11. «Гирдоб эмас, тагсиз чуқур чоҳ бўлиб, куёш юсуфини фарқ қилар даражада». Бу ерда «Юсуф ва Зулайхо» қиссасидаги Юсуфни чоҳга ташлаш воқеаси эслатилмоқда.

12. Кемага денгиз тўлқинларининг келиб урилиши тол баргига қуюн шамолининг урилишига ўхшатишмоқда.

13. «Уларнинг ҳаммаси (кемадагилар) ўзини олдирган бўлиб, фақат Искандаргина ўзини тетик сезарди».

14. Уч байтнинг мазмуни: «Сиз энди хурсандчилик билан шу ерда туринг. Мен ҳаммангиз билан хайр-хўшлашаман. Денгиз қатърига тушишни ҳавас қилган эдим, ҳозирги соатда шу ниятимга етиб турибман. Орзу қилган муродим ушаладиган бўлди, сув тагига тушиб, у ердаги ҳаётни томоша қилайин».

15. *Хусрав* — Амир Хусрав Деҳлавийга ишора. Навоий бу байтда Искандарнинг денгиз саёҳати ҳақида турлича бир-бирига қарама-қарши ривоятлар борлиги ҳамда унга Хусрав Деҳлавий алоҳида эътибор берганлигини таъкидламоқда. Навоий ҳам ўз дostonининг шу парчасида Деҳлавийга яқин тасвирлар беради. Бироқ улар ўртасида фарқ ҳам бор. Бу фарқ аввало, Деҳлавийда Искандарнинг денгиз сафаридан орқага қайтиши жуда қисқа муддатни ташкил этганидан иборат бўлса, Навоийда бу вақт бир йилни ташкил этади. Иккинчидан, Навоийнинг денгиз саёҳати манзарасининг тасвири, жонли бўёқларга эга. Бу айниқса сафар даврида, Искандарнинг озиб кетгани, касал бўлишини баён этувчи манзараларда яққол кўзга ташланади.

16. Олти байтнинг мазмуни: «Бундан бошқа ҳам ривоят борки, бу ривоят берувчи ровийлар қошида мақбулдир. Менга ҳам шу кейингиси маъқул бўлгани туфайли, уни айтиш фойдадан холи эмас деб билурман. Бу шундан иборатки, тарихларни нақл қилувчи кишилар, Искандарни ҳам валий, ҳам набий (пайғамбар) бўлган деб айтадилар. Бу кейинги хабарга кўра, мурод-мақсадига етиш йўлида

юрган Искандарнинг равшан дили океан ичида қаттиқ риезат ва заҳмат чеккани сабабли, янада покизаланиб кетган».

LXXVII

1. *Баҳром анга боттию чиқмади* — Навоий «Сабъаи сайёр» достонидаги Баҳром тақдирига ишора қилмоқда.

LXXVIII

1. «Кимки дунёга ҳирс қўймаса, жаҳоннинг ранж-машаққатидан халос топиши осонроқдир».

LXXX

1. Юзингни шапалоқлаб кўкартирмасанг, кўкарганни оқ соч билан ёпмасанг».
2. «Ҳамма ёққа жар солиб, катта-кичик, барчага хабар етказиб дейилган.
3. Искандария — Миср Араб Республикаси шимолидаги қадимий шаҳар. Нил дарёси дельтасининг ғарбий қисмида. У шаҳарни милoddан аввал 332 — 331 йили Искандар Зулқарнайн қурдирган.

4. Ажал қўли ногорасини қоққач, бўйнига абадийлик томон жўнаш ишини солди».

5. Фан-ҳикмат аҳиллари — оламлар китоблардек қора либос кийиб, илм сингари сиёҳга бурканиб олдилар».

6. Икки байт мазмуни: «Чунки бир жаҳон халқи яланғоч бўлиб, бутун дунёга ғавго солар эди, ногоҳ бундай қиёмат юз бериб ер кўкка чиқиб, фалак пастга тушди (дунё остин-устун бўлди)».

7. Икки байтнинг мазмуни: «Лекин менга фалакдан, тез учадиган юлдузлару бепарво дунёдан ниҳоятда оғир зулм бўлди. Сендан илгарироқ у дунёга мен йўл олмадим, у ердан жаннатдан сенга бир тузукроқ жой тайёрламадим».

8. Бу мисрада Искандарнинг ўлиши қуёш ботиши (хуршид уёқти)га, Искандарнинг онаси қари осмон (золи чарх)га ўхшатишган.

9. Уч байтнинг мазмуни: «Унинг танасини олиб бориб, худди руҳни танага киритгандек, қабрга киритдилар. Қора тупроқнинг бағрини ёриб, унинг ичига қуёшни кўмдилар. Охири қуёшнинг қора тупроққа ботиши, бу кўҳна дунёнинг расми-одатидир».

LXXXI

1. Достонда бир қанча олимлар образи мавжуд. Булар Нақумоҳис, Арасту, Филотун-Афлотун, Сукрот, Асқалинус, Буқрот, Ҳурмус, Файсоғурс кабилардир. Уларнинг кўплари жуда қадим замонлардан бошлаб Яқин ва Ўрта Шарқ халқлари орасида машҳур бўлиб, у олимлар томонидан яратилган асарларнинг кўпчилик қисми араб тилига таржима қилинганлиги туфайли кенг тарқалган ҳамда шу

жойларда яшайдиган олимлар томонидан уларга шарҳлар берилган. Халқ орасида Арасту, Афлотун ҳақида афсона ва ривоятлар пайдо бўлган, бадиий асарлар ёзилган. Алишер Навоий бу афсона, ривоят, асарлар билан таниш бўлгани эҳтимолдан узоқ эмас. Бироқ Навоий «Садди Искандарий»да олимларнинг тарихий образларини яратиш ёки уларнинг илмий ишларини баён этиш, ижтимоий-фалсафий қарашларини талқин этишни ўз олдига мақсад қилиб қўйган эмас. У анъаналарга амал қилгани ҳолда, юнон олимларининг номларини келтирган. Бундан мақсад эса, улар образи орқали ўз давридаги ижтимоий-сиёсий, фалсафий қарашларни ёритиш эди. Шунинг учун ҳам Навоий олимларни антик дунёдан ўз замонига олиб кирган. Шоир улар орқали илм-маърифатни тарғиб қилади ҳамда ўз давридаги олимларни эл-юрт учун фойдали ишлар билан шуғулланишга ундайди. Бундан ташқари, Навоий ўз даври ҳукмдорларини илм-фан аҳлларига ҳомийлик қилишларини (шоирнинг ўзи бунга ёрқин мисол бўла олади), уларнинг оқилона маслаҳатларини тинглаб, давлатни идора қилишни уқтиради.

2. *Бонуйи ифбатпаноҳ* – Искандарнинг онасига ишора. Бу образ ўзининг сабр-матонати, оқил-донолиги ҳамда тadbиркорлиги билан диққатга сазовор бўлиб, у ўзининг кўпгина яхши фазилатлари билан «Фарҳод ва Ширин»да тасвирланган Меҳинбону образига яқин туради.

3. Икки байт мазмуни: «Дунё Бонуси (Искандарнинг онаси) етти дарё (етти ҳаким)нинг юз қўйганини билгач, уларнинг қадамини муборак билиб, ўз ҳузурига киришларига рухсат беради».

4. «Чунки у, дунёнинг энг ақллиси, ақл бобида халойиқ устозидир».

5. «Гавҳар дарёга чўкса ҳам бор бўлсин, қуёш ер тагига ботса ҳам қайтиб чиқсин».

6. «Шоҳ васиятларининг ҳаммасини ортиғи билан амалга оширди».

7. *Ети ато бирла тўрт ано* – етти иқлим билан тўрт унсур (тупроқ, сув, ўт, ҳаво) демак.

8. «Панд-насиҳат таҳсилини олгансан, сенга ақли етук бўлмаган одамгина насиҳат қилади».

9. «Бу қадимдан расми одат бўлиб, Аллоҳнинг суннат ва қондасидир».

10. «Сенга Ҳақ таоло шундай фазилатларни бағишлаган экан, бунга кўндан-кўп шуқр қилиш вожибдир».

11. «Уларга узр айтиш йўли билан сўзга киришиб, етти конга (етти ҳаким маъносида) бир вайрона (кўнгли вайрон она)дан шундай хазина тўкилди».

LXXXIV

1. Худога шукурки, бахтим ишимга ривож бериб, бу шоҳона китобни безаб тугатдим».

2. «Китобат санъати ишлатилган бу байтнинг мазмуни: «Китоб ибтидосини алиф билан бошлаб, охирини мим ҳарфи билан тамомладим».

3. *Искандари сони* – Ҳусайн Бойқаро демак.

4. Ул – Искандар, бу Ҳусайн Бойқаро деган маънода.

5. «Агар ундан насл қолмаган бўлса, Худо бунга ўн олти фарзанд ато айлади».

6. «*Фарҳоду Ширин*» эрур *отиға* — «Фарҳод ва Ширин» Султон Ҳусайн Бойқаронинг катта ўғли Бадешуззамон Мирзо номига бағишланганлигига ишора қилинган.

7. *Музаффар Ҳусайн* — Ҳусайн Бойқаронинг кичик ўғли. 1506 (911)да отаси вафотидан кейин акаси Бадешуззамон билан бирга Хуросонда ҳукмрон бўлган. Лекин орадан кўп ўтмай, Шайбонийхоннинг ҳужумига учраб Астрободга қочган ва ўша ерда ўлган.

8. Арабча байтнинг мазмуни: «(бутун) дунёга инъомини (эҳсонини) давомли қилсин. Айт, унинг (Музаффар Ҳусайн Мирзонинг) ҳукмронлигини абадий қилсин».

9. У (Музаффар Ҳусайн) адаб тахтининг осмон қадар баланд мартабали куёши, ҳаёт денгизининг покиза гавҳаридир».

10. Ирсоли масал санъати ишлатилган бу байтнинг мазмуни:

«Йилнинг яхши-ёмон бўлиши — баҳорнинг келишидан маълум бўлгани каби, эл — халқ унинг олами ёритувчи юзидан кўп умидвордир».

XXXX

1. Икки байтнинг мазмуни: «Шуни унутмагинки, олам вафосиздир, шунингдек, оламда нимаики бўлса, бақосиздир, доимий эмасдир. Нима нарса бетайин ва беқарор бўлса, унга эътиқод қўйиш — ишонилш яхши эмас».

2. Икки байт мазмуни: «Кучсиз-бечора одамларга хоҳ яхшилик ва хоҳ зуғум қилсанг, кучлилардан ҳам шуни талаб эт, яъни одамларни ҳар ишда тенг кўр. Одам муҳрга нимани ўйса, муҳр босилгач, қоғозга шу тушади».

3. «Улуғлик эгаси бўлмиш Тангри ўз ҳифз-ҳимоятида сақламаса, одамга на ганж — хазина асқотадию, на мол-мулк».

4. Икки байтнинг мазмуни: «Фитна ва иғво билан шуғулланувчи кишиларни сиёсат остига олиш, уларга қаттиқ жазо бериш — ҳукмдор учун шартдир. Ёмонларни ҳаддан ташқари қўрқинчда сақлаш — яхшиларнинг ниҳоят даражада осойишта яшаши учун шароит яратиб беради».

5. Кўшин тортиш гарчи оғир кўринса-да, бусиз оғирликни йўқотиб бўлмайди.

6. Ясолни қом била тузмак — кўшин сафини мақсадга мувофиқ тартиб бериш.

7. *Етти кавкаб* — Искандар атрофидаги етти олим — ҳаким маъносида ишлатилган.

8. «Иккинчиси шуки, ота-онангга хизмат қил, буларнинг иккисига қуллуқ қилишни ҳақиқий фарз деб бил».

XXXXV

1. Бу бобда Алишер Навоий ўз укаси Дарвешалига насиҳат қилади. Дарвешалининг туғилган ва вафот йили номаълум. Дарвешали Балх ҳокими, Навоийнинг вазирлик вақтида унинг китобдори бўлган. Унга 1482 йилда амирлик унвони берилган. У Иброҳим Ҳусайн (Ҳусайн Бойқаронинг ҳали вояга етмаган ўғли)

номидан Балхни идора қилади. Мажидиддиннинг Навоийга қарши ҳаракатларидан норози бўлиб, 1490 йили Ҳисор ҳокими Султон Маҳмуд билан биргаликда Султон Ҳусайнга қарши бош кўтаради. Ҳусайн Бойқаро уни зиндонга солади. У 1494 йили Маккага боришга рухсат олади. Қайтиб келгач (1498), девони олийга хизматга тайинланади. Навоий вафотидан кейин Балхга кетади. Шайбоний хизматида бўлади. Шайбоний вафотидан (1510) кейин Заҳириддин Муҳаммад Бобур хизматига ўтади. Унинг 1511 йилдан кейинги тақдири номаълум.

LXXXIX

1. Бу байт ружуъ (қайтиш сўзидан) санъатига ёрқин далил бўлиб, шоир унда аввал панжа, хора (тош) каби образли ибораларни ишлатиб, сўнг ундан қайтади ва пўлоди якпора, дейди.

2. Икки байтнинг мазмуни: «Зўрлар қаторига кираман деб, панжага қўл уриш билан, у панжадан ўз панжасига кўп шикастлар етказган кимсалар ҳам бўлган. Ҳаддан ортиқ зўр бериб кучайишлари натижасида уларнинг билаклари тирсакларидан чиқиб ҳам кетган».

3. «Панж ганж» – Низомий Ганжавий «Хамса»сининг номи.

4. *Пир* – шоирнинг устози Абдураҳмон Жомий.

5. «Ҳар бир очилмаган қулфни очишда буюк кишиларнинг дуоси калид бўла олади».

6. *Азми Ҳарам қилмоқ* – Маккага (ҳажга) бормоқ.

7. Тасдир санъати (байт ниёз сўзи билан бошланиб, ўша сўз билан тугаган)дан фойдаланиб яратилган бу байтнинг мазмуни: «Орзу-истаги бор кишилар кирсин!» деган сўз эшитилди, буни эшитгач, умид билан кирдим».

8. Тўрт байтнинг мазмуни: «У кишининг жойи хилват эмас, юксак остонани эслатар, ўзлари эса, хилватда – ёлғиз ўтирувчига эмас, Жаброил фариштага ўхшар эдилар. Уни «Жаброилни» муқаддас нур равшан айлаган, яъни у нурдан яратилган бўлса, бунинг «Жомийнинг» сўзларидан муқаддас сирлар аён бўлар эди. Жаброилни эслатадиган даражада тўлиқ ақл эгасидир. Мен шундай бир ҳарамга маҳрам бўлдимки, йўқ у ҳарам эмас, ёруғлик ва поклик олами эди».

9. Олти байтнинг мазмуни: «Уларнинг бу ёзганлари юзага чиққанда, сиёҳ билан ёзилган бу каби қора-қура нарсаларнинг оламда бўлишига ҳайратланасан. Уларнинг ёзганини ким ўқиса, худди қоронғи кечада қолгандек машаққатга тушади. У шундай зулматки, одам ичай деса, оби ҳаёт йўқ, у шундай тунки, унда офтоб нуридан нишона ҳам кўринмайди. Ундай шоирлар дунёга энг муаттар мушк сепдик, деб мақтанганларидан ҳам мушклари кўнгилни қора ва кўзни хира қилади, холос. Лекин бу ўрмонда иккита мард шер «Низомий билан Ҳусрав» бор, бу денгиз ичида иккита ботир наҳанг «Низомий ва Ҳусрав» бўлиб, бу ўрмонга кириш учун худди ўшандай жанговар шеру, бу денгизга тушиш учун ўшандай диловар наҳанг бўлмоқ керак».

10. Қўштирноқ ичига олинган номлар Алишер Навоий «Хамса»сидаги беш дoston: «Ҳайрат ул-аброр», «Фарҳод ва Ширин», «Лайли ва Мажнун», «Сабъан сайёр», «Садди Искандарий»дир.

11. *Саводин жузвдон аро солмоқ* — қораламасини китобга мўлжалланган халтага солмоқ.

12. *Анинг сари* — Жомий сари, демак.

13. Икки байтнинг мазмуни: «Бундан кейин, ўз сўзлари билан Ажам ва Арабни олган, асли насаби турк бўлгани ҳолда «ҳиндий» лақаби билан ном чиқазган Хусрав бўлса, кўп афсоналарни қисқартириб, бу мустаҳкам қўрғонни қўлга киритди».

14. Бу раънога суратнамой бўлмоқ — бу гўзалнинг суратини намоён қила олмоқ, яъни «Хамса» ёзиш ишини тугалламоқ, демакдир.

15. «Канап дарахтининг шохи хас-хашакча бўлмаса ҳам, қаландарга барваста сарв дарахтидай кўринади» (канап ипидан тўнлик мата тўқилади).

16. *Пири қошиф* — Жомий кўзда тутилмоқда.

17. *Пири равишанзамир* — Жомийга нисбатан ишлатилган.

18. «Асарим бир кема каби маърифат дарёси «Жомий» томон йўналгач, улут дарё (Жомий) ўз муборак қўлини бу дафтарларга узатди».

19. «Қандай енгки, уни осмонга ташласа, кўкнинг қийшиқ юзини букиб юборар эди».

20. *Эл тавфи Байт ул-ҳарам* — одамлар Каъба атрофида айлангандек (Каъба — Маккадаги зиёратгоҳ), демакда.

21. *Жамъи касир* — бир тўда кишилар, демак.

22. «Бу хуштаб ва муборак зотлар сен билан бир нафас кўришишни орзу қиладилар!»

23. *Ҳасан Деҳлавий* — умрининг аввалида новвой бўлган. Кейинроқ Хусрав Деҳлавий билан танишиб, унинг воситаси билан илм ва адабиётга берилиб кетган. Ҳасан Деҳлавий ғазалгўйликда шуҳрат қозонган эди. У 1308 (707) йили Деҳлида пафот этган.

24. *Ҳазрати Шайх* — Низомий Ганжавий, демак.

25. *Устоду нир* — Абдурахмон Жомийга нисбатан айтилган.

26. *Раҳбар* — Ҳасан Деҳлавий кўзда тутилмоқда.

27. *Муслиҳиддин Саъдий Шерозий* (1204 — 1292), Абулқосим Фирдавсий (934 — 1020), Абулқосим Ҳасан бинни Аҳмад Унсурий (1040 Балхда вафот этган), Санойи Ғазнада туғилиб, ўша ерда 1181 йилда вафот этган. Ҳоқоний — Афзалиддин Иброҳим бинни Али Ширвоний — қасидагўйликда зўр шуҳрат қозонган. У ҳаждан қайтишда 1186 (582)да Табризда ўлган. Қабри ўша ерда, Анварий — унинг номи Авҳадиддин. Хуросоннинг Абевард вилоятидаги Будна қишлоғида туғилиб, Тус (ҳозирги Машҳад)да тарбия олган. Замондошлари унга «ҳаким» унвонини берган эдилар. Анварий умрининг ўрталаридан шеър ва адабиёт билан шуғулланиб, устоз даражасигача кўтарилган. Анварий 1152 (53)547 ҳ.)да Балхда вафот этган.

28. *Ики ёр* — Жомий ва Хусрав кўзда тутилмоқда.

29. Икки байт мазмуни: «Бўлмаса, икки йилда битта «Хамса» ёзиб тамомлаш — ўтакетган хом ҳаёлдан бошқа нарсасидир. «Хамса» бўлганда ҳам шундай «Хамса»ки, у бешта гавҳар хазинасидан иборат бўлиб, сарфланиб, зое бўлиш хавфидан омонлик топган хазинадир».

30. *Мавлавий* — Абдурахмон Жомийга нисбатан ишлатилган.

31. *Димоғнинг юбс топиши* — димоғ хушк бўлиб, қуруқшаб қолиши, демак.

«ТАРИХИ АНБИЁ ВА ҲУКАМО»ДАГИ ҚУРЪОНИ КАРИМ ОЯТЛАРИ ВА БОШҚА АРАБИЙ ИБОРАЛАР ТАРЖИМАСИ

1. Одамнинг лойини қирқ кун (тонг) ўз қўлим билан қордим.
2. «Ва У зот Одамга барча нарсаларнинг исмларини ўргатди...» («Бақара» сураси, 31-оят. (*Қуръони карим оятлари Алоуддин Мансур таржимасидан олинди*).
3. «Барча-барча фаришталар унга (яъни, Одамга) сажда қилдилар. Магар иблис сажда қилувчилар билан бирга бўлишдан бош тортти» («Ҳижр» сураси, 30-31-оятлар).
4. «Ва албатта то жазо (қиёмат) кунигача сенга (барчанинг) лаънати бўлур» («Ҳижр» сураси, 35-оят).
5. «Эй одам, сен эса жуфтинг (Ҳавво) билан жаннатни маскан тутиб...» («Ҳижр» сураси, 19-оят).
6. «... Мана шу қарғачалик бўла олмадимми?» («Моид» сураси, 31-оят).
7. «Ва Биз уни юксак мартабага кўтардик» («Марям» сураси, 57-оят).
8. «Парвардигорим, ер юзид» кофирлардан бирон ҳовли-жой эгасини қолдирмагин» («Нух» сураси, 26-оят).
9. «... у сенинг аҳлингдан эмас...» («Худ» сураси, 46-оят).
10. «... ҳатто мустаҳкам қалъалар ичида бўлсангиз ҳам ўлим сизларни топиб олур» («Нисо» сураси, 78-оят).
11. «Биз: «Эй Зул-қарнайн, сен ё (уларни) азобга дучор қилурсан ёки уларга яхши муомалада бўлурсан», — дедик» («Қаҳф» сураси, 86-оят).
12. «Мана шу Парвардигорим» («Анъом» сураси, 76-оят).
13. «У ҳам ботиб кетгач: «Эй қавмим, мен сизларнинг ширкингиздан покман» («Анъом» сураси, 78-оят).
14. «...Экин ўсмайдиган бир водий...» («Иброҳим» сураси, 37-оят).
15. «Менга кексалик пайтимда Исмоил ва Исҳоқни ҳадия қилган зот — Аллоҳга ҳамду санолар бўлсин» («Иброҳим» сураси, 39-оят).
16. «Бирон нарса У зотга ўхшаш эмасдур. У эшитгувчи ва кўриб тургувчидир» («Шўро» сураси, 11-оят).
17. «Эй ота, мен тушимда ўн бир юлдузни, яна куёш ва ойни кўрибман. Ҳаммалари менга сажда қилаётган эмиш» («Юсуф» сураси, 4-оят).
18. «... Бу башар (фарзанди) эмас...» («Юсуф» сураси, 31-оят).
19. «(Айтди:) «Мен сизларга ризқ бўладиган (ҳар қандай) таом олдингизга келишидан илгари унинг қандай таом эканини, таъвилини айтиб бера оламан» («Юсуф» сураси, 37-оят).
20. «(Айтди:) «Эй ўғилларим, (Мисрга) бир дарвозадан кирманглар, балки бошқа-бошқа дарвозалардан киринглар!» («Юсуф» сураси, 67-оят).
21. «Эй отажон, мана шу (қирқ йил) илгари кўрган тушимнинг таъбиридир» («Юсуф» сураси, 100-оят).
22. «Парвардигоро, биз билан қавмимиз ўртасида ҳақ ҳукм қилгайсан. Ўзинг ҳукм қилувчиларнинг яхшироғидирсан» («Аъроф» сураси, 89-оят).
23. «Мен сизларнинг энг устун Парвардигорингизман» («Ван-нозиот» сураси, 24-оят).
24. «(Бу бола) мен учун ҳам, сен учун ҳам кўз қувончидир. Уни ўлдирманглар. Шоядки, унинг бизларга нафъи тегса ёки уни бола қилиб олсак...» («Қасас» сураси, 9-оят).

25. «Тилимдан тугунни — дудуқликни ечиб юборгин» («Тоҳа» сураси, 27-оят)
26. «Менинг ўзим Аллоҳман» («Қасас» сураси, 30-оят)
27. «Парвардигорим, Ўзинг мен учун ҳузурингда — жаннатда бир уй бино қилгин, менга Фиръавн ва унинг қилмишидан нажот бергин ва менга бу золим қавмдан нажот бергин...» («Таҳрим» сураси, 11-оят).
28. «Эй Ҳомон, мен учун бир (баланд) қаср қургин» («Ғофир» сураси, 36-оят).
29. «Асойинг билан денгизни ургин» («Шуаро» сураси, 63-оят).
30. Аллоҳдан, унинг ғазабидан паноҳ тилаймиз ва яна паноҳ тилаймиз. нафсларимизнинг ва амалларимизнинг ёмонлигидан (Дуо).
31. «... Эшитдик ва бўйинсунмадик...» («Бақара» сураси, 93-оят).
32. Эй ер, тут (ют) буни.
33. «... Бас, боргин, сен ўзинг ва Парвардигоринг улар билан урушаверинглар» («Моида» сураси, 24-оят).
34. «... Парвардигорим, мен фақат ўзимга ва биродарим (Ҳорунга) эгаман, холос. Бас, Ўзинг биз билан бу итоатсиз қавмнинг орасини ажратгин» («Моида» сураси, 25-оят).
35. «У (хизматкор) айтди, «Буни кўринг, биз (денгиз соҳилидаги) қояга бориб (ором олган) пайтимизда, мен балиқни (унга жон кириб, саватдан тушиб кетганини) унутибман» («Қаҳф» сураси, 63-оят).
36. «... Иншоаллоҳ, сен менинг сабр-тоқатли эканимни кўурсан. Мен бирон ишда сенга осийлик — итоатсизлик қилмасман» («Қаҳф» сураси, 69-оят).
37. «Аниққи, сен мен билан бирга сабр қилишга ҳаргиз тоқатинг етмас, демаганимдир?!» («Қаҳф» сураси, 72-оят).
38. «Айтди: «Мана шу сен билан менинг ажрашимиздир...» («Қаҳф» сураси, 78-оят).
39. Сабр қилинг, эй онажон, Сиз Аллоҳга яқинлашиб, унинг ризолигини топдингиз. Сиз билан жаннат аросида икки қадамгина қолди.
40. «Мусо (ўзининг хизматкори) йигитига: «То икки денгиз қўшилиладиган ерга етмагунча ёки узоқ замонлар кезмагунча юришдан тўхтамайман» («Қаҳф» сураси, 60-оят).
41. «Эй Довуд, дарҳақиқат, биз сени ерда халифа қилдик. Сен кишилар аросида ҳақиқат билан ҳукм қил!» («Сод» сураси, 26-оят).
42. «Улар дедилар: «Кўрқмагин, (Бизлар) биримиз биримизга зулм қилган икки давтолашгучи (жамоат)дирмиз. Бас, сен бизларнинг ўртамизда ҳақ билан ҳукм қилгин ва (бизлардан бирор тарафга) жабр қилмагин ҳамда бизларни текис — тўғри йўлга бошлагин» («Сод» сураси, 22-оят).
43. Киши ўз нафси туфайли ҳалокатга учрайди.
44. «Деди: «Парвардигорим, ўзинг мени мағфират қилгин ва менга ўзимдан кейин биронтаси учун муяссар бўлмайдиган бир мулку давлат ҳадя этгин. Зеро, ёлғиз сенинг ўзинггина (барча яхшиликларни) ҳадя этгучисан» («Сод» сураси, 35-оят).
45. «Сулаймонга эрталаб бир ойлик, кечки пайт бир ойлик (масофани босиб ўтадиган) шамолни (бўйсундирдик)» («Сабаъ» сураси, 12-оят).
46. Аллоҳ яратган нарсалар.
47. «Албатта, у Сулаймондир ва у (мактубда шундан битилгандир): «Меҳрибон ва раҳмдил Аллоҳ номи билан бошлайман. Сизлар менга кибр-ҳаво қилмай, ҳузуримга бўйсунган ҳолингизда келингиз!» («Намл» сураси, 30-31-оятлар).
48. «(Шунда) жинлардан бир паҳлавон айтди: «Мен уни сен ўрнингдан туришингдан илгари сенга келтиурман. Албатта, мен бунга қодир ва ишончли-дурман» («Намл» сураси, 39-оят).

49. «(Аллоҳ деди:) ...«Дарҳақиқат, Биз Сулаймонни имтиҳон қилдик» («Сод» сураси, 34-оят).

50. «... Ва унинг тахти устига бир (жонсиз) жасадни ташладик» («Сод» сураси, 34-оят).

51. «Аниққи, Биз Луқмонга ҳикмат ато этдик...» («Луқмон» сураси, 12-оят).

52. «Юнус ҳам, шак-шубҳасиз, пайғамбарлардандир» («Ва-с-сафот» сураси, 139-оят).

53. «Парвардигорингиз ҳукмига сабр қилинг ва наҳанг балиқ соҳиби (Юнус пайғамбар) каби бесабр бўлманг!» («Қалам» сураси, 48-оят).

54. «... Ҳеч илоҳ йўқ, магар ўзинг бордирсан, эй пок Парвардигор, дарҳақиқат, мен (ўз жонимга) жабр қилувчилардан бўлиб қолдим...» («Анбиё» сураси, 87-оят).

55. «Қанча муддат (ўлик ҳолда) турдинг?» «Бир кун ё ярим кун», — деди у. Аллоҳ деди: «Йўқ, юз йил турдинг. Таом ва ичимлигинга қара — бузилган эмас. Энди эшагингни (чириб, суяклари ажраб кетганини) кўргин» («Бақара» сураси, 259-оят).

56. «Яҳудийлар: «Узайр Аллоҳнинг ўғли», — дедилар» («Тавба» сураси, 30-оят)

57. «... Парвардигор, мен қиз туғдим». Ҳолбуки, Аллоҳ унинг нима туққанини билгувчироғдир ва ҳар қандай ўғил бу қиз каби (бу қизнинг ўрнини босувчи) эмасдир. — «Ва мен унга Марям деб исм қўйдим. Мен бу қизга ва унинг зурриётига даргоҳингдан қувилган шайтоннинг (ёмонлигидан) паноҳ беришингни Сендан илтижо қиламан» («Оли Имрон» сураси, 36-оят).

58. «Бас, Парвардигори уни (Марямни) ҳуш қабул айлаб, чиройли парвариш этди...» («Оли Имрон» сураси, 37-оят).

59. «Ҳар қачон Закариё (Марямнинг) олдига ҳужрага кирганида, унинг ҳузурида бир ризқ — насиба кўрди. У: «Эй Марям, бу нарсалар сенга қаёқдан келди?» — деб сўраганида (Марям) жавоб қилди: «Булар Аллоҳ ҳузуридандир...» («Оли Имрон» сураси, 37-оят).

60. «Албатта, Аллоҳ ўзи хоҳлаган кишиларга беҳисоб ризқ берур» («Оли Имрон» сураси, 37-оят).

61. «Сўнг меҳробда намоз ўқиб турган вақтида унга фаришталар нидо қилдилар...» («Оли Имрон» сураси, 39-оят).

62. «(Биз унга): «Э Яҳё, Китобни (яъни Тавротни) маҳкам ушлагин. (дедик) ва унга гўдаклик чоғидаёқ ҳикмат — маърифат ато этдик» («Марям» сураси, 12-оят).

63. «Эсланг (Эй Муҳаммад), фаришталар: «Эй Марям, албатта, Аллоҳ сенга ўзининг Сўзини ҳушхабар қилиб берадики, унинг исми ал-Масиҳ Ийсо ибни Марям бўлиб, дунёю охирадта обрўли ва (Аллоҳнинг) яқинларидан бўлур ҳамда одамларга гўдаклик пайтида ҳам вояга етган чоғидагидек гапирур ва солиҳ бандалардан бўлур...» («Оли Имрон» сураси, 45-46-47-оятлар.)

64. «Эсланг, Исо ибни Марям: «Эй Бани Исроил, албатта, мен Аллоҳнинг сизларга (юборган) пайғамбаридурман. (Мен) ўзимдан олдинги Тавротни тасдиқлагувчи ва ўзимдан кейин келадиган Аҳмад исмли бир пайғамбар ҳақида хушхабар бергувчи бўлган ҳолда юборилдим...» («Саф» сураси, 6-оят).

65. «Мен сизларга лойдан қуш тимсолини ясаб, унга пуфласам, у Аллоҳнинг изин-иродаси билан ҳақиқий қуш бўлади. Ва яна кўр, пес касалларини тузата оламан...» («Оли Имрон» сураси, 48-49-оятлар).

66. «Ва Аллоҳнинг изни билан ўликларни тирилтираман...» («Оли Имрон» сураси, 48-49-оятлар.).

67. «... Эй Тангрим, Парвардигор, бизга осмондан бир дастурхон нозил қилгилки, у аввалу охиригимиз учун байрам ва сенинг оят — мўъжизанг бўлиб қолади. Бизни (шу неъматдан) баҳраманд қилгил. Ўзинг энг яхши ризқ бергувчисан...» («Моида» сураси, 114-оят).

68. Аллоҳдан паноҳ тилаймиз нафсларимизнинг ва амалларимизнинг ёмонлигидан (Дуо).

69. «Ҳали улар (яъни, Пайғамбар (а.с.)га замондош бўлган яҳудий ва насороларнинг айримлари ўша Асҳобул — Қаҳфни): «Учтадир, тўртинчилари итларидир» десалар, айримлари: «Улар бешта бўлиб, олтинчилари итларидир», деб ғайбга тош отурлар (аниқ билмаган нарсалари ҳақида гап сотурлар)...» («Қаҳф» сураси, 22-оят).

70. «(Улар Қаҳф — ғорларда) уч юз йил турдилар ва яна тўққиз йилни зиёда ҳам қилдилар» («Қаҳф» сураси, 25-оят).

71. «Сўнг (яҳудий ва насроний) фирқалар (Исо хусусида) ўзаро ихтилоф қилдилар...» («Марям» сураси, 37-оят).

72. «Чоҳ эгалари лаънат қилинганлар» («Буруж» сураси, 4-оят).

73. Бевафо аёлларни эслашни қўй, (унутилиш ва тез ўтиб кетишда) тонг шамоли ва аёллар ваъдаси бир хилдир.

74. «Қадр кечаси минг ойдан яхшироқдир» («Қадр» сураси, 3-оят).

75. Меъдангда таом бўлатуриб, таом ема.

«ТАРИХИ МУЛУКИ АЖАМ»ГА ШАРҲ ВА ИЗОҲЛАРИ

1. *Пешдодийлар* — Навоий қадимги Эрон шоҳлари тарихини баён қилар экан, бунда Шарҳ тарихнавислиги анъаналарига суянади ва кўплаб мифологик персонажларни тарихий шахслар сифатида зикр этади. «Тарихи мулуки Ажам»да қадимги Эронда ҳукмронлик қилган тўрт сулоланинг биринчиси сифатида тилга олинган пешдодийларнинг аксарияти афсонавий шахслардир.

2. *Каюмарс* — пешдодийлар сулоласининг биринчи вакили ҳисобланувчи афсонавий персонаж. У ҳақдаги афсона «Авесто»да, шунингдек, Беруний ва Табарий асарларида келтирилган ҳамда Фирдавсий «Шоҳнома»сида ўз аксини топган.

«Каюмарс» исмининг маъноси «Шарҳ адиблари «ҳаййи нотиқ» деб изоҳлайдилар. Навоий буни «тиригеки, сўз айтқай» деб ўтирган. Айрим тадқиқотчиларнинг фикрига кўра, бу сўз аслида «Гавомард» бўлиб, унинг биринчи қисми (гаво) ҳўкиз, иккинчи қисми (мард) одам, киши маъносини билдиради. Яъни, Гавомард — ярим одам, ярим ҳўкиз қиёфасидаги мавжудотдир.

Бундан бошқача талқинлар ҳам мавжуд. Навоий «Тарихи мулуки Ажам»да юқоридаги ва бошқа бир нечта талқинларни келтирмайди. Бунинг сабабини изоҳлаб, у шундай ёзади: «Яна дағи кўп сўз бор, аммо сиқатдин йироқроқ учун битилмади». Бу сўзлар Навоийнинг манбаларга танқидий қарашидан гувоҳлик беради.

3. «*Низом ут-таворих*» — қози Байзовийнинг (асл номи Абулхайр Носируддин Абдуллоҳ бин Умар) тарихга доир асари. 1285–86 йилларда ёзилган.

4. «*Насиҳат ул-мулук*» — машҳур илоҳиётчи олим Имом Ғаззолий қаламига мансуб асар. Ғаззолийнинг тўлиқ исми Абу Ҳомид Муҳаммад ибн Муҳаммад Ғаззолий бўлиб, у 1111 йилда вафот этган.

5. *Истахр* — қадимги шаҳарлардан бири. Европа тарихчилари уни Пересполь деб атайдилар.

6. *Ҳушанг* — пешдодийларнинг иккинчиси деб ҳисобланади. Айрим манбаларда у Каюмарснинг ўғли эканлиги айтилади. Лекин Навоий «Тарихи мулуки Ажам»да уни Каюмарснинг Сиёмак деган ўғлининг ўғли, деб ёзади.

Ушбу афсонавий шахснинг исми дастлабки манбаларда Шуханг шаклида келтирилади. Шухангнинг Ҳушангга айланиши эса Фирдавсий «Шоҳнома»си билан боғлиқ. Фирдавсий биринчи марта уни шундай деб атаган ва кейинчалик бу бошқа муаллифлар томонидан ҳам қабул қилинган. Шарқ тарихчиларининг фикрича, Бобил, Сус шаҳарлари Ҳушанг томонидан қурилган эмиш.

7. «*Жовидони хирад*» — ҳикматга доир асар, ҳикматлар тўплами. Қадимги Эрон донишмандлари ва файласуфлари томонидан яратилган. Навоий эса бу асарни Ҳушангга нисбат беради.

8. «*Одоб ул-араб ва ал-фурс*» — дидактик асар. Муаллифи Али Мисковайҳ. X аср II ярми — XI асрнинг биринчи чорагида яшаган.

9. *Жамшид* — афсонавий шахс. Мифологияда Жамшид — адолатли ҳукмдор, ижобий қаҳрамон. «Тарихи мулуки Ажам»да ҳам унинг аввал одамлар учун кўп фойдали ишлар қилгани, одил шоҳ сифатида ном чиқаргани айтилади. Лекин кейинчалик у мағрурлик ва такаббурликка берилган ва кишиларни ўзига сизинишга буюрган ва шу туфайли Тангри ғазабига учраб, Заҳҳок томонидан ўлдирилган. Ушбу маълумотларни баён қилар экан, Навоий бошқача фикрлар ҳам мавжудлигини айтиб ўтади.

Тадқиқотчиларнинг ёзишларича, Жамшид «Авесто»да Йима номи билан тилга олинган. Афсоналарда ҳикоя қилинишича, Жамшид ҳукмронлик қилган даврда инсонлар бахтли яшаган, мамлакат обод бўлган.

10. *Афросиёб* — турк хоқони. Айрим манбаларда айтилишича, турк ҳукмдори Али Эр Тунгани форслар Афросиёб деб атаган. Бошқа фикрларга кўра эса, Афросиёб ҳам Жамшид сингари афсонавий шахс.

Шарқ тарихнависи Али анъанасида Афросиёб турклар хоқони сифатида эътироф этилса-да, насаби пешдодийлардан деб ҳисобланади.

11. *Зардўшт* — Заратуштра. Зороастризмнинг (зардўштийликнинг) асосчиси. Аҳамонийлар сулоласига мансуб ҳукмдор Гуштасп замонида яшаган. Ўз таълимоти ва динини тарғиб қилиб, катта муваффақиятга эришган. Подшоҳ Гуштасп ҳам унинг динига кирган. Шундан сўнг Зардўшт ўз таълимоти ва ғояларини бошқа мамлакатлар ва ўлкаларда ҳам тарғиб қила бошлаган. Ушбу таълимотнинг асосини эзгулик ва ёвузлик ўртасидаги доимий кураш ғояси ташкил этади. Зардўштийларнинг муқаддас китоби «Авесто» ҳисобланади.

12. *Гуштасп* — Аҳамонийлар сулоласига мансуб тарихий шахс. Шарқ тарихнависи Али анъанасида бу сулола каёнийлар деб аталади. Навоий ҳам Гуштаспни Каёний ҳукмдор сифатида зикр этади. Маълумотларга кўра Зардўшт шу ҳукмдор замонида майдонга чиққан.

13. *Доро бинни Дороб* — Аҳамонийлар сулоласидан бўлган ҳукмдор Доро III. Александр Македонский билан замондош бўлган. Александр ва Доро III уч марта бир-бирлари билан жанг қилганлар ва ҳаммасида Александр ғалаба қилган ҳамда Эрон мамлакатини забт этган.

Навоий берган маълумотларга кўра эса, улар фақат бир марта жанг қилишган ва шу урушда Доро ҳалок бўлган.

14. *Искандар* — Александр Македонский. Эрампдан олдинги 356–323 йилларда яшаган. Македония подшоси Филипп II нинг ўғли. Онаси — Олимпиада. Александр Арестотель қўлида таълим олган. Отаси Филипп II ўлдирилгандан сўнг тахтга ўтириб,

қисқа вақт ичида ўз давлатини кенгайтирган. Кейинчалик Шарққа юриш бошлаган ва Эрон шоҳи Доро III ни мағлуб қилган. Урта Осиёга, Ҳиндистонга юришлар қилган ва улкан империя барпо этган. Эрамиздан аввалги 323 йилда Бобилда вафот этган.

15. *Ашконийлар* — «Тарихи мулуки Ажам»да зикр этилган учинчи сулола. Навоийнинг маълумотига кўра, ушбу сулоланинг биринчи вакили Ашк бинни Дородир ва шу сабабли улар ашконийлар деб аталган. Дунё тарих илмида эса бу сулола Аршакийлар деб аталади. Сулола асосчисининг номи ҳам Аршак тарзида келтирилади. Айрим тадқиқотчиларнинг фикрига кўра, бу сулоланинг келиб чиқиши туркий уруғлардандир. Бу сулола эрамизгача бўлган 250 йилдан эрамизнинг 224 йилигача ҳукмронлик қилган.

16. *Ялош бинни Баҳром* — Ашконийлардан (аршакийлардан) бўлган ҳукмдор Вологес I.

17. *Ялош бинни Фируз* — Вологес II, 128–147 йилларда ҳукмдорлик қилган.

18. *Ялош бинни Ялош* — Вологес III, 148–192 йилларда тахтда ўтирган.

Унинг даврида Рим билан муносабат кескинлашган. Ялош бинни Ялош император Люций билан кураш олиб борган.

19. *Ардуvon бинни Ялош* — Артобан V. Навоий уни Ялошнинг ўғли деб кўрсатади. Тарихчи олимларнинг маълумотларига кўра, гарчи Ардуvon ҳам ашконийлар сулоласига мансуб бўлса-да, Ялошнинг (Вологеснинг) ўғли эмас. У Ялошнинг ўғли билан курашган ва тахтни эгаллаган. Эрамизгача бўлган 209–224 йилларда тахтда ўтирган.

Ардуvon бинни Ялош Рим билан сулҳ тузган. Навоий унинг ашконийларнинг сўнгги ҳукмдори эканлигини айтади. Чиндан ҳам Ардуvon 224 йилда жангда ўлдирилгандан сўнг ашконийлар сулоласи тугатилган ва ҳокимият сосонийлар қўлига ўтган.

20. *Сосонийлар* — «Тарихи мулуки Ажам»да зикр этилган тўртинчи сулола. 226 йилдан VII асрнинг ўрталарига қадар ҳукмронлик қилган. «Тарихи мулуки Ажам»да ушбу сулоланинг биринчи вакили Ардашер ашконийлардан бўлган сўнгги ҳукмдор Ардуvon ва унинг ўғлига қарши курашиб ғалаба қилгани ва тахтни эгаллагани ҳикоя қилинади. Навоий берган бу маълумотларни бошқа манбалар ҳам тасдиқлайди. Уларда кўрсатилишича, Ардашер 224 йилда Артобан V устидан, ва кейин унинг ўғли Артавазд устидан ғалаба қилган. 226 йилда шоҳаншоҳ деб эълон қилинган.

21. *Шопур бинни Ардашер* — Шопур I. Сосонийлар сулоласидан бўлган иккинчи ҳукмдор. 241 йилдан 272 йилгача подшоҳлик қилган. Унинг даврида сосонийлар давлати ниҳоятда кучайган. У дунёнинг энг кучли империялари — ғарбда Рим ва шарқда Турк хоқонлиги билан кураш олиб борган. 260 йили Рим императори билан урушиб ғалаба қозонган ва император Валерианни асир олган. Манбаларда ёзилишича, у императорни оддий одамлар қаторида тўғон қурилишида ишлатган. Бу тўғонни кейинчалик «Банди қайсар» («Қайсар тўғони») деб атаганлар. Қайсар — Рим ҳукмдорларининг унпони. Шопурнинг бу ғалабаси Нақши Рустамда акс эттирилган. Унда Қайсар тиз чўкиб, Шопурдан шафқат сўраётган ҳолда тасвирланган.

Шопур I 272 йилда вафот этган.

22. *Ҳурмуз бинни Шопур* — Шопур I нинг ўғли, отасидан кейин жуда қисқа муддат подшоҳлик қилган ва тез орада вафот этган.

23. *Баҳром бинни Ҳурмуз* — Баҳром I (Варахран I). Ҳурмузнинг иккинчи ўғли. 276 йилгача ҳукмдор бўлган. Унинг даврида Моний таълимоти тарқала бошлаган. Навоий маълумотига кўра, Баҳром I Монийни ўлдириб, унинг издошларини ҳам йўқ қилган. Лекин тарихчи олимлар Моний зиндонда вафот этган, деб ёзадилар.

24. *Баҳром бинни Баҳром* — Европа тарихчилари уни Варахран II деб атайдилар. Ҳурмузнинг ўғли, тарихчиларнинг маълумотларига кўра, 276 йилда тахтга ўтириб,

293 йилгача, яъни 17 йил ҳукмдорлик қилган. Навоий берган маълумот бир оз фарқ қилади. «Тарихи мулуки Ажам»да Навоий у ҳақда «салтанати замони йигирма йил эрди», деб ёзади.

25. *Баҳром бинни Баҳром бинни Баҳром* – Варахран III. Отаси Варахран II дан кейин жуда қисқа вақт подшоҳлик қилган.

26. *Нарси бинни Баҳром* – сосонийлардан. Унинг даврида Византия билан уруш бўлган. Император Галерий 298 йилда Нарси билан сулҳ тузган.

27. *Хурмуз бинни Нарси* – Хормизд II. 302–309 йилларда тахтда ўтирган.

28. *Шопури Зулактоф* – Шопур II. Хормизд II нинг ўғли. Отаси ўлганидан сўнг, ёш гўдаклик вақтида подшоҳ деб эълон қилинган. Давлат ишларини, асосан онаси олиб борган. Вояга етгандан сўнг барча ишларни ўз қўлига олган. Жуда қаттиққўл, шафқатсиз ҳукмдор бўлган. Зулактоф лақабини шунинг учун олган. Қаттиққўллик билан олиб борган сиёсати туфайли унинг даврида сосонийлар давлатининг қудрати ортган. Шопур Месопотамия ва Арманистонни ўз давлатига қўшиб олишга интилган. Византия императори Констанций бунга қаршилик қилган. 361 йилда Констанций ўлгандан сўнг янги император Юлиан сосонийлар давлатига қарши уруш бошлаган. Урушда император ҳалок бўлган. Лекин Навоий «Тарихи мулуки Ажам»да бу хусусда бир оз бошқачароқ маълумотларни беради. Унинг ёзишича, қайсар (император) Шопур томонидан асир қилиб олинган. Сулҳ тузилгандан сўнг сулҳ шартларига кўра император уруш туфайли вайрон бўлган шаҳарларни Византия ҳисобидан тиклаб, обод қилиб берган.

Шопур зардўштийлик тарафдори бўлган ва ўз ҳукмронлиги даврида ушбу диннинг кучайиши ва мустаҳкамланишига ҳисса қўшган. 379 йилда вафот этган.

29. «*Гузида*» – «Тарихи Гузида» – тарихий асар. Муаллифи – Ҳамидуллоҳ Муставфӣ. Унда қадимги даврдан XIV асрнинг биринчи чорагигача бўлган воқеалар камраб олинган.

30. *Баҳром бинни Яздижирд* – Баҳром Гур. Тарихчилар Варахран V деб атайдилар. 421 йилдан 438 йилгача ҳукмронлик қилган.

31. *Яздижирд бинни Баҳром* – Яздигирд II. 457–459 йилларда подшоҳлик қилган.

32. *Фируз бинни Яздижирд* – сосонийлардан. 459 йилда тахтга ўтирган. Унинг ҳукмронлик даври асосан, туркларга қарши кураш билан ўтган. Фируз Турк хоқонлигига қарши Византия билан иттифоқ тузган. Византиянинг ёрдами билан туркларга қарши жанглар қилган, лекин ҳаммасида енгилган. Турклар уни икки марта асир қилиб олганлар. Император Зенон пул тўлаб уни қутқариб олган, деган маълумотлар бор. Бир марта Турк хоқони уни жуда катта миқдорда тўлов тўлашга мажбур қилган. Фируз хоқонга тўланиши лозим бўлган 20 қоп пулнинг фақат 10 қопини тўлай олган. Қолган 10 қопи эвазига ўғли Кубодни туркларга гаров сифатида берган. Сал вақт ўтмай, ўзини ўнглаб олгач, Фируз яна туркларга душманликни давом эттирган ва уларга қарши қўшин тортган. Хоқон бу урушда ҳарбий ҳийла ишлатган. У Эрон қўшини йўлида катта-катта чуқурлар қаздириб, устини хаспўшлаган. Фируз ана шу чоҳлардан бирига тушган ва ўлдирилган. Унинг қизини хоқон асир қилиб олган. Бу воқеа 484 йилда юз берган.

33. *Ялош бинни Фируз* – Навоий берган маълумотга кўра, Фирузнинг ўғли. Лекин тарихчи олимларнинг тадқиқотларида у Фирузнинг укаси деб кўрсатилади. Фируз ҳалок бўлгандан сўнг, 484 йилда тахтга ўтирган ва тўрт йил подшоҳлик қилган. Навоий унинг подшоҳлик муддатини беш йилдан сал озроқ деб кўрсатади. Ялош ҳукмдор сифатида жуда бўш бўлган. Ҳамма давлат ишлари аъёнларнинг қўлида эди.

Хусусан, Сейистон ҳокими Зармеҳр, Рай ҳокими Шопур катта таъсирга эга бўлган. Тахтдан ағдарилгандан сўнг аъёнлар Ялошнинг кўзини кўр қилганлар ва Кубодни подшоҳ деб эълон этганлар. Навоий асарида Ялошнинг кўр қилингани айтилмайди.

34. *Кубод бинни Фируз* — Кубод I. 488 йилда тахтга ўтирган. Унинг даврида Маздак майдонга чиқиб, ўз таълимотини тарғиб қила бошлаган. Кубод ҳам бу таълимотни қабул қилган. Бундан норози бўлган аъёнлар ва қоҳинлар Кубодни ҳокимиятдан четлатиб, бошқа кишини подшоҳ қилганлар. Кубод турк хоқони ҳузурига борган. Ёшлигида у турклар ичида ўсган, зеро, турк хоқонидан енгилган Фируз бўйнига юкланган тўловни тўлашга қурби келмаганлиги сабабли, уни гаров сифатида хоқонга топширган эди. Шу сабабли Кубоднинг турклар билан муносабати яхши бўлган. Хоқон унга қизини бериб, ўзига куёв қилган ва Кубод хоқоннинг ёрдами билан ўз тахтини қайтариб олган. Иккинчи ҳукмдорлик даврида у маздакийларга қарши сиёсат олиб борган ва 529 йилда ушбу ҳаракатни бутунлай бостирган.

Кубод I турклар билан иттифоқ тузиб, Византияга қарши курашган. Туркларнинг ёрдами билан империяга қарашли кўп ерларни босиб олган. 531 йилда вафот этган.

35. *Нўширавон ул-одил бинни Кубод* — Европа тарихчилари уни Хосрав I деб атайдилар. 531 йилдан 579 йилгача тахтда ўтирган. Шарқ тарихнавислик антанасида у одил ҳукмдор сифатида тасвирланади. Унинг номи бадий адабиётда адолат тимсолига айланган.

Нўширавон эфталитларга қарши уруш олиб борган. 579 йилда вафот этган.

36. *Ҳурмуз бинни Анушервон* — Ҳурмуз IV. Нўширавоннинг ўғли. Отасидан сўнг тахтда ўтирган. Турк хоқонига қарши уруш олиб борган. Кейинчалик Ҳурмузнинг сиёсатидан норози бўлган аъёнлар уни тахтдан ағдарганлар ва унинг ўғли Хусравни подшоҳ деб эълон қилганлар.

37. *Баҳром Чўбина* — Ҳурмуз даврида лашкарбоши бўлган шахс. Хусрав подшоҳ бўлгандан сўнг Баҳром унга қарши чиққан. Хусрав у билан уруша олмаслигини билиб, Византия императори ҳузурига борган. Императордан ёрдам олиб, Баҳром Чўбинага қарши юриш қилган. Баҳром енгилиб, турк хоқони ҳузурига келган ва ўша ерда ўлдирилган.

38. *Хусрав Парвиз бинни Ҳурмуз* — Хусрав II. Баҳром Чўбинани енгиб, 591 йили иккинчи марта тахтга ўтирган. У ҳукмдорлик қилган даврда сосонийлар давлатининг қудрати ошган. Манбаларда айтилишича, Хусрав мисли кўрилмаган бойликларга эга бўлган ва ҳеч бир подшоҳга насиб бўлмаган ҳашаматда яшаган. Замондошларида катта таассурот қолдирган ушбу шахснинг номи кейинчалик бадий адабиётга ҳам кириб келган. «Фарҳод ва Ширин»да Фарҳоднинг рақиби сифатида тасвирланган шох Хисрав образининг прототипи ҳам ушбу ҳукмдордир. 628 йилда ўғли Шеруя томонидан тахтдан ағдарилган ва ўлдирилган.

39. *Шеруя бинни Хусрав* — отасидан кейин олти ой тахтда ўтирган ва вафот этган.

40. *Яздигирд* — Ездигерд II. Сосонийларнинг сўнгги ҳукмдори, 632 йилдан 651 йилгача подшоҳ бўлган. Унинг даврида араб истилоси бошланган. Яздигирд арабларга қарши катта қўшин жўнатган ва унга Рустамни лашкарбоши этиб тайинлаган. Бу қўшин Қадисияда араблар билан урушиб, енгилган. Рустам ҳам шу урушда ҳалок бўлган.

Иккинчи марта форслар Ниҳованд яқинида арабларни тўхтатишга уринганлар. Бу жанг 642 йилда бўлиб ўтган ва бу гал ҳам форслар мағлубиятга учраган. Яздигирд қочиб, турли вилоятларда юрган ва охири Марвга борган. У ерда бир тегирмончи томонидан 651 йилда ўлдирилган. Шу тариқа сосонийлар сулоласи барҳам топган.

МУНДАРИЖА

САДДИ ИСКАНДАРИЙ

(Наширга тайёрловчилар:

Т. Аҳмедов, С Рафиддинов)

I. Худоё, мусаллам худолик санга, Биров шаҳки, даъби гадолик санга.....	6
II. Муножот ул Карими халлоқ ва мукрими алал-итлоққаким, карамининг «коф»и саркашлик билан ёзуқ «қоф» ини ерга паст қилур ва «ро»си ройи оламоро била маъсият «айн»ин кўр этар ва «мим»и лутфи эмим била хато хаттига афв рақами чекар ва ўз журми олойишин демак ва баҳри ғуфронидин амон истамак.....	13
III. Ул Расули амин наъतिकим, рисолат хутбасида муборак алқоби Саййидул-мурсалин келди ва ул шафеъул-музнибин васфиким, ҳумоюн сифоти «Ва мо арсалнока илло раҳматан лил-оламин» ёзилди, алайҳи афзалус-салават ва акмалут-таҳиёт.....	18
IV. Ул ҳумойи баландпарвоз тайронининг суръати таърифидаким, меърож шабистонида кўзи наргиси била кўнгли ғунчаси «мозоғал-басару ва мо тағо» жўйборидин шодобдурур ва тақарруб айвонида муқаввас қошлари «қоба қавсайни ая адно» эътиборидин баҳраёб.....	22
V. Бу «Хамса» такмилидаким, салоти хамса адосидек аввал фажр сажадотидин «Сиймоҳум фи вужуҳиҳим мин асарис-сужуд» зумрасиға кирилди ва зухр ракаотидин «Варкаў маар-рокиъйн» хайлиға қўшулудди ва аср қиёмидин «Ва иқомас-салот» жамоатиға юз қўюлди ва мағриб қироатидин «Иқраъ бисми раббикаллази халақ» халқиға бош индурулди ва эмди ишо ниятидин отил таъъни ғафлат уйқусиға борғоли қўймайин адосиға тарғиб қилилди.....	31
VI. Сўз таърифида бир неча сўзким, офариниш дарёсидин бурунги чиққон гавҳари серобдурур ва хилқат сипеҳридин аввалғи тулуъ этган ахтари пуртоб ва бу муносабат билан ҳазрати шайхи Низомий қаддаса сирраҳу маддоҳлиғиким, бу ахтарининг сипеҳри гардони ул эрди ва бу таъриф била Мир Хусрав наввара марқадаҳу авсофиким, бу гавҳарнинг дарёйи бепоёни ул.....	36
VII. Сўз дурлари назмида низомийинизом ва такаллум гавҳарлари интизомида хусравкалом Низомий била Хусрав қойим мақоми, яъни ҳазрати маҳдумий мавлоно Нуриддин Абдурахмон Жомий мадда зиллаҳул-олий ало мафориқи фарқат-толибин жанобида арзи ниёз қилмоқ ва изҳори роз айламак.....	44
VIII. Иноят қуёши васфидаким, файз матлаъидин тулуъ этса, тарбияти хорани ёқути обдор ва лаъли оташин қилур ва ҳидоят саҳоби таърифидаким, жуд ҳавосидин иртифоъ тутса, тақвиятидин туфроқтин лолаи сероб ва гули оташин очилур ва ўзининг кўнгли хораси ул қуёш партавин топқонин демак ва жисми туфроғи ул булут намин кўрмагин айтмоқ.....	47
IX. Анингдекки, анбиёи мурсал анжумани анжумиға Муҳаммади арабий «айни» дин қуёшлиқ аён бўлди, салотини олий хайлида доғи Шоҳи Ғозий вужуди божудидин ҳамул ҳол зоҳир бўлгондин шаммае зоҳир қилмоқ халладаллоҳу мулқаҳу ва султонаҳу ва аъло шонаҳу ва авзаҳа эҳсонаҳу.....	59
X. Хилофат тахтининг тожи зебандаси ва салтанат тожининг мулкбахшандаси, жаҳондорлиғ кишварининг соҳибсарири ва жаҳонкушойлиқ сипеҳрининг меҳри мунири Султон Бадиуззамон баҳодир мадҳида.....	65

- XI. Бу гавҳарфишонлиқдин чун улуг мақсуд тарих илми махзанига вукуф топмоғлиғ ва бу жавоҳирнишонлиқдин куллий мурод салотини мозия ҳолоти макшуф бўлмоғ эрди, ул жиҳатдин Ажам мулукиким, тўрт табақа воқеъдурурлар, алар аҳвалидин ижмол тариқи била ихтисор этилди ва аввалғи табақаким пешдодийлардурур пешниҳод алар ишлари шарҳин қилинди..... 100
- XII. Иккинчи табақаким каснийлардурур аларнинг олий тахтлари па касний тожларин бошдин-асққача демэк..... 101
- XIII. Учинчи табақаким, ашқолийлардурурким, аларни мулуки тавойиф ҳам дебдурурлар, алар ҳолотидин дoston сурмак..... 102
- XIV. Тўртунчи табақа сосонийлар эрдиларким, жаҳон мулкида жаҳонбонлиқ қилдилар ва рубъи маскун мамлакатини билдилар..... 103
- XV. Искандар достонининг оғозиким, Ҳақ анжомига еткурғай ва тарихининг ифтитоҳиким, Тенгри ихтитоми рақамин сурғай ва анинг насабида ихтилофким, тарих аҳли қилмишлар ва ул ихтилофни рафъ этиб, аҳли таҳқиқ ишининг ҳақиқатин билмишлар па малик Файлақуснинг дори бақоға кетгани ва Искандарнинг мулки фоний тахтин мақом этгани..... 104
- XVI. Ҳиммат ҳумойининг баландпарвозлиғи таърифидаким, жаҳоҳайнининг сояси қуёшнинг анқойи заррин жаҳоҳига зулмат Қофида нишиман берур ва азимжуссалиғи васфидаким, байзонинг сиймин байзасин жаҳоҳайни остига яшурур ва ҳар гадоға ул соя тушса, салотин анинг гадоийдурур ва ҳар шоҳдин соясин олса гадо анинг қошида шоҳ кўрунур..... 105
- XVII. Искандар била ул гадолиғ ихтиёр этган подшо, балки филҳақиқат подшолиққа етган гадо ҳикоятиким, Искандар ани мазаллат чоҳидин чиқориб, салтанат коҳига ўлтуртмоқ истади ва ул тож таркин қилиб, бошидин тарки тожи хаёлин чиқормад..... 106
- XVIII. ҲИКМАТ. Искандарнинг Арастудин саволи ул бобдаким, мақсудға қайси мақом яқинроқ ва ул мақом сари не навъ хиром муносиброқ ва Арасту йўқлуқ мақомига йўл кўргузмак ва сабукборлиқ хироми оҳанги тузмак..... 107
- XIX. Искандарнинг салтанат тожидин саркашлиқ қилиб, хилофат тахтидин аёқ тортқони ва Рум аҳли бошларин оёғига кўюб, анинг мақдамидин тахт поясин баланд қилиб, тож қадрин аржуманд қилғонлари ва анинг адли айнининг қуёши била зулм шомининг хуффошин кўр этиб, жаҳонни ёрутқони ва зулм аҳлининг зулматдек олам юзидин қироқ тутқони..... 108
- XX. Адолат айни таърифидаким, салотиннинг зулумоти зулми орасида «айнул-ҳаёт»и жовидонийдурур ва ичганга зилоли зиндагоний еткурур..... 109
- XXI. Маҳмуд ҳикоятиким, ажал оғир уйқусига борғондин сўнтра Масъуднинг тушига кирди ва адолат айни пайдо қилур учун анга пандлар берди ва насиҳат зилолидин анинг юзига бир сув урдиким, ани гафлат уйқусидин сескандурди..... 110
- XXII. ҲИКМАТ. Искандарнинг Арастудин саволи ул бобдаким, адолат натижаси не навъ ишлар бўла олғайким, ул натижа умидига киши ул йўлга қадам солғай ва Арастуға жаҳонкушойлиқ тили очилмоқ ва адл натижаси жаҳонгирлик эрқанин собит қилмоқ ва одилға ул жаҳон саодати ҳам топилмоқ..... 111
- XXIII. Искандар ишларининг тафсилини ижмол била дейилмак ва ул ижмолнинг мужмалотин тафсил қилмоқ ва Доронинг расули анга олтун байза тилай келиб, пўлод найзадек итик сўзлар жавоб топиб бормоқ ва ул синон ламъасининг барқи анинг хирмани сабриға ўт солмоқ ва кунжуд била гўй ва чавгон йибормаги ва Искандар ул чавгон била гўй уруб кунжудни қушлар термаги..... 112
- XXIV. Мухолафат мазамматидаким, «мух» ҳасад била «улфат»дурур ва «мухл» андиша била «офат» кўрунурки, аксин тутса, мусодақат юз берур ва таркин тутса,

саодат сарманзилиға еткурур ва сойир эл мухолафати бобидаким, мужиби хонумон хароблигидур ва салотинға воқеъ бўлса, жаҳон хароблиғи.....137

XXV. Ики жаҳондор мухолафатидин жаҳон аҳли хирманиға бало барқи етгани ва ики ёр мувофақатидин ул туташқон ўтқа раҳмат ёмғури ёғиб, шуъласин паст этгани.....141

XXVI. ҲИКМАТ. Искандарнинг Арастудин саволи ул бобдаким, мухолафатки барча милалда мамнуъдур ва низоъки барча маҳалда номасмуъ, андоқ модда топилғаймуким, анда дилпазир бўлғай ва қилмоғи ногузир ва Арасту ул тийраликда ёруғлуг кўргузмак ва ул мухалиф оҳангни ростда тузмак.....143

XXVII. Доронинг Искандар сўзидин ошuftа бўлуб, сипоҳ йиғмоқтин оламға ошуб солиб, олам-олам черик йиғиб Искандар размиға азм қилғони ва Скандар ҳам ул дарёйи офат муқобаласида сели бало ва кўҳи махофат муқоталасиға барқи разм ва вағо ясаб юзлашгани ва офоқни ул ики шоҳ зеру забар қилурда Доронинг ливойи давлати ўзга сарсар офатидин сарнигун бўлуб Искандарнинг маҳчаи алами куёш ливосидин ўтгани.....145

XXVIII. Зобитаи русуми шоҳийдаким, корхонаи Илоҳийдин намудордур, анингдекки, ул боргоҳда хоҳ малоик хайли, хоҳ русул маъшари, хоҳ авлиё гуруҳи, хоҳ сойири нос жамоати алоқадри маротибиҳим ҳар бири ўз ерида мураттабдур, бу коргоҳда ҳам ҳамул дастур била бўлса яхшироқ сурат, балки заруратдур.....178

XXIX. Султон Абу Саид Кўрагон наввара марқадаҳу ҳикоятиким, ройи уқдакушойи била кўп мамлақат олди ва тиғи умрфарсойи била кўп элга ошуб солди ва лекин сипоҳи рози эмас эркандин иш вақти борча қўзғолди ва ўзи аъло аро маҳлакаға қолди, балки хасм ул сарафрознинг тиғи кин била бўйнин чолди.....182

XXX. ҲИКМАТ. Искандарнинг Арастудин саволи ул бобдаким, соҳиброй тааққул била иш бикри юзидин ниқоб очқондин сўнгра нега висолидин ком топмас ва анинг жавоби.....184

XXXI. Искандарнинг Доро мамоликиға мулкрон бўлуб, кунуз ва хазоинидин меҳр ва саҳобдек зарпош ва дурафшонлиқ қилиб, сипоҳ ва раиятни ул эҳсонлардин обод этиб, олам мамолики шоҳларин тиларға элчилар йиборгони ва алар борча анинг амриға инқиёд қилиб, Кашмир шоҳи номувофиқ афсун ўқуб, Ҳинд ройи бозгуна жавоб бериб, Чин хоқони чин сўздин қошиға чин солғони.....187

XXXII. Қиш таърифидаким, тунд ели кўнгли ҳасратлиқ ушшоқ совуқ оҳидин нишона кўргузур ва совуқ замҳарири ичи ўтлуқ бедиллар кофурбор нафасидин фасона айтур ва тахта музеким, мрамр тошидин дам урар ва чопқуни дурпошиким, жаҳонни барҳам ва бу фаслда фалакваш оқ уйким, куёшдек шуъладин, балки шуъладек бодадин равшан бўлғай ва анжуман бир куёшезлук баҳори нозпарвард гулғузоридин гулшан.....205

XXXIII. Мажнун ҳикоятиким, қиш кунининг узун қоронғу туни Лайли зулфининг мушки исин ел корвонидин истишмом қилиб, гом урар эрдиким, бахт машшотаси ул сариштаи муродни илғига берди.....211

XXXIV. ҲИКМАТ. Искандарнинг Арастудин саволи ул бобдаким, шито фасли бурудат касратидин ва ёгин шиддатидин мужиби паришонлиқ ва боиси бесомонлиқдур халқ анга негун роғиб ва табъ анга нега толибдур ва ҳаким жавобқа оғиз очмоқ ва ҳикмат саҳобидин дурар сочмоқ.....212

XXXV. Искандарнинг жаҳонгирлик муддаоси била азм этиб, Хуросонға етиб, Хироти сонаҳаллоҳу анил-офоти вал-балиётни бино қилиб, Мовароуннаҳрни олиб Самарқанди бемонанд тарҳин солиб, Кашмир сори мутаважжих бўлғони ва Кашмирийлар сеҳри дафъиға Мусо киби яди байзо кўргузуб, сеҳройин қалъаларин

муъжиза бирла бузуб, Маллунинг доғи бузулуб, тилисм қургониға азм этгани ва Искандарнинг Кашмир шахриға кетгани.....115

XXXVI. Ҳақими коинот пайванд ва Ҳолиқи бемислу монанд маснуоти тамошоси анинг вужуди исботиға ҳужжати қотиъ ва бурҳони сотиъ экан бобда нукта сурмак ва ул саноеънинг бадоеъи жаҳон кезмакта қупрак муяссар эрконга ҳам далил келтурмак ва сафар тариқин уч навъда тақсим қилмоқ: аввал, солики раҳнавард ўзлук баводисин қатъ этиб, мақсад ҳарамиға муҳтарам бўлмоқ; иккинчи сайёҳи жаҳонгард талаб манозилида бошдин қадам қилиб, муршиди комил иршоди била такмил топмоқ; учунчи, хисрави Баҳромнабард сипоҳи анжум адад чекиб жаҳон мулкин олмоқ.....114

XXXVII. Ики рафиқ ҳикоятиким, бири сайрдин қуёш сипеҳр кишварида шоҳ бўлгондек, мулк салтанатиға етти ва бири сукундин ер олам аҳлиға лагадқўб бўлгондек, хоксорлиқ ҳосил этти, бу ҳам то гарддек ҳаракат этмади, туфроқдин қўпуб олий мақомға етмади.....110

XXXVIII. ҲИКМАТ. Искандарнинг Арастудин саволи ул бобдаким, чун сафар мужиби шиддатдур, ҳикмат аҳлидин анга неға рухсатдур ва жавоб эшитмак.....141

XXXIX. Искандарнинг Кашмир шахриға етгандин сўнгра Маллунинг тилисм қўргонидин Кашмирдин ел била ўтни ўғурлағони ва ул вилоятни бир ўлук жисмдекки, нафаси мунқатиъ ва гаризий ҳарорати мунтафи бўлмиш бўлғай қилғони ва Афлотуннинг ул тилисмни очқони ва яшурғон ел била Муллунинг ҳаётин барбод этиб, махфий ўт шарор ва аҳгарин анинг хирмани умриға сочқони ва Искандарнинг Маллу ўрнида Ферузнинг чароғи давлатин ёрутқони.....140

XL. Сабо субҳининг сабоҳати таърифидаким, нафас-нафас андин ёруғлук юзланур ва шабоб гулзорининг назоҳати васфидаким, лаҳза-лаҳза андин очуглук даст берур па ул айёмда қуёшдек саждадин юзни ёрутмоқ тарғиби ва бу фаслда бинафшадек тоатқа қад нигун қилмоқ таҳриси.....130

XLI. Ул гофил йигит ҳикоятиким, воқиф пир насиҳати қадрин билмади, иш вақтидин ўтгандин сўнгра пушаймонлиги суд қилмади.....161

XLII. ҲИКМАТ. Искандарнинг Арастудин саволи ул бобдаким, йигитликта табъ невчун ибодатдин мутанаффирдурур ва қариликқа димоғ тааққулдин қосир ва ҳақимнинг пирона рой била шоҳи жувонбахтқа йўл қўргузгани.....167

XLIII. Искандарнинг, кўнгул зулфи жодудин холи ҳиндуға майл эттандек, Кашмирдин Ҳиндустонға азимат қилғони ва ройи ҳинд жамоати аҳли яқин ва гуруҳи ҳикматойинни шафеъ қилиб, алар подшоҳдин қули ёзуғин тилагондек, дархост қилиб, қабул тушғони ва Рой Искандари соҳибройни Ҳинд сори бошлаб, бешаи Нигорда қишлоқ қўргузғони ва ул бешанинг тўрт ҳадди васфики, баён ўзига ҳадди таъриф билмас, балки рубъи маскунда андоқ ер топилмас.....170

XLIV. Афв фазилатидаким, дарёдил жувонмардлар мужримлар гуноҳи хасу хошокин бахшиш насими била кўнгул баҳридин адам савоҳилиға сурарлар ва юзларига дарё мавжидек чин тушмас ва ҳайрат зулмотидағи овораларни қарам шамъи раҳнамоилиғи била ул водийи ҳалоктин чиқорурлар ва ул тийралиқтин аларға ҳеч гард ёпушмас.....170

XLV. Ул тожир ҳикоятиким, суду савдосидин улук зиён бошиға келди ва жигаргўшаси фироқидин жигар парголалари юзин мунаққаш қилди ва белидағи нақдин ўлумлукни халос қилур учун берди ва қутулгон ўлумлук анинг жигаргўшаси, балки нақди эрди.....211

XLVI. ҲИКМАТ. Искандарнинг саволи Арастудин ул бобдаким, ҳар амалғаким, бир жазодур, ул амал тухмиға бу бир недин сазодур ва жавоб маҳсулин кўтармак.....217

XLVII. Искандарнинг, қуеш тун зулми зангборидин чиқиб, кун зиёси нимрузиға киргондек, Ҳинд соводидин чиқиб, Чин кишварига киргони ва Хоқони Чин анинг қуёшдек гармхўйлуқ била тиғи жаҳонгир тортиб келатургонин эшитиб, муқобаласида заррадек беҳисоб черик йиғиб, анга мувофақатқа элчи йибориб, номувофиқ жавоб топқони ва ул жиҳатдин зарра ҳисоблик чериги зарра хайлидек қузғолиб, ўзи тadbир ишин заррае номаръий қуймағони.....300

XLVIII. Қамарсайёҳ сариус-сайри қуёш била қирон қилгондек Хоқон Искандарга рисолат учун муқорин бўлғони ва ул муқоранадин муқобалаға борғоч қамардек нур ва сафодин тўлғони.....315

XLIX. Тузлук таърифидаким, даҳр бўстониинг сарвсифат озодавашларининг писандидароқ шевасидурур ва сидқ қавл васфидаким, сипеҳр шабистониинг субҳосо тоза дамларининг баргузидароқ шимаси ва ройи савобнамой асариким, меҳри оламородек жузве ҳаракат била қуллий ерни ёрутур ва каломи салоҳафзой фавоидиким, оз нукта била олам аҳлиға кўп натижа еткурур.....331

L. Ардашер ҳикоятиким, қавий душман дафъини қилич била қилурдин ожиз эрди, ройи разин ва тиғи забон била ул мушқил қазияға саранжом берди.....335

LI. ҲИКМАТ. Искандарнинг Арастудин саволи ул бобдаким, савоб ройға мужибии исобат не бўлғай ва хатоға жиҳати заъф не ва жавоб эшитмак.....337

LII. Хоқоннинг Искандар учун зиёфат асбобин тузгани ва ани Чинга элтурга илтимос кўргузғони ва ул шоҳона базму ойин вазъи васфида хомаи нодиранигор дурфишонлиқ қилмоқ ва ул тухаф ва наподир тазйини таърифидида таъби балогатшиор гавҳарпошлиқ кўргузмак ва пешкашлари теъдодида тўқуз фалак авроқин хомаға рақамзад қилмоқ ва базми дилкашлари шарҳида секиз биҳишт риёзин ақл кўзига рад қилмоқ.....339

LIII. Зиёфат боғининг сарвадек озодлари бобидаким, ғунчадек хизмат камарин чуст боғлаб гулдек очуқ юз била хони қарамлари доим очуқдурур ва қўноғлари агар қумри бўлсун вагар булбулким, ҳар бири ўз ҳўри ҳолиға кўра ул хондин наво топарлар ва алар ифрот имтилосидин муарродурлар ва муфрит иштаҳосидин мубарро.....354

LIV. Баҳроми Гўр ҳикоятиким, уч олачуқ элиға меҳмон бўлди, икиси ифрот ва тафрит кўргузуб, мухотаб ва матъун бўлдилар ва бириси адолат тариқидин Қорун.....358

LV. Искандарнинг Арастудин саволи ул бобдаким, зиёфат хонин не навъ очмоқ яхшидур ва мурут суфрасин не навъ ёймоқ мустаҳсан кўрунур ва дононинг ул бобда нукта сургони ва ҳикмат моидасидин Скандарга фойда еткурғони.....360

LVI. Искандарнинг ҳукамо иттифоқи била фалак рози пинҳонийси ва олам сирри ниҳонийсини зоҳир ва пайдо ва равшан ва ҳувайдо қилурға сутурлоби хуршидтоб ва миръоти меҳрсифот тасниф қилғони ва бу ики тухфаи меҳр мисолдин хотир жамъ этиб яна ики маҳваши меҳржамол висолиға рағбат қилғони ва ул бобда сур яроқин ва сурут тумтароқин муҳайё қилиб, сипеҳри бариндек айвонини Равшанак нуридин мунир тутқони ва Меҳроуз партавидин ёрутқони.....362

LVII. Йигитлик баҳорининг хушлуғи ва баҳор йигитлигининг дилкашлиғида гул ва булбулдек барг ва наво тузмак ва юз барг ва минг наво била нағма кўргузмак ва гулистон атфоли саҳоб доясидин сут ўрниға шираи жоний ва сув ўрниға оби зиндагоний ичгонидин руҳ наботи топқонин баён қилмоқ.....370

LVIII. Булбул ҳикоятиким, анинг гулбонгидин зог ёлқиб, балогат аҳлиға гачча ҳинду ҳарза дегондек таън қилди ва анинг фасиҳ жавобидин ўзгача сўзин билди.....374

LIX. ХИКМАТ. Искандарнинг Арастудин саволи ул бобдаким инсонга майли табиий баҳор ва гулларга бўлмоғи недин бўла олғай ва анинг ҳикмат баҳоридин жавоб насими еткурғони.....	375
LX. Искандарнинг ул ики тоза вард, йўқ-йўқки, ики баҳори нозпарвард васлидин ком топқони ва Нозмеҳрнинг меҳру нозидин бетоқат бўлуб, гул фаслида анинг гул жамолидин баҳра олғони ва анинг Равшанақ рашкидинким, маҳбублуқ шевасидурур шамъдек саркашлиқ қилиб, чарбзабонлиқ била ўз шабистоноройлигин равшан эттони ва Искандарнинг ул хилват висолидин чиқиб, Чин мулкидин Мағриб диёрига азм эттони ва ул диёр гаройибидин ажабқа қолғони.....	377
LXI. Басират кўзларин айнул-яқин қуҳли ёрутқонлар бобидаким, қаён боқсалар офариниш гаройибин мушоҳада қилурлар ва Мубдиъи корсоз ва Мухтариъи банданавоз сунъига офарин айтурлар ва одами хокий хилқати сўзикиим, «Хамаррту тийната одама биядайя арбаина сабоҳан» дастбурди била суратпазир бўлди. «Ва лақад каррамно бани одама» парвариши била тахти хилофаттир.....	391
LXII. Ул болиғлар ҳикоятиким, сув истай Муҳит гирдобига азм қилдилар, наҳанги фано туъмаси бўлгон замон сувдин айрилғонларин билдилар.....	395
LXIII. ХИКМАТ. Искандарнинг Арастудин саволи ул бобдаким, чун инсон дарки мақсуди аслий ҳақиқати идрокидин муарродур, нега сойир ҳайвонотдин мустаснодурур.....	397
LXIV. Искандарнинг мўр хайлин шикор этгали сипоҳин тузотғони ва ул гуруҳи девсор девонавор этиб, анинг сипоҳи оллида саф тузотғонлари ва алардин бир сафшикан ики саф орасига суруб, Искандар сипоҳининг сафдарларин ожиз этгани ва ул ғазолаи чиний шер суратида майдонга кириб, аждаҳошикорлиқ қилғони ва Искандар ғазоли чинийни оҳуйи ҳарам қилиб анинг сайдин лутф ила яна сайд эттони ва ул бориб ўз сайдлари била мажлисқа еттони.....	398
LXV. Ҳажр шоми тийралиги таърифидаким, бало дўзахининг дуди анинг жанбида тараб биҳиштининг сунбули бўла олғай ва ул шомда рўзгори қарорғонлар шарҳи ҳоли ихтилоликим, субҳи васлдин кўзлари ёрумайду, хусусан, бу варақ юзин қаро қилғоннинг ҳоли ва васл гавҳари шабчароғининг жаҳонтоблиғи ва гавҳари шабчароғ васлидек ноёблиғи.....	411
LXVI. Мажнун ҳикоятиким фироқ тоғи оғирлиғидин ўзни тоғдин ташламоқ тилади ва Лайли номаси илик тутуб ва қосиди камарин тутуб ташламоққа қўймади.....	414
LXVII. ХИКМАТ. Искандарнинг Арастудин саволи ул бобдаким, ёлғузлуқ мужиби жамъиятдурур ва жамоат мужиби тафриқа, бас недин ҳажр мардуддурур ва васл маҳбуб.....	415
LXVIII. Искандарнинг Мағриб диёри фатҳидин сўнгра Румга азм этганида Яъжуж зулмидин Қирвон навоҳиси халқининг тазаллум қилғони ва анинг ул бало рахнасини беркитгали сад тарҳи солғони ва муҳандисваш меъморлар ва ҳандасоийин сангкорлар шиҳобқирдор ража била сад ўрнига ранг тўкмак ва Аторидхаёл устодлар ва Зуҳалосор ҳаддодлар гач ўрнига рўйи маҳлул ва оҳақ ерига пўлоди масқул қуюб сад учин фалак тоқиға еткурғанлари.....	417
LXIX. Елдек сайр аро сабухборлиғ нафйин қилмоқ ва тоғдек сукун аро бовиқорлиқ амрин буюрмоқ ва асҳоб суҳбатинким бир-бир ишлари борурга шитобдурур ғанимат билмак ва аҳбоб мулоқотинким, ҳар бири бир гавҳари ноёбдурур, муғтанам тутмоқ ва адам ғарибистонидин шаммаи ёд этмак ва вужуд сарманзилин хушлуқ била ўтқарурни васият қилмоқ.....	432
LXX. Ул кабутар ҳикоятиким подшоҳнинг қасри зарнигори ҳибсидин қутулди ва ўз бузуқ ошёнини нишиман қилди ва бумдек анга ул вайрондин фароғат ганжи топилди.....	436

LXXI. ҲИКМАТ. Искандарнинг Арастудин саволи ул бобдаким, табиатқа ватанда ком ва маълуф масканди ором жиҳати не бўлғай ва анинг жавоби.....	437
LXXII. Искандарнинг қуёшдек жаҳонгирлигинин сўнгра дарёбор фатҳи учун орзу кемасига кириб, ҳавас елканин тортқони ва ҳукамо иттифоқи била Рум дарёси соҳилида олам мулкининг моҳир нажжорларин йиғиб кема тартибига амр қилғони ва уч минг ҳилоли қавсмонанд қурулгондин сўнгра миҳваросо тирлар била аларға қаттиқ ёйдин чиққан ўқдек равонлиқ бермаклари ва анинг ул сафиналарда мавж хутутидин биҳор фатҳномасин ўқугони.....	438
LXXIII. Искандарнинг ҳукамодин дарёбор вазъин савол этгани ва Суқротнинг курраи арз даврида сувнинг не навъ ихота қилғонин шарҳ қилғони ва Муҳит атрофида ети ахзар дарёким, ети чархи хазродек шўрангез, балки хунрездурур тақсим этиб, ўн ики минг жазоирким, холидотдин айрудур, мунқасим қилғони ва бухайрот шарҳидин элга таҳайюрот солиб ва анҳор можаросидин сойилни баҳрдек хушкляблиқдин сероб қилғони.....	448
LXXIV. Машриқда ганж топқон киши ҳикоятим, мағриб ганжномасини ўқуб, меҳрдек боштин қадам қилиб, мағрибқа борди ва ул зари мағрибий топқоч меҳрдек ўёқти.....	452
LXXV. ҲИКМАТ. Искандарнинг саволи Суқротдин ул бобдаким, курраи арзни тамои сув ихота қилмоғоннинг ҳикмати не бўлғай ва анинг жавоби.....	453
LXXVI. Искандарнинг етти дарё била ўн ики минг жазоир билонин фатҳ этгандин сўнграким бир қатла Муҳит даврасин паргурсифат эврулуб эрди. Муҳит нуқтагоҳига азимат қилғони ва ул сайрда йиғоч марокибнинг елдин ҳаракати ва сув даштининг самовий ҳайъати ва кулоқдин ул дашт аро кўп арғадол намудори ва ҳубобдин ул йўл аро кўп сангреса осори ва Искандарнинг Муҳит марказига етгани ва чарх дулоби ани айландуруб, Искандария азии этгани.....	454
LXXVII. Жаҳон базми соқийлари ҳасеизлиғидаким, умр соғариға ажал захри қуярда гофил била огоҳ аро тафовут кўрмаслар ва умр боғи соъилари вафосизлиғидаким, ҳаёт шохини ажал тиги била қатъ этарда гадо била шох аро фарқ бермаслар ва олами хокдин этак силкарга ишъор ва бу вартаи ҳалокдин илик тортарға иршод.....	475
LXXVIII. Луқмон ҳикоятим, жаҳон мутааллақотидин ганждек бир бузуғни ихтиёр этти ва минг йилдин сўнг сипеҳр аждаҳосидин анга ҳам осеб етти.....	479
LXXIX. ҲИКМАТ. Бир соил саволи Луқмондин ул бобдаким, мунча илмингга боис ким эркин ва бизга андин хабар бергин ва анинг жаҳл аҳлиға ишорати ва аксин тутур башорати.....	480
LXXX. Искандарнинг нолдек марг печо-печида аносига азо манъи учун нома ёзмоғи ва андин сўнгра ҳаёти номасин қазо новардида қилмоғи ва хайли анинг наъшин Искандарияға нақл қилмоғлари ва аносига ул нома этиб, наъшқа ўтру чиққони ва ўглин туфулиятда маҳд ичра уйқу учун навозиш қилгондек наъши маҳди ичра доғи уйғонмас уйқусида навозиш қилмоғи ва кўкси чокидек ер кўксин доғи чок этиб ани туфроққа топшурғони.....	480
LXXXI. Етти ҳакимнинг Искандар аносига азо текурғали келмаклари ва ҳар бирининг дуо ва сано гулруҳлариға ўзга иборат деболари либоси кийдуруб жилва бергани ва таҳсин ва офарин маҳвашлариға ўзга алфоз гавҳарлари зеварин тоққони ва ул доғи ети фалак қошида даҳр золидек ўзни паст тутиб, аларға маъзират ошкор қилғони.....	482
LXXXII. Ул илги кесилганнинг ҳикоятим, қўлиға тухмат тиги дастбурд кўргузди ва ул ҳамдардлариға етгач, дастандозлиғ била навҳа тузди.....	489

LXXXIII. ҲИКМАТ. Ул бобдаким, ики ҳамдард бир-бирига недин маълумфурдурлар ва ики ҳамжинс бир-бирининг мулоқотиға невичун машъуф.....	300
LXXXIV. Ул шаҳзодаи сипехржаноб мадҳиким, хуршеду ой қирон қилғонда туққан саъд ахтардурур ва сарву гул муқорин бўлғонда очилғон ғунҷаи суҳанвар ва дoston ибтидосини султони соҳибқирон мадҳида бир неча дурфишонлиқ била музайян қилмоқ ва гузориш дебочасини Скандари даврон саносида бир неча гуҳаррезлиқ била мурассаъ этмак ва шаҳзода мадҳин насойиҳ била ихтисор қилмоқ ва ети ҳаким била Искандар ҳикматларин анга ошкор айламак ва сўнгра қойил ўз зодаи табъи ики лаъли оташин анинг қулоғиға лойиқ ва ики дурри самин анинг истимоиға мувофиқ назм силкига тортмоқ ва дуо жавоҳири била хатм қилмоқ.....	301
LXXXV. Юқори мастур бўлғон ва илгари мазкур бўлғон дастур била мадҳдин дуоға ружуъ қилмоқ ва ҳукамо хирадномалариға шуруъ қилмоқ.....	304
LXXXVI. Гадои камсармояи баландпоя ҳикоятиким, шоҳи баландпояи камсармояға насихатда сўз юзин ирик қилди ва бу суҳан била ишига андом бермак тилади.....	312
LXXXVII. ҲИКМАТ. Ул бобдаким, машваратда деғучиға мулоҳаза қилмай дейилгонни кўнгулға жилва бермак керак ва сочилғон жавоҳирдин муносибни термак керак.....	313
LXXXVIII. Ҳокимсурату дарвешийрат, балки Дарвеш исми ҳукумат қисм, яъни аҳавий маоби давлати иёбқа мавоизосо калом ва насойиҳи молакадом демак.....	316
LXXXIX. Бу маодин жавоҳирин эҳтимом била назм силкига тортмоқнинг тақрири ва бу маҳозин тилисмотини истехком била итмомға еткурмакнинг таҳрири ва ҳам жавоҳир пири дарёзамир равшан кўнглиға ер тутқоннинг баёни ва ҳам маҳозин шуаройи шеърый сарир муқаддас арвоҳиға қабул тушганнинг тибёни ва алардин бу заифнинг подшоҳи ислом дуоси илтимоси ва бу ниёзманд илтимоси мужиби била аларнинг дуоси.....	318
Тарихи анбиё ва ҳукамо (<i>Нашрга тайёрловчи С. Рафиддинов</i>).....	339
Тарихи мулуки Аҷам (<i>Нашрга тайёрловчи Қ. Эргашев</i>).....	364
Шарҳ ва изоҳлар.....	381

УДК 821.512.1(1)
84 (591)
НН4
ББК 84 (591)

*Ўзбекистон Республикаси Фанлар академиясининг
Алишер Навоий номидаги Тил ва адабиёт институти
Илмий кенгаши томонидан нашрга тавсия этилган.*

Нашрга тайёрловчилар:
[Тошпўлат Аҳмедов],
Сайфиддин Рафиддинов, Қодиржон Эргашев

Масъул муҳаррир
Иброҳим Ҳаққул

ISBN 978-9943-03-380-1

© Ғафур Ғулом номидаги
нашриёт-матбаа ижодий уйи,
2011 й.

Адабий-бадиий нашр

АЛИШЕР НАВОИЙ

Тўла асарлар тўплами

Ўн жилдлик

Саккизинчи жилд

ХАМСА

Садди Искандарий

Тарихи анбиё ва ҳукамо

Тарихи мулуки Ажам

Китоб безаклари ва макетини

Анатолий Бобров ва Шухрат Мирфаёзов тайёрлади

Нашр учун масъуллар: *Лазиз Тангриев, Илҳом Зойиров*

Муҳаррир *Илҳом Зойиров*

Бадий муҳаррир *Ақром Баҳромов*

Техник муҳаррир *Татьяна Смирнова*

Саҳифаловчилар: *Умида Валижонова, Акмал Сулаймонов*

Мусахҳиҳлар: *Дона Тўйчиева, Фотима Ортиқова*

Нашр. лиц. № 154. 14.08.09. Босишга 29.07.2011 й.да рухсат этилди.

Бичими 70 x 100 $\frac{1}{16}$. Таймс гарнитураси. Офсет босма.

57,4 шартли босма тобоғи. 26,0 нашр тобоғи.

Адади 3000 (1-завод 1000) нусха. 86 – 2011 рақамли шартнома.

351 рақамли буюртма. Баҳоси шартнома асосида.

Ўзбекистон Матбуот ва ахборот агентлигининг

Ғафур Ғулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи босмахонасида чоп этилди.

100128. Тошкент. Шайхонтоҳур кўчаси, 86.

Бизнинг интернет манзил: www.iptdgulom.uz

E-mail: iptdgulom@sarkor.uz

Навоий, Алишер.

Тўла асарлар туплами: 10 жилдлик / А.Навоий; нашрга тайёрловчилар: С.Рафиддинов, Қ.Эргашев; масъул муҳаррир И.Ҳаққул; ЎзР ФА, А.Навоий номидаги тил ва адабиёт ин-ти. — Т.: Фафур Гулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи, 2011. — 712 б.

Ж.8: Хамса: Садди Искандарий. Тарихи анбиё ва ҳукамо. Тарихи мулуки Ажам. — 712 б.